

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXI. kötet 1. szám

Budapest, 1969

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
FODOR ISTVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 28,— Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER

HETVENEGYEDIK KÖTET

BUDAPEST
1969

Cseremiszi és csuvas népdalgyűjtés 1966-ban

Az a nyolchetes gyűjtőmunka, amelyet 1966 augusztusában és szeptemberében BERECKZI GÁBORral a cseremiszek és a csuvasok között végeztünk, szerves folytatása volt korábbi közös és egyéni kutatásainknak. A munkánk középpontjában — miként az előző alkalmakkor is — a falusi felvételek készítése állott. A városokban: J o s k a r - O l á b a n és C s e b o k s z a r i b a n talált kéziratok gyűjtemények tanulmányozása többnyire csak az új gyűjtésünk régebbi adatokkal történő kiegészítését jelentette. Nyelvész és népzene-kutató együttműködése igen hasznosnak bizonyult. Utunk mind a zene-, mind a nyelvtudomány szempontjából gazdag eredménnyel zárult. A népdalok szövegeinek gondos, helyszíni lejegyzése megkészszerelte a gyűjtött zenei anyag értékét. A dallamok rögzítése teljes értékűvé tette a népköltési gyűjtést.

A kutatóút elején kettős célt tűztünk magunk elé. Az idő kétharmadában a még kevésbé ismert keleti és északi cseremiszi járásokat volt szándékunkban felkeresni, hogy ott a falvakban is tanulmányozzuk a már hírből nem kvintváltónak ismert népzene-t. Csak egy utat terveztünk a délnyugati hegyiekhez, hogy ott meg a már külön-külön ismert, hegyi és erdei, egy- és kétféle kvintváltás kapcsolatát keressük. Arra törekedtünk, hogy összefüggő adatsort kapjunk a cseremiszi zenei dialektusokról s ha lehet — kellő számú dallam birtokában — egyelőre be is fejezzük a tíz éve kezdett zenei kutatást. A fennmaradó időben a cseremiszek délnyugati szomszédainak, a Volga jobb partján élő csuvasoknak a felkeresését vittük tervbe. Egyrészt az északi, *virjal* zenei dialektusról 1964-ben szerzett ismereteinket akartuk bővíteni, másrészt a déli, *anatri* vidékre készültünk, ahonnan ez ideig semmiféle hangzó anyag nem állott rendelkezésünkre. A csuvas útiterv tehát részben folytatást, részben pedig csak egy kezdő lépést irányzott elő.

Kodály Zoltán, aki évek óta maga is szorgalmazta újabb és újabb, közös, Volga-vidéki gyűjtőutak létrejöttét, a Szovjet Zeneművész Szövetségtől kérte a munka támogatását. A Szövetség készséggel sietett segítségünkre és lehetővé tette, hogy rövid moszkvai tartózkodás után a kutatás színhelyére utazzunk. Ott a Mari, illetve a Csuvas Tudományos Intézet már ismert munkatársai egyengették további utunkat. Közülük a cseremiszeknél Iván Ivanov nyelvész, a csuvasoknál pedig Jurij Iljuhin zenetanár kérésünkre útiterveket készített, minden vidéki útnakra elkísért s számos gondját vette le rólunk az énekesek összegyűjtésének, az elszállásolásnak, a falvak közötti közlekedésnek. De nekik köszönhetjük a szövegek revideálását, sőt részbeni lejegyzését is. A fővárosokból kiinduló vidéki gyűjtőútjaink során a helyi repülőgépeken, autóbuszokon, személy- vagy teherautókon 1700 kilométert tettünk meg. Ezen utazásainkat leszámítva 30 községben 30 napot fordíthattunk tisztán a kutatásra. Ezalatt

171 énekes 545 dallamát vettük fel az itthonról magunkkal vitt telepes, UHER márkájú magnetofonnal. A felvételek időtartama 7 óra 20 perc. E teljes anyag-ról másolat készült és maradt a cseremisiz és a csuvas rádióban A 134 nő és 37 férfi adatszolgáltatónk között 10 és 80 éves is akadt. A többségük azonban mégis 40–60 év közötti nő volt. A felvett dallamokból 45, valamivel több mint a 8% hangszeres. Ezeket elsősorban dudán, hegedűn és gombos harmonikán játszották. A városi archívumokban és a magánszemélyeknél levő kéziratokból 160 dallamot másoltam át Az így hazahozott 705 dallam nemzetiségek szerinti megoszlása a következő:

485 cseremisiz

197 csuvas

15 votják

8 mordvin

Végül a zenei anyagon kívül mintegy 100 percnyi cseremisiz, csuvas, votják, mordvin és tatár nyelvű, különféle beszélt szöveget örökítettünk meg.

A gyűjtés fonalát, a rendszeres munka érdekében, ott kellett felvenni, ahol utoljára elhagytuk. Első vidéki útunk Joskar-Olától délre, a Volga mellett elterülő Zvenyigovo járás Lipsa, Iván Beljak, Szigyelnikovo és Koksamari nevű községeibe vezetett. E négy település közül a két szélsőt egy nagy erdő és 20 kilométer választja el egymástól s már ez a távolság is lemérhető a gyűjtött anyagon. Azt tapasztaltuk: minél keletebbre megyünk, annál kevesebb a hegyi s annál több az erdei elem a hangzó adatok között. A félreeső Iván Beljában még a hegyiekhez közelálló, rövid sorú, *la*-pentaton, tonális kvintváltó dallamot is vettünk fel.

1. sz. dallam

Poco rubato $\text{♩} = 96$

1. i - lăš mō - dōs o - yol wet,
mōr pe - le - dăš, pe - le - dăš,
mōr pe - le - dăš ku - rom - na - že,
tă[yə]jak pe - let er - ta - lăš

2. olók šuđom solen, solen,
pōrla wačem šmaleš,
joltašemžēm šonen, šonen,
cewer cārjem šopkanēš.

Onnét visszafelé, a 15 kilométerre keletebbre fekvő Krasznij Jarban szakítottuk meg útunkat, ahol azonban már egyetlen hegyi stílusú dallamot

sem hallottunk. Adatközlőink kivétel nélkül erdei, reális kvintváltókat énekeltek. Ez megerősítette korábbi elképzelésünket: azon a vidéken van a hegyi és az erdei zenei dialektus határa. A Köztársaság egész déli részén végigvonuló kvintváltáson belül ott ér véget az egy- és kezdődik a szabályos kétrendszerűség, amely azután egészen a keleti, tatár szomszédságig húzódik. A *K r a s z - n i j J a r b a n* felvett szó-végű, reális kvintváltó példánk egyetlen félsornyi motívumból épül, amely a transzpozíciók következtében: $a - a^4 - a^2 - a$ sajátos rendben háromszor ismétlődik. Az 1. és a 2. sor viszonylatában ritka, hogy a 2. sor első fele feljebb, a második fele ugyanakkor lejjebb helyezkedik el, mint az 1. sor megfelelő részei.

2. sz. dallam

$\text{♩} = 96$

1. oš šo-wštem ik . te we-le, še - mem ki . še, wes u - ke.
mā - jēn jol - taš ik . te we-le, sē - ren kuššo, wes u - ke.

2. ....

.....
perwājat āle, kōzētāt olo, olōkōšto čewer mōr.
perwājat āle, kōzētāt olo, awulōsto joltašem.

A két szöveg nélküli sor tipikus jelenségről figyelmeztet. Minthogy a nagy ambitusú, kvintváltó dallamokat, különösképpen a kisebb gyakorlattal rendelkező fiatalok közül, sokan nem tudják a megfelelő magasságban elkezdni és oktáv-törés nélkül végigénekelni, általánossá vált az a gyakorlat, hogy ezeknek a dallamoknak csak az egyik felét éneklük. A kvint különbséget sokan észre sem veszik, vagy ha igen, akkor sem méltatják figyelemre. A másik felet, mivel annak zenei tartalma amúgyis hangról hangra azonos, elhagyják, vagy ha lehet, előadását a kísérő hangszerre bízzák. Így adódik, hogy ha valakinek mégis el kell énekelnie az egész dallamot, akkor csak a fele szöveget tudja. A féldallamok önállósulását másutt és más formában is megtaláljuk a cseremiszi népzeneben. Több olyan adatunk van, amelyben az énekes a dallam második felével kezd vagy éppen az első felével fejez be egy-egy versszakot. Vannak, akik nem is érzik a kettő közötti különbséget és a tonális kvintváltás esetében kötelező sorrendet. De összefüggésbe hozható ez a jelenség a kis forma és a kvintváltás szerves kapcsolatával is. A féldallamok kérdését mindezért a cseremiszi népzene jellemző sajátosságaként tartjuk számon.

Az a 120 dallam, amelyet útunk első öt állomásán gyűjtöttünk, hasznos formai és tartalmi megfigyelésekre adott alkalmat. Felvételeket készítettünk az alsó kvintválasz helyességének újabb igazolására s néhány olyan dallam is

előkerült, amelyet még a korábbi gyűjteményekből sem ismertünk. Az egyrendszerű kvintváltó, hegyi zenei stílus elterjedéséről ma végül is a következőket tudjuk: nyugaton, a hegyiekkel szomszédos oroszok között semmi nyom sincsen, északon mocsárba nőtt, járhatatlan erdők vetnek gátat a településnek, arra azért nem találjuk. Keleten, mint mondtuk, a kétrendszerű kvintváltásba torkollik. Egyedül csak délen, a csuvasoknál él tovább, de ott is csak a *virjal*, azaz az északi vidéken.

A hegyi és az erdei kvintváltás összefüggéseit vizsgáló déli útunk végeztével csak kevés időt töltöttünk J o s k a r - Ó l á b a n s hamarosan a Köztársaság túlsó szélén, a keleti M a r i - T u r e k járás legkeletibb falujában, A r b o r b a n folytattuk a gyűjtést. Ez a négy kis településből egyesített falu messze esik a közlekedési vonalaktól skörnyékén különféle nyelvű lakosság él. Az egyik oldalon tatárok és oroszok, a másikon votjákok laknak, akikkel a cseremiszek — bár nyelvük szintén finnugor — csak oroszul értik meg egymást. Köztudomású az ilyen idegen környezet konzerváló hatása. Ezt igazolta, mint külső jel, az asszonyok régies fejkendőviselete, a temetőben a pogány hitvilágot tükröző sírok sokasága. de erre engedett következtetni az arbori zene is. A kvintváltásnak és a nagy ívű, hosszú sorú dallamoknak nyoma sem volt. Amit valamennyien énekeltek, az a különféle dallamok ellenére is egyetlen stílust, a dūr-jellegű, rövid sorú, pentaton kis formát képviselte. A dallamok jelentős részében sajátos motívumeltolódást figyelhettünk meg:

az 1. sor második fele azonos a 3. sor első felével,

a 2. sor első fele azonos a 3. sor második és a 4. sor első felével,

a 2. sor második fele, a kis forma törvényei alapján, azonos a 4. sor második felével. A 3. sor tehát nem más, mint az 1. sor vége és a 2. sor eleje. A teljes 4. sor azonos a teljes 2. sorral. A felsorokat betűkkel jelölve: $a + b | c + d$
 $b + c | c + d$.

3. sz. dallam

$\text{♩} = 116$

1. ex, du - na - jat - (e) űem meű - (e) ȳem - (e) űe
mā - la - nat čí - já - laű űű űő - rő.
šo - č(o) - mo kűű - mo mű - lān - (e) - Dű - űe
mā - la - nat ű la - űák űű űő - rő.

2. molan bolűűűm bnt-tȳrűűket,
molan űlűűm, molanűe.
űlam űlmaű piűűltme,
molan űočűn kűűkűnam.

Még arbori tartózkodásunk alatt határoztuk el, hogy a szomszédos K a r l i g a n b a n élő votjákok meghallgatására is szánunk néhány órát. Érde-

kelt bennünket, hogy vajon milyen hatással van rájuk az idegen környezet? Ők még a Köztársaság nyelvét sem értik s izoláltságuk foka ezért nagyobb, mint az arbori cseremiszeké. A gyűjtés meglepő eredménnyel járt. Néhány kilométerre voltunk csak Arbortól, mégis úgy éreztük, mintha egy teljesen más világban lennénk. Ennek a világnak sem a nyelve, sem a zenéje nem hasonlított az addig hallottakéhoz. Őt adatközlőnk egyénileg, csoportosan vagy hegedűn előadott valamennyi dallama csupán három hangon mozgó, sorismétlő dallamlánc volt.

4. sz. dallam

$\text{♩} = 200$

1. bu - sį - įjn to - ro - goj (aj) öz ke no kę - (e) - ęa - (je).

bu - sį - įjn to - ro - goj (aj) öz ke no kę - (e) - ęa.

bu - sį - ez ęul - (i) dįr (e) uz lu vā - ja - je.

bu - sį - ez ęul - (i) dįr (e) uz lu vā - ja - je.

aj di - ge ...

2. as korkad ačid öd ke kęęa, (2×)
korkaed ęuldįr uz lu. (2×)

3. mi taci lįktim val ullasa, (2×)
đuskimi ukno vįęįjad. (2×)

4. mi lįkton dįrja ti viđidi dįr, (2×)
lįz dįdik ęamen gurlasa. (2×)

A votják zene beható ismerete nélkül még nemigen tudjuk hová sorolni a karliganiak muzsikáját. Annyi bizonyos, hogy régi hagyományt őriz, talán olyat, amely közelebb áll az ősi, kis ambitusú, sorismétlő finnugor zenéhez, mint a cseremiszeké.

A Mari-Turek járás északi területén Mari Biljamor és Jelimbajevó községeket kerestük fel. Az ottani felvételekkel együtt 90, újabb keleti erdei dallammal gyarapodott a gyűjteményünk. Ez szám szerint alatta marad ugyan a déli gyűjtésnek, jelentőségét tekintve azonban mégis a fölé emelkedik, mert erről a vidékről viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre. Ez az az anyag, amelynek kimutatható kapcsolata van a baskíriai cseremiszekével. Összeköttetést jelent tehát avval a közösséggel, amely négy évszázada idegen környezetben él, s amelynek életét igen erős szálak fűzik még a múlthoz. Ha lehet egyáltalán reményünk valahol megtalálni a finnugor és a török-tatár kultúra találkozásánál létrejött sajátos cseremisiz zene kialakulásához vezető régi ösvényeket, csak ezen az úton találhatjuk meg.

Ezért különös jelentőségű az északkeleti vidék megismerése, és azért vált számunkra is rendkívül fontossá minden újabb odaváló dallam lejegyzése. Jelimbajevóban a halált követő 40. napon éneklük ezt az egyetlen motívumot variálva ismétlődő dallamot.

5. sz. dallam

$\text{♩} = 92$

1. ke - te lek - me yo - dsm do - ts - l(e) de - nat.
ke - te tid - me yo - dsm ko - le - nat.
ta - te nai - le paj - re - met tul(e) - da - län (na),
mä - i - ze u - na - la to - län u - l(ä) - na.

2. mäsze muraltena, pajramäm ästena,
täize nömnan den uke ulat.
mäize ere täy-ak lina,
täize nömnan den ot ile.

Keletről északnyugat felé fordulva Szernur és Novotorjal járás-ban folytattuk a munkát. A Köztársaság legészakibb pontján Kunknurban, majd délebbre Bolsaja Muskában, valamint magában Szernurban és Novotorjalban, meg a hozzá közel eső Obaliszban, viszonylag nagy területen, összefüggő, egységes zenei stílust találtunk. E vidék dallamaira a szó-ti-dó-re-mi félhangos ötfokú hangsor, a triolás rítmusok gyakori előfordulása és az A⁴B A B-val jelölhető kis forma a jellemző. Egy öreg énekestől gyűjtöttük ezt a régi katonadalt:

6. sz. dallam

$\text{♩} = 84$

peš mün - dār kō, peš to - raš - ke
ka - jā šaš kor - no ko - ješ wet tār
 $\text{♩} = 92$
te - we rān poš - ku - dem, te - we rān d'a - lem,
saš i lā - za, nöm-nan tol - meš - ke.

E típusnak szerényebb képviselője a következő példa, amelyben még kevesebb a szótag, kisebb a hangsor, egyszerűbb a ritmus és a forma és feleakkora az ambitus.

7. sz. dallam

Poco rubato $\text{♩} = 108$

1 i . zi wüt . sat jo . ya leš,
ku . yu wü-ððš . ket uš na leš
ku . yu wüt sat jo . ya leš.
Wi . te wüððš . ket uš na leš

2. *Wiče wüt koč ši küwar küwarlême,
toĭ rešetkam šândôme.
toĭ rešetkan köryâškâže
seskem kajâkâm petrême.*

3. *paleda yân, seskem kajâk,
oyâda pale yân, pôrt kajâk.
paleda yân, šernur mari,
oyâda pale yân, ertal kajše.*

A két utóbbi dallam, valamint a hozzájuk hasonló, előző *mari-turekiek* is (3. és 5. sz.) a cseremiszi népzenenek azt a régi rétegét képviselik, amely megtalálható a határon kívüli (baskíriai, urzsumi és malmizsi) cseremiszi lakosság körében is.

A kutatást a Köztársaság közép-északi Orsanka járásának Luzsbeljak, Upsa és Sztarokresceno nevű falvaiban fejeztük be. Luzsbeljak mindössze 30 kilométerre van nyugatra Novotorjaltól, a rossz idő és a nagy sár miatt azonban, végül is csak egy 130 kilométeres, teljes napig tartó kerülő árán tudtuk megközelíteni. De megérte a fáradságot. A szép számban összesereglett asszonyok órákon át, szüntelenül énekeltek. Többnyire olyan négysoros, szó-pentaton dallamokat, amelyekben a 2. és 4. sorvég azonos, de az 1. és a 3. között is kimutatható a kapcsolat.

8. sz. dallam

$\text{♩} = 98$

1 ya - r(a) mo náš ke o yeš šok to

ya - r(a) - mo tis lân par ná že

mo tor áš ke o yeš ko - lo - ro,

to don ša ra šin ša že

2. oš šowočemžat ukaleš,
 nalên pušemžat ukaleš.
 áške joltašet uke đák,
 jenên joltaš tenže šomakan.

Az, aki ismeri az erdei cseremiszek reális kvintváltását, az előbb-utóbb meg-
 érzi, hogy a fenti vagy a hozzá hasonló dallam folytatható, azaz megismétel-
 hető öt hanggal mélyebben is és így kapjuk a kvintváltó formát. A tapasztala-
 tunk az, hogy az ottani fiatalok kevésbé élnek e kvintváltás adta bővítés lehet-
 ségével, mint az idősebbek. Azt felesleges ismétlésnek tartják s szívesen elhagy-
 ják. (Mindez nem vonatkozik természetesen a hegyi kvintváltó dallamokra,
 amelyekben a két dallamfél kapcsolata ennél sokkal kötöttebb.) L u z s b e l -
 j a k b a n is, csak a 60 évesnél idősebb asszonyok énekeltek szabályos alsó
 kvintváltaszt.

9. sz. dallam

$\text{♩} = 84$

wujem olmeš o pšem kodeš, kapem ol - meš pingakem kodeš,

kšlem olmeš percatkem ko - deš, jolem ol - meš kemem ko - deš,

corijem ol - meš kartšckem ko - deš, áškem ol - meš Majujem kodeš.

ex ....

A kvintváltás és a kis forma szerves kapcsolatának vizsgálatát elsősorban olyan nagy ívű, kvintváltó dallamokkal végezhetjük, amelyeknek 1. és 2. sora azonosan végződik, de amelyekben ugyanakkor a 2. sor eleje az 1. sor elejének szekund-kvint szekvenciája. Ilyenek a 4 ④ VII VII kadenciájú, kétrendszerű dallamok. Ezekről feltételezhető tehát, hogy egy-egy kis formájú dallam alsó kvintválással kibővített változatai. Ha időben a kvintváltást helyezzük előbbre, akkor a kis forma ahhoz képest csökkenést jelent. Ha ellenben fordítva ítélünk, akkor a kvintváltás minősül bővülésnek. Bár ismerjük e két forma találkozásának a lehetőségét, mégis tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy ez a találkozás a mai cseremiszi zenében csak csekély számban ismert. A kvintváltó dallamok többségének a fele önmagában még nem kis formájú s a kis formájúak jó részéhez nem illik az alsó kvintválás. Hogy e kapcsolat mégis fennáll, azt legjobban egy olyan kétéltű dallam bizonyítja, amelynek kis formájú és kvintváltó alakja is él. Az első dallam két verszaka a másodikban csak egyre volt elegendő.

10. sz. dallam

$\text{♩} = 96$

1. Cód - ra wok - ten ka - jaš sa - je,
kor - no u - ko jo - so - rak.
Kā - re - šān ja - lāš - tet i - laš sa - je,
jā - šem u - ko jo - so - rak.

2. košmo kornem porakan,
jūmō wñdem rombočanžak.
ālēm werem josorak.
aīχai....

11. sz. dallam

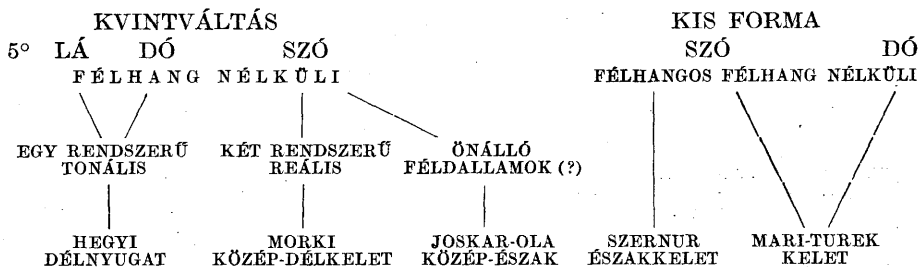
$\text{♩} = 100$

ke - če lek me γo - dom šo
du - do wo žed wñt na lē.
mā řat āš ke i - lā - še-mām šo-nal - tem da.

A kvintváltás ismeretében azt gondolhatnánk, hogy a második a teljes, az eredeti alak. Ebből azonban az következne, hogy a kvintváltás, mint ősi forma, az idők folyamán — helyenként — a használatban a felére töredezett, és csak ezek a megmaradt féldallamok élnek azok között az északi és keleti cseremiszek között, akik máskülönben a régi nyelvnek, viseletnek és a pogány hitvilággal kapcsolatos hagyományoknak az őrzői. Régi kultúrájukból épp csak a zenéjüket ne őrizzék? Sokkal inkább azt kell feltételeznünk — ha egyáltalán fenn-tartjuk a kis és a kvintváltó forma egymásutáni létezésének, szerves összefüggésének a lehetőségét —, hogy sajátos körülmények között, valószínűleg délről jövő török-tatár hatásra az egyszerű kis forma nőtt helyenként a kétszeresére. S míg északon és keleten megtartotta eredeti alakját, délen a hegyieknél és az erdeieknél egyaránt kifejlődött a tonális, illetve reális kvintváltó alakja, amely új alakban a régi szinte már felismerhetetlenné vált.

A Mari és a Baskír Autonóm Köztársaság hét, cseremisiz lakta közigazgatási területét bejárva, végül is a következő, egymástól többnyire jól elválasztható főbb cseremisiz zenei dialektusokat különböztethetjük meg:

Mindez megegyezik nagyjából a nyelvészek és a néprajzosok által már korábban megállapított nyelvjárási és néprajzi határokkal. Azt tapasztaltuk, hogy a nyelvjárással együtt változik a zene is. De felosztásunkat akár a női fejdíszviselet csoportosításának is tekinthetjük, amelyben viszont az évszázadokra visszanyúló törzsi megkülönböztetés máig fennmaradt jeleit ismerhetjük fel.

Összegezve: két alapvető cseremiszi zenei stílussal találkoztunk s feltételezzük, hogy az egyik kialakulásában megelőzte a másikat, az utóbbi szerves kapcsolatban állott az előzővel. Bármelyik is volt előbb, a kettő egyetlen zenei egységet alkot, melynek az egyszólamúság, a pentatónia s a többnyire csak az egyetlen zenei motívumot variáló, ereszkedő dallamszerkezet a jellemzője. Ha elfogadjuk, hogy a cseremiszi kis forma a régebbi és a kvintváltás az újabb fejlemény, akkor számolnunk kell annak a lehetőségével, hogy a cseremiszi és a magyar kvintváltás nem egyidejű és közvetlen, hanem csak közvetett, rokon zenei formáció.

A csuvasoknál két hetet fordítottunk az északi és egy déli terület népzenejének a tanulmányozására. Vendéglátóink előzékenysége folytán lehetőségünk nyílt arra, hogy Csebokszariból négy egymást követő napon négy különböző irányba induljunk el a kijelölt falvakba. Ezek közül Jandasevo keletre 20, Meresposzi délkeletre 20, Maliye Janisi délnyugatra 30, Tatarkasszi nyugatra 40, végül Jamolkino nyugatra, 50 kilométerre fekszik a fővárostól. A vidéket átszelő Moszkva–Kazán-yi betonúton azonban jól meg lehetett őket közelíteni. A nyugati járásban gyűjtött anyag szorosan kapcsolódik a szomszédos, hegyi cseremiszi zenei dialektushoz. Az egyrendszerű, tonális, dūr- vagy moll-jellegű kvintváltó dallamok éppoly gyakoriak, mint a cseremiszeknél. Az is meggesik, hogy egy-egy dallam mind a két lakosság körében él, saját szöveggel. Az előadásmódon ez mitsem változtat.

12. sz. dallam

♩ = 70

šor - Da šor - lăx tip - me rə,

xor - kə va - Gal ta - Dəl ma - rə,

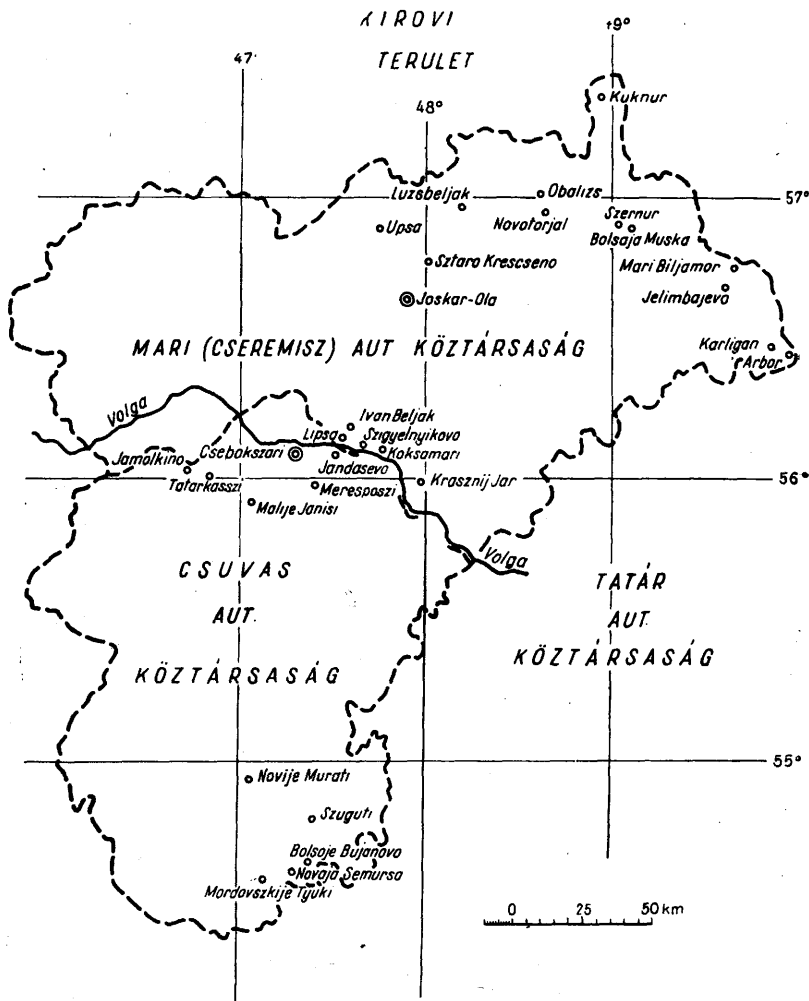
kə - ran kə - šu tip - me rə,

al - ran to - Dər kaj ma rə.

A Csebokszaritól délre vagy keletre eső járásokban — úgy találtuk — csökken a tiszta kvintváltó dallamok száma. Valószínű, hogy egyenes arányban van ez a csökkenés a hegyi cseremiszektől való eltávolodással. Minél messzebbre megyünk tőlük, zenéjük hatása annál kevésbé érvényesül. Az eddigi gyűjtések alapján azt mondhatjuk, hogy az északi, *virjal* nyelvterület népdalait, akár csak a déli cseremiszekét, az egyszólamúság a félhang nélküli pentatónia és az ereszkedő dallamszerkezet jellemzi. Ezen belül a sorok változó száma és hossza, a sajátos dallamfordulatok, a páratlan számú metrumok és ritmusok adják a csuvas zene nemzeti sajátosságát.

Időnk második felében a Volga-parti fővárostól 150–200 kilométerre délre fekvő *anatri* nyelvterületre utaztunk, hogy némileg tájékozódjunk az

ottani népzénéről is. A legtávolabbi, Semursa járásban Novaja Semursa, Bolsoje Bujanovo és a tiszta mordvin lakosságú Mordovszkije Tyuki, a Batirevo járásban Szuguti, végül a Komszomolszk járásban Novije Murati falvakat kerestük fel. Az ott hallott dallamok számunkra új oldalát tárták fel a csuvas népzéné-

nek. S miként a cseremiszeknél a keleti és az északi járásokban, úgy a csuvasoknál itt, a déli területen találkoztunk az egyszerűbb és feltehetően régebbi, nem kvintváltó zenei réteggel. Ennek egyik fő típusa a háromsoros b3 VII VII kadenciájú, kis ambitusú dallam, amelyben a 2. sor mindig pontosan megismétlődik. Kérdésünkre, hogy az ismétlés elhagyható-e, határozott nem-mel feleltek. Az alábbi dallamot Bolsoje Bujanovoban vettük fel régi regrutaszöveggel. Jellemző a benne előforduló sok szekund lépés.

13. sz. dallam

$\text{♩} = 76$

1. xu - ra vər - man din - fe xu - ra pə - lət,
ta - Da - i mən dā - vas - si pur - ši xal'?

2. pušsəmərzem šamrāk čunzem aivan,
tada-i mən kurazem pur-ši xal'?

tada-i mən kurazem pur-ši xal'?

Következő példánk hangsora tetraton s mint ilyen a 7. számú cseremisiz dal-
lam mellé állítható. A párosítást a csuvas történészek azon megállapítása is
indokolja, hogy a cseremiszek egy csoportja, a 400 évvel ezelőtti vándorlásuk
idején Semursa vidékén telepedett meg s ennek a mai napig fennmaradt
bizonyítékai vannak. E dallam variánsát a magyar népzeneben is megtaláljuk
a Z o b o r-vidéki adatok között. (Magyar Népzene Tára III A. 186—204.)
Előadása mindhárom helyen a lakodalomhoz kötött. A dallam terce ingadozó:
hol kicsi, hol nagy, hol bizonytalan magasságú. Ezt a jelenséget egyébként
más, odavalósi dallamokban is megfigyeltük.

14. sz. dallam

$\text{♩} = 116$

1. vu ni Gə kuk kuk
pər ka rāš ta (ja)
a və Daš - šə te pər xa - rās.

2. aži te xərə
pər kulza da,
səv(ə) kalašša te pər xarəs.

A Semursa mellett élő erza-mordvinok helyzete hasonló
a karligani votjákokéhoz. Falujuk éppen olyan határ menti sziget nyelvük-
nek, zenéjüknek semmi köze sincs a körülöttük lakó tatárok vagy csuvasoké-

hoz. Egy délutánt töltöttünk a körükben és ezalatt négy asszonytól elbeszélő dallamrészleteket vettünk fel. A zene az egyszerűbb orosz népi többszólamúságot idézi.

15. sz. dallam

$\text{♩} = 63$

1. vaj, tu - jan (i), po laj,
mon (i) tu jan - (i)
vaj, tu - jan (i), vas - taj,
mon (i) tu jan

2. oj, tetan paksav
mon tujan dä,
o, tetan mastors
mon molan.

A nyolchetes gyűjtőút legfőbb tanulsága az volt, hogy minél jobban megismerjük a volgai finnugor és török-tatár nyelvű népek zenéjét, annál nyilvánvalóbbá válik számunkra a kutatás folytatásának szükségessége. Az évszázados együttélés olyan mély nyomokat hagyott e népek életében, a kultúráknak s közöttük a zenének olyan szövevényét hozta létre, amelyre csak igen körültekintő, sokoldalú munka vethet fényt. Nekünk magyaroknak különösen fontos az ottani kutatás. Kultúránk ősi forrásaihoz juthatunk általa közelebb. Segítségével a finnugor és a török elemeknek az eddiginél határozottabb szétválasztását, keleti örökségünk pontosabb felmérését remélhetjük. KODÁLY ZOLTÁN 25 éve írott szavai ma is érvényesek: „Ami a rokon népek dalaiból pontosan egyezik a mienkkel: ősi közösség, rögtön megértjük. Ami különbözik, annak idegenszerűsége hamar eltűnik, ha foglalkozunk vele. Van olyan, hogy lehetett magyar dal is, talán volt is, csak kiveszett. De az elűtőbb jellegűek is közelebb állnak hozzánk, mint bármely más zene. Mintha lelkünk legmélyére világítanának. A magunk ismerete mélyül tőlük.”

VIKÁR LÁSZLÓ

A dallamokra vonatkozó jegyzetek

(A dalszövegek fordítása, az énekes neve, születési éve, lakóhelyének jelenlegi és esetleg régi neve, a kerület, a gyűjtés ideje, a felvétel száma a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjában)

A csuvas szövegeket (12–14. sz.) JURIJ ILJUHIN csebokszari zenetanár, a csere-misz, votják és mordvin szövegeket gyűjtőtársam, BERECSKI GÁBOR jegyezte le. Ő készí-

tette valamennyi szöveg átirását és magyar fordítását is. Szíves közreműködésükért ez-úton is köszönetet mondok.

1. 1. Az élet nehéz bizony,
a szamóca virága virágzik.
Mint ahogy a szamóca elvirágzik,
úgy múlik el az életünk.
2. A rét fűvét kaszálva
a jobb vállam elfárad.
A kedvesemre gondolva
a piros arcom elsápad.

R. M. ARMANOVA (1933)
Iván Beljak — Jumbálak, Zvenyigovo kerület
1966 augusztus
AP. 5927 d.

2. 1. ....
.....
Csak egy fehér kendőm van, ha bepiszkolódik, nincs másik.
Csak egy fehér kendőm van, ha bepiszkolódik, nincs másik.
2. ....
.....
Régen is volt, most is van a réten piros szamóca.
Régen is volt, most is van a faluban kedvesem.

Az 1—2. sorok szövegét nem tudta.

Sz. P. VOLKOVA (1940)
Krasznij Jar — Olék Sola, Zvenyigovo kerület
1966 augusztus
AP. 5932 i.

3. 1. Ej, szép fekete halinacsizma
nem jó nekünk felhúzni.
A szülőföld (tkp. a szült-nevelt föld)
nem jó nekünk élni.
2. Miért mentem le a folyóhoz,
miért éltem, miért
voltam boldogtalan,
miért nevelkedtem fel? (tkp. születve nőttem).

L. I. IVANOVA (1907)
Arbor — Lopovo, Pamasjal, Kurkâmbal, Kukrem, Mari-Turek kerület
1966 augusztus
AP. 5932 n.

4. 1. A mezőn, ha nem énekel a pacsirta, (2×)
a mező vidám nem lesz. (2×)
2. Ha a házában te énekelsz, (2×)
a házá vidám nem lesz. (2×)
3. A lovat zavarva jöttünk ide, (2×)
az ablakod alá kötöttük. (2×)
4. Míg jöttünk, úgy vártatok (bennünket) (2×)
turbékolva, mint a kék galamb. (2×)

M. N. TUGANASEV (1924)
 Karligan — Žani, Mari-Turek kerület
 1966 augusztus
 AP. 5934 i.

5. 1. Napfelkeltekor születtem,
 naplementekor haltál meg.
 Ma eljött a negyvenedik (napi) ünneped,
 mi pedig vendégül jöttünk (a torra).
2. Dalolunk, ünnepet ülünk,
 (de) te nem vagy velünk.
 Mi már mindig így leszünk,
 te nem élsz velünk.

F. G. RIZSKOV (1905)
 Jelimbajevo — Jašmet Nolo, Mari-Turek kerület
 AP. 5936 p.

6. Nagyon messze, nagyon távolra
 vivő (tkp. megteendő) út látszik lám.
 Isten veled szomszédom, isten veled falum,
 jól éljete, míg megjövünk.

A. D. CSEMISEVA (1906)
 Bolsaja Muska — Kuçu Muško, Szernur kerület
 1966 augusztus
 AP. 5940 p.

7. 1. Folydogál a kicsi víz,
 a nagy vízzel egyesül.
 Folydogál a nagy víz,
 a Vjatkával egyesül.
2. A Vjatkán át ezüst híd van verve,
 egy réz kalitkát tettek rá.
 A réz kalitkában
 egy tűzmadár van (téve).
3. Ha ismeritek, tűzmadár,
 ha nem ismeritek, veréb.
 Ha ismeritek, sernuri cseremis,
 ha nem ismeritek, egy úton járó (tkp. elhaladó).

A. T. JANVARJOV (1915)
 Szernur — Šernur, Szernur kerület
 1966 augusztus
 AP. 5941 k.

8. 1. A harmonikán nem játszik
 a harmonikás ujjja.
 A szép (lány) maga nem beszél,
 a kék (tkp. szürke) szeme (beszél).
2. Nincsen fehér kendőm,
 nincs miből vennem.
 Ha nincs saját kedvesed,
 a más kedvesével (jámi) szóbeszédes.

D. A. SZEMJONOVA (1923)
 Luzsbeljak — Nużawlak, Orsanka kerület
 1966 szeptember
 AP. 5945 b.

9. A fejem helyett marad a sapkám, a testem helyett marad a kabátom,
a tagjaim helyett marad a kesztyűm, a lábam helyett marad a csizmám,
az arcom helyett marad a fényképem, magam helyett marad az én Majum.
Eh ...

Maju = női név

A 4. sor szövegét nem tudta.

A. N. MIHAJLOVA (1900)

Luzsbeljak — Nużawlak, Orsanka kerület

1966 szeptember

AP. 5945 f.

10. 1. Jó erdő mentén járni,
nem nehéz az út.
Keresen falujában jó élni,
a családom nem szegény.

2. Az út, amelyen járok, poros,
az ivóvizem zavaros,
a lakóhelyem szegény.
Aj-haj ...

A 2. vsz. 4. sorának szövegét nem tudta.

U. F. RIBAKOVA (1901)

Sztarokrescseno — Tošto Krešn, Orsanka kerület

1966 szeptember

AP. 5948 h.

11. Napkelte idején a fű töve vizes lett.
Én is (mikor) elgondoltam az életem, a szempillám vizes lett.
Az ablak alatti berkenyét zelnicének nézitek.
Eldalolom a bánatom, játéknak veszitek.

U. F. RIBAKOVA (1901)

Sztarokrescseno — Tošto Krešn, Orsanka kerület

1966 szeptember

AP. 5948 i.

12. A mocsárban a posvány nem szárad ki,
a (vad)libák, kacsák nem fogynak ki belőle.
A szemből a könny nem szárad ki,
a kendőt a kézből nem teszed le.

H. L. LEONTYEVA (1912)

Meresposzi — Merespusz, Csebokszari kerület

1966 szeptember

AP. 5950 i.

13. 1. Fekete erdő felett fekete felhő,
Vajon mi esik belőle?
Vajon mi esik belőle?
2. Fiatal fejünk, lelkünk tapasztalatlan,
Vajon mit kell még meglátnunk?
Vajon mit kell még meglátnunk?

A. N. SZTARIJ (1919)

Bolsoje Bujanovo — VaZan, Semursa kerület

1966 szeptember

AP. 5953 v.

14. 1. Tizenkét kakukk
és egy haris
egyetértésben énekelnek.

2. A legény és a leány
egyet nevetve
egyetértésben dalt dalolnak.

O. A. JEGOROVA (1927)
Bolsoje Bujanovo — VaZan, Semursa kerület
1966 szeptember
AP. 5953 p.

15. 1. Oh, elmegek, feleségem,
elmegek én.
Oh, elmegek, hitvesem,
elmegek én.

2. Oh, az apám földjére
elmegek én.
Oh, apám országába
megek én.

M. A. MIHAJKINA (1906) és K. I. SZPIRIDONOVA (1902)
Mordovszkije Tyuki — Erzán T'uka, Semursa kerület
1966 szeptember
AP. 5954 i.

Tscheremissische und tschuwaschische Volksliedsammlung im Jahre 1966

Im August und September 1966 unternahmen der Linguist Gábor Bereczki und der Volksmusikforscher László Vikár eine gemeinsame Forschungsreise in der Tscheremissischen und der Tschuwaschischen Autonomen Republik der Sowjetunion. In 30 Ortschaften nahmen sie 545 Melodien von 171 Sängern mit Magnetophon auf. Gleichläufig mit den Aufnahmen ist auch das Abschreiben und die Übersetzung von mehreren tausenden Textzeilen fertig geworden. Im Laufe ihrer Reise von 1700 Kilometer suchten sie bei den Bergtscheremissen den Bezirk Zwenigowo, bei den Waldtscheremissen die Bezirke Mari Turek, Sernur, Nowo Torjal, Orschanka, bei den nördlichen (Wirjal-) Tschuwaschen die Bezirke Tscheboksari, Morgausch, bei den südlichen (Anatri-) Tschuwaschen die Bezirke Suguti, Batirewo und Komsomolsk auf. Die früheren Sammlungen mitgerechnet beträgt die Zahl der aufgezeichneten tscheremissischen Melodien heute bereits annähernd 3000. Aus diesem Material zeichnen sich die wichtigeren Melodientypen klar ab:

1. Melodien mit Beantwortung in der Unterquinte in einer anhämitonischen (*la* oder *do*) Pentatonie (auf dem südwestlichen Gebiet der Republik).
2. Melodien mit Beantwortung in der Unterquinte in zwei anhämitonischen (beide in *so*) Pentatonie (im mittleren und südöstlichen Teil der Republik).
3. Melodien engen Formats mit hämitonischer *so* Pentatonie (im Nordosten der Republik).

4. Melodien engen Formats mit anhämitonischer *so* oder *do* Pentatonie (auf den östlichen Gebieten der Republik).

Während sich in den Typen 1. und 2. die Spuren der von Süden und von Osten her kommenden türkisch-tatarischen Volksmusik bemerkbar machen, bewahren die Type 3. und 4. eine annehmbar frühere, ursprünglichere finnisch-ugrische musikalische Überlieferung.

Die Musik der Nordtschuwaschen weist viele Gleichheiten mit dem pentatonischen, sinkenden Typ mit Beantwortung in der Unterquinte der südlichen (Berg- und Wald-) Tscheremissen. Die Südtchuwaschen singen davon abweichende, für mehr archaisch scheinende Lieder von einfacher Tonreihe und Form. Das tschuwaschische Material bedarf noch einer reichlichen Ergänzung.

LÁSZLÓ VIKÁR

Vahi osztják szójegyzék

„Vahi osztják szójegyzék” c. közleményem befejező része „Vahi osztják nyelvtanulmányok” c. dolgozatomnak. A dolgozat előző részei e folyóirat LXVII. k. (1965) 181–216 és LXVIII. k. (1966) 4–34 lapjain láttak napvilágot. E részek nyelvtanulmányom a) hangtani, és b) alaktani részét foglalják magukba. A bevezetőben (LXVII, 181) ezeken kívül még c) mondattani vázlat és d) szövegmutatványok, valamint könyvészet közléséről teszek említést. Időközben azonban napvilágot látott „Eastern Ostyak Chrestomathy” (UrAltSer. 51; Indiana University, Bloomington 1966) c. munkám, melyben megjelent szöveggyűjtésem és a könyvészet is (l. még NyK. LXIII, 209–10). Ezek ismételt megjelentetése nem látszik célszerűnek. A mondattani vázlat helyett viszont önálló monográfiát kívánok közzétenni.

A most közlésre kerülő szógyűjtemény szótári gyűjtésemet tartalmazza. Ennek során teszem közzé — az eddigi osztják lexikográfiai hagyományokhoz híven — példamondat-gyűjtésemet is. A példamondatoknak így kettős céljuk van: részben a jelentés megvilágítására szolgálnak, nagyobbrészt azonban inkább anyagközlések. Erre az utóbbira főként azért van szükség, mert — legalábbis egyelőre — legtöbb, de egyáltalán nem elég, keleti osztják szöveggel éppen a vahi nyelvjárásból rendelkezünk s így legalább egy keleti nyelvjárásból már mondattani vizsgálatra is alkalmas terjedelmű korpuszra tehetünk szert.

Az egyes szavak közlésekor főként arra voltam tekintettel, hogy a szónak lehetőleg teljes alaki körét bemutassam: az alakváltozatokat (mind a magánhangzó-váltakozások, mind a mássalhangzó-változatok körében), valamint a származékokat, melyek felé mind az alaktani, mind a mondattani kutatások körében különösen az utóbbi időben fordult nagyobb figyelem.

Az eddigi osztják szótárak (l. KARJ.-TOIV., PAAS.-DONN., STEINITZ) viszonylag nagy szóanyagot tartalmaznak. Szóanyaguk azonban több nyelvjárásból is származik s nagy dialektológiai becsük ellenére gazdagságuk ugyanakkor hátrányos is: *egy* valamely osztják nyelvi egységre vonatkozólag nehezen áttekinthetőek. Így pl. hangszerkezeti, hangstatisztikai stb. kutatásra nehezen használhatók. Úgy gondolom, *egy* nyelvjárás szóanyagának a közlése ebből a szempontból is gyümölcsöző lehet.

A szavak közlésekor a következőképp jártam el: a *főneveket* egyes számi alakjukban („alapalak”-ban) közlöm, majd zárójelben megadom a kettős-, ill. a többes számi, majd a birtokos személyragos alakot. A *mellékeveknél* megadom az ún. állítmányi alakot is. Az *igék* főalakban kerülnek közlésre: a főnévi ige-névi, az imperatívuszi s a puszta fővel azonos múlt idejű alakot zárójelben adom meg. Ugyanitt alkalmasszerűleg közlök ragozott alakot is.

A szavak elrendezésekor a következő betűrendet alkalmaztam: *a, ă, â, ç, e, ə, ê, ĩ, ĭ, j, γ, k, l, ĺ, m, n, ŋ, ŋ, o, ő, ö, ȳ, p, r, s, (š), t, t̃, u, ü, w*.

Az első szótagbeli *o* és *o*, ill. *ö* és *ä* között nem teszek különbséget (a kérdésről l. NyK. LXVII, 183, a 4. pontban) E tekintetben ma a kérdést nem látom teljesen megnyugtatónak. Sajnos, sok esetben a KARJ.-TOIV. szótár sem teljesen mérvadó (l. *o* [= *o*], *o* [= *o*], de: *o* [= ?]). Ezért megmaradok eredeti felfogásom mellett. E kérdéskör még nincs tüzetesen feldolgozva. Annyi azonban máris látszik, hogy a kérdéses vokális minőségére (nyíltsági fokára) nézve magánhangzó-váltakozásbeli párja fontos (? biztos) támpontot jelent: ha a váltakozásos alakban *u*, (ő), ill. *ü* magánhangzó van, akkor nagy valószínűséggel csak (nyílt) *o*, ill. *ö* jöhet szóba, ha viszont váltóhangként *ă*, ill. *ə* van, akkor (zárt) *o*, ill. *ö* magánhangzóval számolhatunk.

a

al év (*alyēn*, *alt*; *ulēm*); *mä läwət a. tājalēm* én hét éves vagyok (tkp. hét évet bírok)

alēn vminek a vége, végződése (*ulḡāl*); *juy alēn* a bot vége

alyīm régi, ócska, ветхий (*alyīmāki*); *līn a. māy-katnā wālsāyēm* ők (ktsz.) [egy] régi földházban laktak (ktsz.)

amās- 1. ül, 2. van (*amāsta*; *imsa*; *umsēm*); *timi amāswāl, tīt lālwl* ez [az ember] ül, az áll; *kat juy pōḡālñā amāswāl* a ház a fa mellett van; *juy pāni kat amāslāyēn* a fa és a ház [együtt] vannak [ott] (ktsz.); *amāst iki* [egy] ülő öregember

amāsil- üldögél (*amāsilta*)

amāt- 1. ültet, 2. tesz, helyez, állít (*amāta*; *imta*; *umsēm*); *limōy pīrnā lōy kalī-lāta amāyalōy* evés után (tkp. evésünk után; part.) őt a sírba tettük; *lōyā lit-ot amāyalōy* neki ételt adtunk (tkp. helyeztünk, ti. a sírhoz a halottnak); *āj-ni mā oytīma imti!* a kislányt ültetd az ölembe (tkp. rám)!

annī Anna (< or.)

at- szól, mond; megrendel vmit (*atta*; *atwāl*, *atēs*); *tī(t) tu köl atkas* ez így mondta

at' elkerített hely (*atēt*; *ulēm*)

awāl vminek a tája, helye; *čāj-put awāl pelāk* a teáskanna felőli oldal

[ott, ahol a teáskanna áll; „туда, где чайник стоит” — az adatközlő megjegyzése; *sūḡk awāl* „az az oldal, ahol a nap pillanatnyilag van” („туда, где солнце..., сторона; на стороне солнца”); *sūḡk awāl torēm pelāk mōrti willā allē tōytā ōli* [hajnalban, keleten] a nap felőli égtáj (tkp. ég-oldal, „на стороне неба, где солнце утром поднимается, там...” — az adatközlő fordítása) teljesen [úgy,] mint[ha] nagy tüzet gyújtottak [volna, úgy ég] (tkp. gyújtott; pass.)¹

ă

āla- 1. fekszik, 2. alszik (*ālata*; *āla* ~ *ālaja*; *ālawāl*, *ālas*); *pāsān ujnā āmp ālawāl* az asztal alatt kutya fekszik (alszik); *imī pelākna juy-kurī ālawāl* az öregasszony előtt fateknő van (tkp. fekszik); *iki mīn oytīnā ālawāl* az öreg a lábán fekszik; *nomān ālatē nipik* a felül fekvő könyv

ālawāytā- fekszik (kis ideig) (*ālawāytāta*; *ālawāyta*; *ālawāytāsēm*)

ālīnt- (le)fekszik (*ālīnta*; *ālīnta* imper.; *ālīntēlēm*); *pāsān uja ālīnta!* feküdj az asztal alá!; *lōy mā mīnīm oytīja ālīntēs* ő az én lábámra feküdt

āpa apa (vocativus)

¹ A szóról másként STEINITZ, OstjWb. 233.

äpi apa (*äpim*, *äpil*, *äpiy*); *mä äpimnat* az én apámmal; *mä äpimnâ tæy tuwujem* engem apám ide hozott (pass.)

äli báty (idősebb fiútestvér) (*älim*, *äli*); *lõy mä älimnat ropiltawâl* ő az én bátyámmal [együtt] dolgozik; *älisayân* bátyák (idősebb fiútestvérek) (ktsz.) [együtt]; *älisat* bátyák (idősebb fiútestvérek) (tbsz.) [együtt]

ä

äj 1. kicsi, kis, 2. alacsony, 3. fiatal (*äjeki*); *ä. ämp* kis kutya; *ä. ku* alacsony férfi; *mä ä. wäsêm* én kicsi vagyok

äj: *äj-köl* hír, известие

äjält lassan; *mîn ä. mänlêmân* mi (ktsz.) lassan megyünk (ktsz.)

äjältäy lassan (lassabban); *ä. mänä!* lassan (lassabban) menj!

äjæŋ-kölæŋ: *ä. imi* beszédes asszony; *ä. käsî* beszédes ember (férfi)

äjæm-kitæm fiatal; *mä ä. wäsêm* én fiatal vagyok

äj jæŋk [vízi manó, ? szent fa] (az adatközlő nem tudott róla többet mondani)

äj-ku fiú; *lõy kaŋtâ ä. õ* beteg fiú

äj-ni leány; *дево́чка; ä. nânä mæji!* a kislánynak adj kenyeret!; *lõy allä äj-nin̄kæ en̄mæs* ő nagy leány lett (tkp. lánnyá növekedett)

äl ne; *tõyæpa ä. mänä!* oda ne menj!; *næŋ mæn̄nät ä. jõyâ!* te ne gyere velem!; *nõŋ tuti ä. kütkä!* te így ne csinálj (ne viselkedj)!

älæŋ 1. a reggel, 2. reggel (adverb.); *lõyæn ä. tim nipik tæy tultâ* ő reggel ezt a könyvet ide hozza; *äpimnâ mänt ä. tæy tuwâl* apám engem reggel ide hoz; *ä. çökin rimakalækætæs* ... reggel, alighogy hajnalodni kezdett ...

älŋi reggeli (mn.); *är möyælnä ä. püt̄kälit çoyilæwâl̄t* körös-körül (tkp. sok helyen) füttyültek (csiripeltek) a reggeli madarak

älŋi kotäl çow (a) délelőtt [a nap első fele reggeltől délig (tkp. reggeli napfél)]

ämp kutya (*ämkan*, *ämyæn*, *ämpæt*; *impæm*; *ämpä*, *ämnät*); *äm joyimsät̄* [ő] megütötte a kutyát; *impæm joyimsät̄* [ő] megütötte a kutyámat; *mä ämnä jösæm* én kutyával jöttem; *mä ämyænnä jösæm* ua. (ktsz.); *mä ämpænä jösæm* ua. (+ tbsz.); *mä impæmnä jösæm* én a kutyámmal jöttem; *mä impæylämnä jösæm* ua. (ktsz.); *mä ämlämnä jösæm* ua. (tbsz.)

ämp-oy kutyafej; *lõyæn ä. joyimyal̄i* ő megütötte a kutyafejet (pass.)

äŋæy teknő, vályú; fából kivájt görbe edény (*äŋyæt*; *iŋyæm*); *mä nõŋä äŋyæ majlêm* én neked teknőt ajánlékoztam

äni nővér (idősebb leánytestvér) (*ä-nim*); *mä änim jokæn æntimæki* az én nővérem nincs otthon; *mä äni-läm* az én nővéreim; *änisäyæn* nővérek (idősebb leánytestvérek) (ktsz.); *änisät* nővérek (idősebb leánytestvérek) (tbsz.)

är sok (*ärki*); *tim al ä. ul wäl̄yal?* az idén (tkp. ebben az évben) sok bogyó volt?; *mä ä. nipik tulêm* én sok könyvet viszek; *äj-länä lõyæn mæŋæt ä. kulâ mæjakul* egyszer ő nekünk sok halat adott

äræy szét, széjjel; *mîn juy-kurimæn ä. palkäyliyæn* a mi (ktsz.) fateknőnk széjjel törött

äræy- énekel (*äræytä*; *iŋyä*); *mä äræy-läm* én énekelek

ärki sok (1. ár); *tî alnâ wor-ontnâ ä. ul wäl̄yal* abban az évben az erdőben sok bogyó volt; *lõy søyläl möyælnä ä. tæs wæs* ő a bőreiért (tkp. bőrei helyében) sok árut vett; *ilæn tæt ä. jay wäl̄yalt* régen itt sok ember (tkp. nép, emberek) élt (tbsz.); *pä-länä mæŋ ä. ropiltälõy* néha mi sokat dolgozunk

är lät sokáig (tkp. sok idő); *lõy ä. l. werwâl* ő sokáig dolgozik

är möyælnä körös-körül (tkp. sok helyen); *ä. m. älŋi püt̄kälit çoyilæwâl̄t*

körös-körül énekelnek a reggeli madarcskák [az erdőben]

är *peləkpä* szanaszét (tkp. „В разные стороны”, sok oldalra); *məŋ ul litä ä. p. nörəytəyölöy* mi bogyót enni szanaszét szaladtunk

äs Ob (folyónév)

ät- (+ birt. szrag.) 1. egyetlen, 2. egyedüli, 3. egyedül; *ätıl rıt* egyetlen[egy] csónak; *ätıl wəsəy welıyən* [csak] egy vadkacsát ölt meg; *mä wonta wajyat ätimnäm* (~ *ätimnät*) *mənłəm* én az erdőbe vadászni egyedül megyek; *ätılñüt* [ő] egyedül

ätəm 1. rossz, 2. sovány (*ätəmaki*); *ä. ku* rossz férfi; *ä. käsı* rossz ember; *timi ä. kul* ez rossz hal; *tim kul ätəmaki* ez a hal rossz

ätmat rosszul; *lőy ä. ropılñewäl* ő rosszul dolgozik; *tat jay ä. wälwält* ott az emberek rosszul élnek; *jəmə wälä, ä. äl wälä!* légy jó (tkp. jól), rossz (tkp. rosszul) ne légy!

č

čas óra (időtartam) (< or.); *mət-körät č.?* hány óra [van]?

čas pontosan (vö. *čas*); *ımyən-ıkkən č. koləm-jəŋ-koləm al wälsəyən* az öregember és az öregasszony pontosan harminchárom évet éltek (ktsz.)

čäj tea (< or.)

čäj-put 1. teáskanna, 2. a teáskannában levő víz, tea; *č. jənke nəyərñəsım* a teáskannába vizet töltöttem; *č. köyrəs* a teáskanna fölforrt

čäyi- gyűjt (*čäyitä*; *čäyiji*)

čəka nagyon; *č. oyrəŋki* nagyon magas; *mä ənkim č. oyrəŋki* az én anyám nagyon magas; *tim kat jəmaki, tom kat č. jəmaki* ez a ház jó, az a ház nagyon jó [azaz: jobb]; *č. koyən mä nəŋət ləyalləm* én téged (már) nagyon régen várlak; *kömən č. jəylijəki* kint nagyon hideg van; *tim pečkən č. tinənəki* ez a puska nagyon drága (értékes)

čipənəŋ-ni orvosnő; *itən č. wakkalöy* este elhívtuk az orvosnőt

čımäl 1. kissé, kevéssé, 2. kis ideig, 3. halkán, csendesen; *mərəm paj-lijwtət č. nəŋayəsət* csak a nyárfalevelek susogtak halkán

čiw 1. lejtő, 2. meredek hely

čoyıl- füttyül (*čoyılta*; *čoyıla*); *är möyəlñə pütkülit čoyılñewält* mindenütt kis madarak énekelnek (tkp. füttyülnek)

čoyılwəs füttyülés, sivítás, süvöltés; *älə kumpə č. söjñüti nuy liti mən-wält* [viharban, a tengeren] a nagy hullámok süvöltés hangjával fel [csak] úgy mennek

čončəy zsineg (*čunčəm*)

čow vminek a fele (vízszintes osztásban: ☉) (*čowət*; *čuwəm*)

čöyər nyúl, zaeu

čökəl- beteg (ige), болеть (*čökəltä*); *ojəy, kəč čökəllujəm!* óh, hogy fáj!, ой, мне больно!

čəkin 1. alig-alig, 2. alighogy; *äləŋ č. riməkəlakatəs* ... reggel alighogy világosodni kezdett ...

čöč- 1. ad, nyújt, 2. hajt (pl. fejet) (*čöčä*; *čöči*; *čöčsim*); *ñalt təy čöči!* nyújtsd ide a golyókat!, *uyəl kom-tay čöčmin tu köl tiytəs* fejét lehajtva így szólt (tkp. ily szót szólt)

čöñč 1. hát (főnév), 2. vmi mögötti rész, vmi möge (*čöñčəm*); *mä čöñčəmñə* az én hátamon; *lőy čöñčəl-nə iki katoy küm-lüyñəs* mögötte az öregember kijött a házból; *kat čöññə wont* a ház mögött erdő [van]

e

emtar tó (*emtar*; *emtarəm*); *lőy emtarə manəs* ő elment a tóra

enə kövér (*ənəki*)

enəm- növekszik, nől (*enəmtä*; *ənmä*; *enəmpəl*); *lőy älə əj-niñkə enməs* ő nagy leány lett (tkp. leánnyá nőtt); *wontñə səymətət enəmpəlt* az erdőben nyírfák nőnek

ewəl szag (*ewlām*); *ewsintəyəlñwəl willä*

wajəy-ewəl [a kutyám] szimatolgat, mintha vadszag [lenne]
ewəstə 1. finom, 2. édes (*ewəstəki*);
lōy kənčən prāniy liwəl ő finom, diszes püspökkenyeret eszik
ewsintəyəl- szimatolgat, szagol (*ewsintəyaltä*); *impəm wor-ontpa liymin ewsintəyəlwal* a kutyám az erdő [felé] nézve szimatolgat
etər derült, fényes; *e., watlāy kotāl wālyal* derült, szélesdedes nap volt

ə

əj 1. egy (számn.), 2. (egy) egész; 3. azonos; *ə. pāni os pelək* másfél *əjəy* együtt; *ə. mənłəyən* együtt mennek (ktsz.); *ə. məniten!* együtt menjete (ktsz.)!

əj-ər-jōn kilenc

əjətəl 1. az egy(ik) (sok közül), 2. egyenként; *ə. mərəm jok-kiłəs* egyikük maradt csak otthon; *iyət wont-nə ə. jəliləwəlt* a medvék az erdőben egyedül (tkp. egyenként) járnak; *ə. jōyütəy!* egyenként jöjjetek!
əjətən ... tom-pıl ot az egyik (kettő közül) ... másik; əjətən kōnār wālyal, tom-pıl ot tōras wālyal az egyik(ük, kettő közül) szegény volt, a másik ember (tkp. dolog) gazdag volt

əj kəsī-pə senki (tagadó mondatban); *əj kəsīnə-pə əntə lōyü jōyəyāli* senki sem találta el őt (pass.)

əj ku-pıl ... tom-pıl ot ... egyik ... másik; əj ku-pıl rīt werwəl, tom-pıl ot luw werwəl az egyik ember csónakot csinál, a másik evezőt csinál
əj-lāt 1. egyszer, valamikor, 2. vmivel azonos időben

əj-lātən (əj-lānə) egyszer, valamikor; *mən əj-lātən ta wālyalōy* mi egyszer (valamikor) voltunk ott; *əj-lānə lōyən mənət är kulə məjəkāl* egyszer (valamikor) ő nekünk sok halat adott

əjnəm 1. egész, 2. mind; *nōn ə. kan-məy-jay liskəmāllan* te az egész cárságot (cár-föld népet) megnevette-

ted; *məynə jəm werä pītən jay ə. jəmə wāləkātəwəlt* ha a földön majd béke lesz (part.), (akkor) az emberek mind jól fognak élni

əj oytinā 1. egymás fölött, 2. egymáson

əjpä egyszer, egy alkalommal; *ə. iki sajəw tarsa pānyas* az öregember a hálót egyszer a tengerbe eresztette (tette)

əjsəy iki nagyon öreg ember

əjsəy imi nagyon öreg asszony

əllə 1. nagy, 2. idősebb, korosabb (*əlləki*); *kat əlləki* a ház nagy; *tim kat tom katnīnət əlləki* ez a ház annál a háznál nagy(obb)

əllə əj-ni nagylány (?); *lōy əllə əj-ninəkə jəs (~ enməs)* ő nagylány lett (~ nagylánnyá növekedett)

əllə pāy legény

ənt- ölt, felvesz (*əntä; ənti; əntiyən*); *müləl ənwəl* felveszi (a saját) sapkáját; *mülin uyəna ənti!* tedd a sapkádát a fejedre!

əntim nincs (*əntiməki, əntiməkən, əntimät*); *ul əntim* bogyó nincs; *rīt jokən əntiməki* otthon nincs csónak; *mən əmpəylōy jokən əntiməkən* a mi kutyáink (ktsz.) nincsenek otthon; *mä ānīlām jokən əntimät* az én leánytestvéreim nincsenek otthon

əntə nem; *mä školaja ə. mənłəm* én nem megyek iskolába; *əpim kōla jok ə. jōs* apám még nem jött haza; *lōyən mənēt nānə ə. məwəl* ő nekem nem ad kenyeret; *kōji ə. ropiltəwəl, əntə liwəl* aki nem dolgozik, [az] nem eszik (aki nem dolgozik, az ne is egyék); *tim al är ul wālyal?* — *əntə* vagy: *əntə, kiłəl* ebben az évben (tkp. ez év) sok bogyó termett (tkp. volt)? — nem (ti. nem sok), vagy: nem, kevés [volt]

əntəysə- öltözik, одеваться (*əntəysatä*)
əntəw öv (ənwət; ənwām); *tim ə. kōl werlim?* ezt az övet hová (minek) csinálod?

ənki anya (*ənkim, ənkin, ənkiłāl; ənka* vocativ.); *mä ənkim čəka oyərəkə* az én anyám nagyon magas; *mä ənki-*

mä räk tusəm én anyámnak lisztet hoztam
as anya (*əsət*; *əsəm*); *əsəyən* anya a leányával (l. a következő szót!); *əsüt* anya a leányaival; *mən əsüt* „когда мать обще с дочерьми, хорошие слова” (az adatközlő [nő] megjegyzése); *kōla sārki wäl-yas ə. jōypa mənəmənə* még világos volt, [amikor] az anya a leányaival haza ment (part.)
əsü-jəysüt (< *əsüt-jəysüt) család
əsəl ereszt, elereszt (*əsältä*; *əsli*; *əsəl-yəsəm*); *sārhan kulali ikinə əsälte* az öregember az arany halacskát eleresztette [a tengerbe]
əlay hideg; *təlyin ələkə jəwəl* télen hideg lesz (tkp. hideggé válik, ti. az idő)
əllite szintén; *əj-lätən ələn ə. mā intər-natpa mənyaləm* egyszer reggel én szintén az internátusba mentem

i

i l. *it*
ičən-was ablak (*ičən-wəsət*); *mən kutōynə wət i. a* mi házunkon (tkp. házunkban) öt ablak [van]; *imi i. il peləkna aməswəl* az öregasszony az ablak alatt (tkp. al-felében) ül
iy medve (*iyət*; *iyim*)
ikāli öregecske
*iki*¹ 1. öregember, 2. nagyapa (*ikiyən ~ ikkən, ikit*; *ikim*; *ikijä, ikiy*); *ikisäyən* nagyapa az unokájával; *tə kotāl jəliłmin ikisäyən koləm kötən wəlsəyən* azon a napon a nagyapa az unokájával [együtt] járva megölt (ktsz.) három hattyút
*iki*² 1. hold (égitest), 2. hónap
ik-ontər hónap; *mət-körüt i.?* hány hónap(os)?
il (*ilim*) 1. vmi előtti rész, 2. vmi előtti, elő; *imi il peləkna juy-kuri əlawəl* az öregasszony előtt (tkp. elő részen) fateknő fekszik; *lōy iləl peləkna kan-kat aməswəl* ő előtte palota áll
ilə 1. el, félre, 2. előre; 3. meg (ige-

kötő?); *i. mənü!* menj el (félre)!; *juy-kurijoy mōyōli i. pitwal?* a fateknőből mi haszon lesz?; *tī sāyē, tulpul, nōnət i.-onəltəsē* így, bolond, téged megtanítottak (pass.); *tōyət i.-əlmälä ikil nuy-werəptəstə* [miután] a tüzet meggyújtotta (part.), a nagyapját fölébresztette
iləlt előlről (térben)

ilən 1. elől, 2. régen; *lōy i. mənwal* ő elől megy; *nōñ i. kō wäl-yalən?* te hol laktál előbb (tkp. régen)?; *i. mā tət əntə wäl-yaləm* régen én itt nem laktam; *i. tət ärki jay wäl-yalt* régen itt sok ember élt (tbsz.)

ilənnə l. *ilən*

iləpə 1. előre (felé), 2. tovább, 3. meg (igekötő?); *lōy i. lōyətajəwəl* ő előre néz; *lōy i. mənwal* ő előre megy; *tōltōy mən i. mən-lōy* onnan mi tovább megyünk; *imi os čəkə i. tulməltəli* az öregasszony megint nagyon [v. még erősebben] megdühödött (pass.)

il-kotəl tegnapelőtt

il-nowət 1. régen, régi időben, 2. régi, 3. rég; *il-nowənə tim təyənə jəñk wäl-yən* régen itt [e volt folyó-mederben] víz volt

imən-ikən (öreg) házaspár

imyən-ikkən (öreg) házaspár; *i. mən-katnə wəlsəyən* az (öreg) házaspár [egy] földkunyhóban lakott

imi 1. öregasszony, 2. nagyanya (*im-yən, imit*; *imim*); *imiy jös* [ő] öregasszony lett; *imijə məji!* add az öregasszonynak!; *min iminä jös-mən* mi (ktsz.) (egy) öregasszonynyal jöttünk; *mā imijōy jösəm* én [az] öregasszonytól jöttem; *imisä-yən* nagyanya az unokájával együtt
intərnat internátus (*intərnatnə, intər-natpa*) (< or.)

it 1. most, 2. rögtön; *i. mā əntə mən-ləm. it!* most én nem megyek. — Rögtön [menj]!

itən 1. (az) este, 2. este (adverb.); *koy mən jəñkayalōy, itnəy jəyəkətəyāl* mi sokáig játszottunk, [azután] esteledni kezdett (tkp. estévé vált);

i. limin amēstīloy ... este, amikor vacsorázva (tkp. éve) ülnek ... (part.); *jay i. močē sajēw tāliləyāl* az emberek estig halásztak

iwān Iván (< or.)

i

iyāt- felfüggeszt (*iyēta*; *iyti*; *iytiyēn*); *sārnan* *kōy-semat* *sinclālā* *iytiyēn* arany drágakövek vannak felfüggesztve a nyakára

il 1. al (főnév), 2. al- (mnév), 3. (névutó), 4. (igekötő) le, meg, be; *imi ičēn-wēs i. peləknə aməswəl* az öregasszony az ablak alatt (tkp. al felén) ül; *i. -ālīnt*- lefekszik; *i. -čāyi*- eltemet; *i. -kōrəy*- leesik; *i. -lattə*- elás, bekapál, elföldel; *i. -pān*- letesz; *i. -pōr*- megharap; *i. -toyr*- bezár; *i. -wel*- megöl; *nipik noməlt i. -kōryəs* a könyv felülről leasett; *i. -tāyrī*! csukd be!; *lōyən lōyət wijnat i. -welə* ő őt szándékosan megölte

iləy le

iləlt 1. alulról, 2. alul (hol kérdésre); *i. mənā*! alulról menj!; *lōy iləl mənwal* 1. ő alul megy; 2. ő alulról megy

ilən alul

iloy alulról

ilpa lefelé

iməl- leül (*iməltta*; *imla*; *imlās*); *mən litā iməlsōy* mi leültünk enni; *mā pōrlama imla*! ülj én mellém! *imsəltə juy* szék

j

jay 1. emberek, 2. nép; *perəy jay jōsət* idegen emberek jöttek; *mā jaya* (~ *jayapa*, ~ *jaypa*) *mənəm* én az emberekhez megyek; *mā rāyam jaylam* az én rokonaim

jayəm fenyeserdő, *сочной лес* (*jaymət*, *jayməm*)

jayə-puyəl temető

jakkən házaspár (1. *jay*)

jākəja ó! (indulatszó); *j.*, *iki kənti*-

kəntəyəs ó, az öregember, megijedt

jākti: *j. tāl*- a hajánál fogva húz, vonszol; *lōyən wellətət*, *j. tāllətət* ő veri őket, hajánál fogva húzza (pass.)

jālə korán; *māla-kotəl j. pətkələkatəyāl* tegnap korán kezdett sötétedni (esteledni)

jānka- játszik (*jānkata*; *jānka* ~ *jānka*- *kaja*; *jānkarwəl*, *jānkarwaləm*); *mā jānkarwaləm* én játszottam; *mīn tət jānkalmən* mi (ktsz.) itt játszunk (ktsz.); *mā jānkata mənəm* elmegyek játszani; *jānkajitən*! játszatok (ktsz.)!; *jānkajitəy*! ua. (tbsz.)

jāylək tarka

jāylən tarka

jəlam-kəlam elvesztett, (? halandó), javíthatatlan, *пронауи*; *mā tū kōti j. imimnəti*? mit (tkp. hogyan) csináljak hát az én rossz öregasszonyommal?

jermək selyem; *uyəla j. mül pāniyən* fejére selyem sapkát tett

jernəs 1. ruha, 2. (férfi)ing (*jernəsət*; *jernəsən*)

jə- 1. lesz, válik vmivé, 2. kezd, 3. beszél, szól (*jətā*; *jəyā*; *jəyiyən*; *jəwəl*, *jəs*); *imiy jəs* öregasszony lett; *wəsyə jəs* vadkacsává változott; *lōyən meləka jəwəl* nyáron meleg (tkp. meleggé) lesz [ti. az idő]; *iki imilā tuti jəwəl* ... az öregember így szól az öregasszonyhoz ...; *āpim mənā tuti jəyiyən* ... apám így szólt hozzám ...

jəy apa (*jəyəm*); *jəysəyən* apa a fiával; *jəysət* apa a fiaival, *отец с сыновьями* («нехорошие слова» — az adatközlő(nő) megjegyzése)

jəyəkətə- kezd (*jəyəkətətā*); *koy mən jānkarwalōy*, *itnəy jəyəkətəyāl* mi sokáig játszottunk, [azután] esteledni kezdett

jəl- megy, jár (*jəltā*; *jələ*); *mā jəypa jəlsəm*, *nipik wəsəm pāni təy tūsīm*, *lōntəkətəsīmən* én haza mentem, vettem a könyvet és ide hoztam, olvasni kezdtünk (ktsz.); *mā jəypa jəlyəsəm*, *nipik wəyəsəm pāni təy tūyəsīm*, *lōntəkətəyəsīmən* ua.; *mā*

jorppa jalyälam, nipik wayälam päni
tay turalim, löntäkätäyalimän ua.;
mä jorppa nipikä jalyälam én haza
mentem [egy] könyvért

jälaw új; löyä j. juy-kuri maswäl öneki
[egy] új fateknó kell

jälil- 1. jár, megy, 2. utazik, 3. sétál
(jäliltä; jälilä; jäliläyälam); töyöpa-
täyöpä jälilawäl oda-ide jár; tu kotäl
jälilmin ikisäyän koläm kötön wel-
səyən azon a napon a nagyapa az
unokájával [együtt] járva megölt
három hatyút; allə kumpə titi jali-
lawäl a nagy hullámok úgy men-
nek; məram jorppa älinta jäliläyälam
haza csak aludni jártam

jäm 1. jó, 2. szép (jämäki); költöy
töyapə j. kotäl werwäl holnap bizo-
nyára jó időt csinál (ti. az ég); tu
täyünä töñ j. wälyal ott (tkp. azon
a helyen) jó lett volna; tom kat
jämäki az a ház jobb (jó); tim kat
jämäki, tom kat čaka jämäki ez a ház
jó, az a ház nagyon jó (jobb); tom
kat jämäki tim katoy az a ház jobb
(tkp. jó) ennél a háznál; jämäki!
jól van!; ti säy, jämäki, piräs tul-
pul, welsujən így, jól van, öreg
bolond, megverték (pass.)

jäməy: j. tölöl- [míg] szépen mond
(értsd: nem haraggal); taras kannə
mänä, j. tölöläm a tenger partjára
menj, [míg] szépen mondom

jämət 1. jól, 2. szépen; löy j. ropiltawäl
ő jól dolgozik; tarəät j. ləyälwält a
darvak szépen röpülnek; jəmə wäla,
ätmət äl wäla! légy jó (tkp. jól),
rossz (tkp. rossz) ne viselkedj
(légy); mä löyninət jəmə ropilläm én
nála jobban (tkp. jól) dolgozom

jäm körasəw szép; mä j. k. wäsəm én
szép vagyok

jəmsi jobb

jəmsi köt jobbkéz

jəmsi pələk 1. jobb oldal, 2. jobbra
(направо)

jäm uləm! (köszönés távozáskor)

jäm wer béke; məyna jäm werä pütən . . .

[ha] a földön béke lesz . . . (part.)

jəñk víz; mänt jəñka məjä! nekem adj

inni (tkp. vizet); löy jəñkät mənas
ő vizért ment; mä j. kannəpa mən-
lām én a vízpartra (felé) megyek;
il-nowənə tim täyünä j. wälyän ré-
gen itt víz volt [a régi folyómeder-
ben]

jəñk li- iszik (l. li-); mä j. liläm én
vizet iszom; j. liyā! igyál vizet!

jəñk luñk a víz istene („halat ad vagy
nem” — az adatközlő megjegyzése)

jəñkurwī árva

jis- sír (ige) (jistä; jisä; jiswäl, jisəs,
jisim part., jismin)

jisəkəta- elsírja (magát) (jisəkətatä);
mä os kat jisəkətasəm én ismét majd-
nem elsírtam (magamat)

joy (jok) 1. haza(felé), 2. be, 3. vissza
(igekötő); joy-jö- hazajön; jok-küñ-
otthon marad (tkp. visszamarad);
joy-läna- vissza bemegy; jok-mən-
haza megy; mä kata j.-länäläm én
bemegyek a házba; j.-mənläm haza
megyek; əpəm köla jok əntə jös
apám még nem jött haza

joyäl ij (joyälyän, joyält; joylam);
löyən j. weri ő íjat csinált (pass.);
əpimnä kä joyälyän tay tuşiyän apám
két íjat ide hozott (pass.)

joyən folyó, folyócska (joyənt; joyə-
nam; joyənnä); joyəna nik-wiyəllöy
(le)ereszkedünk a folyóhoz

joyi- vág (pl. fát) (joyita; joyija;
joyim part.); mä juy joyiläm én fát
vágok

joyil- vág (joyilta); löy juy joyilwäl
ő fát vág

joyim- üt, vág (joyimta; joyima); mä
löy impəl joyimsəm én az ő kutyá-
ját megütöttem; löyən käsi läjəmnä
uyəloy joyimtä ő fejszével az embert
fejen vágta

joynalı folyócska; məñ wän joynalıjoy
mənyälöy mi [egy] keskeny folyócs-
kán mentünk

joyəpa haza(felé); j. mänä! menj haza!
mänä j.! ua.; j. mənläm [én] haza
megyek; mä j. mənsəm töñ! én haza
mentem volna!

jok 1. joy

jokält otthonról

jokēn otthon; *məyā j. aməswēn?* miért ülsz otthon?; *lōy j. əntə wālyal* ő nem volt otthon; *mā ānim j. əntiməki* az én nővérem nincs otthon
jol varázslat (колдовство)

jor 1. közép, 2. vmivel szemben levő rész; 3. középső (*jurēm*); *koṭəl j. lāt* déli időszak, délidő; *iy mā jurəma jōyāl* a medve szembe (tkp. az én közepemre) jött [velem]; *oypi jorṇə pōr-kat aməswəl* az ajtóval szemben (egy) csom (házféleség) áll
jōy hegy (ropa) (*jōyāt*)

jōyən 1. éjjel, ночь, 2. éjjel (adverb.), ночью

jōyən-kotloy éjjel-nappal; *j. ropiltəwəl* éjjel-nappal dolgozik

jōyṭəmtə- fut, odafut (*jōyṭəmtəta*); *oypija lāl-jay jōyṭəmtəsət* az ajtóhoz odafutottak a katonák

jöl 1. szél (pl. ruhánál); 2. varrás (*jōlam*)

jōrən kegyetlen, szigorú (?); *pəṭā wāla, j. ni kan* üdvöz légy, kegyetlen cárnő (грозная царица)

jōyət- dob, vet, hajít (magasra, megszese, pl. madárra) (*jōyətä; jəyti; jōyəlīm*); *əj kəsīnə-pə əntə lōyā jōyayāli, mōy-i-kām sāy əj öyālīnə uyəloy jōyayālta* senki sem dobta őt meg (pass.), [majd] valahogy egy kislány fején dobta (pass.) [őt]

jōyli 1. hideg (főnév), 2. hideg (mnév) (*jōylijəki*); *j. put* hideg étel (tkp. fazék); *j. jəṇk* hideg víz; *kōmən čəka jōylijəki* kint nagyon hideg van
jōyrəy farkas (*jōyrəyət*); *welūt sayəltəyalt jōyrəyət təltə sōj kolmīlat* a rénszarvasok elfutottak, miután meghallották (part.) a farkasok üvöltését (tkp. üvöltő zaját)

jōn tíz (számnév)

jōṇət- fon (*jōṇətä; jəṇti*); *imi suyəm jōṇəwəl* az öregasszony fonalat fon

jō- 1. jön, 2. érkezik (*jōtā; jōyā; jōyiyən*); *təy jōyā!* gyere ide!; *mā impəmnā jōsəm* én a kutyámmal jöttem; *mā imijōy jōsəm* én az öregasszonytól jöttem; *lōy mənəpā jōwəl* ő felém jön; *mā mōylām lōy*

jōwəl én helyettem ő jön; *mā jōypa jōsəm* én haza jöttem (érkeztem); *ləy wača jōsət* ők megérkeztek a városba; *mānnā jōṇən tām nōṇə məlīm ti nīpik* amikor velem jössz (part.), neked adom ezt a könyvet; *lōy jōmālne mā werəm* amikor ő jött (part.), én dolgoztam; *jōyitən!* jöjjetek (ktsz.); *jōyitəy!* ua. (tbsz.)

jōyə 1. egyszerű, közönséges (?); 2. egyszerűen, csak úgy; *sārnan kulālī, əntə j. kulālī* arany halacska, nem egyszerű halacska (? egyszerűen halacska), („простая рыба”); *larsa j. lōyət əsəlyəsəm* a tengerbe egyszerűen őt (vissza)eresztettem

jōr- befog (*jōrtä; jōri*); *welūt kitəṭəl jaynə likərtä jōrətət* a rénszarvasokat az emberek kettesével fogták be (pass.)

juy 1. fa, 2. fa-, 3. bot (*jukkən, juyət*); *juya mənä!* fáért menj!; *juyat mənä!* ua.; *jukkən kōta mənä!* a fák közé (ktsz.) menj!; *tim juyoy mōyōli werwən?* ebből a fából mit csinálsz?

juy-kurī fateknő; *lōyā jələw j. maswəl* neki új fateknő kell

juy-pert deszka; *sərə juy-pertətōy werəm wəratəṇ kat...* erős fagerendákból készített kapujú ház...

k

ka! (indulatszó) (pl. ha a gyerek elesik; sajnálkozást, együttérzést fejez ki)

kakī fiatalabb fiútestvér (*kakīm*)

kaləy 1. unoka, 2. vki leányának a férje (*kilyəm*); *iki kilyəla tu köl tiyṭəs...* az öregember az unokájának így szólt...

kal- éjszakázik, megalszik (*kaltā; kilyəla; kuləm; kalyasoy*)

kan 1. herceg, князь, 2. cár (mnév-ként is); *ni kanəy jətä kojləm* cárnő akarok lenni; *pəsənnə lōy imil kanəy aməswəl* az asztalnál az ő öregasszonya cárként ül

kanēn 1. vminek a széle, 2. part, 3. (névutó); *pasān kanēn* az asztal szél(e); *mān ləyā allā juy kanēn aməyalōy* mi azokat [edényeket; tkp. őket] egy nagy fa mellé tettük; *mā jənk kanēn mənəm* én a víz part[já]ra megyek; *mā jənk kanəpa mənəm* én a víz part[ja] felé megyek; *taras kanēn ikālī mənəs* az öregember a tenger partjára ment; *jənk kanēnə kiriw aməswāl* a vízparton (tkp. víz szélén) hajó áll; *lok kanēnə sōymət enəmpəl* a part mellett (около) nyírfa nől
kan-kat cárház, palota; *lōy iləl pəlaknə k. aməswāl* ő előtte palota áll
kan-məy ország
kan-məy-jay cárnép; [egy] cárság népe); *nōn əjnām k. liskəmōllan* te az egész cárság népét megneveltetted
kan̄t-beteg, betegségben van (*kan̄ta*; *kij̄nta*; *kan̄lēm*); *mā ōkəm wālmamnə kan̄yalēm* (amikor) én kicsi voltam (part.), beteg voltam
kan̄tə beteg; *lōy k. əj-ku* ő beteg fiú
kar 1. bika, 2. hím (*kart*, *kurəm*)
kar-sōy bikabőr
kas vmi mögötti rész, térség (névutó) (*kušəm*); *lōy kat kasa lələs* ő a ház mögé állt; *lōy kat kasoy təy jōwəl* ő a ház mögül ide jön
kat ház (*katkən*, *kat̄t*; *kutəm*); *tət k.* itt [van egy] ház; *mā k. wuləm* én házat látok; *mā kat werlēm* én házat építek; *mā katnə wālyalēm* én házbán éltem (laktam); *lōyən māt katə majlēs* ő nekem házat (tkp. házzal) ajándékozott; *mā katapa mənəm* én a ház felé (a házhoz) megyek
kał majdnem (чуть); *k. kələs* (ő) majdnem meghalt
kałə Kátyja (személynév) (< or.); *nōn nipik kałaja məyāsın?* te a könyvet Kátyának odaadtad?
kāč moh
kāj-hagy, otthaggy, visszahagy (*kājta*); *tī emtər kanēnə māt məy-pājə impōynə kājyaləyən* engem ennek a tónak a partján egy föld-

szigetecskén (tkp. lativ.) a kutyákkal [hátra]hagytak (ktsz.)
kāla-meghal (*kālata*; *koliyən*)
kālī a halott, holttest
kālī-juy koporsó; *tū pīrnə kālī-juyə pānyalil* azután [őt] koporsóba helyezték
kālī-lat sír(gödör); *limōy pīrnə lōyə kālī-lata aməyalōy* évés után (part.) őt sírba tettük
kālī ótvar, rüh (betegség)
kālən ótvaras (pl. bőr)
kām 1. igen (helyeslés, egyetértés kifejezése), 2. nagyon (nyomatékosító szó), 3. partikula; *meyi kasnə k. təlaketayāl* (egy) (folyó)kanyarulat mögött [kutyánk] erősen (tkp. nagyon) felugatott
kāntəy jay az osztják nép
kāncən 1. diszes, 2. tarka; *lōy ewəsta k. prāhiy liwəl* ő izes, diszes püspökkenyeret eszik
kānciysə-ír (*kānciysəta*; *kānciysa*); *tīti kānciysa!* [te] így írj!
kānciint-ír (*kānciinta*; *kānciinta* imper.; *kānciintəlēm*, *kānciintə* part.)
kānciintə juy ceruza
kāntikintə-megijed (*kāntikintəta*; *kāntikinta*; *kāntikintəwəl*); *iki kāntikintəyas* az öreg megijedt; *iki kāntikintəmin pəjəysəkətwəl* az öreg megijedve könyörögni kezdett
kāsi ember (általában) (*kāsi* = *jay* 'emberek'; *kāsim*; *kāsiya*); *kācən kāsində tī wer tōnəmti* minden ember tudja ezt a dolgot [mindenki tud erről a dologról]
kāsi čow fél ember (vö. *kāsi pəlak*)
kāsi köl ember(i) hang; *k. kölñä ikijä tōləywəl* [a hal] emberi hangon beszél az öregemberhez
kāsi pəlak fél ember
kāsi tur ember(i) hang; *k. t. sāy tōləykas* [a hal] emberi hangon szólt
kāčən mindenegybes, каждый; *k. kāsində tī wer tōnəmti* minden ember tudja ezt a dolgot (pass.)
kās-1. észrevesz, meglát, 2. talál, megtalál (*kāstə*; *kisi*); *ikinə kās-mälə kāntikintəwəl* az öregember

[ezt] meglátva (part.) megijed; *kuntānā tōŋ mā mānyālēm, tutnā tōŋ lōyēn mānt kaskāl* ha én elmentem volna (oda), akkor ő engem megtalált volna; *matā tāyīnā-pā ōnta kāsli t'imint ājni!* sehol sem találni (pass.) ilyen kislányt!

kāt két (jelzőként); *kā kāsīyēn* két ember; *mā k. nīpikkēn tulēm* én két könyvet (ktsz.) viszek; *āpīmna kā joyālēn tēy tūyīyēn* apám két íjat hozott ide (pass.); *lōyēn mānt k. kulyēnā māyās* ő nekem két halat (ktsz.) adott; *mā tī sōyāsna kā klaskēnnā onāltāyālēm* én azon az őszön a második (tkp. két) osztályban tanultam

kātken kettő (önállóan; állítmányként) *k. pāni pelāk* két és fél

kātāl- 1. fog, 2. elfog, kifog (pl. halat), 3. befog, 4. kiköt, 5. tart (*kātaltā*; *kūllā*); *mā lōyā kōtlōy kātallim* én őt kézen fogom; *tīm kotāl mā kulālī kat kātalyāsēm* ma én majdnem fogtam [egy] halacszkát; *mā welūt kātaltā mēnlēm* én elmegyek a rénszarvasokat befogni; *wānlala kōčkit, nāryāt kūtātāt* vállukon kardokat, szablyákat tartanak (pass.)

kelā reggeli harmat

kačāy jā- megbetegszik; *k. jāyīyēn* megbetegedett

kača beteg (*kačaki*); *mā uyām kačaki* fáj a fejem; *nōŋ poylān kačaki* fáj a hasad (tkp. a te hasad beteg)

kālt- látszik, mutatkozik (*kāltā*)

kāmlāyta- fordít (*kāmlāytatā*; *kāmlāyti*)

kānč- 1. keres, 2. fog (pl. halat) (*kānčā*; *kānčā* imper.; *kānyās, kānčā*); *kotāl ontār nōŋ kāsman* egész nap kerestünk téged; *iki sajāwna kul kānwāl* az öregember hálóval halat fog

kār mozsár (*kārt*; *kāram*)

kās- fut (ember v. állat) (*kastā*; *kasā*; *kaskāl*); *mā katpa kāsēm* én a házhoz futok

kāsīl- fut, futos (*kāsiltā*; *kāsīlā*); *mā pestāk kāsillēm* én gyorsan futok;

tāt-tā kāsīlāwāl [ő] ide-oda futkos (tkp. ott-ott)

kāswayta- fut (kis ideig) (*kāswaytatā*; *kāswaytāskēn, kāswaytāyālēn*)

kāš csönd!, na! (figyelemfelkeltés) (indulatszó); *kāš!* [csönd!]; *k., āl tālā!* na, ne kiáltst!; *k., tēy līyā!* na, nézz ide!

kīyrayta- vmit vmire rátűz (pl. horogra csalétket); (*kīyraytatā*); *mīškā juy-tōjā māy-ler kīyraytās* Miska a bot végére kukacot tűzött

kūl bogyógyűjtő edényfeleség (*kūlt*; *kūlim*); *kuntānā kūtōy ula wānyālōy telāl* ... amikor edényeinket bogyóval tele szedtük ...

kimpel kifelé; [bizonytalan, kellően nem ellenőrzött adat, talán: *kimpil*] *kīmtay* második; *āj lāwā, k. lāwā kōlāwāl* elmúlik egy hét, a második hét *kīmtakā* másodszorra; *k. sajāw tārāsa pānyas* másodszorra [is] a hálót a tengerbe ereszti

kīno mozi (< or.); *mā kīnoja mēnlēm* én moziba megyek

kīr jégkéreg

kīr- felölt, felhúz vmit (*kīrtā*; *kīri*; *kīriyēn*); *kōryāla wārta sapīkalīkēn kīriyēn* a lábára (ktsz.) piros eszmácskát (ktsz.) húzott

kīriw 1. hajó, 2. motorcsónak; *jānēk kanēnā k. amāswāl* a vízparton (tkp. a víz szélén) hajó áll

kīryāl- visszatér (*kīryāltā*; *kīryālā*); *pīrās ikālī pārtāy kīryālas* az öreg emberke visszatért [haza]

kīrtawta- felölt, felhúz (*kīrtawtatā*); *lōyā nāyi jernāsē kīrtawtāyālīl* fehér ruhát adtak rá [tkp. öltöttek]

kūt- küld (*kūtā*; *kūti*; *kūlim*); *loy-ala ropīlta kūtā a lōistālōba* küldi dolgozni; *os kulālīyapa ikīl kūtātā* öregemberét megint a halacszkához küldi

kūtātāl kettésével; *welūt k. jāynā likārtā jōrātāt* a rénszarvasokat az emberek kettésével fogták be

kīč penész

kīn 1. rossz szellem, tisztátalan erő, 2. járványszerű betegség és szel-

leme, 3. ördög; *kiña mənā!* иди к чѣпру! (káromkodás); *kiña pānt-ot* ördögnek való (tkp. ördögnek helyező dolog), („emberre, élősze-mélyre mondják, akit oda 'kell' adni az ördögnek, принасимое жертво” — az adatközlő megjegyzése)

kis (folyónév, a Vah mellékfolyója)
kit- (hátra-, vissza-, ott-)marad (*kiña*; *kiña* imper.; *kitjən*; *kitkal*); *ta kitjən* ott maradt; *tō kitās* ott maradt

kitāl kevés; *tim al ür ul wālyal? anta, k.* ebben az évben sok bogyó volt? — nem [sok], kevés [volt]

klas osztály (< or.)

koj- akar, kíván (*kojta*); *rāk wertā paryta ninkā wāllat anta kojām* piszkos (tkp. fekete) parasztasszony lenni nem akarok; *mā onāltāyāltā katpa mēntā anta kojām* én iskolába járni nem akarok

kojām- akar (*kojāmta*); *mōyōlā kojām-pin, nōñā malim* amit akarsz, neked adom

kojī 1. ki, 2. kinek a, 3. aki (*kojijən, kojit*); *nōñ k. tinisən?* te kit adtál el?; *timi k. nipik?* ez kinek a könyve?; *k. pōč wāsən?* [te] kinek a családjából (való) vagy? (с ка-кого рода); *k. anta ropiltēwāl, anta liwāl* aki nem dolgozik, nem eszik; *kojiya majāllim?* kinek ajándékozod?; *koja mēyāsin?* [azt] kinek adtad?; *kojat nōñ tim weli wālin?* kinek a számára veszed ezt a rēn-szarvast?; *kojnā tuli* ki viszi (pass.); *kojapa mēnwən?* [te] kihez mégy; *kojāy jāsən?* ki(vé) lettél? [mi a foglalkozásod]; *kojoy jōsət?* milyen emberek jöttek? (tkp. kitől jöttek?); *k. nipik?* [ez] kinek a könyv(e)?; *k. nipikkən?* [ezek] kinek a könyvei (ktsz.)?; *k. nipikat?* ua. (tbsz.); (?) *koj jaya* milyen embereknek

kojī-kām valaki; *mānnə kojī-kām lōyā majālsj?* én valakit neki adtam? (pass.)

kojī kōrasēw kire hasonlít (tkp. hasonlító)

kojī-pə senki (tagadó mondatban); *k. tēy anta jōlās* senki sem jár (tkp. jön) ide; *mā k. anta wusēm* én senkit sem láttam

koy 1. hosszú, 2. távoli, 3. sokáig tartó (időben) (*koyēki*); *koy tāyī* távoli hely; *k. tēyāpa mēntā maswāl* sokáig kell oda menni (é. hosszú ideig tart az út); *k. mēnən juyna lākkāli* mi [őt] bottal sokáig dobáltuk (pass.)

koyāl- lépeget (*koyālta*; *kuyla*); *oypi-japa koylās* odalépegetett az ajtóhoz

koyālt messziről, távolból; *mā k. tēy jōsən* én messziről jöttem ide

koyən régen; *mānnə rīt k. tēy tūyalī* én a csónakot (már) régen ide hoztam (pass.); *čəkə k. mā nōñat lāyāl-lām* én téged [már] nagyon régen várlak

ko-kām 1. *ko(t)-kām*

kol fenyő, пихта (*kolt*; *kolam*)

kol- hall, hallgat vmit (*kolta*; *kulj*; *kolyalēm*); *kāsī köl kuloy anta kolyas* halat (abl.) emberi hangon beszélni [még] nem hallott; *mā pūt-kālīt lul-pānā kolyalēm* én hallgattam a madaracskák énekét

kolēm három

kolēm-jōy harminc

kolēntā- 1. hallgat, figyel, 2. engedelmeskedik (*kolēntāta*; *kolēnta*); *mēy pūt-kālī lul-pānītā tāyī kolēntāyalōy* mi hallgattuk a madárdalolást; *sār-nāy kulālī mēnā kolēntatī, kölāpa kitlim, tōyāpa mēntī* az arany-halacska nekem engedelmeskedik, ahová küldön, oda menjen

kol-juy fenyőfa (Holz; пихта-fenyőből való faanyag)

kol'tēy (~ *kol'toy*) 1. honnan, 2. ahonnan; *nōñ k. noutan?* te honnan származol? [milyen családból, szegényből vagy gazdagból]; *k. jōsən, tōyāpa mēnā!* ahonnan jöttél, oda menj!

komtay 1. előre, lefelé (pl. hajt fejet);

2. hanyatt (pl. csónak); *kalāy-pil uyāl k. čöčmin tu köl tıytās* ... az unoka fejét lehajtva így szólt ...; *rıt k. pānı!* a csónakot lefelé fordítva (Δ) tedd!

kos¹ hús

kos² csillag (*kosāt; kusēm*)

kosēn csillagos; *k. torēm* csillagos ég
kot hol (*kotāki*); *nōn ko wālwen?* te hol laksz?; *ko sātūw?* hol hallatsz?; *mā lopim kotāki?* a kabátom hol [van]?

kotāl 1. nap, день, 2. időjárás (átvitt értelemben); *tu k. jılilmin ikisāyēn kolēm kotēn welsāyēn* azon a napon vadászva (tkp. járva) a nagypapa az unokájával három hatyút fogott (tkp. ölt; ktsz.); *etər, watlāy k. wālwal* tiszta, szélesendes nap volt; *kōltāy tōyapə jəm k. werwāl* holnap bizonyára jó időt csinál [ti. az ég, az Isten]

kotāl jor lāt délidő, dél

kotālnē vmely napon (időhatározó)

kotāl ontār egész nap

ko(t)-kām valahol; *k. pečəyʔtāl sātūwāl* valahol borjúbögés hallatszik

kolloy nappal

kolloy litə ontār ebéd

kōyat vmin végig, vmi hosszat; *jōyēn k. rıt jōwāl* a folyón végig csónak jön; *āmp puyāl k. sayālētūwāl* a kutya a falun végig fut

kōl hová; *tim antəw k. werlin?* ezt az övet hová (minek) csinálod?

kōla¹ még; *mā tim al k. jōyppa antə mənəm* én éppen az évben még nem megyek haza; *āpim k. jōk antə jōs* apám még nem jött haza; *k. sānki wālyas, əsūt jōyppa mənəmne* még világos volt, amikor az anya a leányaival haza ment (part.)

kōla²: *kōla mən-* elvesz, elveszik; *rıt luwnat k. mənəs* a csónak az evezővel elveszett; *mək-kat k. mənıyən* a földház eltűnt

kōla- múlik, befejeződik (*kōlata*); *əj lāwə, kımıy lāwə kōlawāl* elmúlik egy hét, a második hét

kōləpa hová; ahová; *k. nōn mənwen?*

te hová mégy?; *k. külim, tōyəpa mənūti* ahová küldöm, oda menjen
kōləpa-pə sehová (tagadó mondatban); *mā taltay k. antə mənəm* én innen sehová [se] megyek

kōltāy 1. holnap, 2. másnap; *k. tōyapə jəm kotāl werwāl* holnap bizonyára jó napot csinál [ti. az ég]

kōr 1. kép, 2. fénykép (*kōrt; kōram*); *mā kōram* az én fényképem (arc-képem)

kōras 1. alak, forma, 2. külső; *mā nōn*

kōrasa wəsən én terád hasonlítok

kōrasəw 1. hasonló, 2. színű; *tamınt k. nipik wəjə!* ilyen könyvet vegyél (el) [mint ez]!; *nōn kōjı k. wəsən?* te kire hasonlítasz?; *mın əj k. wəs-mən* mi (ktsz.) egy(forma) színűek vagyunk (ktsz.); *mā nōn kōrasəwən wəsəm* én rád hasonlítok; *mā lōy kōrasəwəl wəsəm* én órá hasonlítok (tkp. ó alakúja) vagyok; *mın lōy kōrasəwəl wəsəm* én órá hasonlítunk; *mən lōy kōrasəwəl wəsəy* mi órá hasonlítunk; *ma təkājəm mā kōrasəwəmēki* az én nővérem hasonlít rám (tkp. én alakúm [van])
lin mā kōrasəwəmēkiyən ők (ktsz.) énrám hasonlítanak; *mā nin kōrasəwatən wəsəm* én tirátok (ktsz.) hasonlítok; *ləy mā kōrasəwəmēkiyatət* ők (ktsz.) énrám hasonlítanak

kōtən hatyú (*kōtənt*)

kōtı hogy, mint; *mā tū k. jələm-kələm imımnūti?* mit csináljak az én rossz öregasszonyommal?

kōtəna mən- hatyúra megy, vadászik; *älən jālē nuk-külə kōtəna mənəmənə!* reggel korán kelj fel, [mert] hatyúra megyünk vadászni (ktsz.)

kōčəy kés (*kōčkat; kōčkām*)

kōčki kard, szablya

kōjı szúnyog (*kōjınt*); *kōjına mənı*

lıwāl a szúnyogok csípnek engem

kōy kō (mnévként is) (*kōkken, kōyət; kōyām*)

kōyāl csésze (*kōyāl; küyləm*); *kōtōy*

k. wəjı! a csészét vedd el a kézből

kōyar- fől (*kōyartū*); *čəj-put kōyrəs* a teáskanna felforrt (tkp. főtt); *put*

köyräm pîrnâ kul wetti jar jöyäsät
főzés után (part.; a fazék megfőtte
után) halászsok jöttek
köyär-jærk leves, húsleves; *löyan äj-ni*
köyär-jærkâ maltâ ő a kislánynak
levest adott (pass.)
köyærtâ- megfőz (*köyærtätâ*; *köyærtâyä-*
säm)
köy-sem gyöngy, ékszer (*köy-semet*);
särnan köy-semet siwlälâ iytîyân drá-
ga gyöngyök vannak a nyakára
akasztva
köl szó, hang (*költ*; *köläm*); *käsi*
kölnâ ikijä tölâywâl ... emberi han-
gon szól az öregemberhez [ti. a
hal]; *iki taras kanærna köläti koy*
läylaysas az öregember a tenger part-
ján sokáig várt a válaszra (tkp.
hangra, szóra)
kömæy kintről
kömlt kintről
köman kívül, kint (*kömaneki*); *köma-*
naki [ő] kint [van]
könär szegény (*könärt*)
kör kemence (*küräm*); *mä k. nuk-*
ölläm én begyújtom a kemencét
kör-köy téglá (?); *kör köyli näyi törpan*
kat téglából (készült), fehér, kémé-
nyes ház
köræy- 1. esik, leesik, 2. lehull, lefor-
dul (*köræytâ*; *köræyas*, *körækkâl*)
köt kéz (*kötkæn*, *kötât*; *kötäm*); *mä k.*
wuläm én kezet látok; *nipik kötâ*
wæji! a papírt vedd kézbe!; *tîm*
kötnâ möyöli? ebben kézben mi
[van]?; *nipik kötnâ wæji!* a köny-
vet kézzel vedd [el]!; *nipik kötân-*
nât wæji! a könyvet a kezeddél
vedd [el]!; *löyan löya kötält jöyim-*
yali ő őt kézen ütötte (pass.);
löyan löya kötlöy jöyimyalî ua.; *löyan*
löya kötlöy jöyimyalî ő őt a kezén
[? kezén] (meg)ütötte; *æj kötnât*
ropiltäläm egy kézzel dolgozom
kötæy- 1. tesz, csinál, 2. viselkedik
(*kötæytâ*; *kütkä*); *tî säyi næn äl*
kütkitæy! így (ily módon) ti ne
csináljatok!; *peræy käsi tön tîti æntâ*
kötkas így más ember nem viselke-
dett volna; *nön tûtî äl kütkä!* te így

ne csinálj [így ne viselkedj; rossz-
szul]!
köt pelæk félkéz
köç de; bár; *oçæy*, *k. çöyallujäm!* aj, de
fáj (pass.); *nämsæræki*, *k. ökamaki*
okos, bár [még] kicsi
köl 1. kövér, 2. vastag (pl. fa, bot)
(*köläki*)
kör láb (*köræn*, *kört*; *köräm*); *imi*
körænâ oy pânwâl az öregasszony
lábához (ktsz.) fejet hajt (tkp. tesz)
körât 1. annyi, (a)mennyi, 2. körül-
belül; *tû kotâl ikisäyæn koläm kotæn*
welsæyæn pânî kos-körât wäsæy azon a
napon az öregember az unokájával
[együtt] megölt három hattyút és
körülbelül húsz vadkacsát
kör pelæk félláb
kört- tud (képes vmre) (csak tagadó-
szóval fordul elő) (*körtü*); *mä æntâ*
körlim én nem tudom [ezt meg-
csinálni]; *mä koy löyæt mälkayälta*
æntâ köryäläm én őt sokáig nem
tudtam elfelejteni; *mä lallâ æntâ*
körtäm én állni nem tudtam; *mä*
æntâ körtäm tî wer wertâ én ezt a
dolgot nem tudtam elfelejteni; *matâ*
säyi-pâ löya kästâ körtäm sehogy
sem tudom őt megtalálni
köç! csend! (indulatszó)
köt 1. köz (pl. két fa köze), 2. idő-
tartam, 3. (névutó) *jukkân kötâ*
mænâ! a fák (ktsz.) közé menj!;
min kötmænna päsæn amäswâl kö-
zöttünk (ktsz.) [egy] asztal van;
iki k. läyalmälâ imilâ pærtæy kiræylas
az öregember [miután] [egy] ideig
várt (part.) asszonyához visszatért
kötl: *kötl*, *kötl*, *kötl* (kutyahívó szó; 1. még
a köli szót)
kötlæki csikos evet, *бурhundык*
köti kutyabecéző szó (1. *kötl*)
ku 1. férfi, 2. férj (birt. szraggal),
3. parasztember (*kujt*; *kujäm*; *ku-*
jæy ~ *kuyâ*); *nön kijæn* a te férjed
kujâ-käsi férfi
kul hal (*kult*; *kulam*); *mänt kulâ*
mæjâ! adj nekem halat!; *kulnat*
mænæt läwtikætawæl [anyánk] halat
fog nekünk enni adni (tkp. etetni)

kulalī halacska; *sārnan k.*, *əntə jōɣə k.* arany halacska, nem egyszerű halacska; *sārnan kulalīya təliləkətəwəl* [az öregember] az arany halacská-nak kiált

kulən-jōyəl Кулын-Игол (folyónév; a Vah egyik kis mellékfolyója)

kulən-jōyən halas folyó (? folyónév)

kul kənč- halászik; *koləm-jōn-koləm al kul kənɣəs* [az öreg már] harminchárom év(e) halászott

kul kənčə ku halász (tkp. hal fogó férfi)

kulmət 1. harmadik, 2. (egy)harmad *kulmət təytə* (egy) harmad (tkp. rész)

kulmətəy harmadszorra; *k. sajəw tarsa pənɣəs* harmadszorra [is] a hálót a tengerbe vetette (tkp. tette)

kul wel- halat fog, halászik (tkp. halat öl)

kul welə jay halászik, halásznép

kul welə ku halász (tkp. hal ölő férfi); *mä k. w. kujəy jəsəm* én halász (tkp. halásszá) lettem

kump 1. hullám, 2. hullámozás (*kumpət*); *wultə: taras əj kumna ləyti-wəl* látja: a tenger kis hullámozással csobog; *əllə kumpə titi jəliləwəl* a nagy hullámok [a tengeren csak] úgy járnak [le-föl]

kuntay háton, hanyatt; *lōy k. əlayal* ő háton feküdt

kuntə mikor; *təpəpa k. mənłōy?* oda mikor megyünk?

kuntə-kəm valamikor; *k. mä wačpa mənəm* valamikor a városba mentem; *mä k. wəjəjəm* valamikor elaludtam (pass.)

kuntə močə meddig (időben); *k. m. nōn tə wəlwən?* meddig (fogsz) te itt lakni?

kuntənə 1. ha, 2. amikor; *k. nəni-kijə tōy-mə jənkawəl* ... amikor a gyermekek a tűzzel játszanak ...; *k. tōn mä mənɣələm, tutnə tōn lōyən mən* kəskəl ha én elmentem volna, akkor ő engem megtalált volna

kuntə-pə soha (tagadó mondatban); *mä k. əntə jokən wəlyələm* én soha sem voltam otthon

kuntəy mióta; *nōn k. tə wəlwən?* te mióta laksz itt?

kuri teknő

kut hat (számn.)

kutəl vmi által fedett, v. védett hely (pl. fa mellett: ↑; „когда дождь, здесь сухо бывает — az adatközlő megjegyzése)

kül- felkel (*kültə*; *külə*; *külés*)

küm 1. ki, kifelé, 2. külső, kinti, 3. (igekötő); *k.-amət-* kitesz; *k.-luyət-* kimegy; *k.-luyəl-* kimegy; *k.-mən-* kimegy; *lōy k. luytəs* ő kiment [на улицу]; *mä katəy k.-luyəlłəm* én kimegyek a házból; *mä katəy k.-mənłəm* én a házból kimegyek; *k. mənə!* menj ki [a szobából]!

kümpə ki, kifelé; *lōy k. mənəs* ő kiment az utcára

kür vajúszekerce (pl. csónakkészítés-re) (*kürt*; *kürim*)

l

lajəy- függ, lóg (*lajəyta*; *liyə*); *lampi pəsən nomənnə lajəkkal* a lámpa az asztal fölött lógott

laləm- lop (*laləmta*; *lilma*; *lulməm*; *laləmpəl*, *lalməm* part.); *mənə wəy lilma!* lopj nekem pénzt!

lal- áll (*lallta*; *lila*; *laləs*); *lōy kat kasnə lalwəl* ő a ház mögött áll; *lalt iki* (az) álló öregember; *mä lallta əntə kōrtəm* én állni nem tudtam

lampi lámpa (< or.); *l. pəsən nomənnə lajəkkal* a lámpa az asztal fölött lógott

lar áradványvíz (*lart*, *lurəm*); *mən lurəy* a mi áradványvizünk

larjay Larjak (helynév)

läl-pam ülőhely, fűnyaláb a csónakban; *kaləy-pəlnə rīt nuk-kəmləy-təstə pəni läl-pamə pənsətə* az unoka a csónakot felfordította és ülőhelyet tett [belé]

lənə- bemegy vhová (*lənəta*; *lənə*); *mä kata lənələm* én bemegyek a házba

länka- szeret (*länkata*); *mä länkaläm* én szeretek [vkit]

läjäm fejsze (*läjmat*; *lijmäm*); *lőy läjännät* wonta *mənas* ő a fejszével az erdőbe ment; *lőyən kəsij läjännä uyəloy joyimtä* ő fejszével az embert fejen vágta

läläl- 1. vár, 2. őriz (*lälältä*; *liylä*); *köt lälälmälä imilä portäy kiräyläs* egy ideig várva (part.) [az öregember] öregasszonyához visszatért; *čəkə koyən mä nönət läläläm* én téged [már] nagyon régen várlak; *kan kat lälälta əllə jay ikilpü kiltəllə* a cári udvarnokokat (tkp. a cár ház őrző nagy népet) az öreghez (tkp. öregemberéhez) küldi

läläläysə- várakozik (*läläläysatä*; *läläläysä*); *iki taras kanəqnə köləti koy läläläysas* az öregember a tenger partján válaszra (tkp. hangra) sokáig várakozott

läl 1. harc, háború, 2. had(sereg)

läl-jay katonák; *lőy möyləlnə l. lälwəlt* ő mellette katonák állnak

länki mókus (*länkit*; *länkim*)

lät idő; *lőy är l. werwəl* ő sokáig (tkp. sok idő) dolgozik

lätənə időben, valamikor

lätwət 1. hét (számnév), 2. hét (Woche); *əj lätwə, kimtəy lätwə köləwəl* elmúlik egy hét, a második hét

lätwət- etet (*lätwätä*; *liwti*)

lätwətkət- etetni fog (v. inch.) (*lätwətkətä*, *-kətätä*); *ənkim jöwəl pəni mənət lätwətkətəwəl* anyám jön és nekünk enni fog adni (tkp. etetni fog)

ləl- beszáll, beül, ráül (járműre, csónakba stb.) (*ləltä*; *ləlləm*); *riṭa ləl-csónakba száll*; *kiriwä ləl-* hajóra száll

lēr 1. szál, fonál, 2. gyökér (*lert*; *leräm*)

*lērül*i vonal (rajzban); *t'i l. kötəy jəs* [rajzolás közben] ebből a vonalból kéz lett

ləy 1. ők, 2. azok; *ənkiläl ləyä t'u köl atwəlt* ... anyjuk így szól (tbsz.) nekik ...; *kuntənə kiltöy ula wañyalöy tələl, mənən ləyə əllə juy*

kanəa aməyalöy amikor edényeinket bogyóval tele szedtük, mi azokat [az edényeket; tkp. őket] [egy] nagy fa mellé helyeztük; *nönən ləyət wuyələn?* te láttad őket?

ləyəl- (*ləyələ-*) röpül, száll (*ləyältä*; *ləyəlilyən*; *ləyələs* ~ *ləyələs, ləyələyäl* ~ *ləyələyäl*); *taryət jəmat ləyəl-wəlt* a darvak szépen (tkp. jól) röpülnek; *pör(i) lőy pörələy ləyələs* a nyíl elrepült ő mellette („Вот только что, и вы видели” — az adatközlő megjegyzése); *pör(i) lőy pörələy ləyələyäs* ua. („через некоторое время рассказывают”, „раньше”, „определенно” „и вы видели” — az adatközlő megjegyzése)

ləytil ők maguk

li- 1. eszik, 2. iszik, 3. csíp (pl. a szűnyog) (*litä*; *liyä*; *liyiən*); *lőy ewəstə prāniy liwəl* ő finom püspökkenyeret eszik; *limöy pīrnə welit löyətəjtä mənyälöy* miután ettünk (part.) elmentünk megnézni a rénszarvasokat; *mä t'i kul liyəm mənləm* ha (mikor) ezt a halat megettem, megyek; *liyiṭən!* egyetek (ktsz.); *liyiṭəy* ua. (tbsz.)

liy- 1. néz, 2. hasonlít (*liytä*; *liyä*; *liyiən*); *impəm-pə antə əlāwəl, aməswəl worontə liymən* ... kutyám nem alszik, ül az erdő felé nézve ...; *nön koja liymən?* te kire hasonlítasz (part.)?

liyəkata- enni kezd (v. inch.) (*liyəkətätä*; *liyəkətas, liyəkətəyälöy*)

likər szán (*likərt*); *nön məli l. tuya-sən?* te milyen szánt hoztál [ide]?; *pəray kəsij liyrä əl wəryəptä!* idegen ember szánjára ne igyekezz!

lil lélek (*lilim*); *tä, lilin tōya-pə lāsəkə jəs?* nos, a lelked [most] bizonyára megnyugodott (tkp. nyugodttá lett)?

lilən élő (*lilənəki*); *mä močəy noməy-silyäləm, lőy lilənəki* én sokáig [azt] gondoltam, hogy ől él (tkp. élő)

lilt- megterhel, megrak, ültet hová (*liltä*; *lilti*; *lilləm*)

lin ök (ktsz.)

lit-ot 1. étel, 2. ebéd; l. öyöl-pilnə weri
a leánya ételt készített (pass.);

mänt lit-otə mijä! adj nekem ételt!

lijäl szibériai cédrus (lijält)

loy ló (loyät; loyam)

loy-at lóistálló; loy-ata ropilta kittä
a lóistállóba küldte [öt] dolgozni

lopäl- horgászik (lopälta; läwla)

lopälta juy horgászbót (tkp. horgász-
bót); misikä lopältal juy töjü mayler
kiyraytas... Miska a horgász bót
vég(é)re kukacot tűzött...

lopältä täyi horgászás

lőh nyár

lőhən nyáron; l. meləkə jəwəl nyáron
meleg (tkp. meleggé) lesz [ti. az idő]

lőhət- olvas (lőhəta; lőhəti); lőhəta pi-
takətäyləmən olvasni kezdtünk (ktsz.)

lőhtəkətə- olvasni kezd (v. inch.) (lőh-
təkətəta); mā joypa jəlsəm, nikipik
wasəm pəni təy tusim, lőhtəkətəsi-
mən (= lőhəta pitsəmən) én haza
mentem, vettem a könyvet és ide
hoztam, elkezdünk olvasni (ktsz.)

lőyətajä- néz, megnéz (lőyətajätü; lő-
yətajä); limöy pürnə welit lőyətajätü
mənyälöy miután ettünk (part.), el-
mentünk a rénszarvasokat meg-
nézni; lőy iləpə lőyətajəwəl ő előre
néz

lőyətajəysil- nézeget, szemlél (lőyətə-
jəysiltä; lőyətajəysilä); təyepä-təyə-
pa əl lőyətajəysilä! ne nézegess ide-
odá!

lőyləyta- elkészülget (lőyləytätü); iki
katnə werəşəyləmin lőyləytöy...
[míg] a nagyapa a házban öltöz-
ködve elkészülget... (part.)

lőy-ort szolga (lőyət-ortät); lőy iləl
peləkənə tərəm lőyət-ortät ləlwəlt ő
előtte fürge szolgák állnak

lőj- 1. romlik, 2. rothad (lőjtä);
noyäl lőjwəl a hús megromlik

lőjəm romlott; timi l. kul ez romlott
hal

lőy ő; l. ula mənəs ő bogyóért ment;
lőhən mänt katə majəlwəl ő nekem
házat ajándékoz; lőyən mänt lőyə
majləs ő engem neki ajándékozott;

lőyən-pə mänt wuyal én őt is láttam;
nőhən lőyə kulə məyəsın te neki
halat adtál; mənən lőyə kulə məyəsi
én neki halat adtam (pass.); mənən
lőyət wuyali én láttam őt (pass.);
mənən lőyə-pə wuyali én őt szintén
láttam (pass.); lőyə-pə mənən wuyali
ua.; mā lőyninət jəmə ropilləm én
nálá jobban dolgozom

lőytil 1. ő maga, 2. saját; l. küm-
lüytəs ő maga [az unoka] kiment;
iki l. məy-kutälpa mənəs az öreg-
ember [vissza]ment a saját föld-
kunyhójához; ti pəy l. rütəlnə mən-
yäl ez a fiú a saját csónakjával
ment

lők- 1. ugrik, 2. veti magát (lőktä;
lökkäl)

luj-wäy gyűrű (luj-wäyät; luj-wäyam);
l. katəy jəs „a gyűrű házzá lett”;
kötkälä sārınə luj-wäyät tökəmtiyən
kezeire (ktsz.) arany gyűrűk van-
nak húzva

lul-pänə dal

lul-pänä- énekel (lul-pänäta; lul-pänä-
ja); mā mənmin lul-pänäyasəm én
menve énekeltem; iki, lul-pänäja!
öreg, énekelj!; ikiyən, lul-pänäji-
tən! öregek (ktsz.), énekeljetek
(ktsz.)!; ikət, lul-pänäjatä! ua.
(tbsz.)

luŋk „isten”; jəŋk l., wor-ont l. (l. ott)
luw evező (luwät); rüt luwənat köla
mənəs a csónakazevezőkkel (együtt)
elveszett

luyət- (ki)megy (luyətä; luytä; luyə-
wal; luytəs)

l

lat gödör (latät, lutəm)

lattə- elás, elföldel, bekapál (lattäta)

läyti- csobog (läyitəta); wultä: taras əj
kumna läyitwəl látja: a tenger kis
hullámzással csobog

läwənti lepke, pillangó

läwät- esik (läwəltä); mət lätnə lä-
wətkəs? mikor esett az eső?

läsək gyenge (läsəkəki); tä, liliŋ töya-
pə läsəkə jəs? nos, a lelked [most

már] bizonyára megnyugodott (tkp. gyengévé lett)

līsəy- nevet (*līsəyta; līska*); *jay lōyā līsəywəlt* a nép neveti őt

līškəməlt (?) - megnevettet (*līškəməl-ta*); *nōŋ əjnām kan-məy-jay līškə-məllan* te az egész cárság népét megnevetteted

līwət levél (*līwtət, līwtim*)

loy part (*loyət; luyəm*); *mā lōk kanəpa mənəm* én elmegyek a [folyó-] part felé; *lōk kanəpnə sōymət enəmpəl* a part mellett nyírfa nő *lōk út* (*lōkət; lūkəm; lōkōy*); *mā lūkəm* az én utam; *lōk tōjpā mənəm* az út végére megyek

l

lənkiwsə temető; *lənkiwsənə mən tōya weryälōy* a temetőben mi tüzet rakunk

lāk- 1. dob, vet, hajít, 2. lő (*lāktā; līki; lāklīm, lākkāli*)

lopī kabát (*lopim*); *nōŋ mōyalən l. məyəsın?* te milyen kabátot vetél?; *mən ninā lopītə majəllōy* mi nekik (ktsz.) kabátot ajándékozunk

lōyit- mos (*lōyita*)

lōyitəyəl- mosakodik (*lōyitəyelta; lōyitəyła*)

lōyət 1. veszekedés, 2. verekezés

lōyət- 1. veszekszik, 2. szid (*lōyətā; lūytā*); *imi ikijāpā čaka lōyəwəl* az öregasszony az öregembert erősen szidja

lōyətəlt- szid, megszid (*lōyətəltā; lōyətəlti*); *nōŋ pətānnə ənkimnə mən lōyətəltəs* te miattad anyám engem megszidott

lōyətələ- vitatkozik (*lōyətələtā*); *nōŋ pəyət iki, mən nā mōyi sāyī lōyətələwən?* te piszkos öregember, velem miért vitatkozol?

lōyətəkətə- szid, megszid, szidni kezd (*lōyətəkətā*); *lōy mənā lōyətəkətəs* ő engemet szidni kezdett

lōyətəm- szid, veszekedik (*lōyətəmtā; lōyətəməs*); *imi lōyā lōyətəmpəl* az öregasszony őt szidja

lōyətəməlt- veszekedni kezd (*lōyətəməltā*); *imīnə iki lōyətəməltəli* az öregasszony az öregembert szidni kezd (pass.)

lōyətən veszekedős

lōk sarok (*lōkət; lūkəm*); *mā lūkəm* az én sarkam

m

majəl- ajándékoz, ad (*majəltā; mājli; mājləm*); *mā lōyā nōŋā majəlləm* én őt neked ajándékozom; *nōŋən mən kətə majəlwən* te nekem házát adsz; *lōyən mən kətə mājləs* ő nekem házát adott; *mā nōŋā ənyə mājlujəm* én neked teknőt ajándékozom (pass.); *mānnə nōŋə kətə mājləm* én neked házát ajándékoztam

manit mese

mas elég (interj.); *ti katna mas!* elég (már) ezzel a „ház”-zal! [ne beszéljünk többet róla]

mas- kell, szükséges (ige) (*masta*); *koy tōyāpa mən kətə maswəl* sokáig kell oda menni

māla-kotəl tegnap; *mā m. jōkən əntə wəlyaləm* én tegnap nem voltam otthon; *m. jālə pətəkələkətəyəl* tegnap korán kezdett sötétedni (esteledni) *mālkayəl-* elfelejt (*mālkayəltā; mālkayli*); *mā koy lōyət mālkayəltə əntə kōryələm* én őt sokáig nem tudtam elfelejteni

mā én; *m. katnə wəlləm* én házban élek (lakom); *m. kat wərləm* én házát építék; *lōyən mən kətə wəyəl* ő látott engemet; *lōyən mən kətə mājəs* ő nekem halat adott; *nōŋ mən nānə mājā!* te adj nekem kenyeret!; *mānə jōyā!* gyere [ide] hozzám!; *mānəpā jōyā!* ua.; *mānnət mən mən* együtt (tkp. velem) megyünk (ktsz.); *mānnə lōyət wəyəl* én láttam őt; *mānnə-pə təy tūyəsī* én [a csónakot] szintén ide hoztam (pass.); *mən-pə wəjətəy!* engem is vigyetek [magatokkal]!; *lōyən mən nānə-pə wəyəlujəm* ő engem szintén meglá-

tott (pass.); *mām-pə* [*mān-pə] *mənləm*! én is megyek!; *tīm nīpik mā nīpikām* ez a könyv az én könyvem
māni- hajlik, meghajtja magát (*mā-nūtā*; *mānija*)
māti (gyors beszédben) = *məyāti*; *lōy əntə jōs, māti āpīl tewərsəy jəyiyən* ő nem jött, mert apja beteg lett
məyi folyókanyar, hajlás; *m. kasnā kām teləkətəyāl* [egy] folyókanyar mögött [kutyám] erősen felugatott
melək meleg (*meləkəki*); *lōnən meləkə jəwəl* nyáron meleg (tkp. meleggé) lesz [ti. az idő]
mə- ad (*matā*; *məjā*); *mā nōnət nānə mələm* én neked kenyeret adok; *mīn n. n. mələmən* ua. (ktsz.); *mən n. n. mələy* ua. (tbsz.); *lōyən əj-ni(t)* (?) *kōyər-jəŋkə mələtə* ő a kislányoknak (?) kislánynak) levest ad; *mānt kulə məjā*! adj nekem halat! *mānnə lōyə nānə məsi* én kenyeret adtam; *nōn mənən wəlmənnə mānnə nānə məyālujən* amikor te nálunk voltál (part.), én kenyeret adtam (pass.) [neked]; *mānā nīpik məjā*! adj nekem könyvet!
məjəy- ad (*məjəytā*); *əj-lānə lōyən mənət är kulə məjəkül* egyszer [valamikor] ő nekünk sok halat adott
məjyila- ad (*məjyilətā*); *tinən ot mānā məjyiləyəs* [ő] nekem drága dolgot adott
məy 1. föld, talaj, 2. föld (anyag-név), 3. hely, 4. ország, táj (*mə-yām*); *mā məyām* az én földem („ilyen nincs” — az adatközlő megjegyzése)
məyā: *m. jəkən aməswən?* miért ülsz otthon?
məyāti (gyors beszédben: *māti*; l. ott) mert
məy-kat földház; *imyən-ikkən məy-kat-nə wəlsəyən* az öregember és az öregasszony földházban laktak (ktsz.); *iki lōytil məy-kutəlpa mənəs* az öregember [vissza]ment a saját földházához
məy-ter esőféreg, kukac; *itən m. ča-*

yislən este kukacot gyűjtöttek (ktsz.)
məy-pāj szigetcské; *mānt məy-pājā impōynū kəjyalyən* engem [egy] szigetcskére kitettek (tkp. hagy-tak, ktsz.)
məy-pələk 1. táj, 2. ország
məy-təytə földdarab; *lōy oytıla məy-təytatə səlyəltəyälōy* őrá földdarabokat szórtunk
məl mély (*mələki*); *m. taras uja mənəs* a mély tengerbe (tkp. tenger alá) ment
məli melyik; *nōn m. likər tuyəsən?* te melyik szánt hoztad?; *m. mīn-nəki?* melyik ládában [van]?
məli-kām valamelyik
məli-kām təyənə valahol
mən- 1. megy, 2. utazik (*məntā*; *mənā*); *mā wonta wəjyət ātimnām mənəm* én az erdőbe vadászni (tkp. vadra) egyedül megyek; *kojapa mənwen?* kihez megy?; *mā onəl-təyältə katpa mənətāti əntə kojləm* én iskolába menni nem akarok; *mənā katoy!* menj [ki] a házból!; *mā katpa* (~ *katapa*) *mənəm* én a házhoz megyek; *mā mənmin lul-pāniyasəm* én menve énekeltem; *kōla sənki wəlyəs əsət joypa mənəm* még világos volt, amikor az anya leányaival haza ment (part.); *mā mənəm* én (el)mentem; *mā mən-məmnə* ... [amikor] én elmentem (part.) ...
mən mi (sznévm.); *m. nōnət nānə mələy* mi neked kenyeret adunk; *m. əmpəylōy jəkən əntiməkən* a mi kutyáink (ktsz.) nincsenek otthon (ktsz.); *əj-lānə lōnən mənət är kulə məjəkül* egyszer (valamikor) ő nekünk sok halat adott
mənōy mi magunk; *m. ul litā är peləkpā nōrəyətəyälōy* mi magunk bogyót enni szanaszét szaladtunk; *pīnə m. liyəkətəyälōy* ezután mi magunk enni kezdtünk
mərəm csak, csupán; *əjətəl m. jək-kītəs* csak egyikük maradt otthon; *počkələn m. jəŋk jojimsətə* csak meg-

csapta (tkp. ütötte) a vizet a far-kával
matä valamilyen
matäli 1. valami, 2. bármi, 3. valamilyen; *m. käsnän täm mänä titya!* ha valamit találsz (part.), akkor szólj nekem!; *löy matäl tin mä wätä pältäpäsäm* ötóle bármilyen váltságdíjat (tkp. az ő valamilyen váltságdíját) venni féltém
matäli-pä semmi (tagadó mondatban); *m. antä wusäm* semmit sem láttam; *mä m. antä täjaläm* nekem semmim, *sincs* (tkp. semmit sem bírok); *löy m. antä werwä* ő semmit sem csinál; *nəy m. antä werlätəy* ti semmit sem csináltok
matä-pä 1. senki, 2. semmi, 3. semmi-lyen (tagadómondatban); *kulälj mä-tä köl-p antä tityäwä* a halacska semmilyen (semmi) szót sem szólt
matä säy valahogy, valami módon; *wəri m. s., antä nön werän!* csináld bárhogy, [ez] nem a te dolgod!; *m. s. wəri, antä nön werän* bárhogy csináld, [ez] nem a te dolgod!
matä säy-pä semmiképp (tagadó mondatban); *m. löy kätä körtäm* sehogy sem tudom őt megtalálni
matä täy valahol (valahová stb.); *m. täyja päni!* tedd valahová!
matä täy-pä sehol (tagadó mondatban); *m. täyän-pä antä käsli, t'imint äjni!* sehol sem találni (pass.) ilyen kislányt!
mat-körät 1. hány, 2. néhány; *m. čas?* hány óra (van)?; *m. ik ontär?* [ő] hány hónap(os)?; *nön m. al täja-wän?* te hány éves vagy?
mat-lät mikor, mely időben?
mat-lätä (*mat-länä*) mikor, mely időben; *m. lawätkas?* mikor esett az eső?
mikola Miklós (< or.); *läl' iki m. nempäki* az álló öregember Miklós névü
mülnäm sempäl eszméletlenül, без памяти; *täliläyäl m. s.* [a beteg] kiabált eszméletlenül
min 1. mi (ktsz.), 2. (birt. sznévm.);

m. perəy säy werlimän . . . mi (ktsz.) máshogyan csináljuk; *m. ənkimən minniqat oyäräki* a mi (ktsz.) anyánk magasabb nálunk (ktsz.); *m. äpim-na əj rütnə mənəyäl mən* én (ktsz.) apámmal egy csónakban mentem (ktsz.)
mişkä Miska (< or.); *iwän čimäl miš-käjöy ilä imlās* Iván egy kicsit Miskától előbbre ült
miñ 1. láda, 2. doboz, 3. bőrönd (*miñt'*; *miñim*; *miññä*); *iki m. oytinə älawäl* az öreg [egy] lábán fekszik; *tim miññäki* [ez] ebben a lábában (van); *tu miññäki* [az] abban a lábában (van)
močə -ig (névutó); *löy juj m. mənəs* ő a fáig ment; *jay itən m. sajaw täliłəyäl* az emberek estig halásztak (tkp. hálót húztak)
močät 1. močə; *tom puyäl m. mənläm* addig a faluig megyek; *tom täy m. mənläm* addig a helyig megyek
močəy mindig; *mä m. noməysilyäläm, löy liləyäki* én mindig [úgy] gondoltam, [hogy] ő él (még)
möyäl szabad; *m. ni kanəy jätü kojläm* szabad cárnó akarok lenni
mörəy 1. teljes, egész, 2. ép (*mörə-yäki*); *m. kul* egész hal
mörti teljesen; *ämpnə kul m. nuy-lisi* a kutya a halat teljesen megette; *sünk awäl toräm pelək m. willä allə tötə öli* a nap felőli égtáj teljesen [úgy] mint[ha] [egy] nagy tűz [égne], ég (pass.)
möyäl 1. rész, oldal, 2. sor, 3. hely (átv. értelemben is), 4. (névutó) (*möyält*; *möyläm*); *tom möylöy* onnan; *mä tu möylöy jöyäsäm* én arról a helyről jöttem; *nön möylä koji jöwəl?* a te hely[ed]re ki jön?; *mä möyläm löy jöwəl* én helyettem ő jön; *löy söläl möyäl nə ürki täs wəs* ő a bőreiért (tkp. bőrei helyében) sok árut vett; *löy möylälä älil jös* ő helyette a bátyja jött; *mäntim möyläm nə allə tin mäläm* magam helyett nagy [váltság]díjat adok
möy-aləñ milyen?; *nön m. lopj məyä-*

sim? te milyen kabátot vettél?;
nõn m. werwas werwan? te milyen munkát csinálsz (végzel)?
mõy-alên-kâm valamilyen; *mæn sajêw tâltôy, m. jay jôyâset* amikor halásztunk (part.), valamilyen [ismeretlen] emberek érkeztek
mõyâ (mõyât, -ti) miért, mi célból
mõyi 1. mi, 2. milyen; *nõn ankin m. nempaki* a te anyád hogy hívják (tkp. milyen nevű)?; *tîm tâs m. tinnaki?* ez az áru mennyibe kerül?
mõyi-kâm valami
mõyi-kâm sâyî valahogyan, valami módon; *m. s. aj ôyâlîna uyêloy jôyâ-yâlî* valahogyan egy kislány fejen ütötte (pass.)
mõyi kôrasêw milyen színű?; *m. k. jernäs?* milyen színű a ruha?; *m. k. tâs wasen?* [te] milyen színű árut vettél?; *jernäs m. kôrasêwâki* az ing milyen színű?
mõyi mæy-pelâkpâ hová? merre?; *m. m. manlâmen?* merre [felé] megyünk (ktsz.)?
mõyi sâyê hogyan, mi módon; *m. s. tîti weri?* hogyan készül ez így (pass.)?
mõyi sâyî hogyan, mint, miképp (vö. *mõyi sâyê*); *m. s. nõnæn joyîm-yâlî* te miképp ütötted meg (pass.); *m. s. werli?* hogyan csinálják (pass.)?; *nõn payta iki, mænâ m. s. lôyrtawen?*! te piszkos öreg, velem hogyan veszekszel [miként merészelsz veszekedni]?
mõyi tâyi hol?; *m. tâyîjôy tîm joyêñ tappîl unli?* hol [lehet] ezen a folyón keresztül menni? (pass.)
mõy oytîja mire? melyik helyre?
mõyôlä (mõyôlä) 1. miért, 2. mire, mi célból?; *mõyôlä jokên amâswên?* miért ülsz otthon?; *nõn mõyôlä jôsên?* te miért jöttél?; *mõyôlä kojêmpîn* — *nõnâ malim* amit akarsz, [azt] neked adom; *mõyôlä ta ilawên?* miért kiabálsz?
mõyôli 1. mi?, 2. mi, 3. mi (indulatszó); *tîm m.?* ez mi?; *tîm kôtna m.?* ebben a kézben mi [van]?; *nõn m.*

werwan? te mit csinálsz [mi a foglalkozásod]?; *tîm juyoy m. werwan?* ebből a fából mit csinálsz?; *mõyôlitâ majêllên?* [te] mit ajándékozol?; *tîm juy mõyôlika jawêl?* ez a fa mivé lesz?; *mõyôlinâ put werwan?* mivel főzöl? (értsd: miből főzöl ebédet?); *mõyôlijôy lit-ot kôyartayâsen?* miből főzöl ételt?; *m. mænâ maswêl — tu majyilâyâs* ami nekem kell, azt [nekem] adja; *m., nõn tulêy-pulêy jôsên?* mi, te bolond lettél?; *m., tâ?* nos, mi?
mõyôli-kâm valami
mõyôli oytîja mire; *m. o. pânlâm?* mire tegyem?
mujt- (?) kitalál; *mujti!* (találós kérdés előtt, hosszan elnyújtva kiáltják)
mujti keresztül, át vmin; *lôyæn iy m. kôckâ pultâ* ő a medvét késsel keresztülszúrta
mûl sapka (*mûlt*; *mûlim*); *mûlâl anwâl* a sapkáját felveszi [a fejére teszi]

n

nawêl hínár; *sajêw nawêlna utê jôyâs* a háló hínárral jött partra
nâmâs ész, értelem (*nâmsam*)
nâmsan okos (*nâmsanêki*); *nâmsanêki, kôç ôkamêki* okos, bár [még] kicsi
nâj tűzisten, a tűz istene (*nâjâm*); *tôyênâ âl jânkitêy!* n. *payêmpâl* a tűzzel ne játsszatok! A tűzisten megharagszik
nâyi fehér; *n. tôrpân kat* fehér kéményes ház; *lôyâ n. jernâsê pânî n. nîrâ kirtawtawâlîl* órá fehér ruhát és fehér lábbelit húztak
nârây kard, szablya (*nârâyê, nîryâm*); *kôçkinâ, nârâyênâ kat ôyâsîl* [az öregembert a katonák] kardokkal, szablyákkal majdnem agyonvágták
nem név (*nemâm*); *mâ nemâm* az én nevem
nemæn neves (?); *sôjêñ, nemæn tôras*

nin̄ka wálta kojłēm híres, neves kúpecné akarok lenni

neml̄ay névtelen, név nélküli

nemp̄a nevű (*nemp̄aki*); *nõñ mõi* *nemp̄a wāsēn?* hogy hívnak (tkp. te mi nevű vagy)?; *nõñ āp̄in mõi* *nemp̄aki* a te apádat hogy hívják (tkp. a te apád milyen nevű)?

nəñ ti; t̄i sāȳi n. āl kūt̄k̄t̄ay! ti így ne csináljatos!

ni nő, asszony (*nin̄kan, nin̄at; nin̄am*); *rāk werta p̄aȳta nin̄ka wáltat əntə kojłēm* piszkos parasztasszony lenni nem akarok

nik (*niy*) 1. a partra, 2. ki vhonnan, 3. (igekötő); *n.-əs-* visszaereszt; *n.-wiȳəl-* 1. kimegy, 2. leereszkedik; *спуститься (пойти)*; *n.-rəkət-* bedob a vízbe (pl. horgot); *n.-tāl-* a partra von, húz; *iki, m̄an t̄arsa n.-əsl̄ā!* öregember, engem a tengerbe eressz vissza!; *j̄oȳa n.-wiȳəl-l̄oȳ* a folyóhoz megyünk le; *pas̄ən ūj̄oȳ niy-wiȳla!* gyere ki az asztal alól!; *j̄oȳəññə m̄ənm̄ōȳ p̄ir̄n̄ə em̄t̄ər̄ā n.-wiȳəlȳal̄oȳ* a folyón való utazásunk (part.) után kikerkeztünk a tóra *ni kan* cárnó; *n. k. kulal̄i, m̄ān̄ā j̄əm w̄ər̄ā!* cárnó halacska, tégy nekem jót!

nin ti (ktsz.); *m̄əñ nin̄ā l̄opit̄ə maj̄əll̄oȳ* mi nektek (ktsz.) kabátot ajándékozunk; *m̄ā nin̄ā j̄əlam* én hozzátok (ktsz.) mentem

nin̄ən-kuj̄əȳən 1. nagyon fiatal házasok, 2. egy leány és egy fiú (fiatal férfi) „együtt” („так живут” — az adatközlő megjegyzése)

nipik 1. könyv, 2. papír (*nipikk̄ən, nipik̄at; nipik̄ām*); *n. nomoȳ il-kōrȳəs* a könyv felülről leest; *t̄im n. m̄ā nipik̄ām* ez a könyv az én könyvem; *m̄ānn̄ā n. l̄ōȳā m̄əȳāsi* én a könyvet neki [oda]adtam; *nipik̄ān m̄ān̄ā m̄əji!* a könyved add nekem!

nipik̄āl̄i könyvecske

nom̄əys̄il- (*nom̄əys̄il̄ā-*) 1. gondol, vél, 2. érez (*nom̄əys̄ilta*); *m̄ā mōəȳ nom̄əys̄ilȳal̄əm, l̄ōȳ l̄il̄əñ̄aki* én sokáig

[úgy] gondoltam, [hogy] ő él (tkp. élő)

nom̄ən 1. fent, felül, 2. (névutó) (*nom̄ən̄ək̄i; nom̄ənn̄ā*); *n. am̄əsw̄əl* fönt ül [valahol]; *n. ālat̄ə nipik* ... a felül fekvő könyv ...; *nom̄ən* (~ *nom̄əl[t]*) *l̄əȳəl̄w̄əl* fent röpi [egy madár]; *nom̄ən̄ək̄i* [ő] fent van [vhol]; *lamp̄i pas̄ən nom̄ənn̄ā l̄aj̄ək-kal* a lámpa az asztal fölött lógott

nom̄ənn̄ā 1. *nom̄ən*

nom̄əlt 1. fentről, 2. fölül, fent (prolat.); *nipik n. il kōrȳəs* a könyv felülről leest; *nom̄əl l̄əȳəl̄w̄əl* [a madár] fent (наверху) repül

nomoȳ felülről; *nipik n. il-kōrȳəs* a könyv felülről leest

now̄ət 1. élet(tartam), 2. kor(szak) (*now̄tam*); *m̄ā now̄tam ont̄ərn̄ā t̄i-mint tul-pul əntə wuȳal̄əm* én (egész) életemben ilyen bolondot nem láttam [mint te]; *iki, nõñ t̄əl̄ now̄tan t̄ə w̄əl̄w̄ən* nagyapa, te egész életedben (tkp. életed) itt élsz; *nõñ kol̄l̄oȳ now̄tan?* te honnan származol [milyen családból, szegényből vagy gazdagból] (tkp. a te életed honnan)?; *il-now̄ən̄ā t̄im t̄āȳin̄ā j̄əñk w̄ālȳȳən* régen ezen a helyen víz volt *n̄oȳ āg* (n̄oȳət)

n̄ok̄əl tornác; *n. oyt̄in̄ā im̄il l̄əl̄w̄əl* a tornácon [az öregember] felesége áll

n̄ōñ te; koj̄at n. t̄im w̄əl̄i w̄əl̄in? kinek [a számára] veszed ezt a rēnszarvast?; *m̄ā m̄əñȳām n. m̄ōȳōl̄i w̄ər̄ək̄t̄əw̄ən?* [miután] én elmentem (part.), te mit fogsz csinálni? *m̄ā l̄ōȳā n̄ōñā maj̄əll̄əm* én őt neked ajándékozom; *m̄ā n̄ōñā āñȳə maj̄l̄uj̄əm* én neked teknőt adtam (pass.); *m̄in n̄ōñat n̄āñā m̄əlm̄ən* mi neked kenyeret adunk (ktsz.); *m̄ānn̄ā n̄ōñə-p̄ə wuȳal̄uj̄ən* én téged szintén látalak (pass.); *m̄ām-p̄ə n̄ōñā m̄ənl̄əm* én szintén veled megyek

n̄ōr̄əȳt̄ə- fut (*n̄ōr̄əȳt̄ā; n̄ōr̄əȳt̄ā; n̄ōr̄əȳt̄iȳən*); *m̄əñt̄ōȳ ul lit̄ā ār p̄ələkp̄ā n̄ōr̄əȳt̄əȳāl̄ōȳ* mi magunk bogyót enni szanaszét futottunk

nuy (*nuk*) 1. fel(felé), 2. meg (kifejezésekben), 3. be (kifejezésekben), 4. (igekötő); *nuy-čöč-* felemel (fejet); *nuy-ant-* felölt, felvesz; *nuk-kamläy-tä-* felfordít, talpra állít; *nuk-kül-* felkel; *nuy-li-* megesz, fölfal; *nuy-lök-* felugrik; *nuk-öl-* begyújt; *nuk-pän-* feltesz; *nuy-weräy-tä-* felébreszt; *čoyilwäs sōjnäti nuy titi mänwält* [a hullámok] süvöltés zarával úgy felcsapnak (tkp. mennek); *nuk külä!* kelj fel!; *mä kör nuk-ölläm* én a kemencét begyújtom *nuy-pa* fölfelé

nuk 1. *nuy*

num 1. fölső, fenti, 2. a folyó felső szakasza; *num nipik* a fölső könyv; *num katalin kat* padlásos ház (tkp. fölső házacskás ház)
num toräm (ritka) isten („tőle függ a vadászat sikere madarakra, vadakra” — az adatközlő megjegyzése)

n

nayält alacsony (*nayältäki*)

nal 1. nyíl, 2. sörét, 3. (puska)golyó (*ñalt*; *ñuläm*); *mä pōnkämne ñalt älayalt* én előttem golyók voltak (tkp. feküdtek)

näyäräl- önt (*näyärälta*); *peräy kan-mäy tinäy jänkä löyä näyärälwält* külföldi drága italt öntenek neki

näyärt- (*näyärtä-*) önt, tölt (*näyärta*; *näyärta* imper.); *čäy-put jänkä näyärtäsīm* a teáskannába vizet öntöttem

näläy- örül (*näläyta*; *nälkä*); *näläymīn jōy-jōskan* vidáman (tkp. örülve) tértek haza

ñämäk lágy, puha (*ñämäki*); *tä, töyapē sēmänä ñämäkäki* nos, [most már] bizonyára megnyugodtál (tkp. szíved lágygá [lett])

ñän kenyér (*ñänt*; *ñinäm*); *mä nōñet ñänä mäläm* én neked kenyeret adok; *ñänä(t) jōsēm* kenyérért jöttem

ñän čow félkenyér

ñän peläk félkenyér

ñälä négy

ñälmat negyedik

ñälma täytä negyedrés

ñäñäli kislány (*ñäñälikän*); *ñäñälikän mänä kaswäy-täyän* a kislányok (ktsz.) hozzám szaladtak (ktsz.)

ñäñi-kijä gyermek (*ñäñi-kijät*); *sō-yasna ñäñi-kijät onältäyälta mänwält* ősszel a gyermekek tanulni mennek

ñiläy nyolc

ñiñt- pihen (*ñiñta*; *ñiñta* imper.); *mä ñiñtläm* én pihenek

ñiñtā kotäl szabadnap, kimenő nap, pihenő nap; *ñ. k. wälyal* pihenő [munkaszüneti] nap volt

ñir cipő, lábbelifele (*ñirt*); *lōyā näyi ñirä kirtaw-täyälil* órá fehér cipőt húztak

ñoyäl hús

ñōya- mozog (pl. a falevél) (*ñōyata*; *ñōya*); *märem paj-ljwätät čimäl ñōya-yasät* csak a nyárfalevelek mozogtak kissé

ñōyäs nyuszt

ñōyäs-sōy nyusztbőr, prém; *ñōyäs-sōyli, jernäs äntiyan* nyusztprémes ruha volt ráöltve

ñōytä- hintáz (?), mozdít (?) (*ñōytäta*)

ñula 1. együtt, 2. egymásra, egymáshoz, 3. együvé; *mīn ñ. lijämämēn mi* (ktsz.) egymásra hasonlítunk; *lin ñ. mänlāyän* ők (ktsz.) együvé mennek (összeházasodnak; ktsz.); *miškä päni iwän wältä mantä ñ. tölāysäyän* Miska és Iván együtt megbeszélték (ktsz.), hogy halászni mennek

o

ojäy óh, aj (indulatszó); *ojäy, köč čökallujäm!* óh, hogy fáj [nekem]!

oy¹ fej (főnév) (*uyäm*); *mä uyäm kötä päñi!* a fejemre tégy kezet! [akkor mondják, amikor valakinek fáj a feje]; *männä löyä uyälōy jōyimyalä* én öt fejen (? fején) ütöttem („по голове” — az adatközlő fordításában; pass.); *männä löyä uyältōy jōyimyalä* ua. („по голове, по мекты”); *männä löyä uyält jōyim-*

yalı ua. („по голубе”); *männə* *uyəltəkkə* (?) *joyımyalı* én fejen (? fejen) vágtam (pass.) („по голубе”, „на голубе”); *ämp* *oyoy* *joyımyaltə* [ő] a kutyát fejen vágtá; *ämp* *oyoy* *joyımyaltən* [ők (ktsz.)] a kutyát fejen vágták; *ämp* *oyoy* *joyımyaltən* ua. (tbsz.)

oy² ah (indulatszó); *oy*, *əntə* *təŋəmtə-lyım*! ah, nem tudom!

oyər magas (*oyərəkı*); *mä* o. *wəsəm* én magas vagyok; *mä* *ənim* *männinət* *oyərəkı* az én leánytestvérem nálam magasabb (tkp. magas); *mın* *əŋkimən* *mınninət* *oyərəkı* a mi (ktsz.) anyánk kettőnkénél magasabb (tkp. magas)

oy pənyıl- l. *pənyıl*-

oypi ajtó; *oypijapa* *koylās* odalépettet az ajtóhoz; o. *ujnə* *imıl* *aməswəl* az ajtó előtt (tkp. alatt) az öregasszony ül

oyti 1. vmi felső része, 2. felület, 3. (névutó) (*oytım*); *mä* *oytım* az én felületem; *məŋ* *səjəy* *kolmala* *juy* *oytija* *nuy-ləkkäl* [a csikos-evet] a mi zajunkat meghallva (part.) fölugrott [egy] fára; *mıŋ* *oytija* *pəni*! a ládára tedd!; *mä* *oytımən* *öyüli* *aməswəl* ölemben (tkp. rajtam) [egy] kislány ül; *löy* *oytıla* *sırəntiw* *ımlās* órá rászállt [egy] légy; *nəŋ* *oytınoy* *wəsəy* *ləylās* feletted [egy] kacsa röpült el; *kəçəy* *mıŋ* *oytijo* *wəji*! a kést vedd [el] a ládáról

ok l. *oy²*

onəl- tud, *ymetb* (*onəltə*; *onliyən*); *əntə* *onəlyasən* *kuloy* *tın* *wətü* nem tudtál a haltól díjat (pénzt) kérni (tkp. venni)

onəltə- tanít, megtanít (*onəltəta*); *tı* *səyı*, *tul-pul*, *nəŋət* *ılə* *onəltəsi* ily módon, bolond, téged megtanítottak (pass.)

onəltəyıl- tanul (*onəltəyılta*, *onəltəyla*; *onəltəyılaləm*); *mä* *onəltəyılta* *mən-ləm* én tanulni megyek; *mä* *onəltəyılta* *əntə* *koyləm* én nem akarok tanulni

onəltəyılta *kat* iskola; *mä* *onəltəyılta*

katpa *məntü* (~ *məntäti*) *əntə* *koyləm* én iskolába menni nem akarok *onəltəyılta* *ku* tanító; *löy* *onəltəyılta* *kuyə* *jəs* ő tanító lett

ont (gyakran összetételekben) vminek a belső része, belseje (*ontam*); *wor-ontnə* *jəm* *wäljal* az erdőben jó volt

ontər 1. hossz, táv, 2. valamely időtartam, időtartamon át; *kotloy* *lita* *ontər* ebédidő; *kotıl-onտər* *nəŋə* *kəŋ-səməŋ* egész nap kerestünk téged; *mət-körüt* *ik-onտər*? hány hónapos?; *mä* *nəwtam* *ontərənə* *tımint* *tul-pul* *əntə* *wuyaləm*! én egész életemben ilyen bolondot [még] nem láttam!

ontpa be valahová (névutó)

onçəy fenyő(fajta) (*onçət*)

ort: *or-ku* főember, *князь*; *töras* *kujt*, *or-kujt* *löyə* *ropılta* *wəlt* kupecsek, főemberek dolgoznak neki

os 1. meg, és, 2. még, ismét, 3. szintén, 4. mégis; *əj* *pəni* *os* *pələk* másfél; *werkä*, *annı*, *tätjanı* *os* *mä* *ritna* *mənyälöy* Verácska, Anna, Tatjana és én csónakkal mentünk; *nəŋ* *pəni* *os* *pələk* másfél kenyér; *imı* *os* *çəkə* *pəyamsı* az öregasszony ismét nagyon megdühödött; *iki*, *nəŋ* *təl* *nəwtan* *tə* *wälwən*, *os* *mənt* *pıriwən*! nagyapa, te egész életedben itt élsz, mégis engem kérdezel!; *mä* *os* *lar-jakpa* *mən-ləm* én Larjakba még elmegyek [egyszer már volt ott]; *mä* *jəm* *nıpikälı* *täjayaləm*, *nəŋ* *os* *mənü* *tumınt* *nıpikälı* *wəjä*! nekem volt [egy] jó könyvecském (tkp. könyvecskét bírtam), te nekem szintén olyan könyvecskét vegyél!; *mä* *töŋ* *os* *mənsəm*! én szintén elmentem volna!

ot 1. valami, dolog, 2. valaki (*otət*; *otam*); *möyöljəy* *lit-ot* *köyartəyəsən*? miből főzöl ételt?; *kına* *pənt-ot*! ördögnek való!; *əjatən* *könär* *wäljal*, *tom-pıl* *ot* *töras* *wäljal* az egyik [kettejük közül] szegény volt, a másik gazdag volt; *nəŋ* *tınəŋ* *otlan* *mənü* *əntə* *maswəl* a te drága váltságdíjad (tkp. dolgaidd) nekem nem kell; *əj* *ku-pıl* *rit* *werwəl*, *tom-pıl* *ot*

luw werwəl egy ember csónakot csinál, ő [egy] másik valaki evezőt csinál

ő

öyäl'i kisleány (*öyäl'im*); *mä oytimnâ* ő. *amâswäl* ölemben (tkp. én rajtam) [egy] kislány ül; *möyi-kâm säyi ej öyäl'ina uyâloy jöyâpälta* valahogyan egy kislányka [öt] fejen találta (tkp. ütötte; pass.)

öyät- vág (*öyätä*; *äytä*); *köçkinä, nâr-yanä kal öyäsil* [a katonák az öregembert] karddal, szablyával majdnem agyonvágta

öyi 1. vkinek a leánya, 2. kisleány (девушка) (*öyim*); *löy öyilnä jorpa mænys* ő a leányával hazafelé ment *öyil-pil* vkinek a leánya; *lit-ot öyil-pilnä ueri* az ételt a leánya készítette (pass.); *löy öyil-pilnä jorpa mænys* ő a leányával hazafelé ment

ő

ökäm kis, kicsi (*ökämäki*); *ö. ämp* kis kutya; *ö. tækäl'im* a kis húgocskám; *ö. päsänäl'i* kis asztalocska; *mä ö. wälmamnâ kañyaläm* ... [amikor] kicsi voltam (part.), beteg voltam ...; *nämsaräki, köç ökämäki* okos, bár kicsi

öl- gyújt (*öltä*; *öli*); *mä kör nuk-ölläm* én begyújtom a kemencét; *töyät ilä ölmälä ikil nuy-weräptä* [miután] a tüzet meggyújtotta (part.), a nagyapját fölébresztette; *sünk awäl toräm peläk mörti willä allä töyät öli* a nap felöli égtáj teljese[n] úgy mint[ha] [egy] nagy tűz [égne], ég (pass.)

p

paj nyárfa, осина (*pujäm*)

paj-liwät nyárfalevél (*paj-liwtät*); *mä-räm paj-liwtät čimäl nöyayasät* csak a nyárfalevelek mozogtak halkan

pam 1. fű, 2. széna (*pumäm*); *tälä p. werwält* télre szénát készítenek *pas* kesztyű (*pasät*; *pusäm*)

pat- 1. fagy, 2. fázik (pass. igealak esetén) (*patta*; *puta*); *mä patlujäm* én fázom (pass.); *nöñ patlujän?* — *äntä/patlujäm* te fázol? — nem/fázom (igenlés)

pał vmi széle, pereme (*pułäm*); *mä semäyläm kältäm pałnâ ül wälati!* a szemem elé ne kerüljön (tkp. az én szemeim [ktsz.] [által] látott széle ne legyen!)

päjä csomócska (*päjäm*; *päjay*); *päj oytinâ* egy csomón

päy 1. fiú, legény, 2. vkinek a fia (*päyam*)

päyal'i fiúcska

pän- tesz, helyez (*päntä*; *päni*); *möyöli oytija pänläm?* mire tegyem?; *kimtäka säjw tarsa pänyas* [az öreg] a hálót másodszor [is] a tengerbe tette; *patäjä päni!* a fenékre tedd!; *mä uyäm kötä päni!* a fejemre tégy kezet! [„akkor mondják, amikor fáj valakinek a feje” — az adatközlő megjegyzése] *pänyil-*: *oy pänyil-* fejet hajt; *iki löyä oy pänyilämän töläywäl* ... az öregember neki [a halnak] fejet hajtva [így] szól ...

päj szigetekcske (*päjät*; *päjäm*)

päjäysakata- könyörögni, kérni kezd (v. inch.) (*päjäysakatätä*); *särnäñ kuläl'i päjäysakatawäl* az arany halacska könyörögni kezd

pä-lä(t)nä néha, időnként; *p. mæn ärki ropiltälöy* néha mi sokat dolgozunk

pämil- mutat (*pämiltä*; *pämili*); *tim täs mänä päмили!* mutasd meg nekem ezt az árut!

pänält- szárít (*pänältä*; *pänälti*); *mä pänälläm* szárítok

päni és; *juy p. kat amäsläyän* a fa és a ház [együtt] vannak (ktsz.); *nän p. os peläk* másfél kenyér; *iki katnâ weräysäylämän löyläytöy kaläy-pilnâ riñ nuk-kämläytä* *p. läl-pamâ pän-sätä* [amíg] a nagyapa a házban

öltözgetett (tkp. öltözködve elkészülget (part.), [addig] az unoka a csónakot [talpra] fordította és ülőhelyet tett [bele]

pänt- szárad (*päntä*); *mä pänläm* én száradok

pečəy borjú (*pečkat*; *pečkäm*)

pečəy-tälə borjúbögés; *ko-käm p. sät-wal* valahol borjúbögés hallatszik

pečkän 1. fegyver, 2. puska (*pečkünt*; *pečkänäm*)

pelək 1. vminek a fele (függőleges osztásban **○**; vö. *čow*), 2. oldal, 3. rész, 4. táj, 5. (névutó) (*pelək-kən*); *əj päni os p.* másfél (tkp. egy és meg fél); *nän päni p.* másfél kenyér (tkp. [egy egész] kenyér és fél); *tom peləkna kat aməswəl* azon az oldalon ház van; *imi ičən-wəs il peləkna aməswəl* az öregasszony az ablak alatt (tkp. alsó részen) ül; *lōy ilal peləkna kan-kat aməswəl* ő előtte (tkp. az ő előtti oldalon) palota van; *sünk awəl torəm p. mōrti willä əllə tōytə öli* a nap felőli égtáj teljesen [úgy] mint[ha] [egy] nagy tűz [égne], ég (pass.); *mən mälə-kotəl katəl peləkna wäləyälōy* mi tegnap a házban (tkp. a ház bel-sejében) voltunk; *mən it katloy peləkna wäsōy* mi most a házban [bent] vagyunk; *mənōy ul litä är peləkpä nōrəyətəyälōy* [mi] magunk bogyót enni szanaszét (tkp. sok oldalra) szaladtunk; *mōyi məy-peləkpä mənəmən?* merre (tkp. mi föld-oldalhoz) megyünk?

perəy 1. más, 2. idegen; *p. kəsij tōñ titi əntə kötəkəs* így más ember nem viselkedett volna; *p. jay jōsət* idegen emberek jöttek

perəy kan məy külföld; *p. k. m. tinən jənka lōyā nāyərłəwəl* külföldi drága italt töltenek neki

pert deszka (*pertət*; *pertäm*); *sərə juy-pertətōy wəram wəratən kat* ... erős fából (tkp. fa-deszkából) készült kapujú ház ...

perəy sāyi másként; *min p. s. werli-mən, lōy sāyi mā əntə kojləm* mi

(ktsz.) másként csináljuk, az ő módján [csinálni] én nem akarom *pestəy* gyorsan; *mä pestək kəsilləm* én gyorsan futok

pełkə Petyka (< or.); *aməst iki pełkəy waylil* az ülő öregembert Petykának hívják

pəyəm- megdühösödik, megharagszik (*pəyəmtä*); *nāj pəyəmpəl* a tűz-isten megharagszik; *imi os čəkə pəyəmsi* az öregasszony ismét nagyon megdühösödött (pass.)

pəyi bal

pəyi köt balkéz

pəyi pelək 1. bal (oldal), 2. balra (налево)

pəyta 1. fekete, 2. piszkos (átv. értelembe is) (*pəytki*); *p. pəsən* fekete asztal; *rək wərtə pəyta nənka wältat əntə kojləm* piszkos paraszt-asszony lenni nem akarok; *siñij taras jənək pəytəy silyəlyən* a kék tenger vize feketén buzgott

pələy felhő (*pələyət*)

pəltəm- 1. fél, 2. megijed (*pəltəmtä*; *pəlmä*); *lōy matəl tin mā wətä pəltəmyəsən* az ő bármely ajándékát (tkp. váltságdíját) én féltem elfogadni (tkp. venni); *mä lutatij čəkə pəltəmsəm* én azért nagyon megijedtem

pəlkəyəl- hasad, széttörik (*pəlkəyəltä*; *pəlkəyliən*); *min juy-kurimən tōyi pəlkəyləs* a mi fateknőnk széttörtött; *imi il peləkna ärəy pəlkəyləm juy-kuri əlawəl* az öregasszony előtt [ott] fekszik a széttört fateknő

partəy 1. vissza, 2. hátra; *p. mənä!* menj vissza!; *p. kirəylä!* térj vissza!; *wär wərmōyā p. emtar kanəy jōsōy* [miután] a halfogó rekesztéket megcsináltuk (part.), vissza-[felé] jöttünk a tó partjára

pəsən asztal (*pəsənəyən*, *pəsənt*; *pəsənəm*); *pəsən ujnə əmp əlawəl* az asztal alatt kutya fekszik; *pəsənna lōy imil kanəy aməswəl* az asztalnál az ő öregasszonya cárként ül

pəsənälä asztalka

pətan (~-nə) miatt; *nōñ pətan*

(~ -nə) əŋkimnə mǎnt lōyatkaltas te miattad anyám engem megszidott *pata* fenék (*pätüyen*, *pätüt*); *pätənə* álawāl a fenékben fekszik; *pätäjä* *päni*! fenékre helyezd!

pätkal- esteledik (*pätkaltä*; *pätkäləwəl*; *pätəylyən*)

pätkälakatə- esteledni kezd (*pätkälakatä*); *mäla-kotäl jälä* *pätkälakatəyäl* tegnap korán esteledni kezdett

pätä! (köszöntés; 1. a következő szót)

pätä wälä! (köszöntés); *p. w.*, *sějən*, *nemən töras ni*! üdvözlég, híres, neves kupecné!; *p. w.*, *jörən ni kan*! üdvözlég, kegyetlen cárnó!

-pül, *-pül* 1. fél, társ, 2. vkihez hozzá tartozó (rendszerint rokon) (csak emberről); *kaləy-pül* unoka; *öyül-pül* leány

pilən 1. páros, 2. baráti

püt- 1. kezd, 2. válik vmivé, 3. fog (a jövő idő kifejezése) (*pittä*; *pütä*); *mä ti kul litä pütäm* én ezt a halat meg fogom enni; *kojnä tuta pütəwəl*? ki fogja [ezt] vinni?; *lōŋəta pütkälmən* olvasni kezdtünk; *juy-kuri-joy möyölri ilä pütəwəl*? a fateknőből mi hasznunk lesz [tkp. a fateknőből mi lesz meg]?; *lōŋəta pütsəmən* (= *lōŋtəkätəsimən*) olvasni kezdtünk (ktsz.)

pütakatə- kezd (*pütakatätä*); *lōŋəta pütakatəyäl mən* olvasni kezdtünk; *toyi-nä meləka pütakatən taryät təy ləyäl-wält* tavasszal, amikor meleg kezd lenni (part.), megérkeznek a darvak; *itnəy pütakatəmna il-lattəyalōy* [amikor] esteledni kezdett (part.), eltemettük

püt comb

pürəysə- 1. kéredezkedik, 2. kér (*pürəysəta*); *käsi tur säyi töləykas, tarsa pürəysəyas* [a hal] emberi hangon beszél, a tengerbe kéredezkedik [vissza]

pürəs öreg; *mä, p. iki, iminə wäləkä werujəm* nekem, öreg embernek, az öregasszony nyugodni sem hagy (tkp. engem... zavarttá tesz; pass.)

püri- kérdez (*pürita*; *pürəyi*); *iki, mǎnt püriwən?* nagyapa, engem kérdezel?; *kulalīnə löyü jömälä püristə* a halacska hozzájött (part.), kérdezi

pürnə 1. vmi után (időben), 2. ezután, 3. (névutó); *put köyram p. kul wältə jay jöyəsət* az étel megfőzte (part.) után halászok jöttek; *lōy mən mäl p. mä äŋim jös* az ő távozása (part.) után megjött a bátyám; *mä ti kul līŋäm p. jöy p. mən ləm* azután [hogya] én ezt a halat meg ettem (part.), haza(felé) megyek; *p. mä tat əntə wäləkätäləm* ezután én itt nem fogok élni

poylə has (*poylīm*); *nōŋ poylin kəčəki* fáj a hasad (tkp. a hasad beteg) *počəy* a hal farka; *počkalna mərəm jəŋk jöyimsətə* csak megcsapta a farkával [a hal] a vizet

pöč 1. család, 2. nemzetség (pod); *mən pöčəy* a mi nemzetségünk; *koji p. wəsən?* te milyen nemzetségű vagy (tkp. ki nemzetség[e] vagy)?

pöč-nem családnév (фамилия)

pörəl 1. oldal, 2. vmi mellett levő hely(névutó) (*pörəlam*); *pöy löy pörələy ləyələs* a nyíl elrepült ő mellette; *kat juy pörəlnä aməs wäl* a ház a fa mellett van; *kat pörəlnä juy läl wäl* a ház mellett fa áll; *mä pörəlama imla*! én mellém ülj!

pör- harap (*pörta*); *mən impöy nə il-pör yälə* a mi kutyánk megharapta; *kojnä nōŋə pörəs?* ki harapott meg téged?

pör-kat kéregsátor; *oypı jörnə p. aməs wäl* az ajtóval szemben egy kéregsátor áll; *p. katəy jəs* a kéregsátor házzá lett [mesében]

pörki füst

pörki-wat vihar; *wültə: tarasnə pəyta pörki-watəy jəs* látja: a tengeren sötét (tkp. fekete) vihar keletkezett *pöy- üz*, elriaszt (*pöytä*; *pəyi*); *äl, tälä, wäskət silä pöylälän!* ne kiálts, a vadkacsákat elriasztod (tkp. félre riasztod)

pöy (? *pöyi*) egy nyílfajta

põnak 1. vminek az előreálló része, vége, 2. vmi előtti hely (névutó) (*põnkām*); *mā põnkām* ~ *põnkāmna* előttem; *mā põnkāmōy wāl-ontoy kōtārki nuy-lōkkāl* előttem a bokrosból [egy] csíkos-evet ugrott fel *prāniy* püspökkenyér, пряник; *lōy ewastē kānčan prāniy liwāl* ő ízes, diszes püspökkenyeret eszik

puyāl falu (*puyālt*)

puylēm arc (*puylēmam*); *iki puylēm-loy joyimtā* [az öregasszony] az öregget arcon csapta

pul- szúr (*pulta*; *puli*); *lōyan iy muyti kōčkā pultā* ő a medvét késsel keresztül szúrta

pun toll (madaré) (*punt*)

put 1. fazék, edény, 2. étel, 3. ebéd (*putāt*; *putim*); *wāyina putāylin kul-na telāl jaskēn* edényeik (ktsz.) gyorsan tele lettek hallal; *mōyōlinā p. werwēn*? mivel (miből) készítesz ételt (ebédet)

put wer- főz, ételt készít; *mōyōlinā put werwēn*? miben főzöl?

pūkini nyúl (*pūkininim*); *mā pūkininim* az én nyulam

pūtkāli madaracska (*pūtkālit*); *ār mōyālne ālŋi pūtkālit čoyilōwāl* körös-körül a reggeli madarak füttyülnek; *mēn pūtkāli lul-pānūtā tāyī kolēntāyalōy* mi hallgattuk a madaracs-kák éneklését

r

rāyam rokon

rāyam jay 1. rokonok, 2. a rokonság; *mā rāyam jaylam* az én rokonaim

rāyam ku rokon (férfi)

rāyam ni rokon (nő)

rāk liszt (*rikām*)

rāk wertā imi parasztasszony; *r. w. imiy wālta antā kojwāl* parasztasszony lenni nem akar

rāk wertā ni parasztnő; *r. w. pāyta ninķa wāltat antā kojlēm* piszkos parasztnő lenni nem akarok

rakāt- dob, hajít (oldalt, le; pl. horgot) (*rakātā* ~ *rakātātā*; *rakāti*);

miškā lopāltal juy-tōjā māy-ler ki-y-raytas pāni nik-rakātātā Miska a horgászó (part.) bot vég(é)re kukacot tűzött és bedobta (a vízbe)

rimakalākātā- hajnalodni, derülni kezd (*rimakalākātātā*); *ālēn čōkin rimakalākātās, kalēy-pīl nuk-kūlās* reggel alighogy világosodni kezdett, az unoka fölkelt

rīt csónak (*rītīm*, *rītāl*); *mānna tim r. weryāli* ezt a csónakot én csináltam (pass.); *mā rītīm nōŋ rītinninēt jāmaki* az én csónakom jobb a te csónakodnál; *mā āpīnna rītina mān-sēm* én apámmal csónakkal (csónakon) mentem

rītālī csónakocska

ronkintōw kolomp (a tehén nyakán)

ropīlt- dolgozik (*ropīlta*; *rāpīlta*; *ropīlēm* ~ *ropīltālēm*); *lōy mā āpīmnat ropīltōwāl* ő az én apámmal (együtt) dolgozik; *mōyōlinā ropīltōwēn*? mivel dolgozol?; *loy-āfa ropīlta kītā* a lóistállóba küldte, [őt] dolgozni

s

sajēw háló (*sajwāt*; *sujwēm*); *iki sajēwna kul kēnwāl* az öregember hálóval halászik (tkp. halat fog); *ājpā iki s. tārša pānyas* egyszer az öregember a hálót a tengerbe eresztette (tkp. tette); *s. āj kulālīna utō jōyās* a háló egy halacskával jött partra

sajēw tāl- hálózik, hálóval halászik (a folyón keresztül), неводить; *mēn s. tālōy, mōy-ālēn-kām jay jōyāsāt* amikor halásztunk (part.), valamilyen [ismeretlen] emberek érkeztek

sajēw tālil- halászik (l. az előző szót); *jay itēn močē s. tālilōyāl* az emberek estig halásztak

sayālt- fut, üget (állat, maxom) (*sayālta*; *sayālta imper.*; *sayāltōwāl*, *sayāltōyal*)

sapīkalī csizmacska (*sapīkalīkēn*); *kōryālū wertā sapīkalīkēn kiriyēn*

lábára (ktsz.) piros csizmacskák
(ktsz.) vannak húzva

sat száz

*sāyī*¹ agyag

*sāyī*² l. *sāyīt*

sāyīt (alakv. *sāyēt*), *sāyī* (*sāyīm*) l. vmi
módon, 2. vmi, vki szerint; *mā*
sāyī (~ *m*) *wari!* én szerintem
csináld!; *mā sāyī(t) wari!* én sze-
rintem tedd!; *mā nōḡ sāyī* (~ *n*)
wersam én te szerinted (a te módo-
don) csináltam; *mā nin sāyī* (~ *tēn*)
wersim én ti (ktsz.) szerintetek
csináltam; *min peray sāyī werli-*
mān, *lōy sāyī mā anta kojām mi*
(ktsz.) máshogyan csináljuk (ktsz.),
[ahogy] ő [csinálja, úgy] én nem
akárom; *kāsi tur sāyī tōlēykas*
emberi hangon (tkp. torok mód)
beszért

sārīan arany (mnév), drága; *anta jōya*
kulāi, s. *kulāi* nem egyszerű ha-
lacska, arany halacska; s. *kōy-semat*
siwlālā iytīyān drága gyöngyök
vannak a nyakába függesztve

sārīnā arany

sāḡki világos; *kōla* s. *wālyas asāt*
joypa mānāmna még világos volt,
amikor az anya a leányaival haza-
ment (part.)

sāt- hallatszik (*sāffū*; *sītū*); *ko sāt-*
wāl? hol hallatszik?; *ko-kām pečay-*
tālta sāt-wāl valahol borjúbögés hal-
latszik

sāwāl nyak (*siwlām*)

sem szem (*semyān*, *semāt*; *semām*);
mā semaylām kēlām paḡnā āl wālatī!
a szemem elé ne kerüljön (tkp. az
én szemeim [ktsz.] [által] látott
szélen ne legyen)

semā pit- születik; *mā* s. *pitsam* én
születtem; *mā* s. *pītlām* én meg
fogok születni

semlay vak

sem-pelāk fél szem

sem-pelāk-ku félszemű ember

sera erős (*seraki*); s. *juy-pertatōy we-*
rām wāratēḡ kat erős deszkából ké-
szült kapujú ház

sāyalt- hint, beszór (*sāyaltā*); *lōy*
oytīla māy-tāytatā sāyaltayālōy órá
földdarabokat szórtunk

sām szív (*sāmām*); *tā*, *tōyapā*, *sāmānā*
nāmākēki nos, bizonyára a szíved
[már] megenyhült (tkp. szívednek
puha [van])

sārān (?) gyufa

sārānkā = *tōyāt wertā juy(āt)* gyufa
(gyufaszálak)

silā félre, el; *āl tōlā*, *wāskāt* s. *pōylālān!*
ne kiált, a vadkacsákat elriasztod
(tkp. félreriasztod)

silāy l. *silā*; *mānōy* s. *mānā!* menj el
tőlem félre!

sinīj kék (< or.); s. *taras kanēḡpa*
mānwāl [az öreg] a kék tengerhez
megy

silāylā- zúg, forrong, buzog (a víz)
(*silāylāta*; *silāyliyān*); *sinīj taras*
jāḡk pāytāy silāyliyān a kék tenger
vize feketén buzgott

sīrēntīw légy (főnév); *lōy oytīla* s.
īmlās órá rászállt [egy] légy

sōy l. bőr, 2. prém (*sōyāt*); *mā* s.
tulām én bőrt viszek; s. *tay tuyi!*
a bőrt hozd ide!; *lōy sōylāl mōyālānā*
ārki tās was ő a bőreiért sok árut
vett

sōyli-: *nōyās-sōyli*: *nōyās-sōyli jernās*
antiyān nyusztprém ruha volt rá
öltve

sōy- fon, köt (*sōytā*; *sāyi*; *sōyām*);
mānā sāyi! fonj nekem!; *mā sōyām*
én fontam

sōj zaj (*sōjt*); *māram wor-ontoy pūt-kālī*
sōjt sāt-wāl az erdőben csak a ma-
darak éneke (tkp. madár-zajok)
hallatszik (tbsz.); *čoyīlwās sōj-nāti*
nuy tīti mānwāl süvöltés zajával [a
hullámok] fel csak úgy mennek
[felcsapnak]

sōjāḡ híres; *sōjāḡ*, *nemāḡ tōras nīḡkā*
wālta kojām! híres, neves kupecné
akarok lenni!

sōj-ul fekete áfonya, черника

sōyās ősz (*sōysāt*)

sōyāsna ősszel; s. *nāḡi-kijūt onāltayālta*
mānwāl ősszel a gyermekek tanulni
mennek

söymät nyír(fa) (*söymätät*); *söymät enəmpəl* a nyírfa növekszik
söymät-juy nyírfa (nem élő fa; Holz),
 дерево березовое
suyəl vajúszekerke („a csónak készí-
 tésekor használják” — az adat-
 közlő megjegyzése) (*suylim*)
suyəm 1. fonál, 2. gyökér (*suymət*);
imi s. jöñəwəl az öregasszony fona-
 lat fon
sükən szép; *oyər*, s. *kat* magas, szép
 ház
sünk a nap (Sonne)

[§]

škola iskola (< or.); *lőy wisənät škola-
 laja mənəs* ő Fizával iskolába ment;
mä školajapa mənəm én iskolába
 megyek; *männät školaja mənəmən*
 együtt (tkp. velem) iskolába me-
 gyünk (ktsz.); *mä školaja əntə mən-
 ləm* én iskolába nem megyek

t

ta 1. *tat*
tayəpa oda; *t. mənä!* oda menj!;
t. kuntə mənłöy? oda mikor me-
 gyünk?
tay-pil át (a túlsó részre); *taltöy t.*
unča! innen menj át [arra az ol-
 dalra]!
taltäy 1. *taltoy*
taltoy onnan („смотрю или показы-
 ваю оттуда”) — az adatközlő meg-
 jegyzése)
tamint ilyen (mint ez); *t. körasəw*
nipik wəjä! ilyen (tkp. ilyen for-
 májú) könyvet vásárolj!
tarəy daru (*tarəyət*); *tarəyət jəmət ləyə-
 wəlt* a darvak szépen (tkp. jól)
 röpülnek
tat ott („показано” — az adatközlő
 megjegyzése); *t. əlas* ott feküdt;
mən əj-lətnə ta wəlyəlyəy mi egyszer
 voltunk ott; *ta kəlyəyən* [ő] ott
 maradt
tati így; *t. wəri!* így csináld!; *kojnə t.*
wəri? ki csinál így?

tāja- bīr, van valamije (*tājata*); *nöñ*
nipik tājawən? neked van köny-
 ved?; *lőy rīt tajas* őneki volt [egy]
 csónakja (tkp. ő birt egy csónakot);
mä ləwət al tājələm én hét éves
 vagyok (tkp. hét évet bírok); *nöñ*
nən tājawən? teneked van kenyér-
 (ed)?; *mä nən əntə tājələm* nekem
 kenyér(em) nincsen; *mä nipik tāja-
 mamnə tön nöñə məyəsım* ha nekem
 könyvem lett volna, neked adtam
 (volna)

täya- 1. lökdös, 2. dobálgat (oldalt,
 lapon) (*täyata*; *täyī*); *iki ləyən*
täyamın tulı az öreget ők lökdösve
 viszik (pass.)

täyī 1. hely, 2. (névutó) (*täyīt*; *tä-
 yım*; *tayəja*); *il-nowənə tim täyınə*
jəñk wəlyəyən a régi időben ezen a
 helyen víz volt [a régi mederben];
tom t. močət mənəm addig a helyig
 megyek; *mən pütəkəli ləl-pənītə t.*
koləntəyäləy mi hallgattuk a mada-
 rak éneklését (tkp. éneklő helyét);
mä il-ələntələm, ıynə mənə nuy-litə
t. əntə wutəma én lefekszem, [hogy]
 ne lássam (part.), [amint] engem a
 medve fölfal (part.)

täytə 1. darab, 2. rész (*täytat*); *lőy*
oytıla məy-täytatə səlyəltəyäləy őrá
 földdarabokat szórtunk

tätjani Tatjana (< or.)

täyəntəylə- 1. szándékozik, 2. készülö-
 dik (*täyəntəylətä*)

täl- húz, von (pl. halászhálót, csóna-
 kot) (*tältä*; *tälä*); *tə pırnə emtər*
kənə nik-tälsətə ezután [ő a csóna-
 kot] levon(tat)ta a tóhoz; *mən*
sajəw tältöy möy-ələy-kəm jay jöyəsət
 [amikor] halásztunk (part.), vala-
 milyen [ismeretlen] emberek érkez-
 tek

täləy üres; *t. put* üres fazék

täləysə- ránt (v. mom.) (*täləysətä*);
kötpä täləysəwəl a kézhez rántja

tälil- von, húz (*täliltä*); *jay itən*
močət sajəw täliləyält az emberek
 estig hálóztak (tkp. hálót von-
 tak)

täm 1. akkor, ekkor (valamivel egy-

időben), 2. akkor, tehát; *matāli kāsān t. mānā tiyta* amikor valamit találsz (part.), akkor szólj nekem; *mā mənām t. waji!* vedd el [a könyvet], amikor én elmegyek (part.); *mā t. mənām* én akkor [egy kis idő múlva] megyek; *nōñā t. məlīm* én akkor neked adom; *mānnā jōñān t., nōñā məlīm ti nipik* [amikor] velem jössz (part.), ezt a könyvet neked adom

tāram gyors, fürge (*tāramaki*); *lōy ilāl pelākna t. lōyat-ortāt lālwałt* ő előtte fürge szolgál állnak

tās 1. áru, árucikk, 2. gazdaság (*tisəm*); *lōy sōylāl mōyālñā ārki t. wəs* ő a bőreiért sok árut vett; *tīm tāsōy ār tās wəsən* ebből az áruból sokat (tkp. sok árut) vettél

tāsən ku árus ember

tāt kész; *lopālta jukkālñ tātəy wərsəylin* horgászni botjaikat (ktsz.) elkészítették (tkp. készre tették)

teyan csend (*teyanaki*); *təyanaki* [az erdőben] csend van

teləy tele, teljesen; *tuł-puł, nōñ t. tuł-puł wəsən!* bolond, te teljesen bolond vagy!

teləl teli; *kuntənē killōy ula wañyalōy t. . .* amikor edényeinket boggyóval teli szedtük . . .

tewərsəy jə- meghal; *ālərñā t. jəyāl* reggel meghalt; *āpīl t. jəyiyən* (= *āpīl kolīyən*, az adatközlő megjegyzése) apja meghalt

tə 1. *tət*

təy 1. ide, 2. (? igekötő); *t. jō-* idejön; *tək-kəs-* ide fut; *t. ləyəl-* ide repül; *t. liy-* ide néz; *t. tu-* idehoz; *mā wāñōy t. jōsəm* én közletről jöttem ide; *t. jōyā!* gyere ide!; *mā t. jōsəm tōñ uyəm kačaki* én ide jöttem volna, [de] fá! a fejem; *toyīnē melākə pītəkətəy taryāt t. ləyəlwałt* tavasszal, [amikor] meleg kezd lenni (part.), darvak röpülnek ide; *kəs,* *t. liyā!* na, nézz ide!; *mānnā ālən tīm nipik t. tułi* én reggel ezt a könyvet ide hoztam

təyapā ide; *t. jōyā!* gyere ide!

təyapā-təyāpa ide-oda; *t. āl lōyatəjāy-silā!* ne nézegess ide-oda!

tək 1. *təy*

taləy 1. tél, 2. téli; *mā t. lopī məyāsəm* én téli kabátot vásároltam; *təlyā pam werwałt* télre szénát készítenek *təlyin* télen; *t. ətəka jəwəl* télen hideg (tkp. hideggé) lesz [ti. az idő]; *təlyinā pam werwał* télre szénát készít

təltōy innen; *t. mənəs* innen elment; *t. taypīl unča!* innen menj át [arra az oldalra]!

tət itt; *tət kat* itt ház [van]; *ilən mā t. əntə wālyalām* régen [a múltban] én nem laktam itt; *nōñ kutoy tə wālwən?* te mióta laksz itt?; *mīn t. jəñkalmən* mi (ktsz.) itt játszunk *tət-tat* itt-ott; *t. kəsīlawəl* ide-oda futkos

tīm ez (ami látható; jelzői alak); *mā t. wonta (wontapa, wontpa) mənām* én ebbe az erdőbe (erdő felé) megyek; *mānnā ālən t. nipik təy tułi* én reggel ezt a könyvet ide hozom (pass.); *mā t. katnē wālyalām* én ebben a házban (laktam); *tīmñā* [valami] ebben [van]

tīm al idén; manapság, jelenleg, нынче; *mā t. a. kōla jəyapā əntə mənām* én idén (tkp. ez év) még nem megyek haza; *t. a. ul wālwəl?* most boggyó(termés) van?

tīmi ez (l. *tīm*; önálló alak); *t. təy!* ezt ide!; *t. nipik* ez könyv; *t. mā nipikām* ez az én könyvem; *tīmi kojē rīt?* ez kinek a csónak(ja)?; *tīmijōy ār tās wəsən* ebből te sok árut vettél

tīm kotāl ma; *t. k. mā kulālē kat kətəlyāsəm* ma én majdnem fogtam [egy] halacska

tīm kotālñā 1. *tīm kotāl*

tīm lāt most, ebben az időben

tīm sāyāt így, ily módon

tīm təyīnē itt (tkp. ezen a helyen); *il-nowənē t. t. jəñk wālyiyən* régen itt víz volt [a régi mederben]

tīn ár, díj (váltságdíj); *tīm tās mōyi tīnnaki?* ez az áru mennyibe kerül

(tkp. milyen árban van)?; *māntim mōylāmna ʔlla t. mālēm* magam helyett nagy váltságdíjat adok *tinən* drága (*tinənki*); *t. ət mănā mājylāyās* drága dolgot adott nekem; *tim pečkān ʕəka tinənki* ez a puska nagyon drága (értékes); *tim pečkān nōḡən ʕəka tinənki wəji* te ezt a puskát nagyon drágáért (tkp. drágára) vetted (pass.)

tini- elad (*tiniṭā*); *nōḡ kojī tinisən?* te kit adtál el?

tinta- fizet (*tintətā*; *tintā*); *lōḡən wāyāna tintayālta ʔ* pénzzel (tbsz.) fizetett

tīyāt- 1. mond, 2. szól (*tīyāta*; *tīyta*; *tīytīyən*); *iki kilyəla tu köl tīy-tās* ... a nagyapa unokájának így szólt ...; *mətālī kūsḡām tām mănā tīyta!* ha valamit találasz, akkor szólj nekem!

tīstā- bánkódik (*tīstəta*; *tīsta*); *āl tīsta, torēm jōta mənā!* ne bánkódj, menj istennel (tkp. isten jövőseivel; part.)

toyər- zár (ige) (*toyərta*; *tāyri*); *mā toyrēm* én zártam; *il tāyri!* csukd be!

toyī tavasz

toyīnā tavasszal; *toyīnā meləka pitəkə-təḡ tarḡāt təy ləyəlhwəl* tavasszal, [amikor] meleg lesz (part.), a darvak ide röplnek

tom az („nem messze, ami látható” — az adatközlő megjegyzése; jelzői alak); *t. kat jəməki tim katoḡ* az a ház jobb ennél a háznál; *tom nīpik* az a könyv; *tom juy (tōm juy)!* az a fa! (nagyon távol); *t. tāyī močət mənēm* addig a helyig megyek; *tomnā* [valami] abban [van] *tomī* az (önálló alak; l. *tom*); *timī āmp, t. wokī* ez kutya, az róka; *tomīḡoy ār tās wəsən* abból te sok árut vettél

tom pelək a túlsó oldal

tom-pīl 1. más, 2. másik

tom-pīl kotāl(nā) másnap, holnapután

tom-pīl ət 1. más, 2. a másik; l. *əjə-tən* ... *tom-pīl ət*

torēm 1. ég, 2. isten („tőle függ a

vadászat a madarakra, vadakra” — az adatközlő megjegyzése; l. még *num-torēm*); *sūḡk awəl t. pelək* ... a nap felőli égtáj ...; *t. jōta mənā!* menj istennel [tkp. isten jövőseivel menj]!

torēm wāy ég (tkp. ég vas, „mert az ég vasból van” — az adatközlő megjegyzése); *emtər wīllā t. wāy tarəwəl* a tó mint az ég, átlátszik [oly csendes]

tōy oda (? ige-kötő); *t. jōytāmtā- oda fut*; *t. līy- oda néz*; *tōras kujt, or-kujt əjnām t. jōytāmtāsət* kupecsek, fejedelmek mind oda futottak; *t. līy-mālāna os məy-kat tōt aməswəl* [miután] odanézett (part.) [látja], ott megint a földkunyhó áll

tōyapā valószínűleg; *kōltəy t. jəm kotāl werwəl* holnap bizonyára jó napot [időt] csinál [ti. az ég-isten]; *tā, t., səmənā nāməkəki* nos, bizonyára a szíved megnyugodott (tkp. puha a szíved)

tōyāpa oda („nem látható, nem konkrétan” — az adatközlő megjegyzése); *t. āl mənītəy!* oda ne menjete!; *koy t. mənā maswəl* sokáig kell oda menni; *kōltəy jōsən, t. mənā!* ahonnan jöttél, oda menj!; *kōlpa külim, t. mənāti!* ahová küldöm, oda menjen!

tōyāpa-təyāpā oda-ide; *t. jəliləwəl oda-ide jár*

tōyī 1. el, félre; 2. ? széjjel (? ige-kötő); *mīn juy-kurīmən t. pəlḡəylyən* a mi (ktsz.) fateknőnk széjjelhasadt

tōylək csendes (*tōyləki*); *əntə t. siḡij taras* [most] nem csendes a kék tenger

tōltəy onnan (csak beszédben használatos, „если я не смотрю туда” — az adatközlő megjegyzése); *t. mən iləpā mənłōy* onnan mi tovább megyünk

tōləy- 1. mond, beszél, 2. megbeszél vmit, 3. beszélget (*tōləyta*); *iki lōyā oy pānylāmīn tōləywəl* az öregember neki fejet hajtva mondja;

kāsī tur sāyī tōlēykas [a hal] emberi hangon beszélt; *taras kan̄a mēnā*, *jamay tōlēylēm* a tenger partjára menj, [míg] szépen beszélek (tkp. szólok)

tōñemt- 1. tud, 2. ért, 3. tehát (*tōñemta*; *tōñemti*); *oy, anta tōñemtālīm!* ah, nem tudom!; *nōñ mētālī-p anta tōñemtāwēn*, *nōñ ajnām kan̄māy-jay liskēmāllan* te semmit sem látsz, te az egész cárság népét megnevetted

tōrpan kéményes; *lōy ilal pelakna t. kat amēswāl* ő előtte kéményes ház áll

tōt ott; *t. amēswāl ott ül*; *tō kiñēs ott maradt*; *tōy liymāl̄na os māy-kat t. amēswāl* [miután] oda nézett (part.), [látja], ismét a földház áll ott

tōkōmt- vmit (rá) húz vmire (pl. gyűrűt) (*tōkōmtā*; *tōkōmtā imper.*); *kōtkalā sār̄n̄ay luj-wāyāt tōkōmtiyan* kezére (ktsz.) arany gyűrűket húzott

tōj 1. vminek a vége, 2. csúcs, 3. felső rész; *juy t. a bot vége*

tōyat tűz; *t. ila ōlmālā...* [miután] a tüzet meggyújtotta (part.)...; *tōyēnā āl jāñkūt̄y!* a tűzzel ne játsszatok!

tōya(t) wer- tüzet rak; *māy tōya wer-yālōy* mi tüzet raktunk

tōyat wert̄a juy = *sār̄nkā* gyufa; (*tōyat wert̄a juyāt* gyufák)

tōñ volna; *mā jōȳpa mēnsēm t.* én hazamentem volna; *mānnā tuyasi t.*, *lōyēn mēnā anta māyāsi* én elhoztam (pass.) volna, [de] ő nem adta (pass.) nekem; *mā t. os mēnsēm* én szintén elmentem volna; *kuntēnā t. mā māyālēm*, *tutnā t. lōyēn mēnt kaskāl* ha én elmentem volna [oda], akkor ő engem megtalált volna; *peray kāsī t. t̄iti anta kōtkēs!* így más ember nem viselkedett volna!; *lōy wāl̄nal t.*, *limint wer anta wālyas* [ha] ő élt (part.) volna, ilyen dolog nem történt (tkp. lett) [volna]; *nōñ kojmannā t.*, *kult t̄ay tuyaslan-pē* [ha] te akartad (part.) volna,

[akkor te] halat (? tbsz.) hoztál [volna]; *nōñ t. lōyōy juy-kur̄i wāyāsēn* [legalább] te őtőle fateknőt vetél volna; *mā t̄ay jōsēm t.*, *uyēm kēčēki* én ide jöttem volna, [de] fáj a fejem

tu- 1. hoz, 2. visz (*tuta*; *tuya*); *mā nipik tulēm* én könyvet viszek; *āpimnā mēnt ālēn t̄ay tuwāl* apám engem reggel ide hoz; *nōñet āpinnā t̄ay t̄uyal* téged apád ide hozott; *āpimnā jōyāl̄t t̄ay tulāl̄lā* apám íjakat hoz ide; *āpimnā jōyāl̄t t̄ay tul̄i* apám íjat hoz ide (pass.); *mā āpimnā t̄ay tuyujēm* engem apám ide hozott (pass.); *kojnā tul̄i?* ki viszi (pass.); *mānnā t̄ay tuyasi-pē* én szintén ide hoztam [volna] (pass.)

tulēm- civakodik (*tulēmta*; *tulm̄iyēn*); *imi os čēka tulm̄iyēn* az öregasszony megint nagyon civakodik

tulmāl̄t- megdühösödik, felbőszül (*tulmāl̄ta*); *imi os čēka ilapā tulmāl̄tēl̄i* az öregasszony ismét nagyon megdühösödik (pass.)

tul-pul bolond (*tul-pul̄yēn*, *tul-pult*; *tul-pul̄im*; *tul̄y-pul̄yē*); *t.*, *nōñ wāsēn*, *t.!* bolond, vagy te, bolond!; *mōyōl̄i*, *nōñ tul̄y-pul̄y jāsēm?* mi, te megbolondultál (tkp. bolonddál lettél)?

tur 1. torok, 2. hang, beszéd (*tur̄im*); *kāsī t. sāyī tōlēykas* [a hal] emberi hangon beszélt

t

taras tenger (*tarsāt*); *ajpā iki sajēw tarsa pānyas* egyszer az öregember hálóját a tengerbe tette; *māl t. uja mēnēs* [a hal] a mély tengerbe (tkp. a tenger alá) ment

taras-pam tengeri fű; *sajēw taras-pamna ut̄a jōyās* a háló tengeri fűvel [teli] jött partra

tar̄y- átlátszik (*tar̄yta*); *emtar willā torēm wāy tar̄ywal* a tó mint az ég átlátszik [oly csendes]

tā nos, hát; *sin̄ij tarsa iki t. mēnēs*

a kék tengerre ment hát az öregember; *t.*, *tőpə səmənə nāməkəki* nos, a szíved megnyugodott (tkp. szíved puha); *möyölē, t.?* mi, hát?

tēl 1. mindig, 2. egészen; *iki, nōŋ t. nowtan tə wālwən...* nagyapa, te egész életedben (tkp. életed) itt élsz...

tēlā kis csemettyű

təkāj hűg (*təkājām*); *mā təkājām mā kōrasəwəmāki* az én hűgom énrám hasonlít (tkp. én hasonlóm van); *tī kotəlnē mā təkājəylāmñā ula mənəyləm* aznap én hűgaimmal bogyóért szedni mentem

təkālī hűgocska (*təkālīm*); *mā mən-mām pīrnē təkālīm kəčəy jəyiyən* [miután] én elmentem (part.), hűgocskám beteg lett

təl- 1. kiált, 2. ugat, 3. zúg (*təltā; təlā*); *əllə kumpə tīti jəliləwəlt, təl-wəlt* a nagy hullámok [csak úgy] járnak, zúgnak; *təlt əmpət* ugató kutyák; *wəlīt səyəltəyalt jōyrəyət təltə sōj kolməlat* a rénszarvasok elfutottak; *kəš, əl təlā!* na, ne kiálts!

tələyta- (fel)kiált (*tələytətā*); *mā tələy-təyāləm*: — *kōlərki!* én felkiáltottam: — csíkos-evet!; *lōy katpa tələyəs* ő a ház felé kiáltott

tələkat- felugat (l. *tələyta-*) (*tələkəttā*); *meyi kasnē kām tələkatəyāl* a folyókanyar mögött [kutyánk] erősen felugatott

təlil- kiabál, ordít (l. *təliltā; təlilā*); *təliltə jay* kiabáló emberek; *möyölē təliləwən?* minek ordítasz?

təliləkəta- 1. ordítani, kiabálni kezd, 2. felkiált, felordít (*təliləkəttətā*); *sārnan kuləliya təliləkətwəl* [az öreg] a halacsckának kiabálni kezd; *mā jismin təliləkəttəyāləm* én sírva kiabálni kezdtem

təltə bögés, üvöltés

tī ez, közelebbi (nem látható, csak elbeszélésből; jelzői alak); *t. nipik wəji!* vedd ezt a könyvet!

tī kotəlnē aznap; *t. k. mā təkājəylāmñā*

ula mənəyləm aznap én a hűgaimmal bogyóért mentem

tīmint ilyen (mint ez itt); *mətə təyīnəpə əntə kəsli, t. əj-ni* sehol sem találni (pass.) ilyen kislányt; *lōy wəlŋəl tōŋ, tīmint wer əntə wəlyəs* [ha] ő élt volna, [akkor] ilyen dolog nem történt (tkp. lett) volna *tī səyī* így; *t. s. əl kūtə!* így ne csinálj!; *t. s., tul-pul, nōŋət ila onəltəs!* így, bolond, téged megtanítottak (pass.)!

tīt ez (l. *tī*; önálló alak); *tīt aməsəwəl* ez ül; *tīmi aməsəwəl, t. ləl-wəl* ez ül, az áll; *tītñā mənā!* ezzel menj!; *tītōy ər tās wəsən* ebből sok árut vettél; *tī tu kōl atkas* ez így mondta; *tītñā* [valami] ebben [van]

tīti így; *mōyi səyət t. wəri?* hogyan készül ez így?; *t. kənčiyəsa!* így írj [mint az a másik, jó tanuló]!; *perəy kəsī tōŋ t. əntə kōtkəs* más ember így nem csinált volna; *əllə kumpə t. jəliləwəlt, təl-wəlt* a nagy hullámok [csak] úgy járnak, zúgnak

tītā ime, BOT

tīyər hófuvar (ház, fa stb. mellett)

tōyəl csuvaltűzhely (*tōyələm*)

tōras gazdag

tōras ku kupec, kereskedő (*tōras kujt*); *t. kujt, or kujt lōyā ropiləwəlt* kupec, fedelmek dolgoznak [szolgálnak] neki

tōras ni kupecné, kereskedőné; *sōjən, nemən t. nīŋkə wālta kojləm* híres, neves kupecné akarok lenni

tu az (ott, messze; nem látható; jelzői alak); *t. nipik...* az a könyv...; *t. juy...* az a fa...

tu kotəl aznap; *t. k. [vagy: tu kotəlnē] ikisəyən koləm kotən wəlsəyən* aznap a nagyapa az unokájával három hattyút ölt meg (ktsz.)

tu kōl így, úgy (tkp. ilyen szót; „такое слово”); *tī t. k. atkas...* ez így mondta...; *itan iki kilyəla t. k. tīyətəs...* este a nagyapa így szólt unokájához...

tumint olyan („nem látható; elbeszélés révén” — az adatközlő meg-

jegyzése); *mä jem nipikālī tājaya-lēm, nōŋ os mǎnā t. nipikālī wajā!* nekem volt [egy] jó könyvecském, te vegyél nekem még olyant!

tū pīrnā ezután; *t. p. juŋoy il-kōrakkāl* azután [a mókus] a fáról leesett; *t. p. emtār kanŋa nik-tālsəta* azután [a csónakot] levont[att]a a tó part-jára

tū sāyī rendben van, helyes (beleegyezés); *ладно; t. s., kat ninā wālwəl* rendben, nektek (ktsz.) lesz [egy] házatok

tut az (l. *tū*; önálló alak); *t. lālwəl* az áll; *tū juŋ* az fa; *tutoy ār tās wəsən* abból sok árut vettél

tuta ezért; *lōŋ əntə jōs, māli āpīl tewərsāy jəŋiŋən. t. mən mōŋjōli wer-lōŋ?* ő nem jött [el], mert apja meghalt. Ezért mi mit csináljunk?; *mā t. əntə pəltəmmin aməsləm* én ezért bátran (tkp. nem félve) ültem [ott tovább]

tutati (l. *tuta*); *mā t. čəkə pəltəmsəm* én ezért nagyon megijedtem

tuti így; *nōŋ t. āl kūtka!* te így ne viselkedj!; *t. atəs ...* így szólt...; *mā t. noməŋsilləm ...* én így gondolkodtam...

tutnā akkor; *nipik nōŋā mənəm tutnā mənā!* [mikor] a könyvet neked adom (part.), akkor menj!; *kuntənā tōŋ mā mənəyālēm, t. tōŋ lōŋən mǎnt kāsāl* ha én elmentem volna [oda], akkor ő engem megtalált volna; *mā ōkəm wālmamnā kanŋa-lēm, t. kat kāləyālēm* [amikor] én kicsi voltam (part.), beteg voltam, akkor majdnem meghaltam

u

uj 1. vmi alatti rész, tér, térség, 2. (névutó); *pəsən ujnā āmp ālawəl* az asztal alatt kutya fekszik; *oŋpī ujnā imil aməswəl* a küszöbön (tkp. az ajtó alatt) [ott] ül a felesége (tkp. öregasszonya); *məl l'aras uja mənəs* [a hal] a mély tengerbe ment [alá]

ul 1. bogyó, 2. bogyótermés (*ult*); *tī alnā wor-ontnā ārki u. wālyal* abban az évben az erdőben sok bogyó volt; *kuntənā killōŋ ula waŋ-ŋalōŋ teləl ...* amikor edényeinket bogyóval teli szedtük...

ula mən- bogyót szed; *mā təkājəy-lǎmnā u. mənəyālēm* én húgaimmal (ktsz.) bogyót szedtünk (tkp. bogyóra mentünk); *mā u. mənłēm* én bogyót szedek; *mā ulat mənłēm ua.*

ulək fiatal erdő, cserjes, *перелесок* *uləm: jem uləm* (köszönés távozáskor) *ulə!* no! (indulatszó); *ulə, kaləŋ, mōŋi mən-pələkpā mənłəmən?* no, unoka, merre felé megyünk (ktsz.)?

unč- átmegy, keresztül megy (pl. tavon, hídon, úton) (*unča; unča* imper.); *mā unčlēm* én keresztül megyek [itt]; *təltōŋ tay-pīl unča!* menj át innen arra [az oldalra]!

utə 1. a vízből, 2. a vízről a partra; *sajəw nawəlŋa u. jōŋəs* a háló hinárral [teli] jött ki a vízből; *u. kətəllōŋ* a partra kikötünk (a vízből)

utəpa 1. a vízből, a vízről a partra, 2. a parttól el, be a szárazföldre; *u. mənā!* a) menj a partra (a vízből), b) menj el a parttól (befelé, a szárazra)

w

wač város (*wučəm*); *kuntə-kām mā wačpa mənəm* valamikor én a városba mentem; *lōŋ wača jōsət* ők a városba jöttek

wajəŋ állat (*wajjət*)

wajəŋ-ewəl vadszag; *impəm ewsintə-ŋəlwəl wīlla w.* a kutyám szimatol mintha vadszag [lenne]

wajya (*wajyat*) *mən-* vadászik (tkp. vadra megy); *nōŋ kojna wajyat mənwən?* te kivel még vadászni?; *mā wontə wajyat ātimnām mənłēm* én az erdőbe vadászni egyedül megyek

way Vah (folyónév)

way- 1. hív vhová, 2. kér, 3. nevez

vminek (*wayta; wiya*); *itən čipā-nən-ni wakkalōy* este elhívtuk az orvosnót; *tuł-puł, juγ-kurj waysən!* bolond, fateknót kértél!; *amāst iki pełkay waylil* az ülő öreg Petykának hívják; *nōŋət mōyi nempə way-wəlt* téged hogyan hívnak (tkp. téged milyen nevű hívnak) (= *nōŋ mōyi nempə wāsən?*)

wayəkātə- hívni kezd (*wayəkātəta*); *sārnan kulali wayəkātəltə* [az öreg] az arany halacsát hívni kezdi

wayənt- kér (*wayənta; wayənta imper.*); *lōytən imi katə wayəntəwəł* a veszekedős öregasszony házat kér van váll (*wunəm*)

wañt- 1. gyűjt, szed, 2. tölt (*wañtta; wañta; wuñtəm*); *mā ul wañtta manyaləm* én bogyót szedni mentem *wat* szél (Wind)

watləy szélcsendes, széltelen; *etər, w. kotəl wālyal* derült, szélcsendes nap volt

**wa-* (létige) 1. *wāl-*, *wās-*

wāja- elalszik (*wājata; wāja; wāja-ləm, wājasəm; wojujəm pass. [sic!]*); *mā kuntā-kām wojujəm* én valami-kor elaludtam (*pass.*)

wājalt- 1. elalszik, 2. elszenderedik (*wājalta; wājalta imper.*); *mā wājaltələm* én elalszom

wāy 1. vas, 2. pénz (*wāyət; wāyam*); *lōyən wāyəna tintəyāltə* ő pénzzel (tbsz.) fizetett

wāy *kōrasəw* kék (tkp. vas színű); *etər, w. k. tarsi nōŋtin mənā!* a derült, kék tengerhez magad menj!

wāl- 1. van, lesz, 2. él, 3. történik, 4. lakik, 5. (létige) (1. még *wās-*) (*wāltā; wāla; wālyən*); *mā katnə wālləm* én házban lakom; *nōŋ kuntəy ta wālwən?* te mióta laksz itt?; *tat jay ātmət wālwəlt* ott az emberek rosszul élnek; *tu tāyīnə tōŋ jəm wālyal!* ott jó lett volna!; *lōy jokən əntə wālyal* ő nem volt ott-hon; *mā ti katnə wālyaləm* én ebben a házban éltem (laktam); *il-nowənə tim tāyīnə jəŋk wālyən* régen itt víz volt [a régi mederben]; *nōŋ*

mənən wālmannə mənne nānə mə-γəlujən [amikor] te nálunk voltál (part.), én neked kenyeret adtam; *lōy wālyal tōŋ, timint wer əntə wālyas* [ha] ő élt volna, [akkor] ilyen dolog nem történt [volna]; *mā tim katnə wālmamnə...* [mikor] én ebben a házban éltem...

wālkətə- 1. lesz, 2. élni fog (*wālkətətə*); *pīrnə mā tat əntə wālkətələm* ezután én itt nem fogok élni; *məyənə jəm werə pitən jay əjnam jəmə wālkətəwəlt* [ha] a földön béke lesz (part.), az emberek mind jól fognak élni

wāłəy (?); *iminə mā wāłkə werujəm* az öregasszony nem hagy (*pass.*) nekem nyugtot

wāratən kapujú, kapus (< or.); *serə juγ-pertətōy werəm w. kat...* erős deszkából készült kapujú ház...

wārəy szabad, nyílt (társág); *w. tarasnə jəlilə!* a szabad tengerben jár!

wās- van (létige; csak jelen időben); *mā əj wāsəm* én kicsi vagyok; *mā oγər wāsəm* én magas vagyok; *mā wōkən wāsəm* én erős vagyok; *tuł-puł, nōŋ wāsən, tuł-puł!* bolond, vagy te, bolond!; *koji pōč wāsən?* [te] ki nemzetsége vagy (tkp. ki nemzetség vagy)?; *nōŋ mōyi nempə wāsən?* hogy hívnak (tkp. te milyen nevű vagy)?; *nōŋ koji wāsən?* te mi (tkp. ki) leszel? [a foglalkozás iránt érdeklődve kérdezik]; *nōŋ wāllə tuł-puł wāsən!* te mint [egy] bolond [olyan] vagy!

wāl 1. vessző, 2. vesszőkkel benőtt hely (tbsz.) = bokros (*wāłt*); *wāłt kanŋa kul weltə iməlsəyən* a bokros szélére halat fogni ülték (ktsz.)

wāl-ont bokros (hely); *mā pōŋkāmōy wāl-ontōy kōtərki nuy-lōkkəl* én előlem a bokrosból csíkos-evet ugrott fel

wān 1. közel (időben is), 2. rövid (*wānəki*); *w. čončəy* rövid zsinag *wānəlt* közelből, közelről; *mā w. təy jōsəm* én közelről jöttem ide *wānə* gyorsan; *w. putəylən kulna*

telał jəskən az edényeik (ktsz.) gyorsan tele lettek hallal
wənöy közelből, közelről; *mən w. təy jösöy* mi közelről jöttünk ide
wənt 1. szűk, 2. vékony, 3. keskeny; *mən wən jəynələnə mənyalöy* mi egy keskeny folyócskán mentünk
wər halfogó folyórekeszték, запор; *w. wermöyā partāy emtər kanŋa jösöy* [miután] a halfogó rekesztéket elkészítettük (part.) a tó partjára visszamentünk (tkp. jöttünk); *tī jəynəlī wərə wersöy* azon a folyócskán mi halfogó rekesztéket csináltunk
wəsəy kacsá, утка (*wəskət; wiskəm; wəskəy ~ wəsəy*); *wəskəy jəs* [ő] vadkacsa lett; *wəsə jəs* [ő] vadkacsává változott; *wəskət wetətəl ləyləyält* a vadkacsák ötösével röppültek
wəs kə(t) mən- (*wəskətü mən-*) kacsára vadászik; *wəskət mənlemən* kacsára vadászunk (ktsz.)
wəsəy wel- kacsozik (kacsára vadászik); *ätıl w. weliyən* csak egy vadkacsát fogott (tkp. ölt meg)
wel- 1. öl, 2. üt, 3. vadászik, 4. űz (*weltä; weli; weliyən*); *löyən löyət wijnat il welta* ő öt szándékosan megölte; *ätıl wəsəy weliyən* csak egy vadkacsát ölt meg; *tī säyi, jəmaki, pīrəs tul-pul, welsujən* így, jól van, öreg bolond, megverték (pass.); *put köyrəm pīrnə kul welta jay jöyəsət* főzés után halászhok (tkp. hal ölő emberek) jöttek
weli rénszarvas (*welit; welim*); *mä welit kätältä mənlem* én elmegyek a rénszarvasokat befogni; *mä löyā welitə majalləm* én neki rénszarvast ajándékozok
welä csecsemő, kisgyermek
wer 1. dolog, 2. tény, állapot, 3. ügy (*weräm*); *wəri mətä säyi, əntə nön werən!* csináld bárhogy, ez nem a te dolgod!
wer- 1. csinál, 2. készít, 3. épít, 4. tesz (viselkedik) (*wertä; wəri; werəm*); *mä matäl-i-pə əntə werləm*

én semmit sem csinállok; *költəy töyapə jəm kotəl werwəl* holnap bizonyára jó időt csinál [ti. az ég, az Isten]; *əj kupıl rīt werwəl...* az egyik ember csónakot csinál...; *mä nön säyim wersəm* én te szerinted csináltam; *kojnə wəri?* ki csinálta (pass.)?; *mä säyim wəri!* én szerintem tégy!; *äpim kat wertä mənəs* apám házat építeni ment; *löy jömalnə mä hərəm* amikor ő jött (part.), én dolgoztam; *mä wermäm rīt...* a csónak, melyet én csináltam (part.)...; *wər wermöyā...* [miután] a halfogó rekesztéket elkészítettük (part.)...
werəysəyəl- öltözködik, vetkőzik (*werəysəyaltä*); *iki katnə werəysəyləmin löyləytöy...* amíg a nagyapa a házbán öltöztetett (tkp. öltözködve elkészülgetett; part.)...
werəyta- ébreszt (*werəytatä; werəyti*); *töyət ilo ölmälä ikil nuy-werəytastə* [miután] a tüzet meggyújtotta (part.), [az unoka] a nagyapját fölébresztette
werakətä- csinálni fog (*werakətätü*); *mä mənqəm nön möyöli werakətəwən?* [miután] én elmentem (part.) mit fogsz csinálni?
werəntil- tesz, teszeget (*werəntiltä*)
weryəl- felébred (*weryəltä*)
werkä Vera (< or.)
werwəs munka, dolog; *nön möy-alən w. werwən?* te milyen munkát csinálsz (végzel)?
wet öt (számnév)
wetətəl ötösével; *wəskət w. ləyləyält* a vadkacsák ötösével röppültek
wə- 1. vesz (elvesz), 2. vásárol (*wətä; wəjä*); *mä jəyppa jölsəm, nīpik wəsəm pāni təy tusim* én hazamentem, vettem a könyvet és elhoztam ide; *tī nīpik wəsən?* vetted ezt a könyvet?; *köçəy mən oytijoy wəji!* a kést vedd [el] a ládáról!; *nön tön löyöy juy-kuri wəyəsən* [ha legalább] te tőle [egy] fateknót [el]vettél volna; *mä köçəy pāni kul wəyəsəm* én kést és halat vettem; *nən-pə*

wəyäsəm kenyeret is vettem; *mänt-pə wəjitəy!* engem is vigyetek (tkp. vegyetek) [magatokkal]!; *näh wətä mänəs* kenyeret vásárolni ment
wər vér (wəram)
wərytə- törekszik, igyekszik (*wərytätä*; *wərytätä*); *perəy kəsi liyrä ä!* *wərytätä!* idegen ember szánjába ne igyekezz!
wərtä vörös; *köryälä w. sapikalikēn kiriyən* lábára (ktsz.) vörös csizmáskákat húzott
wərt-ul áfonya, брусника
wərytə- felgyújt (*wərytätä*; *wəryti*)
wətkəl- leég, elég (*wətkältä*; *wətkəli-yən*); *kat-pə wətkəli-yən* a ház szintén leégett
wiylä (? *wiylä*) fordított „s” alakú kampó, amelyen a bogrács lóg
willä 1. mint, 2. mintha; *mä ritim w. kat!* az én csónakom mint [egy] ház [oly nagy]!; *nöñ w. tul-pul (wäsən)* te mint [egy] bolond [olyan] (vagy); *sünk awäl torəm pələk mörti w. əllə töytə öli* a nap felőli égtáj teljesen [úgy] mint[ha] [egy] nagy tűz [égne, úgy] ég (pass.); *emtər w. torəm wäy tarəywäl* a tó mint az ég átlátszik [oly csendes]; *ewsintəyəkhwäl w. wəyətə-ewäl* [a kutyám] szimatol mint[ha] vad-szag [lenne]
wisä Fiza (női név) (< or.); *löy wisä-nüt školağa mänəs* ő Fizával iskolába ment
witrä vödör (< or.)
wijnat szándékosan, нарочно; *löyən löyət w. il wəltä* ő őt szándékosan megölte
wiyəl- kijut, kimegy vhonnan vhová (*wiyälta*; *wiyäla*); *pəsən ujoy nik wiyäla!* gyere ki az asztal alól!; *jəyənə nik wiyəllöy* a folyóhoz megyünk [le]; *jəyənənə mänmöy pīrnə emtərə nik wiyəlyälöy* [miután] a

folyón [végig]mentünk, kiértünk [egy] tóra
wəy zsír
wəyən zsíros (*wəyənəkki*); *w. kul* zsíros hal
wokki róka (*wokit*; *wokim*); *timi ämp, tomj w.* ez kutya, az (meg) róka; *min nöñä wokitə majəlləmən* mi (ktsz.) neked rókát ajándékozunk (ktsz.)
wont 1. (vegyes, mindenféle fafajtából álló) erdő, 2. vadon (*wonkən, wontət*; *wontam*); *kat čöñnə w.* a ház mögött erdő [van]; *mä wontlam* az én erdőim („ilyen nincs” — az adatközlő megjegyzése); *mä tim wontapa mənəm* én e [felé] az erdő felé megyek; *wontnə səymətət enəmpəlt* az erdőben nyírfák nőnek
wontä mən- vadászik (tkp. erdőbe megy); *nöñ wontä mənən* te vadászni voltál
wor-ont erdő; *tī alnə wor-ontnə ärki ul wälyal* abban az évben az erdőben sok bogyó volt; *aməswäl wor-ontpa liymīn . . .* [a kutya] ül az erdő felé nézve . . .
wor-ont lənək erdei isten, леший
wos- ugrik (*wosta*; *wäsa*; *wosəm*; *woskaləm*)
woskəl- ugrál (*woskəltä*; *wəskəla*)
wöy erő (*wöyäm*); *əntə mənən wöynä tulujən* [ha] nem mégy (part.), [akkor] erővel visznek [oda] (pass.)
wökən erős; *mä w. wäsəm* én erős vagyok
wu- lát (*wutä*); *mä köt wuləm* én [egy] kezét látok; *mä kät ikiyən wuləm* én két öreget látok; *möyöli löy wuwäl?* mit lát ő?; *nöñən löyət wuyälən?* te láttad őt?; *kan katnə imil wultä* a cárházban az öreg-asszonyát látja; *löyən mänə-pə wuyəlujəm* ő engem szintén látott (pass.)

GULYA JÁNOS

Словник ваховского диалекта хантыйского языка

Статья «Словник ваховского диалекта хантыйского языка» является заключительной частью работы «Исследования ваховского диалекта хантыйского языка». Первые части работы были опубликованы на страницах данного журнала [LXVII (1965 г.) стр. 181—216 и LXVIII (1966 г.) стр. 4—34.]. Эти части содержат фонетическую и морфологическую часть настоящей работы. В вводной части (LXVII, 181) кроме вышеуказанного упоминается и о схеме синтаксиса и о текстах, а также о библиографии. Но в это же время вышла работа автора «Eastern Ostyak Chrestomathy» (UrAltSer. 51; Indiana University, Bloomington 1966), в которой были опубликованы и тексты и библиография (См. еще NyK. LXIII, 209—10). Вновь опубликовать их нет никакого смысла. Вместо синтаксической схемы однако мы считаем целесообразным опубликовать самостоятельную монографию.

Публикуемый ныне словник содержит собранный автором словарный материал. Согласно хантыйским лексикографическим традициям, здесь же публикуются записанные автором примеры. Примеры преследуют двоякую цель: с одной стороны, преимущественно они должны освещать значение слов, а с другой стороны, они представляют собой сообщение собранного материала. Опубликовать собранный материал целесообразно, главным образом, потому, что увеличивая количество восточнохантыйских текстов именно в области ваховского говора, где пока больше всего имеются записи, хотя и здесь не в достаточном количестве, мы можем способствовать созданию такого корпуса, который мог бы пригодиться для синтаксического анализа.

Янош Гуя

A szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései

1. A finnugor nyelvek közül több a mai napig őrzi egy olyan denominális névszóképző (pontosabban: deminutív $\leadsto$ nomen possessoris képző) nyomát, melyet PFU *-*ńj* alakra vezetnek vissza. Egymástól régóta elkülönült rokon nyelvekben érdekes módon egyaránt megtalálható e képzőnek a kölcsönös kapcsolatot, összetartozást, viszonyosságot jelölő funkciója, amely sok esetben emlékeztet a kollektívumi szerepkörre, sőt némelykor egyenesen a többes szám vagy a duális kifejezésének látszatát kelti (az utóbbi esetekben lényeges kiegészítő eleme lehet a képzőnek a plurális, ill. a duális jel).

1.1 Felidézzük a finnugor nyelvek ide tartozó jelenségeit:

vogul Szo *kašinš* 'két fivér' <: *kaš* 'öcs', AK *pōwńš* ~ *pōwńšay* 'apa és fia', *pōwńšt* 'apa a fiaival együtt' <: *pōw* 'fiú' | o s z t j á k V *jaysäyən* 'apa és fia', *jaysüt* 'apa és fiai' <: *jay* 'apa' | l a p p N *oabbaš* ~ *oabbažak* 'nővérek egymás között' <: *oabba* 'nővér', Kld (T. Itk.) *kūjeńč* 'házaspár' <: *kūij* 'ember, férfi' | é s z t (dial.) *sōzaritse* 'nővérek egymás között', *pojatsed* 'fiútestvérek' | v ó t (MSFOu 135, 4: 56, 83) *süämmetset* 'a jobb és bal tüdő együtt' <: *süä* 'szív', *aletse(t)* 'varrott két ujjas kesztyű' stb.¹

1.2 MUNKÁCSI BERNÁT az említett vogul kifejezések alapján viszonyossági duálisról beszélt, ez a megjelölés azonban több szempontból is alkalmatlan, sőt hibás. Alkalmatlan, mert a tárgyalt kifejezések nem vonhatók egytől egyig a „duális” fogalomkörébe: vannak kifejezetten többes számban értendő alakulatok. Hibás ezenkívül ez a terminológia azért is, mert nem számol a kifejezésekben jelentkező duális és többes jelek szerepével, ill. bizonyos nyelvjárási tényezőkkel sem. MUNKÁCSI pl. a tavidai vogulból is említi a viszonyossági duálist (pl. *jū-āwĩńšit* 'nőtestvérek', VogNyj 261), holott a tavidai nyelvjárásban a duális mint nyelvtani kategória hiányzik, és a tavidai alakok képzőelemét a -*t* többes jel zárja le. Egyetérthetünk tehát BOUDA-val, aki a rokon nyelvi jelenségek összeállításakor már 1933-ban megállapította: „Hiernach ist es ganz sicher, dass wir es bei dem wogulischen Suffix -*ńš*, -*ńš* und dem entsprechenden ostjakischen Suffix nicht mit einem Dual, sondern mit einer Bildung zu tun haben, die bald als 'Komitativ', bald als 'Adjektiv' bald als ein Nominalbildung, für die ein Terminus wirklich schwer zu finden ist ... erscheint.” (JSFOu 47, 2: 63).

¹ Vö. legutóbb: RÉDEI: NyIOK 23 (1966): 231 és CSIF I (1968): 434; LIIMOLA: MSFOu 127 (1963): 199–201. Említett helyeken a régebbi szakirodalom megtalálható. — A képző megfelelői egyéb rokon nyelvekben is megvannak, de nem ebben a használatban, hanem deminutív, nomen possessoris vagy általános névszóképzői szerepben, l. TOIVONEN: FUF 19 (1927): 171–172.

1.3 Az elkövetkezőkben mi konnektív-reciprok képzőnek nevezzük a szóba hozott morfémát, függetlenül attól, hogy duális jeles, ill többes jeles alakban használatos-e. Ez a megnevezés jobb híján elfogadható, mert a lényegét kifejezi, hiszen e képzők egymással szoros nexusban, kölcsönös összetartozásban levő két vagy több személy (ritkábban: dolog) kapcsolatára tartalmaznak utalást.

2.1 A BOUDA-nál és másoknál közölt összeállításokból sajnálatosan kimaradtak az ide tartozó szamojéd adatok, ámbár FOKOS DÁVID 1935-ben észrevette, hogy a PROKOFJEV tazi szölkup nyelvtani vázlatában (UngJb 11: 296–297) említett alábbi alakulatok *-s*- eleme a finnugor képzők rokonságába tartozhat: *s z ö l k É šitti iraqumos-qäqi* 'Mann und Frau, Eheleute' [: két öregember + *-s* + *-qä* szegmentum + *-qi* duális jel] <: *iraqum* 'Greis', *šitti timñas-qäqi* 'zwei Brüder' <: *timña* 'Bruder', *šitti neñnas-qäqi* 'zwei Schwestern' <: *neñna* 'Schwester' (Fokos, NyK 49: 321). Úgy látszik azonban, a szölkup példa nem volt eléggé meggyőző ahhoz, hogy a későbbi kutatás magáévá tegye FOKOS észrevételét a szölkup képző idetartozásáról. Ennek oka lehet, hogy a szölkupból eddig mindössze PROKOFJEV három példája illusztrálta az *-s* képző ilyenén használatát (ezeket ismétli E. D. PROKOFJEVA is a Финно-угорские и самодийские языки című kötet 412. lapján), de még inkább az, hogy az *-s* funkciója ezekben a példákban sem teljesen világos és a szamojéd nyelveken belüli helyzete sem tisztázott.

2.11 A három példával PROKOFJEV azt akarta dokumentálni, hogy a szölkupban a *qä* (ahogy ő nevezi „partikula”) a duális jelével párosítva két személy együttesét fejezi ki és lényegében megfelel annak a szerkesztésnek, amikor a *-qäqi* nem az *-s* képzős alakhoz, hanem az *l* melléknévképzős tőszónak a *mī* 'valami' morfológiai szerepű szócskával vissza-főnevesített alakjához járul, pl. *mat äsänil ämänil miqäqi* 'mein Vater und meine Mutter' [= apámos-anyámos (két) valakik ≈ szüleim] <: *esi* 'Vater', *emi* 'Mutter'.²

2.12 Az *iraqum-os-qäqi* típusú alakulatok *-(V)s-* szelvénye tisztázatlan szerepű, akárcsak a *-qä-* szelvény is. A rendelkezésemre levő adatok szerint azonban ez a konstrukció a szölkup nyelvterületnek szinte az egészen ismeretes. Adataim alapján e szelvények státusa is megnyugtatóan felderíthető. Az adatok egymás mellé állításakor kiderül, hogy pl. a tazi nyelvjárásban nem mindig van szükség a *-qi* duális jel kitételére a *-qä* morféma után. Pl. PROKOFJEV egyik mese-töredékében: *neñala-s-qä kurpaškantij pelük amtitiij* 'nővérevel együtt kettesben megették a hófajd felét' (l. HAJDÚ, ChrestSam 153), ahol *neñala* (~ *neñala*) demin. <: *neña* 'nővér'. Itt tehát *neña(la)sqä* = *neñasqäqi*. A *-qä* = *-qäqi* egyenlőség azt az alapos gyanút kelti, hogy a hosszabb morfémaalternáns a duális jelének reduplikálódásából keletkezett, és hogy a reduplikáció nem szükségszerű (azaz voltaképpen *-qä* = *-qi*).³ A gyakorlat

² Ez a szerkesztés — elliptikus formában — megtalálható pl. GRIGOROVSKIJ déli szölkup jellegű ábécékönyvében is: *эра-ü-могъ тыммагъ* 'отец с матерью подрались' [= az öregek = szülők összevesztek], *эраймогъ чарага* 'родители говорят' (Azbuka 42) <: KO *ära*, K *ira* 'Greis' (MSFOu 122: 22), és DONNER középső nyelvjárásokból származó példái között is: Ty *eldänel mogäg* [= *meqäq*] 'die Grosseltern = der ältere Onkel und seine Frau' (utóbbira l. JOKI, CSIF I: 226). Néha a duális jele helyett többesi *-t* járul a *mī* szóhoz az efféle szerkesztetekben, pl. és z a k i Ta *emñil esinil mit* 'родители', *esintij emñitil mit* 'отцы и матери' (PROKOFJEVA, Narqi wetti 45, 69).

³ Már JOKI is számolt azzal (CSIF 226), hogy a *miqäqi* és társai két duális jelet tartalmaznak, felfogását azonban nem részletezte. A *-qi* + *-qi* kettőztetés azután *-qäqi*

igazolja ezt a feltevést. PROKOFJEVNél ui. a már előzőleg említett *timnasq̄qi* és *iraquomosq̄qi* alakokon kívül a rövidebb *timnasq̄* és *iraquomosq̄* formák is előfordulnak (SelkGr 111, s.v. *ämäsīt*).

2.13 A következő fontos adat az *-s-* és *-q̄-* szelvény értelmezéséhez a tazi *ämäsīt* ebben a mondatban: *morāqit sēl'ē putil' ämäsīt qontit' 'a tengernél [Jompa] hét hódot talált az anyjkkal együtt'* (ChrestSam 154). Ez az adat voltaképpen az *emi* 'anya' *-s-* konnektív-reciprok képzős + *-t* többes jeles formája (jelentése: 'anyástul'). Ez a kifejezés PROKOFJEVÁnál is megvan. Az ő közlése szerint az egyik szölkup szellem neve így hangzik: *сельчи шйт эмы-с-ым 'всех змей мать, хозяйка змей'* [vagy? = 'A hét kígyó anyástul', ill. 'a hét kígyó anyja fiaival együtt'] (SESb I [1952]: 102).⁴ Ha az *-s* képző itt a többesi *-t*-vel társul, akkor eléggé nyilvánvaló, hogy az előző kifejezések *-q̄-* szegmentumát miért tartjuk duális jelnek. Nézetemet igazolják egyébként azok a déli és középső szölkup nyelvjárásokból származó példák is, amelyekben az *-s* (*~ -z-*, *-ze-*, *-ze-*, *-za-*, *-zi-*) után világosan felismerhető duális jel (*-qi*, *-qi*, *-ye*, *-ga*, *-k* stb.) következik. Déli szölkup: *oppo-zi-q̄qi illak-kussidi* 'две сестры жили' [tkp. = nővérék] (A. P. DUL'ZON, KetSkazki 118) <: vö. CASTR NP *oppə* 'ältere Schwester'; *ewwe-za-qi pōŋqo paldukussadi* 'мать с сыном [tkp. = anyásék ketten] по дрова ходили' (uo. 120) <: vö. CASTR NP *äwve* 'Mutter'; *telebaye krestan era baja-ze-ga* 'жил был крестьянин-мужик с женой' (uo. 122); *ilipbage era paja-z-ye* 'жил мужик с женой' (uo. 128); *ilimpān warkimpān era paja-z-ak* 'жили-были муж с женой' (uo. 134) <: vö. CASTR NP *paija* 'alters Weib, Ehefrau'; *naña-zi-k masteriŋ talimpak* 'ну, обе сестры хорошо поговорили' (uo. 150) <: vö. CASTR KÖ *nānja*, *N njenja* 'Schwester' stb. Középső szölkup (CASTR) *näl teb-is-qi* (*~ tebesq̄*)⁵ *kondāye* 'die Frau und der Mann schlafen gingen' (MSFOu 83: 325); (DONN) Ty *emäl-za-γ* 'zwei Frauen untereinander', *neñā-za-γ* 'Geschwister; Schwester und Bruder', *təbnjā-za-x* (<: *təbnja*) 'die Brüder' (A. J. JOKI: CSIF I: 226).⁶

formát öltött, mégpedig — s erre a körülményre ERDÉLYI ISTVÁN hívta fel figyelmemet — a gyakori tövégi premorfémikus *i ~ ä*, *i ~ o* stb. alternációk szabályai szerint (I. HAJDÚ, ChrestSam 133–134). A suffixumok reduplikációja (és pseudoreduplikációja) egyébként elég sűrűn tapasztalható jelenség a szölkupban. Az előbbire jó példa a befejezetlen aspektus *-ti/-nti* képzőjének reduplikált *-tenti*, ill. *-nnenti* (< *-nti* + *-nti*) változata: *mi-nta-p ~ mi-nnenta-p* 'adom' (HAJDÚ, ChrestSam 150). Többször reduplikálódik az *-l* melléknévképző is, főleg a sorszámnevek végén: *šittimtāl* 'másod' *~ šittimtālīt* 'második', *nāqirmtāl* 'harmad' *~ nāqirmtālīt* 'harmadik' stb. (vö. CASTRÉN, Gramm 198–199 ~ PROKOFJEV, SelkGramm 42, 53). Talán a *nālāl* 'leány' is ilyen dupla *l* + *l* = *lāl* képzőt tartalmaz (N. SEBESTYÉN I.: UAJb 30: 12). Olykor talán a többes jel is reduplikálódik. Pl. a turuhani nyelvjárásban ugyanabban a szövegben, ugyanattól a közlőtől egyszer *sūrilāt*, máskor *sūrilātīt* formában látjuk az 'állatok' jelentésű szót (<: *sūrip*), I. LEHTISALO: MSFOu 122: 338, ill. HAJDÚ, ChrestSam 153. [A pseudoreduplikációra példa az *orq̄l-ti-ti* 'megfogja', ahol a *-ti-* Aor + *-ti* Vx3SgDet.]

⁴ Az *ämäsīt* kifejezés *-s-* szelvényét instruktívusnak, *-it* szelvényét Px3Sg-nak magyarazza N. SEBESTYÉN IRÉN (UAJb XXX [1958]: 16).

⁵ A *tebisqi* szóban a *-qi* morfémát „nyomósító elemnek” tartja, az előtte álló *-s-* nek pedig instruktívusi státust tulajdonít N. SEBESTYÉN IRÉN (UAJb 30: 16). Analízisét elfogadja FOKOS-FUCHS D., Rolle der Syntax 104.

⁶ Nem azonosítható az itt tárgyalt képzővel az az *s ~ š* elem, amely déli és középső szölkup szövegek duális (és elvétve többes) 3. személyű személyes névmásaiban figyelhető meg, s amely nem tekinthető önálló morfémának: déli szölkup *tābe-stayē*, *tabi-stax* 'он (2)', *tap-stanan* 'náluk'; középső szölkup *taaby-šja*, *taaby-št(i)-jaaye* 'ők ketten', *tabyštjanan* 'nekik (2)' (I. A. P. DUL'ZON, KetSkazki 122, 150; SZABÓ L.: NyK 68: 257, 258, 260 stb.). Ezek a névmási alakok meglehetősen szokatlanok s a *tab*, *tāb* 'ő' névmás + a 'két' jelentésű számnév (vö. NP *šittə*, FO, Cs *sedā*, *setā* stb.)

2.14 Az *-s*- képzős szölkup példák száma tehát a korlátozott lehetőségekhez képest elég nagymértékben növelhető, s ezekben az *-s* + duális (ill. plur.) jeles szerkezetekben a vogul *-ńs* + duális ($\sim$ plur.) jeles, ill. osztják *-s* + duális ($\sim$ plur.) jeles kifejezések szölkup paralleljeire ismerünk.

2.15 A szölkup kifejezések *-s* eleméről PROKOFJEV így vélekedett: „Was das *-s* in den drei letzten Beispielen [a Pr.-tól származó, fent idézett 3 példáról van szó. — HP] betrifft, so scheint es mit dem Instruktivsuffix *-sā* in Verbindung gebracht werden zu können” (UngJb 11: 297). A két morféma alaki hasonlóságán kívül az is alapja lehet ennek a nézetnek, hogy az *-s* + duális jeles szerkezeteket gyakran társhatározóval lehet visszaadni oroszul és más nyelveken (pl. ‘мать с сыном’ stb.), már pedig a szölkup instruktivus-instrumentalis gyakran nem eszköz- és módhatározói, hanem társhatározói szerepben használatos. Vö. és z a k i s z ö l k u p (tazi): *jompa imľanti-sā* [Px3 + Instr] *ilympāqı* ‘Jompa nagyanyjával együtt éldegélt’ (PROKOFJEV nyomán I. HAJDÚ, ChrestSam 153) <: vö. CASTR. Taz *imeljä* ‘Eheweib, бабушка’; déli s z ö l k u p: *tan qıba iddej-zā warqaq* ‘ты с младшим сыном оставайся’ (DUL’ZON, KetskSkazki 122) <: vö. CASTR. *i* ‘Sohn’; *me ta-ze sodeyun iledžaj* ‘мы с тобой вдвоем жить будем’ (uo. 126) <: vö. *tan* ‘te’; *nejeyum razbojnik-sa qužannen qodduyu* ‘женщина с разбойником легла спать’ (uo. 126); *ezi-tti-ze* [Px3 + Instr] *palđıile ıberaη atde mezerle* ‘с отцом стал ходить, обласок делать’ (uo. 128) <: vö. CASTR. NP *ässä, ässi* ‘Vater’; *me ilena-ze teldan köžezaj poqırle* ‘мы с Еленой вчера ездили промышлять сетями’ (DUL’ZON, VoprLingvistiki 1966: 12); *qu-la-se* [Plur + Instr] *paldeś, as pelgalik* ‘он ездил не один, а с людьми’ (uo. 16) <: vö. CASTR. *qum* ‘Mensch’; чечиле чажизанъ окыранзе окырмынтъ тимня-зе ‘я вместе с братом ехал вверх по реке’ (GRIGOROVSKIJ, Azbuka 25) <: vö. CASTR. N *tebenja*, FO *tämnja*, Csl, Cs *temnjä* ‘Bruder’; эра пая-зе элысагъ ‘старик жил со старухой’ (uo. 37) <: vö. CASTR. NP *paıja* ‘altes Weib’ stb.

2.15.1 Hivatkozni lehetne analógiaképpen még a tunguzra is: egy *-nan/-nen* alakú konnektív-reciprok képzőt — ahogy ő nevezte „Verbindungs-suffix”-ot — N. POPPE mutatott ki 1938-ban, s ezt ugyanő a tunguz *-nun* (lamut *-ńun*) komitativusi végződéssel próbálta összefüggésbe hozni (POPPE, ÖEST XXX: 508—509). [BENZING a komitativusi végződés és a *-nan* „kollektívumképző” együvé tartozását nem vallja, sőt határozottan elveti (J. BENZING Die tungusischen Sprachen, Wiesbaden 1956, 88). A tunguz képzőre l. még K. H. MENGES, Zu einigen Problemen der tungusischen Grammatik: UAJb XXIV/1—2 (1951): 114—118; O. A. KONSZTANTYINOVA, Эвенкийский язык, М.-Л. 1964, 69—71; K. A. NOVIKOVA viszont ismét csak kapcsolatot lát a lamut *-ńun* komitativus végződés és a *-nun* egybe tartozást jelentő [konnektív] képző között, mely utóbbi az evenki *-nan* képző megfelelője (l. Очерки эвенского языка I, 179. l. jegyzet és 228. l)].

2.15.2 A szölkup instrumentalis és konnektív-reciprok morféma PROKOFJEVTől gyanított genetikai rokonságát — akárcsak a tunguzban — nem könnyű bizonyítani. A funkciók bizonyosfokú közelsége és érintkezése ellenére

összetételéből formálódtak, ill. az utótag eredeti funkciójának elhomályosulásával deformálódtak. Ilyenképpen később a duális jelével is kiegészült az alakzat. — Hasonló formátum a kamassz *mi-šte* ‘mi (2)’, *ši-šte* ‘ti (2)’, *di-šide* ‘ők (2)’ = Pron + *šide* ‘kettő’ (DONNER—JOKI: KamWb 142—144), ill. *di-šte-j* ‘sie zwei’, ahol még a Du-jellel egészül ki a névmási alak (ez utóbbiról: A. J. JOKI, CSIF 224).

voltaképpen két külön kategória megjelenítőjével van dolgunk. Szerkezeti szempontból lényeges különbség közöttük, hogy az instrumentalis ragja következetesen záró morféma (a többes jel, Px megelőzi), míg az -s képzómorféma a duális jele előtt áll (és ehhez a morféma-kapcsolathoz még esetrag is csatlakozhat). Ez persze a két elem történeti összefüggését nem zárja ki. Ellene szólhat azonban, hogy az instrumentalis ragja feltevés szerint a lativusi PU *-ból magyarázható (HAJDÚ, In memoriam G. Mészöly 1961: 127 kk., uő. CIF 270), míg a konnektív-reciprok -s morfémát — mint majd a következőkből kiderül — PU * $\eta V\acute{e} \sim *é$ nomen possessoris képzőből vezetjük le. Az említett okok miatt tehát PROKOFJEVnek az -s képző és a -sá rag összefüggésére vonatkozó véleményét csak azzal a megszorítással tartogathatjuk továbbra is bizonyítandó munkahipotéziseink között, ha feltesszük, hogy az instrumentalis mégsem lativusi eredetű, hanem melléknévképzőből származott. Ennek a bizonyítása viszont ez idő szerint nem kecsegtet sok sikerrel.⁷ E nehézségeket egyébként talán PROKOFJEV is látta, hiszen a későbbiek során megmásította nézetét a szőlakup -s képző geneziséről. 1935-ben megjelent Szelkupszkaja grammatikájának 79–80. lapján akképp nyilatkozik az -s suffixumról, hogy az a kihalt, elhomályosult funkciójú képzők közé tartozik, de feltehetőleg a -qā partikulával azonos szerepe lehetett,⁸ amely két személy szoros kapcsolatát fejezi ki. Utal ezzel kapcsolatban arra, hogy hasonló szerepű (s végződés a nyenyecben is van: *pēbe* 'testvér': > *pēbe-sa-xa* 'két testvér egymás között'), ahol a -xa? a duális jele.

2.2 A szőlakup és a nyenyec -s morféma valóban együvé tartozik, sőt biztos etimológiai kapcsolatba hozhatók a BOUDA, FOKOS és LIIMOLA által említett, „társhatározói szerepű”, „viszonossági duális” és egyéb neveken ismert finnugor képzőkkel (e finnugor ~ szamojéd összefüggésre röviden céloztam az ALH 16 (1966): 185. lapján).

2.21 A nyenyecből szép számmal lehet adatokat említeni a tárgyalt képzőre (l. HAJDÚ, ChrestSam 49). Mindenekelőtt azt kell vele kapcsolatban leszögeznünk, hogy az -s nem duális jel, mint ahogy azt némely példából sejteni lehetne. Pl. ebből is: *ябта саля судя ня-с-м янггремби* 'тонкий мыс двух братьев разделяет' (PIRERKA—TERESCSENKO, Толангго книга II, Ленинград 1956, 79). A találós kérdés megfejtése: „az orr és a két szem”, ahol a „szem” dualitását mindenekelőtt a *šide* számnév fejezi ki. A *nā-s-m* tehát formailag egyes szám. Nem is lehet más, hiszen az -m accusativus rag csak egyes számban használatos. Sőt, ha az -s képzős névszó előtt nem állana a 'kettő' jelentésű számnév, akkor a duális értelem elnyeréséhez feltétlenül szükség lenne a képző után a -xa? duális jel kitételére. Azaz: *šide nās = nā-*

⁷ Erre vonatkozólag véglegesen és határozottan azért nem nyilatkozom szívesen, mert az instrumentalis-komitativus -as, -es ragja (vö. *ostāg-en laq-en-ās qujbiŋte* 'кеты с селькупами вместе') és az -s, -sa stb. melléknévképző a két nyelvjárásokban is rendkívüli hasonlóságot mutat (l. A. P. DUL'ZON, Кетский язык 83 és 97.), aminek történeti előzménye éppúgy felderítetlen, akárcsak a ket és szőlakup morfémák meglepő — és talán nem pusztán véletlen — egyezése. [NB! -s denominális nomen-képző a lamutban is van: *kōjes* 'поровой' <: *kōje* 'pora'! (l. NOVIKOVA, i. m. 108.).] A ket -as instrumentalis-komitativus képző távoli kapcsolataira vö. O. G. TAILLEUR, Un îlot basco-caucasien en Sibirie: Les langues Iénisséiennes. Orbis 7/2 (1958): 418–419.

⁸ Ebben a részletben persze nem tudom követni PROKOFJEVET. Előzetesen kifejtett véleményem szerint ui. a -qā voltaképpen a duálisnak a jele, a reciprocitást, a viszonosságot pedig az -s fejezte ki.

sa-xa? 'két barát egymás közt' (LEHTISALO, Wb 299b, vö. még TER. *nasxa?* 'братья (двое); сестры (две)' Ненецко-русский словарь 335). És erre a mintára a PROKOFEJEV említette *pebesaxa?* = *šide pebās*.⁹ Néha persze a „2” jelentésű számnévi jelző után az -s képzős szó is felveszi a duális jelét, amely azután még a mondat állítmányán is ki van (ill. lehet) téve: *ḡawnānta šide juḡosaxa?* [Du] *taḡewaxa?* [Du] 'einst waren zwei Freunde' <: vö. *juḡo 'Freund'* (Vd 31).

2.21.1 Összhangban áll az elmondottakkal, hogy az -s képzős alak többes jellel, vagy kettőn felüli számnévi jelzővel ellátva többesi értelmű: *māl?* *pāpasa?* *ḡāewi* 'alle waren Brüder' (Vd 11) <: *pāpa* 'jüngerer Bruder'; *ня-хар?* *няс* 'три брата' (Толангго книга II: 67); *няс?* 'братья; товарищи' (TERESCSSENKO, Ненецко-русский словарь 335); *nās?* 'die Kameraden untereinander' (LEHTISALO, Wb 299b). Mindebből logikusan következik, hogy az -s képzős főnévnek — a reciprocitás hangsúlytalansága esetén — egyes számú használata is megengedett. A fenti példán kívül vö. még: *tiki ḡāēeki jaxas* 'dieses Kind ist ein Zwilling' <: *jaxa* 'Zwilling' (Wb 78b); erdei *maḡ nās-kōj* 'mein Kamerad' (itt a -*kō* kicsinyítő képző + -*j* Px1Sg, vö. Wb 299b).

2.22 A nyenyec -s képzőnek gyakran melléknévképző (nomen possessoris) szerepkörére bukkanunk: *xāewa-s* ~ erdei *kāewa-s* 'paarig, wer einen Gefährten hat' <: *xāew* 'Körperseite, Flanke, Seite', pl. *kāewa-s* *ḡiesēā* 'Mann, der einen Gefährten hat', *kāewa-s* *tixae* [Du] ~ *kaew-si-xae* [Du] *tixae* [Du] 'zwei Rentiere, die immer zusammen gehen', *kāew-si-xae* [Du] *ḡiesēxae* [Du] 'zwei Männer, Brüder untereinander' (Wb 178b); *naxar nā-s ḡiesēā* 'drei Männer, Brüder untereinander' <: *nā* (Wb 299b); tundrai *jā ḡīda pūna šiw pe'ā-s xāsawa?* [Plur] *taḡewi?* [Plur] 'Nach der Erschaffung der Welt waren sieben Männer, welche Brüder waren' [= „testvéres emberek”] (Vd 147); *šidi nā-s ḡēnec jādoptaḡa ḡāwiden-nā* 'két barát [= barátos, társas ember] találkozott a medvével' (BUDENZ 85); *šide jaxa-sa-kō* [Demin] *nūxujuda* [Du] *sojeḡaxa?* [Du] 'sie ist mit zwei Zwillingssknaben niedergekommen' [= két ikres fiát szült] <: vö. *jaxa* 'Zwilling', *nū* 'Sohn, Kind' (Wb 78b); erdei *kāekā-na-s?* [Plur] *ḡiesēā?* [Plur] 'Männer, die untereinander Brüder sind' [= öccsös emberek] <: *kāekā* 'jüngerer Bruder' (Wb 210a); erdei *šiel-as kāsamaxae* [Du] 'die Männer zweier zu derselben Sippe gehörenden Frauen untereinander' [= sógoros két ember] <: *šiel* 'Mann der Schwester der Frau, die Männer der Töchter von Brüdern untereinander; im allgemeinen auch die Männer zweier zu derselben Sippe gehörenden Frauen untereinander' (Wb 436a); tundrai, erdei *ḡob pīr-ās* 'ebenso hoch (wie ein anderer)' [= egy magassá-

⁹ Egy adatban a *pebās* szó önmagában is duális értékűnek látszik a fordítás alapján: (LEHTISALO, Wb 380b) *pebās?* *šede* 'Name einer der Sippe *toxes* gehörenden heiligen Stätte (dort befinden sich zwei Hügel, ganz wie zwei Brüder)'. Ténylegesen azonban a *pebās* itt éppen annyira nem duális, mint amennyire nem az a magyar *nős* (ember), *házas* (pár ~ társ), *férjes* (asszony), *fiás* (tyúk) kifejezések első tagja sem, amely a megnevezett fogalmon kívül annak párjára, a vele egybetartozó, vele szerves egységet alkotó kiegészítő részre is utal. A *pebās?* *šede* tehát megközelítőleg inkább 'testvéres domb'-nak lenne fordítható, ha szó szerinti fordításra törekednénk, függetlenül attól, hogy két vagy több domb áll-e egymás mellett testvéri együttesben. Formailag különben birtokos szerkezettel van dolgunk, ahol az -s nomen possessoris képzőt a -*?* genitivus rag követi. — A *nős* típusú, analógiaképpen említett magyar példákkal kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy a magyar -s képző (< PU *č) mindazonáltal megmaradt a nomen possessoris feladatkörben. A komitativus -*STUL* végződésének társhatározói funkciója sem az -s- feltételezhető konnektív-reciprok szerepéből ered, hanem az -s- utáni, hajdani mód- és állapothatározóknak köszönhető (BERRÁR J., MTM 33).

gos] <: *pír* 'Höhe' (Wb 384b); tundrai *ḡob tol-as* (~ *toḡlas* vagy *toḡlaxa*) 'gleichartig, ähnlich', erdei *mār ḡop toḡorxās ḡäemäej* 'alle waren gleichartig' (Wb 39b, 491a) <: *to névmási *tō* (vö. *tono-* 'jeder', *todu* 'jeder von ihnen' Wb 43–5, 492 és N. SEBESTYÉN IRÉN, NyK 59: 69–70, a *-lxa* hasonlító képzőre l. még HAJDÚ, ChrestSam 49).

2.23 A nyenyec *-s* képzős alakok egyeznek tehát a megfelelő szőlőkup, vogul és osztják formátumokkal abban, hogy kiegészíthetők a duális és többes jelével, s hogy főleg rokonságnevekben fordulnak elő a kölcsönös kapcsolat, egyfajta reciprocitás vagy kollektív értelem, ill. társas viszony kifejezésére. Ez a funkció azonban minden bizonnyal a nomen possessoris szerepköréből származik (l. RAVILA, FUF 27: 44). Ennek megfelelően a nyenyecben olyan *-s* képzős szavak is vannak, melyekhez számjel nem csatlakozik, s az ilyen esetek egy része melléknévi használatú (nomen possessorisi jelentéssel). Feltűnő ezzel szemben, hogy az obi-ugor nyelvekben általában csak számjelekkel kiegészítve használják a megfelelő képzőt (egy-két szórványos számjel nélküli alakot említ ugyan a vogulból LIIMOLA, MSFOu 127: 201).

2.3 Visszatérve itt a szőlőkup nyelvre, arra kell még rámutatnunk, hogy a nyenyec *-s* konnektív-reciprok és nomen possessorisi szerepe nagyon valószínűvé teszi a szőlőkup konnektív-reciprok képző melléknévképzői eredetét is. Megbizonyosodhatunk erről, ha tudjuk, hogy *-se*, *-sie*, *-si*, *-suj* (*-hul*) stb. nomen possessoris (ill. melléknév) képző az egész szőlőkup nyelvtérületről dokumentálható. Pl. Cs, Csl, FO *apte-sie* 'stinkend, riechend' <: Cs. *aptä* 'Geruch' (MSFOu 122: 9); NP, K, Csl, FO *koldja-si*, N *koldša-hul* 'schuldig' <: KO *koltja* 'Schuld' (uo. 44); N *kōu-hul* 'reissend' <: *kōu* 'reissende Stelle im Fluss' (uo. 51); Csl *toldjō-sy qum* 'Schneeschuhläufer' <: K *toldje* 'Schneeschuh' (uo. 110); K *tei-si*, NP *tei-suj*, N *tän-hul* 'klug, verständig' <: N *tän* 'Verstand' (uo. 112); K, KO *syy-sse qum* 'Samojede' (uo. 88) ~ N *Schösch-kom* 'Ostjak' (Reiseber. 127) <: *syy* 'schwarze, harte Erde bei einem Fluss', ill. <: *šō* 'erdő' (HAJDÚ, JFSOu 54, 1: 82, ugyanez a képző van a *karassin* etnonímiban <: *kara* 'Kranich' uo. 85) stb. (a PU *s képzőre l. GYÖRKE, Wortbildungslehre 23–24 és LEHTISALO, AblSuff 196–198).

2.31 Az elősorolt tényekből megbizonyosodtunk a konnektív-reciprok képző *s* elemének melléknévképzői eredetéről. Ez az elsődlegesebb funkció olyan összetett képzőkben is fennmaradt, amelyeknek az *s* csak egyik alkotó része (l. 15. és 16. jegyzet). Az *s* nomen possessoris *gyűjtőnévképzővé* is válhatott a szőlőkupban egy másik képzővel társulva: az így kialakult képző *-saŋ/-šaq* alakú és sajnos csak egy-két adat van reá. Ezek a következők: (DONNER) *qüttäsaŋ* 'Fichtengehölz' <: *qüttä* 'Fichte', *kwänšaq* 'Birkenwald' <: *kwä* 'Birke', *pöššaq* 'Wald' <: *pō* 'Baum' (idézi JOKI: FUF 32: 37, ill. LEHTISALO, AblSuff 211).¹⁰

2.32 A *-saŋ* kollektív képző nem szőlőkup újítás, hanem a déli szamojéd nyelvágban alakult ki.

2.4 Ez a megállapítás azon alapszik, hogy a *-saŋ* morféma a kamasszban is megvan, ám a *gyűjtőnévképző* itt már szabályos

¹⁰ Bizonytalan és megvizsgálandó, hogy ide tartozik-e a tazi szőlőkupból ismert *-sak/-šak* állapot-, mód- és mértékhatározószói képző: *ukkiršak* ~ *ukkiršak* 'együtt(esen), közösen', *kuššāk* 'hány, mennyi', *naššāk* 'annyi', *kōniššāk* 'tízesevel, tíznyi', *pālāššāk* 'felényi' stb. (l. PROKOFJEV, SelkGr 50–51, Nārqi wētji 37, 42, 43, 51 stb.).

többsesi jellé fejlődött: *to-saŋ* 'rének' (DONNER—JOKI, KamWb 128; a kamassz többséről l. még A. KÜNNAP; SFU 1967: 287). A kamassz többes jelnek eddig nem volt kielégítő magyarázata. O. PRITSAK ugyan kapcsolatba hozta a csuvas *-sam/-sem* többsessel (Tschuwaschische Pluralsuffixe: Studia Altaica, Wiesbaden 1957, 137—138), ez a magyarázat azonban szamojéd szempontból, de úgy látszik, csuvas szempontból sem megnyugtató (l. RÓNA-TAS A.: NyIÖK 23 [1966] 331—332). A kamasszban számos allomorfja van a többsesi morfémának (pl. *-zaŋ, -zeŋ* stb.), és világosan két szegmentumra oszlik (*-sa- ~ -ze- + -ŋ*). A két szelvény funkcióbeli különbségére ma már semmi nem mutat, rendelkezésünkre áll azonban egy olyan kamassz duális forma, amelyben az első szegmentumhoz a duális jele csatlakozik (*šide kagā-ze-gej amnōbi* 'zwei Brüder leben' [ti. zusammen, untereinander—HP], l. DONNER—JOKI, KamWb 90). A *kagāzegej* a kamasszból ismert egyetlen főnévi duális forma. A *-zegej* végződés egyes elemeinek értékét így csak egybevetések útján tisztázhatjuk. A többi szamojéd nyelv duális jeleivel történő összehasonlítás szerint a kamassz morfémakapcsolatban a *-gej* a kettős szám jele (l. HAJDÚ, ChrestSam 195). Az ezt megelőző *-ze-* szelvénynek (= *-se-!*) pedig hajdan feltehetőleg konnektív-reciprok funkciója volt, mert a *kagāzegej* felépítése (és jelentése) teljesen azonos a nyenyec *nā-sa-xa?* 'két testvér, két barát' szerkezetével. Ebből persze az is következik, hogy a kamassz többsesi (és szőlkup kollektívumi) *-saŋ* képzőben a morféma végén levő nazálisnak valamiféle többsesi értéke lehetett.

2.5 Ilyenformán a nyenyecen és a szőlkupon kívül a kamasszból is kihámozható a valamikori konnektív-reciprok alakulatok alakképlete:

$$B + \text{Suff K-R} + \left\{ \begin{array}{l} \text{Du} \\ \text{Pl} \end{array} \right\}.$$

2.6 Hogyan viszonylik a szamojéd nyelvekből kimutatott *-s* képző alakilag a finnugor megfelelőkhöz? TOIVONEN a nazális elemet is tartalmazó vogul, lapp (ill. mordvin) képviselőt és az ősfinn **-jtse* képző *j-*-je miatt PFU **-ŋc* formát rekonstruált (FUF: 19: 54, 172, 235). A szamojéd alakokban a nazálisnak nincsen nyoma¹¹ (köz-szamojéd — PS — rekonstruktum **c* vagy **š* lehet).

2.6.1 Legalább három feltevés között választhatunk. Kiindulhatunk abból, hogy az eredetileg is nazális elemű (PU) képző a PS-ban denazalizálódott, ami — ha nem is gyakori — de nem példa nélküli jelenség.¹² Ehhez fogható — persze jóval fiatalabb — denazalizáció a vogul *-ŋš* képzőben is történt, szórványosan: AL *ŋep-š* 'Elenkuh' mit Kalb' (vö. LIIMOLA: MSFOu 127: 201). Ahhoz persze, hogy a PS denazalizálódás kérdésében állást foglaljunk, nemcsak TOIVONEN PFU rekonstrukcióját kell automatikusan az uráli korra is érvényesíteni, hanem mindennek előtt el kell fogadni azt a PFU korra vonatkozólag

¹¹ Az erdei nyenyecből idézett *käekānas? niešēä?* 'Männer, die untereinander Brüder sind' kifejezés első szavának *-nas?* végződésében nem a PFU **ŋc* nazálisának reflexét látjuk. A *-nas?* végződés három morféma kapcsolatából adódik, melyek közül *à tergo* rendben haladva az első (*-?*) a többsesi jele, az *-s* a nomen possessoris képző, a harmadik (*-na-*) pedig a rokonságnevek többsében előforduló állítólagos elhomályosult többsesi morféma (TERESCSENKO, MIJN 46—47).

¹² Utalunk pl. a fi *kynsi* stb. ~ szől *qālī* stb. 'karom' egybevetésre, bár itt a szamojéd nyelvekben török infiltráció alakmódosító szerepe sincsen kizárva.

is. Itt azonban mindjárt kétely merül fel TOIVONEN *-*ŋé* rekonstrukciójával¹³ szemben. Ezzel a hangkapcsolat-rekonstrukcióval azért nem értek egyet, mert az alapnyelvben *ŋ* fonéma nem volt. Helyesebbnek látszik ezért a PFU képző hangalakját *-*ŋé*, ill. *-*ŋVé* formában megadni. A TOIVONEN feltette *-*ŋ* pusztán azt jelzi, hogy az *-*ŋé*-re ismert két példa¹⁴ nazális elemének fejlődése valamelyest eltér az *-*ŋé*-re ismert két példa nazálisától (TOIVONEN: FUF 19: 235, 233). Ez az eltérés bizonyosan a *é* palatalizáló hatásának intenzitásbeli különbségével magyarázható, amely feltehetőleg a rokon nyelvi szavak hangkörnyezetének alakulásától függően érvényesült. Ha a szó hangkörnyezetében gátló tényező nem volt, akkor a palatalizáló hatás érvényesülhetett, ha azonban a hangkörnyezet a palatalizáció ellen volt diszponálva, akkor ez a szekunder fejlődés elmaradt. Ezzel az indokolással valószínűbbnek kell tartani a PFU *-*ŋé* föltevését, noha mint hangkapcsolat ez is szokatlan és ritka. Rekonstrukciós szempontból azonban a finnugor nyelvek vonatkozásában kifogástalan. E hangkapcsolat szokatlansága abból adódik, hogy a PU-ban a nazálisok homorgán mássalhangzókkal szoktak kapcsolódni (*mp*, *ŋk*, *nt*, *ŋš*, *ŋé*). Az ettől eltérő nem homorgán (pl. *ŋð*, *ŋt*, *ŋš*, *mt*, *ŋé*), ill. hármas mássalhangzókapcsolat (*ŋkč*, *ŋks*, *ŋék*) kivételesen jelentkezik, jobbára egy-két etimológiában, és véleményem szerint ilyenkor nagyon meg kell fontolnunk azt a lehetőséget, hogy a ritka mássalhangzókapcsolatok voltaképpen nem is voltak szükségszerűen mássalhangzó vokálistól mentes láncolatai, hanem az utolsó mássalhangzót egy magánhangzó előzhette meg. A közbeiktatott magánhangzó révén a rekonstrukciót egy szótaggal hosszabb lesz, növeli az alapnyelv három szótagú rekonstrukciójának a számát, amelyeknek eddigi hiánya, vagy legalábbis szűkössége azt az eléggé irreális elképzelést vonta magával, hogy az alapnyelvben csak egy- és kétszótagú szavak voltak. Rendszertani megfontolásokból tehát lehetségesnek (vagy akár szükségesnek) tarthatjuk egy magánhangzó betoldásával a *-*ŋVé*-rekonstrukciót, melyből később kiesett a magánhangzó (l. alább).

2.61.1 A PFU alapalak problémáját ezzel tisztázottnak vélem. Továbbra is problematikus azonban ennek a rekonstrukciónak uráli alapalakként való elfogadása: ellene szól az, hogy a szamojédban semmi nyoma sincsen a képző nazális elemének. Igaz ugyan, hogy a PU nazális + affrikáta ill. nazális + szibiláns hangkapcsolat a szamojéd nyelvek közül hol egyikben, hol másokban (és kivételesen) elveszítheti nazálisát. Ilyenkor azonban nyelvjárási szintű ez a jelenség, vagy legföljebb egy-egy szamojéd nyelvet érint, és az eredeti nazális a többi szamojéd nyelv(járás) alapján igazolható. Jelen esetben nem ez a helyzet. A nazálist a képzőben a köz-szamojédra (PS) nem lehet feltenni, s ezért egy ilyen rekonstrukció feltevése a PU korra sem megnyugtató.

2.61.2 Ez a dilemma egy másik hipotézishez vezethet. A PS rekonstrukció (*-*é*) abszolutizálásával arra az álláspontra helyezkedhetnénk, hogy a képző a PU-ban nem tartalmazott nazálist. Más szóval tehát azt kellene ennek alapján állítanunk, hogy a képző az egyes finnugor nyelvekben, vagy a PFU

¹³ A rekonstrukciót műszó SZÉPE GYÖRGY leleménye.

¹⁴ Egy harmadik példa lehetne a magyar *vés* ~ finn *veitsi* családja, l. RÉDEI: NyK 67: 128.

alapnyelvben valamilyen okból nazális betoldással bővült. Ezt a feltevést azonban nyugodt lélekkel utasíthatjuk el, hiszen effajta nazális betoldást nem tudnánk indokolni. Legalábbis egyelőre.

2.61.3 Helyette harmadik feltevésként inkább arra gondolok, hogy a PU-ban egymás mellett élt a képző nazális elemű szótagos és nazális nélküli (denazalizált?) aszillabikus alakja. A kettősség a PU kor nyelvjárási és/vagy kronológiai viszonyait is példázhatná. Voltaképpen tehát egy PU képződuplettéről van szó, melynek egyik tagja **-ŋVé*, a másik meg egyszerűen csak **-é* alakú. A képzőpár első tagjában a magánhangzót a fent kifejtetteknek megfelelően azért tesszük fel, hogy a két nem homorgán mássalhangzó érthetetlenül zavaró (mert egymást kizáró) közvetlen szomszédságát feloldjuk. Ez egyébként a további fejlődési lehetőségeket is magában rejtí: a magánhangzó kiesése után az **-ŋé*-eggyüttes szokatlansága miatt a nazális vagy *ń*, vagy *j* formát öltött. A mi **-ŋVé* rekonstrukciónk azonkívül arra is utal, hogy ez az alak legalább két elemű képzőhalmaz, melyben a nazálisnak — valószínűleg a **-é* képzővel kezdetben többé-kevésbé azonos — funkciója volt. Így tehát a PU alapnyelvben egymás mellett lehetett használatban deminutívumok (később adjektívumok) képzésére a **é* és **ŋVé* morféma (az utóbbi talán az **ŋV* funkciójának elhomályosulásával állt elő), legalábbis az alapnyelv bizonyos szakaszában, ill. területén. Az utóbbira mutatna, hogy a szamojéd nyelvek adatai egyértelműen nazális nélküli formából származnak, míg a PFU képző-adatok nazálisra is utalnak.

2.61.4 A rekonstrukcióval kapcsolatban persze felmerül még néhány kérdés. A szamojéd képzőt megtestesítő szibiláns (nyenyec *s*, szölkup *s* $\approx$ *N h*, kamassz *-s* $\approx$ *-z*;) egyaránt lehet PU **s* vagy **é* folytatója. Az utóbbi különben a finnugor nyelvekben is sokszor ugyanúgy van képviselve, mint az **s*, s ezért gyakran nehezen vagy egyáltalán nem is különíthetők el egymástól a **é* és **s* fejleményei. A feltett **ŋVé* képző második elemének affrikáta volta mellett vallanak a balti finn adatok. Ez a fő oka tehát, hogy a szamojéd és finnugor konnektív-reciprok képzők szibilánsát (ill. affrikátáját) fomálisan a PU **é* subst. denom., ill. adj. denom. képzővel azonosítjuk,¹⁵ nohábár a lényegyet tekintve nem zárhatjuk ki a megfelelések közül azon rokon nyelvi nomen possessoris képzőket sem, melyek a PU **s* adj. denom. képző¹⁶ leszármazottai. „Da **tš* . . . in verschiedenen ural. Sprachen dieselben Vertretungen wie **s* haben kann, sind die Suffixe mit **s* schwer von denen mit **tš* zu tren-

¹⁵ PU **é* adj. denom.: magy *véres, bolondos, kékes, színes*; votj *vek-či* 'dünn'; zürj *nole-ž* 'der vierte'; mordv *kolmo-če* 'der dritte'; karj *pitkuli-čča* 'länglich, oval'; nyeny *šibi-č* 'leicht'; eny *filoži-tu* 'etwas hoch'; ? szölk *čumbj-čjka* 'etwas lang'; kam *kem-zaga* 'kurz' (LEHTISALO, AbiSuff 212—213).

PU **é* nom. denom.: magy *em-se, köv-ecs*; vog *āp-si* 'öcsike'; osztj *an̄ki-ta* 'Mütterchen'; votj *šar-či* 'Rübe'; cser *repen-ža* 'Moos'; mordv *eri-ča* 'Bewohner'; fi *kampi-tsa* 'Glockenzug'; karj *briha-čču* 'Knabe'; lp *njun-oš* 'Vortrupp'; nyeny *nenä-še* 'Wahrheit'; muno-č? 'Bart' stb. (LEHTISALO: i. m. 205—211 és GYÖRKE, Wortbildungslehre 29—30).

¹⁶ A már idézett nyenyec *-s* (*xäwə-s* 'páros') és szölkup *-si* (*tej-si* 'eszes') nomen possessoris képzőkön kívül ide soroljuk még az alanti szamojéd nomen possessoris morfémák kezdeti *s* ($\rightarrow$ *c, d, j*) szelvényét is: nyenyec *-saj* (*pū-saj* 'letzter'), *-sawaj/-cawaj* (*ji-sawaj* 'okos'); eny *-saj/-daj* (*ne-saj* 'nős'); ngan *-sabta/-jabta* (*ban-sabta* 'kutya'); szölk *-simil* (*sel-simil* 'torkos'); kam *-sebi* (*šel-sebi* 'faggyús'). Vö. GYÖRKE, i. m. 23—24; a nyenyec, szölkup és kamassz képzőre l. N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK 59: 80—82 és ALH 9: 86—89; a nganaszan és enyec képzőre l. PROKOFJEV, JPNS I: 60, 79. A finnugor megfelelőkre l. LEHTISALO, i. m. 196—198 és GYÖRKE i. h.

nen” — írja LEHTISALO (i. m. 196), s az általa megfogalmazott tény magyarázatául feltehetjük, hogy a *ć és az *š az alapnyelvben minden jel szerint alternatív viszonyban álltak egymással, s az alternáció mindkét tagja tovább élhetett a leány-nyelvek többségében.

2.62 Az uráli nyelvekből kimutatott konnektív-reciprok képző előzményeül tehát akár *ηVš formát is rekonstruálhatnánk. Hogy mégis inkább az *ηVć-nél kötünk ki, annak voltaképpen két oka van: (1) ebben a rekonstrukcióban a balti finn adatok eredeti affrikátái jobban érvényesülnek; (2) a PU affrikáta előfordulása a szó belsejében egyébként is jóval gyakoribb a szó belseji szibilánsokénál.

2.7 A konnektív-reciprok képző az uráli nyelvekben változatos megformálásban jelentkezik: az eredeti (deminutív →) nomen possessoris értelmű *ηVć képző közvetlen fejleményein kívül (vö. vogul, lapp, finnségi) ezeknek duális- vagy többesjellel bővült alakjai a legjellegzetesebbek. A számjellel ellátott konnektív-reciprok képző legközönségesebben az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben használatos (leginkább *ηVć ~ *ć → CC ~ C + számjel formájában). S noha a nomen possessoris képző reciprok-konnektív funkciója az egyes nyelvek külön életében is kialakulhatott, bizonyára nem véletlen a nyugat-szibériai rokon nyelvek konnektív képzőinek funkciójában és megformálásában mutatkozó hasonlóság. A SuffKonn-Rec + $\begin{Bmatrix} \text{Du} \\ \text{Pl} \end{Bmatrix}$ szerkesztés-típus öt egymással szoros területi kontaktusban élő nyelvben (vogul, osztják, nyenyec, szölkup, kamassz) figyelhető meg,¹⁷ s ez a szóban forgó szerkezetek elterjedésének, ill. fennmaradásának areális-környezeti feltételeire is ráirányítja figyelmünket. Nyilvánvaló és vitathatatlan ugyan e képzőknek (és elemeiknek) a genetikai rokonsága, de az ilyesféle funkciójú és felépítésű képzők elterjedését, fennmaradását, létét egy-egy nyelvi közösségen belül a kívülről, szomszédos nyelvterületekről átsugárzó analóg jelenségek is támogathatták. A különböző nyelvek egybevágo szerkesztésmódjainak interferenciája az uráli nyelveket körülvevő tágabb és z a k-e u r á z s i a i (főleg észak-szibériai) nyelvi övezet határain belül is érvényesül. Ezen a körön belül a már említett nyelvek mellett szeretnék hivatkozni a z ű r j é n r e, ahol a -*jan*, -*an* gyűjtőképzőnek úgyszintén kedvelt a konnektív-reciprok használata (pl. *batejan* 'ein Vater und die Seinen'), s ez végül is deminutívumból származik (l. RÉDEI: CSIF I: 431–435). Hivatkozhatom továbbá a c s e r e m i s z r e és a m o r d v i n r a is, bár a két nyelvben a kollektív rokonságnevek megformálásának eszközei eredetüket tekintve nem teljesen tisztázottak. A cseremiszen a többes jelek között szokták tárgyalni a rokonságnevekben jelentkező -*mât* morfémát, holott nem az, amint alábbi használatából is látszik: *iza-mât* 'a bátya és családja', *ača-mât* 'apámék, apám és családja', *ačut-mât* 'apád és családja' [Px2], *ačas-mât* 'apjuk és családja' [Px3]. A -*mât*-nek többféle magyarázata is van, s RAVILA nyomán annyi valószínűnek látszik, hogy a -*mâ* névmási eredetű ('mi, valami'); a -*t* RAVILA szerint Px2det, ERDŐDI szerint nyomósító elem, az én véleményem szerint azonban a többes jellel való azonosítás lehetősége is szóba jöhet (RAVILA: FUF XVII: 105; Vir 1938: 293; ERDŐDI–HAJDÚ: NyIOK VI: 447–448, 463; némileg eltérő GALKIN magyarázata az *m*-re vonatkozólag: Историческая грамма-

¹⁷ A többi szamojéd nyelvből feltehetőleg csak hiányos ismereteink következtében nem tudjuk dokumentálni.

тика марийского языка I. Joskar-Ola 1964: 66—68; legújabbán I. SZEREBRENNYIKOV, *SUF* 1969: 75—76). A két mordvin nyelv közül az *erza* kétféle kifejezését ismeri a kollektív rokonságneveknek. Az egyik esetben *-de* + Px, máskor viszont *-me* + *s* mutató-nyomósító + *-t* többesi morfémák kapcsolatában jelentkezik: *paŋi-de-n* 'nővérem és családja' *paŋi-de-t* 'nővéred és családja' stb. (< *paŋi*), ill. *Peta-mešt* 'Petya és társai, Petyáék'. Az utóbbiban talán a cseremiszből már ismerős *me*-névmástőre ismerhetnénk (vö. M. N. KOLJADENKOV—R. A. ZAVODOVA, *Грамматика мордовский языков* I. Szaransk 1962, 41; M. JE. JEVSZEVJEV, *Основы мордовской грамматики*, Moszkva 1929, 37—39).

3. A nyelvrokonokon túlhaladva sok észak- és kelet-szibériai nyelvben találunk ilyen reprezentatív többesi-kollektív, ill. konnektív-reciprok alakokat, mindenekelőtt rokonságnevekben. Első helyen említjük a mandzsu-tunguz, majd a még távolabbi szibériai nyelveket, ahol az ilyen konnektív ~ kollektív ~ társhatározó jellegű szerkezetek néhol a kettes, ill. többes szám kategóriáinak határát is súrolják. A bemutatandó nyelvi elemek persze nincsenek anyagi rokonságban az uráli nyelvek analóg képzőivel. Amennyiben egyezés van e nyelvek között, az elsősorban a nyelvi megformálási módjában nyilvánul meg. Ilyen téren pedig oly sok egyező vonás mutatkozik, hogy indokolt a szerkezeteknek az észak- eurázsiai nyelvi szövetségen belüli divatjáról beszélni, még akkor is, ha a konstrukciók használati gyakorisága nyelvenként eltérő.

3.11 Korábban szó volt róla, hogy van a tunguzban egy *-nan* konnektív-reciprok képző (evenki *-nan*, lamut *-nun*). Vö. evenki *jāwəl-wə ahī-nan-ma* 'den Teufel mitsamt seiner Frau' [*-nan* + Acc] (JOH. BENZING, *Die tungusischen Sprachen*, Wiesbaden 1956, 73), *ib girki-nen ηenečew* 'я и товарищ (я с товарищем) шли' (G. M. VASZILJEVICS, *Эвенкийско-русский словарь*, Moszkva—Leningrád 1958, 672);¹⁸ lamut *aqā-nun* 'два брата', *qā-nun* 'друзья' (K. A. NOVIKOVA, *Очерки диалектов эвенского языка* I., Moszkva—Leningrád 1960, 228, 179. l. jegyz.). Hozzáfűzhetjük még, hogy az evenki *-nan* + *a* *-sal* többesi morféma kapcsolatából ugyancsak konnektív rokonságnévképző alakulhat: *aki-nasal* 'die älteren Brüder insgesamt' (BENZING, i. m. 73). A lamut rokonságnevekben pedig *-nīl/-nīl* végződésel találkozunk (*mātaq-nīl* 'группа (класс) мужей младших сестер'), mely a *-ni* kollektívumképző + *-l* többes jel fúziójából származik (NOVIKOVA, i. m. 127—128).¹⁹

3.12 Hasonlóan érdekes példák vannak a nanajból. Itt szélesen elterjedt — embereket jelentő szavakban — az *-(a)na/-(e)ne* kollektív ~ konnektív képző: *polokto-ana* 'семья Полокто, его сожители по дому' [Poloktoék, P. és házanépe], *aga-na* 'группа компаньонов моего старшего брата,

¹⁸ VASZILJEVICS ezt a képzőt a keleti nyelvjárásokban duális értékűnek mondja (i. h. és i. m. 778).

¹⁹ Itt lehetne még említenünk az élőlények többesét jelölő *mongol -nar* képzőt is, amely személynevekhez járulva konnektív-reciprok értelmű: *Дорж нар* 'Dorji and his men/and others', *Нураахмад нартай уулзаа* '(We) met Nurahmed and his associates'. Lásd J. G. HANGIN, *Basic Course in Mongolian*. Bloomington 1968, 86; J. C. STREET, *Khalkha Structure*, Bloomington 1963, 95; N. POPPE, *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, Helsinki 1955, 182. — Vö. még RAMSTEDT, *MSFOu* 104/2: 56—57.

его сожители по дому' [bátyámék]; *ama-na* (<: *ama* 'apa') vagy *enie-ne* (<: *enie* 'anya') külön-külön vagy együtt: *amana-eniene* 'мои родители, мои родственники, поколения моих родителей' (V. A. AVRORIN, Грамматика нанайского языка I., Moszkva–Leningrád 1959, 111–112). Egy másik együttesség-képző (*-molía*, *-mulie*) rokonságnevekben az együvé tartozó páros (ritkábban: összetartozó több személy) megnevezésére szolgál: *eni-mulie* 'сын или дочь с матерью, живущие вдвоем' [anya a gyermekével], *edi-mulie* 'жена с мужем, живущие вдвоем' [feleségék, házaspár] stb. (AVRORIN, i. m. 113).

3.13 Ritkán előforduló kollektívum képző a *tunguzban* a *-ti*, *-tí*. VASZILJEVICS ezt az evenki Köves Tunguszka-i nyelvjárásában a duális jelnek minősíti (i. m. 793 és 672): *enti* 'важенка с теленком' <: *enín* 'мать'. Egyéb nyelvjárásokban társul e képzővel az *-l* többes jel, s az így keletkezett morféma kapcsolat konnektív-reciprok használatú: evenki *en-tíl* 'die Eltern der Mutter', negid. *õñ-tíl* 'die Mütter', lamut *en-tíl* 'Eltern, Mütter'; evenki *am-tíl*. 'отцы, родители' <: *amín* 'отец' stb. (I. BENZING, i. m. 72; O. A. KONSZTANTYINOVA, Эвенкийский язык, Moszkva–Leningrád 1964, 45).²⁰

3.14 Tanulságos a *lamut* példának egy másik csoportja is. Itt az együttesség kidomborításának a momentuma a társhatározóival érintkezik, s az alkalmazott morféma a nomen possessoris *-lqan/-lken* + plur. *-sál/-sél*²¹ egybevonásából jött létre: *ñinã-lqan* 'с собакой, имеющий собаку' [kutyás]: > *ñinãlqasál* 'с собаками, имеющие собак' [kutyákos ~ kutyákostul]. Használatát megvilágítja e mondat: *ãmraq ñinãl turqí-lqasál emrë* 'вскоре прибыли собачьи упряжи' [~ 'собаки с нартами' = kutyák szánostul, a kutyák és az általuk vont szánok] stb. (I. NOVIKOVA, i. m. 130).

3.21 Északkelet-Szibéria egyéb nyelvei is tanulságosak számunkra. A *korjákban* van pl. egy *-in/-en* nomen possessoris, ill. melléknévképző²² (pl. *wíwwen* 'köves, kőből való' <: *wíwwi* 'kő'), amely személyeket jelentő szavakban azok környezetét is megjelöli: *enpičín* 'az apához tartozó' <: *enpič* 'apa', *Otapen* 'Otapához tartozó', és ez a képző a *-te* duális jellel megtoldva pontos mása az ugor–szamojéd konnektív-reciprok képző + duális jeles kife-

²⁰ NOVIKOVA (i. m. 128. l., 25. jegyz.) HOLODOVICSra utalva említést tesz arról, hogy ez a lamutban mindössze két szóban ('apa' és 'anya' + *-tíl* = 'szülők') jelentkező *-tíl* „többesi” morféma esetleg a koreai *-tíl* többes jel átvétele lehet (utóbbira l. még G. J. RAMSTEDT, Studies in Korean Etymology, Helsinki 1949, 266 és uő., Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II., Helsinki 1952, 59). Ugyanezen lap 26. jegyzetében megjegyzi azonban NOVIKOVA, hogy e végződésben a *-ti* kollektív képző + *-l* többes jel kapcsolata kézenfekvő. Nem vagyok illetékes altajisztikai kérdésekben ítéletet mondani, de véleményem szerint sincs feltétlenül szükség a koreai eredet hipotézisére a lamut – és hozzátéhetjük: evenki – *-tíl* morféma magyarázatában. A morféma jól tagolható szegmentumai elég egyértelműen a belső származtatás mellett szólnak. Hadd utaljak még arra, hogy a tunguzban van egy *-ti* melléknévképző (BENZING, i. m. 91, VASZILJEVICS, i. m. 792–793). Az uráli nyelvekben tapasztalt melléknév → konnektív-reciprok képző fejlődés láttán netán a tunguzban is gondolni lehetne a két egyező alakú morféma történeti kapcsolatára.

²¹ Ez ugyanaz a többes jel, amelyről fentebb az evenki *-nasal* morfémában szó volt. A mandzsú-tunguzban frekvenciát ez a pluralis végződés (RÓNA-TAS, ALH 18: 259–260), s a *-sá* kollektívum képző + *-l* többes jel összetételéből származik (NOVIKOVA, i. m. 129. l., jegyz.).

²² A képző megfelelője a *kamcsadálban* az *-lan/-lin* nomen possessoris képző, amely a *kə*-val prefigált tőhöz járul: *natán* 'szarv': > *kənetəlan* 'szarvú, szarvas', *ij?* 'víz': > *kəij?in* 'vizes'. Érdekes lenne felkutatni e képző esetleges kapcsolatát a *kamcsadál* *-nə* többes jellel. Vö. T. A. MOLL, Очерк фонетики и морфологии седакинского диалекта ительменского языка: УѢЗЛПИ-KJS 137 (1960): 207–208, 201–202.

jezéseknek. Pl. *Otap-in-te* 'кто-либо вдвоем с Отапом' [O. és társa, O. és még valaki].²³

3.22 A korják révén most már az is értelmet nyer, hogy miért van a *c s u k c s* személynevek végén *-nte* morféma, melyet többes jelnek tartanak: *Jatgor-i-nte* 'Jatgorék, Jatgorhoz tartozók, a Jatgor nevű férfiak' (P. JA. SZKORIK, Грамматика чукотского языка I., Moszkva–Leningrád 1961, 153). Más kérdés persze, hogy míg ez a morféma a mai csukcsban a plurális egyértelműen tovább nem tagolható jelölője, történeti — összehasonlító analízis folytán adj. + számjel felépítésű szelvényekre bomlik.

3.3 Nyelvészeti közhelyként tartjuk nyilván az osztják duálisnak mellérendelt mondattagokat összekapcsoló szerepét: *imenən — ikenən usənən* 'egy asszony és egy férfi éltek' (I. FOKOS DÁVID, NyK 49: 327). Hasonló szerepe lehet egyébként más nyelvekben a nomen possessoris képzőjének, meg pl. az instruktívus-komitatívus ragjának is (I. FOKOS-FUCHS, Rolle der Syntax 104). A hazai nyelvészeti irodalomban viszont tudtommal nem került szóba, hogy a mellérendelt mondattagok egybekapcsolása a *giljákban* is az osztják-ra emlékeztető módon történik: *paŋikxe pnanakxe paŋd* 'брат со своей старшей сестрой жили' [voltaképpen = egy testvér és egy nővér élt] (I. B. Z. PANFILOV, Грамматика нивхского языка II., Moszkva–Leningrád 1965, 222, 230). A mondat első két szaván mutatózó *-xe/-ke/-ge-ŋn* összekapcsoló végződés, amely a mondat egyenlő értékű (mellérendelt) névszói tagjait fűzi össze (I. PANFILOV, i. m. I., Moszkva–Leningrád 1962, 165–171). Igen gyakori morféma ez a giljákban, s hasonló funkcióban *-ko/-xo* stb. elem is használatos. Néha ez a végződés nincs is mindkét egymás mellé rendelt tagon kitéve, csak az egyikén (pl. *nikin ŋoqla-ge uyrŋt nŋrx pŋidŋu* 'мой старший брат вместе со своим ребенком ко мне пришли', i. m. I, 166), s ez a társ-határozóra emlékeztető szerepkör felé utal. Egészen az esetrag funkcióját súrolja a kapcsoló-képző az olyan esetekben, amidőn a mondat olyan személyre tartalmaz utalást, aki az alannyal kölcsönhatásban járul hozzá az állítmányaiban kifejezett cselekvés végrehajtásához (pl. *if hŋ utkuoqla-ge wad* 'он подрался с этим мальчиком', i. m. I, 168).

3.31 A gilják kapcsoló morféma eredetét nem ismerem. Feltűnő azonban alakai egyezése az ún. „többesi” *-ku/-xu/-gu ~ -ko/-xo/-go* morfémával. A kapcsoló képző és a „többesi” morféma kapcsolatáról itt kifejtett nézetünket alátámasztja V. N. SZAVELJEVÁNAK az a megállapítása, hogy a *-ke/-ge* kapcsoló képző (szerinte: társhatározó) kereshető a személyes névmás duális *mege*, *meke* végződésében is (Личные местоимения в нивхском языке: UĖZap-LPI-KJS 167 [1960]: 229). Azért nevezem idézőjelben „többesi”-nek ezt a végződést, mert ez nem a szokásos értelemben vett többes jel.²⁴

3.31.1 A gilják névszók közül nem mindegyiknek van többesi alakja (ilyenek pl. az absztrakt jelentésű szavak), és sokszor formailag egyes számú főnév is többesi értelmű lehet, meg a tő reduplikálása is kifejezheti a többes

²³ L. G. M. KORSZAKOV, НЫМЫЛАНСКО (КОРЯКСКО)-РУССКИЙ СЛОВАРЬ, Moszkva 1939, 286–288. Forrásom nem említi e képző többes jellel való használatát. Helyette nom. poss. képző nélküli, puszta többes jeles elliptikus többesi alakokat látunk a példák közt: *Otap-o* 'семья Отапа; Отаповы', *enpŋči-u* 'родители' [voltaképp = apák ~ apáék], ahol az *-o*, ill. *-u* többes jel (i. m. 286, 281, 240).

²⁴ R. AUSTERLITZ is collective morpheme-nek hívja az abesziri (Japán) gilják *-kun/-xun* toldalékot, és ő is csak idézőjelben említi „plural”-ként. A kapcsoló morféma ebben a gilják nyelvjárásban *-kin/-xin* alakú, s a két morféma együvé tartozására közvetve AUSTERLITZ is céloz (Gilyak Pronouns: Word 15 [1959]: 106).

számú használatot. Az ilyen kifejezési lehetőségek mellett rendelkezésre állnak a fent említett „többesi” morfémák, melyeknek azonban nem pusztán számjelölői, hanem olykor szóképzési szerepük (lexikális jelentésük) is lehet (pl. *if ršānga ajs-ku jiwđ* 'y nero есть много золота (= золотых вещей)' (i. m. I, 110). A „többesi” -*KU* végződés ezért inkább kollektív-képzői jellegű, és ebben az értelemben nem mindig az általa megjelölt személyek többesi voltát fejezi ki, hanem a megjelölt személyhez fűződő, vele kapcsolatban álló személyek (dolgok) sokaságát. Az ilyen használatú többest nevezi HOŁODOVICS reprezentatív többesnek (szemben a disztributív többessel).²⁵ Pl. *jikuin witik-xu dif pojyitad* 'перед ним виднеется дом его родителей' (i. m. 113), ahol a *witik* 'apja' (<: *itik* 'apa') + *-xu* nem több apát jelent, hanem az apa és anya együttesét, az apáikat. Hasonlóképpen az 'após' (*w-apak*), ill. a 'házigazda' (*iz*) egész környezetére vonatkozik e két szó -*xu* (~-*gon*) képzős alakja e mondatban: *wapak-xu tīw iz-gon in̄ta arak rata* 'его тесть с товарищами и хозяин дома с домачадцами ели, пили водку' (i. h.).

3.31.2 Ez a nem elszigetelten jelentkező használat is arra utal, hogy a gilják -*KU* „többesi” képző eredetileg a komitativusi árnyalatú kollektívum kitevője volt (PANFILOV, i. m. I, 117). Erre mutat továbbá még az a tény is, hogy a -*KU* „többesi” morfémával etimológiai kapcsolatba hozták a (férfiakra vonatkoztatva) -*KUN*, (nőkre vonatkoztatva) -*KUK* személynév- (családnév-), nemzetségnév-képzőt (PANFILOV: i. m. I, 53, 94). A gilják személynevek végződésének eredetileg tehát kollektív jelentése volt, ami azonban már feledésbe merült, és ez lehetővé teszi a „többesi” (= kollektív) képző újbóli megjelenését a családnév végződés után: *Xewgun-gu* 'Хэвгун с товарищами' (PANFILOV: i. m. I, 113).

3.31.3 A gilják kapcsoló képző, a reprezentatív plurális és a családnév-végződés egyaránt a kollektív-képzőhöz vezet el. Az így feltárt kollektív-képző esetleges további nomen possessoris szereplése is érdekes lenne számunkra, erről azonban jelen esetben nem beszélhetünk, mert a gilják nyelv a melléknév kategóriáját nem ismeri. Ám a kollektív képzőig a tunguz nyelvek analízise során is eljutottunk anélkül, hogy minden esetben sikerült volna ennek nomen possessorisi melléknévképzői vonatkozásait feltárni.

3.4 Nem maradhat ki a felsorolásból, hogy a *j u k a g í r b a n* is van kapcsoló, ill. együttesség-képző. Ennek formája *-ne*, *-ñeñ*, *-ñej*, *-ñde*, *-ño*. Vö. *ile-ñej lāme megaldejñi* 'с оленем собака [= a rén és a kutya] убежали', *lāme-ñde ile megaldejñi* 'с собакой олень [= a kutya és a rén] убежали'. Ez a végződés a komitativus funkciójában is fellép: *tu-đi-ñeñ meñiedjñi* 'с этими людьми разговаривали'. A képzőre lásd E. A. KREJNOVICS, Юкагирский язык: Языки народов СССР, Т. V., Ленинград 1968: 438–439 és uő., Юкагирский язык, Москва – Ленинград 1958: 67.

²⁵ A. A. HOŁODOVICS, Очерки по японскому языку: УэЗапLGU-SerFiłN 10 (1946): 179. Vö. még PANFILOV, i. m. I, 91–118. A *j u k a g í r -pe*, *-pul* többes jel hol reprezentatív, hol disztributív többest jelöl: pl. *ecie-pe* 'Eltern; Vater zusammen mit seinem älteren Bruder' (<: *ecie* 'Vater' l. J. ANGERE, Jukagirisch-deutsches Wörterbuch, 49), *emze-pul* 'Geschwister, Kusinen zusammen' (<: *emze* 'jüngerer Bruder, jüngere Schwester', uo. 60), de: *odu-pe* 'die Jukagiren' (COLLINDER, Jukagirisch und Uralisch, Uppsala, 1949, 124), *polut-pe* 'die Greise' (uo. 110), *pai-pe* 'die Frauen' (ANGERE, i. m. 3), *tite perie-pe-gele* ~ *perie-pul-gele* 'mit ihren Flügeln' (uo. 247–248). E morféma eredete ismeretlen.

A jukagír együtteségi képző azért érdemel figyelmet, mert voltaképpen ez is nomen possessorisi jellegű. Igaz ugyan, hogy a jukagírban sem ismeretes a melléknév, helyette egy speciális szemantikai kategória jelentkezik, az úgy nevezett tulajdonságjelölő ige, amely természeténél fogva intranszitiv. A tulajdonságjelölő ige lehet képzőtlen (pl. *werwe-j* 'сильный'), vagy pedig *-ne-*, *-ne-*, *-ñ-* képzővel alakul: pl. *toro-ñe-j* 'черный', *tít-ne-j* 'длинный' (I. KREJNOVICS i. m. 1958: 159–160 és 1968: 447). A tulajdonságjelölő ige és az együtteségi képzője azonosítható egymással, sőt ide tartozik a birtoklást kifejező intranszitiv igeik *-ñe-*, *-ñde* képzője is: *met mer-ile-ñe-jeŋ* 'я имею оленя ~ оленей' (KREJNOVICS, i. m. 1968: 447), ahol *met* = Sgl szem. névmás, *ile* = 'rén', *-jeŋ* VxlSgintr, *mer-* = állító értelmű nyomósító prefixum. Az idézett mondat magyarul ezek szerint így is tolmácsolható: 'én rénszarvasos (~ rénszarvassal ellátott) vagyok'.

A jukagír együtteségi képzőjének esetleges uráli összefüggéseire vö. J. ANGERE, Die uralo-jukagirische Frage, Uppsala 1956: 65–66.

4. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy a kollektív-képző és a nomen possessoris — ahol megvan — fakadhat egy tőről. Gondoljunk csak a kollektív jelentésű *fenyves*, *nádas*, *havas* szavainkra, melyeknek kollektív funkciójú *-s* képzője azonos a *köves*, *halas* stb. szavak nomen possessoris képzőjével (egyéb rokon nyelvi példákat l. LEHTISALO, AblSuff. 211): a képzőnek e kétféle ágazása feltehetőleg a korábbi általánosabb deminutív használatból ered (akárcsak a finn *koivikko* 'nyírerdő' ~ de *suikko* 'csók' stb.). Ezen a szélesebb alapon, mely a konnektív-reciprok, nomen possessoris, gyűjtőnévképző kialakulását hajdani denominális (deminutív) névszóképzők szerteágazásából magyarázza, válik érthetővé az az egybekapcsoló (konnektív és konnektív-reciprok) szerep, mely a nomen possessoris képzők és a gyűjtőnévi „repräsentatív többes” esetében az általunk vizsgált nyelvekben megnyilvánul. A tartalmilag hasonló egybekapcsoló funkció persze egyéb nyelvekben ettől eltérő formában is megnyilvánulhat (l. FOKOS-FUCHS, Rolle der Syntax, 104–105 és NyK 49: 327). Mi itt azonban az olyan konnektív szerepű nyelvi elemeket vizsgáltuk, melyek vagy külön számjelekkel kiegészülve, vagy önmagukban egyre inkább a számjelölő funkció felé tendálva fejezik ki a megjelölt személyhez szorosan hozzátartozó csoport összességét. Az efféle szerkezetek morfológiai jelölői a különböző nyelvcsaládokban szükségszerűen eltérőek. Ami viszont közös bennük: az egybekapcsolás megjelenítése nomen possessoris, ill. kollektív képző (+ esetleg számjelek) segítségével, az feltehetőleg az észak-szibériai nyelvi szövetségnek az Ochotszki-tengertől az Északi-Dvináig terjedő zónájában megvalósult részleges nyelvi szolidaritás jele. A finnugor és szamojéd konnektív-reciprok képzők anyagi egyezésén, genetikai kapcsolatán kívül ennek néhol halvány, de mégiscsak észlelhető jeleire kívántunk rámutatni.

HAJDÚ PÉTER

Die genetischen und areal-typologischen Zusammenhänge des samojedischen Konnektiv — Reziproksuffixes

Der Verfasser rekonstruiert in der Form PU * η Vé ~ *-é das in den finnisch-ugrisch-samojedischen Sprachen erscheinende Suffix, welches in der bisherigen Fachliteratur „Reziproksuffix“, „reziproker Dual“, „komitativartiges Suffix“ bzw. „Kollek-

tivsuffix'' genannt wurde. Die unter solchen Benennungen behandelten Suffixe weisen auf die gegenseitige Beziehung des durch das Grundwort bezeichneten Begriffes (meistens einer Person) und des mit ihm in einem engen Nexus befindlichen verwandten Begriffes oder mehrerer solcher Begriffe (zum größten Teil von Personen) hin, das heißt sie enthalten einen Hinweis auf die engere Begriffsumgebung des Grundwortes, bzw. auf das Ensemble der Begriffe, die mit dem des Grundwortes an Hand der Gegenseitigkeit verwandt sind. Zur Benennung des meistens in Verwandtschaftsnamen erscheinenden Suffixes empfiehlt der Verfasser den Terminus Konnektiv-Reziprok. In der Mehrheit der uralischen Sprachen pflegt das Zeichen des Plurals oder des Duals dem K-R-Suffix zu folgen, und daher verschiebt sich die Bedeutung des Suffixes des öfteren in der Richtung des Duals bzw. des Plurals. Es überschreitet aber die Grenze der eigentlichen (distributiven) Zahlkategorie nicht, da es auch trotz der Dual- bzw. Pluralsuffixe nicht das doppelte oder mehrfache Vorkommen des durch das Wort bezeichneten Begriffes ausdrückt, sondern es deutet auf die Anwesenheit der im Grundwort repräsentierten übrigen verwandten (zusätzlichen) Begriffe (= repräsentativer Dual oder Plural). Der Anwendungsbereich und die strukturellen Arten des Suffixes in den uralischen Sprachen wird in der folgenden Tabelle geschildert:

	K-R-Suff + Ø	K-R-Suff + Du	K-R-Suff + Plur
wog.	<i>pōw-āš</i> 'der Vater mit seinem Sohn'	<i>pōw-āš-āy</i> 'der Vater mit seinem Sohn'	<i>pōw-āš-t</i> 'der Vater mit seinen Söhnen'
ostj.	—	<i>jəy-sā-γan</i> 'der Vater mit seinem Sohn'	<i>jəy-sā-t</i> 'der Vater mit seinen Söhnen'
lapp.	<i>oabba-š</i> 'Schwestern untereinander'	—	<i>oabba-ža-k</i> 'Schwestern untereinander'
wot.	—	—	<i>süämme-tse-t</i> 'die zwei Lungenflügel'
estn.	—	—	<i>poja-tse-d</i> 'gegenseitig Söhne'
nenz.	(<i>šide</i>) <i>nā-s</i> 'zwei Kameraden untereinander'	<i>nā-sa-xa?</i> '(zwei) Kameraden untereinander'	<i>nā-s-?</i> 'die Kameraden untereinander'
selk.	—	<i>iraqum-os-(qā-)qē</i> 'Mann und Frau'	<i>āmā-sj-t</i> 'die Mutter und ihre Kinder'
kamass.	—	[<i>-se-gej</i> Du-Suff !]	[<i>-sa-η</i> Plur-Suff !]

Seit den Untersuchungen von FOKOS-FUCHS ist es bekannt, daß die ursprüngliche Funktion des fin. K-R-Suffixes Nomen Possessoris (← Demin.) gewesen sein mochte. Die Spur einer Anwendung als Suffix für das Nomen Possessoris kann bei den samojedischen -s-Suffixen bis zum heutigen Tag nachgewiesen werden: nenzisch *xāew-as* 'paarig; wer einen Gefährten hat' <: *xāew* 'Körperseite'; selkupisch *apte-sie* 'stinkend' <: *apte* 'Geruch'. Im Selkupischen ist es auch als Bildungselement eines Kollektivsuffixes vorzufinden: *qūtā-sa-η* 'Fichtengehölz' (letzteres ist mit dem im Kamassischen zu einem Mehrzahlzeichen entwickelten Kollektivsuffix identisch).

Das Deminutivsuffix → Suffix für das Nomen Possessoris PU *-ηVé ~ *é gelangte größtenteils mit Dual- bzw. Pluralsuffix erweitert zur K-R-Anwendung. Und obwohl diese Funktion des Suffixes sich auch im Einzelleben der verschiedenen Sprachen auf spontane Weise entwickelt haben konnte, ist die sich in der Gestaltung der K-R-Suffixe der westsibirischen Verwandtsprachen zeigende Konvergenz gewiß kein Zufall. Der Kon-

struktionstyp K-R-Suffix + $\left\{ \begin{array}{l} \emptyset \\ \text{Du} \\ \text{Plur} \end{array} \right\}$ ist vor allem in den in engem geographischem Kontakt

lebenden ob-ugrischen und samojedischen Sprachen zu beobachten, und dies macht uns auf die arealen Bedingungen der Verbreitung der behandelten Konstruktionen aufmerksam. Auf das Mitwirken solcher Faktoren deutet auch, daß der Gebrauch von Suffixen, deren Funktion und Konstruktion der K-R-Suffixe der uralischen Sprachen ähnlich ist, auch innerhalb der die uralischen Sprachen umgebenden weiteren nordeurasiatischen oder nordsibirischen Sprachzone — größtenteils in Verwandtschaftsnamen — nachgewiesen

werden kann. Die angewendeten sprachlichen Elemente weichen natürlich voneinander ab, ihre Provenienz betreffend ist jedoch an Übereinstimmungen so viel festzustellen, daß sie Ableitungen entweder von Kollektivsuffixen oder von Adjektivbildungssuffixen sind. Es gelang Konstruktionen solcher Art nicht nur im Syrjänischen, im Tscheremissischen und Mordwinischen nachzuweisen (syrj. *-jan*, tscher. *-mât*, mdE *-de* + Px, *-me* + *š* + *t*, s. 2.7), sondern auch in den mandschu-tungusischen Sprachen (ewenisch *-nan*, lamutisch *-nun*, ewenisch *-nasal*, lamutisch *-nil*: 3.11; ev.-lam. *-til*: 3.13; lamutisch *-lqasäl*: 3.14; nanajisch *-na*, *-molia*: 3.12), im Korjakischen (*-inte*: 3.21), im Tschuktschischen (*-nte*: 3.22), im Giljakischen (*-xe*, *-xo*, *-xu*: 3.3) und im Jukagirischen (*-ne*: 3.4).

Die behandelten Suffixe und Suffixverbindungen können also außer der Übereinstimmung ihrer Funktion noch als strukturell identisch betrachtet werden, insofern ihre — meistens mit einem Dual- bzw. Pluralsuffix erweiterte — Basis ein ehemaliges Suffix des Nomen Possessoris oder ein Kollektivsuffix ist. Natürlich können die Suffixe des Nomen Possessoris und des Kollektivums auch demselben Stamm entsprossen: sie können aus einer allgemeineren Deminutivform entstanden sein. Die Vergegenwärtigung der Struktur des K-R-Suffixes durch Nomen Possessoris bzw. Kollektivsuffix (+ Zahlzeichen) ist also sicherlich ein Anzeichen derjenigen sprachlichen Solidarität, die in der sich von dem Ochotskischen-Meer bis Archangelsk erstreckenden Zone des nordsibirischen Sprachbundes teilweise zustandegekommen ist.

PÉTER HAJDÚ

Pénz szavunk származása nyelvi, archeológiai és településtörténeti adatok tükrében*

1. A *pénz* szó nyelvünkben (*penez* 1220) — amint ismeretes — már régtől fogva kettős értelmű, amennyiben az emlékekben legalább a XVI. század óta 'Münze; érme' és 'Geld; fizetőeszköz' jelentésekben van meg (vö. KNEZSA: SzJSSz. I, 414). Nem volt nehéz felismerni, hogy szavunk szláv származású, vagyis hogy a német *Pfennig*-gel valamiképp összefüggésben levő ósszláv *penędzь szóalak valamelyik szláv nyelvi leszármazottjának átvétele révén jött létre. — Ezek szerint 'Münze' jelentésben nyelvünkben eredetileg nem volt szó, mert *érem* és *érme* szavaink nyelvújításkori képzések (vö. SzófSz.).

Nevezetes már most, hogy szláv nyelvekben *pénz* szavunk megfelelőjének az egyes számban általában 'Münze', a többes számban 'Geld' a jelentése. A szláv szónak bizonyára konkrét 'Münze' jelentése az eredeti, mert az oroszban és a bolgárban a szónak csak ez a jelentése van, illetve volt mindig is meg. Ezek szerint nem valószínű, hogy szavunk bolgár származású lehetne, de az sem, hogy a többi szláv nyelvtől függetlenül a magyarban vette volna fel a már szinte absztraktnak tekinthető 'Geld' jelentést is. Ellenben az már eleve is valószínűnek látszik, hogy szavunk kettős jelentéssel nagyjában egyszerre honosodott meg valamely szláv nyelvből, mert hisz a magyarban a 'Geld' jelentésű szláv többes számi alak visszatükröződése idővel alakilag egybeesett volna az egyes számi 'Münze' jelentésű szóalakkal.

2. KNEZSA szerint szavunk őseinek valamilyen XI. századi délszláv szóalak volna tekintendő. Ez az általa feltételezett „délszláv” ősalak a feljebb előadottak szerint csakis a dunántúli szlovén nyelvvalakból származhatott volna, amint a *péneze* szóalak a szlovénben mai napig is 'Münze', a *pénezi* szóalak pedig 'Geld' jelentésben van meg (vö. KNEZSA: i. h.), hasonlóan *pénezi* a vendben is 'pénz; Geld' (vö. FLISZÁR, Magyar—vend szótár). — KNEZSA szerint „bizonyos, hogy az átadó nyelvben már nem *-dz-* hangzott (akkor ugyanis a magyarban *-gy* volna a megfelelője)”. Nem hiszem azonban, hogy ezt ennyire határozottan lehetne kijelenteni, mert valamely a nyelv hangrend-szerében meg nem levő hang jövevényszavakban többféle hanggal is helyettesíthető; a szláv *c*-t például nyelvünkben a legrégebbi időkben eredetileg *t*-vel

* MOÓR ELEMÉR nézeteit a honfoglaló magyarok letelepüléséről és szláv kapcsolatairól bírálta DIENES ISTVÁN (ArchÉrt. 1966: 228—229) és GYÖRFFY GYÖRGY (uo. 1968: 113). Olvasóink tájékoztatására szerettünk volna ezért hozzászólásokat közölni jelen cikkhez is, mind ez ideig azonban csak egy felszólalás kéziratát kaptuk meg, melyet egyidejűleg közlünk. Dienes István — ezt kérésére közöljük — fenntartja ellenvéleményét Moór szemléletével szemben és a későbbiek folyamán nyilvános választ tesz közzé folyóiratunkban. — A szerk.

és cs-vel, sőt csepesz szavunkra való tekintettel esetleg sz-szel is helyettesítettek. De meg teljes határozottsággal azt sem állapíthatjuk meg, hogy a *dz* > *z* hangváltozás az egyes szláv nyelvekben, illetve nyelvjárásokban mikor következett be.

Ha KНИЕZSA feltevése alaki szempontból teljesen kifogástalannak mondható is, tárgy történeti szempontból annál problematikusabb. Mert hisz magyarázata más szavakkal azt is jelenti, hogy őseink a pénzérméket, valamint ezeknek fizetőeszközként való használatát csak a XI. században ismerték volna meg, vagyis nem korábban, mint amikor I. István királyunk denárokat vertett; sőt KНИЕZSA magyarázata érdekében még azt is fel kellene tennünk, hogy István királyunk denárait még a Tisza melléki magyarok is a dunántúli szlovének elnevezésével ismerték volna csak meg. Talán nem egészen lehetetlen, hogy szavunkat MELICH már régebben erre a megfontolásra való tekintettel is egy X. századi szláv *peněz* alakból származtatta. Abban azonban bizonyára igaza van KНИЕZSÁNAK, hogy szavunk régi *penez* alakja ellene mond MELICH ama feltevésének, hogy szavunk egyszerejtés révén származott volna egy X. századi szláv *penězъ* szóalakból (ez a feltevés ti. csak a XV. századi *pěnz* szóalaknak, de nem a legrégibb m. *penez* szóalaknak megmagyarázására volna megfelelő). Ellenben arról KНИЕZSA feledkezett meg, hogy szláv nyelvekben a denazalizáció sziszegő hangok előtt előbb következett be, mint más helyzetekben, tehát szavunk régi *penez* alakja egy X. századi szlovák **penězъ*, **penězъ* vagy **penědzъ* szóalakból éppúgy származhatott, mint ahogy kétségtelenül szlovák közvetítéssel került nyelvünkbe még a X. század folyamán az összláv **retědzъ* szóalakból a magyar *retez* > *retesz* szóalak is (vö. MNy. LXII, 330). A *pěnz* szóalak nyilván pótlónyújtással a *penezet* > *pěnzet*, *penezem* > *pěnzem* alakokból vált ki, ahogy ezt a fejlődést már HORGER is magyarázta (vö. MNy. XXI, 57).

3. Tekintettel azonban szavunknak nagy művelődéstörténeti jelentőségére nem elégedhetünk meg annak megállapításával, hogy szavunkat mind 'Münze', mind pedig 'Geld' jelentésben alakilag kifogástalanul magyarázhatjuk egy X. századi szlovák szóalak átvételeként, hanem a régészeti emléanyag bevonásával meg kell kísérelnünk magyarázatunk tárgy történeti szempontból való igazolását vagy legalább valószínűsítését is.

Ismeretes, hogy bizonyos lovasfelszerelést is tartalmazó alföldi népvándorláskori sírokban talált pénzérmék tették lehetővé annak megállapítását, hogy milyen jellegű emléanyagot feltüntető sírok tulajdoníthatók a honfoglaláskori magyarságnak. Az ezekben a sírokban talált érmék többnyire át vannak lyukasztva, ami azt tanúsítja, hogy ezeket a régi magyarok amulettként hordták, feltehetőleg a szemverés ellen. Mivel pedig átlukasztott arab pénzek is találhatók a honfoglaló magyaroknak lócsontokat is tartalmazó sírjaiban¹ (ezek néptörténeti jelentőségére a következőkben még visszatérünk), az ember azt hihetné, hogy a honfoglaláskori sírokban található arab dirhemeket a honfoglalók még Kelet-Európából hozták amulettként magukkal. Erről azonban szó sem lehet. Honfoglalás előtti kibocsátású dirhem ugyanis csak egyetlenegy akadt, mégpedig egy Borsod megyei sírban (i. jegyzék 532. sz.), de ez is egy 892–907 közötti kibocsátású dirhem társaságában. Ellenben határozottan

¹ Ezekre nézve I. Régészeti tanulmányok II. Szerk. SZÓKE BÉLA 1962, Leletkataszter. Vö. a 233, 269, 387, 548 és 956 számokat.

a honfoglalás utáni kibocsátású átfúrt dirhem annál több akad a honfoglalók sírjaiban: így 907—913-as kibocsátásúak (vö. az idézett jegyzékben a 233, 541, 891, 1054 számokat), 913—940 közötti kibocsátásúak (vö. a jegyzékben a 233, 387, 541, 801, 836, 1192 számokat). Nyilván ebbe a csoportba tartoznak a 892—907-es kibocsátású dirhemek is, mert többnyire későbbi kibocsátású dirhemek társaságában kerülnek elő a sírokból (vö. a 233, 269, 332, 343, 541, 891 és 956 számokat).

Kereskedelmi kapcsolatban állottak őseink Kelet-Európában a bizánciakkal is, de azért a sírokból kikerült bizánci érmék általában a magyar honfoglalás utáni kibocsátásúak. Régi veret közöttük csak egy darab van: egy 829—42-es kibocsátású félbevágott arany solidus (vö. 502. sz.).

Az a felhozottakból meglehetősen nyilvánvaló, hogy őseink a pénzérmék amulettként való felhasználásának a szokását semmi esetre sem Kelet-Európából hozták magukkal, bár régi és újabb nyugat-európai érmék egyáltalán nem ritkák lócsontokat is tartalmazó, vagyis X. századi magyar sírokból (vö. a jegyzék 90, 124, 145, 200, 243, 536, 548, 660, 715, 728, 817, 846, 887, 926, 987, 996, 1046, 1118, 1199, 1232 számait). Ha őseink ezt a szokást nem Kelet-Európából hozták magukkal, akkor nyilván csakis a Kárpát-medencében velük együttélő szlávoktól vehették át. Erre nézve felhozhatjuk, hogy átfúrt római bronzpénzek különösen dunántúli sírokból Árpád-kori pénzekkel együtt nem is olyan ritkák. Ezek a belbecsük szerint kevésbé értékes római pénzek nyilván csak azért maradtak meg, mert átfúrva mindig amulettként használták őket a Kárpát-medencében. Két nem-dunántúli sírban ilyen amulettként használt római bronzpénzek lócsontokkal együtt fordulnak elő: Bogojevo-Gomboson a Bácskában (vö. 93. sz.) és Rádon Pest megyében (846. sz.). Ez tehát határozottan azt tanúsítja, hogy őseink szlávoktól valami módon amulettként használt római bronzpénzeket szereztek, majd azok mintájára a valami módon hazánkba sodródott bizánci és arab pénzeket, valamint a feltehetőleg többnyire a kalandozások során szerzett értékesebb nyugati pénzeket is átalakították a szükséglet szerint amulettekké.

4. Mivel pedig a szlávok a pénzérméket már ősidők óta egy a mi nyelvünkben is meglevő germán—szláv szóval nevezték meg, nyilvánvaló, hogy őseink nemcsak a pénzérmék amulettként való használatának a szokását vették át a Kárpát-medence szláv lakóitól már a X. sz. folyamán, hanem ezek ma is használt germán—szláv elnevezését is; ennek a feltevésnek — amint láttuk — nyelvészeti szempontból semmi akadályja nincs. Ha őseink amulettként már a honfoglalás előtti időkben is használtak volna pénzérméket, akkor ezek nemcsak megmaradtak volna más kelet-európai származású ezüstholmihoz hasonlóan a honfoglaláskori sírokból, hanem mai elnevezésük is valamilyen kelet-európai nyelvből származnék. Ilyesminek azonban a magyarban nyoma sincs.

Tekintettel már csak arra is, hogy a sírleletek tanúsága szerint a Kárpát-medence már a X. sz. folyamán is — mondhatni — tele volt különféle származású pénzérmékkel, teljesen valószínűtlennek látszik, hogy a pénzérméket nálunk a X. században csak amulettként, nem pedig fizetőeszközként is használták volna. Erre a használatra mutat egyébként az a körülmény is, hogy külföldi pénzérméket több esetben a földben is elrejtettek a X. század folyamán; így bizánci arany solidusokat találtak a tokaji kincsleletben (vö. SZŐKE: i. m. 10. l.), meg a tildi pénzleletben, régi nyugati denárokat pedig a tiszai-eszlári pénzleletben (vö. SZŐKE: i. m. 11. l. j.).

Külföldi érmék egyébként nemcsak zsákmányolás útján kerülhettek hazánkba. Ezt tanúsítják különösen a honfoglalás utáni kibocsátású arab dirhemek, amelyek semmi esetre sem származhatnak zsákmányolásból. De ezt tanúsítja a 400 dirhemből álló híres huszti pénzlelet is (vö. SZÓKE, i. m. 11. l.).

Ha az Árpádok el is túrték, hogy az elszegényedett vagy elszegényedő félben levő nomád magyarok szervezeten idegen országokba járjanak el zsákmányolni (nomádok egyébként a szomszédokat nem szokták fosztogatni), arra — úgy látszik — súlyt helyeztek, hogy a fennhatóságuk alatti területre érkezett idegen kereskedőknek élet- és vagyónbiztonságát biztosítsák. És hogy ez sikerült is nekik, azt a dirhem-leleteken kívül nyelvileg különösen az a körülmény tanúsítja, hogy a perzsa származású *vásár* szó nyelvünkben 'Markt' jelentésben túlélte a „kalandozások” korát, vagyis a magyaroknál a X. sz. folyamán is mindig voltak vásárok.

5. Az 'érme' jelentésű szláv *penědzь* a Kárpát-medencében élő szlávoknál valószínűleg már a X. sz. előtt is használatban volt többes számi alakban 'Geld' jelentésben is, mert különben érthetetlen volna, hogy ez a jelentésfejlődés nemcsak a szlovénben, hanem a szlovákban is bekövetkezett. A X. sz. után a magyarok közbeékelődése folytán ilyen közös jelentésfejlődés a két szláv nyelvben már nem következhetett volna be. Ezek szerint minden okunk meg lehet annak feltevésére, hogy a magyarok a *pěnz* szót a X. sz. folyamán valószínűleg már nemcsak 'Münze', hanem 'Geld' jelentésben is átvették a szlovákoktól; a bolgárból azért nem vehették át, mert *pěnz* szavunk megfelelőjének a bolgárban sem a múltban, sem a jelenben nem volt meg a 'Geld' jelentése.

I. István királyunk is nyilván a különféle érmék pénzként való használatában szükségyszerűleg bekövetkezett zűrzavarnak akart véget vetni, amikor pénzt veretett; ezt semmi esetre sem azért rendelte el, hogy alattvalóit könnyen hozzáférhető amulettekkel lássa el...

Az előadottak szerint *pěnz* szavunk is — úgy látszik — azon szláv származású műveltségi szavaink közé tartozik, amelyek még a X. sz. folyamán szlovák közvetítéssel kerültek a magyarba. Ilyenek voltak az állatok téli takarmányozására (vö. Moór: Studia Slav. II, 62—3), a földművelés, valamint a rostkikészítés előrehaladottabb módjára (vö. Moór: MNy. LXI, 142—52; LXIII, 169—83), a láncnak (*retesz*) főleg a lakások elzárására való alkalmazása (MNy. LXII, 330), a poloskára vonatkozó régi *palacka* szavunk tanúsága szerint pedig a szlovákok révén ismerkedhettek meg őseink a boronaházak létesítésével (vö. Moór: Nyr. 88: 25), sőt talán szlovákból valók a háromosztatú házra vonatkozó kifejezések is (*szoba, konyha, kamra*), de mindenestre szlovákok révén ismerkedtek meg eleink a római—délnémet vízimalommal is (vö. NyK. LXVI, 130). Továbbá a szlovákból való X. századi átvétel — amint másutt majd behatóbban is kifejtem — *szita* szavunk, valamint a kalácsfélék készítésével kapcsolatos szókészlet is.

Pěnz szavunk szlovákból való származásának legfőbb tárgyi bizonyítékát az archeológiai emlékanyag egyik nevezetes csoportjában találtuk meg, amint korábban ez anyag egy rendszeres hiányosságából, ti. a perditő orsó-gombnak honfoglaláskori női sírokban megállapítható hiányából következtetünk arra, hogy milyen jellegű lehetett az a fonási technika, amelyet őseink Kelet-Európában törököktől vettek át és milyen volt az a javított rostfeldolgozási eljárás, amelyet őseink a Kárpát-medencében szlovákoktól tanultak el.

Mindez tehát azt tanúsítja, hogy módjával az archeológiai emlékanyag is felhasználható szótörténeti vizsgálatoknál is.

6. Azokra a kérdésekre, hogy hol kerültek őseink a X. sz. folyamán szorosabb kapcsolatba szlovákokkal és hogy mikor és miért költözött el őseink egy része a szlovákok szomszédságából már a tőlük szerzett műveltségi javak birtokában a Dunántúlra, arra a honfoglaláskori régészeti emlékanyag egy bizonyos csoportjának előfordulásaiból, valamint ezeknek egy bizonyos helynévtípus előfordulásaival való egybevetéséből igyekszünk majd feleletet kapni.

A SZŐKE BÉLA szerkesztésében megjelent leletkataszterhez két térkép is van mellékelve, csak hogy tudományos szempontból egyik sem kielégítő. Az egyik térkép ti. Magyarország hegy- és vízrajzi állapotát tünteti fel a XVIII. században, nyilván abban a feltevésben, hogy ehhez hasonlíthattak a honfoglaláskori viszonyok. Erről azonban szó sem lehet; a magyar honfoglalás korában ugyanis C. E. P. BROOKS angol klímátörténésznek főképpen a nagy folyamok hordalékártegeire alapozott megállapítása értelmében Kelet-Európában olyan aszályos periódus uralkodott, mint időszámításunk előtt a III. évezred előtt még sohasem. Ez az aszály természetesen a Kárpát-medencére is kiterjedt. Meg vagyok róla győződve, hogy a klimatológusok nagy vonásokban meg tudnák állapítani, milyenek lehettek a csapadékviszonyok a Kárpát-medencében a IX–XI. századi aszály idején. Most azonban erre nézve csak következtetésekre vagyunk utalva. Gyanításunk szerint azok az alföldi tájak (Jászság, Kis- és Nagykunság, Mezőföld), amelyeket őseink eredetileg egyáltalán nem vagy csak nagyon gyéresen szálltak meg, úgyhogy ezekre a tájakra az aszály 1100–1150 körüli elmúltával nomád néptörödékeket lehetett betelepíteni, a honfoglalás körüli időkben évi 200–250 mm körüli csapadékmennyiséggel félsivatagok lehettek. De nagyon száraz lehetett ekkor a Kisalföld is, mert őseink ezt a területet eleinte a SZŐKE-féle leletkataszter adatai szerint is csak nagyon gyéresen szállhatták meg és feltehetőleg ezért mentek innen tovább a Bécsi-medencébe és a Morva-mezőre, mert az ottani mezőségek gazdagabb fűhozammal kecsegtethették őket.

BROOKS klímagörbéje szerint² az 1000 körüli aszályos időszak a csapadékmennyiségek olyan hirtelen felszökkenésével ért véget, amínőre csak i. e. 4000 körül volt példa. Igaz, hogy ez a csapadékbőség csak néhány évtizedig tarthatott, de bizonyára ez is a települési viszonyok lényeges megváltozásához vezetett, amennyiben az Alföldön ekkor több települést bizonyára elöntött a víz.

A SZŐKE-féle leletkataszterhez még egy tisztára topográfiai jelentőségű lelőhely-térkép is van mellékelve; pedig ezt a térképet nem túlságosan nagy fáradsággal még oly módon is szemléletessé lehetett volna tenni, hogy esetleg még nyelvjárástörténeti szempontból is tanulságokkal szolgálhatott volna. Archeológusok a honfoglaláskori leletanyagban a legnagyobb figyelmet a fém-ből készült holmira szokták fordítani. Így SZŐKE BÉLA is. Ő nagyon gondos elemzéssel kimutatta, hogy ezeknek a fémtárgyaknak — sírleletek, illetve temetők szerint is különülve — kétféle jellegzetességük van. Ez a megállapítás nyilván a legnagyobb mértékben összhangban van BÁRCZI GÉZÁNAK azzal a feltevésével, hogy az ómagyar nyelvi alak két nyelvjárás keverődéséből alakult ki. De összhangban van ezzel az a néptörténeti megállapítás is, hogy a magyarság a honfoglalást megelőző időkben Kelet-Európában hosszabb időn keresztül két

² Másolatát l. ALH VI, 309.

egymástól különvált csoportban élhetett. Persze, hogy kíváncsi lett volna, ha SZŐKE a két csoportba tartozó leleteket kartográfiailag is feltüntette volna. Bár a honfoglalók fémholmija — úgy látszik — nyelvi tényekkel is kapcsolatba hozható, mégis nagy túlzás ezekre hivatkozva a honfoglaló magyarság „fém-művesség”-éről beszélni, mert hisz a honfoglaláskori sírokból előkerült fémholmi javarészből kelet-európai vásári árunak tekintendő, legfeljebb egyet más talán meg is rendeltek ősünk vándor-kézművesektől. Történészek archeológusoknak a honfoglalók fémholmijának származására vonatkozó eredményeit nem egyszer tévesen értékelték és így olvashatunk a magyarság belső-ázsiai kapcsolatairól és hogy türk így, türk úgy . . . Ilyen alapon azonban akár azt lehetne feltenni, hogy tekintettel a dirhem-leletekre, ősünk a honfoglalás után az arab kalifátussal kerültek szorosabb kapcsolatba.

7. Néptörténeti szempontból már sokkal nevezetesebbek a sírokból előkerült állati csontmaradványok, amelyek a leghatározottabban igazolják azt a nyelvi anyagból néha talán csak kissé körülményesebben levont, illetve levonható következtetésünket, hogy ősünk eredetileg költözéssel gazdálkodást folytató állattenyésztők voltak, mert hisz azokon a mezőségeken, ahonnan jöttek, másféle módon állattenyésztést folytatni nem lehetett volna. Határozottan a honfoglaló magyarok nomádos életformája mellett tanúskodik magános sírjaiknak nagy száma is: nyilván ott temették el hozzátartozóikat, ahol a költözéssel állattenyésztés során a halál elérte őket. Később aztán egyes esetekben az elhunyt élettársát is mellette temették el. Végül pedig a nemzetség vagy — ha úgy tetszik — a nagycsalád összes elhunyt tagjait a nemzetségtől közelébe temették el, ami talán az állandóan letelepült életmódra való áttérés kezdetét jelezte már. — A költözéssel állattenyésztésre mint gazdasági alapról utal a honfoglalóknál archeológiai szempontból az a körülmény is, hogy a gazdagabb női sírokból majdnem mindig találunk lószerszámot, illetve lovasfelszerelést is, sőt lovas életmódra utal a nők rekonstruálható ruházata is. Az pedig nyilvánvaló, hogy mindezt csak a költözéssel állattenyésztést folytatók feleségeinek és lányainak lehetett szükségük; ezt a felszerelést pedig a hátramaradtak annyira fontosnak tartották, hogy elhalálozott női hozzátartozóikat még a másvilági mezőségekre is felszerelték ezekkel a lovasholmikkal.

De azt sem nehéz felismerni az archeológiai anyagból, hogy a régi magyarok temetkezése gyökeresen eltért a régi törökök temetkezésétől. A rég törökök ugyanis ülő helyzetben zsugorítva temették el halottaikat és ez a szokásuk kínai adatok szerint már az újugurok őseinél is megvolt, de megtalálhatjuk későbbi adatok szerint az oguzoknál és a volgai bolgártörököknél is (vö. MOÓR: AEH. II, 83). A régi magyarok azonban egységesen a hátukra fektetve kinyújtott helyzetben temették el a halottaikat, mint az összes uráli származású népek. Tekintettel a temetkezési szokások konzervatív voltára már a honfoglaló magyarság temetkezési rítusának egységesen nem törökös jellege is valószínűtlenné teszi, hogy a régi magyar törzsnévek a törökből volnának magyarázhatók. — Arról nem is szólva, hogy egyik élénk fantáziával megáldott archeológusunk még bizonyos altáji népek nyári és téli lakás céljára szolgáló „jurt” néven emlegetett nemezházában is a honfoglaló magyarság nyári hajlékát véli felismerni (vö. Élet és Tudomány XXIV, 610–6).

A lóáldozat szokását a török népek is ismerték, csak hogy ők a halott mellé nem csupán a ló koponyáját és lábszárcsontjait szokták elhelyezni, mint a magyarok, hanem altáji népek szokása szerint egy fejőskancát az elköltözött

kumisz-ellátásának biztosítása érdekében. A halott mellé fektetett koponyával és lábszárcsontokkal a halottat őseink a legjobb falatok felajánlásával — ilyeneknek a velős csontokat tekintették — mintegy kiengesztelni akarták, amiért eltávolították őket az emberek közösségéből. Ez a szokás általánosan elterjedt rénszarvastyénysztő népek körében, akik ti. állataikat nem fejik. Török népeknél csak a karakirgizek körében maradt meg némi nyoma az egykori velőscsontáldozatnak (vö. Moór: AEH. II, 79), csakhogy a kirgizek ősei eltörökösödött rénszarvastyénysztő jéniszei-osztjások voltak; ezért valószínűnek látszik, hogy az említett velőscsontáldozati maradványban a kirgizek rénszarvastyénysztői múltjának az emléke maradt meg, aminthogy ez a múlt a magyarok őseire vonatkozólag is felteendő (vö. Moór: ALH. IX, 119—133, 149—162).

8. A honfoglaló magyarság sírjaiban a temetkezési rítus meglehetősen egységes jellegű,³ úgyhogy a magyarságot alkotó népesség már huzamos idő óta élhetett együtt és jelentősebb „türk” vagy „bolgártörök” behatás aligha érte őket (a temetkezési szokások tudvalevően meglehetősen konzervatív jellegűek). Előfordul ugyan, hogy egy-egy honfoglaláskori lószerszámokat tartalmazó sírban hiányoznak a lócsontok; ennek azonban aligha van más magyarázata, minthogy a haláleset télen történt, amikor a lovak nagyon rossz állapotban voltak, úgyhogy a lóáldozatot tavaszra halasztották, vagy pedig az illető családot lóállományában jelentősebb veszteségek érték, úgyhogy a család kénytelen volt a lóáldozatról lemondani. Hasonló okok miatt rénszarvastyénysztőknél is le szoktak mondani a koponya- és velőscsontáldozatról.

A régiek nagyon is jól tudták, hogy a lókoponya és velőscsontáldozatuk a halott megengesztelését célozta, amiért eltávolították megszokott világából,⁴ ezért több esetben a rituális lócsontok mellett a halottnak kedvenc pecsenyéből is helyeztek a sírba; így a rituális lócsontok mellett malaccsontokat is találunk például egy tiszánánai (vö. Leletkataszter 1148. sz.), juh- vagy kecskecsontokat egy nógrádkövesdi (i. h. 744. sz.), borjúkörmöt egy szegedi sírban (i. h. 559. sz.). Több esetben az ásatók nem vesződtek a lócsontok mellett előkerülő állati csontok meghatározásával és ezért az ásatási jegyzőkönyvekben csak kisebb állat csontjait vagy egyszerűen állatcsontokat említenek (pl. i. h. 141, 222, 243, 271, 329, 662 sz.). Más esetekben őseink úgy igyekeztek megalkudni a helyzettel, hogy a lóáldozatról lemondtak, de a halottat egy kisebb állat feláldozásával próbálták megengesztelni; egy tiszaszlári honfoglaláskori temető 10 sírjában lókoponya és -lábszárcsontok voltak találhatóak, közöttük azonban az egyikben csak juhcsont akadt (i. h. 1113. sz.).

Annak a körülménynek, hogy tiszántúli honfoglaláskori sírokból helyell közel malaccsontok is kerültek elő, valamennyire még szótörténeti jelentősége is van: valószínűsíti ugyanis azt a gyanúkat, hogy őseink a sertésfeldol-

³ Altaji jellegű lóáldozatot csak egy-két honfoglalás-, illetve korai Árpád-kori sírban találunk; így teljes lócsontváz egy oroszvári sírban akadt (Szőke: i. h. 864. sz.): talán valamilyen a nyugati határon határőri minőségben letelepített beköltözött nomád csoporttól származik. — Esetleg ilyen származású a Gödöllőn talált lócsontvázás sír is (i. h. 339. sz.), bár ehhez Szőke Béla is helyénvalónak látott egy kérdőjelet elhelyezni, mert hisz a lelet nem szakszerű ásatás révén került a napvilágra.

⁴ Nyomai maradtak annak is, hogy őseink eredetileg a föld fölé sírkunyhókba temetkeztek; nem sok reményünk lehet tehát arra, hogy elszánt régészek az ősházában majd meg fogják találni a földben őseink csontjait...

gozás terminológiáját már a Dunántúl megszállása előtt a Tisza-mellék szlovájkaitól vették át (vö. MNY. LIII, 182), akik talán a Tisza-mellék mocsarait használták fel a sertéstenyésztés céljára; mindenesetre nem kérdéses, hogy a sertéstenyésztés felvétele az állandóan letelepedett életmódra való áttérés kezdetét jelentette, mert sertésekkel aztán már nem lehet költözéses gazdálkodást folytatni.

9. A kereszténység felvételével a loáldozásos temetkezés természetesen megszűnik, ezért az Árpád-házi királyok pénzei lócsontokkal együtt általában már nem fordulnak elő. Figyelemre méltó még, hogy törzsnévvel megnevezett településeken az ilyen jellegű helynevek igen nagy száma ellenére lócsontos sírt eddig csak Mezőmegyeren, Békés megyében találtak (i. h. 658. sz.).

SZŐKE BÉLA az ún. honfoglalási kor végét a 70-es, 80-as évekre teszi. Ez azonban csak elméleti elgondolás, amely az archeológiai anyaggal aligha igazolható, bár SZŐKE szerint ekkor új elemek is jelennek meg abban. Ellenben az nem kérdéses, hogy azok a sírok, amelyekből már Árpád-házi királyok pénzei kerültek elő, az 1000 utáni időkből származnak; azok a sírok viszont, amelyekben lócsontok is akadtak, a legnagyobb valószínűséggel az 1000 előtti időkből valók. Többnyire így értékelhetők azonban azok a sírok is, amelyekben lócsontok nélkül a lócsontos sírokhoz hasonló lovasfelszerelés volt található. Semmi kétségünk arra nézve nem lehet, hogy a lócsontos sírok magyar emberek sírjai, bár voltak korábban egyes archeológusok, akik csak a lócsontos sírokat voltak hajlandók a magyaroknak tulajdonítani.

Ha már most csupán a lócsontos sírokat vesszük számba, elterjedésükre vonatkozólag a következő általunk készített egybeállítás tájékoztathat bennünket: a Felső-Tisza mellékén akad 17 lelőhely,⁵ a Közép-Tisza és a Zagyva mellékén 24 lelőhely,⁶ a Közép-Tisza és a Körös mellékén 22 lelőhely,⁷ a Közép-Tisza és Maros mellékén 20 lelőhely,⁸ vagyis a honfoglaló magyarságnak a Felső-Tisza és a Maros közötti csoportja 83 lócsontos lelőhellyel van képviselve. Ebből a csoportból korán válhatott ki feltehetőleg a sóbeszerzés biztosítása céljából egy sárosi csoport (615. sz.), valamint egy észak-erdélyi csoport (153. sz.), továbbá egy Alsó-Tisza melléki és egy dél-erdélyi csoport (647, 865, 917 és 205. sz.).

10. A magyarság a Bánátot, a Bácskát, Baranyát és a Szerémséget a X. sz. folyamán csak nagyon gyéresen szállhatta meg, mert hisz a Duna mellékén Mohácstól délre a Dráva torkolat tájáig mindössze három lócsontos honfoglaláskori lelet akadt (vö. a Leletkataszterben a 682, 902 és 930 számokat). A magyarság ezen a vidéken akkor vethette meg a lábát, amikor ide valamelyik Árpád-házi király rendszeres alakban elhelyezve magyar törzstörödeléket telepített le. Jellemző erre nézve, hogy amíg ezen a Délvidéken csak 4–5 X. századi magyar település nyomait sikerült megtalálnunk, addig a

⁵ Ezek számai a SZŐKE-féle Leletkataszterben: 1066, 80, 285, 1107, 930, 857, 762, 915, 1230–31, 548, 328–9, 804–5, 424, 766, 1038, 779 és 233 (kb. topográfiai egymásutánjuk szerint felsorolva).

⁶ Leletkataszter szerinti számaik: 238, 523, 1091, 526, 817, 744, 624, 585, 1076, 1219, 1053, 508; 1113, 1144, 1130, 269–271, 243, 603, 367, 371, 336, 206, 372 és 376.

⁷ Leletkataszter szerinti számaik: 1163, 715, 614, 538, 1121, 563; 185, 192; 728, 998, 731, 77, 935, 662–3, 230, 528, 962, 35, 362, 66, 657–8, 70, 359.

⁸ Leletkataszter szerinti számaik: 1003, 167, 666, 281, 324, 721–2, 785; 985, 987; 601, 390, 74, 655, 98, 240, 416, 948, 222, 55, 144, 575.

mindenképpen korai Árpád-kori magyar településekre vonatkozó magyar törzsnévi helynevek száma ezen a területen már 35—36.⁹ A Délvidéknek lakossága a magyar honfoglalás előtti időkben többségében bolgár lehetett. E terület aránylag kései megszállásának tulajdoníthatjuk, hogy a 'mezei kerítés' jelentésű *porgolát* tájszó, mint a bolgár *prěgradъ* megfelelője semmi esetre sem kerülhetett a XI. sz. előtt a bolgárból a magyarba (vö. MNy. LXIII, 173), de ugyanaz mondható az általánosan elterjedt *szavat-os* szóról is.¹⁰ Vagyis ez esetben is igazolható egy a hangtörténetre alapozott nyelvészeti megállapítás azzal a következtetéssel, amelyet az archeológiai emlékanyagnak egy bizonyos helynévi típus előfordulására vonatkozó délvidéki adatokkal való egybevetése tesz számunkra lehetővé.

Hogy a magyarságnak a X. században a Tisza-mellék a Maros vonaláig volt a főszállásterülete, az már abból is kitűnik, hogy a Dunántúlon és a Kisalföldön együttléve sincs feleannyi lócsontos honfoglaláskori lelet, mint a Tisza mellékén. Ellenben azt már könnyű a fent idézett térképvázlatról is felismerni, hogy a törzsnévi helynevek legnagyobb része a Dunántúlon és a Kisalföldön fordul elő.

II. A magyarok 907-ben Pozsonynál megverték a bajor haderőt. Valószínűleg ez idő tájt szállta meg egy csoportjuk az Alsó-Vág mellékét és a hozzá csatlakozó Duna-mellékét is: 7 lócsontos lelőhelyre vonatkozó adat tanúsítja ezt.¹¹ De lócsontok kerültek még elő Szakolcán is; hogy a magyarok a X. században mit kereshettek ott, mindenestre rejtélyes (896. sz.). Hogy az Alsó-Vág mellékét a magyarság még a X. század első felében szállhatta meg, azt a magyar *Galgóc* és *Vág* nevek is tanúsítják, amelyek még olyan korban honosodtak meg nyelvünkben, amikor a mai *h* a szlovákban még *g*-nek hangzott (vö. m. *Galgóc* ~ szlk. *Hlohovec*).

Ezekhez a Vág melléki lócsontos lelőhelyekhez csatlakozik 6 lelőhely a Dunakanyar környékén.¹² Azután akad 8—9 lócsontos lelőhely Székesfehérvár tágabb körzetében¹³ és további 7 lelőhely a tolnai Dunaszakaszon mindkét oldalán.¹⁴ Végül akad egy 7 helyre kiterjedő lócsontos lelőhely-csoport az Alsó-Rába mellékén is.¹⁵

Az előadottak szerint eltekintve a Dunakanyar környékének lócsontos lelőhelyeitől a Dunántúlon és a Kisalföldön összesen 37 lócsontos lelőhely akadt, vagyis együttléve feleannyi sem, mint a Tisza mellékén a Maros vonaláig. Aligha lehet kétséges, hogy a Kisalföld Duna balparti mellékén a magyar honfoglalás korában szlovák nyelvű volt a lakosság, bár nem lehetetlen, hogy ez a szlovák népesség imitt-amott a Duna jobb partjára is áttért. Őseink ti. szlovákoktól vették át a mélyvízi halászatot (vö. Moór: AEH. XII, 8—20; NyK. LXVI, 44), bár nem lehetetlen, hogy őseink a mélyvízi halászatot már

⁹ Összeállításukat és térképes ábrázolásukat I. szerzőnek 1944-ben a Szegedi Múzeum kiadásában megjelent „A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek 'eredete'” című tanulmányában.

¹⁰ Persze azok a községek, amelyekre az említett törzsnévi helynevek vonatkoztak, a török világ idején néhány falu kivételével mind elpusztultak.

¹¹ Vö. a Leletkataszterben az 584, 887—8, 595, 1214, 1232, 737 és 640 számokat.

¹² Vö. a Leletkataszterben a 744, 846, 340, 109—119—126, 830 és 821 számokat.

¹³ L. a Leletkataszterben a 161, 1199, 981, 926, 719, 1184, (?) 41, 732 és 1092 számokat.

¹⁴ Vö. a Leletkataszter 931, 699, 521, 989—996, 60, 61 és 902 számait.

¹⁵ L. a Leletkataszter 199—200, 1200, 588—93, 264/5, 180 és 54 számait.

a Tisza mellékén ismerték meg, mert hisz vizahalászat a középkorban a Tiszában is folyt.

12. A Dráva-torkolattól a Dunakanyarig a Duna-mellék szláv lakossága a magyar honfoglalás korában azoknak a bolgároknak az utódaiból került ki, akiknek az ősei a fuldai évkönyvek adatai szerint a IX. sz. elején a Dráva-mellék szlovén lakosságával erőszakoskodtak és akik a IX. sz. folyamán bajorok szövetségében a morvák ellen is harcoltak. A Duna-mellék korábbi, feltehetőleg szlovén lakói a bolgárok elönyomulásakor — úgy látszik — északra húzódtak vissza és a Dunakanyartól északra összekeveredtek az ottani szlovák őslakossággal, aminek tulajdonítható, hogy a középszlovák nyelvjárásoknak délszláv jellegzetességei is vannak (vö. Moór: *Studia Slav.* VIII, 267—312). Egy szlovén hegynév itt egyébként a magyarban is meghonosodott; ez egy Salgótarján közelében található bazaltszikla *Pécskő* elnevezése, amennyiben csak a szlovénben van meg a szláv nyelvek 'sütőkemence' jelentésű *peč* szavának a 'szikla' jelentése (vö. *Studia Slav.* VIII, 289—90). Ennek a szónak a megfelelője a bolgár *pečb* szó, 'sütőkemence' és 'barlang' jelentésben. Ez a szó mindkét jelentésben bizonyára a Dunakanyar környékén honosodott meg a magyarban, sőt nyilván bolgár névadáson alapul a *Pest* városnév is, amely eredetileg a gellérthegy barlang melletti átkelőhely megnevezésére szolgált (vö. *Studia Slav.* VIII, 288).¹⁶ — Arra nézve semmi kétségünk sem lehet, hogy a kenyérsütés technikájának bolgáros terminológiája (vö. NyK. LXVI, 43) ezeknek a Dunakönyök körül élt bolgároknak a nyelvéből került a magyarba, mert hisz a dél-magyarországi bolgárokkal a magyarok — amint fentebb már behatóbban is kifejtettük — csak a X. sz. után kerülhettek szorosabb kapcsolatba, a kenyérsütés technikájával pedig ősaink feltétlenül még a X. sz. folyamán ismerkedtek meg, mert hisz azt a Dunántúlra behatolt néprészek már magukkal hozták Dunántúlra. Itt jegyezhetem meg, hogy FEHÉR GÉZA bizonyos Budapest környékéről származó sírokat egyenesen a bolgárszlávoknak tulajdonított (vö. *Arch. Ért.* 1958, 28). Persze, ha tudjuk is, hol laktak azok a bolgárok, akiktől ősaink a kenyérfőzés technikáját átvették, még mindig rejtélyes, hogy miért nem azoktól a szlovákoktól vették át ősaink a kenyérfőzés módját, akiktől még a X. sz. első felében a föld megmunkálásának előrehaladottabb módszerét tanulták el. Talán azért nem, mert ezek is mint esetleg elszárvosodott nomád avarok utódai maguk sem éltek kenyérrel, vagy mivel a magyarok, mint a földművelésre rákényszerült nomádok, eleinte idegenkedtek a kenyértől, mint új ételféleségtől . . .

Ha ősaink egy csoportja az Alsó-Vág környékét már a X. sz. első felében szállhatta is meg, ebből még egyáltalán nem következik, hogy a magyar népi kultúrának Dunántúlon is elterjedt szlovák származású elemei ennek a csoportnak a nyelvéből kerültek volna a dunántúli magyarság nyelvébe. Ellenben, ha csak egy pillantást vetünk a magyar törzsnévi helynevek elterjedésének fent idézett térképes ábrázolására, illetve azt összevetjük a SZÓKE BÉLA Lelet-kataszterének általunk csoportosított adataival, könnyű felismerni, hogy ezek a szlovákos terminológiájú népműveltségi elemek nemcsak a Dunántúlon, hanem a Kisalföldön is csak azon áttelepítések révén honosodhattak meg,

¹⁶ Ennek az átkelőhelynek a nevét bajoroszláv kereskedők *Ofen*-nel fordították le; ezen a szón ez esetben természetesen barlangot értettek, mert hisz a bajoroszláv nyelvjárásokban az *Ofen* szó 'barlang' jelentésben ma is használatos.

amelyek a magyar törzsnévi helynevek léttrejöttét eredményezték. Ezeknek a törzsnévi helyneveknek a zöme ugyanis a Dunántúlon és a Kisalföldön fordul elő; még pedig van az én korábbi összeállításom szerint törzsnévi helynév Baranyában 5, Somogyban és Tolna határán 21, a Bakony külső környékén 22, Nyugat-Magyarországon 9, a Dunakanyar környékén 44, a Csallóközben és Nyitra környékén 31, vagyis összesen 132.¹⁷

13. Ha mármost összehasonlítjuk a törzsnévi helynevek előfordulásait a lócsontos honfoglaláskori sírok előfordulásaival, akkor nem nehéz felismerni, hogy a Dunántúlon, a Kisalföldön és a Dunakanyar környékén vagy négyszer annyi törzsnévi helynév akad, mint lócsontos lelőhely, ellenben azokon a Tisza melléki tájakon, amelyeken legsűrűbben akadnak lócsontos sírok, törzsnévi helynevek csak gyéresen találhatók.¹⁸ Ebből azt hiszem, szükségszerűen következik, hogy azok a magyarok, akik a törzsnévvvel megnevezett falukat a Dunántúlon és a Kisalföldön alapították, azokról a nagyalföldi tájakról kerültek ki, ahol a leggyéresebben találhatók törzsnévi helynevek, de legsűrűbben akadnak lócsontos sírok.

Mivel pedig azok a szlávok, akikkel őseink többsége a Tisza mellékén együtt élt, szlovákok voltak, az általuk átvett földműves-kultúra, illetve ennek szlovákos terminológiája az egész országban érvényre jutott, amikor magyarjaink szétköltöztek a Tisza mellékéről. Persze nem a maguk jószántából szaladtak innen szét az országban, hanem nyilván a kormányzat telepítette szét őket, mégpedig elsősorban is védelmi célból. Ezt a célzatot különösen jól lehet felismerni azon a törzsnévi helyneveket tartalmazó sávon, amely a tiszántúli síkság keleti mellékén a Közép-Berettyótól a Körösök és a Maros vidékén

¹⁷ Meg kell még jegyeznem, hogy a törzsnevek közé soroltam a hasonlóan megjelenő *Székel*, *Tárkány* és *Varsány* helyneveket is (ezeknek összes száma az országban 40).

¹⁸ Arra az elvre való tekintettel, hogy valamely honfoglaláskori magyar törzs eredeti szállásterülete semmi esetre sem lehetett azon a vidéken, ahol a neve helynévként megtalálható, megkísértem idézett 1944-es tanulmányomban a honfoglaló törzsek eredeti szállásterületeit megállapítani. Ebben a lokalizációs törekvésemben azonban néhány botlás bekövetkezhetett. Nem ismertem ugyanis akkoriban még a lócsontos sírok elhelyezkedését, de azt sem tudtam még, hogy őseink a Dunántúl erdős vidékeit a X. sz. első felében még semmi esetre sem szállták meg. Ha mármost abból indulunk ki, hogy Konstantinos Porph. magyar informátora a felsorolásban a 950 körüli helyzet alapján topográfiai szempontból bizonyos rendet igyekezett tartani, ezért — úgy látszik — a felsorolást először az északabbra megtelepült törzsekkel kezdte el, mégpedig nyugaton a kabarokkal. Utána a *Nyék* törzset említette, amelynek az eredeti szállásterülete azonban nem Zala megyébe helyezendő — mint korábban gyanítottam —, hanem tekintettel a lócsontos sírokra az Alsó-Rába környékére helyezhető, sőt szállásterülete esetleg átnyúlt az Alsó-Vág mellékére is. Az utána következő *Megyer* törzset Székesfehérvár tágabb körzetébe helyezhetjük. Az utána következő *Kürt* törzset korábban Baranyába helyeztem. Erről azonban szó sem lehet, mert lócsontos sír arrafelé nincs. Ellenben ezt a törzset minden további nélkül a Zagyva mellékére helyezhetjük, ahol lócsontos sírok is akadnak és ez a táj közvetlenül csatlakozik ahhoz a Tisza-szakaszhoz, ahová már korábban a *Gyarmat* törzset helyeztük, márpedig Konstantinosnál a *Kürt* név genitivusa egybe van írva a *Gyarmat* névvel (*Κουτρονγεματρον*). Utána a *Tarján* név következik, amely törzset korábban is a Felső-Tisza-szakasz mellékére helyeztünk. — Ez után Konstantinos informátora a magyar törzsek felsorolását nyilván a délebbre lakó törzsekkel folytatta. Mivel a tolnai Duna-szakasz mellékén vannak lócsontos sírok, nyilván ide helyezhetjük a *Jenő* törzset, mert itt ez a név helynévként szintén nem fordul elő (korábban az Alsó-Rába mellékére helyeztem). Ezután a Körös mellékére helyezhetjük Konstantinos felsorolásának megfelelően a *Kér* törzset, majd tőle délre a Maros mellékére a *Keszi* törzset. Vagyis az újabb szempontokra való tekintettel a korábbi lokalizációs kísérletünkkel szemben csak három törzs feltételezett eredeti szállásterületét kellett máshová helyezniünk.

keresztül a Temes mellékéig húzódik. Sőt valószínűleg a besenyők elleni védekezés céljából telepítettek királyaink törzsnévvvel elnevezett községeket Baranyában, a Dráva- és a Tisza-torok között a Bácskában, valamint a Szerémságban is; azt ugyanis történeti forrásadatból is tudjuk, hogy egy besenyő-csoport Belgrád körzetéből próbált betörni Magyarországra.

De a védelmi célzat más törzsnévi helynév-csoportosulásokról is felismerhető. Nyilván a németek elleni védelmet célozták a Baranyában, Somogyban és a Bakony környékén található törzsnévi helynevekkel megnevezett települések. Ugyanezt és valami cseh vagy lengyel támadás elleni védekezést célozták a Csallóközben és Nyitra környékén megfigyelhető törzsnévi helynévi csoportosulások, de nyilván ez lehetett a célja a Duna-könyök környékén megfigyelhető nagyszámú törzsnévi helynévnek is. Ez utóbbiak valószínűleg korábbiak, mint a Nyitra környékiek, amennyiben a *Keszi* név a Dunakanyar környékén a szlovákban *Kosiň* alakban jelenik meg, vagyis olyan korban került a szlovákba, amikor még nem volt meg a szlovákban a *ke* hangkapcsolat (ez csak a jer-hangok elváltozása után fejlődött ki), de a $g > \gamma$ hangváltozás már bekövetkezett, a magyarban pedig ebben a névben az *-i* szóvég még *iy*-nek hangzott. Ez a helyzet a X. sz. végén lehetett meg. Ellenben Nyitra környékén a *Keszi* helynév már *Kesov* alakban van meg a szlovákban, ez pedig legalább XI. századi névalak.

A törzsnévi elnevezésű falvak elhelyezésében nyilvánvalóan nagy céltudatosság mutatkozik, de abban is, hogy ezek a nevek mindenütt keverve fordulnak elő, vagyis a telepítő a telepítéssel nemcsak országvédelmi célokat akart szolgálni, hanem nyilván a régi törzsi szervezet szétdúlását is. Az is valószínűnek látszik, hogy voltak olyan védelmi célból telepített községek is, amelyeket nem törzsnévi helynévvel neveztek meg, hanem egy-egy áttelepített nemzetségnévvel; ez a nomádoknak mondható helynévadási mód bizonyára egy darabig a nomádok gazdálkodás feladása után is továbbélt. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy azok a magyarok, akiket törzsnévi elnevezésű helyekre költöztettek, letelepítésük idején már nem nomádok gazdálkodást, hanem lényegében szlovákos jellegű földművelést folytattak, amelyből már csak a baromfitenyésztés, méhészet, kert- és szőlőművelés hiányozhatott.

Az a földműves-kultúra, amelyet a magyarok a Tisza mellékén szlovákoktól vettek át, lényegében római származású volt és délnémet közvetítéssel érhetette el a szlovákok őseit. Ez a szlovákos népi földműves-kultúra a Közép-Duna melléki bolgár hatás felvétele után a törzsközösségek széttelepítésével az országban mindenütt meghonosodott a megfelelő szlovákos, illetve bolgáros terminológiával egyetemben. A törzsek széttelepítése révén a magyarság körében nemcsak egységes jellegű népi földműves-kultúra jött létre, hanem a törzseken belül esetleg már kifejlődött nyelvi különbségek is kiegyenlítődtek. Hogy a magyarok a X. sz. folyamán miért nem szállták meg nagyobb mértékben a Kisalföldet és a Délvidéket, arra talán a csapadékmennyiségek eloszlásának gyanításom szerint a X. századra vonatkozólag nagyjában rekonstruálható eloszlása fog egyszer még világosságot deríteni.

14. Ha ezek után visszatérünk *pénz* szavunk származásának kérdéséhez, megállapíthatjuk, hogy archeológiai adatok és településtörténeti tények a legnagyobb mértékben összhangban állnak azzal a felfogásunkkal, hogy őseink *pénz* szavunkat még a X. sz. folyamán a Tisza-mellék szlovákjaitól vették át mind 'érme', mind pedig 'fizetőeszköz' jelentésben, mert hisz ezekben a jelen-

tésekben szavunk szláv nyelvi előzményét szlovákokon kívül ősünk csak a dunántúli szlovénektől vehették volna át, akikkel pedig a X. sz. közepe táján csak a Nyék törzsnek az Alsó-Rába mellékén letelepedett része állott esetleg kapcsolatban; az pedig valószínűtlen, hogy innen ez a szó az egész országban még a X. sz. folyamán 'érme' és 'fizetőeszköz' jelentésekben elterjedhetett volna.

Pénz szavunk nyelvészetileg feltételezhető származásának és elterjedésének igazolásához csak meglehetősen kacskaringós út során jutottunk el; azonban ez az út — azt hiszem — megérte a fáradságot nemcsak a pénz szó nagy művelődéstörténeti jelentősége miatt, hanem azért is, mert útunk során a magyar szó-, művelődés- és néptörténet több más nevezetesebb kérdésére is világosság derült.

MOÓR ELEMÉR

Die Herkunft unseres Wortes *pénz* 'Münze; Geld' im Spiegel sprachlicher, archäologischer und siedlungsgeschichtlicher Daten

Die Ungarn scheinen vor der Landnahme die Begriffe 'Münze' und 'Geld' nicht gekannt zu haben; denn beide werden mit dem slawischen Lehnwort *pénz* (*penez* 1220) bezeichnet. Hierfür zeugt auch der Umstand, daß man in den Gräbern aus der Landnahmezeit als Amulette (gegen den bösen Blick) auch unter den getragenen arabischen und byzantinischen Münzen nur solche von Prägungen aus den Jahren nach der Landnahme antreffen kann (diesen Brauch dürften also die Ungarn erst von der slawischen Bevölkerung des Karpatenbeckens übernommen haben). — Als vermittelnde Sprachen kommen für das Wort *pénz* Slowenisch und Slowakisch in Betracht, in welchen Sprachen dieses Wort in der Einzahl in der Bedeutung 'Münze', in der Mehrzahl in der Bedeutung 'Geld' anzutreffen ist (die bulgarische Entsprechung hat nur die Bedeutung 'Münze'). Im Ungarischen sind die beiden Wortformen in *penez* > *pénz* zusammengefallen.

Da die Zahl der Münzfunde aus dem X. Jahrhundert im Karpatenbecken ziemlich ansehnlich ist, ist es wenig wahrscheinlich, daß die Ungarn mit den Begriffen 'Münze' und 'Geld' erst im XI. Jahrhundert mit slowenischer Vermittlung bekannt geworden wären (KNEZSA). — Der Ansetzung der Entlehnung dieses Wortes im X. Jahrhundert aus dem Slowakischen scheint das Fehlen des ursprünglichen Nasals in der letzten Silbe in Widerspruch zu stehen. Es ist jedoch zu bedenken, daß die Denasalisation in slawischen Sprachen vor Zischlauten früher einzutreten pflegte als in anderen Stellungen; nach Zeugnis slowakischer Lehnwörter der ungarischen Sprache war das besonders im Slowakischen der Fall.

Der größte Teil (ungefähr 2/3) des Ungartums wohnte im X. Jahrhundert nach Zeugnis der Pferdeschädel und Langbeinknochen enthaltenden Gräber — welcher Ritus des Begräbnisses von dem türkischer Völker entschieden abwich — im Gebiet der mittleren und der oberen Theiß. — Besonders bemerkenswert ist es nun, daß die Pferdeknöchel in den Friedhöfen der Ortschaften, die nach der Auflösung der nomadischen Stammesorganisation meistens für die Verstärkung des Landesschutzes in bestimmten gefährdeten Gebieten gegründet und mit ehemaligen Stammesnamen benannt wurden, nicht mehr anzutreffen sind. Die in Transdanubien angesiedelten Überreste ehemaliger nomadischer Stämme wohnten ehemals ursprünglich wohl im Theißgebiet und zwar vermischt und in der Nachbarschaft von Slowaken. Von diesen hatten die Ungarn schon in der ersten Hälfte des X. Jahrhunderts — wie sich das aus Lehnwörtern ergibt — vorgeschrittenere Formen des Ackerbaues, der Viehzucht, der Hanfbearbeitung, des Hausbaues und die Einrichtungen der Wassermühle übernommen und brachten das alles aus dem Theißgebiet nach Transdanubien mit. Die auf diese Sachen bezüglichen Lehnwörter stammen nämlich in transdanubischen Dialekten nicht aus dem dort gesprochenen Slowenischen, sondern aus dem Slowakischen. Diese Ausdrücke slowakischer Herkunft sind aber auch in den Dialekten der Székler anzutreffen, deren Vorfahren am Ende des XI. Jahrhunderts aus Transdanubien nach Siebenbürgen umgesiedelt wurden.

Mit Rücksicht auf die große Zahl der aus dem Slowakischen stammenden Kulturwörter der ungarischen Sprache ist wohl mit der größten Wahrscheinlichkeit anzunehmen, daß auch die Vorstufe von *pénz* in den Bedeutungen 'Münze' und 'Geld' in den Kreis dieser aus dem Slowakischen stammenden Kulturwörter gehörte.

ELEMÉR MOÓR

Hozzászólás Moór Elemér „Pénz szavunk származása...” c. cikkéhez

Hangsúlyozni kívánom, hogy a cikkhez nem önszántamból, hanem csak-is a szerkesztőség felkérésére szólok hozzá. A felkérő levél szerint a szerkesztőség szeretné „megtörni azt a hagyományt, amely Moór Elemér különböző folyóiratokban megjelent tanulmányait visszhang nélkül hagyta”. Ha így van, ám legyen. Hozzászólásom végén rámutatok, hogy ez a hagyomány miért alakult ki.

MOÓR ELEMÉR jelen cikke csak kisebb részben nyelvészeti vonatkozású, legnagyobb részében a magyarság megtelepedésének régészeti kérdéseivel foglalkozik. Ami a nyelvészeti részt illeti, ez szervesen illik bele eddigi feltételezéseink sorába. Régebbi dolgozataiban ugyanis egyre több területen igyekszik a szlovák hatást a magyarság európaizálódásában előtérbe állítani. Szerinte a magyarság a szlovákoktól vette át a mélyvízi halászatot, az állatok téli takarmányozását, a földművelést, a haladottabb fonást-szövést, a házépítés egyes fajtáit, a vízimalmot és más egyebet. Ebbe a sorba illik bele a *pénz* átvételének kérdése is. A cikkben szereplő nyelvi bizonyítékok azonban nem elegendők e kérdés eldöntésére. A szerző a szlovéneket mint átadó népet azért zárja ki, mert velük a magyarságnak csak kis része érintkezett, a bolgárokat meg azért, mert a bolgárban e szónak csak 'Münze' jelentése mutatható ki, a 'Geld' jelentés hiányzik. Mindkét érv nagyon is labilis. A pénz mint csereeszköz a kereskedelemnek szerves része, s éppen úgy, mint a kereskedelmi áruk nevei, a pénznemek nevei is messze földről jöhetnek, s így a *pénz* jöhetett a szlovénektől is. A bolgárokkal kapcsolatban pedig ki tudja megmondani, hogy egy nyelvben, amelynek nincs nyelvtörténeti szótára, mi volt meg és mi nem volt meg? S áll ez a szlovákra is. A szerző felteszi, s ez tulajdonképpen okfejtésének alapja, hogy mind a szlovákban, mind a szlovénben a *pénz* szónak már a 10. században egyaránt volt 'Münze' és 'Geld' jelentése, mert ez ma is megvan, s ha ez nem így lett volna, a magyarság közbeékelődése után ez az azonos jelentésfejlődés a két szétvált nyelvben nem mehetett volna végbe. De miért nem? Arra, hogy egy szűkebb körű fogalmat jelentő szó egy tágabb körű fogalom jelölésére megy át, számtalan példát ismerünk, és ez a fejlődési tendencia sokszor egymástól legtávolabbra eső nyelvekben bámulatos hasonlóságokat eredményez. Teljesen bizonytalan tehát a két jelentés ilyen korai megéléte a szlovákban. Lehet, hogy megvolt, de éppen úgy lehet, hogy nem volt meg.

Ha tehát az egész okfejtést nézzük, csupa feltevésre épített feltevést találunk. A feltevéseknek akkor van jogosultságuk, ha szilárd alapokra, adat-szerű valóságra épülnek. Hevenyészett elképzelésekre, ellenőrizhetetlen elgondolásokra azonban csak legfeljebb légvárakat, de nem tudományos igényű feltevéseket lehet építeni.

S én éppen ebben látom annak okát, hogy MOÓR ELEMÉR tanulmányai általában visszhang nélkül maradnak, ill. néha heves és nem egészen udvarias vitát provokálnak. A kutatók többsége ugyanis nem szívesen vitatkozik. Sajnálja idejét és szellemi erőit egy-egy bizonytalan állítás cáfolására, mert a cáfolat több munkát kíván, mint amennyivel már valami önállót lehet alkotni. Így hát nyugodtan tenyészhet egy feltevés-tudomány, amelynek tévedéseit csak a tény-tudomány általános fejlődése fogja majd fokozatosan korrigálni.

HADROVICS LÁSZLÓ

**Diskussionsbeitrag zum Aufsatz Elemér Moórs
„Die Herkunft unseres Wortes pénz 'Münze; Geld' ”**

Es unterliegt keinem Zweifel, daß das ung. Wort *pénz* 'Münze, Geld' auf slawisch *pěněz* zurückgeht. Die nähere Bestimmung der abgebenden slawischen Sprache stößt jedoch wegen Mangels an schlagenden Kriterien auf Hindernisse. Der Versuch des Verfassers, ung. *pénz* gerade aus dem Slowakischen zu deuten, ist weder sprachlich noch sachlich genügend fundiert. So bleibt das Problem der abgebenden Sprache nach wie vor ungelöst.

LÁSZLÓ HADROVICS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A finnugor alapnyelv szóvégi magánhangzóiról

Ismeretes, hogy a finnugor alapnyelvben kétféle (kéttagú) tőszó volt: (1) rövid *a* (*ä*) magánhangzóra végződő tőszavak és (2) rövid *e* magánhangzóra végződő tőszavak. A kétféle tőtípust legjobban a finn nyelv és a nyugati lapp nyelvjárások őrizték meg, például:

finn <i>mene-</i> 'menni', lapp <i>máná-</i>	}	finnugor * <i>e</i>
finn <i>kuule-</i> 'hallani', lapp <i>gulá-</i>		
finn <i>elä-</i> 'élni', lapp <i>äle-</i>	}	finnugor * <i>a</i> (<i>ä</i>)
finn <i>anta-</i> 'adni', lapp <i>vuow'de-</i>		

A finn *e*-nek törvénytörően lapp *ä* felel meg, a finn *a* (*ä*)-nek pedig lapp *e*.

A volgai finnugor nyelvekben a tövégi *-a* (*-ä*) bizonyos esetekben megmaradt, az *-e* meg általában lekopott. A többi finnugor nyelvben az eredeti tövégi magánhangzók — kevés kivétellel — lekoptak. De néha ezekben a nyelvekben bizonyos ragok és képzők előtt a finnugor tövégi magánhangzók jelennek meg. Az *a* (*ä*) és az *-e* azonban nagyon gyakran egybeesett és ezzel kapcsolatban a szavak az egyik paradigmából a másikba mentek át.

Ennek a két tőnek a keveredését látjuk néha a finnben és lappban is. Ezért nagyon nehéz megállapítani a finnugor tövégi magánhangzók minőségét. Például „A magyar szókészlet finnugor elemei” című etimológiai szótár első kötetében nagyon sok olyan szót (körülbelül 60%) találtunk, amelyeknek a végén bizonytalan magánhangzó áll (3), például: magyar *állni* < finnugor **salk3-*, *esni* < **ec3-*, *férni* < **pär3-*, *fődni* < **pent3-* stb.

Ahhoz, hogy a bizonytalan magánhangzóra végződő tőszavak számát csökkenthessük, újabb adatokat kell keresnünk a finnugor nyelvekből.

Adatainkat a mari nyelvből és a komi nyelv udorai nyelvjárásából vesszük. A mariban kétféle igeragozás van, s ismeretes, hogy ezek az igeragozási típusok két különböző finnugor tő alapján keletkeztek: az első igeragozási típus az *e*, a második pedig az *a* (*ä*) tövek alapján jött létre.

A mariban a finnugor tövégi magánhangzók (*e* és *a*, *ä*) a jelen idő egyes számú harmadik személyű alakban maradtak meg: az első igeragozásban *-eš*, a második igeragozásban *-a* (*ä*) formában,¹ például:

¹ L. PAAVO RAVILA „Über die Entstehung des tscheremissischen Konjugationssystems” (FUF. XXV, 1–25); И. С. Галкин, Историческая грамматика марийского языка. Йошкар—Ола, 1964, стр. 110; В. И. Лыткин «К вопросу о конечной гласной основы глаголов настоящего времени в финно-угорских языках» (Труды Марийского научно-исследовательского института, выпуск XV, 1961 г., 49–57).

Első igeragozás: *koleš* 'слышит', *lekteš* 'выходит', *šočes* 'рождается', *küleš* 'нужно', *šueš* 'киснет' stb. (az *š* valamilyen rag vagy képző).

Második igeragozás: *voza* 'пишет', *šula* 'тает', *wonža* 'переходит', *lujä* 'стреляет', *pâra* 'заходит' stb.

Ezzel kapcsolatban a komi nyelv udorai nyelvjárása különösen figyelemre méltó. Ebben a nyelvjárásban ui. az igék jelen idejű harmadik személye kétféle: az egyik típushoz tartozók *e*-re (ugyanúgy, mint a többi komi nyelvjárásban, csak a felső-vicsegdai és az izsmai dialektusokban van *-e*, valamint a komi-jazvaiban *ə*), a másik típushoz tartozók meg *-as*-ra végződnek (a többi komi nyelvjárásban ez az *-as* rag jövő időt jelent), például:

1. típus: *kolë* 'нужно', *loktë* 'идет (сюда)', *kulë* 'умирает', *mune* 'идет' stb.

2. típus: *vužas* 'переходит', *udas* 'поит', *kuñas* 'закрывает (глаза)', *kežas* 'сворачивает', *wotas* 'лает' stb.

WIEDEMANNTól² kezdve több nyelvész azt tartja, hogy a jelen idő harmadik személyének két ragja van (*-e*, *-as*) és hogy az utóbbi (*-as*) a differenciálatlan jelen-jövő idejű alak (l. pl. UOTILA „Syrjänische Chrestomathie 54.). Ez a felfogás azonban téves. Minden mai komi nyelvjárásban — kivéve az udorait — a jelen időnek *e* (*e*), a jövő időnek pedig *-as* a ragja. A tévedés oka az, hogy a jövő idejű komi igék gyakran múlt idő kifejezésére szolgálnak, például: *munas*, *munas da kerka voas* 'ment, ment és a ház közeledett', szó szerint: 'menni, menni fog és a ház fog közeledni'. Ezt az alakot „elbeszélő jövő” időnek nevezzük (будущее повествовательное).³ Hasonló használati mód más nyelvekben is előfordul, pl. orosz: *придет к нему, сядет и молчит*⁴ 'jött, leült és hallgatott', szó szerint: 'el fog jönni, le fog ülni és hallgat'. Az udorai dialektusban az *-as* ragú igék nem differenciálódtak, például:

	1. típus		2. típus	
	jelen idő	jövő idő	jelen idő	jövő idő
Egyes szám 3. sz.	<i>-e</i>	<i>-as</i>	<i>-as</i>	<i>-as</i>
Többes szám 3. sz.	<i>-eni</i>	<i>-asni</i>	<i>-asni</i>	<i>-asni</i>

² F. J. WIEDEMANN „Grammatik der syrjänischen Sprache”, St. Petersburg, 1884, §§ 116—126. A következő munkákban, amelyek WIEDEMANN nyelvtana előtt jelentek meg, a jelen idő harmadik személyében az *-e*, a jövő időben pedig az *-as* ragot találjuk: A. J. SJÖGREN, Ueber den grammatischen Bau der syrjänischen Sprache. 1830; H. C. GABELENTZ, Grundzüge der syrjänischen Grammatik. Altenburg, 1841; П. И. Саввантов, Грамматика зырянского языка. СПб. 1850; И. А. Куратов, Зырянский язык (Вол. Губ. Вед. 1865. Csak Флеров udorai nyelvjárást képviselő nyelvtanában («Зырянская грамматика» 1813), találkozunk a differenciálatlan jelen-jövő idejű *-e* és *-as* ragokkal. Ebben a nyelvtanban a következő példákat olvassuk: *менō ыстōнысь* 'engem küldenek', *бур мортōсь быддырья любитаснысь* 'a jó embert mindig szeretik', *коди лыдōдясъ*, 'aki olvas', *сыя гежасъ* vagy *гежō 'ō ir'*, *менымъ колō гежнысь* 'nekem kell írnom'.

³ Современный коми язык. Сыктывкар 1955 г., 214 l. Под редакцией В. И. Лыткина.

⁴ Грамматика русского языка. Москва 1952, том. I. Издание Академии наук СССР, 488. l.

Ezek az udorai igealakok (pontosabban az *e*, ill. *a* magánhangzó) a mari (valamint a finn és nyugati lapp) kétféle igtőnek felelnek meg:

I. Komi udorai *e*-tövek (< finnugor *e, l. UAJb. XXXIV, 200).

komi Ud.	mordvin	mari	finn	lapp	magyar
<i>kylē</i> 'слышит'	<i>kule-</i>	<i>koleš</i>	<i>kuule-</i>	<i>gulá</i> ⁵	—
<i>lokte</i> 'приходит'	—	<i>läkteš</i>	<i>lähte-</i>	—	—
<i>vile: ole- vile</i> (Coll.-nál <i>velni</i>)	<i>ule-</i>	<i>uleš</i>	<i>ole-</i>	—	<i>val-, vol-</i>
'живет-поживает'	—	—	—	—	—
<i>jue</i> 'пьет'	—	<i>jueš</i>	<i>juo-</i>	<i>jugá-</i>	<i>iv-</i>
<i>kole</i> 'надо'	—	<i>keleš</i>	—	<i>gál'gá</i>	<i>këll</i>
<i>soje</i> 'ест'	<i>sëve-</i>	—	<i>syö-</i>	—	<i>ëv-</i>
<i>vaje</i> 'приносит'	<i>vije-</i>	—	<i>vie-</i>	—	<i>viv-</i>
<i>loe</i> 'есть'	—	<i>lieš</i>	<i>lie-</i>	<i>læ</i>	<i>lë ~ lëv-</i>
<i>pole</i> 'боится'	<i>pele-</i>	—	<i>pelko</i>	<i>bálá-</i>	<i>fél</i>
<i>pure</i> 'кусает'	<i>pore-</i>	<i>pureš</i>	<i>pure-</i>	<i>borá-</i>	—
<i>pue</i> 'кипит'	<i>pije-</i>	—	—	—	<i>fö</i> (MSzFE)
<i>sode</i> 'прибывает'	—	—	<i>synty-</i>	<i>sád'dát</i>	<i>ell-</i> (< * <i>edl-</i>) (MSzFE)

2. Komi udorai *-as* tövek (< finnugor *a, *ä, l. UAJb. XXXIV, 200).

<i>udas</i> 'поит'	<i>ando-</i>	<i>omta-</i>	<i>anta-</i>	<i>vuow'de-</i>	<i>ad-</i>
<i>olas</i> (<i>ole is</i>)	—	<i>ilä</i>	<i>elä-</i>	<i>æle-</i>	<i>él-</i>
'живет'	—	—	—	—	—
<i>votas</i> (<i>vote is</i>)	—	—	<i>otta-</i>	—	—
'сбирает'	—	—	—	—	—
<i>kevtas</i> (<i>kevtē is</i>)	—	—	—	—	—
<i>is</i> 'вылавливает'	—	—	<i>kulta-</i>	<i>gol'det</i>	— (SKES)
<i>kutas</i> (<i>kutē is</i>)	<i>kunda-</i>	—	<i>kunta-</i>	<i>god'det</i>	— (SKES)
'держит'	—	—	—	—	—
			* <i>kuntta-</i>		
<i>kuñas</i> (<i>kunē is</i>)	<i>koña-</i>	<i>kum</i>	—	—	<i>huny</i> (NyH)
'закрывает (глаза)'	—	—	—	—	—

A nyelvtudomány ezt a két különböző finnugor tövet (vagyis *a* (*ä*)-re, ill. az *e*-re végződőt) teljes bizonyossággal kimutatta.

Az udorai dialektusban természetesen kivételek és tőkeveredések is vannak, mégpedig az első típus hat a másodikra, pl.: *kodē—kodaš* 'poet', *siņē—siņas* 'гребет (веслами)' *ñule—ñuláš* 'лижет' stb.

A fenti példák alapján meg lehet állapítani a következő szavak finnugor kori tövégi magánhangzóját (eddig ezekben a szavakban bizonytalan magánhangzó, azaz *₃ állt):

⁵ L. BJÖRN COLLINDER, Fenno-Ugric Vocabulary, Uppsala 1955.

komi udorai *ore* 'обрывается', mari *ureš* (az én egybevetésem), magyar *árt* (MSzFE); finnugor *are-;

komi udorai *čine* 'убывает', magyar N. *csűnik* (MSzFE); *čšne-;

komi udorai *sele* 'садиться (на лошадь, в сани)', magyar *†ellik*: *säle-;

komi udorai *uše* 'падает', magyar *esik* (MSzFE): *éce-;

komi udorai *piže* 'выжимает', magyar *facsar* (MSzFE): *puče-rz-;

komi udorai *pīras* 'заходит', mari *pura*, magyar *fér* (MSzFE); *pšrā-;

A komi nyelv udorai nyelvjárása alapján még a következő szavak végmagánhangzóját is rekonstruálhatjuk:

Finnugor *-e:

udorai *deme* 'чинит, ставит заплатки', lapp *duog'ñá* (FUV);

udorai *kae* 'поднимается', mari *kaješ*, erza *kaje*- (FUF. XXXI, 125);

udorai *koļe* 'остаётся', mari *kodeš*, mordvin *kado*- (FUV);

udorai *kerē* 'морщит, корчит', finn *kuro*-, lapp *gorá*- (FUV);

udorai *kize* 'кашляет', mordvin *kozo*-, lapp *gosá*- (FUV);

udorai *čuže* 'рождается, всходит', mari *šočes*, erza *čačo*- (FUV).

Finnugor *-a (-ä):

udorai *ažžas* 'видит', mari *oñža* (az én egybevetésem);

udorai *vužas* 'переходит', mari *woñža* (FUF XIX, 117);

udorai *kīras* 'колет, режет', mari *kora* 'распаривает, чертит', mordvin *kero*- 'резать, высекать' (az én egybevetésem);

udorai *kinmas* 'зябнет, мерзнет', finn *kylmä*, lapp *gálmás* (SKES);

udorai *uvtas* 'лает', mari *opta*, liv *utā'b* (UOTILA, Syrjänische Chrestomathie 172);

udorai *šurgas* 'журчит (ручей)', mari *šurga* 'шумит (обычно о детях)';

udorai *žožgas* 'шипит (жир на огне)', mari *čožga* 'шипит (о сырых дровах)', (az én egybevetésem);

udorai *koras* 'просит', finn *kerjää*- (FUV).

Függelék

Udorai szövegmutatvány

Menam dađe čeri kije. Vižeda: sija nežje pukeš piže sine vesleen, pižis munē edje. D'ade veteče čez pijan berša. Vot-vot suše nin čez piše. No vižeda: čezpiis sunale. D'ade vitčise, sija tedas — bere petasniš va uvisš.

Mijan babniš bíd gožem votas puv, puas vareñne. Medvoe sija kešjas votni turipuv.

Pełniš čupše, sija periš i zev skere mužas, sija pedše, ebéd keže gorte nin lokte.

Kīras bokam.

Мой дядя рыбу ловит. Смотрю: он тихонько садится в лодку, гребет веслами, лодка идет быстро. Дядя гонится за утятами. Вот-вот уже догоняет утенка. Но смотрю: утенок ныряет. Дядя ждет, он знает — обратно выйдут (вынурнут) из воды.

Наша бабушка каждое лето собирает бруснику, варит варенье. В будущем году она собирается собирать клюкву.

Наш дедушка рубит сруб, он старый и быстро устает, он задыхается, к обеду уже домой приходит.

Колет (у меня) в боку.

[Feljegyezve N. Korovinától, a Vaska menti Csuprovo községben.]

Ponjis utas 'собака лает'.

Pele sužas jirtež 'мой дедушка достаёт до потолка'.

Sija lokas ažžas šinnas 'он плохо видит глазами'.

Perišjes kužasni pečkini 'старые (женщины) умеют прясть'.

Sija vekse kiše sotas 'она всегда обжигает руку'.

Kešjas getrašni 'собирается жениться'.

Sija vekse tupkas 'он все время закрывает'.

[Közölte M. I. Pavlova, a Vaska menti Loptjuga községből.]

oš vežiš povžiš i mort vežiš pole 'испугавшийся медведя боится и человека'.

kotke vužas juse 'кто-то переплавляется через реку'.

vugrale, šinse kužas 'дремлет, закрывает глаза'.

sija jonas jue 'он много пьет'.

goršnas više da edva gileđas 'горлом болеет, едва глотает'.

kodke lokte 'кто-то идет'.

valaniš koke kijnmas 'от сырости ноги зябнут'.

kejdīsīs buras čuže 'семена хорошо всходят'.

sija vekse mešim koras — to sovte, to jevte 'она всегда у меня просит — то соли, то молока'.

vais pižas pīras 'вода в лодку заходит'.

[Felső-Vaska-i nyelvjárás, V. A. Szorvacseva gyűjtése.]

ur kol soje (Fokos-Fuchs, Wb. 468^b) 'белка ест шишку'.

šukeš kole (Fokos-Fuchs, Wb. 793^b) 'пить хочется' (буквально: 'пить надо').

tsuktši koje (Fokos-Fuchs, Wb. 1116^a) 'глухарь токует'.

duk kile (Fokos-Fuchs, Wb. 154^b) 'запах слышится'.

sakar sile (Fokos-Fuchs, Wb. 876^b) 'сахар тает'.

teleg džurgas (Fokos-Fuchs, Wb. 1069^b) 'телега скрипит'.

V. I. Litkin

О конечных гласных финно-угорского языка-основы

Известно, что в финно-угорском языке-основе существовали два типа непроемных слов: 1) оканчивающиеся на краткие гласные *a/ä*, и 2) оканчивающиеся на краткое гласное *e*. Больше всего эти два типа непроемных слов сохранились в финском языке и в говорах саамского языка. В приволжских финно-угорских языках конечные гласные корня *a/ä* в некоторых случаях сохранились, а гласный *e* отпал. По мнению автора, иногда даже на основе языка коми возможно определить звуковую окраску первоначального конечного гласного звука. В удорском говоре языка коми глаголы 3. лица настоящего времени имеют двойное окончание: к одному типу относятся глаголы с окончанием на *-e*, а к другому типу с окончанием на *-as*. Например: *kole* 'нужно', *udas* 'поит'. Такие формы глагола в удорском говоре (точнее гласные *e* и *a*) соответствуют двум типам гласного корня финно-угорского языка-основы: 1) коми уд. *-e* (< финно-уг. *e*); напр.: *kile* 'слышит' ~ финск. *kuule-*; 2) коми уд. *-as* (< финно-уг. *a/ä*), напр.: *votas* 'собирает' ~ финск. *ottaa*. Приложенные к статье тексты демонстрируют употребление форм глаголов с окончанием *-e* или *-as* в удорском говоре.

В. И. Лыткин

Szófejtések

116. Magyar *marad* 'bleiben'

1. A címben megadott ige kikövetkeztethető **mar-* alapszava önállóan ma már nincs meg nyelvünkben, csupán *-ad*, *-aszt* stb. képzős származékokban fordul elő: *marad* 1. 'bleiben', 2. 'übrigbleiben, zurückbleiben', 3. R. 'bestraft werden, verurteilt werden' [1141–61: *Maradec* szn. (OkI Sz.); 1211: *Morodec* szn. (uo.); 1300 k.: *maraggun* uro||dum (ÖMS.); 1416 u./1450 k.: *o meg-marada* *o* fiayval (BécsiK. 1)]; *maraszt* 1. 'zurückhalten', 2. R. 'verurteilen'; *marasztal* 1. 'zurückhalten, zu bleiben nötigen', 2. 'verurteilen'.

Szavunk a SzófSz. szerint ismeretlen eredetű. Régi téves származtatását 1. MUSz. 602. HEXENDORF EDIT legutóbb (MNY. LII, 444) a *mar* 'beißen, nagen' (← *zerbröckeln, zerbrechen') reflexivumának magyarázta. Ez azonban nyilvánvaló jelentéstani akadály miatt nem fogadható el.

2. A *marad* **mar-* alapszava talán egybevezethető a következő szamojéd nyelvekbeli szókkal: s z a m. j u r. (ЛЕНТ.: 244) О. *maře* 'zurückbehalten, zurückhalten; nicht geben'; (Ненецко-русский словарь. 1965) *маpe(сь)* 1. 'задерживать, удержать, не отдать, не отпустить', 2. 'занять (напр. место)'; t v g. *māra'ama* 'fest machen'. Talán idevonható még a szam. jur. (ЛЕНТ. 243) О. *maru* 'habsüchtig, geizig' és a k a m. *māri* 'gierig, habsüchtig, geizig' szó is (vö. ЛЕНТ.: uo.).

Egyeztetésünk csak akkor helyes, ha az uráli kori jelentés 'zurückhalten' volt, s a *marad* 'bleiben, übrigbleiben, zurückbleiben' jelentését az intranszitiv funkciójú *-ad* igeképző hatására nyerte. Az *-(a)szt* ~ *-(e)szt* képzős igék *-(a)d* ~ *-(e)d* képzős párjai (*akad*, *dagad*, *éled*, *fakad*, *fárad* stb.) ui. többnyire intranszitiv, illetőleg reflexív jelentésűek (erről l. TMNy. 435; A mai magyar nyelv rendszere I, 354; HEXENDORF E.: MNY. LII, 445; KÁROLY S.: Nytud-Ért. 58: 118).

117. Magyar *mered* 'emporragen, starren'

1. A *mered* 1. 'emporragen', 2. 'starren, erstarren' [1436: *Meredekhegh* frn. (uo.); 1508: en zemeim fel nem *meredtek* (DöbrK. 210)] ige családja rendkívül gazdag. Főbb származékai: *meredek* 1. 'steil, abschüssig', 2. 'Steilhang, Absturz'; N. *meren*, *merén* 1. 'egészen, teljesen; gänzlich, vollständig', 2. 'egyre, folyton, szüntelen; fortwährend, ununterbrochen, unaufhörlich'; N. *mereszt* 'feszít; spannen'; N. *merét*, *merőt* 1. 'merőben; ganz und gar', 2. 'folyton; fortwährend'; *merevedik* 'erstarren, starr werden'; N. *merevén*, *mereün* 'egészen, teljesen, mind; gänzlich, vollkommen, alle'; N. *merevény* 'merő,

tiszta; lauter, durchaus, ganz, rein'; *merő* 1. '(Blick) starr', 2. 'lauter, bar, bloß, durchaus, ganz'; *merőben* 'ganz und gar, durchaus'.

2. A SzófSz. szerint szavunk finnugor egyeztetése (MUSz. 619; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 259) nem fogadható el. Véleményünk szerint azonban a *mered* stb. **mer-* alapszava mind hangtanilag, mind jelentés tanilag jól illik a BUDENZ és MUNKÁCSI ajánlotta *vogul* szóhoz. A vogul nyelvi adatok ui. pontosan igazolják a magyarban is jelentkező és egymással első pillantásra nehezen kapcsolatba hozható, szerteágazó jelentéseket: (VNGy. II, 667) *É. mari* 'szorul, reked, elakad; szükségbe jut'; *É. marëm* 'szűk, szükség, szorultság'; *É. marapi* 'megszorul, megreked'; *É. marli* 'szorongat, szorít'; *É. marawi*: *m. potalij nāl* 'kerek, gömbölyded nyíl'; (MUNK.: NyK. XXV, 259) *É. marawi*: *m. nāl* 'merő hús, csupa hús (mondta egyik adatközlőm teljesen behályogosodott szeméről)', *marawi tūliŋi* 'jēmts 'es wurde rundherum wolkig'; K. *märwë*: *m. khotel vönlësëm* 'egész nap ültem'; (MSz.) KL. *jel-märi* 'megszorul'; (KÁLM.: NyK. LXIV, 350) Ju. *märt*: *tomp jāyattal märtäwä* 'a sziget folyókkal van összeszorítva'; (CSERNY.) *É. maravi* 1. 'глухой, закрытый со всех сторон', 2. 'целый'; *marum* 'тесный'. KÁLMÁN (NyK. LXIV, 349; l. még MUNKÁCSI: NyK. XXVI, 61) a vogul szót — a *mered*-del való egyeztetését figyelmen kívül hagyva — a következő *o s z t j á k* alakokkal hozta kapcsolatba: (KT. 539, 540, 514) Ni. Kaz. *märem*, O. *mprem* 'Leid'; Vj. Trj. *mərəm* 'nur, bloß'; Kaz. *märäti* 'in Not, Elend geraten, in Verlegenheit, in Angst kommen'; DN. *märäp* 'stickige, muffige Luft'; Ni. Kaz. *märsəm* 'es ist leid (Ni.), beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)'.

A vogulban ősvog. *ž, az osztjákban ősosztj. *a következtethető ki. Ezek a m. *mered* első stótagbeli *e* (ε)-jének megfelelőhetnek. Az ugor alapalak **mer3-* v. **mär3-* lehetett.

A szó ugor kori jelentése 'szorít, szorul; pressen, drängen, sich verengen' (vö. vog. *mari*, *marli* stb.) lehetett. A 'szűk, szoros; eng., dicht, dichtgedrängt' (vö. vog. *marëm*) jelentésből fejlődhetett a 'kerek, köröskörül zárt; rund, ringsherum geschlossen' → 'csupa, egész; lauter, ganz' (m. *merő*, N. *merevény* stb., vog. *marawi*). A m. 'starren, erstarren' is (vö. *mered*, *merevedik*) az eredeti 'szorul; sich verengen' jelentésből érthető meg. Jelentéstani szempontból vö. m. *feszes* 'straff, gespannt' ~ 'steif'; ném. *straff* 'feszes, szoros' ~ 'merev, kemény'. Vö. még lat. *stipāre* 'dicht zusammendrängen' ~ ném. *steif*, ófn. *stif* 'steif, starr, stattlich, aufrecht' ~ ópor. *postippin* 'ganz' (l. KLUGE, DtEtWb.¹⁹; WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³). A 'szorít, szorul; pressen, drängen, sich verengen' jelentés az alapja az obi-ugor 'szükség, szorultság, fájdalom, nyomasztó levegő; Not, Bedrängnis, Leid, beengende Luft' (vog. *marëm*, osztj. *märem*, *märsəm* stb.) jelentéseknek is.

118. Magyar mutat 'zeigen'

1. *Mutat* 1. 'zeigen, vorzeigen, sehen lassen', 2. 'hinweisen, deuten' [1240 k.: *Megemuto* frn. (OkISz.); 1350 k.: chudat *mutut* (KTSz.); 1372 u./1448 k.: *mutattuuan* magatt (JókK. 4)]; N. *mutajt*, *mutit*, *mutaszt* ua.; *mutogat* 'öfter zeigen, zur Schau stellen'. — BUDENZ (MUSz. 638) a következő szavakkal vetette egybe: cser. *mu-* 'invenire'; mord. *muje-* 'finden'; finn *muista-* 'meminisse, reminiscere'. BÁRCZI (SzófSz.) szerint a *mutat* a R. *mut-* igei tő (vö. R.

Megemuto) származéka. Szavunk finnugor származtatását nem tartja meggyőzőnek.

2. Tekintettel arra, hogy a rokon és a nem rokon nyelvek 'mutat; zeigen' jelentésű szavai jelentésváltozás útján egyéb jelentésűekből (pl. 'lát; sehen', 'tud; wissen' stb.) keletkeztek (az indoeurópai nyelvek 'mutat; zeigen' jelentésű szavaira vonatkozóan l. BUCK, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. Chicago, 1949, 1045. l.), mindjárt előjáróban leszögezhetjük, hogy a *mutat* mai jelentése sem lehet elsődleges. Szavunk helyes vagy lehetséges etimológiájának a felderítése céljából — úgy véljük — ez a módszertani kiindulás rendkívül fontos. A szemantikai oldal tisztázása érdekében megvizsgáltuk a rokon nyelvek 'mutat; zeigen' jelentésű igéit. Ezzel párhuzamosan sorra vettük mindazon szemantikai körökbe tartozó szavakat és szócsoportokat is, amelyek a *mutat* eredete szempontjából figyelmet érdemelhetnek. Úgy találtuk, hogy szavunk mind hangtani, mind jelentéstani szempontból alkalmas megfelelőjeként — ha lehet így mondani, egyetlen lehetőségként — a következő, csírájában már BUDENZnál (l. fentebb) meglevő etimológiai család jöhet tekintetbe: o s z t j. (KT. 500) DN. *mojəpt3*, Ni. *müjəpt3* 'Rätsel', V. *muĵwəti* 'Rätsel, Los', DN. *mojəptata* 'raten lassen, ein Rätsel aufgeben' | ? z ü r j. (WUO.) *mojd*: V. *m-kiv*, Sz. *m-kil* 'Märchen' (*kil* 'Zunge, Sprache, Rede, Wort'); V., Sz., Lu., I. *mojdnj*, P. *mođnĵ* 'Märchen erzählen . . .', (GEN.) KP. *mođ* 'Märchen' | ? v o t j. (MUNK.) G. *mađ* 'találós mese'; K. *mađ*- 1. 'mesélni, elbeszélni vmit, regélni; erzählen, Märchen sagen', 2. 'találós mesét föladni'; (WICHM.) G. *mađ-kil* 'Sage' (*kil* 'Zunge, Sprache, Wort'); (WICHM., közli UOT.: FUF. XXVI, 165) Uf. *mađnĵi*, MU. *mađnĵi* 'Rätsel aufgeben'; (MUNK.) Sz. G. *majalt*- 1. 'letörülni (pl. az asztalról a port); abwischen, abwedeln (z. B. den Staub vom Tisch) (Sz.)', 2. 'bemázolni, bekenni, bedörzsölni; anstreichen, bestreichen, beschmieren (G.)' | c s e r. (WICHM.) KH. *moam*, U. *muam* 'finden'; (PS.) K. *muam* ua. | m o r d. E. M. *mujems* ua. | f i n n *muistaa* 'sich erinnern, verstehen, kennen, (LÖNNR.) kunna; können'; a u n. (GEN., közli Toiv.: FUF. XVIII, 181) *mujä*- 'kosten'; v e p s z e (SET., közli Toiv.: uo.) *mujä*- 'probieren, tasten (mit den Händen, den Füßen, mit der Zunge)'; l í v (KETT., LivWb.) *mōistā* 'verstehen, merken'; é s z t *mōistma* 1. 'verstehen, fassen, begreifen, einsehen, merken, erraten', 2. 'bedeuten, einen Sinn haben', 3. 'urteilen'. Etimológiai összetartozásukra vonatkozóan vö. PAASONEN: NyK. XXXVIII, 192; SETÄLÄ: FUFA. XII, 37; SUSA. XXX/3: 63¹; TOIVONEN: FUF. XVIII, 181; UOTILA: FUF. XXVI, 165; FUV.; SKES.

Az eredeti (finnugor kori) jelentés 'megérint, megtapint; anrühren, tasten' lehetett (vö. votják, vepsze). Ebből fejlődhettek egyrészt a 'megízlel; kosten' (aunuszi, vepsze), másrészt a 'megért, tud, ismer, emlékezik; verstehen, können, kennen, sich erinnern' (lív, finn, észt) jelentések. A cser. és a mord. 'talál; finden' is a konkrét 'megérint, megtapint; anrühren, tasten' jelentésből származhatik. Az osztjákban és a permi nyelvekben a 'találós mese, találós mesét feladni; Rätsel, Rätsel aufgeben' (→ zürj.-votj. 'mese, mesél; Märchen, Märchen erzählen') valószínűleg a már másodlagos 'talál; finden' jelentésből érthető meg (erről l. TOIVONEN: FUF. XVIII, 182). A magyarban *'megérint,

¹ A SETÄLÄ által tévesen idevonít szam. jur. *mu'eu* 'halten, gebrauchen, pflegen' szóról l. HAJDÚ: NyK. LX, 50.

megtapint; anrühren, tasten' → *'megért, tud, ismer, emlékezik; verstehen, wissen, kennen, sich erinnern' → (műveltető képzővel) *'megértet, tudat, ismerttet, emlékeztet; verstehen, wissen, kennen lassen, erinnern, mahnen' → 'mutat; zeigen' jelentésfejlődési sorral számolhatunk. Jelentéstani szempontból vö. finn *osata* 'können, kennen, verstehen' ~ *osoittaa* 'zeigen, weissen' (SKES.); lat. *moneō* 'mahne' ~ *mōnstrō* 'zeige, weise' ~ *memini* 'erinnere mich' ~ litv. *iš-manaū*, *-manýti* 'verstehen, denken' (WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³); ném. *weisen* 'mutat' ~ *Weise* 'böles' ~ *wissen* 'tud' (KLUGE, DtEtWb.¹⁹); ír *taisfennim* 'show' ~ finn 'know' (BUCK, A Dictionary of Selected Synonyms ... 1045. l.).

3. A rekonstruálható finnugor alapalak: **muja-*. Ennek a *mutat mu-* (< *mü-*, vö. R. N. *mútat*) töve szabályos folytatója. A *-t-* és az *-at* műveltető igeképző. A permi szavak idetartozása kétes, mivel a feltehető fgr. *u > őss-permi *o (zürj. *o*, votj. *a*) megfelelésre kevés példa van. A zürj. *mojd* átkerült a vogulba: (MSz.) É. *mōjt* 'rege; Sage' (TOIVONEN: FUF. XVIII, 182; SKES.). A lapp N. *mui'tet* 'recall, recollect' stb. finn jövevényszó (SKES.).

119. Magyar *nem* 'nicht, nein'

1. A tagadás és a tiltás kifejezésére a finnugor nyelvek finn—permi csoportjában — az észti kivételével — tagadó ige használatos. Az észti *ei* (nyelv-járási *ep*) és *pole* (< *ep ole*) tagadószó igei eredetű, és etimológiailag azonos a finn *e-* (*en, et, ei* stb.) tagadó igével és rokon nyelvi megfelelőivel (l. FUV.; SKES.). Az obi-ugor nyelvekben háromféle tagadószó van: 1. indicativusi tagadószók: vog. (KANN.) T. *ā*, *ā*, K. *īt*, *at*, AL. Szo. *at*; osztj. (KT. 58) DN. V., Vj. *antā*, Ni. Kaz. *ānt*, *ān*, (uo. 886b) O *ān*; 2. imperativusi tagadószók (tiltószók): vog. (KANN.) T. *āl*, K. *βāl, AL. Szo. *ul*; osztj. (KT. 108) DN. *āt*, Ni. *at*, DT. *ot*, V. Vj. *āl*, Kaz. *aā*, O. *āl*; 3. mondatértékű (participiumi) tagadószók: vog. (KANN.) T. *āk*, *ikām*, K. *īi*, *īlām*, AL. *īim*, Szo. *āfi*, *āfim*; osztj. (KT. 58) DN. *antām*, V. Vj. *antim*, Ni. *āntām*, Kaz. *āntqm*, O. *āntām*, Ni. Kaz. *ānta*, O. *āntā*. A vogul tagadó- és tiltószóban kikövetkeztethető ősvog. *ā, *ā és *i hangok alapján az ősvogulra *ā ~ *ā, ill. *ā ~ *i váltakozást tehetünk fel. Az őssosztjákra kikövetkeztethető *ā és *a viszonya talán őssosztj. *ā ~ *e és *e ~ *a váltakozások keveredésével magyarázható. A magánhangzós kezdetű obi-ugor tagadószók kétségtelenül összefüggenek a finn *e-* tagadó igével és családjával, bár — tekintettel az obi-ugor szók hangtani viszonyaira — az is lehetséges, hogy az obi-ugorban két ősi tagadó/tiltó ige esett egybe (l. FUV. finn *e-* és *ālā* alatt). A vog. AL. Szo. *ul* és az osztj. DT. *ot* (< őssosztj. *al) arra utalhat, hogy a tagadószónak, ill. igei előzményének az obi-ugorban veláris változata is lehetett (obi-ugor *a ~ *u). A vog. *at* stb. ~ osztj. *ant* stb. megkövesedett igei alakulatok: *-t*, ill. *-nt* elemük igeképző. A participiumi vog. *āfi*, *āfim* stb., osztj. *antām*, *ānta* stb. vog. *-i*, *-m* és osztj. *-a*, *-m* eleme igenévképző. — Az obi-ugor tagadószókról l. K. SAL ÉVA: NyK. LVI, 57 kk., LVII, 73 kk.

A finn *e-* ~ lapp *i-*, *ā-* stb. ~ mord. *e-* stb. szamojéd nyelvekbeli megfelelői (jur. *ni-*, jen. *i-*, *i-*, szelk. *i-*, *e-* stb.) azt bizonyítják, hogy a tagadás kifejezésére nemcsak a finnugor, hanem már az uráli korban is tagadó ige szolgált. A finnugor nyelvek tagadó igealakjainak mondattani problémáiról l. SIRO: NyK. LXX, 361 kk.

2. A magyarban a tagadást a *nem*, a tiltást a *ne* szócskával fejezzük ki. Rájuk vonatkozó fontosabb nyelvtörténeti adataink: 1138/1329: *Numel* szn. (MNY. XXXII, 56); 1192–95: meret *nu(m)* eneyc (HB.); ifa ef *num* || igg ember mulchotia ez vermut (uo.); 1211: *Nomuolou* (MNY. XIII, 2); 1300 k.: iumhumnok [!] bel bua qui || fumha *nym* [kyul] hyul (ÓMS.); *ne* leg kegulm mogomnok (uo.); 1350 k.: rohtonc ez *nem* levt. wala (KT.); 1416 u./1450 k.: *ne* akaziatoc ezt tennétéc (BécsiK. 2); Noemi... *nem* aka[n]za ellènkédni (uo. 3); 1533: bantast theneked *ny* tegyen (Komj.: SzPál 15: NySz.).

3. Láttuk, hogy az uráli nyelvekben — a magyar kivételével — etimológiailag közös tagadó igék, illetőleg igei eredetű tagadósók használatosak. A m. *ne*, *nem* szókezdő *n*-je eredeti, ezért eleve le kell mondanunk arról, hogy az uráli **e*- tagadó igével hozzuk kapcsolatba. A *ne* és *nem* szócskát HUNFALVY (NyK. XI, 108), SIMONYI (Nyr. XIII, 241) és nyomukban mások (HALÁSZ: NyK. XXIV, 463; ÁKE. 477; PAASONEN: FUF. VII, 25; KLEMM: NyK. XLVI, 396 kk.; COLLINDER, IUrSprg. 66; FUV.; K. SAL ÉVA: NyK. LIII, 210 kk., LVII, 89 kk.) az obi-ugor tagadó névmásokban és névmási határozószókban előforduló vog. *nē*-, *nēm*-, osztj. *ne*-, *nem*- partikulákkal hozták kapcsolatba. Például: vog. (VNGy. I, 164, II, 93) *É. nēm-xātpā* 'senki; niemand' (*xātpā* 'valaki; jemand'); (KANN.—LIHM.: SUST. 101: 67, 73, 133) Szo. *nē*-. *nēmat* 'keinerlei' (*mat* 'irgend etwas'), (VNYj. 15) *É. nēm-xot* 'sehol; nirgends' (*xot* 'hol; wo'); osztj. (KT. 579) Ni. *nem*-. *nēm-xōjat*, Kaz. *nem-xōjat* 'niemand' (*xōjat* 'jemand'), Ni. *nē*-, Kaz. *nē*-. Ni. *nēmōtta*; Kaz. *nēmātt* 'nichts' (*mōtta* 'etwas').²

SIMONYI közel járt az igazsághoz, amikor a *ne*, *nem* szócskával és javasolt rokon nyelvi megfelelőivel kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy azok eredetileg nem tagadósók voltak, hanem kötőszók (vö. votj. *no* 'auch, und, aber'); a *nem* (< **ne* + *mi* 'was') tagadott ige mellett vált tagadó jelentésűvé.

4. Valószínűleg igaza van SIMONYI-nak abban, hogy a m. *ne*, *nem* eredetileg nem lehetett tagadószó. Az uráli tagadó ige (**e*-) ismeretében ez másképp nem is képzelhető el. Az obi-ugor igei eredetű tagadósók arra utalnak, hogy a tagadást az ugor korban is tagadó igével fejezhették ki. Ebben a korban a névmásoknak és a (névmási) határozószóknak nem volt külön tagadó alakjuk (azaz: eredetileg ismeretlen volt a kettős tagadás); tagadó jelentésüket tagadó mondatban (tagadó ige mellett) kapták. A m. *ne* ~ vog.-osztj. *nē*- eredetileg határozatlan és általános névmások képzésére szolgálhatott. Ugyanez a (*ne* >) *nē*- elem lehet meg ui. a m. R. *nēki* 'einige, etliche', *nēmi* 'etwas, einiges', *nēha* 'manchmal', *nēhol* 'hie und da' stb. névmásokban, illetőleg névmási határozószókban is (erről l. még SIMONYI: i. h. 247). A m. *ne* (> *nē*-) ~ vog.-osztj. *nē*- valószínűleg azonos az uráli **nā*- (fi. *nämä* 'diese' stb., l. FUV.; SKES.) mutató névmással. Ebbe az etimológiai összefüggésbe tartozhatnak még a következő szók is: zürj. (WUo.) *nem*-. V. Pecs. Ud. *ni-nem*, I. *ni-nem*, *ni-nem*, V. Sz. P. *nem* (< **ni-nem* < **ni-nem*) 'nichts'; votj. (MUNK.) *no*-. *no*-

² SIMONYI (i. h.), MUNKÁCSI (ÁKE. 477) és PAASONEN (i. h.) idevonták a következő szókat is: zürj. *nē*-. *nē-kod* 'niemand', *ni*-. *ni-nem* 'nichts'; votj. *nē*, *ni*-. Sz. *nē-no* *kijin-no*, K. *ni-no* *kjeten* 'nirgends'; cser. *nā*-. *nā-mat* 'nichts', *ni-mat* ua.; lapp K. *ni*-. *ni-kie* 'niemand'. Ezek azonban oroszból való jövevények (l. KERTÉSZ: SUST. LXVII, 190 kk.). A vog.-osztj. *nē*, *nēm* esetében oroszból való átvételre egyrészt az *n*-, másrészt az *-m* miatt nem gondolhatunk.

kin-no 'senki; niemand', J. *no-mir-no* 'semmi; nichts', (WICHM.) G. *no-kūtš* 'nirgends'.

Az uráli *nä (> m. *ne- ~ vog.-osztj. nē-, ne-*) + *mi 'was' (> m. *mi* stb.) összeolvadásából (kevésbé valószínűen az uráli **nä-* névmás **mä-* képzős alakjából) keletkezhetett a m. *nem ~ vog.-osztj. nēm, nem ~ zürj. nem* szócska. Ez eredetileg 'valami; etwas' jelentésű névmás lehetett. Kialakulásuk az ugor, esetleg — tekintettel a zürj. *nem* alakra — a finnugor korra tehető. A votj. *no-mir-no, no-kūtš* stb. minden bizonnyal votják külön nyelvi fejlődés eredménye. A 'valami; etwas' jelentésű obi-ugor *nēm-ből* tagadó mondatokban — feltehetőleg az obi-ugor korban — tagadó névmások és névmási határozószók előtagja lett (vog. *nēm-χātpā* 'niemand', osztj. *nēm-χōjat* ua.). A vog. *nē-, nēm, osztj. ne-, nem* tagadószócskák csak az északi obi-ugor nyelvterületen vannak elterjedve. Létrejöttükben — úgy látszik — bizonyos areális tényezőknél (pl. zürjénekkel való érintkezés) is szerepe lehetett. A zürj. *nem* szónak voltaképpen ma is csak az orosz eredetű *ni* szócskával együtt van tagadó jelentése: *ni-nem* 'nichts'. A votj. *no* (< uráli *nä) két irányban fejlődött: a) az eredetileg nyomósító szerepű *no-ból* névmások és névmási határozószók mellett (tagadó mondatokban) tagadó jelentésű particula lett; b) egyébként simuló (enklitikus) nyomósító helyzetben 'auch, und, aber' jelentésű kötőszóvá vált.³ (Az orosz eredetű *ne*-vel alakult (MUNK.) Sz. *ne-no-kin-no* 'niemand', Sz. *ne-no-mir-no* 'nichts' formák kétségtelenül újabb koriak.) A m. *ne*-nek tagadó mondatokban eredetileg ugyanolyan nyomósító szerepe lehetett, mint pl. a votj. *no*-nak és az ugyancsak névmási eredetű finn *-kaan ~ -kään* szócskának (*kukaan* 'valaki', tagadva: 'senki', tkp. 'ki is') vagy a mord. *-jak* nyomósító elemnek (*kijak* 'jemand, niemand', *mezejak* 'etwas, nichts', tkp. 'ki is', 'mi is'). Később — feltehetőleg a korai ősmagyarban — ez a *ne* nyomósító szócska és a 'valami; etwas' jelentésű *nem* tagadó jelentést ('nicht, nein') öltött magára.

5. A m. *ne, nem* itt bemutatott származtatását támogatják a következő analógiák is: 1. az észti *mitte* 'nein, nicht', a *mis* (*mi-*) 'was' névmás származéka; 2. ném. *nein* < germ. **ni, *ne + ein* 'nichts eins', *nicht* (őfn. *niwiht, neowiht*) < *ni eo wiht* 'nie etwas' (KLUGE, DtEtWb.¹⁹); 3. a franciában tagadó mondatokban több konkrét jelentésű szóból fejlődött tagadó névmás, illetőleg tagadószó: *pas* 'Schritt' → 'nicht', *personne* 'menschliches Wesen, jemand' → 'niemand', *rien* 'Ding, etwas' → 'nichts' (vö. GAMILLSCHEG, Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache. Heidelberg, 1928).

120. Magyar óv 'bewahren, behüten'

1. Óv 'bewahren, behüten' [1318: Quandem terram Custodum carceris Themlechow vocatam (OkI Sz.); 1416 u./1450 k.: *ogad* hog valaki mégne efmèz-iè (BécsiK. 7)] szavunk ma *v-tövű* (*óv ~ óvok, de ó, ottam, óni* is), de régebben az *sz-szel* bővülő *v-tövű* igék csoportjába tartozott. Pl. 1372 u./1448 k.: *ozyauala* . . . vele valo lakafat (JókK. 12); 1522: ev magaat gonoz peldatwl ozza vala (HorvK. 252); 1604: *oszsom, magam oszom* (MAL.), I. BÁRCZI, Szó-

³ A votj. *no* (~ zürj. *nē-m*) családjába vonható még a votj. *noš* 'noch' (~ zürj. *nešta* ua.) is. A votj. *no* oroszból való származtatása (< or. *ho*) (KERTÉSZ: SUST. LXVII, 193) nem fogadható el.

töv. 51, 54. Az *óv* *v*-je analógiás úton, a teljes töből (pl. *óvok*) hatolt be a csonka töbe: *ó* > *óv* (BÁRCZI: i. m. 51).

BUĐENZ (MUSZ. 844) egyeztetése (~ mord. *vano*- 'schauen; hüten, schützen', észt *vāta*- 'sehen') hangtani nehézsége miatt nem fogadható el (l. SzófSz.). MIKOLA (NéprNytud. VIII, 27, XI, 24; l. még ANDERSON, Wandl. 223) az osztj. (KT. 1047—8) V. Vj. *lāyal*- 'warten (V., Vj.), aufpassen, im Auge behalten, schützen (V.), auf der Lauer sitzen (Vj.)' és a finn *säästää* 'sparen, schonen' szóval vetette egybe. Az osztj. *lāyal*- eredeti szókezdő *l-je miatt sem a magyar, sem a finn szónak nem felelhet meg (RÉDEI: NytudÉrt. 58: 168). Az osztj. *ä*, finn *ää* és a m. *ó* magánhangzó-képviselő is az egyeztetés ellen szól. A finn szó helyes etimológiájáról l. TOIVONEN: Vir. 1949: 53.

2. Az elhárított téves egyeztetések ellenére az *óv* nyelvünk ősi szókincsébe tartozhatik, mivel etimológiai megfelelői megtalálhatók az obi-ugor nyelvekben: *v o g*. (MSZ.) KL. *uj*-, *ui*- 'lát; sehen'; (WV. 193, 197) TJ. *wā* 'er wird sehen', AK. *wām* 'ich sehe' ~ *wāji* 'er sieht', FK. *wēm* 'ich sehe' ~ *wāj* 'er sieht', P. *wēym* 'ich sehe' ~ *waj* 'er sieht', AL. *ūm* 'ich sehe' ~ *uji* 'er sieht', AK. FK. *ūšam* 'ich sah', Szo. *wāy* 'er sieht'; (CSERNY.) É. *van̄kve* 'знать; видеть' | o s z t j. (KT. 13) DN. *ājat*- 'finden; bemerken, wahrnehmen, sehen', Trj. *ojajta*- 'finden (z. B. einen verlorenen Gegenstand)', Ni. *ujat*-, Kaz. *wojjet*- 'finden'; (PD. 5) Ko. *ājat*-, J. *ojajta*- ua.; (uo. 3060) Ko. *wojjet*- 'sehen'; (KT. 268) DN. *wo*- 'sehen; wissen; kennen (z. B. eine Person); können', Trj. *wu*- 'sehen; wissen (eine Einzelheit von etw.) voraussagen', V. *wu*-, Vj. *u*- 'sehen', Ni. *u*-, Kaz. *wop*- 'sehen (Ni.)', wissen; kennen (eine Sache, eine Person) (Ni. Kaz.)'.

A vogul és osztják változatokból arra következtethetünk, hogy szavunk az ugorban *w- kezdetű volt. Magyarázatra szorul azonban a DN. *wo*-, Trj. *wu*- stb. mellett a magánhangzóval kezdődő DN. *ājat*-, Trj. *ojajta*- stb. (erről l. még STEINITZ, DialEtWbOstj. 23). A szóbelseji mássalhangzó *-*j*- lehetett, mely mind a vogulban, mind az osztjákban egyes nyelvjárásokban, ill. alakváltozatokban eltűnt (a magyar hangképviselőről l. alább). A vogul és az osztják interdiálektális magánhangzó-megfelelés rendkívül szövevényes. A ki-következtethető ősvog. *ē ~ *ā, *ū ~ *ũ és ősosztj. *a ~ *u, *o ~ *u ~ *ō, *o ~ *ā váltakozás alapján az eredeti ugor magánhangzót nem tudjuk megállapítani. A m. *ó* (> *óv*) 'bewahren, behüten' azonban óm. *uū-, *ou- és *au- (< ősm. *uw3-, *ow3-, *aw3-) alakból egyaránt megmagyarázható (vö. BÁRCZI, Htört.² 93, 96). Az óm. *-*u*- (< ősm. *-*w*-) hiátustöltő lehet az eredeti *-*j*- helyett. Ugyanilyen hiátustöltő hangot (*v*) találunk az eredeti *-*j*- helyén a N. *ev*, év 'Eiter', N. *követ* 'abárolódik, párolódik; abgekocht, gedünstet werden', *követ* 'folgen' szavainkban is. Az ugor szókezdő *w- a magyarban eltűnt. Az ugor alapalak tehát *wsj3 lehetett.

Az eredeti (ugor kori) jelentés 'lát; sehen' lehetett (vö. vogul-osztják). A magyarban végbement 'lát; sehen' → 'óv; bewahren, behüten' jelentésváltozás számos analógiával valószínűsíthető: m. *lát* 'sehen, schauen' ~ *szam*. jur. (LEHT. 226) *letampā* 'schützen, bewahren, hüten', m. *véd* 'schützen, bewahren, hüten' ~ *zürj*. *vidl̄ni* 'sehen, schauen'; *votj*. (MUNK.) Sz. *ul*- 'nézni, szemlélni; schauen, besichtigen' ~ 'vigyázni, ügyelni; achtgeben' ~ 'óvni, megvédeni, oltalmazni; hüten, bewahren, schützen'; mord. *vanoms* 'schauen, betrachten, besehen' ~ 'hüten, bewahren, beschützen' (l. még RÉDEI: MNy. LX, 100). Az obi-ugor nyelvekben lezajlott 'lát; sehen' → 'tud; ismer; wissen,

kennen', ill. 'lát; sehen' → 'talál; finden' jelentésfejlődésről l. KERESZTES: NyK. LXIX, 271–2.

Az *ó, óv* igénkkal összetartozó *ótalom* > *oltalom* alakulás- és képzésmódjáról l. HIDVÉGI: Pais-Eml. 304. Tévesen: KÁLMÁN: MNy. L, 162.

121. Magyar *vásik* 'sich abwetzen'

1. A *vásik* 'sich abwetzen, stumpf werden' igére az első adat 1510-ből ismeretes: evnen magat alazatoffagban *vaflalvan* (MargL. 46). Szavunk eredetével legutóbb K. SAL ÉVA foglalkozott (NyK. LIII, 260). A magyar szót egyebek között a következő obi-ugor szócsaláddal vetette egybe: *v o g.* (VNYj. 272) T. *il-aškh-: ušlamēm il-aškhēts* 'ruhám elviselődött'; (KANN., közli LIIM.: FUF. XXII, 171) TJ. *ašk-*, AK. FK. *āšy-*, P. *āšš-*, AL. KL. *ašš-*, Szo. *ošy-* 'schaben (Leder mit dem Messer), abschaben (Blut vom Leder) (TJ. Szo.), harken, zusammenharken, (mit der Heugabel Heu) zusammenziehen, -raffen' | *o s z t j.* (OL. 146–7) Trj. *wočāytā-*, Mj. *wāčāy-*, Vj. *wočāytān-*, Ni. *ušām-*, Kaz. *wošām*, O. *psi-* 'schaben'. A vogulban az eredeti szókezdő **w*-eltűnt (erről l. LIIMOLA: i. h.). A vog. *-k-*, az osztj. *āytā-*, *-āy-*, *-ām* stb. igeeképzők. — K. SAL ÉVA TOIVONEN (FUF. XIX, 97–8) és LIIMOLA (i. h.) alapján még a következő szavakat is idevonta: ? *v o t j.* (WIED.) *vešany* 'brechen (Flachs od. Hanf)' | finn *vitaa, vitiä* 'Flachsschäben abschwingen; mit Messer schneiden' | lapp N. *faskot, vāskot* 'radere, scabere' (l. még FUV.). A votják és a finn szó első szótagbeli *e*, ill. *i* hangja, a lapp pedig *a*, *ä* (= *â*) magánhangzója és *-sk-* mássalhangzó-kapcsolata miatt nem egyeztethető a *vásik*-kal és obi-ugor megfelelőivel (vö. E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 77).

2. TOIVONEN (i. h.) szerint a fenti csoportba tartozhatna a zürj. (WIED.) *vuštyny* 'schaben, kratzen, abschaben . . .' és a votj. (WIED.) *vuštyny* 'schaben, kratzen', (MUNK.) Sz. *vušt-* 'vakarni, reszelni; schaben, kratzen' is, feltéve, ha *-t* elemük igeeképző. Az újabb zürjén szótárakban több olyan szót találunk, amelyek a zürj. *vuštyny* családjába vonhatók. Pl. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. Le. *vušjini* 'verbleichen (die Farbe), verschießen (V., Le.), sich schleifen, sich fasern (Le.)'; Vm. *vušmi-, jajis vušmis* 'sein Fleisch fiel ab, wurde [von dem Mühlrad] abgemahlt, [bloß die Knochen blieben]'; (SZRŠZLK.) Szkr. KSz. *vušjini*, AV. *vušjini*, FV. *vušjini*, Vm., AV., Ud. *vušmini*, FSz. Le. *vuššini*, Vm. *vuštjissini* 'стереться, отскоблиться; облезть (напр. о краске); линать, вылинять, выцвести (об краске) (Lu., Le., Szkr., KSz., FSz., FV.)'. Ezek az adatok hozzásegítenek bennünket a TOIVONEN által felvetett kérdés tisztázásához. A felsorolt zürjén igeekről ui. világosan leválasztható *-ji-*, *-mi-*, *-ši-*, *-tišši-* képzők kétségtelenül arra utalnak, hogy a zürjénben és a votjában egy **vuš-* alapszóval kell számolnunk. Ez a zürj.-votj. *vuš-* alapszó pedig kiválóan illik a m. *vásik*-hoz és obi-ugor megfelelőihez. A rekonstruálható finnugor alapalak **wačš-* lehetett.

122. Vogul *mati* 'megöregszik; alt werden'

A *v o g.* (MSz.) É. *mati*, K. AL. *māti* 'megöregszik; alt werden', K. *mātep khātél* 'lenyugvó nap; untergehende Sonne' (*khātél* 'nap; Sonne'), (WV. 31) TJ. P. AL. *mātsəm*, AK. FK. *mātsəm*, Szo. *matšəm* 'ich wurde alt' etimológiailag összetartozik a következő *o s z t j á k* igével: (KT. 554) V. Ni. O. *met-*

'ermüden, erschöpft werden (V. O.), schwach werden, erschlaffen, seine Spannkraft verlieren, durch Eintrocknen schlaff werden (Bogen, Feder) (Ni.)', Trj. *mät-* 'ermüden, erschöpft werden; schwach, lose werden, sich lockern (Bogen, Feder)'; (PD. 1188) J. *mät-* 'müde werden'. Mássalhangzóik azonosak (*m*, *t*), a feltehető ősvog. *e és ősosztj. *e is szabályosan felel meg egymásnak. A két szó jelentéstani viszonyára vonatkozóan vö. zürj. (WUo.) *peris* 'alt' ~ 'alterschwach, hinfällig'; lat. *senex* 'alt' ~ *seneo* 'bin alt, schwach' (l. WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³).

123. Osztják *ux* 'Kopf'

Az osztj. (KT. 21) DN. Ni. *ux*, V. Vj. *уҗ* (*уҗәм*), VK. Vart. *оу* (*уҗәм*), Trj. *оу*, Kaz. O. *оҗ* 'Kopf', (PD. 2795) Ko. *ux* J. *ow* ua. jelentésénél és nyelvjárási elterjedtségénél fogva minden bizonnyal nagyon régi szó, bár elfogadható etimológiája mind ez ideig nincs. Ajánlott uráli egyeztetése: finn *oiva* 'brav', *oivaltaa* 'begreifen, verstehen', lapp N. *oai've* 'Kopf; Spitze, Gipfel' stb. (l. SKES.; E. ITKONEN, LpChr. 153) ui. aligha helyes, mivel a finn *oiva* stb. alapján feltehető uráli *-*jw*-kapcsolatnak az osztjákban nem felelhet meg *χ*, *γ*, -*w*. STEINITZ (DialEtWbOstj. 33; l. még PD. 2795) a vog. TJ. *āχ*, KK. *ēχ* 'Hügel' szót adja meg az osztj. *ux* esetleges megfelelőjéül, két ?-lel utalva az egyeztetés nyilvánvaló jelentéstani nehézségére. Véleményünk szerint mind hangtani, mind jelentéstani szempontból kiválóan illik az osztj. *ux*-hoz a következő szelkup szó: (CASTR.—LEHT.: SUST. 122: 16) N. *uug* 'Ende, Schluß', NP. *uugó*, FO. *úugó*, B. Ta. Kar. *uug* (*uuk*) 'Ende, Lippe'; (ПРОК.) *ūkь* 'передний конец, нос (у животного), клюв (у птицы)'. Az osztják 'Kopf' és a szelkup 'Ende, Schluß' jelentések megfelelésére vö. m. *fej* 'Kopf, Haupt' ~ zürj. *pom* 'Ende, Anfang, Spitze' stb. (l. MSzFgrE.); lapp *oai've* 'Kopf' ~ 'Spitze, Gipfel'; cser. *wuj* 'Kopf' ~ 'oberes Ende, Ende; Wipfel'. A kikövetkeztethető uráli alapalak: *ok3 vagy *uk3. — Az osztják szó bekerült a vogul népköltészet nyelvébe: (MK. III, 170) É. *āχi* 'fő', (KANN.—ЛИМ.: SUST. 101: 212, 429) Szo. *оҗи* 'Haupt' (l. STEINITZ, DialEtWbOstj. 33).

GYÖRKE (MŊy. XL, 17; l. még FUV.) a szelk. *uug* szót a m. *vég* 'Ende, Schluß', finn *viimeinen* 'letzt' stb. szavakkal egyeztette. Ez azonban a hangrend különbözése miatt nem fogadható el.

124. Zürjén *нин чери* 'женская особь семги'

A nöstény lazacot jelentő zürj. Vm. *нин чери* (*nin čeri*) szót a SzsZl-K-ból idézzük. Tudomásunk szerint ez a kifejezés más forrásban nem fordul elő. Az utótagként álló *чери* (*čeri*) halat jelent. A *нин* (*nin*) szócska jelentésének — és esetleges etimológiájának — a kibogozásához abból kell kiindulnunk, hogy a *нин чери* jelzős szerkezet nöstény halfajtára vonatkozik. A nöstény hal jelölésére a következő kifejezéseket ismerjük még a zürjénből: (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Ud. *peka čeri*, V., FV. *pekja č.*, Le. *peka čerig* 'Rogner'; FV. *in-čeri* 'Rogner (weibl. Fisch)'. A *peka čeri* stb. tulajdonképpeni jelentése: 'ikrás hal' (*peka* 'ikrás; Rogen habend'). A FV. *in-čeri in* elemének a jelentése 'Frau, Weibchen von Tieren'; az *in-čeri* tehát szó szerint 'nöstény hal; weiblicher Fisch' jelentésű. Ez utóbbi kifejezés a mi szempontunkból különösen fontos. Feltehető ugyanis, hogy a nöstény halat, mégpedig nöstény lazacot jelentő Vm. *нин чери* első elemének az eredeti jelentése — az *in-čeri*—

beli *in* szócskáéhoz hasonlóan — szintén 'nő, nőtény; Frau, Weibchen' volt. E mellett szól az a körülmény is, hogy ugyancsak a Vm. nyelvjárásban a hím halat, ill. marénát jelentő (SzsZsLK.) *сеп чепу* 'cameц рыбы', *вер-кебѣс* 'cameц-сиг' kifejezések előtagja az ópermi *ver* 'Sklave, Diener' (vö. *veres* 'Gatte, Ehemann') ~ votj. *var* 'Sklave, Diener, Knecht' szóval azonos. A 'Frau, Weibchen' jelentésű zürj. *nin* szócska a következő etimológiai család tagja lehet:⁴ m. *nő* (*neje*) 1. 'Frau, Weib', 2. R. 'Weibchen' | v o g. (WV. 41) TJ. *nī*, AK. AL. *nē* stb. 'Weib, Frau; Weibchen' | o s z t j. (OL. 163) DN. *neη*, V. Vj. *nī*, O. *nīη* 'Weib' | m o r d. (Beitr. 28) E. *nī* 'Frau, Weib' | l a p p N. *njīηηālās* ~ *njīηēlās* 'female animal, female' || szam. jur. (LEHT. 312) O. *ne* 'Weib, Frau' stb. (A m. *nő* stb. összetartozásáról l. GYARM., Aff. 215; LINDSTRÖM: Suomi 1852: 63; MUSZ. 401; HALÁSZ: NyK. XXIV, 462; Beitr. 28; NyH.⁷; SzófSz.; FUV.) A szóközépi *-η-nek — az uráli alapalak **nīηā* lehetett — a zürj. *nin* -n-je szabályos folytatója.

125. Zürjén *oč* 'сила'

A zürjén nyelvjárási szótárban (SzsZsLK.) felbukkanó I. *oč* 'сила' *мочь*, *оча* 'сильный' etimológiailag azonos a zürj. (WUo.) V. *eč*, P. *ječ* 'Anständigkeit, Schicklichkeit (V.), Kraft, Stärke (P.)' alakkal. Az *eč* szó családjáról és származékainak jelentéstani vonatkozásairól l. RADANOVICS: NyK. LXII, 126. A kettő közül kétségtelenül az *eč* az eredetibb, az *oč*-ban szórványos **e > o* változás történt. A korai őspermiben lezajlott **e > o*, ill. **ē > ō* hangváltozás jól ismert, de az *oč* o-ja aligha származhat ilyen régi időkből. Valószínűbb, hogy ebben a szóban viszonylag későn végbement nyelvjárási különfejlődéssel van dolgunk.⁵

126. Votják *valan* 'hiúz; Luchs'

A votj. (MUNK.) J. *valan*, *balan* 'hiúzmacska; Luchs', (URSzl.) *бала́н* 'рысь'⁶ változatai közül a *valan* az eredetibb, a *balan* b-je talán a hasonló hangalakú, tatár eredetű (WICHM.: SUSA. XI, 14, 41) MU. *balan* 'Hirsch' szóval való keveredéssel magyarázható (UOTILA: SUST. LXV, 56). A *valan* 'hiúzmacska; Luchs' a votj. (MUNK.) *val*, *vali*: G. *čil-val*, M. *čili-vali* 'fény; fénylő, ragyogó, csillogó; Glanz, Schimmer; glänzend, schimmernd', Sz. *valk*, M. *valt* 'fényes, ragyogó, csillogó, glänzend, schimmernd, leuchtend' (~ zürj. (WUo.) *valal* 'glänzen, schimmern') szavak alapján feltehető, de eddig még nem adatolt **valal* 'fénylik, csillog; leuchten, glänzen, schimmern' ige -an igenévképzős alakjából keletkezhett. Az -an képzőről l. WIEDEMANN, Gramm.

⁴ Arra, hogy a *nin* jelentése 'ikra; Rogen' lett volna, azért nem gondolhatunk, mert a finnugor nyelvekben nem lehet olyan 'ikra; Rogen' jelentésű szót találni, amellyel a zürj. *nin* egyeztethető volna.

⁵ Nem volna érdektelen tüzetesebben megvizsgálni a zürjén nyelv külön életében jelentkező *e > o* labializációt (pl. zürj. *kerzīnī* 'schreien' ~ *gorzīnī* ua., *kepres* 'krumm, schief, biegsam' ~ *kopīrtīnī* 'beugen, krümmen' stb., l. WICHMANN: SUST. XXXVI, 70; l. még RÉDEI: NyK. LXX, 159) abból a célból, hogy van-e valami köze a korai őspermi **e > o*, **ē > ō* hangváltozáshoz, avagy attól teljesen független, új jelenségről van-e szó. Ez talán a hangfejlődési tendenciák térben és időben való hatóerejének a vizsgálata szempontjából is tanulságos lehetne.

⁶ A KLAPROTHNÁL vogulnak feltüntetett *balán* 'Luchs' kétes adat (l. KÁLMÁN: MNyTK. 43: 6). Vajon jövevénytűző a votjából?

48; A. KÖVESI, PermiKépz. 250. Eszerint a votj. *vaľan* eredeti jelentése 'fénylő, csillogó (állat); leuchtend, glänzend (Tier)' lehetett. A macskával rokon ragadozó állat nevét fénylő szeméről kaphatta a votjákban. Ez a névadás könnyen érthető, hisz hasonló elnevezések más nyelvekben is találhatók: ném. *Luchs* 'hiúz' ~ litv. *lúszis* ua. ~ or. *pyľb* ua. stb. < ieur. **leuk-* 'leuchten, licht, sehen' (l. KLUGE, DtEtWb.¹⁹).

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

116. Ung. *marad* 'bleiben'

Das Grundwort **mar-* von ung. *marad* 'bleiben' ist vielleicht mit den folgenden samojedischen Wörtern zu vergleichen: jur. O. *mate* 'zurückbehalten, zurückhalten, nicht geben', twg. *māra'ama* 'fest machen' usw.

117. Ung. *mered* 'emporragen, starren'

Die Familie von ung. *mered* 1. 'emporragen', 2. 'starren, erstarren' ist äußerst reich (s. SzófSz.). Das zu erschließende Grundwort **mer-* paßt sowohl aus lautlichem, als auch aus semantischem Gesichtspunkt gut zu den folgenden ob-ugrischen Wörtern: wog. *mari* 'szorul, reked, elakad, szükségbe jut stb.; sich verengen, stecken bleiben, stöcken, in Not gelangen usw.' | ostj. Ni. *mārem* 'Leid', DN. *mārap* 'stickige, muffige Luft' usw. Die Bedeutung in der ugrischen Periode dürfte 'pressen, drängen, sich verengen' gewesen sein. Für die ungarische Bedeutung 'starren, erstarren' vgl. lat. *stipāre* 'dicht zusammendrängen' ~ dt. *steif*, ahd. *stif* 'steif, starr, stattlich, aufrecht'.

118. Ung. *mutat* 'zeigen'

Der Verfasser stellt das ungarische Verb *mutat* 'zeigen' zu den folgenden Wörtern: ostj. *mojəpt3* 'Rätsel' | tscher. *moam* 'finden' | mordw. *mujems* ds. | fi. *muistaa* 'sich erinnern, verstehen, kennen; können' | olon. *muja-* 'kosten' | weps. *muja-* 'probieren, tasten'. Die ursprüngliche Bedeutung mag 'anrühren, tasten' gewesen sein. Im Ungarischen kann mit einer Bedeutungsentwicklung *'anrühren, tasten' → *'verstehen, wissen, kennen lassen, erinnern, mahnen' → 'zeigen' gerechnet werden. Aus semantischem Gesichtspunkt vgl. fi. *osata* 'können, kennen, verstehen' ~ *osoittaa* 'zeigen, weisen'; lat. *monēō* '(ich) mahne' ~ *mōnstrō* '(ich) zeige, weise' ~ *memini* '(ich) erinnere mich'. Die zu rekonstruierende finnisch-ugrische Grundform ist **muja-*.

119. Ung. *nem* 'nicht, nein'

Das ungarische Verneinungswort *nem* und das Verbotungswort *ne*, ferner die zu ihnen gestellten finnisch-ugrischen Wörter (wog. *nē-*: *nēmat* 'keinerlei', *nēm-*: *nēm-xätpä* 'niemand', ostj. *ne-*: *neməat* 'nichts', syrj. *nəm-*: *ni-nəm* 'nichts', wotj. *no-*: *no-kin-no* 'niemand' (mochten ursprünglich keine Negation ausgedrückt haben. Die ob-ugrischen Verneinungswörter verbaler Herkunft (wog. *ä*, *at*, ostj. *änt* usw.) deuten nämlich darauf, daß die Negation nicht nur in der uralischen und der finnisch-ugrischen Periode, sondern auch in der ugrischen Periode durch ein Negationsverb ausgedrückt wurde. Ung. *ne-* ~ wog.-ostj. *nē* ~ wotj. *no* (< uralisch *nä, vgl. fi. *nämä* 'diese' usw.) dürften ursprünglich zur Bildung, bzw. zur Hervorhebung von unbestimmten und allgemeinen Fürwörtern gedient haben (s. ung. *némi* 'etwas, einiges', *néha* 'manchmal' usw.); ihre verneinende Bedeutung konnten sie in verneinenden Sätzen (neben dem Negationsverb) erhalten haben. Das zur Betonung, bzw. Hervorhebung dienende Wörtchen *ne* und das Wort *nem* in der Bedeutung von 'etwas' (< urung. *ne + *mi* 'was' oder *ne + Pronominalbildungssuffix *m3) nahmen — annehmbar im frühen Urungarischen — eine verneinende Bedeutung auf sich. Die vorliegende Herleitung wird auch durch fremdsprachige Analogien unterstützt. Z. B. dt. *nicht* (ahd. *niwiht*, *neowiht*) < *ni eo wiht* 'nie etwas', fr. *rien* 'Ding, etwas' → 'nichts' usw.

120. Ung. *őv* 'bewahren, behüten'

Die Entsprechungen des ungarischen Wortes können die folgenden sein: wog. LM *uj-* 'sehen', TJ *wā* 'er wird sehen', KU *wāji* 'er sieht' usw. | ostj. DN. *äjət-* 'finden;

bemerken, wahrnehmen, sehen', DN *wo-* 'sehen, wissen, kennen' usw. Die igrische Vorstufe mag **wðj3-* gewesen sein.

Die ursprüngliche Bedeutung dürfte 'sehen' gewesen sein. Der im Ungarischen vollzogene Bedeutungswandel 'sehen' → 'bewahren, behüten' kann durch zahlreiche Analogien gerechtfertigt werden: ung. *lát* 'sehen' ~ sam. jur. *letampā* 'schützen, bewahren, hüten', mordw. *vanoms* 'schauen' ~ 'hüten, bewahren' usw.

121. Ung. *vásik* 'sich abwetzen'

Zu ung. *vásik* 'sich abwetzen' und zu seinen ob-igrischen Entsprechungen können auch die folgenden permischen Wörter gestellt werden: syrj. *vušti-* 'schaben, kratzen', *vuðji-* 'стереться' | wotj. *vušt-* 'schaben, kratzen'. Syrj. *-ti-*, *-ji-* und wotj. *-t-* sind Verbalbildungssuffixe. Die zu erschließende finnisch-igrische Grundform dürfte **waðs-* gewesen sein.

122. Wog. *mati* 'alt werden'

Wog. *mati* 'alt werden' hängt etymologisch mit dem ostjakischen Wort *met-* 'ermüden, erschöpft werden, schwach werden' zusammen. Für das semantische Verhältnis der beiden Wörter vgl. syrj. *periš* 'alt' ~ 'altersschwach, hinfällig'; lat. *senex* 'alt' ~ *seneo* '(ich) bin alt, schwach'.

123. Ostj. *ux* 'Kopf'

Der Verfasser vergleicht das ostjakische Wort *ux* 'Kopf' mit sam. selk. N. *uug* 'Ende, Schluß'. Aus semantischem Gesichtspunkt vgl. ung. *fej* 'Kopf, Haupt' ~ syrj. *pom* 'Ende, Anfang, Spitze'; lp. *oi've* 'Kopf' ~ 'Spitze, Gipfel' ~ tscher. *wuj* 'Kopf' ~ 'oberes Ende; Ende; Wipfel'.

124. Syrj. *нин чери* 'женская особь семги'

Das erste Glied (*nin*) des das Weibchen des Lachses bedeutenden Ausdrucks *нин чери* (*nin čeri*) kommt selbständig nicht vor. Dieses Wörtchen *nin* kann — falls seine ursprüngliche Bedeutung 'Frau, Weibchen' war — mit dem ungarischen Wort *nő* 'Frau, Weib' und seiner Familie verglichen werden.

125. Syrj. *oč* 'сила'

Das im syrjänischen Dialektwörterbuch (SrSLK) erscheinende I *oč* 'сила, мочь' ist eine Variante von P *eč*, *ječ* 'Kraft, Stärke'. In der Form *oč* fand ein sporadischer Wandel **e > o* statt.

126. Wotj. *valan* 'Luchs'

Wotj. *valan* 'Luchs' kann aus der mit dem Partizipalbildungssuffix *-an* erweiterten Form eines auf Grund von wotj. *val*: *čil-val* 'Glanz, Schimmer; glänzend, schimmernd' und von *valk* 'glänzend' (~ syrj. *votal-* 'glänzen, schimmern') anzunehmenden, jedoch bisher noch nicht belegten Verbs **valal-* 'leuchten, glänzen, schimmern' entstanden sein. Vgl. dt. *Luchs* usw. < ieur. **leuk-* 'leuchten, Licht, sehen'.

A tárgy jelölése a vogul nyelv tavdai nyelvjárásában

1. Eddig már több jelentős tanulmány foglalkozott a vogul tárgy-essettel.¹ A tavdai vogult legfeljebb csak megemlítik, részletesebben azonban nem térnek ki rá, noha megérdemelné, mivel sok tekintetben eltér a többi vogul nyelvjárástól.

Az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy a tavdai vogulban milyen eszközökkel fejezhető ki a tárgy, valamint azt, hogy milyen összefüggés van a mondat tárgya és az igei állítmány között. (Példaanyagomat MUNKÁCSI² és KANNISTO³ szövegeiből, valamint MUNKÁCSI⁴ és MATTI LIIMOLA⁵ sok értékes nyelvi adatot is tartalmazó tanulmányaiból vettem.)

2. A tavdai vogul mondat tárgyának és igei állítmányának alakja a tárgy határozatlan (indeterminált) vagy határozott (determinált) voltától függ. A tárgy determináltságának jelölése történhetik mind az igén, mind a tárgyként álló névszón vagy csak az igén. (A tavdai vogulban, akárcsak a többi nyelvjárásban, továbbá az osztjákban és a magyarban, a tranzitív igéknek kétféle ragozásuk van: alanyi és tárgyas.) Határozott a tárgy.⁶

1. ha birtokos személyjellel van ellátva, pl. (WV. III, 174) *kāti* (▲○) *īi ketstəm* (■) 'ich verband seine Hand';

2. ha névmási vagy kiemelő jelzője van, pl. (VNGy. IV, 348) *Īrēt nājār ti khātmē* (▲●) *ōkhētstēl* (■) 'Īrēt fejedelem ezt a levelet elolvasta', (VNGy. IV, 370) *vērhu āw* (▲○) *il-nōplēstīl* (■) 'a legifjabb leányt elnászolta';

3. ha a tárgy tulajdonnév vagy névmás, pl. (WV. III, 159–160) *tā-tkā sēnpa:āmē* (▲●) *βā-tstēn* (■) 'er rief den Oheim Senpalta';

¹ BEKE ÖDÖN, A vogul határozók (NyK. XXXV, 71–100, 165–193); BJÖRN COLLINDER, Der Akkusativ im Wogulischen (NyK. LX, 17–21); LAVOTHA ÖDÖN, A tárgyas igeragozás mondattana a vogulban (FgrÉrt. 5. sz. Budapest, 1941), A tárgy jelölése a manysiban (NyK. LIV, 200–218); MATTI LIIMOLA, Zur wogulischen Etymologie und Formenlehre (JSFOu. 57/1, 1–47); MUNKÁCSI BERNÁT, A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve (Ugor Füzetek 11. sz. Budapest, 1894); BO WICKMAN, The Form of the Object in the Uralic Languages (Uppsala, 1955).

² MUNKÁCSI B., Vogul népköltési gyűjtemény IV. (= VNGy.)

³ A. KANNISTO–M. LIIMOLA, Wogulische Volksdichtung I.–VI. (MSFOu. 101, 109, 111, 114, 116, 134 = WV.)

⁴ MUNKÁCSI B., A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve (= VNYj.).

⁵ M. LIIMOLA, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina (MSFOu. 127 = Formenlehre).

⁶ Példáimban a következő jeleket alkalmazom: ▲ = határozatlan tárgy, ▲ = határozott tárgy, ○ = jelöletlen (ragtalan) tárgy, ● = jelölt (ragos) tárgy, □ = alanyi ragozású ige, ■ = tárgyas ragozású ige.

4. ha az elbeszélésben előzőleg már volt róla szó, pl. (WV. I, 161) *kəŋŋ-ja tikaβ pəri-tū* (■) *tūlāšem* (▲ ○)? 'wie machen wir die Finger gerade?'

3. A tárgy szófajilag lehet főnév, névmás vagy főnévi igenév. A főnévi tárgy vagy alanyesetben, vagy tárgyesetben áll. Pl. (WV. III, 182) *kā-t* (△ ○) *mestā:* (□) 'sie gaben die Hand', (WV. III, 174) *kāti:* (▲ ○) *īū-ketstəm* (■) '(sie) verband seine Hand', (WV. III, 171) *neia-rpū kātmi:* (▲ ●) *īū-ketshl* (■) '(sie) verband die Hand des Kaisersohns'. Személyes névmás alapalakja (nominativusa) sohasem lehet a mondat tárgya. Igaz, hogy a tavdai vogulban a személyes névmásoknak két accusativusuk is van: az egyik a függő esetekben jelentkező névmástóval azonos (és az alakját tekintve egybeesik a lativuszszal), a másik a tárgyragos alak (l. LIIMOLA, Zu den wogulischen Personalpronomina. FUF. XXVIII, 20–56). A két accusativusi alak teljesen egyenértékű, használatuk a magyar *engem*, *engemet*, *téged*, *tégedet* használatához hasonló. Pl. (WV. III, 158) *em nūū-n* (▲ ●) *ka-rttēām* (■) *nōŋu* 'ich ziehe dich herauf', (WV. I, 128) *em nūūnmi* (▲ ●) *kāt kantiām* (■)? 'wo soll ich dich finden?' A többi névmás a főnevekhez hasonlóan viselkedik, pl. (VNGy. IV, 370) *tufi* (▲ ○) *vun* (□)! 'azt vedd el!', (WV. III, 162) *tifi-mi* (▲ ●) *lōkāsən* (□) 'klopfe an diesen'. Ha főnévi igenév a mondat tárgya, az mindig jelöletlen. A főnévi igenévnek magának is van tárgya, s ennek határozatlan vagy határozott voltától függően alanyi vagy tárgyas ragozású ige az igei állítmány. Pl. (WV. III, 158) *neia-rpū ū-t* (△ ○) *ēiūŋ* (○) *βāts* (□) 'der Kaisersohn wünschte Wasser zu trinken', (WV. III, 195) *mi-skery eləŋ* (○) *βātāst* (■) *tšē-šmi* (▲ ●) 'der Junge wollte den Wolf totschiagen'. Tehát főnévi igenévi tárgy esetében, ha az igei állítmány és a tárgy kapcsolatát vizsgáljuk, voltaképpen az állítmány és az igenév tárgyának viszonyát vizsgáljuk. Ilyen esetekben ugyanaz a helyzet, mintha az igenek közvetlen főnévi tárgya volna.

4. Először nézzük meg azt, hogy mikor ragtalan és mikor ragos a tárgy. (Amint már említettük, a tárgyként álló személyes névmás mindig jelölt, az egyéb névmások úgy viselkednek, mint a főnevek, a főnévi igenév pedig mindig jelöletlen, ezért az alábbiakban csak a főnévi tárggyal foglalkozunk.)

A határozatlan tárgy mindig jelöletlen. Pl. (VNGy. IV, 347) *Irēt nājār Ulōna nāmp ilmeš vaitin āu* (△ ○) *ānši* (□) 'Irēt fejedelemnek Ilona nevű rendkívül szép leánya van', (WV. III, 179) *le,ŋūt* (△ ○) *eis* (□) '(er) trank Wasser des Lebens', (VNGy. IV, 347) *təxlātət ut* (△ ○) *āmerts* (□) 'sapkájában vizet merit', (WV. II, 3) *tūt kū-l* (△ ○) *βārs* (□) 'da baute er eine Hütte', (VNGy. IV, 369) *muš khul* (△ ○) *vajānt* (□) 'egy kis házat lát', (WV. III, 182) *kā-t* (△ ○) *mestā:* (□) 'sie gaben die Hand', (WV. III, 160) *tū mēs* (□) *tūβin kā-tōx* (△ ○) 'sie gab ihm ein Handtuch', (WV. III, 192) *as kōrmat pū* (△ ○) *kantārs* (□) *niti:* 'noch einen dritten Sohn gebar seine Frau', (VNGy. IV, 357) *muš pū* (△ ○) *khantārs* (□) 'kis fiát szült', (WV. III, 162) *iet iūβēāβ sgiāts* (□) *škatu-x* (△ ○) 'seine mittlere Schwester schenkte einen Kasten'.⁷

⁷ Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy LAVOTHA tévesen értelmezett egy igealakot: (VNYj. 278, idézve: NYK. LIV, 215) *jiw* (△ ○) *šupu-šāmullem* (□) 'a fát keresztül metszem'. A fenti igealak nem tárgyas ragozású, mint LAVOTHA gondolta, hanem alanyi, ugyanis az -l- ebben az alakban nem a tárgyas ragozás jele, hanem a jelen idő.

A determinált tárgy lehet jelöletlen és jelölt. A tavdai vogul nyelvjárásban a tárgyeset ragja *-m* + vokális (KANN. TJ. *-mē*, *-mē*, TCs *-mē*, *-mē*, MUNK. *-mē*, KANN. TJ. TCs *-mī*, *-mī*, MUNK. *-mī* l. Formenlehre 24—25, 27) vagy *-m* (ez utóbbi csak a harmadik személyű birtokos személyjelek után jelenhet meg). Jelöletlen: (WV. III, 159) *em āβūm* (▲ ○) *mēβlām* (■) *nēūn* 'ich gebe dir meine Tochter', (VNGy. IV, 365) *āum* (▲ ○) *khomnā moulēm* (■) *nūn* 'leányomat hozzád adom férjhez', (WV. III, 174) *nemām* (▲ ○) *tūβīn mestām* (■) 'ich) gab ihm meinen Namen', (WV. III, 184) *neriet βānkā nēl* (▲ ○) *kantāstān* (■) '(sie) fanden den Pfeil des mittleren Vanjka', (WV. III, 156) *em nūūn nēn* (▲ ○) *mēūlām* (■) 'ich gebe dir deinen Pfeil', (WV. III, 183) *pettāst* (■) *pelkarāβ ēūpū* (▲ ○) 'er taufte das Kind der Dienstmagd', (VNGy. IV, 362) *āmēx pūm* (▲ ○) *il-mestēm* (■) *khompālēnēn* 'odaadtam a magam fiát a manónak'. Jelölt: (WV. III, 197) *nōpās-tān* (■) *āūmī* (▲ ●) 'sie warben die Tochter', (VNYj. 262) *khumnq nōplēm* (■) *āumī* (▲ ●) 'megkérem magamnak, mint férjnek a leányt', (WV. III, 180) *kūlīm* (▲ ●) *namērtkāβ pūβārst* (■) '(er) drehte ihre Hütte zu einem Ei', (WV. III, 171) *nēārāβ tū kālīmī* (▲ ●) *īlβastēl* (■) 'die Kaiser-tochter sah seine Hand', (VNGy. IV, 367) *khom-pālēn kālīm* (▲ ●) *khul-kēr jū-tārētst* (■) 'a manó a kezét a házba bebocsátotta'.

A jelöletlen határozott tárgy egyenértékű a jelölt tárggyal, vö.: (VNGy. IV, 370) *vērū āw* (▲ ○) *il-nōplēstīl* (■) 'a legifjabb leányt elnászolta' ~ (VNGy. IV, 368) *jīm āumī* (▲ ●) *il-pūstīl* (■) 'a jött leányt elfogta'; (VNGy. IV, 349) *ti khāt* (▲ ○) *khāt pōnēp nālū kītstīl* (■) 'ezt a levelet a hat-fejű kigyó küldötte' ~ (VNGy. IV, 348) *Irēt nājār ti khātme* (▲ ●) *ōkhētstēl* (■) 'Irēt fejedelem ezt a levelet elolvasta'.

5. Amint láttuk, a tárgy határozatlan vagy határozott voltáról nem mindig árulkodik a tárgyként álló főnév morfológiai felépítése, de az állítmányként álló kijelentő módú ige alanyi vagy tárgyas ragozása az esetek túlnyomó többségében utal erre (l. a fenti példákat). Sőt, ha a tárgy határozott, a tárgyas ragozása ige kijelentő módban azt is jelöli, elsősorban MUNKÁCSI szövegeinek tanúsága szerint, hogy egyes vagy többes számú-e a tárgy. Vö.: (VNGy. IV, 346) *nājār uildtālēp khalkhānēm* (▲ ●) *tukifin vātstānē* (■) 'a fejedelem magához hivatta bölcseit (gondolkodó népet)'; (Formenlehre 25) *nōtmē* (▲ ●) *p[īlšānl] mēβlām* (■) 'ich gebe den Pferden Heu', vö. (uo.) *nōmē* (▲ ●) *pīlšānl mēβlām* (■) 'ich gebe dem Pferde Heu'; (VNGy. IV, 370) *tālūtēm* (▲ ●) *vošnā tatāstān* (■), vö. (VNGy. IV, 345) *Lā Vānkā uxsāl-khumme* (▲ ●) *nājārēn tatāstēl* (■) 'Bolond Jancsi a rézembert a fejedelemhez vitte'. KANNISTO szövegeiben a tárgy száma az állítmányon többnyire nem tükröződik: az egyes számú tárgyra utaló igealakok váltak általánossá. Pl. (WV. III, 175) *pōp āmpānī* (▲ ○) *tārītst* (■) 'der Pfarrer liess seine Hunde los', vö. (WV. III, 167) *zōmārs nōtēm* (▲ ●) *tārītst* (■) 'er liess sein gutes Pferd los'; (WV. III, 168) *kantānē* (▲ ○) *šāx elslēm* (■) 'ich tötete alle seine Heere', vö. (WV. III, 170) *kantē* (▲ ○) *šāx elslēm* (■) 'ich tötete all seine Heer'; (WV. III, 168) *tūkūlīl šemānī* (▲ ○) *kūnkālām* (■) 'ihm selbst grabe ich die Augen aus', vö. (WV. III, 170) *tūkūlīl šemī* (▲ ○) *kūnkālām* (■) 'ihm selbst grabe ich die Augen [sing.!] aus'.

5.1. Ha a determinált tárgy főnév, olykor az ige alanyi ragozása is lehet. Pl. (WV. III, 200) *īūkātīl ōrānt* (□) *ēn,βšū-kīm* (▲ ●) *īū* 'die Frau erwartet ihren Mann nach Hause', (VNGy. IV, 345) *jāu pōwānī uxsāl-khumme* (▲ ●)

qñlatlēt (□) 'bátyjai nézik a rézembert', (VNGy. IV, 348) *nājār-pou khār-lut* (▲ ○) *khqrqūlatlāt* (□) 'a fejedelemfi őrzi a csődörlovakat', (WV. III, 154) *qōrmāt it kersəməx pūβi* (▲ ○) *kūtā-nt* (□) 'in der dritten Nacht schickt er seinen jüngsten Sohn'. Az igeragozás ilyen „szabálytalan használata” valószínűleg azzal magyarázható, hogy a tárgyas ragozás alkalmazása már általánossá vált határozott tárgy mellett, de mégsem lett törvényszerűséggé. A magyar nyelvben is megfigyelhetünk bizonyos fokú ingadozást az ige alanyi és tárgyas ragozásának használatában (l. SIMONYI ZSIGMOND, A tárgyas igeragozás ingadozásai. Budapesti Szemle CLXVIII, 384–400).

Ha személyes névmás a tárgy, az ige rendszertől tárgyas ragozása, bár néha alanyi ragozása is lehet, ugyanúgy mint a főnévi tárgy esetében. Pl. (WV. III, 194) *emā-nmi* (▲ ●) *kātī-n ūstī-l* (■) 'er nahm mich in seine Hand', (WV. III, 158) *em nūū-n* (▲ ●) *ka-rttē-lam* (■) *nōŋu* 'ich ziehe dich herauf', (WV. III, 188) *em tūβi-m* (▲ ●) *šəβri-lam* (■) 'ich schlage sie', (WV. III, 157) *nōkqōr mās menē-ūmi* (▲ ●) *nōβē-ts,tn* (■) *iarō-nāl?* 'weshalb hast du uns die Mühe gemacht, von unserem Ort wegzugehen?', (WV. III, 175) *nōkqōr em nenā-n* (▲ ●) *teiti-lānəm* (■)? 'womit werde ich euch ernähren?', (WV. III, 159) *nežār šrētšāitlatstē-l* (■) *tenā-nmi* (▲ ●) 'der Kaiser empfang sie', de (!) (VNyj. 288) *āmānmē* (▲ ●) *in ālānten* (□)? 'engem miért versz?', (VNyj. 272) *tārvi* (▲ ●) *ju-uūlsem* (□) 'megcsókoltam őt'.

5.2. A felszólító mondatokban a tárgy szófajától és határozatlan vagy határozott voltától függetlenül az ige imperativusa alanyi ragozása. Pl. (WV. III, 162) *mei-n* (□) *eš* (△ ○) *menē-βn!* 'gib uns Arbeit!', (WV. III, 198) *āβār-n* (▲ ○) *spīnā i-ltā,tn* (□)! 'führe deine Tochter auf die Heide hin', (VNGy. IV, 370) *tī tqūletmē* (▲ ●) *vošnā tqātān* (□) 'ezen bőrkötet vidd a városba', (WV. I, 128) *ta,tn* (□) *enā-mmi* (▲ ●)! 'trag mich!', (VNGy. IV, 361) *āmānmī* (▲ ●) *jāl-vujin* (□) 'végy le engem'. Valószínűnek látszik, hogy felszólító módban az alanyi ragozás háttérbe szorította a tárgyast, hiszen ez utóbbival alig találkozunk, vö. (WV. III, 201) *ū-lpā* (■) *menē-ūmi* (▲ ●) *ā-lar?* 'nehmt uns, um (hier) zu leben!'.

5.3. A feltételes módjel *-ka/kā*-⁸ alternánsával ellátott igéknek nincs külön alanyi és külön tárgyas ragozásuk. Az ilyen igealakok természetesen nem tudnak utalni a tárgy határozatlan vagy határozott voltára. Pl. (VNGy. IV, 408) *tī tōnēl khōl* (△ ○) *ālēslēstkēt, khōl kwīr-jāptēl ā nqlūs, jīw-jāptēl nqlūs* 'ha ezen tőből halat fogtak, a halat nem tisztították vaskéssel, hanem fakéssel tisztították', (WV. III, 166) *esre-ilmi* (▲ ●) *ī-lēlškān, teχ ne-ū nīn*

⁸ A *-ka/kā*- módjeles igealakok csak alárendelt mondatok állítmányaként léphetnek fel, s a főmondat állítmányában jelzett cselekvés megvalósulásának feltételére utalnak. (Az *-n*- módjeles conditionalisi igei állítmány nem utal ilyen függési viszonyra, csak a cselekvő személy, az alany, szándékát, óhaját fejezi ki.) Pl. (WV. III, 185) *tī ā-lkāt, kātpūtān ōt,tn,ne-lam, ūtū-pāl ā sōŋs*. 'Wenn er hier wäre, stellte ich ihn auf (meine) flache Hand (und) tötete ihn, (und) nicht einmal ein Tropfen Wasser bliebe von ihm übrig.' A *-ka/kā*- módjel eredetét tekintve 'ha' jelentésű partikula, s főleg a múlt idejű alakokhoz járul. Pl. (WV. I, 128) *ī-skān* 'wenn du ... kommst', (WV. III, 165) *ī-skāt* 'wenn er ... kommt', (WV. III, 188) *ī-ū-tōstā-kāt* 'wenn sie hinein gehen'. Nem múlt idejű igealakokra csak egy biztos példánk van: (WV. III, 185) *ā-lkāt* 'wenn er ... wäre'. A (WV. I, 161) *kūsā-skām* 'wenn ich pfeife' esetében nem tudjuk eldönteni, hogy a (KANNISTO, Vokalismus 56) *kūs-* 'pfeifen' ige *-s* momentánképzős (l. LIIMOLA, Wogulische Ableitungssuffixe FUF. XXX, 249) vagy múlt idejű alakjáról van-e szó. Amint láttuk a módjel egyes számban közvetlenül az igetőhöz, illetve a múlt idő jeléhez járul, és ehhez csatlakoznak a személyragok (*-m*, *-n*, *-t*), míg többes számban a személyrag kétszer is ki van téve, a módjel előtt és után: *tō-s-tā-kā-t*.

sóβε 'wenn du den Teufel totschrägst, dann wird sie deine Frau', (WV. III, 180) *miššāxme* (▲ ●) *mε·skān, tεχ karttε·lō* 'wenn du das Mädchen gibst, dann ziehen wir dich', (WV. III, 159) *ū·χ kār* (△ ○) *ī·lōqōtō·askān em nūū·n pεŋkə·n ī·lšēβri·lām* 'wenn du (auch nur) einen Hengst verlierst, haue ich dir den Kopf ab'.

6. A determinált tárgy gyakran el is maradhat a mondatból, és csak az ige tárgyas ragozása utal rá. A tárgy ilyenkor az előző mondatok valamelyikében található. Pl. (WV. III, 187) *amāxpālnāl teβt teiā·nt, īq·lkarō·tā·lε·lām* (■) 'in dem linken brennt Feuer, sie löschen es', (WV. III, 164) *šīβuška kasets tūβi·n, leū·s: „nōkōr kerā·χ neū·n?” ā·nōkōr ā·kerā·χ, sēlā·tā·lε·lām* (■) *īū·pūūmn, neiārpu βānkā·n* 'der Graue lief zu ihm (und) sagte: „Was ist nötig?” „Nichts ist nötig, ich schenke dich meinem Bruder, dem Kaisersohn Vanjka.", (VNGy. IV, 358) *tārēn·pū, it·vūlən āmānmi jortēū?* — *kitūlāl. tuī ti lānt: „vūlēm* (■), *jājīn tām!*” „medvefiú, társul veszle-e [magadhoz] engem?” — kérdi. Amaz ím felel: „Veszlek, nosza gyere!”

7. A szakirodalom az instrumentalist is megemlíti, mint a tárgy egy lehetséges kifejezési formáját. MUNKÁCSI szerint pl. a (VNYj. 263) *lau lēnəl mis* 'három kopékát (tíz evetet) adott' mondatban a *lēnəl* 'evettel' a tárgy. BEKE is ennek a felfogásnak a híve: „Sajátságos használata az -l ragnak, hogy tárgyat is jelöl" (NyK. XXXV, 186). KÁLMÁN BÉLA (VNGy. IV/2, 230) szintén így magyarázza a következő MUNKÁCSI-adatot: (VNGy. IV, 356) *khōrēm jū pūnšit q·khan ešēm vēnērəl vustē* 'a három testvér mindegyike fogta a tüzes harapófogót'; „Az instrumentalis tárgyi jelentésben van . . ." LAVOTHA szerint az -l részleges tárgyat jelöl, de kétségesnek tartja, hogy magyar szemlélet alapján megnyugtató módon megoldható lenne a probléma (l. NyK. LIV, 208–210). LIIMOLA véleménye: „ . . . der Instrumental auf -l ist kein Objektkasus . . ." (JSFOu. 57/1, 47). Bo WICKMAN is ugyanezt az álláspontot képviseli (l. The Form of the Object in the Uralic Languages 6, 46).

7.1. Az „-l ragos tárgyat" tartalmazó mondatoknak három típusa van:

1. A mondat állítmánya alanyi ragozású ige; a mondatban nincs grammatikai tárgy. Pl. (WV. III, 187) *sōtšā βānkā pal·kεps·pāl kūlnā βāxts* 'Hündin-Vanjka warf mit (seinem) einen Stiefel an die Hütte', (VNGy. IV, 350) *nglū poñəl nājār·pəu Vānkā kāti·ašēn nūn·rowāls* 'a kígyó farkával Jancsi fejedelemfi kezére csapott', (VNGy. IV, 356) *khōrēm jū pūnšit q·khan ešēm vēnērəl vustē* 'a három testvér mindegyike fogta a tüzes harapófogót', (VNYj. 263) *lau lēnəl mis* 'három kopékát (tíz evetet) adott'.

2. A mondat állítmánya tárgyas ragozású ige, a mondatnak determinált (többnyire ragos) tárgya van. Pl. (Formenlehre 25) *lō·mε pi·tšā·nl mεβlā·m* 'ich gebe dem Pferde Heu (eigtl. ich gebebe das Pferd mit Heu)', (uo.) *lō·tmε p[i·tšā·nl] mεβlā·nəm* 'ich gebe den Pferden Heu', (WV. III, 195) *em neū·n nūl ūlām!* 'ich verschaffe dir eine Frau', (VNGy. IV, 365) *ām nenānmi ti ešēl mōulānēm* 'én nektek ezt a dolgot adom'.

3. A mondat állítmánya passzív ige. Pl. (WV. III, 193) *kelē tšəl, sāxā·rl teitā·lβūm* 'ich werde mit Weissbrot (und) Zucker gefüttert', (VNGy. IV, 322) *nōxōrəl mājūsēn? khaššān kērēl·kəl mājūsēm* 'Mit adtak neked? Csipkézett kalácsot adtak nekem.', (VNGy. IV, 361) *šārkēsēn muš gltēn sntqkhl mōwūs* 'a sas kis aranyszekrénnel ajándékozta meg', (VNGy. IV, 364) *nōxōr ešēl mōwūn* 'ami munkát neked ad'.

A második mondat típust mutatja a legvilágosabban, hogy az *-l* ragos névszói alakok nem mint tárgy, hanem mint határozó szerepelnek a mondatban, ugyanis az ilyen típusú mondatoknak determinált, sőt ragos tárgyuk van, valamint az állítmányként álló ige is determinált tárgyra mutat. A *ḥōmē piṭšānl meḥlēm, ḥōtmē p[iṭšānl] meḥlānəm* mondatok állítmánya a tárgyhöz igazodik: az elsőben egyes számú a tárgy, s a tárgyas ragozású ige is egyes számú tárgyra utal; a másodikban többes számú tárgy van, s az ige is többes számú tárgyra vonatkozik. Tehát sem az első, sem a második tárgy nem lehet a *piṭšānl*.

E három mondat típust másik három típus transzformációjának eredményeként foghatjuk fel:

4. A mondatnak határozatlan tárgy van, és az állítmány alanyi ragozású ige. Pl. (WV. III, 192) *menē-ū ṭšarnēšk tārēm mes* 'uns hat Gott ein schwarzes Hündchen gegeben', (WV. III, 160) *tū mēs tūḥi:n kā-tōlχ* 'sie gab ihm ein Handtuch', (VNGy. IV, 358) *tini-ājni mēs āmān Tārēm* 'Isten nekem enni inni valót adott', (VNGy. IV, 364) *ḥōḥōr eš mēn āmān?* 'micsoda dolgot adsz nekem?'

5. A mondatnak determinált (többnyire ragos) tárgy van, az állítmány tárgyas ragozású ige. Pl. (WV. III, 156) *em nūḥn nē,an meḥlēm* 'ich gebe dir deinen Pfeil', (WV. III, 159) *em āḥm meḥlēm nēḥn* 'ich gebe dir meine Tochter', (WV. III, 197) *āḥiṭim meṭsil in miškerkin* 'er gab seine Tochter jetzt dem Jungen', (VNGy. IV, 350) *Īrēt nājār āwim nājār-pou Vānkā ālpna mēstil* 'Īrēt fejedelem leányát Jancsi fejedelemfi hősnek adta'.

6. A mondat állítmánya passzív ige. Pl. (WV. III, 177) *ēn,ḥṣuḥm šā-teḥū's lāmi* 'der Alte ass alle seine Suppe auf', (WV. III, 197) *miškerχ ḡḥšārn tatō's* 'der Fuchs trug den Jungen weg', (VNGy. IV, 369) *tēlāmēn il-raṣṣūsēm* 'nagybátyám elvetett', (VNGy. IV, 363) *ām tālāmēn il-pērtusēm khom-pālēnēn* 'engemet tatám eladott a manónak'.

Írjuk fel e hat mondat típus alapszerkezetét, hogy a köztük levő összefüggéseket könnyebben feltárhassuk.⁹ (Az alany gyakran elmarad a tavdai vogul mondatban, de az igei állítmány morfológiai felépítése mindig világosan utal az alany személyére és számára.)

1. S → NP + VP
NP → N1nom.
VP → Vindet. + N3lat. + N2instr.
2. S → NP + VP
NP → N1nom.
VP → Vdet. + N3acc. + N2instr.
3. S → NP + VP
NP → N3nom.
VP → Vpass. (+ N1lat.) + N2instr.
4. S → NP + VP
NP → N1nom.
VP → Vindet. + N2nom. + N3lat.

⁹ S = mondat, NP = a mondat alanyi része, VP = a mondat állítmányi része, N = főnév vagy névmás, Vdet. = tárgyas ragozású ige, Vindet. = alanyi ragozású ige, Vpass. = passzív ige.

5. $S \rightarrow NP + VP$
      $NP \rightarrow N1_{nom.}$
      $VP \rightarrow V_{det.} + N2_{nom./acc.} + N3_{lat.}$
6. $S \rightarrow NP + VP$
      $NP \rightarrow N2_{nom.}$
      $VP \rightarrow V_{pass.} (+ N1_{lat.}) + N3_{lat.}$

Ha figyelembe vesszük azt, hogy az $N2_{instr.}$ csak elvétve lehet élőlt jelentő főnév, személyes névmás pedig soha (a tavdai vogulban a személyes névmásoknak nincs is instrumentálisuk), akkor feltétlenül indokoltnak tekinthetjük LAVOTHÁNAK azt az állítását, hogy az instrumentálisragos főnév a részleges tárgyat jelöli. Ez természetesen csak logikailag igaz és nem grammatikailag, amint ezt a második mondat típus is bizonyítja. Az $N2_{instr.}$ grammatikailag határozó.

A 4. és az 5. típust vehetjük alaptípusoknak. Az összes többi e kettő transzformációjának eredménye. A 6. típus az „activum $\rightarrow$ passivum” transzformáció eredménye. A transzformáció szükségszerűen maga után vonja a többi (de nem feltétlenül mindenegyes) mondatrész morfológiai változását és a mondat átrendeződését. Például a 6. típus az alaptípusokhoz képest a következő változásokat mutatja: $V_{act.} (det./indet.) \rightarrow V_{pass.}$, $N1_{nom.} (alany) \rightarrow \emptyset$, ritkábban: $N1_{lat.} (határozó)$, $N2_{nom./acc.} (tárgy) \rightarrow N2_{nom.} (alany)$, $N3_{lat.} (határozó) \rightarrow N3_{lat.} (határozó)$. Ha a mondat állítmánya passzív ige, a cselekvő (logikai) alany csak ritkán van jelen a mondatban. Ennek az lehet az oka, hogy a beszélő vagy nem tudja, vagy valamilyen okból nem is akarja megnevezni a cselekvő alanyt. Az $N2_{nom./acc.} \rightarrow N2_{instr.}$ a (grammatikai és logikai) teljes tárgy $\rightarrow$ (logikai) részleges tárgy transzformációja. Az 1. típus a 4-ből, a 2. az 5-ből keletkezett. A 4. típushoz tartozó mondatoknak indeterminált, teljes, grammatikai tárgyuk van, az 1. típushoz tartozóknak pedig indeterminált, részleges, logikai tárgyuk van. A 4. és az 1. típushoz tartozó mondatok abban különböznek az 5. és a 2. típushoz tartozóktól, hogy a (grammatikai, ill. logikai) tárgy az előbbieken indeterminált, az utóbbiakban determinált. A 3. típus a 6. analógiájára alakulhatott ki. Tehát:

Az eddig elmondottakat összegezve: az $N2$ csak a 4. és az 5. mondat típusban grammatikai tárgy, az 1., 2., 3. és 6. típusban csak logikailag tekinthető tárgynak, grammatikailag határozó, illetve alany.

A transzformáció eleinte csak akkor mehetett végbe, amikor a mondat állítmánya 'ad, ajándékoz, dob' jelentésű ige volt. Később ez a szemantikai kötöttség meglazult, vö. (WV. I, 322) *kōnān pītstā'nēm* 'ich habe für euch Fische gekocht', (uo.) *βāiə-ŋ pōtkān pōlkā'tstānēm* 'ich habe für euch fettreichen Mehlbrei gekocht' (e mondatok tárgya ['euch'] hiányzik, azonban az állítmány utal rá).

Az osztjákban sem ismeretlen a logikai tárgy ilyen kifejezési módja (l. VÉRTES EDIT, Zur Frage des bezeichneten Akkusativobjekts im äussersten Osten des ostjakischen Sprachgebietes. UAJb. XXXI, 486–490: ТҮҮРҮОС-

KIN, Очерки хантыйских диалектов. Ваховский диалект. Москва — Ленинград, 1961 = Očerki). A vahi osztják és a tavdai vogul abban tér el egymástól, hogy egyrészt az előbbiben nincs jelölt tárgy, másrészt pedig az osztják nyelvjárásnak két instrumentális van: instrumentális-comitativus és instrumentális-accusativus (l. Očerki 61—62). Ez utóbbit tartja VÉRTES és TYER-JOSKIN accusativusnak. Valójában az instrumentális-accusativusragos főneveknek csak logikailag lehet tárgyi jelentésük, ugyanis van grammatikai tárgy is a kérdéses mondatokban. Ez különösen olyankor világos, amikor a grammatikai tárgy (= logikai határozó) személyes névmás, ugyanis a személyes névmásoknak van valódi accusativusuk (l. Očerki 63—64). Pl. (Očerki 53) ләүһән мәһнт сүмәнүә мәйләс. 'Он мне платок подарил (досл.: Он меня платком одарил)'.

A magyarban is van lehetőség a voguléhoz hasonló mondat szerkesztésre, vö.: *a kenyérre zsírt ken, a zsírt a kenyérre ken, a kenyeret zsírral ken (meg), a kenyeret a zsírral (meg) ken.*

8. A dolgozat tanulságait az alábbiakban összegezhetjük:

1. A mondat tárgya lehet alapalakban vagy accusativusban álló főnév (de instrumentálisragos főnév nem), vagy főnévi funkciójú névmások (kivéve a nem személyes névmásokat), a személyes névmás accusativusi alakja és főnévi igenév.

2. A határozatlan tárgy mindig jelöletlen, s az állítmány alanyi ragozású ige.

3. a határozott tárgy jelöletlen vagy jelölt lehet, az állítmányként álló kijelentő módú ige többnyire tárgyas ragozású; az ige nem utal következetesen a tárgy grammatikai számára.

4. Mind határozatlan, mind határozott tárgy esetén az alanyi ragozás jutott túlsúlyra, ha az állítmány felszólító módú ige.

5. A mellékmondatokban szereplő feltételes módú igealakok nem képesek utalni arra, hogy a mondat tárgya határozatlan-e avagy határozott.

7. A determinált tárgy el is maradhat, ha korábban már említve volt, határozottságát ilyenkor az állítmányként álló tárgyas ragozású ige jelzi.

HONTI LÁSZLÓ

Выражение прямого дополнения в тавдийском говоре мансийского языка

Данная работа стремится дать ответ на вопрос, какими языковыми средствами выражается прямое дополнение в тавдийском говоре языка манси и каковы взаимоотношения между прямым дополнением и глагольным сказуемым в предложении.

Прямое дополнение в предложении может быть выражено именем существительным или местоимением в роли существительного (за исключением личных местоимений) в именительном или винительном падеже, а также личным местоимением в винительном падеже и инфинитивом глагола. По мнению некоторых исследователей (Мункачи, Бэкэ и др.) окончание творительного падежа также может быть элементом, обозначающим дополнение. Но существительное в творительном падеже в предложении является обстоятельством и только логически можем его считать (частично) дополнением. Те предложения, которые содержат обстоятельство, выраженное творительным падежом (логическое, частичное дополнение), можно считать трансформацией других синтаксических структур.

Если в предложении дополнение определенное (дополнение определяется притяжательным личным окончанием, определением, выраженным местоимением или обособленным определением, контекстом, а даже иногда зависит и от того какой частью речи выражено дополнение, например собственное имя существительное или местоимение), то глагол в изъявительном наклонении в роли сказуемого изменяется по объектному спряжению, а если глагол в предложении стоит в повелительном наклонении, то он изменяется по субъектному спряжению. Если дополнение неопределенное, сказуемое предложения выражается глаголом, который спрягается по субъектному спряжению.

Неопределенное дополнение всегда необозначенное. Определенное дополнение может быть обозначенным или необозначенным, но они всегда равноценны.

Ласло Хонти

Melléknévi igenevek verbum finitumként az osztják nyelv szigvai nyelvjárásában

Az osztjákban gyakori a következő nyelvi forma: a pusztá igetőhöz járul az igenév végződése, mégpedig vagy a jelen idejű *t* elemű, vagy a múlt idejű *m* elemű (STEINITZ szerint *-t*, *-əm*, *-m* OGr. 78, 79), majd ezt követi a birtokos személyrag (*-em*, *-en*, *-t*; *-emən*, *-ən*, *-ən*; *-ew*, *-ən*, *-et* OGr. 55; a szigvai *l*-ző nyelvjárás, tehát esz. és tsz. 3.-ban *l* található). A „nyelvi forma” semleges kifejezést szándékosan használtam, ugyanis a vita tárgyát az képezi, hogy ezek a nyelvtani formák állítmányi helyzetbe kerülve névszói állítmányok-e vagy pedig már ragozott igealakok.

SÁMSON EDGÁR szerint a jelen idejű melléknévi igenév és a múlt idejű melléknévi igenév birtokos személyragos alakjait állítmányként használják, és állítmányi szerepben ezek az alakok nem személyragozott névszók, hanem verbum finitumok.¹ Az *-s* múlt idő jeléről írt tanulmányában ezt mondja: „Szerintünk az osztják nyelvben a *manmem* nem mindig birtokos személyragos participium perfectum, hanem lehet perfectumot kifejező verbum finitum is”... „Tehát itt voltaképpen az állítmányi értékben használt melléknévi igenév lett természetes úton igei állítmánnyá, vagyis végeredményben igévé.”² Ennek a tételnek az igazolásához szeretnék hozzájárulni. Amennyiben ez az állítás igazolttá válik, egy olyan nyelvi folyamatot figyelhetünk meg, amelynek az egyes finnugor nyelvekben ma már csak a végeredményét állapíthatjuk meg.

A fejlődés menetét megrajzolva SÁMSON EDGÁR a participium perfectumból indul ki. Felteszi, hogy a participium perfectum betölthette a névszói állítmány szerepét, és mivel egyrészt a participium perfectum alapján cselekvésszó, másrészt pedig gyakran hordozta az állítmány funkcióját, igévé fejlődése természetes következmény. Az osztják hősénekekben igen sok példát találunk ennek igazolására, vagyis gyakran előfordul a két igenév állítmányként. Pl. *i lopen kätt konä kolom konä katlemti* 'egy eveződet két-három ember ragadja meg' (OH¹ 198/288), *labed anhlel labta läschti* (OH² 377/1579, 1580) 'hét oszlopa hétté áll', *labed ortl älem* 'hét fejedelemlőse aludt' (OH¹ 178/114), *labed anhläl labta länschim* 'hét oszlopa hétté áll' (ONGy 103/440).³ (A múlt idejű melléknévi igenév állítmányi alkalmazása igen gyakori, míg a jelen idejűé igen ritka.)

Kérdéses, hogy ezen birtokos személyragos igenevek nem névszói állítmányok-e még ma is, vagyis a *manmem* nem azt jelenti-e, hogy 'menésem'.

¹ A jelentő mód jelen idejének jelölése az osztják nyelvben. NyK. LXIII, 300.

² A jelentő mód múlt idejének jelölése az osztjákban. NyK. LXVI, 269.

³ Reguly írásmódjából arra következtethetünk, hogy a magánhangzó redukált.

vagy 'mentem'. Ezeket az alakokat mindig verbum finitumokkal fordítják. A fordítást követve könnyen az igeragozás alakjai közé sorolhatjuk őket, pedig névszói voltak komolyan számításba jöhet. FOKOS DÁVID és SCHÜTZ JÓZSEF a tárgyalat formákat állítmányként szereplő igeneveknek tekintette.⁴ Viszont SÁMSON EDGÁR olyan adatokat sorol fel, amelyek azt bizonyítják, hogy ezen birtokos személyragos igenevek már igévé alakultak.⁵ Megemlíti, hogy KARJALAINEN és STEINITZ verbum finitumról beszél. Ezen kívül a KT-ből és KV-ből hoz példákat birtokos személyragos igenevek és személyragos igealakok keveredésére egy paradigmán belül. Ha az igenévhez nem birtokos személyrag, hanem igei személyrag járulna, ez SÁMSON EDGÁR szerint azt bizonyítaná, hogy már nem névszó áll állítmányi szerepben, hanem az igeneveket a beszélők ragozott igének érzik. Ez lenne a legerősebb bizonyíték ezen igenevek verbum finitumná válásának igazolására, ő azonban ilyen példákat nem talált.

A hősénekekben meglehetősen szép számú adatot találtam arra, hogy igei személyrag csatlakozott az igenévhez birtokos személyrag helyett. Ezeket az adatokat az alábbiakban közlöm. Ezen adatok alapján én is úgy látom, hogy a kérdéses alakok verbum finitumok. Továbbá az sem lényegtelen, hogy ezen alakok megtalálhatók minden számban és minden személyben, tehát teljes paradigmát alkotnak. Ezekből az alakokból STEINITZ is teljes paradigmát állított össze,⁶ ezeket az alakokat azonban nem ragozott igével fordítja. Ezeket az alakokat az énekekben sokkal gyakrabban használják, mint a ragozott igéket.

A) A jelen idejű melléknévi igenévből alakult igealakok

Egyes szám

1. sz. Az esz. 1. sz. végződése *-tem* (170),⁷ írásváltozatai *-tém* (2), *-tim* (1). Érdekes a nyelvtani kategóriák keveredése:⁸ fordítják jelen és múlt idővel, sokszor feltételes módú, lehet határozott tárgya, sőt igen sokszor szenvedő jelentésű. Ezek a megállapítások minden számra és minden személyre vonatkoznak. Pl. *ko kusen ämestem* 'férfi gyanánt ülök bár' (OH¹ 174/73); *ämestem* 'ültem' (OH² 227/604); *ma kun jitem* 'én hogyan lennék' (OH² 224/572); *läll paili vuertem* 'gödret elsimítom' (OH² 293/477); *ord nemitem* 'fejedelemhősnek neveznek engem' (OH¹ 170/51), *siutnä áll männtem* 'gőze jár csak engem' (OH² 74/664); *ord nemitäm* 'fejedelemhősnek neveznek engem' (OH⁴ 11/64), *namen tuotäm* 'levisznek' (OH² 330/967), *euel sem äling vuelittim* 'leánya éhét megszüntetem' (OH³ 103/695). Előfordul, hogy a személyrag *m*-je *n*-re cserélődik fel, de ez igen ritka.

2. sz. Az esz. 2. sz. végződése *-ten* (47), írásváltozata *-tän* (1). Pl. *näng kun männten* 'te hogyan mennél' (ONGy 9/848); *siutnä áll männten* 'gőze jár csak' (OH² 76/674).

3. sz. Az esz. 3. sz. végződése *-tal* (2090), írásváltozatai *-täl* (263), *-tel* (10), *-tall* (6), *-täll* (1), *-tälly* (1), *-tär* (3). *letal* 'megeszi' (OH¹ 396/224), *i pull tatä letal* 'egy falatja ott evődik meg' (ONGy 101/201).

⁴ PF. 221., Schütz J.: Az északi osztják szóképzés. NyK. XL, 1.

⁵ A jelentő mód múlt idejének ... 293.

⁶ OVE I, 50.

⁷ A zárójelben az előfordulási számok találhatók.

⁸ Vö. SÁMSON E. említett cikkeivel.

Kettős szám

1. sz. A ktsz. 1. sz. végződése *-temen* (10). Pl. *ämetemen* 'ülünk' (OH² 16/112). A második *e* PÁPAY szerint redukált.

2. sz. A ktsz. 2. sz. végződése *-tan* (2), *-tän* (1). Pl. *kogoltan* 'loholtak', *jächtän* 'jártok' (OH⁴ 185/1675).

3. sz. A ktsz. végződése szintén *-tan* (27), írásváltozatai *-tän* (32), *-ten* (5). Pl. *ämetan* 'ülnek' (OH² 132/112), *nällti ätt jütän* 'nyelezni ám jöjjenek' (OH² 64/573), *ämeten* 'ülnek' (OH² 132/114). Az *n* néha *m*-re cserélődik fel. A magánhangzó PÁPAY szerint redukált.

Külön kell szólnunk a *-tangen* végződésről. Ez azért érdekes, mert az ige-névhez nem a birtokos személyrag, hanem igei személyrag járul: *nuung juch koloh tangen nomen koloh tal* | *lepsing juch koloh tangen nomen koloh tal* 'mintha csak ágasfa bökné ki, fölfeslik az, (ti. a suba) / mintha csak galyas fa bökné ki, fölfeslik az' (ti. a suba), / mintha csak galyas fa bökné ki, fölfeslik az' (ONGy 139/181, 182). Arra gondolhatunk, hogy a páros ismétlés miatt van az igealak duálisban.

Többes szám

1. sz. A tsz. 1. sz. végződése *-teu* (44), *-tēju* (5). Pl. *luiteu* 'csicseregnek hozzánk' (OH¹ 314/1314), *pälltēju* 'félünk' (OH³ 150/1146).

2. sz. A tsz. 2. sz. végződése *tän* (2), pl. *nyächtän* 'nevettek' (OH² 239/762, 763).

3. sz. A tsz. 3. sz. végződése *-tel* (240), írásváltozatai *-täl* (1), *-tälj* (1), *-tely* (1), *-teln* (2). Pl. *li ätt männtel* 'ők menjenek' (OH² 269/176), *vuäginyletäl* 'vergődnek' (OH¹ 404/2089), *totälj* 'elhozzák' (OH³ 54/305), *totely* 'elhozzák' (OH² 36/317), *longteln* 'belépnek' (OH² 377/1581).⁹ PÁPAY többnyire redukáltat ír. Az 1. és 3. sz. REGULYNál inkább *e*, mivel az *e* dominál.

A következő példákban az igenévhez szerintem nem az *-l* birtokos személyrag, hanem a *-t* igei személyrag járul. Az írásváltozatok a következők: *-tüt* (8), *-tütt* (1), *-tat* (1). Felsorolom az összes adatot: *ogol soplän naureltät* 'szándarabjaik szökdelnek', *ogol pelehlän schampeltät* 'szándarabjaik mozognak' (OH² 130/99, 100), *pontät* 'lenyelték' (ONGy 147/1181), *ogol pelehlän naureltät* 'szándarabjai szökdelnek' (OH² 128/86), *numen ütät saschlen* 'fölvöltése hallszik', *nomen ütät saschlen* ua. (OH² 377/1577, 1578), *nomen ütät saschlen* 'fölvöltik, hallszik' (OH³ 109/742, 744) (az ilyen típusú szerkezet gyakori a *nälä* 'látszik' igével is, azonban a szerkezet első tagja igenév, és mindig igenévvvel fordítják: pl. *männtel saschlen* 'menése hallszik' (OH¹ 88/450). Kivételt képez az idézett négy példa, *silal por tätt* 'híradásaik repülnek' (OH² 262/82), *kellel totat* 'üzeneteik hozatnak' (OH² 262/83).

B) A múlt idejű melléknévi igenévből alakult igealakok

Egyes szám

1. sz. Az esz. 1. sz. végződése *-mem* (147), írásváltozata *-mim* (1). Előfordul, hogy a birtokos személyrag *m*-je *n*-re cserélődik fel. Pl. *jachmem* 'bejártam' (OH¹ 152/1291), *endep ne tümem* 'övet hoztak nekem' (OH² 217/481),

⁹ Az *-en* ritmustöltő elemről STEINITZ ír az OVE-ban: II, 50.

togolnā űl ānt nermim 'tolla csak nem is súrolt' (OH¹ 450/2479), *jastemen* 'mondottam' (OH³ 142/1067).

2. sz. Az esz. 2. sz. végződése *-men* (115), az *-n* néma *m*-re cserélődik fel. Pl. *vantmen* 'láttad' (OH² 319/954), *voinā ti tūmen* 'állattól hozzátál-e ide' (OH² 154/319), *āmesmem* 'megülted' (OH³ 101/668).

3. sz. Az esz. 3. sz. végződése *-mal* (400), írásváltozatai *-māl* (135), *-mall* (20), *-māl* (1), *-mel* (35). Pl. *jastemal* 'mondta' (OH³ 140/1049), *āmesmāl* 'ült' (OH¹ 136/1148), *senkelmall* 'fölserdült' (OH⁴ 8/36), *jūmāl* 'lett' (OH² 359/1356), *sittmel* 'marad' (OH² 300/583); egy esetben *-pal* alakú végződést találtam: *etpal* 'feltűnik' (OH⁴ 105/1882).

Kettős szám

1. sz. A ksz. 1. sz. végződése *-memen* (8), írásváltozatnak tekinthető az *-mmen*, elírásnak a *-menem*. Pl. *jāchmemen* 'jártunk' (OH¹ 468/2639), *nyālne . . . noortmemen* 'nyíltól . . . nyársalódtunk' (OH² 100/902), *kānnzemāmmen* 'keresük' (OH¹ 364/1746), *lālemmemem* 'loptunk volna' (OH⁴ 103/911).

A következő igealakok gondolatritmusban szerepelnek. A cselekvő személy esz. 1. személyű. Feltehető, hogy a kétszeri ismétlés miatt szerepel a duális. Amennyiben az igékhez *en* ritmustöltő elem járulhat, erről a lehetőségről sem szabad megfeledkeznünk. Pl. *karteng nyāl ar nyulom jameltmemen / nāling nyāl ar nyulom jameltmemen* 'Vasas nyíltól (eredő) sok sebét amint meggyógyítottam / nyeles nyíltól (eredő) sok sebét amint meggyógyítottam' (OH² 114/1020, 1021).

2. sz. A ksz. 2. sz. végződése *-man* (2). *leūmen* 'ettétek' (OH² 50/430), *pittman* 'kezdtetek' (OH¹ 342/1556).

3. sz. A ksz. 3. sz. végződése *-man* (21), írásváltozatai *-mān* (13), *-mann* (1), *-māng* (1). Pl. *enemman* 'növekedtek' (OH² 144/223), *pittmān* 'kezd' (OH¹ 40/325), *enemmann* 'növekedett' (OH¹ 22/185), *pittmāng* 'kezdték' (OH¹ 340/1542). Valószínű, hogy a következő esetekben igei személyrag járul az ige-névhez: *kānnzemānngen* 'keresték' (OH¹ 354/1656, 1655), *vūās . . . num tārom azzelnā . . . eslemgen* 'várost . . . Num-Torām atyjuk . . . bocsátotta le nekik' (ONGy 139/133, 123).

Többes szám

1. sz. A tsz. 1. sz. végződése *-meu* (42) és *-mēu* (1). Pl. *jachmeu* 'bejártuk' (OH² 172/487), *lylāllynā schi jogotmeu* 'ellenség jött ránk' (OH¹ 204/352), *sēnkelmēu* 'serdültünk föl' (OH⁴ 80/694).

2. sz. A tsz. 2. sz. végződése *-men* (13). Pl. *uitmen* 'tudjátok' (OH² 298/554).

3. sz. A tsz. 3. sz. végződése *-mel* (110). *pussmel* 'nyitják' (ONGy 72/467), írásváltozata *-mell* (2), *senkeltmell* 'serdítettek' (OH¹ 178/113).

Az alábbiakban a *-t* igei személyrag járul az igenévhez: *pānemāt* 'lenyelték' (ONGy 143/692, 699), *leltemāt* 'tevődött' (ONGy 4/151), *leumāt* 'megette' (ONGy 143/701), *altemāt* 'kiemelték' (OH¹ 222/493), *tuumet* 'elvitték' (ONGy 144/870), *leltemet* 'tevődött' (ONGy 4/154), *altemet* 'emelték' (ONGy 144/869), *leumet* 'megette' (ONGy 143/695), *tuumet* 'elvitték' (OH¹ 222/492). Tehát a rag *-māt* (4), *-met* (5).

Száz százalékos biztonsággal természetesen nem beszélhetünk igeragokról. Nem tudjuk, hogy az élő nyelvben előfordulnak-e az igei személyraggal ellátott alakok. Reguly szövegei régiek és ráadásul archaikusak. Az igei

személyraggal ellátott alakoknak a száma igen csekély a birtokos személyraggal ellátott végződésekhöz viszonyítva (4040: 23, kb. 175-szörös az arány). Ezért esetleg számolhatunk az igeragozási paradigmák analógiás hatásával is.

Végül összegezőképpen táblázatban közlöm a tárgyalt végződéseket. A táblázatból kitűnik, hogy ezen végzések megegyeznek a többi *l*-ző északi nyelvjárás megfelelő végződéseivel.

	A jelen idejű igenévből	A múlt idejű igenévből
Esz. 1.	-tem	-mem
2.	-ten	-men
3.	-tal	-mal
Ksz. 1.	-temen	-memen
2.	-tan	-man
3.	-tan, -tangen	-man, -männgen
Tsz. 1.	-teu	-meu
2.	-tán	-men
3.	-tel, -tát	-mel, -met

A. JÁSZÓ ANNA

FORRÁSJEGYZÉK

- Osztják népköltési gyűjtemény. Budapest—Leipz. 1905 (ONGy)
 Osztják hőségekek. Budapest 1944 (OH¹)
 Osztják (chanti) hőségekek. Budapest 1951 (OH²)
 Osztják (chanti) hőségekek. Budapest 1963 (OH³)
 Osztják (chanti) hőségekek. Budapest 1965 (OH⁴)

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- PF = PATKANOW—FUCHS: Laut- und Formenlehre der Süd-Ostjakischen Dialekte. Bp. 1911.
 OGR = STEINITZ: Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Leipzig 1950.
 OVE = STEINITZ: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten I—II. Tartu 1939.
 KV = VÉRTES E.—KARJALAINEN K. F.: Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten, SUST 128, Helsinki 1964.

Причастия как вербум финитум в говоре Сигва хантыйского языка

В хантыйском языке причастия прошедшего и настоящего времени очень часто принимают притяжательные личные окончания. Эти формы в роли сказуемого по мнению одних ученых являются именами с личными окончаниями, а по мнению других — это вербум финитум (личные формы глагола). Автор данной работы стремится доказать второе предположение на основании примеров, взятых из говора Сигва, в то же время дает подробное описание вербу́мов финитумов, возникших из причастий, которые встречаются в материале Регули.

Анна А. Ясо

Néhány megjegyzés a TESz. első kötetével kapcsolatban

Talán mondanom sem kell: nem vagyok hivatott arra, hogy a címben jelzett munkáról ismertetést írjak — akárcsak annak valamely részvonatkozásában is —, így az alábbiakban nem erre kívánok vállalkozni. Nem szeretnék elébe vágni annak a gépi feldolgozásnak sem, melyet a TESz.-en, az ÉrtSz.-éhoz hasonló módon, el kívánunk végezni és melynek eredményeképpen pontos statisztikai adatok fognak rendelkezésünkre állni nem csupán erről a munkáról, hanem tőszókincsünk etimológiai rétegeiről, szókincsünk koronkénti szinkrón állományáról, fokozatos gazdagodásáról stb. Ezért pontos és végleges statisztikai áttekintést sem kívánok adni a TESz.-ről: az első kötet alapján ez úgyszólván illuzórikus lenne. Céлом csupán a következő: megvizsgálni egy kisebb minta alapján az *o n s z a v a k* TESz.-beli szócikkeit, melyek szerepelnek az ÉrtSz.-ban önálló szócikkkel, de nem szerepeltek a SzófSz.-ban. A SzófSz.—TESz. viszonyára, vagyis több mint egy negyed század magyar etimológiai kutatásainak mérlegére vonatkozóan a tüzetes választ a gépi feldolgozás fogja megadni; az itt következők azonban durva közelítéssel képet adhatnak arról, milyen is lesz ez a mérleg, milyen arányokat fog tükrözni stb.

Ez utóbbihoz még a következőt kell fűznöm. Természetesen lesz eltérés a SzófSz. és a TESz. között egyes, a SzófSz.-ban már szereplő etimológiák vonatkozásában is. Lesznek — vannak — olyan esetek, hogy a TESz. elveti a SzófSz. nyújtotta etimológiát. Ám néhány kisebb anyagrész átvizsgálása azt az érzést kelti bennünk, hogy ez az eltérés — bármennyire emlékeztető is a TESz. szerkesztői, szerzői számára — a maga egészében, statisztikailag alig lesz lemérhető. Így például — egy más téma kapcsán — átvizsgáltuk azokat az *a* végű finnugor, magyar belső és török eredetű tőszavakat, melyek szerepelnek a SzófSz.-ban és szerepelnek a TESz. megjelent első kötetében is. Úgyszólván nem találtunk eltérést, inkább csak hangsúlybeli, megfogalmazásbeli különbségeket a két szótár között. Egy-egy szó történetének megítélése igen sok vihart válthat ki, elvi szempontból is rendkívüli jelentőségű lehet (vö. pl. a *nyak* szó körüli vitákkal), ez a tény a kutatóban óhatatlanul azt az érzést ébresztheti, hogy a SzófSz. megjelenése óta igen sok történt a már meglevő etimológiák területén is. A summás áttekintés azonban, úgy lehet, alig-alig tudja érzékelni ezeket az eltéréseket.

Annál érdekesebbek viszont a fentebb említett, a SzófSz.-ban még nem szereplő szócikkek. Hiszen e szavak etimológiájával eddig vagy egyáltalán nem számolhattunk, vagy szét volt az szórva különféle folyóiratokban, résztanulmányokban — tehát etimológiai összképünk kialakításában nehezen játszhattott szerepet. (Hogy mit értek etimológiai összképén, az talán közvetlenül is

belátható; kézzelfoghatóbbá válik majd az alább elmondandókból.) Fontos ezeknek az új (vagy elsőként összegyűjtött) etimológiáknak az ismerete sajátságosan a mi számunkra azért, mert az ÉrtSz. címszóanyagát a SzófSz. alapján osztottuk etimológiai csoportokra; mi tehát vagy nem használhatjuk fel etimológia-kódjainkat, vagy — inkább — számításba kell vennünk a várható főbb eltéréseket, és így használhatjuk fel a SzófSz. nyújtotta információkat. De fontos lehet ennek az eltérésnek a felmérése talán valamivel általánosabb szempontból is. Nevezetesen: joggal szeretnénk etimológiai összképünket minél előbb kialakítani, durva közelítésben lehetőleg még az előtt, hogy a TESz. további kötetei is megjelennek és ezek teljes anyagát is feldolgoztuk volna. Ez a közelítő összkép segíthet egyes konkrét etimológiák megoldásában; de talán nem érdektelen maguknak a TESz. alkotóinak a számára sem: ők mindig egy-egy fát látnak s vágnak, egy-egy szócikk alakjában, ezek mögött nem árt olykor magára az egész erdőre is kipillantani. Persze, a TESz. alkotóinak maguknak is van érzésük az ilyen értelemben vett „erdő”-ről; ám nem tudom, nem tér-e az el elég lényegesen attól az összképtől, amelyet mi, más eszközöket használva, nyújtani tudunk (vö. itt alább például a *f* kezdetű szócikkek statisztikájával).

1. Az általunk átvizsgált minta mindössze 400 szó (szócikk) volt: 300 *a* és *b* kezdetű és 100 *f* kezdetű — csupa olyan szó (szócikk), mely a SzófSz.-ban nem szerepelt. Ezzel egyben át is tekintettük majdnem az összes olyan *a*, *b*, *f* kezdetű szócikket, mely a SzófSz.-ban nem szerepelt, de az ÉrtSz.-ban benne volt: *a* és *b* kezdetű ilyen szócikk volt összesen 321, *f* kezdetű 114 (természetesen csak a tőszavakról van szó). Ez a négyszáz átvizsgált szó mintegy az egyhatoda-egyhetede az összes olyan tőszónak, amely az ÉrtSz.-ban szerepelt, a SzófSz.-ban azonban nem.

2. A számszerű eredményeket az 1—3. táblázat tükrözi. Ehhez a következő megjegyzéseket fűzhetjük.

a) Azért kellett három táblázat, hogy két különböző mintát lássunk; megfigyelhessük, mekkora lehet az eltérés attól függően, hogy az eleve eléggé „idegen” *a* kezdetet vagy a vélhetően „magyarosabb” *b*, illetőleg hangutánzó-hangfestő, finnugor szavakkal bővelkedő *f* kezdetet vizsgáljuk. A harmadik táblázat természetes módon összegezi az első kettő eredményeit; a további következtetések levonása céljából inkább ez utóbbiból kell kiindulnunk.

1. táblázat

a, *b* kezdetű tőszavak (100% = 300)

		Százalék	Halmazott százalék
nemzetközi, vándorszó stb.	69	23	23
német	55	18	41
nincs benne a TESz.-ben	50	17	58
magyar	28	9	67
latin—görög	25	8	76
neolatin	23	8	83
ismeretlen, bizonytalan stb.	21	7	90

2. táblázat

f kezdetű tőszavak (100% = 100)

		Százalék	Halmazott százalék
német	27	27	27
nemzetközi, vándorszó stb.	26	26	26
nincs benne a TESz.-ben	12	12	63
latin—görög	12	12	75
magyar	9	9	84
neolatin	6	6	90
ismeretlen, bizonytalan stb.	5	5	95

b) Az első, talán legszembeszökőbb eredmény: bizony, ezek az újonnan etimologizált szavak igen kevésbé magyarok a maguk egészét tekintve! Nincs különösebb okunk annak feltételezésére, hogy az egyéb szókezdő fonémák esetén lényegesen más lesz a helyzet: a SzófSz.-ban nem szereplő, szigorú értelemben vett tőszavainknak előreláthatólag közel a fele nemzetközi, vándorszó, vagy éppenséggel — német eredetű.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a TESz.-ben — a SzófSz.-hoz képest — az átvizsgált anyagrészben nem tűntek fel új finnugor eredetű szavak (ha az *avitt*-at tőszónak számítjuk — amennyiben töve ma nehezen felismerhető —, akkor benne egy olyan finnugor tőre bukkanhatunk, melynek ez a származéka a SzófSz.-ban, ha jól nézem, nem szerepel). Nem túlságosan magas azonban a magyar belső keletkezésű szavak aránya sem, bár e téren igazán nagyvonalúan jártam el (l. alább, 3.): az egyszerűség kedvéért mindent, ami a magyar nyelven belül keletkezett, e kategóriába soroltam.

c) Egy további tényező, amely szemet szúrhat: elég sok olyan elem van, amely szerepel ugyan az ÉrtSz.-ban, de nem szerepel a TESz.-ben (15% körül). Még mindig elég sok az olyan szó is, mely szerepel ugyan a TESz.-ben, de eredete továbbra is bizonytalan, ismeretlen, vitatott stb. (mintegy 6%).

3. Az összefoglaló számszerű adatoknál azonban ékeesebben szólnak a listák, vagyis az egyes kategóriákba tartozó elemek tételes felsorolása. Nem kívántam a helyet pazarolni: listáim általában (ha csak erre külön utalást nem teszek) illusztratív jellegűek lesznek, távolról sem teljeseek még a mondott anyagon belül sem.*

a) Vajon nem túlságosan ritkák-e, szókincsünknek csupán a perifériáján meghúzódók az oly nagy egyedszámot kitevő nemzetközi és német szavaink?

Íme a nemzetközi és vándorszavak közül néhány: **a:** *abakadabra*, *abszint*, *achát*, *akkord*^{1, 2}, *akrobata*, *akvarell*, *alkohol*, *alkörmös*, *ametiszt* . . . ; **b:** *banán*, *barakk*, *barikád*, *bariton*, *barokk*, *baskír*, *batik*, *bauxit*, *bazalt*, *bazár*, *bár*¹, *bárd*², *bendzsó*, *benzol*, *beton*, *bífsztek*, *bizarr*, *bizmut*, *blöff*, *bojkott*, *boksz*^{1, 2, 3}, *bombardon*, *bór*, *bridzs*, *brigád*, *brikett*, *brindza*, *brokát*, *bróm*, *bumeráng*, *busz* . . . ;

* A listákon az egyes szavak után álló emelt számok (zárójelben vagy anélkül) az ÉrtSz. homonima- és álhomonima-kódjainak felelnek meg, hacsak külön utalás nincs arra, hogy e számok a TESz.-beli kódra utalnak. (A TESz. homonima-kódjai egyébként az esetek nagy többségében, amint ez természetes is, egyeznek az ÉrtSz. hasonló adataival.)

f: *fajansz, fakír, fanfár, fantom, farm, faun, fauna, favorit, fazon, fesztivál, fiaskó, firma, fjord, flamingó, flotta, flóra, flört, foszfát, fotel, fotó, foxtrott, fön, frank², freskó^{1,2}, frivol, fríz².*

3. táblázat

a, b, f kezdetű tőszavak (100% = 400)

		Százalék	Halmazott százalék
nemzetközi, vándorszó stb.	95	24	24
német	82	20,5	44
nincs benne a TESz.-ben	62	15,5	60
magyar	37	9	69
latin—görög	37	9	78
neolatin	29	7	85
ismeretlen, bizonytalan stb.	26	6,5	91,5

És a németek közül: **a:** *abcúg, adu, afrik, agrár, akt, alarm, alibi, almanach, aló, alpakka, alt* . . . ; **b:** *balkon, ballaszt, ballon, bankett, barhent, bála, bászli, bejgli, bifláz, bigott, biliárd, blama, blazírt, blokád, blokk, bombaszt, bornírt, bója, börze, brácsa, brit, bruttó, bubi, buksza, buli* . . . ; **f:** *fakszni, farba, fasírt, fád, fájront, fásli, ferbli, ferslóg, fess, fez, filc, filigrán, firhang, firlefánc, firnisz, fix, flanc, flekk, flott, flóta, forsz, fuga, frankó, frász, frottír, früstök, fuccs.*

Valóban, eléggé különböző értékűek ezek a szavaink. Nem kellett azt a speciális gépi rendezést megnéznünk, ahol az etimológia a stílussal volt kombinálva (természetesen van ilyen rendezésünk): szemmel látható, hogy az átlagosnál több itt az ÉrtSz. szerkesztői által helytelennek és/vagy szaknyelvi-nek minősített elem. Ám ugyanakkor tagadhatatlan, hogy szép számmal akadnak köztük igen hasznos és használatos, semleges szavak is. — Jól látható ugyancsak, hogy ezek az elemek majdnem kivétel nélkül főnevek (esetleg melléknevek, főnév-melléknevek); ha olykor egy-egy ige keveredik közéjük, annak is csupán a töve idegen eredetű, de immár magyar képzővel szerepel (*bifláz*). (Vö. tőigéink ősi voltára vonatkozóan: Nyr. 91. 52 [1967].)

b) De melyek hát akkor azok a magyar belső fejlődés eredményeként, a nyelvújítás során, utólagos elvonással, hangutánzás-hangfestés eredményeképpen, a gyermeknyelvből stb. bekerült elemek, melyek nem szerepeltek a SzófSz.-ban? Íme: *ah, aha^{(1), (2)}, aj, ajóka* . . . ; *á²; bakcsó, baltacim, banga, banka, barka², barkohba (!), bá^{1,2}, báva^{**}, be², betlehem (!), bige, bili, biz, bóka, bóna, brr, brúg², buba (?), buci, buga^{1,3}; fészter, fi², fika¹ (TESz homoníma), filosz (!), fityula, fitty, fizimiska, foncsor, főte*. Aligha állíthatjuk, hogy ezek a szavak valamivel is fontosabbak (sőt nem egyszer: nyelvi szempontból helyesebbek), mint az előző csoport tagjai.

** A TESz. szerint ugyan szerepel a SzófSz.-ban (*bámul* alatt), ám a hivatkozott SzófSz.-beli szócikkből csak közvetve s bizonytalanul olvasható ki ez a címszó; nem is szerepel utalószóként (utalással a *bámul* szócikkre) a SzófSz.-ban. Ezért helyben-hagytuk JAKAB LÁSZLÓ eljárását, aki anyagunk számára ezt a melléknevet úgy vette föl, mint amely nem szerepel a SzófSz.-ban.

c) Álljanak itt teljes egészükben*** azok az elemek, melyek megvannak ugyan az ÉrtSz.-ban, de hiányoztak nem csupán a SzófSz.-ból, hanem hiányoznak a TESz.-ből is. Mint látni fogjuk: a „hiányozni” igét nyugodtan idézőjelbe tehetjük volna — ezek a szavak szükségesek voltak a lexikográfusnak az ÉrtSz.-ban, de aligha lehettek szükségesek (legalábbis túlnyomó többségüket tekintve) egy olyan jellegű műben, mint a TESz. Íme: *acetilén*, *ad*² („latinosan szerkesztett határozó viszonyító szava”), *aisz*, *ajnye* (megvan az *ejnye*), *akut*, *allegro*, *amalgám*, *amarant*, *amper*, *andante*, *annales*, *anno*, *anód*, *antracén*, *antracit*, *aorta*, *asz*, *atlasz*^{3,4}, *attitűd*, *axióma*, *azálea*, *á*¹, *áh*^{(1), (2)}; *áhá*, *áj*, *áve*; *b*^{1, 2, 3}, *bangó*, *bazedov*, *belég*, *bessz*, *béta*, *bikarbóna*, *biszkvit*, *bongyor*, *borgisz*, *bosztón*^{1,2}, *bouillon*, *bárbőnye*, *brandy*, *breton*, *bruhaha*, *budoár*; *fáir*, *fácit*, *fárosz*, *fenomén*, *fibula*, *ficc*, *firn*, *fisz*, *fonéma*, *forte*, *fortissimo*.

d) Érdekesként megemlíthetem még a következőket.

Bár a SzófSz.-t a TESz.-től elválasztó időben rengeteg történt a magyar nyelv szláv elemeinek felderítése, rendszerezése terén, alig találunk a vizsgált kis anyagban új (ti. a SzófSz.-ban még nem szereplő) szláv etimológiákat (*beléndek*, *borona*², *borovicska*, *braty*). Jó példa lehet ez a fentebb mondottakra: oly hatalmas az eddig már — alapjában helyesen — felhalmozott anyag, hogy azon évtizedek is alig változtatnak. Pedig ezek nem is akármilyen évtizedek voltak, hanem hazai szlavisztikánk Kniezsza-korszaka.

Ugyanezen oknál fogva alig érezhető a török jövevényszavaink terén tapasztalható változás. Új jövevény a vizsgált anyagrészen négy oszmán-török elem: *aga*, *bej*, *bég*, *fermán*. — Egyébként hadd tegyük mindjárt hozzá: még ezek (s az említett szláv) jövevények sem újak: a TESz. gazdag irodalmi utalásainak tanúsága szerint zömükben már meg volt a helyes etimológiájuk néhány évtized óta, a SzófSz.-ba alkalmasint annak korlátozott terjedelme miatt nem kerülhettek bele!

Szerepel a TESz.-ben néhány ritkább kölcsönző nyelvből eredő szó is — szintén nagyobbára már korábban megállapított etimológiával, így az a n g o l *bébi*, *börberi*, *bricsesz*, *bulldog*; a s p a n y o l *bodega*; az o l a s z *bokály*, *bóra*, *bravó*, *brávó*, *briganti*, a c i g á n y *bibas* stb.

Természetesen külön figyelmet érdemelnek a TESz. megjelenése után is vitatott, ismeretlen, bizonytalan eredetű stb. tövek és szavak: *alit* ...; *becő*, *belga*², *borbolya*, *bögyörő*, *börzsöny*, *bőnye*, *brúgó*, *buga*, *bugris*, *bugyli*, *bugyor* (*bútor* alatt), *busa*; *fentő*^{1,2}, *finak*, *fránya*.

Az általunk alkalmazott, bizonyos gépi listákból kiinduló, az ÉrtSz.-ra épülő módszer csupán azt tette lehetővé, hogy a TESz.-nek az ÉrtSz.-hoz képest észlelt hiányait (illetőleg: „hiányait”, l. fentebb) észleljük. Ám véletlenül előbukkant egy-két fordított eset is: így az *aj*¹, *apacs*¹ ... *dorong*¹, *bol*¹ és *fika*² 'takony' címszavak külön címszavakként szerepelnek a TESz.-ben, de nem szerepelnek (illetőleg: csupán egy jelentésként állnak) az ÉrtSz.-ban. (A homonima-számok e négy szó esetében a TESz. jelölései.)

4. A SzófSz.-tól az ÉrtSz.-on át a készülő TESz.-ig haladó útból etimológiai összképünk számára, azt hiszem, le kell vonnunk egy fontos következtetést. Éspedig: Valószínűleg szakítanunk kell azzal a nézettel, amely szerint szótári tőszókincsünk tekintélyes részében finnugor—magyar. A TESz. lapoztatása ráébreszt bennünket arra, hogy bizonyos optikai csalódás áldo-

*** Ti. azon a 400 szavas mintán belül, melyet átnéztünk.

zatai voltunk eddig. A *biká*-tól kezdve a *szalma*-ig, a *könyv*-től s a *gyöngy*-től kezdve a *pumpa*-ig azoknak a szavaknak az etimológiáját volt érdemes, érdekes kutatni, melyek teljesen beleolvadtak nyelvünkbe — néhány évszázad, vagy akár több mint egy évezred alatt. Személy szerint, mint egyetemi előadó is tudom: alig van hálásabb anyagrész, mint a *könyv* szó feltételezett etimológiáinak ismertetése (ezt én ti. az orosz *kn'iga* szóval kezdem, de végül természetesen eljutok a *könyv*-ig), mint a *gyöngy* (nálam: *žemčug*), a *sátor*, a *ház* stb. szavak sorsának végigkísérése. Ám mi történik, ha, mint a TESz. szerzői, arra vagyunk kényszerítve, hogy lényegében az ÉrtSz.-ban tükrözött egész tőszókincsén átmenjünk? Akkor kiderül, hogy ilyen vonzó történetű szavunk elég kevés van, a nagy többség — szintelen nemzetközi szavak; átlátszó történetű német kölcsönzések a különféle mesterségek nyelvében — és így tovább.

Azt hiszem, a fenti számok elég egyértelműen tanúskodnak erről. Hadd tegyek ehhez hozzá még egy igen lényeges dolgot. Mindeddig hatezer-egynéhány „szigorú értelemben vett”, vitathatatlan tőszavunkról beszéltem; közülük emeltem ki azokat, melyek a SzófSz.-ban nem voltak minősítve stb. Ám még az ÉrtSz.-ban is mintegy négyezerre rúg az ún. „vitatható” tőszavaknak a száma, melyek épp azért vitathatók, mert egytől-egyig, vitathatatlanul, egészen átlátszó módon idegen eredetűek. Ilyen tőszavaink az *anilin*, *vanilin* ...; az *album*, *tedeum* (a latinul nem tudók — s ezek, sajnos, egyre többen vannak — nyelvtudata nyilván egy csoportba fogja e kétféle *-um* véget); az *inkorrekt*, *impozáns* stb. féle gyakori idegen eredetű elő- és/vagy utótagot tartalmazó elemek. (Erről valamivel bővebben l. NyelvtudÉrt. 58. 518—522.) Ismétlem: ezekről a szavakról eddig nem is tettem említést, ezek vannak még az ÉrtSz.-ban is majd négyezren, ugyanakkor, amikor finnugor eredetű tőszavunk van ugyancsak az ÉrtSz.-ban (a SzófSz. szerint) — hatszázegynéhány. És finnugor tőszavunk immár nem is lesz sokkal több, ezt előre is teljes biztonsággal mondhatjuk: ugyanakkor az *in-|im-*, *homo-*, *ana-*, *ex-* stb. kezdetű, az *-(il)in*, *-um*, *-or* stb. végű szavak száma egyre szaporodik, sőt ténylegesen az egyes szaknyelvekben máris jóval több van belőlük, mint amennyit az ÉrtSz. tükröz (tükrözhet).

Korszerű gyakorisági szótár híján, méghozzá olyan híján, mely mai reális telefonbeszélgetések, vezércikkek, sporttudósítások, rádióhírek és tévéhíradók anyagára, tehát a legtömegesebben hallott-hallgatott és gyakorolt megnyilvánulási formákra épül, nem merem kétségbe vonni, hogy viszont finnugor—magyar elemeink, ha a tőszókincsben nem is, a szövegekben igen gyakoriak. Azt viszont egészen pontosan tudom, milyen hihetetlen produktivitással szövik át meg át képzős egytővű szavainkat tőszókincsünk legősibb elemei. Látom most már szófajonként és ezen belül a képzettség szerinti osztályokban, hol vannak kiemelkedő finnugor—magyar szigetek, melyek azután szókincsünk egészére kisugároznak. Elégge kitapintható számomra (a végző pontos eredményt csak bizonyos elektronikus gépeken történő feldolgozás után fogom tudni), hogy a szótározott szóösszetételek során, különösen a hármas-négyes összetételekben, szintén sokkal magasabb ősi elemeink aránya, mint a tőszókincsben.

Vagyis, ha csupán a szótári szókincset nézzük s eltekintünk egyelőre a szövegektől, mint ma még egzaktan fel nem dolgozhatóktól: a szótári szókincs magyarságát, azt hiszem, kissé differenciáltabban kell értékelnünk az eddiginél. Tulajdonképpen tőszókincsünknek kis hányada az ősi elem. Szigorú értelemben vett tőfőneveink zöme például vagy nem szerepel a SzófSz.-ban

(a fentiek elég ékesen bizonyíthaták, miért nem: etimológiai szempontból eléggé érdektelen, átlátszóan idegen szavak ezek), vagy bizonytalan eredetű, vagy szláv — és csak ezt követik, egészen szerény aránnyal, a finnugor és a magyar elemek (7,1, illetőleg 7,4 százalékkal). Annál csodálatosabb az a dinamizmus, amellyel áthatják mégis főneveink további, bonyolultabb struktúrájú (képzett, összetett stb.) rétegeit. Vagy: nemzetközi tőfőnév-arsenálunkkal szemben még jobban kiemelkedik tőigéink fentebb is említett ősi volta (mely viszont a képzés során kissé elsimul: a sok idegen eredetű névszói tőből elég sok igét tudunk képezni!). Szókincsünk magyar s finnugormagvát tehát épp a szókincsen mint rendszeren belül ható erők emelik ki.

Ezek az erők is több összetevőjűek. Így például a bonyolultabb (hármás, négyes) összetételek során finnugor elemeink azért látszanak előtérbe lépni, mert — rövidebbek az átlagos tőszavaknál és a mi nyelvünkben (attól a helyesírási konvenciótól teljesen függetlenül, hogy bizonyos szótagszám után a szavak külön íratnak), pillanatnyilag úgy látszik, működik egy olyan tendencia, mely összetétel során a rövid szavakat részesíti előnyben, sőt: mely lehetetlenné teszi hosszabb szavaknak még csak kettős összetételekben való szereplését is. (Például: *falevél* van, de **egyetemaula* nincs, ugyanakkor van *egyetemér*, *egyetemfal* stb.) Vagyis: azok a bizonyos erők, amelyek bizonyos esetekben elsőbbséget biztosítanak szókincsünk rendszerében ősi elemeinknek — nem hogy nem nyelvünk s népünk gondolkodásmódjában rejlenek, de elég külsődlegesek is lehetnek (ilyen tényező a hosszúságé). Másrészt azonban talán mégis „magyarok”, vagyis sajátosak bizonyos mértékig: úgy tetszik, például a német nyelvben, ismét eltekintve a helyesírás konvenciójától, nincs akadálya hosszabb szavak egymásba fűzésének sem.

E kérdések vizsgálata azonban már messzire elvezetne a fentebb tárgyaltaktól.

PAPP FERENC

Некоторые замечания по поводу первого тома нового этимологического словаря венгерского языка

В статье рассматривается вопрос о том, что нового даст нам новый этимологический словарь венгерского языка по сравнению со словарем Г. Барци (1941 г.). С этой целью рассматриваются заглавные слова нового этимологического словаря, фигурирующие в Толковом словаре венгерского языка (ÉrtSz.), но отсутствующие в словаре Барци. Цифровые результаты приведены в табл. 1—3. (Цифровые данные относятся к части словника нового этимологического словаря.) На основе рассмотренного материала можно ожидать, что в новом этимологическом словаре в целом будет значительное количество международных слов, прозрачных и мало интересных (с точки зрения этимологических исследований) немецких заимствований. Соответственно можно предположить, что мы будем вынуждены несколько изменить наши представления об этимологическом составе венгерских корневых слов: преобладающее большинство корневых слов — не финно-угорского и не собственно венгерского происхождения. Другой вопрос — этимологическое распределение слов в текстах; еще другой — какую роль играют слова того или иного происхождения в словообразовании, в словосложении.

Ференц Папп

Megjegyzések a TESz. három címszavához

1. Győz

A TESz. szerint elfogadható magyarázata nincs, de a *Géza* (o: *gyēu* + csa) személynév magyarázatával kapcsolatban kikövetkeztetett *gyēu* tövel való egyeztetését, ha hitetlenkedve is, említésre méltónak tartja. A szócikk etimológiai fejezetéből azonban nem derül ki, hogy a *gyēu* tő melyik származtatására gondoljunk, melyik az „aligha elfogadható”, a NÉMETHÉ: **gyēß ~ gyēu* < ótör. *jīg ~ jäg* 'jó, jobb, felső, legfelsőbb': másodlagosan: 'nemes, előkelő' (vö. Géza. MNy. XXIX, 147–151), vagy pedig CZEGLÉDYÉ: ősm. **džey* < *jab-yu* (méltóságnév). Vö. Géza nevünk eredete. MNy. LII, 325–333. Tekintve, hogy a bibliográfiai rész a *Géza* név fejtegetőinek egyikét sem említi, csak az egész irodalom áttekintése után világlik ki, hogy a szerkesztők JUHÁSZ JENŐ-nek a NÉMETH elgondolására alapított *győ* + *z* < ócsuv. **džiy* < ótör. *jīg ~ jäg* etimológiájának helyességét vonják kétségbe. — A *győz* ige török származtatásában JUHÁSZ JENŐ felfogása járható útnak látszik; ő ti. felismerte a NÉMETH *Géza* magyarázatában rejlő jelentéstani lehetőséget. Ebből kifolyólag helyesen következtetett a *győz* ige morfológiai tagoltságára, amire különben már több mint száz évvel ezelőtt BOLLER is gondolt (Zur magyarischen Etimologie. Sitzungsber. der Wiener Ak. Phil.-hist. Cl. XVII, 235). JUHÁSZ csak abban tévedett, hogy a *győz* igét magyar, nem pedig már a törökből készen átvett toldalékos formának fogta föl.

A magyar *győ* < ősm. **gyēu* < ócsuv. **džiy* < ótör. *jīg ~ jäg* melléknévről a következőképpen vélekedik THOMSEN: „... a toujours le sens comparatif (ou superlatif) de meilleur, supérieur, suprême (Turcica 21. 2. jegyz.). GABAIN fordításában: 'vortrefflich' (TTT. IX, 42) és 'besser, Überlegenheit' (TTT. X, 54). RAMSTEDT (Einf. II, 165) majd utána megjelenőben levő etimológiai szótárában RÄSÄNEN is, az ótör. *jīg ~ jäg* csuvas megfelelőjét a *ši* 'verch, poverchnost' szóban látja (Ašm. XII, 132). Valószínűbb azonban, hogy nem a konkrét jelentésű *ši* (vö. mai postpositionális funkcióját), hanem a már csak jelzős szerkezetekben élő csuv. *šev* melléknévvel függ össze: *šev-čavaš* 'ne kreščenij čuvašin' (meg nem keresztelt, tehát igazi, jó csuvas [Ašm. XIII, 53]. Hogy a kifejezés így értendő, bizonyítja az ellentéte: *šu-čavaš* 'tak nazi-vali čuvaš, ktorije žili napolovinu po-christianski, napolovinu po-musul-manski' (vö. Ašm. XII, 200; JEGOROV, Etim. sl. 215–17). Ennek az ótör. *jīg ~ jäg* > ócsuv. **džiy* > csuv. *šev* melléknévnek két archaikus verbalis származékát ismerjük: A) Csak a nyelvemlékekből mutatható ki az -ad, -äd denominális verbum képzővel alkotott: *jigäd- ~ jägäd-* 'besser werden, überlegen sein, besiegen' ige (vö. THOMSEN: Inscription ... 196, 198; RAMSTEDT, Verbalstammbildungslehre JSFOu. XXVIII, 42–43; GABAIN: ATGr. 67; RÄSÄNEN, Morphologie 144–45). További példák a képzőre: *bašad-* 'conduir, commander, preseder' < : *baš* 'la tête'; *közäd-* 'garder, veiller' < : *köz* 'l'oeil' stb. — Az elavult nyelvemléki denom. verbum képző: -ad, -äd az őst. *d* > *ð*

> közt. *j* hangfejlődési tendenciának megfelelően, a mai köztörök nyelvjárá-sokban egy *-ad*, *-äd* átmeneti fokon át, *-aj*, *-äj* hangalakban jelentkezik: *munat* (o: *munad*) 'sich quälen, sorgen' (RADL. IV, 2179) > *munad* 'sich sor-gen, bemühen' (BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 132) > kirk. *munaj* 'pečalitsja, toskovat, gorevat' (JUDACHIN 538) <: *muη* ~ *buη* 'Kummer' (ATGr. 319); *ul(u)γad-* 'wachsen, heranwachsen, alt werden' (ATGr. 347) > **uluyad-* > kirk. *ulgaj* 'stanovitsja starše, vchodit' v leta' (JUDACHIN 2179) <: *uluy* 'gross'. — Amennyiben a magyar *győz* ige török származtatása szóba jöhet, úgy azt csak az ótör. nominális *jig* ~ *jäg* tőnek, a most tárgyalt archaikus *-ad*, *-äd*, illetőleg már az *-ad*, *-äd* fokon álló verbális származékából, egy ócsuv. <**žiyäd-* szóból vezethetjük le. Hogy ez a képző az átadó csuvasos jellegű török nyelvben is megvolt, azt éppen *győz* igénk tanúsága igazolja, mert a csuvas *d* > *δ* > *r* irányú különfejlődés következtében, az ősi *-ad*, *-äd* for-mans ma *-ar*, *-är* alakú (vö. AŠM. Materialy § 54). B) Az ótör. *jig* ~ *jäg* csuvas megfelelőjének, a *šev* melléknévnek a mai csuvasban egy másik archaikus az *-n* denominális verbum képzővel alkotott 'siegen' jelentésű származékát ismer-jük: *šen* 'odolet, poborit, pobedit' (AŠM. XIII, 71; Räs. Morph. 148). Mint jövevényyszó, régiesebb hangalakban (*šev* ~ *šey + *n*) a cseremisiz nyelvből is kimutatható: *šenäš* 'besiegen' (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 190). A csuv. *šan* igének egyéb hasonló képzésű köztörök megfelelői: alt. tel.küär. kom. čag. *jän* < *jäg* + *n* 'besiegen, überwinden'; bar. *jiη* 'besiegen'; oszm. kar. L. T. *jän* 'besiegen, im Spiel gewinnen' (RADL. III, 322, 511, 329); kirk. *žen* 'pobe-dit' (JUDACHIN 248) stb.

Az a körülmény, hogy a magyar *győz* igét ill. tövét a mai csuvasban egy más formánssal képzetten találjuk, azt jelenti, hogy *győz* igénk nem a mai csuvasnak megfelelő ócsuvas nyelvjárásból való, hanem egy olyanból, amelyben az *-n* helyett az *-ad*, *-äd* archaikus denon. verbum képző volt a járatos. Vagyis, nem csupán a többszörösen megfigyelt hangtani eltérések (vö. RÓNA-TAS: NytudÉrt. 58. sz. 174), hanem morfológiai sajátságok is támogatják azt a feltevést, hogy honfoglalás előtti török jövevényyszavaink különböző török nyelvekből és a csuvason belül is különböző nyelvjárásokból valók.

2. Búza

A TESz. a 'Weizen' jelentésű török *buyday-* ból származtatott csuvasos jellegű *búza* szavunk hangtörténeti hátterét tömören a következőkben adja: "A m. *búza* z hangja az óstörök *d hang csuvasban végbemenő *δ > *z > *r* változásnak középső fázisát mutatja" és hozzáfűzi, hogy az átvett hangalak *buyzay lehetett. — A szócikk etimológiai fejezetéből kiemelt fenti állás-foglalásban két szemben álló nézet tükröződik: A) GOMBOCZ a *búza* z- jében az óst. *-gd-* mássalhangzókapcsolat egyenes folytatását látja, ami nem zavarja meg az általa kimondott óst. *d* mindenkori megmaradásának szabályát (BILw. 169). Végső soron LIGETI is helybenhagyja GOMBOCZ felfogását, csak más meg-fogalmazásban: szótag végén és hangzóközi helyzetben az óst. *d* változatlanul megmarad (*ködmön*, *idő*), megmarad akkor is, ha *l*, *r*, *n* előzi meg (*köldök*, *érdem*, *kender*), egyéb mássalhangzók után z-vé változik, mint a *búza* (< *buy-day*) és *tűzok* (< *toydak*) esetében is (vö. Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényyszavunkról. MNY. LVI, 298–99). B) Ezzel szemben RAM-STEDT a *búza* és a *tűzok* esetében nem kombinatorikus hangváltozásra gondol,

hanem a *d* és *z* hangállapot eltérésében kronológiai különbséget lát: „Im ung. *idő* 'Zeit' (< *üd*) haben wir die ältere Gestalt, aber im ung. *búza* 'Weizen' (< *buydai*) und *tuzok* 'Trappe' (< *toydaq*) ist schon die spätere türkische Entwicklung representiert” (vö. JSFOu. XXXVIII, 25–26). A TESz. a fent idézett fogalmazásban, az őst. **d* > csuv. **δ* > **z* > *r* hangfejlődés időben bekövetkezett középső szakaszára utalva, tulajdonképpen kronológiai különbséget fogad el, ugyanakkor az átvett hangalakul megadott **buyzay*, inkább a kombinatorikus hangváltozás fennforgását sugallja; mintha a fellépő *z* (< *d*) a megelőző konzonáns következménye volna, különben — pl. a *γ* kiesésével hangzóközi helyzetbe kerülve — *idő* szavunkhoz hasonlóan megmaradt volna *d*-nek, ill. a mai *búza* szó *búdá*-nak hangzana.

Az egész törökségre kiterjedő őst. *-d* > *-δ* > közt. *z* ~ *j* ~ csuv. *r* ~ *jak*. *t* hangfejlődési tendencia körül forgó viták és szöges ellentétben álló nézetek érthetők, ha meggondoljuk, hogy ennek a nagy jelentőségű hangtani jelenségnek a mai napig sincs minden részletre kiterjedő, dia- és szinkronikus szemléletű összefoglaló feldolgozása. A magyar *búza* etimológiájának szempontjából azonban nélkülözhetjük az egész kérdés felgöngyölítését, mert számunkra egyelőre az első fázis, az egész törökségben átmeneti stádiumként jelentkező *d* > *δ* hangváltozásnak az átadó török nyelvben feltehető kronológiája és hangtani környezete a fontos. — THOMSEN (MSFOu. V, 190), majd RAMSTEDT is (Einf. I, 86–87), az őst. *-d*-nek *-δ*- olvasatát tartja helyesnek már a nyelvemlékekben is. Fel kell tennünk, hogy az ótör. feliratokkal egykorúnak vehető (VII–VIII. sz.) ún. vándorlaskorabeli török jövevényszavaink forrásában, az ótörökség csuvasos jellegű ágában abban az időben — ha már nem hamarabb is — ugyancsak spiráns helyettesíthette az őst. hangzóközi zöngés dentalist. Sőt, a mai csuv. nyelvallapotból visszakövetkeztetve (vö. az illeszkedő loc. és abl. ragjait: *-ra* < **δa* < *-da*; *-ran* < **δan*, < *-dan*) joggal feltehetjük, hogy ez a hangfejlődési tendencia már az ócsuvasban is sokkal nagyobb hatósugarú volt, mint ahogy az a mai köztörökségben tapasztalható. Vagyis, a szókezdő és az *l*, *r*, *n* utáni helyzetet kivéve (vö. THOMSEN, Inscription... 190) már akkor kiterjedt a hangzóközi, ill. szóvégi helyzeten kívül, minden egyéb más-salhangzókapcsolatra is. A TESz. kiinduló **buyzay* hangalakja tehát nemcsak lehetséges, hanem kifejezetten dokumentálja a csuvasos jelleget, mert egyedül a csuvas nyelvterületen szenvedett változást az őst. *d* az *l*, *r*, *n* mássalhangzók-tól eltérő kapcsolatokban. De — és itt a bökkenő — éppen úgy kiindulhatunk a korábban elfogadott *būzay*-hangalakból is (csak nem *-gd-* = *z* alapon). Ebben az esetben a *γ* korai eltűnésével az első szótag már az ócsuvasban megnyúlt s a hangzóközi *d* szabályosan *δ*-vé lett. Ilyenformán az átvett hangalakon vitatkozni lehet, de hogy a *d* > *δ* hangváltozás már az ócsuvasban sem korlátozódott csupán az *l*, *r*, *n*-től eltérő mássalhangzókapcsolatokra, az az előzőleg mondottakon kívül a *győz* ige valószínűnek látszó származtatásából is világosan kitűnik. Az ótör. *jigād-* > ócsuv. **džiyād-* ui. vokális után, szótag végén is *d* > *δ* hangváltozást tükröz. De vannak más, egyelőre elfogadhatóknak látszó etimológiáink is, amelyek hangzóközi, ill. szótagvégi ócsuv. *δ* átvételéről tesznek tanúságot. Ilyen pl. a hiedelmek körébe tartozó 'fene, rákfene' jelentésű N. *iz* szavunk, efféle kifejezésekben, mint: 'egyen meg az íz; horgyon el az íz'. Jelentéstani és hangtani szempontból is az őst. *idi* > **iði* > **izi* > *iz* fejleménye lehet (vö. ALH. XI, 172). BANG az *idi* feltehető **izi* fokáról még ezt mondja: „**izi* existiert soviel wir wissen nirgends” (UJb. VII, 45). Szóvégi helyzetben pedig az állattartás szókincséből való *üz* (eredetileg *üzekedik*)

igénkre hivatkozhatunk: ótör. **üd-* ~ *idür-* 'folgen, nachfolgen' (ATGr. 310); KAŠG. *üdärmäk* 'auf der Spur folgen' ~ *üdänmāk* 'brünstig werden' (Stute). Vö. MNY. LIII, 215. — Ezek után felvetődik a kérdés, miért rekedt meg honfoglalás előtti török jövevényszavaink kutatása az őst. *d* > *δ* hangváltozást illetőleg a *búza* és *tűzok* szavaknál? GOMBOCZ a BTLw. hangtani fejezetében ezeket mondja: „Urtürk. *d* wird im Ungarischen durch *d* vertreten, das ohne Zweifel ein alttschuw. *d* oder *δ* widerspiegelt” (168). De feltűnő módon a *δ* problémáját teljesen elejti, nem tér rá vissza többé. Ezért-e vagy sem, de mindenesetre kialakul az a hibás szemlélet, mintha a török hangtörténet folyamán igen korán spirantizálódott hangzóközi *b*, *d*, *g* hangoknak megfelelő spiránsok közül csak a *w* < *b* és a *γ* < *g* hangnak maradt volna nyoma nyelvünkben az előző magánhangzó másodlagos nyúlásában: *ör*(öl)- < *äwir- < *äbir*-; R. *örém* < *äyirim < *ägirim* (vö. BTLw. § 51–54; UAJb. XXXV, 56–62). Hogy az őstörök -*d*- spirantizált fokának miért veszett nyoma, nem firtatta senki. A BTLw.-ben az őst. *d* fennmaradásának igazolására felhozott példák: *idő*, *üdül* stb. helytállók, de csak azt jelentik, hogy abból a korból valók, amikor az őst. *d* spirantizálódása még nem történt meg. Ebből azonban még nem következik, hogy ne lehetnének későbbi az őst. *d*-re visszamutató kölcsönzéseink is, ill. hogy a *δ fok számbavételét teljesen ki kell zárnunk.

Végül a TESz. hangtani utalásából és a felvett kiinduló hangalakból is az világlik ki, hogy az érintkezés korában az ócsuvasban már *z*-t találtunk a *δ* helyén. Ezt a körülményt nyelvelmékek híján sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk. Felmerül azonban az a lehetőség, amire különben már MOÓR is gondolt, hogy a *δ*-t hanghelyettesítéssel vettük át. Ugyanis az ősmagyar kor elején kialakult zöngés és zöngétlen korreláció eredményeképpen meg volt már nyelvünkben a *b*, *d*, *g* hang, de a megfelelő spiránsok közül a *δ* igen korán eltűnt (vö. KÁLMÁN BÉLA: MNY. LXI, 386–94). Régi török jövevényszavaink ilyen természetű hangjait nagy valószínűséggel már csak hanghelyettesítéssel, az alveolaris *z*-vel vehettük át.

RAMSTEDT felfogására, amely szerint *idő* (< *ödäy) és a *búza* (< *buy-day*) régi török kölcsönszavaink kronológiai különbséget tükröznek, GOMBOCZ is hajlott későbbi előadásaiban (vö. NyelvtudÉrt. 28. sz. 18), de hogy a kérdésnek végére járjon, arra már nem maradt ideje.

3. Gyarmat

A Füzesgyarmathoz hasonló összetett helyneveink *gyarmat* elemét NÉMETH török eredetű törzsnévnek magyarázza: *gyarmat* < ócsuv. *γormatī* < ótör. *γormatī* < : *γor-* 'fárad' + *matī* tagadó gerundium, participiális jelentéssel. A törzsnév ezek szerint am. 'nem fáradó, fáradhatatlan', amely elnevezés jól beleillik a török törzsnévadás rendszerébe (vö. HonfKial. 253: MNY. XXXV, 25–26). — NÉMETH magyarázata ellen LIGETI emelt szót. Jogos kritikája elsősorban az alapul vett, a nyelvelmékekből ki nem mutatható, csak az úz nyelvek területén ismeretes, majd a csagatájba és kumükbe is átkerült *γor-* 'fáraszt' átható ige, illetve ennek NÉMETHnél át nem ható 'fárad' értelmű magyarázata ellen irányul (vö. NytudÉrt. 40. sz. 230–32). De nem okvetlenül szükséges a nyelvelmékekben ismeretlen és jelentésben sehogy sem megfelelő *γor-* 'fáraszt' igéhez ragaszkodnunk, helyettesíthetjük homonímájával, éppen csak a nyelvelmékekben eleven, de mint verbum finitum már

sehol sem élő *jor-*, *jori-* 'umherziehen, frei nomadisieren' jelentésű igével is (vö. GRÖNBECH, Der Sprachbau der türkischen Sprachen 38). Ezzel a behelyettesítéssel a törzsnév annyit jelentene, mint: 'nem vándorolható, nem nomadizáló', azaz 'letelepült' nép. Ezt az értelmezést az a történeti körülmény is támogatná, hogy a *Gyarmat* törzsnek csak egy töredéke vállalkozott a tovább vándorlásra, a nagyja helyben maradt, beleolvadt a környező törökségbe és emléke a mai *jurmati* baskír törzsnévben őrződött meg (vö. NÉMETH: ALH. XVI, 8–14). A *Gyarmat* törzsnévnek az ötör. *jor-*, *jori-* 'umherziehen, frei nomadisieren' igéből való származtatása alapján, a nyelvújítóknak a *gyarmat* szónak 'kolónia, település' jelentést tulajdonító eljárása sem tűnik olyan légbőlkapottnak. — LIGET-nek másik, ugyancsak megokolt kifogása (l. uo. 232), hogy a *-mati* gerundium általában nem fordítható participiális értelemben. Amíg a *-mati(n)*, *-mäti(n)* ~ *-madi(n)*, *-mädi(n)* ~ *-maji(n)*, *-mäji(n)* tagadó gerundiumok változatainak egymásközi és állító formáikhoz való viszonya nincs tisztázva, addig valóban nehéz NÉMETH: *jormati* 'nem fáradó' értelmezését minden további nélkül elfogadnunk. De az ajánlott 'nem nomadizáló' azaz 'letelepült' magyarázat védelmében, a gerundiális és participiális jelentés áthidalásának lehetőségére is gondolhatnánk. — A nyelvelmékekben ui. a gerundium (konverb) nem csupán önálló határozóként fordul elő, hanem igen gyakran durativ cselekvést kifejező igékkel kapcsolatban is. Pl.: *toquz tatar qalmati kälti* 'a kilenc tatár nem maradván jött'. GABAIN fordításában: „Die neun tataren blieben nicht zurück, sondern kamen herbei” (ATGr. 124). Elképzelhető, hogy a *Gyarmat* törzs török szájon keletkezett, a népcsoport jellegzetes tulajdonságát kiemelő elnevezése eredetileg: *jormati kälti budun* = 'nem nomadizálva maradt nép' féle kifejezés lehetett. Az ilyen természetű állandó igei kapcsolatok, a nyelvelmékekben nem csak állítmányi, de jelzői szerepet is betölthettek. A gerundiummal kifejezett főcselekmény (*jormati*) mellett, a csak körülíró funkciót betöltő verbum finitum (*kälti*) el is vesztette önálló jelentését (ATGr. 225), idővel ki is eshetett s az igei kapcsolat teljes jelentéstartalmát a gerundium vehette át, ill. jelzői funkciót tölthetett be. Úgy hogy NÉMETH is erre a lehetőségre tapintott rá a *-mati* gerundium participiális fordításával. — LIGETI ellenvetéseit NÉMETH elfogadta és leszögezi a tényt, hogy annyi bizonyosságunk mégis van, hogy *gyarmat* szavunk szókezdő *gy-*je alapján ugyanabból a csuvasos jellegű török nyelvből származik, ahonnan a többi hasonló kezdetű honfoglalás előtti török jövevényszavaink is valók. A TESZ. szkeptikusabb, mert a *Gyarmat* törzsnévet bizonytalan eredetűnek mondja. — Úgy látszik azonban, hogy mutatis mutandis NÉMETH elgondolása csapásain haladva fogjuk tudni megoldani a még fennálló hangtani nehézségeket is.

K. PALLÓ MARGIT

Quelques remarques sur trois mots du Dictionnaire étymologique-historique de la langue hongroise

1. L'auteur fait remonter le verbe hongrois *győz* 'vaincre' à l'adjectif ancien ture *jig* ~ *jäg* 'meilleur, supérieur, suprême' dont l'équivalent tchouvache *sev* ne se présente, à son avis, que dans les composition. Nous connaissons deux dérivés verbaux archaïques de l'adjectif anc. ture *jig* ~ *jäg*: a) Nous ne pouvons démontrer le verbe dénominal *jigäd* ~ *jägäd* 'être supérieur, avoir ou prendre le dessus, enceller' que dans les anciens textes (Turcica 21, 22). Son aboutissement supposé ancien tchouvache est *dziyäd- hong. *győz* 'vaincre'. b) Un autre archaïque suffixe de verbe dénominal qui

se rattache à l'adjectif anc. turc *jig* ~ *jäg* est le -*n*, cf. *jäg* + *n* < *jän* ~ *jīn* ~ *jän* 'besiegen, überwinden' (Radl. III, 322, 329, 511). Son pendant tchouv. est *sen* 'vaincre' (Ašm. XIII, 71). Du fait que les dérivés verbaux du même adjectif de l'ancien turc se diffèrent dans le hongrois et le tchouvache, il résulte que le verbe hong. *győz* vient d'un dialecte anc. tchouvache qui ne corresponde pas à la langue tchouvache moderne.

2. Par rapport à l'étymologie du mot hong. *búza* 'le blé' l'auteur démontre que le degré *δ* du développement phonétique anc. turc. *d* > anc. tchouv. *δ* > *r* avait déjà existé à l'époque des contacts tchouvache—hongrois dans toutes les positions, excepté la position initiale et après *l*, *r*, *n*. Le verbe hong. *győz* corrobore que dans les mots d'emprunt hongrois d'origine anc. tchouvache on peut démontrer non seulement les *w* et *γ* en position intervocalique et finale, ainsi que le degré adouci des occlusives sonores *b* et *g* mais aussi le degré *δ* de *d*. Le rapport *d* ~ *z* dans les mots *idő* 'le temps' et *búza* 'le blé' est dû, en raison de la conception de RAMSTEDT, à une différence chronologique.

3. L'explication du mot *gyarmat*, originellement nom de tribu, selon NÉMETH est: anc. turc *for-* 'se fatiguer' + *-matı* gérondif négatif. Le sens du mot est '(la tribu) qui ne se fatigue pas'. Au lieu du verbe pris pour base l'auteur propose le verbe *fori-* 'umherziehen, frei nomadisieren' fréquent dans les anciens textes. En ce cas le nom de tribu signifierait: 'celui qui ne nomadise pas', qui corresponde mieux aussi au rôle historique de la tribu. Le nom des restes de tribu restés dans le pays d'origine a été maintenu dans le nom de tribu bachkire *jurmatı* (cf. NÉMETH, Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren ALH. XVI, 8—14).

MME MARGIT K. PALLÓ

Megjegyzések a középmongol kor igeragozásáról

0.1 Dolgozatom a középmongol kori, főként pedig az ún. preklasszikus emlékek (XIII–XIV. sz.)¹ nyelvének igeragozásával foglalkozik.

0.2 A mongol igeragozás tanulmányozása két kiemelkedő mű használata nélkül elképzelhetetlen. Az első BOBROVNIKOVNAK a múlt század közepén írott nyelvtana.² A másik pedig RAMSTEDTNAK a halha nyelvjárás igeragozásával foglalkozó munkája³ a század elejéről. Különösen RAMSTEDT műve volt nagy hatással, mert a mongolista közvélemény az igeragozásban napjainkig mondhatni kizárólagosan az ő kategóriáiban gondolkodik.

0.3 A mongolisztika fejlődése az elmúlt fél évszázadban négy összefoglaló művet eredményezett. Az első RAMSTEDT posztumusz munkája.⁴ Ez az igeragozásban a „Konjugation”-hoz képest nem jelent előrehaladást. A másik két mű szerzője POPPE,⁵ illetőleg SZANZSEJEV.⁶ Utóbbi az igeragozásnak önálló kötetet szentelt. POPPE szűkszavúbb. Mindkét szerző meglehetősen szolgaisággal követi RAMSTEDTET. A *Handbuch der Orientalistik* „5. Bd. 2. Abschnitt”-jeként megjelent *Mongolistik* (Leiden–Köln 1964) című kötet zavaros kompiláció.

A középmongol kori igeragozással többen foglalkoztak. VLADIMIROV,⁷ HAENISCH,⁸ és DOERFER⁹ cikkei különösen a részletek szempontjából fontosak. A preklasszikus kor nyelvről egy monográfia is megjelent: STREETNEK a Titkos

¹ Vö. POPPE, NICHOLAS, *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. Helsinki 1955, 15–16. l. — Megjegyzendő, hogy a mongol nyelv történetének korszakolása tisztán nyelvi kritériumok alapján még a jövő feladata. Ilyenformán a középmongol, preklasszikus mongol, irodalmi mongol stb. hallgatólágos megállapodással kialakult elnevezések csupán, a meglevő anyagban való tájékozódás számára.

² BOBROVNIKOV, ALEKSEJ, *Grammatika mongol'sko-kalmyckogo jazyka*. Kazan' 1849.

³ RAMSTEDT, G. J., *Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen*. Helsingfors 1903.

⁴ RAMSTEDT, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre*. Helsinki 1952.

⁵ POPPE első jegyzetben idézett művéről van szó.

⁶ SZANZSEJEV, G. D., *Sravnitel'naja grammatika mongol'skix jazykov*. Glagol. Moskva 1963.

⁷ VLADIMIROV, B. JA., *Restes du participe présent en mongol*. *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de Russie*, 1924. p. 55–56.

⁸ HAENISCH, ERICH, *Grammatische Besonderheiten in der Sprache des Manghol un Niuca Tobca'an*. *Studia Orientalia* XIV: 3. Helsinki 1950.

⁹ DOERFER, GERHARD, *Beiträge zur Syntax der Sprache der Geheimen Geschichte der Mongolen*. *Central Asiatic Journal*, vol. I. (1955), p. 219–267.

történet nyelvéről írott strukturalista nyelvtana.¹⁰ STREET az igeragozás kérdéseiben a ramstedti koncepción belül maradt.

0.4 A középmongol kor preklasszikus emlékei közül elsősorban a Titkos történet, a 'phags-pa írásos szövegek, az uigur írásos feliratos kövek és a kancelláriai iratok¹¹ anyagát vizsgáltam meg. Bármiként is alakuljon később fel fogásunk e szövegek nyelvének értékelésében, együtt való vizsgálatukra már csak tapasztalati alapon is megvan a lehetőség.

0.5 Eltérő szintaktikai szerepüknek megfelelően a mongolban az igékhez járuló végződéseket négy csoportba sorolják: a) a felszólító mód, b) a jelentő mód (ezek mind mondatzáró pozícióban lépnek fel), c) a melléknévi igenevek, és d) a határozói igenevek csoportjába. Az ide tartozó végzések bármelyik igével szabadon társulhatnak, tehát a magyar szóhasználat szerint jelek. E négy csoport egybetartását az igeragozásban az is indokolja, hogy bármelyikükkel társult ige előtt, amennyiben az tárgyias ige, tárgy is állhat.

Ezt a négy csoportot a középmongol korban a tiltás, illetőleg a tagadás osztja még meg. Ugyanis a felszólító jelekkel társult igék a *bŰ* 'ne!' tiltószóval tilthatók, a többi jellel társult igék pedig az *ülü* 'nem', illetőleg *ese* 'nem' tagadószókkal tagadhatók. Fordított esetre nincs példa. (A tiltó, illetőleg a tagadó szavak mindig az ige előtt állanak.)

A négy csoportba tartozó jelek kapcsolata a tiltó, illetőleg a tagadó szókkal a következőképpen oszlik meg:

	<i>bŰ</i> 'ne!'	$\left\{ \begin{array}{l} -\emptyset \\ -yA \\ -GtUd \\ -dKU n \\ -sU \\ -sUGAi \\ -tUGAi \end{array} \right.$
		<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> b) c) d) </div>
<i>ese</i> 'nem'	$\left\{ \begin{array}{l} -bA \\ -lAGA \\ -JUGU \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} -GsAn \\ -JU \\ -tALA \\ -GAd \\ -GAsU \\ -bAsU \end{array} \right.$
<i>ülü</i> 'nem'	$\left\{ \begin{array}{l} -mU \\ -i \\ -yU \\ -d \\ -GU\check{y}Ai \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} -KU \\ -Gčin \\ -n \\ -rUn \end{array} \right.$

A tagadásnál akad kivétel is. Így egy-egy alkalommal *-mUi* és *-KU ese*-vel, *-GAd* és *-bAsU* pedig *ülü*-vel tagadott. Az *ese* a 'nem jövő' idejű, az *ülü*

¹⁰ STREET, J. CH., The language of The Secret History of the Mongols. New Haven. Connecticut 1957.

¹¹ Ezekről az emlékekről a legjobb tájékoztatás a LIGETI LAJOS szerkesztette Mongol Nyelvelmléktár köteteiből meríthető, különösen pedig a következő kötetekből: I. Preklasszikus emlékek 1. XIII–XIV. század. Közzéteszi LIGETI LAJOS. Budapest 1963, 174 p., II. 'Phags-pa írásos emlékek. — Kancelláriai iratok kínai átírásban. Közzéteszi LIGETI LAJOS. Budapest 1964, 156 p., III. A mongolok titkos története. Közzéteszi LIGETI LAJOS. Budapest 1964, 223 p., IV. Preklasszikus emlékek 2. XIII–XIV.

a 'nem múlt' idejű jelekkel bővült igék tagadására szolgál. STREET (1957: 3.122) mondja ezt. Azonban ő nem vette fel táblázatába a d) csoportot, valamint azt a csoportot, amelyre a tiltás vonatkozik. Így fontos következtetési lehetőségektől fosztotta meg önmagát például a *-sU* és *-JUGU* esetében (vö. 1.1, illetőleg 6.1).

A továbbiak során több okból kifolyólag az igei végződések szintaktikai elven nyugvó fenti felsorolásától némileg eltérek.

1. Témánk szempontjából a *-sU* 'optativus' szintaktikai felhasználása különösképpen tanulságos.

1.1 A *-sU* STREET szerint 'első személyű jövő idő' (1957: 3.122). Azonban ennek az értelmezésnek ellentmond a Titkos történet 124. fejezetének két passzusa: *šülegü irge* | *šülen bolqaŋu* | *manaqar bū megüdesü.* | *qonoq-tur bū qoŋidasu* 'Két éves ürüből levest készíteni reggel el ne mulasszak, este el ne késsek', *čo'orqatai tergen-i* | *či'ü inu bū či'üde'ülsü.* | *tenggisgetei tergen-i* | *terge'ür de'ere bū te'üre'ülsü* 'Záros kocsit, tengelyszögét, lazulni ne engedjem. Tengelyes kocsit keréknyomon eltörni ne hagyjam'. E szerint a *-sU*-ra a tiltás és nem a tagadás vonatkozik. Márpedig a mongolban időjelekkel társult ige nem tiltható. Ezért helyesebb a *-sU*-t optativuszi formának tekinteni. Ilyenformán a mondatzáró helyzetben megjelenő *-sU* módjel.

1.2 A *-sU* 'optativus' a határozói igenévi jelként felfogott *-GAsU* és *-bAsU* kondicionális „formákban” (STREET, 1957: 3.3212) is előfordul. Ezekben a „formákban” a *-GA* 'imperfecti', a *-bA* 'perfecti' időjelek. Ezek az időjelek a *-sU* módjeltől függetlenül önállóan is előfordulnak. Ilyenformán mind a *-GAsU*, mind a *-bAsU* két-két morféma összege. Ezek az összetételek csak alárendelt mondat fejében jelenhetnek meg, ily módon a szintaxis síkján alkotnak funkcionális egységet.

1.21 Az egyik probléma itt a morfológiai értelmezésben jelentkezik. RAMSTEDT szerint pl. a *-bAsU* egy (*V* + *-bA*) + (*a* 'van' + *-sU*) kapcsolatából kontamináció útján keletkezett (1903: 105). POPPE felfogása (1955: § 244) ezzel megegyező. SZANZSEJEV hangsúlyozza, hogy RAMSTEDT értelmezése, mivel nem támasztják alá konkrét és történetileg hiteles adatok, csak hipotetikus feltételezésnek tekinthető. Szerinte ezek a *-sU* formák *v a l a m i k o r* (kiemelés tőlem. — BESE) kétféle módon képződtek: vagy a jelen, illetőleg múlt idők jeleihez, vagy közvetlenül az igetőhöz járultak (1963: 145).

A fenti rövid morfológiai elemzés is SZANZSEJEVET igazolja. Azonban nála a „valamikor” szó kifogásolható. Ugyanis a *-sU*-nak ez a szintaktikai felhasználása a preklasszikus emlékekben egykorú tény. Az alaki tagolásnak megfelelően pedig mind a *-GA.sU*-ból, mind a *-bA.sU*-ból egyfelől a *-GA* 'imperfecti', másfelől a *-bA* 'perfecti' önálló jelentéspulzusa is jól kitapintható.

1.22 A különös itt az, hogy a *-sU* 'optativus' módjel nemcsak közvetlenül az igető, hanem időjelek mögött is megjelenhetett. Vagyis egyrészt a *-sU* az időjelekkel az igető mögött vertikálisan cserélődhetett, másrészt a linearitás rendjében követhette is azokat. Ez a különösség a kutatókat megzavarta, és erőszakolt magyarázatokra kényszerítette. Holott egyes mód- vagy időjeleknek ez a viszonylagos mozgékonyasága csak egyik megnyilvánulása az aggluti-

század és a XVII. század eleje. Közzéteszi LIGETI LAJOS. Budapest 1965, 191 p., V. Preklasszikus emlékek 3. Jüan- és Ming-kori szövegek klasszikus átírásban. Közzéteszi LIGETI LAJOS. Budapest 1967, 190 p.

natív rendszernek. Mivel pedig az időjel + módjel kapcsolódás kizárólag csak alárendelt mondat fejében fordul elő, a mondatzáró időjelek mögött megjelenő *-sU* 'optativus' módjel az alárendelés mutatója.

1.23 Szemantikailag igen érdekes, hogy az időjelek mögött a *-sU* elvezíti az egyes, illetőleg többes első személyre való vonatkoztatottságát, és valamennyi személyre egyaránt vonatkozhat.

Tekintve, hogy más időjel (pl. a *-mU* 'praesens') mögött *-sU* 'optativus' nem fordul elő, feltételezhető, hogy az időjel + módjel társulásának a lehetőségeit a mongolban a jelentés korlátozta.¹² Mindenesetre a közép-mongolban — bizonyos szintaktikai és szemantikai feltételek között — idő és mód komplexitás viszonyban lehettek.

2. STREET szerint a *-dKU*n 'többes második személyű felszólító alak' (1957: 3.121). Ez a magyarázat az általános felfogással megegyező, és szintaktikailag kifogástalan. Azonban a morfológia síkján sok a probléma.

2.1 A *-dKU*n morfológiai tagolására már többen is láttak lehetőséget. RAMSTEDT szerint a *-dKU*n a *-tUGAi* 'optativus' (vö. 3.)-hoz hasonlóan a *-tU*-, *-t*- másodlagos igeitől keletkezett (1952: 93). POPPE szerint a *-dKU*n eredetileg egy nomen futuri *-KU*, amely másodlagos (passzív) tőhöz járult (1955: § 195). Azonban a közép-mongolban a passzív „tő” három (*-GdA*-, *-dA*- és *-tA*-) allomorfos. Márpedig a *-dKU*n *-d* szelete így nem oszlik meg. SZANZSEJEV érdemben nem foglal állást a *-dKU*n kérdésében, csupán POPPÉVAL (1955: § 195) szemben hangsúlyozza, hogy a *-GtU*n (vö. 4.) aligha képződhetett metatézis útján a *-dKU*n-ból. És ebben SZANZSEJEVnek igaza is van.

2.2 Én a *-dKU*n morfológiai tagolásának a következő lehetőségét látom. A preklasszikus kori mongolból ismeretes egy *-d* 'praesens'. Tehát egy időjel. Eme *-d* 'praesens' időjel mögött jelenik meg a *-dKU*n-ban a *-KU* 'futuri'. A *-KU* 'futuri'-nak ez az időjelhez való érdekes kapcsolódása a mongol nyelv történetében nem példa nélkül való. Megfigyelhető a mai burjátban. A burjátban ugyanis a melléknévi igenevek képzésére szolgáló jelek, így az *-AA* 'nomen imperfecti', *-χA* 'nomen futuri', *-hAn* 'nomen perfecti' és *-dAg* 'nomen usus', időjelek mögött is nagy gyakorisággal előfordulnak. Ilyenkor ezeknek a jeleknek a burjátban egyfajta modalitást tulajdonítanak. A modalitás a közép-mongol *-KU*-ból sem hiányzott, hiszen jelentése tulajdonképpen 'futuri potential'. Úgy gondolom, hogy ezek a tények a *-KU* megjelenéséhez a *-d* 'praesens' mögött a közép-mongolban megfelelő bizonyítékul szolgálnak.

A *-d* 'praesens' jelentése is sajátos. HAENISCH ezért 'Emphase auf *-t*'-nek jellemzi (1950: 20). Lehetséges, hogy a *-d.KU*n felszólító „alak”-ká válását ez a jelentés is segítette.

A *-KU* mögött megjelenő *-n* olyan többes képző (vö. 7.23), amelyik a közép-mongolban szabályosan járulhatott a nomen futuri jeléhez. Szemantikailag ez az *-n* többes biztosította a *-dKU*n összetétel többes második személyre való vonatkozását.

2.3 Érdekes, hogy a közép-mongolban a *-KU* 'futuri' is a *-sU* 'optativus'-hoz hasonlóan viszonylagos mozgékonyssággal rendelkezett (lásd még 6.21). Vagyis nemcsak közvetlenül az igei tőhöz, hanem az igei tő mögött álló időjel-

¹² Itt utalok HUTTERER MIKLÓS időközben megjelent tanulmányára, amely ebből a szempontból figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz. Vö. C. J. HUTTERER, Beiträge zum Verhältnis von Tempora und Modi. NyK. LXX, 440—441.

hez is járulhatott. Az időjel + *-KU* kapcsolódás lehetőségét ugyancsak a jelentés korlátozhatta.

3. A *-sUGAi* és *-tUGAi* felszólító „alakok” (STREET) problémája szorosan egybefonódik.

STREET nyelvtanában a *-sUGAi* 'első személyű egyes, illetőleg többes számú felszólító alak', míg a *-tUGAi* 'harmadik személyű egyes, illetőleg többes számú felszólító alak' (1957: 3.121). Ez a mongolisztikában régtől fogva elfogadott és a gyakorlat által szentesített értelmezés. Egyben a szintaxis problémája. Minket pedig most a morfológiai problémák érdekelnak jobban.

3.1 Azonban itt különböző nehézségek mutatkoznak. Aligha kétséges, hogy a *-sUGAi* két morféma összege. Az első összetevő a *-sU* 'optativus'. Ez *-GAi* nélkül is előfordul (vö. 1.). Utóbbi morféma-státuszát pedig éppen a *-sU* önálló előfordulása igazolja.

Így azonban felvetődik a *-tUGAi* tagolásának a lehetősége is. De ehhez a *-tU*- szelet önálló morféma-státuszát külön igazolni kell.

3.2 Ezt a *-tU*-t RAMSTEDT a törökből magyarázza (1903: 73). Mind POPPE (1955: § 200), mind SZANZSEJEV (1963: 105–107) adósak maradnak a *-tU*- magyarázatával.

A *-tU*- önálló használatára a közép-mongolból nincsenek adatok. Viszont a mogulból *-tu*. 'optativus' kimutatható. Mindenesetre a közép-mongolra vonatkozóan a *-tUGAi* tagolása, illetőleg a *-tU*-szelet morféma-státuszának igazolása a *-sU* 'optativus', illetőleg a *-sU.GAi* segítségével is megvalósítható.

3.3 Szintaktikailag mind a *-sU.GAi*, mind pedig a *-tUGAi* azonos környezetben fordulnak elő: mondatzáró igei formák. Szemantikailag közös bennük az 'optativus-concessivus'-i jelentés. Viszont eltérő a személyekhez való viszonyuk: a *-sU.GAi* 'első személy', a *-tUGAi* 'harmadik személy'. Ennek a jelentésbeli különbségnek felel meg a fonológiai különbség, amely az *s:t* szembenállásban nyilvánul meg. E két jegyet — a jelentésit és a fonológiaiit — most nem számítva, minden azonos ebben a két elemben. Ilyenformán — fel fogásom szerint — a *-sU* és a *-tU* egyetlen 'optativus'-i forma ko-variánsa. Ebben az értelemben a *-tU.GAi*-ban a *-tU* önálló morfémának tekintendő. A *-tU*-val szemben a *-sU* az alapvariáns, mivel ez önállóan is előfordul a közép-mongolban.

3.4 A *-sU.GAi* és *-tU.GAi* *.GAi* szeletével kapcsolatban nincs határozott elképzelésem. Lehetséges, hogy az a *-GA* 'imperfecti' + *-i* 'praesens. emphatic' összege (vö. ehhez 6.22, 8, 9.1).

4. STREET szerint a *-GtUd* 'második személyű többes felszólító alak' (1957: 3.121). Azonban ezzel szembenáll az irodalmi mongol *-GtUn*. Ilyenformán a preklasszikus *-GtUd* *-d*-je itt mongol *-d* többessel azonos. Tehát a közép-mongol *-GtU.d* sem egyes morféma.

4.1 Ugyanakkor már régen felvetődött a *-GtU*. tagolhatóságának a lehetősége is. CASTRÉN a *-G*-szeletben egy 3. személyű imperativuszt látott (vö. Versuch einer burjätischen Sprachlehre. § 131). RAMSTEDT elutasította ezt a feltevést. Fő érve: a kérdéses *-G* imperativusz **-gi*-re megy vissza. Ugyanakkor elismerte, hogy nem lát megoldást a mo. *-GtUn* kérdésében (1903: p. 67–69).

SZANZSEJEV szerint CASTRÉN feltevése nem hagyható figyelmen kívül. Ő a *-GtU.d*-ban a *-tU.GAi* *-tU*-. 'optativus'-ának a jelenlétét állapítja meg. SZANZSEJEV világosan látja, hogy a *-G* magyarázatán múlik minden. Ezzel

kapcsolatban megjegyzi, hogy azokból a nyelvjárásokból, amelyekből a **-gi* 'imperativus' *-g* + *magánhangzó* formájában ismeretes, a *-GtUn* hiányzik. Azonfelül a *-g*-hez járuló magánhangzó egyfajta toldalék is lehet (1963:102–106).

Ezen érvelés kapcsán még hangsúlyozni lehet azt, amit egyébként SZANZSEJEV is tud, hogy mindenféle módjelek társulására a mongol nyelvjárásokból, különösen pedig a burjátból, számos példa van. Ezen felül, ha a *-GtU* egyes morféma lenne, maradna egy *-GtU* 'benedictivus' és egy *-tU* 'optativus', amely hangtani szempontból további súlyos nehézségeket támasztana.

Ilyenformán a *-GtU.d* kérdésében én a CASTRÉN–SZANZSEJEV oldalán látom az igazságot. Eszerint a közép-mongol *-GtU.d* felszólító „alak” a *-G* 'harmadik személyű felszólító' + *-tU* 'harmadik személyű optativus' + *-d* 'többes szám' összege lenne.

A *-GtU.d* többes második személyre való vonatkozását feltehetően a *-d* többes biztosítja.

5. STREET szerint a *-tAlA* 'mialatt, addig amíg' jelentéssel, egy jelen időre való utalással a határozói igeneveket képző jelek közé tartozik (1957: 3.3212). Ez az értelmezés is megfelel a hagyományosnak. Azonban a jelen időre való utalás által új elemet is tartalmaz. Más kérdés, hogy a *-tAlA* besorolása a határozói igenevek közé, helyesnek fog-e később bizonyulni (vö. 10.1).

5.1 RAMSTEDT (1903: p. 111) véleményét POPPE tömörítette: „Ez a határozói igenév a **-tal/*-dal* deverbális névszóképző **-a* dativuszos formája.” (1955: § 234.) KOZIN arra gondolt, hogy itt **-ta* egy hipotétikus régi mongol melléknévi igenévképző, a **-lA* pedig a *-lUGA* szociativuszi esetrag rövidített formája. KORWICZ úgy vélte, hogy a *-tAlA* a *-tA* (vagy *-dA*) befejezetlen idejű melléknévi igenévképző és *-lA* dativuszi esetrag kapcsolata. SZANZSEJEV nem foglal állást a *-tAlA* kérdésében. A hely kiméltése érdekében én itt csupán a saját javaslatom előadására szorítkozom.

5.2 A *-tAlA* 'converbum terminale' csak alárendelt mondat fejében fordul elő. Tehát szintaktikai környezetbe a *-GA.sU* és *-bA.sU*-éval (vö. 1.22), illetőleg nyelvjárási *-bA.lA* és *-bAčU* „kondicionális formák”-kal teljesen megegyező. Ilyenformán gondolni lehet arra, hogy ezek a *-tAlA* kérdésében jó analógiáknak szolgálnak.

5.21 A *-GA.sU* és *-bA.sU* két morféma összege: *-GA* és *-bA* időjelek, *-sU* módjel (vö. 1.).

5.22 A vulgáris írott mongol, illetőleg nyelvjárási *-bAlA* ugyancsak két morféma összege. Első összetevője a *-bA* 'perfecti', a második pedig a *-lA* 'valóban, bizony' toldalék morféma, amely logikai vagy érzelmi kiemelés céljára szolgál, illetőleg az alárendelés mutatója.

5.23 A vulgáris mongol, illetőleg modern nyelvjárási *-bA.čU* a *-bA.lA*-val megegyező. Második összetevője a *-čU* 'is' toldalék morféma.

5.24 Mint mondtam, a *-bA.sU*, *-bA.lA* és *-bA.čU* összetett jelek szintaktikai környezetbe megegyező. Mivel pedig a halhák az írott mongol *-bA.sU* helyében mindig *-bA.lA*-t olvasnak, a *-bA.sU* és a *-bA.lA* jelentésben is közel állhattak egymáshoz. Ezért feltételezhető az is, hogy a *-sU*, illetőleg *-lA* és *-čU* részben megegyező szereppel bírnak.

A mongol *-lA* (közép-mongol *ele*). és *-čU* toldalékmorfémák leírása sok tekintetben hézagos. Itt most elegendő annyi, hogy a mai nyelvjárásokban, pl. a halhában és a burjátban a *-tAlA* mögött *-lA* 'bizony' toldalék nem állhat. De a *-bA.čU* mögött sem állhat *-čU* 'is' toldalék. Ez azért van így, mert ellen-

kező esetben azonos elemek ismétlődésére (*-*tALA.lA*, *-*bA.čU.čU*) kerülhetne sor, ami a mongolban képtelenség. Azonos elemek ismétlődéséről szoltam, amiből következik, hogy ezen kritériumok által a -*tALA*-ban a -*lA* (azaz a közép-mongol *ele, lu* 'bizony') toldalék-morfémák jelenlétét látom igazolhatónak.

Azonban a -*tALA* morfológiai tagolása még így is igen problematikus. Jelentéstanilag a STREET adta 'present time reference meaning' reálisnak tűnik, mivel a -*tALA* az *ese* 'nem jövő' idejű időjelekre vonatkozó tagadószóval tagadható (vö. 0.5). Viszont *-*t* (vagy *-*tA*) 'nem jövő' időjel a mongolból ez idő szerint nem mutatható ki. Tehát a kérdés nyitva marad.

Ennek ellenére szerintem lehetséges, hogy a -*tALA* első összetevője a -*GA.sU*, -*bA.sU*, -*bA.lA* és -*bA.čU* módján valamiféle időjel, a második összetevője pedig módjel, illetőleg pontosabban modális partikula.

6. STREET röviden exponál: -*JU'U* 'nem jövő' *J* allomomorffal .i₃ előtt és -*JU'U* másutt (1957: 3.122).

6.1 RAMSTEDT szerint a -*JUGU* egy predikatív funkcióban specializálódott *-*ji* nomen verbale. Ez a *-*ji* nomen a halhában converbum imperfecti-ként maradt meg (1903: p. 83). POPPE szerint a -*JUGU* elsődleges formája *-*ji* (→ *-*dī*/*-*dī*) ~ *-*ju*. Ez a szuffixum az írott mongolban converbum imperfecti-ként szerepel (1955: § 214). SZANZSEJEV a -*JUGU*-t összetett szuffixumnak tekinti, amelyben az első összetevő a *-*ji* (1963: p. 127). Nyilvánvaló, hogy szerzőink számára a *-*ji* előzmény feltételezése azért szükséges, mert a közép-mongol -*JU*. mai mongol megfelelőit csak ebből a formából tudják levezetni. -*JU*-ról beszélek *U*-val, mivel pl. a Titkos történet szövegében 347 előfordulásból 343 esik a -*JU*.-ra, és csak három a -*Ji*-re (ezen felül egy előfordulás a -*Je*-re). Tehát a probléma történetileg bonyolultabb, mint azt a fentiekből gondolni lehetne. Mindenesetre a közép-mongolban a -*JU*. a domináns forma, különösen ha hozzávesszük még a -*JU* 'converbum imperfecti' jelét is. Ugyanis mind a mondatzáró helyzetben fellépő -*JUGU*, mind a -*JU* converbum egyaránt *ese*-vel tagadható (vö. 0.5). Ezért bizonyos, hogy a -*JU.GU* -*JU* összetevője és a -*JU* converbum azonosak.

A -*Ji* változat valamiképpen femininummal kapcsolatos (DOERFER, 1955: 249).

6.2 A második összetevőként feltételezett -*GU*, illetőleg -*GAi* ugyancsak nehéz választás elé állít.

E kérdésben igen érdekesek SZANZSEJEV fejtegetései. Nála -*sU.GAi* és -*tU.GAi* -*sU.G.Ai* (1963: p. 105, 109, 112, 128), illetőleg -*tU.G.Ai* (1963: p. 105, 112, 128)-ként tagolandó. Ennek megfelelően a közép-mongol -*JU.GU* kapcsán feltett *-*JiGAi* *-*Ji.G.Ai* lenne. SZANZSEJEV szerint itt *Ai* emfatikus összetevő (1963: p. 112, 127, 128, illetőleg már RAMSTEDT, 1952: 85). Viszont *G*. lehet, hogy csak kötőhang (1963: 127–128). Ezzel szemben SZANZSEJEV másutt azt mondja, hogy a *-*JiGAi* *.GA*. összetevője lehet *.GA.i* is a -*sU.GAi* és -*tU.GAi*-ből, vagy a -*GA* 'nomen imperfecti'. De ez — mint mondja — nem kielégítő eredmény. Viszont arra teljes joggal gondolni lehet, hogy *i* emfatikus toldalék, erősítő partikula modális vagy más árnyalatok kifejezésére, hasonlóan -*bA* : -*bA.i* 'perfecti'-hez (1963: 126). Ilyenformán SZANZSEJEV ellentmond önmagának. Ugyanakkor ő is megkerüli a második összetevő *.GU* problémáját.

6.21 Véleményem szerint a -*JU.GU* *.GU* összetevője a -*GU.jA.i* 'dubitativus' összetevőjeként is szerepel és tulajdonképpen a -*KU* 'futuri.potential' specializálódott változata.

Ehhez tudni kell, hogy a STREET által a középmongolra feltett *-GU*₁ '('fut.') verbal final indicative particle' (3.122), *-GU*₂ '('impf. adj. N') deverbal adjective-nominalizing particle' (3.2212), *-GU*₃ 'deverbal noun-forming suffix' (4.132), *-KUY* '('aor.') verbal final indicative particle' (3.122, 4.52), *-KUY*₂ '('aor. adj. N') deverbal adjective-nominalizing particle' (3.2212, 4.52), *kü* '('real') emphatic particle' (3.6) és *gü* '('real') emphatic particle' (3.6) tulajdonképpen egyetlen *-KU* 'futuri.potential'-ként is leírhatók. Ugyanis itt STREET tekintete elől elsikkadt az ambivalencia törvénye a mongolban (vö. 10.2).

Tehát a középmongol *-JU.GU* 'praeteritum imperfecti' a *-JU* 'imperfecti' + *-KU* 'futuri.potential' összege lenne.

6.22 Ugyanakkor a *-Ji.GAi* és *-JA.GAi* változatokban előforduló *.GAi* összetevő szerintem a *-GA* 'imperfecti' + *-i* 'praesens.emphaticum' összegével azonos (vö. 3.4, 8.).

6.3 A *-JU.*, *-JA.* és *-Ji.* változatok külön probléma. Egy kézenfekvő magyarázatukkal 9.3-ban próbálkozom.

7. STREET szerint *-LAGA* 'nem jövő' idejű mondatzáró indikativuszi forma (1957: 3.122), a *-UGA* pedig ritka indikativuszi forma (uo.).

7.1 A mo. *-UGA*-ban már RAMSTEDT egy elsődleges *-lu* 'perfecti' jelenlétére gondolt (1903: p. 81). Ez a *-IA/-IU* a középmongolban önállóan nem fordul elő. Viszont a dahur *-li* és a mogul *-la* RAMSTEDT feltételezését teljes mértékben igazolják.

A második összetevő *.GA* értelmezése ugyanakkor sem RAMSTEDTNél (1903: p. 81), sem SZANZSEJEVNél (1963: p. 126) nincs kifogástalanul megoldva. Véleményem szerint ez a második összetevő a *-GA* 'imperfecti' időjellel azonosítható.

Tehát a *-IA.GA* is két morféma, a *-IA* 'perfecti' + *-GA* 'imperfecti' összege. Így állhatott össze a középmongol *-IA.GA*, amelyet általában 'praesens perfecti'-nek jellemeznek.

7.2 A preklasszikus szövegekben a *-IA.* mellett *-IU.*, illetőleg *-li.* változat is előfordul. A *-li.* femininum (DOERFER, 1955: § 32). A *-IA.* és *-IU.* változatok viszonyáról pedig másutt (9.) beszélek.

8. A preklasszikus szövegekben az időjelekben a következő oppozíciók figyelhetők meg: *-mU* : *-mUi*, *-GA* : *-GAi*, *-KU* : *-KUi*, *-JU.GU* : *-JU.GUi*, *-IA.GA* : *-IA.GAi*. Ezekből az oppozíciókból egy *.i* morféma áll elő.

8.1 DOERFER szerint teljesen bizonyos, hogy itt az *.i* forma többes szám (1955: § 30–35, 37). Azonban DOERFER ugyanakkor a *-KU* 'futuri'-t hím-nemű, a *-KUi*-t nőnemű formának magyarázza (uo., § 36). Ez súlyos ellentmondás. Mert, ha a *-mU*, *-GA*, *-bA*, *-JU.GU*, *-IA.GA*-val szemben *-mUi*, *-GAi*, *-bAi*, *-JU.GUi*, *-IA.GAi* többes szám, vagyis ha feltéve, de meg nem engedve az *.i* többes képző lenne, akkor az *.i* szelet, amelynek önálló morféma státusza a fenti oppozíciókból azonos módon áll elő, a *-KUi*-ban már nem a többes szám, hanem valamiféle nőnem képzője lenne. A valóságban DOERFERnek nincsenek perdöntő érvei sem az *.i* többes képző, sem az *.i* nőnemképző jellege mellett. Ezért egyik értelmezése sem képezheti komoly megfontolás tárgyát.

STREET szerint a Titkos Történet nyelvében használatos egy *.i* partikula-képző szuffixum meghatározatlan jelentéssel a mondatzáró időjelek mögött (1957: 4.51). Ez a tagolás kifogástalan. Azonban STREETNél sajnos nem található utalást az *.i* megfelelő azonosítására vonatkozóan.

A közép mongolban van egy *-i* 'praesens'. Ez időjelként, illetőleg melléknévi igenév képzőjeként használatos (VLADIMIROV, 1924: 55–56). Úgy gondolom, hogy a fenti oppozíciókból előálló, az időjelek mögött megjelenő *.i* ezzel az *-i* 'praesens'-szel azonos.

3.2 Ebből következik, hogy az *-i* 'praesens' fent leírt használati szabályát tovább lehet és kell bővíteni.

3.21 Kiindulásul válasszuk a *-KU* 'futuri' példáját, amely a közép mongolban időjel és melléknévi igenévképző egyaránt lehetett. Eme *-KU* mellett létezik *-KU*i** és *-KU*n** alak is.

POPPE (1955: § 219), DOERFER (1955: § 36), és STREET (1957: 4.51) szerint a *-KU*n** a *-KU*i** többese. Azonban a közép mongolban a *-KU*i** és *-KU*n** mellett *-KU* 'futuri' is szabályos alak. Ez az egyszerű forma. Ezért helyesebb *-KU*: *-KU*i**, illetőleg *-KU*: *-KU*n** oppozíciót feltenni. Tehát felfogásom szerint *-KU* 'futuri' áll szemben (*-KU* 'futuri' + *-i* 'praesens')-szel, illetőleg (*-KU* 'futuri' + *-n* 'plural')-lal szemben.

3.22 E tagolás szempontjából tanulságos a *maGU* 'rossz': *maGU*i**: *maGU*n**, *samaGU*. 'zűr-zavar': *samaGU*i**: *samaGU*n**, *oGtorGU* 'ég(bolt)': *oGtorGU*i**, *buruGU* 'tévedés, hiba': *buruGU*i** stb. szavak példája. Az *-i* 'praesens' (illetőleg *.n* 'plural') megjelenése ezekben a szavakban tulajdonképpen a feltehető *.GU* képző természetéből lehetséges.

Mármost nagyon érdekes, hogy pl. *maGU*.iA**- 'szid, ócsárol' mellett *maGU*iA**- 'id.' szintűgy lehetséges. Viszont mai ismereteink szerint *maGU*nA**- képtelenség. Itt tehát az *.n* 'plural'-lal szemben $\emptyset$ és *.i* azonos szinten állanak.

A szövegek alapján az is bizonyos, hogy a *-KU* és *-KU*i**, *maGU* és *maGU*i**, *samaGU* és *samaGU*i** stb. szintaktikai felhasználásában sincs nagy különbség. A szemben álló formák szintaktikailag lényegében azonos felhasználása azzal magyarázható, hogy a mongolban a morfológiai szerkezet a szintaktikai pozíció szempontjából sokszor közömbös.¹³ Ez a körülmény természetesen nagyon megnehezíti az *-i* 'praesens' grammatikai szerepének, illetőleg a jelentésének a magyarázatát az itt tárgyalt összefüggésekben.

3.23 Itt most nem részletezhetem a mongol többes problémáit. Azonban hangsúlyozni szeretném azt, hogy az *.n* 'plural' a közép mongolban tulajdonképpen egy melléknévi denominális nomen képző csupán. Vagyis nem úgy többes, mint ahogyan pl. az angol *-s* vagy a magyar *-k* többesek. Ez a melléknévképző a jelentése után is inkább nomen collectivum képző. És ebben a minőségében már azonos megítélés alá eshet az *-i* 'praesens'-szel, amelyik denominális melléknévképzőként is működhetett. Ez az *.n* collectivum képző jelenik meg a *-KU*. jel, illetőleg a *maGU*, *samaGU* stb. szavak mögött. És ezért gondolom, hogy a *-KU*n**, *maGU*n** stb. nem szükségszerűen a *-KU*i**, *maGU*i** stb. többese, ahogy azt többen vélik.

3.3 Ha ez az érvelésem helyes, akkor a *-KU* 'futuri' jele, illetőleg a *maGU*, *samaGU* stb. szavak mögött megjelenő *.i* 'praesens' mint denominális nomen képző, a melléknévesítés mutatója. Ilyenformán a közép mongolban nem funkció nélkül való. Legfeljebb — mint mondtam — a mongol szintaxis

¹³ Erről a kérdésről Positional categories in Mongolian c. előadásomban a XVII. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson (Ann Arbor, Michigan, 1967. augusztus 17-én) részletesebben szóltam. Előadásom valamelyik mongol nyelvészeti folyóiratban jelenik meg.

nagyfokú közömbössége a morfológiai szerkezettel szemben teszi szabályba nehezen foglalhatóvá eme *i* 'praesens' szerepét.

8.4 Részben másként értelmezendő az időjelek mögött megjelenő *i* 'praesens'. Ez itt valóban emfatikus toldalék, erősítő partikula modális vagy más árnyalatok kifejezésére, (SZANZSEJEV, 1962: 126), vagy pontosabban 'durativum' (B. RINCSEN). Ilyenformán én az időjelek mögött megjelenő *i*-t 'praesens.emphaticum'-nak, illetőleg 'praesens durativum'-nak tekintem.

9. A preklasszikus szövegekben a *-IA* 'perfecti' időjelnek különböző variánsai fordulnak elő. A legfontosabb preklasszikus szövegben, a Titkos történetben pl. a következő variánsok találhatók: *-la./-le*. (256 előfordulás), *-lu./-lü*. (27 előfordulás), *-lāi* (4 előfordulás). Ezek a variánsok egy olyan problémára figyelmeztetnek, amely a „nem összetett” időjelek magánhangzó-állományát illethetik.

9.1 Ugyanis magánhangzó-össztevőiket tekintve a nem összetett időjeleket három csoportra lehet osztani: a) *A*-s csoportra (*-GA* 'imperfecti', *-bA* 'perfecti'), b) *U*-s csoportra (*-KU* 'futuri', *-mU* 'praesens', *-JU* 'imperfecti', *-yU* 'praesens') és c) *i*-s csoportra (*-bi*, *-Ji.*, *-li.*, *-yi*). Az *i*-s csoport valamiképpen a femininummal kapcsolatos.

Azonban így a következő tagolásra nyílik lehetőség: pl. *-b* 'perfecti' + *A* '—Femininum', illetőleg *-b* 'perfecti' + *i* '+Femininum' stb. Mivel '+Femininum' mindkét csoportban előfordul, az *i* '+Femininum' csoportja az *A*-s és *U*-s csoporttal azonos módon áll szemben. Tehát a probléma leszűkíthető az *A* : *U* oppozícióra. A kérdés az, hogy az *A* : *U* oppozíció, amelyik az időjeleket két csoportra osztja, illetőleg amelyik a *-IA* 'perfecti' időjelben oly sajátos módon jelentkezik, jelentéskülönbség hordozója lehet-e vagy sem?

9.2 E kérdés felvetésére további más megfontolások is készítenek. Ezek a következők.

9.21 Időjel + módjel kapcsolatában csak *A*-s időjelek vesznek részt (vö. *-GA.sU*, *-bA.sU*).

9.22 A *-KU* 'futuri' jelentéséhez 'potential' is hozzátartozik. Így lehetséges *-d.KU.n* felszólító módbeli használata (vö. 2.).

9.23 A *-sU* 'optativus' és *-tU* 'optativus' is par excellence *U*-s formák.

9.24 Elgondolkoztatóak az időjelek etimológiáival kapcsolatos különböző állásfoglalások is.

9.241 Már RAMSTEDT gondolt a *-mU* 'praesens' és az *-m* vagy *-mA* 'nomen descriptionis' képző összekapcsolásának a lehetőségére. Ezt a feltevést további más adatok is erősítik: mai mongol *-mǰā* (← *-m* 'praesens' + *ǰA* 'bizony, valóban, hogyne' + *-i* 'praesens.emphatic'), illetőleg monguor *-m* 'praesens' stb. (vö. POPPE, 1955: § 216).

9.242 A *-bA* 'perfecti' időjel elsődleges, mássalhangzó nélküli alakja a *-b* deverbális nomen képzővel azonos (POPPE, 1955: § 216).

9.243 A *-yU* 'praesens' feltehetően az *-i* 'praesens' *U*-s alakja (POPPE, 1955: § 210).

9.244 A *-IA* 'perfecti' időjel egy *I* deverbális nomen képzőből származik (RAMSTEDT, 1903: p. 81, POPPE, 1955: § 212).

Ilyenformán a mongolban több időjel olyan névszóképzőre vezethető vissza, amelyik egyetlen mássalhangzóból áll.

9.3 A fentiek alapján joggal feltételezhető, hogy a közép-mongolban a fonológiaiag (—Consonans) forma nagyon fontos lehetett. Gondolni lehet

ugyanis arra, hogy a mongolban a funkcióval csekélyebb mértékben terhelt magánhangzók számára a szuffixumokban a magánhangzóharmónia valamely formája kötelező volt.¹⁴

9.4 Mindezekből az időjelekben egy *A* '—potentialis' : *U* '+potentialis' ko-variancia lehetősége kínálkozik. Ennek megfelelően a közép-mongolban a *-lA.*, illetőleg *-lU.* variánsok kétfajta múlt idő hordozói lennének: *-lA.* 'perfecti.non potential', illetőleg *-lU.* 'perfecti.potential'. Érdekes, hogy a klasszikus mongol az *U*-s formát konzerválta.

9.41 Ugyanez a probléma kísért a *-JU.* 'imperfecti' : *-JA.* 'id.' variánsok esetében is (vö. 5.2).

Nem szükségképpen ellentmondás, hogy az időjelek többségének nincs *A*-s és *U*-s formája.

10. Dolgozatom összefoglalásaképpen a közép-mongol igeragozásra vonatkozóan néhány általános következtetés is levonható.

10.1 A közép-mongolra, de főként a preklasszikus mongolra vonatkozó egyetlen nyelvtan szerzője STREET, az igeragozást a RAMSTEDT nevével fémjelzett koncepció keretében tárgyalja. Úgy gondolom, hogy megvan a lehetősége e koncepció revíziójának. Első lépésként a közép-mongolra vonatkozóan én mindenesetre kiiktatom a converbial particle-k (STREET, 1957: 3.3212) közül a *-GA.sU*, *-bA.sU* (vö. 1.) és *-tAlA* (vö. 5.) összetett jeleket. Grammatikai szerepüket tekintve ezek különböznek az „igazi” határozói igenévképzőktől.

10.2 A közép-mongolban a *-JU.* 'imperfecti', *-GA* 'imperfecti', *-KU* 'futuri', *-mU* 'praesens' és *-i* 'praesens' időjelek mind az igei, mind a névszói osztályba egyaránt beletartozhattak. A névszói osztályba mint igenevek, az igei osztályba mint verbum finitumok. Ezért ezek ambivalens morfémáknak tekintendők. Az ambivalens morfémák nagy száma feltehetően az agglutinatív rendszer szintaktikai struktúrájával függ össze, amelyben a morfológia nem döntő. Sokkal inkább a pozíció (vö. 8.22, 8.3).

10.3 A közép-mongolban időjel + időjel, valamint időjel + időjel + időjel típusú összetételek kombinációi ismerhetők fel. Ez agglutinációs jelenség. Ilyenformán a közép-mongol igeragozásban az agglutináció törvénye sajátos módokon szinte vegytiszta formában valósul meg.

Ennek megfelelően a közép-mongolban vannak egyszerű időjelek: *-mU* 'praesens', *-i* 'praesens', *-d* 'praesens', *-yU* 'praesens', *-GA* 'imperfecti', *-bA* 'perfecti' és *-KU* 'futuri', valamint a csak összetételben előforduló *-JU.* 'imperfecti' és *-lA.* 'perfecti', összetett időjelek (*-i* 'praesens' nélkül): *-JU.GU* 'praeteritum imperfecti' és *-lA.GA* 'praesens perfecti', összetett időjelek (*-i*-vel): *-mU.i*, *-KU.i*, *-GA.i* és *-bA.i*, valamint többszörösen összetett időjelek (a harmadik elem mindig *-i*): *-JU.GU.i* és *-lA.GA.i*.

Szemantikailag az időjel + időjel kapcsolatokban az aszpektus módosul. A második, illetőleg harmadik elemként megjelenő *-i* 'praesens' pedig inkább durativum.

10.4 A közép-mongol igeragozásban egyes jelek (*-sU* 'optativus', *-KU* 'futuri.potential', *-GA* 'imperfecti' és *-i* 'praesens') sajátos mozgékonyssággal rendelkeztek: nemcsak közvetlenül az igető, hanem más jelek mögött is megjelenhettek.

¹⁴ Eme általánosítás megfogalmazásában Szépe György barátom közreműködését köszönöm.

10.5 A közép-mongolban bizonyos szintaktikai feltételek között idő és mód komplementáris viszonyban állhattak (vö. 1.23).

Ebben a dolgozatomban a közép-mongol igeragozásban fellelhető „mor-fémabokrok” szétválasztását tűztem ki célul. Ennek következtében a közép-mongol igeragozás sok más problémáját nem is tárgyalom. Például azt a feltűnő jelenséget, hogy a közép-mongolban három praesens, három imperfectum és két perfectum használatos. E használat szabályait külön dolgozatban próbálom feltárni. Ilyenformán a közép-mongol igeragozásra vonatkozó kutatásaimat e dolgozattal nem fejeztem be.

BESE LAJOS

Remarks on the Middle Mongolian Conjugation

1. This paper deals with the so-called pre-classical documents (13th–14th centuries) of the Middle Mongolian Age. — An attempt is made to find criteria for the segmentation of the morpheme-complexes which constitute a certain unity from syntactic point of view.

2. In Middle Mongolian (i) the *-JU* 'imperfect suffix' may function either as a tense-marker, or as a converbial particle; (ii) the *-GA* 'imperfect suffix', the *-KU* 'future suffix', the *-mU* 'present suffix' and the *-i* also 'present suffix' on the other hand may function either as a tense-marker, or as a deverbal adjective-nominalizing (adjectivalizing) particle. So they may be labelled as ambivalent morphemes. The relative height of the number of such ambivalent morphemes has a connection with the syntactic structure of a language of agglutinative where positional morpheme structure prevails.

3. In Middle Mongolian there are the following morpheme-complexes: (i) 2 tense markers: *-JU.GU*, *-LA.GA*, *-mU.i*, *-KU.i*, *-bA.i*; (ii) 3 tense markers: *-JU.GU.i*, *-LA.GA.i*; (iii) tense marker + modal marker: *-GA.sU*, *-bA.sU*; (iv) tense marker + modal marker + other morpheme: *-d.KU.n*; (v) 2 modal markers + another morpheme: *-G.tU.d*. This is a pretty dear picture of agglutination.

4. Where more than one tense marker appears within a word block, one of them has an aspectual role.

5. Some markers do not have a fixed order position. So the *-GA* 'imperfect suffix', *-i* 'present suffix', and *-KU* 'potential future suffix', furthermore *-sU* 'optative suffix' may be placed either immediately after the verbal stem, or after tense and mood markers.

6. In Middle Mongolian under certain conditions tense and mood might have been in complementary relation: *-GA* 'imperfect suffix' + *-sU* 'optative suffix'; *-bA* 'perfect suffix' + *-sU* 'optative suffix'.

7. Co-variance between *-sU* 'first person optative' and *-tU* 'third person optative' (within the *-tU.GA.i*) for *s ~ t* could also be detected; with the basic form *-sU* because it appears independently, too.

8. A tentative componential analysis can be made along these lines. The non-complex tense markers can be divided to three [+vocalic, —consonantal] groups: (i) the *A*-group: *-GA* 'imperfect suffix', *-bA* 'perfect suffix'; (ii) the *-U* group: *-KU* 'future suffix', *-mU* 'present suffix', *-JU* 'imperfect suffix', *-yU* 'present suffix'; (iii) the *i*-group: *-bi*, *-ji*, *-li*, *-yi*. — These groups could be mapped into the following semantic features: (i) *A*: [—potential, —female]; (ii) *U*: [+potential, —female]; (iii) *i*: [+female]. — Where the vocalic [+vocalic, —consonantal] segment was not provided with a fixed morphological function, then they were left unspecified for the vowel harmony.

9. Other problems of the Middle Mongolian verbal morphology (as e.g. the abundance of tenses) are left for further papers.

*

This paper has been read on the 11th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (Horsholm, June 2–6, 1968); the entire will be published in English in the *Acta Orientalia* (Havniae) in 1969.

LAJOS BESE

Szerves rendszer, szervetlen rendszer

1. Szerves rendszer

1.1. Mondatformák szerves rendszere

(az esetviszonyok elemzése alapján)

A mondatok, illetőleg a mondatokat alkotó formák nem függetlenek egymástól: levezethetők egymásból. A levezetés elsősorban esettani kritériumok alapján lehetséges. Pl. a rendszernek az egyik legjelentősebb részlete az ún. transzformációs csoport. Így:

$$\begin{bmatrix} \text{ken} + \text{zsírt} + \text{a kenyérre} \\ \text{keni} + \text{zsírral} + \text{a kenyeret} \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} \text{I} + \text{F}_1(-t) + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ \text{I} + \text{F}_1(-\text{vel}) + \text{F}_2(-t) \end{bmatrix}.$$

A két mondat egy-egy tárgy körül szerkesztődik meg. A tárgyak maguk azonban nem egyforma hatókörűek. Az $\text{I}-\text{F}_1(-t)$ viszonya egyelőre szűkkörű, tartalmi hasonlóságokhoz kötött. Ez kétféleképpen is kifejezésre jut:

(1) Az $\text{I}-\text{F}_1(-t)$ viszonyában az F_1 feloldható az I -be, az F_2 vonatkozásában: „zsíroz”.

(2) Az F_1 mintegy az anyagát, eszközét adja az I -nek; ami az $\text{I}-\text{F}_1(-t)$: $\text{I}-\text{F}_1(-\text{vel})$ váltakozásában is kifejezésre jut. Az $\text{I}-\text{F}_1(-t)$ egy latens eszközhatározót is tartalmaz; pontosabban meghatározva: belső tárgy. A jele: $\text{I}-\text{F}_1(-t/*\text{vel})$. Az $\text{I}-\text{F}_2(-t)$ viszonya ezzel szemben tartalmi hasonlóságoktól független, az $\text{I}-\text{F}_1(-t/*\text{vel})$ -nél általánosabb. Tehát:

$$\begin{bmatrix} \text{I} + \text{F}_1(-t/*\text{vel}) + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ \text{I} + \text{F}_1(-\text{vel}) + \text{F}_2(-t) \end{bmatrix}$$

Az $\text{I}-\text{F}_2(-t)$ a csoporton belül az $\text{I}-\text{F}_2(\text{loc.})$ -ból vezethető le. Ez a viszony azonban a két sor összefüggésének csak a közvetlen oldala. Az $\text{I}-\text{F}_2(-t)$ csak akkor áll elő az $\text{I}-\text{F}_2(\text{loc.})$ -ból, ha az $\text{I}-\text{F}_2(\text{loc.})$ magának a tárgynak a szűkebb hatókörű formájával kapcsolódik össze:

$$\begin{array}{c} \text{I} + \underbrace{\text{F}_1(-t/*\text{vel}) + \text{F}_2(\text{loc.})} \\ \downarrow \\ \text{I} + \text{F}_1(-\text{vel}) + \text{F}_2(-t) \end{array}$$

Az $I-F_2(-t)$ nemcsak az $I-F_2(\text{loc.})-t$, hanem az $I-F_1(-t/*vel)-t$ is magába zárja. Ez világosan mutatja, hogy a csoportban a 2. sor az 1. sorból bontakozik ki szervesen; a csoport egy mozgó rendszer. A csoport mozgásának megvan a maga iránya: a kevésbé általános formából egy általánosabb forma áll elő.

Vagy pl. vannak a nyelvben mondatok, illetőleg formák, amelyek nem hozhatók kapcsolatba egy megfelelő másik mondattal a transzformációs csoport keretei között. Ezek az ún. magányos sorok. Pl.:

köti + a tehenet + a jászolhoz

$I + F_1(-t) + F_2(\text{loc.})$

feltöri + kalapáccsal + a diót

$I + F_1(-vel) + F_2(-t)$

A magányos sorok egy acc. obj.-os viszony körül szerkesztődnek meg. Az acc. obj. ezekben a sorokban közvetlenül nem vezethető le egy másik viszonyból. Viszont a magányos sorok — a rendszerben — feltételezik azokat a sorokat, amelyekben az acc. obj. mint levezethető viszony van jelen, vagyis a transzformációs csoportban az $I-F_2(-t)$ viszonyát. A magányos sorok tehát úgy értelmezhetők, mint a transzformációs csoportok folytatásai:

$$\left[\begin{array}{l} (1) I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ (2) I + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right]$$

$$\downarrow$$

$$\begin{array}{ccccccc} I & + & \dots & + & F_1(-t) & & + F_2(\text{loc.}) \\ \hline I & + & F_1(-vel) & & + & F_2(-t) \end{array}$$

1.2. Mondatformák szerves rendszere

(tartalmi összefüggések alapján)

A transzformációs összefüggéseken belül a mondatok (illetőleg formák) összetartozása tartalmilag is evidens. (A mondatok ugyanazokból a szavakból épülnek fel; a tükrözött denotatum azonos.) Mindamellet a csoportokon belül is a legszorosabb kapocs, amely a sorokat összetartja: az a szerves összefüggés, amely alapján a kevésbé általános formákból általánosabb formák bontakoznak ki.

A transzformációs csoportok és a magányos sorok összefüggésére mindezekelőtt az acc. obj. utal. Mindamellet a transzformációs csoportok és a magányos sorok összetartozása tartalmilag is igazolható. Pl.:

köti + a tehenet + a jászolhoz

csak úgy érthető meg, ha a *köti*—*a tehenet* viszonyát a transzformációs csoport $I-F_2(-t)$ viszonyára vezetjük vissza:

$$\left[\begin{array}{l} köt + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ köt + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right]$$

$$\downarrow$$

$$köt + \dots + F_2(-t) + \dots$$

Amikor az újabb forma megjelenését a tükrözött valóságösszefüggés kiterjedése jellemzi. Hasonlóképpen vezethetők le a *ki-köt*, *le-köt*, *fel-köt* stb. igekötős változatok is.

De magának pl. a *ki-köt*-nek olyan jelentése is van, amely már semmiképpen nem vezethető vissza a transzformációs csoport összefüggéseire:

kikötötte, hogy ...

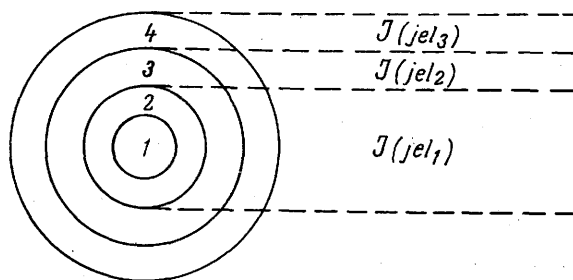
Vagyis: amint a fentebbi példák a transzformációs csoport $I-F_2(-t)$ viszonyainak az abszolutizálódásából álltak elő, az utóbbi példában az I a transzformációs csoport viszonyaitól még messzebb szakad:

$$\begin{array}{rcl} \left[\begin{array}{cc} köt(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) & \\ köt(jel_1) + F_1(-vel) & + F_2(-t) \end{array} \right] & & \\ ki-, fel-, le- stb. \downarrow & & \\ köt(jel_2) + \dots + F_2(-t) + \dots & & \\ \downarrow & & \\ ki-köt(jel_3) + \dots + F(=M) & & \end{array}$$

A nominalizáció (illetőleg generális transzformáció) pedig a tükrözött valóságtartalom még fokozottabb kiterjedésére utal.

*

Az esetviszonyok valamint a tartalmi kritériumok alapján kiépített, egyre általánosuló rendszert grafikusán a következőképpen ábrázolhatnánk:

Ahol is a legbelső kör (1) a transzformációs csoporton belül a belső tárgyat tartalmazó sort, a következő (2) ugyanott az acc. obj.-t tartalmazó sort, az azután következő (3) az acc. obj.-t tartalmazó magányos sort, a legkülső kör (4) pedig az elvont (ill. átvitt) jelentésű igét tartalmazó magányos sort jelöli.

2. A szervetlen rendszer formái

2.1. A nyelvi rendszer szervetlen vonásai

A formák összefüggését mindenekelőtt a paradigmaticus összefüggések elemzésével határoztuk meg. Mindamellett a mondatformák folyamatossága legvilágosabban ott mutatkozik meg, ahol a mondataalkotó igének több jelen-

tése van, a különböző jelentések a rendszer különböző formái szerint alkotnak mondatokat, a különböző formák pedig belső, illetőleg pragmatikus érvek alapján levezethetők egymásból. (Lásd: *ki-, el-, fel-* stb. *köt.*) A mondat (vagy ige jelentése) azonban gyakran egy másik jelentésre nem vezethető vissza, mozdulatlan. Ilyen esetben a mondat formája bizonyos tulajdonságai alapján a rendszer valamely sorával azonosítható, a forma mozgása azonban a konkrét mondat jelentése kapcsán nem világos, pontosabban mozdulatlan.

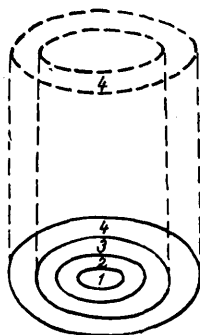
Pl. az alábbi mondatban:

(*A fiú*) *elhatározta, hogy elolvassa a könyvet*

az *elhatározta* jelentése nem vezethető le ugyanennek az igének egy másik jelentéséből. Viszont azáltal, hogy nominalizációs eljárással kapcsolódik össze, pl. az alábbi mondat

(*Az apa*) *kikötötte, hogy fejezze be tanulmányait*

formájával mutat lényeges hasonlóságot. A mondatforma tehát arra a zónára állítható — mechanikusan — amelyet a *kiköt* (*jel*₃) követ. Vagyis:

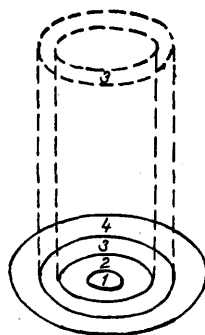
Továbbá az alábbi mondat jelentése

(*Az asszony*) *eltette a kenyeret a fiókba*

nem hozható kapcsolatba egy másik mondat jelentésével. Viszont lényeges (rekcionális) hasonlóságot mutat pl. a következő modattal:

(*A fiú*) *kikötötte a kecskét a karóhoz.*

Ahol is a (*ki*)*köt* *jel*₂-ben alkot szerkezetet. Vagyis a kérdéses mondat formája mechanikusan arra a zónára állítható rá, amelyet a (*ki*)*köt* (*jel*₂) követ:

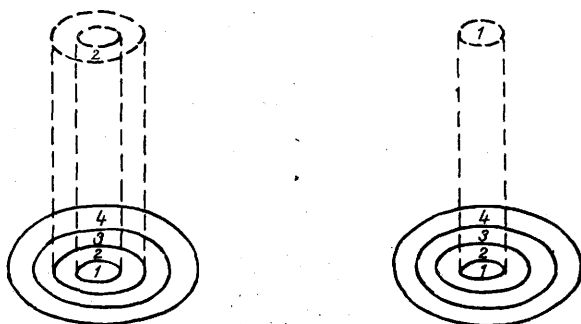

Továbbá az alábbi mondatok:

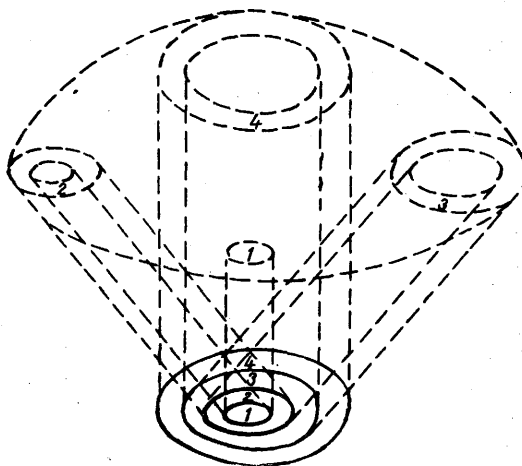
rá-kötötte a madzagot a dugóra

le-kötötte a madzaggal a dugót

— amint láttuk — magányos sorok. Ugyanakkor a kérdéses két sor pseudo-transzformációs viszonyban áll egymással. A pseudo-transzformációs csoport analógiás úton állhat elő, tehát nem belső összefüggések alapján. A csoport sorai mint magányos sorok a transzformációs csoport sorából levezethetők. Mint a pseudo-transzformációs csoport sorai viszont, mivel a csoport maga nem szerves alakulat, mechanikusan a valódi transzformációs csoport soraira állíthatók rá:

A szerves rendszerre mechanikusan ráépülő mondatok formái eleven lexikai szerkezeteken keresztül nem hozhatók kapcsolatba egymással. Az egyes zónák tehát a szerves rendszer zónáival szemben, amelyek egymásból válnak ki, külsődlegesen, mechanikusan állnak egymás mellett:

2.2. A szerves rendszer szervetlen aspektusa

A szerves rendszer formái nem mindig közvetlenül vannak jelen mondatainkban. Gyakran közvetítő szabályrendszereken átszűrődve szabályozzák mondatainkat. A közvetítő szabályrendszerek: (1) implicit formák:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{c} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret] \text{ impl.} \end{array}$$

(2) anorganikusan bővült formák:

$$\left\{ \left[\begin{array}{c} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] + \left[\begin{array}{c} késsel, \\ az edényből, \\ a fiának \end{array} \right] \text{anorg} \right\}$$

(3) anorganikusan bővült implicit formák:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{c} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret] \text{ impl.} \\ \downarrow \\ \{ [keni + \dots + a kenyeret] \text{ impl.} + a fiának \} \end{array}$$

A szerves rendszer és a közvetítő szabályrendszerek pedig egy újabb szabályrendszert eredményeznek: a homoszintaktikai formákat. Pl.:

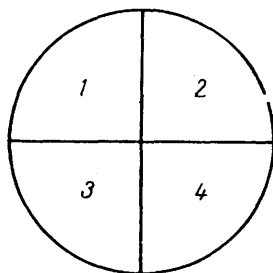
$$\frac{\left[\begin{array}{c} keni + a kenyeret \\ keni + a zsírt \end{array} \right]}{[I + F(-t)]}$$

Vagy:

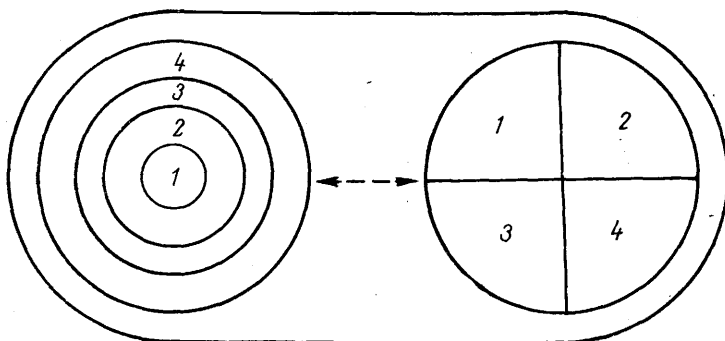
$$\frac{\left[\begin{array}{c} keni + zsírral + a kenyeret \\ keni + késsel + a zsírt \end{array} \right]}{[I + F_1(-vel) + F_2(-t)]}$$

A homoszintaktikai formák a szerves összefüggések megszüntetésén, pontosabban kiegyenlítődésén alapulnak, a rendszer legáltalánosabb alakulatai.

Így a szerves rendszer kiépítése során — tehát szervesen — jutottunk el a rendszer egy olyan aspektusához, ahol a rendszer szervessége felszámolódik. A homoszintaktikai szinten az előbbi ábra (157. l.) a következőképpen módosul — pontosabban töredezik szét:

Továbbá: nemcsak arról van szó, hogy különböző formák vannak. Minden forma egyszerre szemlélhető a szerves és a homoszintaktikai aspektusból. Minden egyes formának van egy belső struktúrája: ez ugyanazokat a rétegeket tünteti fel, mint amelyek közé a forma külsődlegesen mint a rendszer egy tagja beépül. Minden forma szemlélhető a szerves és a homoszintaktikai rendszer aspektusából. A nyelvi rendszer a két aspektus szimultaneitálásán alapul:

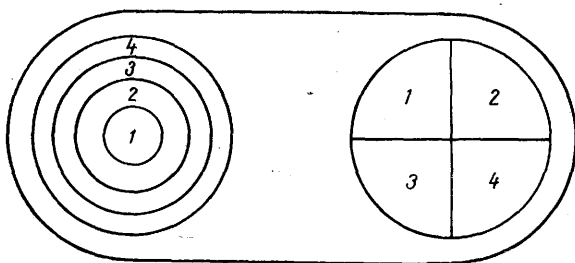

3. A szerves rendszer szervetlen aspektusának és a rendszer szervetlen zónáinak összefüggése

A két tény: az, hogy a szerves rendszer következetes kiépítése szervetlen viszonyokhoz vezet (pontosabban: hogy a szerves összefüggések maguk vizsgálhatók egy szervetlen, homoszintaktikai aspektusból), valamint, hogy a szerves rétegre egy szervetlen réteg rakódik rá, aligha választható el egymástól.

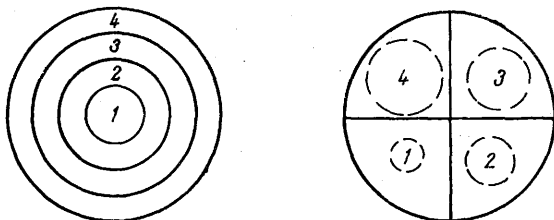
A szervetlen formákkal kiegészíthető rendszer összefüggései az alábbiakban foglalhatók össze:

(1)

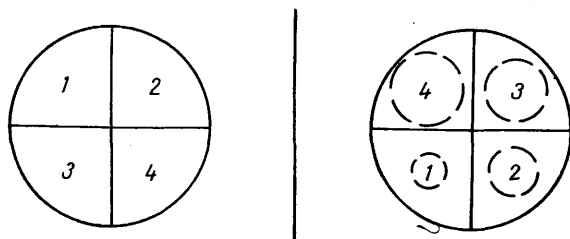
A szervetlen mint a szerves rendszer aspektusa; a szervesből a szervetlen szervesen nő ki.

(2)

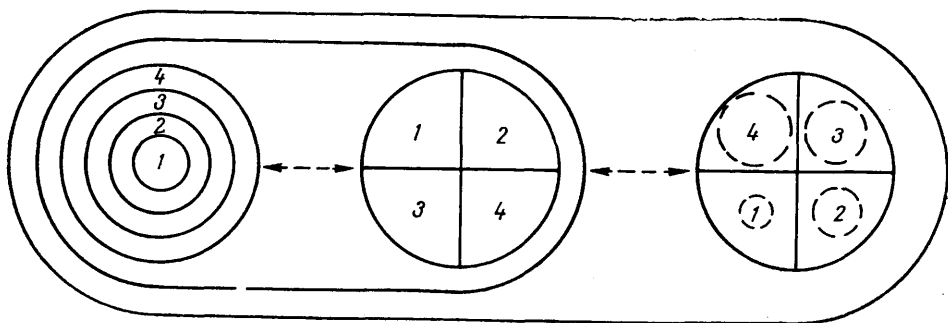
A szervetlen mechanikusan épül rá az (1) szerves rendszerre; mennyiségileg túlteng a szervetlen — elszakad a szervestől, sui iuris létezik.

(3)

A szerves szervetlen aspektusa az (1)-ben és a szervesre mechanikusan ráépülő szervetlen a (2)-ben összefügg egymással. A mechanikusan szervetlen csak a szervesből (szervesen) kinövő szervetlen alapján létezik.

A szerves rendszer valamely eleme különböző okok folytán elszigetelődhet, a szervetlen síkra tevődhet át. Ez arra utal, hogy egy elem nem pusztán a szerves rendszeren belül oszcillál a szerves és a szervetlen között, hanem a szerves és a szervesre külsődlegesen ráakódó szervetlen között is. Vagyis:

ZSILKA JÁNOS

Organic System, Unorganic System

In his previous papers the author has elaborated the organic system of sentence patterns. In this system each pattern can be derived from the other and simultaneously the same pattern is the starting point for another one.

First of all, the organic connections between sentence patterns can be proved on the ground of the analysis of the cases being contained in the sentences. But sentences being derived from one another, also the meanings of the verbs constructing the sentences can be derived and the development of the system proves itself most clearly just in these derivations of the meanings of sentences. The derivation of meanings and the system itself is most clear where the same verb has different meanings which can be derived from one another. However, the verbs often have one meaning only or the connection between the different meanings of the same verb is not clear, respectively. In this case the verbs show some relationships with the verbs of the organic system and so they can be built up unorganically on the levels of the organic system. The later verbs or the patterns constructed with them form the unorganic part of the linguistic system.

JÁNOS ZSILKA

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Ernst Lewy
1881—1966

Halálának híre sokára érkezett el hozzánk. Az élők sorába sorolta képezeletem, hiszen még 1965-ben oktatásra fogadta be egyik müncheni tanítványomat. Próbálom felidézni élete útját, nehezen megy, hiszen csak némely pont ismeretes számomra. Tudom, hogy a berlini egyetemen tanult és tanított. 1934-ben nevezték ki az általános nyelvészeti tanszékre, oly neves előadók után, mint Wilhelm von Humboldt, H. Steinthal és F. N. Finck. Tudom, hogy járt Budapesten és Prohászka János volt a magyar nyelvben gyakorlati tanítómestere. A magyarországi nyelvészetben Gombocz Zoltánt tisztelte, rá és Setäläre ekként gondolt élete 80. évében könyve „Zur Betonung des Erdzja-Mordvinischen von Orkino” (Berlin 1961) ajánlásában: „In dankbaren Gedanken an die grossen Forscher, die hilfreichen Menschen.” Tudom, hogy a hitlerizmus külföldre, Írországra kényszerítette, Dublinban élt. Érzem, nem tekintette hazájának a befogadó országot, hiszen 1957-ben ezt írta: „seit 20 Jahren im Exil” (NyK. LX, 107. jegyzet). De talán nem is fontosak a föld- és életrajzi tények, lényegesebb az ember és a mű, a fizikailag befutott út csupán keret.

A mű két tételből fonódik össze: a nyelvi anyag és annak nyelvelméleti értékelése. Ernst Lewy a nyelvi anyagot tekinti az alapnak, abból indul ki. A feldolgozásban (legyen az nyelvtani vagy tipológiai) szorosan ragaszkodik a nyersanyaghoz, tanultat és megfigyeltet szorosan egybefűzve. Szövegeket publikál (pl. Tscheremissische Texte. Hannover 1925—26), ezt megelőzőleg pedig egy mezei mari dialektusnak kiváló egyéni feldolgozását (Tscheremissische Grammatik, Leipzig 1922).¹ Természetesen BEKE ÖDÖN Cseremisz nyelv-tanára támaszkodik Lewy, de megtagadná önmagát, saját és sajátos nyelvfelfogását, ha Bekének a nyelvről és a cseremisről vallott felfogását osztaná. E. Lewy a jelenségeket nem elszigetelten, a mondatból kihüvelykezve tárgyalja, hanem mindenkor szintagmában. Lewy nyelvтанának szövegében és jegyzeteiben mindenütt a szkeptikus és tapasztalt általános nyelvész lép elénk. Mikor megkérdi, hová valók cseremisz nyelvmesterei, a válaszban közölt helyneveknél fonetikai eltérést tapasztal. Nem ütközik meg ezen: tudja, hogy sok nép, sok primitívebb fejlődési fokon álló egyén visszariad nevének vagy lakóhelyének a megnevezésétől (VIII. jegyzet). Mikor Lewy ugyanebben a művében a mari nyelvben fellelhető összefoglaló összetételekről szól, akkor ez módot ad neki arra, hogy a kaukázusi nyelvek hasonló összetételeit is megemlítsé (93. l.). Az ilyen részletekben az a nyelvtudós tűnik elő, aki egy-egy nyelv karakterisztikumát általános szintre emeli. Nem ismerek egyetlen egy olyan finnugor nyelvészeti munkát, amely egy kérdést akkora tüzetességgel

¹ Vö. FOKOS DÁVID: Nyr. LIII, 21 és BEKE ÖDÖN: Nyr. LVI, 114—5.

vizsgált volna meg, mint ezt E. Lewy fent említett művében tette az erza-mordvin hangsúlyozást illetően. Tőformák, ragozott és képzett alakok ezreit vonultatja fel, hogy igazolja, mikor hová eshetik a hangsúly. De tanulmányát ebben az esetben is az élő nyelv szorgos elsajátítása előzte meg (vö. Mordwinische Märchen in erzjanischem Dialekte, Leipzig 1931). Maga írja: nyelvmestereivel igyekezett mennél többet együtt lenni; a házban, a kertben, a munkában. Bizonyára Herder elvét vallotta és követte: Die Sprache aus dem Sprechen. A megvalósuló nyelvből (a parole-ból, mondanánk terminológiai pontossággal) leste el a rendszert, a potenciális beszédet, de innen Lewy még egy-két lépéssel tovább is haladt: a nyelvek fölötti egyezéseket kutatta, olyanokat, amelyek egymás-mellett-élés következtében, mondjuk, a „Sprachbund”-ban keletkeztek, és az olyanokat, amelyeknek keletkezési indokát a nyelv szellemi produktum volta diktálja.

A finnugor nyelvek szó- és mondatfűzésének néhány jelenségével foglalkozik E. Lewy „Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung” c. tanulmánya (Göttingen 1911). A szerző azon két tagból álló mondatrészeket vizsgálja, amelyekben a ragot csak az utolsó tagon teszik ki (pl. *egy-kettőt, hegy-völgyet* stb.), majd kutatja a votják–osztják–magyar közös összefoglaló összetételeket; szól az osztják duálisjeles, szoros egységet alkotó összetételekről, a párhuzamos kifejezésekről (parallelizmusról) a hétköznapi nyelvben. E. Lewynek erről a könyvről közvetlen megjelenése után a magyar nyelvészeti irodalomban KERTÉSZ MANÓ emlékezett meg (NyK. XLI, 232–4). Érdekes megfigyelnünk, milyen tartózkodással, majdnem fanyalogva és kioktatólag fogadta. Úgy látszik, ekkor, 1911-ben az idő még nem érett meg arra, hogy a szerkezeti sajátosságok közös voltának bemutatását kellőképpen értékeljék. Ennek is eljött az ideje. PAIS DEZSŐ már méltatóan és példaként említve hivatkozik évtizedekkel később Lewynek a parallelizmusról írott soraira (MNY. XLVII, 152). A későbbi nemzedék megértette: Lewynek éppen az az érdeme, hogy az összehasonlító nyelvészeti kutatásokba belevonta a költészetet is, és olyan jelenségeket, amelyeket régebben a „néplelektan” körébe kívántak utasítani.

Ernst Lewy nyelv kutatásának a tere felmérhetetlenül széles. A baszk nyelvet és Ausztrália nyelveit, az indoeurópai és a finnugor nyelvcsalád számtalan idiómáját vonta be kutatásai körébe. Fölébe emelkedett az összehasonlító nyelvészetnek, bár annak elveit és eredményeit sohasem tagadta meg. Az általános emberit kereste mindenütt. A civilizált népek nyelvében előforduló nyelvi jelenségek megfejtése érdekében az alacsonyabb műveltségi fokon álló népek nyelvének a tanulmányozásához fordult, a megfejtéshez kulcsot ezekben a nyelvekben keresett. Kutatása tehát sohasem volt öncélú. E. Lewy a nagy összefüggéseket kereste, a nyelv lényegét igyekezett felfedni, amint ezt helyesen írja róla HUTTERER MIKLÓS nehezen felkutatható rövidebb közleményeinek gyűjteményes kiadása — *Kleine Schriften*. Akademie Verlag, Berlin, 760 lap — méltatásakor (ALH 13: 192–3).

Nyelvtudományi munkássága filozófiai alapon nyugodott: vezérlő gondolatául a fejlődés elvét fogadta el. Éppen ezért méltányoljuk, hogy a nyelv mai jelenségeit az ún. primitív nyelvek vonásainak ismeretében fogta valla-tóra. A Leibniz óta termékenyítőleg ható rendszerezési-csoportosítási törekvés filozófiai hatása az ő munkáiban is megtalálható, ámde Lewy ugyanakkor megszabadult a rossz értelmű nyelvészeti pozitívizmustól, a nyelvet az egyének teremtette és állandóan fejlődő meg újrateremtődő produktumnak tekintette.

Igyekezett magáról lerázni az okozati-genetikai gondolkodás bilincsét, szembe fordult kora gondolkodásformájával (vö. JOHANNES LOHMANN: UAJb. 28: 1—4 és A. BUSSENIUS: UAJb. 39: 88—9).

A fentiekből következik, hogy Ernst Lewy a komparativizmus fölé emelkedve, ugyanakkor a nyelvek rokonságát meg nem tagadva, egy-egy adott nyelv, illetve nyelvcsalád lényeges, megkülönböztető, ám ugyanakkor sajátos vonásait próbálta megragadni. A típusformákat kereste, azokat a jegyeket, amelyek a nyelvi kifejezéseket egy-egy nyelvben vagy nyelvek csoportjában jellemzik. A nyelvkarakterológiának volt alkotó mestere.

ERDŐDI JÓZSEF

Az újabb szláv víznév kutatás*

I.

1. A folyó- és állóvizek különféle fajtáinak: a folyóknak, esaternáknak, patakoknak, vízeséseknek, tengereknek, tavaknak, mocsaraknak, forrásoknak stb. egyedi nevei, az úgynevezett víznevek jól körülhatárolható csoportot alkotnak a földrajzi nevek összességében. A víznevek csoportja természetesen nem független a földrajzi neveknek, sőt általában a tulajdonneveknek egyéb csoportjaitól, számos sajátossága révén azonban érdemes arra, hogy önálló tanulmányozás tárgya legyen. Mielőtt a szláv víznév kutatás újabb eredményeinek megbeszélésére rátérnénk, vegyük számba a víznevek főbb közös jellegzetességeit és vizsgálatuk fontosabb elveit.

2. A víznevek, különösen a nagyobb folyók nevei rendkívül szívósak, s ezért a földrajzi nevek legrégibb és legarchaikusabb rétegéhez szoktak tartozni. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a távoli múltban a nagy folyók mint a tájékozódásnak és a közlekedésnek jelentős tényezői valósággal nemzetközi tulajdonban voltak, és kialakult nevüket nem igen cserélték fel mással. Fontos szerepet játszottak a nagy folyók a határvédelemben is; gondoljunk a római birodalom határvonalára a Duna és a Rajna mentén. A folyók nevének megváltoztatása mindezek folytán mindig jóval ritkább volt, mint a háborús pusztításoknak, természeti katasztrófáknak is kitett városok, falvak átkeresztelése. A hódítók és az új telepések rendszerint átvették a vidék régi lakosaitól használt vízneveket. Így kaptuk mi, magyarok készen a Kárpát-medence legfontosabb folyóneveit, a *Duná-t*, *Tiszá-t*, *Maros-t*, *Szamos-t*, *Körös-t*, *Temes-t*, *Dráva-t*, *Száva-t*, *Zala-t*, *Rába-t* stb. (De vö. *Sajó*, *Berettyó*, *Hejő*, *Almás*, *Egregy*, *Szilágy*, *Nyárád*, *Feketeügy*, *Aranyos* stb.) Hasonlóképpen elődeiktől örökölték a Balkán félsziget nagyobb folyóinak nevét az ott megtelepedett szlávok; vö. *Una*, *Vrba*s, *Bosna*, *Drina*, *Morava*, *Timok*, *Iskár*, *Jantra*, *Marica*, *Vardar*, *Neretva* stb. (De vö. *Crna*, *Krapina*, *Topolnica*, *Bistrica* stb.) Településtörténeti kérdésekben tehát a víznevek vallomásának nagy a súlya. Vegyes nemzetiségű lakosság esetében azt a népet számíthatjuk korábbi települőknek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejtethők. Kiváló hozzáértéssel alkalmazta ezt az elvet KNEZSA ISTVÁN „Erdély víznevei” (Kolozsvár, 1942.) című példamutató munkájában.

3. A víznevek legnagyobb részben, a régi víznevek pedig szinte kivétel nélkül úgynevezett természeti nevek (Naturnamen), és mint ilyenek a megfelelő földrajzi objektumok természeti adottságaival, azaz például a folyóknak folyó voltával, medrüknek bizonyos sajátosságával, vizüknek színével, szagával, ízével, hőfokával, folyási sebességével, környezetüknek növénytakarójával, jellemző állatfajtaikkal stb. vannak kapcsolatban. A magyar névadásból származó víznevek közül ide tartozik egyebek között a *Fertő*, *Séd*, *Szó*, *Rákös*, *Fehér-tó*, *Száraz-ér*, *Eger*, *Sajó*, *Berettyó*, *Aranyos*, *Nyárád*, *Feketeügy* stb. A szláv eredetű víznevek közül a természeti nevekhez sorolandó például a *Balatn*, *Cuha*, *Tapilca*, *Túr*, *Beszerce*, *Kovácszna*, valamint a *Krapina* (vö. szerb-horvát *kráp* 'ponty'), *Dobra*, *Krivaja*, *Glina* stb. Minthogy az alapjukul szolgáló appellatívumok száma meglehetősen korlátozott, a természeti

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szlavisztikai szakosztályában 1968. május 14-én.

neveknek minősülő víznevek névadási szempontból nem túlságosan változatosak. Gyakori az ismétlődés. Így például a *Bistrica ~ Bystrica ~ Bystrzyca ~ Bystrzyca* stb. folyónév szinte az egész szláv településterületen tömeges jelenség. Ebből a példából egyébként azt is láthatjuk, hogy a szláv víznévanyagban nemcsak a felhasznált appellatívumok, hanem a szóképzési formánsok is jelentős mértékben közösek, egységesek. A természeti nevekkal a műveltségi nevek állanak szemben. Ezeket az embernek a tájban végzett különféle cselekvései magyarázzák, így például a földművelés, pásztorkodás, erdőirtás, birtokbavétel, megtelepedés, építkezés stb. Az efféle víznevek vizsgálata nagy körtekintést kíván. Előfordul ugyanis, hogy valamely pataknak, folyónak és a folyása mentén vagy a közelében elterülő határrésznek, lakott helynek ugyanaz a neve, s nem mindig könnyű eldönteni, melyik az elsődleges és melyik a másodlagos (vö. BENKŐ LORÁND, *Víz- és helységneveink viszonyához*. MNY. XLIII [1947.], 259–63). Útbaigazítással szolgálhat annak a köznévnak a jelentése, amelyből a kérdéses földrajzi név alakult. A víznév elsődlegességét és a településnév stb. másodlagosságát bizonyosnak vehetjük az olyan esetekben mint *Rijeka*, *Beszerce*, *Tapolca*, *Plitvice* (tkp. 'sekély víz', vö. szerb-horvát *plütak* 'sekély') stb. Az Eger város mellett elfolyó és a Tiszába torkolló Eger folyócskának és Eger városának viszonylatában is a folyónév elsődlegessége mellett kell döntenünk; az szokott ugyanis erdőnévből keletkezni. A szlovénben *Dunaj* Bécsnek és *Dónava* a Dunának a neve, a németben pedig *Raab* a Rába folyónak és Győrnek a neve. A városnév másodlagos jellege mindkét esetben nyilvánvaló. Fordított a helyzet a szlavóniai *Požega* város- és folyónévnél. Tulajdonképpen ugyanis 'égetés mint erdőirtási eljárás' a jelentése, ez pedig jobban illik határrész- és településnévnek, mint folyónévnak. A montenegrói *Trebišnjica* folyónév a *Trebinje* városnévnek a származéka. Ez utóbbinak 'irtásos hely' a tulajdonképpeni jelentése, s így alkalmas arra, hogy irtványföldön települt helységnek legyen a neve, képzővel bővített formájában pedig jelölje az azon keresztülfolyó vizet. Településekről azonban, úgy látszik, csak kisebb folyók kaptak nevet, nagyobbak aligha. Arra is csupán meglehetősen ritkán és kivételesen kerülhetett sor, hogy egy folyót valamely személynévvel nevezzék el. Futólagosan vizsgálva személynévi eredetűnek látszik például a Kaposba torkolló *Koppány* (régien *Füzegy*). Valójában azonban a *Koppány* személynév és a *Koppány* pataknév között csak közvetett a kapcsolat, éspedig a patak mellett fekvő Koppány falu névén keresztül. E falunév a Koppány nemzetség szállásterületének emlékét őrzi. A horvát folyónevek közül több-kevesebb bizonyossággal személynévi eredetű a *Barbara*, *Ivanec*, *Pribin* és több más. A *Barbara* esetében a puszta személynév vált víznévvé, a *Pribin* viszont a *Priba* (< *Pribislava*) személynévből birtoklást kifejező *-in* képzővel jött létre. A személynévekből alakult víznevek száma sehol sem különösebben jelentős. Ezért azokban az országokban, ahol a történeti és jelenkori személynévanyag még nincs kielégítő módon összegyűjtve és feldolgozva, a földrajzi nevek rendszeres vizsgálatát célszerű a víznevekkel kezdeni. A településnevek, határrésznevek kutatásában ugyanis a velük összefüggő személynévek beható ismerete nélkül nem sokra lehet menni.

4. Egy-egy folyót nem mindig hívnak ugyanúgy a forrásától egészen a torkolatáig, hanem egyes szakaszainak más-más lehet a neve. Az ókorban például a Dunának a felső szakaszát, amely egyes írók szerint Bécsig, mások szerint a Vaskapu-szorosig terjedt, *Danuvius*-nak nevezték, alsó szakaszát pedig *Ístrosz*-nak (*Ister*). Később, talán a kelták keleti expanziója kapcsán, a *Danuvius* név átvonódott a folyó alsó szakaszára is. Ma is több neve van a legnagyobb lengyel folyónak, a Visztulának (*Wisła*): a forrásvidéken Ustroń községig *Wisłoka*-nak hívják, a torkolata felé pedig a következőképpen jelölik egy-egy szakaszát vagy ágát: *Leniwka* vagy *Samica*, *Stara Wisła*, *Wisła Gdańska*, *Martwa Wisła*. Bizonyos értelemben ide kapcsolódik a Bodrog vízrendszere is. Vízyűjtő területe felső részének kisebb folyói, az Ung, Labore, Tapoly stb. a Latorcába és az Ondavába torkollanak, majd ezek is egyesülnek, s az így keletkezett folyónak *Bodrog* a neve. A Bodrognak tehát nincs forrása, hanem forrásai vannak. Szinkronikusan tekintve hasonló hozzá a Rába, amely a Répce és a Kis-Rába összefolyásából jön létre. Etimológiaiul persze a *Rába* és a *Répce* ugyanaz a név: a szláv **Raba* kiesinyítő képzős **Rabica* származékának átvétele két irányú hangrendi kiegyenlítődéssel. (Vö. család ~ cseléd.) Korábban kettős neve volt a Tiszába ömlő Hejő folyónak is, mert felső szakaszát, amelynek vizét a görömböly-tapolcai meleg források olyan hőfokon tartják, hogy sohasem fagy be, *Tapolca*-nak nevezték (l. ORTVAY, VÍZ. I, 373; MELICH, HonfMg. 115). A szláv eredetű *Tapolca* (< szláv **Toplica* tkp. 'meleg vizű patak, folyó') és a magyar *Hejő* (tkp. 'hév jó', azaz 'meleg folyó') egymásnak jelentésbeli megfelelői. Keletkezésükre nézve feltehető, hogy a szláv név a folyó

meleg vizének közvetlen érzékelése alapján, a magyar név pedig szláv mintára, tükörfordításként jött létre. Valamely kisebb folyó völgyének új települőkttől való megszállása ugyanis többnyire a víz folyásával ellenkező irányban, alulról felfelé szokott haladni. Így szállhatta meg a magyarság is a Hejő folyásának alsóbb részét, a folyó felső szakasza pedig megmaradhatott a szlávok lakóhelyéül, akik természetesen saját folyónevüket is megőrizték. (A bolgár folyónevek anyagából hasonló példákat idéz J. ZAIMOV: Zeitschrift für Slawistik VI, 43, 49, 244.) A több közösen is keresztülfolyó kisebb patakok bonyolult névrendszerét a Nyárad mente víznevei alapján BENKŐ (MNYTK. 74. sz. 14) a következőképpen írta le: „A patak eredeténél legtöbbször annak a határresznek a nevét viseli, ahol ered. Több más ilyen kisebb vízzel egyesülve a név már változik, növénynév, személynév stb. ragad rá. A patak alsó folyásánál, torkolatánál az elnevezés újra változik. Itt már arról a községről kapja nevét, amely felől folyik.”

5. Az egyes országok víznevei ritkán vannak olyan alapossággal összegyűjtve, mint a helységnevek. Ez a megállapítás a történeti és a jelenkori anyagra egyaránt vonatkozik. A helységek neveit időről időre megújított helységnevtárakban szokták rögzíteni, a víznevek számbavételére azonban csak itt-ott kerül sor. Vannak, természetesen, jól használható víznévtárak is. Ilyenek egyebek között a következők: ORTVAY TIVADAR, Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végeig. I–II. Bp., 1882; П. Л. МАШТАКОВ, Список рек Днепровского бассейна. Санкт-Петербург, 1913; Hydronymia Germaniae. I–. Wiesbaden, 1962–. A kutatót azonban még az efféle értékes víznévtárak sem igen mentesítik az önálló adatgyűjtés fáradságos munkája alól. A víznevek tárgykörében különösen érvényes a régi tétel: zuerst sammeln, dann erklären.

6. A víznevek szerkezeti felépítésének uralkodó típusa a különböző korszakokban más és más lehet, és ez módot nyújt a kutatónak ahhoz, hogy feltárja az egymás alatt elhelyezkedő kronológiai rétegeket. Figyelmet érdemel például HANS KRAHENAK (Unsere ältesten Flußnamen. Wiesbaden, 1964.) az a megállapítása, amely szerint az újabb német folyónevek túlnyomó többségükben összetételek, és pedig a legújabbaknak *-graben* az utótagjuk (vö. *Pfaffengraben*, *Mühlgraben* stb.), a korábbiaké *-bach* (vö. *Hirtenbach*, *Kaltenbach* stb.), a még régebbieké pedig *-ach* (vö. *Biberach*, *Salzach* stb.). Az ennél is korábbi germán – német víznevek azonban már nem összetételek, hanem egyszerű nevek (*Thulba*, *Streu* stb.). Ugyanez vonatkozik a KRAHE terminológiájában óeurópainak nevezett „legalsó” németországi víznévrétegre, amely szemantikai szempontból egységesnek mondható: csupa természeti nevekből áll, amelyek többnyire csak a folyónak folyó voltát vagy a víznek víz voltát fejezik ki, de elvétele utalhatnak a folyóvíz jellegzetes sajátosságaira is. A KRAHETÓL óeurópainak mondott víznévanyag indoeurópai jellegű mind töveiben, mind pedig névképző eszközeiben. Ez a víznévanyag az indoeurópai térség nyugati részén keletkezett még a külön nyelvi fejlődés megindulása előtt, s ezért egyetlen ismert indoeurópai nyelvből sem származtatható. Skandináviától Alsó-Itáliáig és a brit szigetekről a Baltikumig jelen van mindenütt, tehát mindazokon a területeken, amelyek ősi idők óta a következő nyelvek otthona: a germán, a kelta, az illír, az itáliai, a venét, a balti és bizonyos fokig a szláv. Az Alpoktól északra ez a legalsó víznévréteg, amelyet egyáltalán el lehet érni, Dél-Franciaországban és a Földközi-tenger mellékén viszont ez az óeurópai réteg másodlagosan települt rá még régebbi rétegekre. A Kárpát-medence folyónevei közül az óeurópai rétegbe tartozik a *Dráva*, *Maros*, *Száva*, *Zala* stb. Lehet, hogy végelemzésben a *Duna* sem kelta, hanem még régebbi, óeurópai eredetű. Nemrég MÁDY ZOLTÁN (AntTan. IX, 76–8) óeurópainak magyarázta a *Visó*, *Iza* és *Mára* folyónevet is.

KRAHE nézeteinek, az ún. óeurópai névréteg elméletének természetesen vannak tagadói is (pl. I. PAVEL TROST: Tretí zasedání Mezinárodní komise pro slovanskou onomastiku... Praha, 1967. 57). JORDAN ZAIMOV (i. m. 55) szerint Délkelet-Európára nem érvényes az a KRAHETÓL hangsúlyozott tétel sem, amely szerint a legnagyobb folyók nevei a legkonzervatívabbak. ZAIMOV olyan példákra hivatkozik, mint a *Danuvius*-tól kiszorított *Ιδρυος* ~ *Ister*.

7. A víznevek etimológiai magyarázatainak lényegében ugyanazok a kritériumai, mint a szófejtésnek általában. Tudatában kell azonban lennünk annak, hogy itt többnyire hiányzik a jelentéstani fogódzó. Éppen ezért különös gonddal kell összegyűjtünk és mérlegelnünk minden lehetséges analógiát a szóban forgó területen csakúgy, mint máshol. Ha a történeti ismeretanyag nem szól határozottan ellene, először annak a népnek a nyelvéből célszerű a névfejtést megkísérlni, amelyik az illető területet

lakja. A kísérlet sikertelensége esetén a vizsgálatot ki kell terjeszteni a szubsztrátumra, szupersztrátumra vagy adsztrátumra.

8. A víznevek eredetmagyarázatakor csakúgy, mint az egyéb kategóriájú földrajzi nevek és az appellatívumok vizsgálatakor is nem a mai hangalakból, hanem az elérhető legrégebbi adatokból kell kiindulni. A *Zagyva* folyónevet például a mai magyar nyelvérzék a 'zavaros' jelentésű *zagyva* melléknévvel hajlandó rokonítani. Minthogy azonban a középkori oklevelekben a folyónak *Szágyává* < *Szagyava* (l. MELICH, HonfMg. 100) volt a neve, a *zagyva* melléknév pedig csak kései elvonás a XVI. században feltűnt *zagyvól* igéből (l. SzófSz.), a *Zagyva* etimológiáját máshol kell keresnünk. A magyar név előzménye egy olyan szláv *Sadjava lehetett, amely a szláv *sadja 'korom' (tkp. 'lerakódás') származékaként keletkezett és a folyó sötét vizére utalt. Igaz, az okleveles adatok tanúságtételének nem minden nyelv hidronimiájában van egyenlő súlya és fontossága. A legnagyobb jelentősége ott van, ahol a nyelvemlékes korban számottevő hangtani változások mentek végbe. Ide tartoznak a germán és a román nyelvek, valamint a magyar is. A szláv nyelvekben viszont — ha a földrajzi nevek szempontjából meglehetősen érdektelen óegyházi szlávól etekintünk — a legalapvetőbb hangtani változások, így a redukált magánhangzók eltűnése, a nazális magánhangzók denazalizációja stb. jórészt már a nyelvemlékes kor előtt lezajlottak. Ezért van az, hogy a szláv földrajzi nevek vizsgálatának nem mindig elengedhetetlen velejárója a történeti dokumentáció. Ott persze, ahol hozzá lehet jutni, hiba volna lemondani róla.

9. Valamely víznév etimológiai vizsgálata nem azonos az aetiológiai, oktani elemzéssel, azaz azoknak a konkrét okoknak a felderítésével, amelyeknek folytán egy álló- vagy folyóvíz nevét kapta. A horvátországi Bjelovar környéki *Prasica* patak neve például a szerb-horvát *prásica* '(fiatal) emse, nőstény disznó, koca' főnévből keletkezett. Az etimológus ennyivel többnyire meg is elégszik, bár tudatában van, hogy számos kérdést még nyitva hagyott. Tisztázásra vár egyebek között, hogy a névadás háziállatként tartott sertéssel vagy vaddisznóval, állattenyésztő tevékenységgel vagy vadászattal van-e kapcsolatban. Ha vaddisznóval kapcsolatos, akkor vajjon arra utal-e, hogy a patak mentén huzamos időn át vaddisznók szoktak tanyázní, vagy pedig arra, hogy egy alkalommal láttak vagy elejtettek arrafelé egy vaddisznót, illetőleg vaddisznónyomot fedeztek fel a dágványban, s ez az esemény — hogy, hogy nem — emlékezetes maradt. A *prásica* appellatívumból azonban esetleg növénynév is alakulhatott (vö. szerb-horvát *prasičja trava* 'görvélyfű, *Scrophularia*'), vagy valamely személynek válhatott ragadványnevévé, és efféle áttételen keresztül is lehetett belőle pataknév. Egyedül a helytörténet döntheti el, s az is csak ritkán, melyik feltevés a helyes.

10. A nyelvek érintkezése folyamán a tulajdonneveknek, köztük a vízneveknek az átkölcsönzése nem halad feltétlenül párhuzamosan a köznevek átvételével. Jó példa erre Észak-Amerika. Nemcsak az olyan folyam- és tóóriások, mint a *Mississippi*, *Missouri*, *Ohio*, illetőleg az *Ontario*-tó, *Erie*-tó és *Michigan*-tó viselnek indián nevet, hanem igen gyakran még a kisebb, sőt a legkisebb folyók is. Az indián eredetű köznevek száma viszont elenyészően csekély az amerikai angolban. Hasonló a helyzet Szibériával kapcsolatban is. Az orosz állam hatalmának fokozatos kiterjesztése Szibériára a XVI. században indult meg, de a szibériai nyelvek az évszázadok folyamán csupán kis számú appellatívummal gazdagították az orosz irodalmi és köznyelv szókincsét; hatásuk inkább csak a helyi orosz nyelvjárásokra korlátozódott. Ezzel szemben a szibériai folyamatok, folyók és tavak nevei szinte kivétel nélkül nem szlávok; vö.: *Irtýš*, *Ob*, *Vasjugán*, *Jeniszej*, *Angará*, *Léna*, *Amúr*, *Bajkál*, *Arálskoje more* stb. E jelenség azzal magyarázható, hogy kölcsönvétel szempontjából a földrajzi nevek a műveltségi szempontból közömbös, semleges appellatívumokkal tartanak rokonságot, azokkal, amelyek térszíni formákra, vadon tenyésztő növényekre, vadon élő állatokra stb. vonatkoznak. Átvételük nem az átadó nyelvközösségeknek az átvevőnél magasabb műveltségi fokát tükrözi, mint az emberi társadalom által létrehozott anyagi és szellemi értékekkel kapcsolatos műveltségsszavak átvétele, hanem csupán azt, hogy az átvevő nép új természeti környezetbe került.

II.

I. Tizenhárom évvel szerzője halála után, 1948-ban látott napvilágot JAN ROZWADOWSKINAK (1867—1935.), a kiváló képzettségű és széles látókörű lengyel indogermanistának *Studia nad nazwami wód słowiańskich* (Z mapą. Dzieło pośmiertne.

Kraków, 1948.) című könyve, amely valójában jóval többet nyújt, mint ahogyan igénytelen címe alapján sejthetnénk. (Részletes bírálata: ERNST DICKENMANN, Über einige alte Flußnamen Osteuropas: Beiträge zur Namenforschung I [1949/50.], 85–98.) Hetvenkét kelet-európai folyónévnek, illetőleg folyónévesaládnak az etimológiai névtárát vesszük vele kézbe. A tárgyalt folyónevek zöme a Kárpátok és a Balti-tenger közé és az innen keletre eső területről való, azaz arról a térségről, amely egykor magában Flusßnamen Osteuropas és balti népek őshazáját. A több-kevesebb részletességgel kifejtett eredetmagyarázatok arról tanúskodnak, hogy Rozwadowski legfőbb erényei között a filológiai akribia mellett megvolt az összehasonlító módszer biztos kezelése, a kiváló etimológiai érzék és a világos, élvezetes előadásmód. Minket, magyarokat Rozwadowski sok szempontból Gombocz Zoltánra emlékeztet. Összeköti őket egyebek között az általános nyelvészet és az etimológia iránti érdeklődés is. A század elején Rozwadowski szláv etimológiai szótárt szándékozott írni, és tervéről csak akkor tett le, amikor Berneker megelőzte. Gomboczhoz teszi hasonlóvá Rozwadowskit az is, hogy az idő múltával egyre jobban elhatalmasodott benne a tudományos szkepszis és mind ritkábban publikált. A Studia törzsanyagának kézirata is kész lehetett már az első világháború éveiben. A könyv gazdag forrásjegyzékben 1919-nél újabb megjelenési dátumra nem bukantam. Sajnos, a névmagyarázatokat a postumus kötet gondozói, TADEUSZ LEHR-SPEŁAWIŃSKI és JAN SAFAREWICZ sem szerelték fel a kézirat lezárása óta megjelent irodalom bibliográfiai adataival, s így a mű lényegében azokat az eredményeket tükrözi, amelyeket a névtudomány 1919 előtt elért.

A kötetet LEHR-SPEŁAWIŃSKI és SAFAREWICZ előszava (III–VII) vezeti be. Ebben tájékoztatást kapunk Rozwadowski toponomasztikai munkásságáról, a Studia keletkezéstörténetéről és beosztásáról. Rövidítés- és forrásjegyzék (VIII–XXI) után a kötet legértékesebb részét alkotó I. fejezet következik, amelyik 56 teljesen befejezett, lezárt névmagyarázatot foglal magában betűrend szerint. Próbaképpen bemutatom a 42. sorszámu, hat lapnyi cikket, amelyben a szerző az I. világháború véres ütközetéről híressé vált, Gyóni Gézától is megénekelt (Csak egy éjszakára...) *San* folyó nevének etimológiai összefüggéseit vizsgálja. A *San* az Uzsoki hágó túlsó oldalán, ukrán lakta területen ered. Az 1339 óta adatolt lengyel *San* mellett ROZWADOWSKI idézi a folyó ukrán *Сян* nevét is, amely a felső szakaszon szinte kizárólagos használatú, és helységnevek, hegységek alkotó elemeként is előfordul. Minthogy a lengyel és az ukrán névváltozat egymásnak nem hangtörvényszerű megfelelője, azaz a *San* nem szükségképpen lengyel, a *Сян* pedig nem szükségképpen ukrán forma, hanem lehetne akár megfordítva is, ROZWADOWSKI azt a hipotézist állította fel, hogy a lengyel és az ukrán folyónév egyaránt jövevény, és egy régi, egyikőjükkel sem teljesen azonos, harmadik névváltozat reflexeként keletkezhetett. Ez az eredeti névforma több-kevesebb valószínűséggel *sān*- vagy hozzá hasonló hangzású lehetett, nagyon nyíltan ejtett *e*-vel vagy más efféle magánhangzóval. A számukra szokatlan nevet a lengyelek, illetőleg az ukránok ősei a maguk módján, hangrendszerüknek megfelelően sajátították el. E munkahipotézis próbáját ROZWADOWSKI abban látta, mennyiben hozható összhangba más tényekkel és hipotézisekkel.

A szláv őshaza kérdéséről tervezett, de el nem készült munkájában akarta ROZWADOWSKI mindezeket megtárgyalni. Annyit azonban előrebocsátott, hogy a *San* román származtatásáról szó sem lehet. — A lengyel *San*-nal ROZWADOWSKI szerint etimológiai kapcsolatban áll számos kisebb-nagyobb folyó neve nemcsak a szlávok lakta területen, hanem Európa más részein is: *Sanica*, *Sanna*, *Sona* ~ *Sonia* (Lengyelország); *Sána* (Bosznia); *Sann* (Stájerország); *San* (Lettország); *Saane* ~ *Sarine* (Svájc); stb. E nevek részint rohanó hegyi patakokra, részint kis síksági folyókra vonatkoznak. ROZWADOWSKI szerint mindkét folyótípus számára alkalmas elnevezést szolgáltatathatott az a két szótágos indoeurópai *senā* bázis, amelynek másodlagosan egy szótágúvá lett *snā*-változatát az indoeurópai nyelvek következő szavai képviselik: óind *snāti* 'fürdik'; görög *ναῖα* 'az, ami folyik, forrás'; latin *no*, *nāre* 'úszik'; stb. A *San* stb. folyónév őse a *senā* bázis *sen(ə)*-változatának apofóniás alakpárja, a *san-* lehetett. Több más európai folyónév a *sen(ə)*-bázisváltozatra vagy nyúlt fokú *sēn-*alakpárjára vezethető vissza.

ROZWADOWSKI könyvének II. fejezete (237–280) 15 vázlatosan kidolgozott, végleges formába még nem öntött cikket tartalmaz. Közülük némelyik olyan fontos folyónévvél foglalkozik, mint a *Bug*, *Don*, *Dniepr*, *Dniestr*, *Dunaj*, *Wista*. — A III., függelékszerű fejezet, amelyik a Wistának és mellékfolyóinak a neveit elemzi, 1921-ben már megjelent nyomtatásban. Módszertani szempontból kiváló e tanulmány bevezetése. A tárgyalt nevek között szerepel a *Wista*, *Dunajec*, *Poprad*. — A kötetet indexek zárják le és egy áttekintő térkép egészíti ki.

A *San* folyónévvel kapcsolatban már láttuk, hogy Rozwadowski egyelőre nem vont le névmagyarázataiból következtetéseket a szlávok legrégibb lakóhelyére, a szláv őshazára vonatkozólag, azt a monográfiát pedig, amelyet a szláv őshaza problémájának kívánt szentelni, nem írta meg. A vízneveknek szláv őstörténeti szempontból való kiértékelését T. LEHR-SPLAWIŃSKI (1891–1965.) kísérelte meg, akinek ehhez a munkához már kéziratos formában is rendelkezésére állott a ROZWADOWSKI Studia-jában közlésre váró anyag. Nézetét a Rozmieszczenie geograficzne prasłowiańskich nazw wodnych (Rocznik Slawistyczny XXI [1960.], 5–22) című összefoglaló cikkéből ismerhetjük meg legjobban. LEHR-SPLAWIŃSKI a nagyobb folyók nevei közül az *Odra*-t, *Warta*-t, *Wisa*-t, *Bug*-ot és *Pripec*-et az ősszlávból magyarázza, és ennek megfelelően a szlávok legősibb településhelyét az Oderától a Curzon-vonalig terjedő, mai Lengyelország területén keresi. A keletebbre levő nagyobb folyóknak nem szláv a nevük (vö. *Dniestr*, *Prut*, *Dniepr*, *Don*), s ezért a Közép-Dnyeper mentét a szláv őshaza csak egy későbbi fejlődési szakaszban, a szlávok keleti expanziója során érthette el. LEHR-SPLAWIŃSKI etimológiai és megállapításai természetesen nem sebezhetetlenek. Az általa megrajzolt szláv őshaza nyugati határát alkotó s így kulcsfontosságú *Odra* ~ *Oder* folyó nevét például a német *Ader* 'ér' köznévvél is etimológiai összefüggésbe lehet hozni (KLUGE, EtWb.¹⁶ 7; vö. azonban BACH, DtNam. II/2, 22–24). Maguk a lengyel kutatók sem osztják mind LEHR-SPLAWIŃSKINEK és a többi „autochtonistának” a nézeteit. Például KAZIMIERZ MOSZYŃSKINEK (1887–1959.), a nyelvtudományban is kiemelkedő lengyel etnográfusnak az volt a – főleg a fanevek vallomásra támaszkodó – meggyőződése, hogy a szláv őshaza a Visztula és a Dnyeszter vonalától keletebbre esett. (L. KAZIMIERZ MOSZYŃSKI, Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego. Wrocław–Kraków, 1957.) MOSZYŃSKI véleményéhez áll közel F. P. FILIN (Образование языка восточных славян. Москва–Ленинград, 1962.) is. A sokat vitatott kérdés aligha fog egyhamar nyugvópontonra jutni, de abban bizonyosak lehetünk, hogy a víznevek tanúságával még gyakran fognak érvelni a kutatók.

2. A varsói egyetem egyik szlavista professzora, PRZEMYSŁAW ZWOLIŃSKI munkaközösséget szervezett a lengyel víznevek összegyűjtésére és feldolgozására. (A munkálatok megindulásáról és módszeréről l. PRZEMYSŁAW ZWOLIŃSKI, Stan i perspektywy hydronimii polskiej: I Międzynarodowa Slawistyczna Konferencja Onomastyczna. Księga referatów. Pod redakcją Witolda Taszyckiego. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961. 69–86.) A vízneveket a vízgyűjtő területek szerint csoportosítja. Ezek a következők: 1. Wisła; 2. Odra; 3. Balti tenger melléke (nyugati és keleti részre tagolva); 4. Pasteka; 5. Pregota. A felsorolás egyben fontossági és sürgősségi sorrendet is ad. Az első helyen természetesen a „leglengyelebb” folyó, a Wisła van. A Wisła vízgyűjtő rendszerének teljes víznévanyagát összesen három kötet fogja tartalmazni. Az I. kötet a víznevek jegyzékét foglalja magában hidrográfiai elrendezésben, a II. kötet a víznevek etimológiai feldolgozását nyújtja, a III. kötet pedig „a tergo” névtár lesz. Az I. kötet már meg is jelent (Hydronimia Wisły. Część I. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym. Pod redakcją PRZEMYSŁAWA ZWOLIŃSKIEGO. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965.). E kötet a hidroobjektumok földrajzi elhelyezkedése szerint, nem pedig abécérendben mutatja be a vízneveket. Ez a csoportosítási elv, amely bizonyos fókig VLADIMÍR ŠMILAUER monográfiájának (Vodopis starého Slovenska. Praha–Bratislava, 1932.), de különösen MAŠTAKOV fentebb említett művének szerkezetére emlékeztet, nemcsak a jövő településtörténetészeinek a munkáját könnyítheti meg, hanem a névkutatókét is, mert az egyes vízneveket nem szakítja ki természetes hidronimiai összefüggésükből, névkörnyezetükből. Összesen mintegy 19 000 víznév van az I. kötetben összegyűjtve. E mennyiségből több mint 14 000 nem ismétlődik, hanem csak egyszer-ször fordul elő. A víznevekkel jelölt földrajzi objektumok száma körülbelül 9000. A bemutatott anyag lényegében a jelenkori névhaznát tükrözi. Legfőbb forrásul a tizenöt kötetes Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (Wydany pod red. F. ŚLIMIEŃSKIEGO, B. CHLEBOWSKIEGO i W. WALEWSKIEGO. I–XV. Warszawa, 1880–1902.) szolgált, de felhasználták az 1 : 100 000 méretarányú helyrajzi (katonai) térképeket, a lengyel tavak katalógusát stb. is. A Wisła egész vízgyűjtő területét 820 szakaszra osztották fel. A szakaszokat sorszámokkal látták el, amelyek a Wisła folyásirányának megfelelően nőnek. A szakaszolás természetesen a mellékfolyókat is teljes egészükben felöleli. A mellékfolyóknál feltüntetik, első-, második- vagy harmadrangúak-e, azaz közvetlenül ömlenek-e a Wislába, vagy pedig recipiensen, illetőleg recipienseken keresztül. A felsorolásokban szerepelnek a tavak, források, elágazások stb. nevei, a történeti (1800 előtti) elnevezések, a megfelelő német nevek stb. is. Azokra a hidrográfiai objektumokra, amelyek az adatok alapján nem lokalizálhatók pontosan, vagy amelyek

már nincsenek meg, megfelelő jelzés hívja fel a figyelmet. A kötetet betűrendes mutató és a 820 folyószakasz jegyzéke zárja le.

Hamarosan várható a Wisła vízgyűjtő területének vízneveit nyelvészetileg elemző II. kötet megjelenése. Az előzetes híradásokból ítélve (l. ZWOLIŃSKI: i. h. 74) e kötetben nem annyira a víznevek tövének etimológiáján, mint inkább a névképző morfémáknak és funkcióiknak a számbavételén lesz a hangsúly. Ez a látszólag minimalista program értékes adatokat szolgáltat majd a szláv víznevek képzésének mechanizmusához.

3. A Szovjetunióban különféle okok folytán évtizedeken át szünetelt a földrajzi nevekké váló rendszeres foglalkozás. A helyzet azonban néhány év óta megváltozott. Jól bizonyítja ezt a Лингвистический анализ гидронимов Вепхеро Поднепровья (Москва 1962.) című monográfia, amelynek kiválóan képzett és nagy szorgalmú szerzői, V. N. TOPOROV és O. N. TRUBAČEV azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy rekonstruálják egy fontos területnek, a Felső-Dnyeper mellékének legrégebb nyelvi, valamint etnikai viszonyait. (A könyv részletes bírálata: V. KIPARSKY: Zeitschrift für slawische Philologie XXXI [1963.], 424–434.) Ezen a területen érintkeztek a legintenzívebben a régi Kelet-Európa fő etnikai csoportjai. A Felső-Dnyeper mellék vízneveinek vizsgálata olyan jelentős kérdések tisztázását segítheti elő, mint a balti népek településhelyeinek déli és keleti határa, a finnugor víznevek areája (ezen belül a volgai finn típusú víznevek elterjedése nyugati irányban és a balti finn típusúaké dél felé), a keleti szláv migráció iránya és határa, végül pedig a szlávok, baltiák és finnugorok érintkezésének jellege a kronológia síkján. E kérdéseket a szerzők a korábbi kutatói gyakorlattól eltérően mindenekelőtt a víznevek szóképzéstani elemzésével, nem pedig etimológiájuk vizsgálatával kívánták megközelíteni. Véleményük szerint ugyanis a neveknek éppen a törése van a legjobban kitéve népetimológias módosulásoknak, de különben is a töveket túlságosan tág keretek között lehet etimologizálni. Az etimológiai elemzés olykor feleslegesen atomizálja a névkutatást. Ezzel szemben a szóképzéstani analízis, egybeegyeztítve a közös formánsú neveket, izoglosszákat és történeti rétegződés megállapításához segít hozzá, és ezáltal történetileg szinte konkrétá teszi a nevek keletkezésének és etnikai hovatarozásának megítélését. Igaz viszont, hogy e munkát jelentősen megnehezíti az, hogy még egyetlen szláv nyelvnek sincs kimerítő történeti szóképzéstana, amely bemutatná a képzők funkcióit, produktivitásuk fokát az egyes korokban, s ezért a szláv víznevek kutatójának ezekkel a kérdésekkel is foglalkoznia kell. A kiindulási tétel az, hogy a víznevek körében nincs és nem is lehet olyan formáns és formánsfunkció, amely meg ne volna vagy meg ne lett volna az appellativumok körében. A balti és a szláv víznevek legközönségesebb típusai suffixumokkal vannak ellátva. A finnugor víznevekre viszont az olyan összetételek jellemzők, amelyeknek utótagjaként 'tő', 'folyó' stb. jelentésű vízrajzi köznévy szerepel. Az így felépített finnugor víznevek túlfordításokban is nyomot hagyhattak, és a szerzők — a fennmaradt finnugor víznevek kimutatásán kívül — ezt a lehetőséget is számításukba vették.

A víznevek összegyűjtésében TOPOROV és TRUBAČEV legfőbb forrásmunkája MAŠTAKOVNAK a folyónévjegyzéke volt. Különösen összehasonlítási anyagot azonban igen nagy számú egyéb munkából is merítettek, szláv, balti és finnugor vonatkozásából egyaránt.

A monográfia szerkezete a következő. Bevezetőül (3–27) a szerzők részletesen ismertetik a kérdés történetét, kifejtve módszertani elveiket is. A kötet gerincét a vízneveknek formánsok szerinti osztályozása alkotja tizenegy szakaszban (28–173). Amint ez várható is, a legnagyobb számban a szláv képzési típusok vannak képviselve, amelyek ezen a területen természetesen fiatalabbak a balti képzési típusoknál. Valamennyi formáns közül a *-ka* a leggyakoribb (*Berezka, Kamenka, Zelenka* stb.). A formánsok szerinti osztályozásban azonban nem szerepel minden egyes víznév, hiszen az olyan vízneveket, mint pl. a *Kleva, Nača, Ula* stb. csupán etimológiailag lehet elemezni. A következő nagy fejezet (174–228) etimológiai névtár formájában dolgozza fel az etimológiai vizsgálatra szoruló vízneveket, külön a baltiakat, szlávokat és egyebeket. E fejezetben a balti származású víznevek csoportja a legnépesebb. A szláv nevek túlsúlya a formánsok szerinti osztályozásban és a baltiák számbeli fölénye az etimológiai részben annak a különbségnek a lényegéből fakad, amely a szerzőktől alkalmazott szóképzéstani elemzést az etimológiáitól elválasztja: ők a vízneveket a jelenkor szláv nyelvi anyagának szempontjából, szinkronikus eljárással tagolják törzsre és formánsokra, az etimológiai vizsgálatkor azonban szükségképpen a múltba fordulnak, áttérnek a diakroniára és az újabb szláv névanyaggal szemben megkülönböztetett figyelemben részesítik a régi balti névanyagot. E két etimológiai rétegen kívül számottevő az iráni és a finnugor eredetű nevek részesedése is. A víznevek vallomásából a szerzők a Felső-Dnyeper mellékének

régi etnikai és nyelvjárási megoszlására következtetnek (229–251). Végső konklúzióként valószínűtlennek tartják azt a KIPARSKYTól és másoktól képviselt nézetet, amely szerint a szlávok előbb léptek érintkezésbe a finnugorokkal, mint a baltiakkal. A víznév-anyag nyelvészeti értékelése ennek az ellenkezőjét látszik bizonyítani: a finnugorság és a szlávtság kapcsolatai újabb keletiek, mint a szlávoké és a baltiaké. A szerzőknek erről a megállapításáról minden bizonnyal meg fognak oszlni a vélemények.

A kötetet a tárgyalta tulajdonnevek és köznevek nyelvek szerinti mutatója és tizenhárom térkép egészíti ki.

A monográfia szerves folytatásának tekinthető O. N. TRUBAČEVNAK az az újabb munkája, amely a jobb parti (azaz a Dnyeper jobb partján fekvő) Ukrajna folyóneveinek feldolgozását tartalmazza, és amely a tervek szerint 1968-ban jelenik meg Названия рек Правобережной Украины (Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация) címmel.¹

4. Az orosz víznevek összegyűjtésében és feldolgozásában különösen nagy érdemeket szerzett MAX VASMER (1886–1962.) német tudós. Orosz etimológiai szótára (Russisches etymologisches Wörterbuch. I–III. Heidelberg, 1953–1958.) számos keleti szláv víznév etimológiai magyarázatát is nyújtja, bár e mennyiség természetesen csak egy csepp a tengerben az orosz víznevek szinte megszámlálhatatlan tömegéhez képest. VASMER, aki sokat foglalkozott szláv őstörténeti kérdésekkel is, jól tudta, mekkora segítséget kapnának a nyelvészek, történészek és geográfusok, ha az orosz földrajzi nevek teljes egészükben össze volnának gyűjtve. E cél érdekében indított el két hatalmas vállalkozást, az orosz helységnevek tárát (Russisches geographisches Namenbuch. Herausgegeben von MAX VASMER und HERBERT BRÄUER. Wiesbaden, 1964–. Bírálata: JE. M. POSPELOV: Вопросы языкознания XVI [1967.]/4, 116–118), amely hozzávetőleges számítás szerint mintegy félmillió helységnevet foglal magában, valamint az orosz víznevek tárát (Wörterbuch der russischen Gewässernamen. Zusammengestellt ... unter Leitung von MAX VASMER. I–. Berlin–Wiesbaden, 1961–. Bírálata: V. A. NIKONOV: Этимология. Москва, 1963. 275–277). A továbbiakban ez utóbbit ismeretem.

Az orosz víznevek tárának terve a harmincas évek elején fogamzott meg VASMER-ben. Eleinte egymaga végezte az anyaggyűjtést, majd a felesége is segített a cédulázásban. A már több mint negyven doboznyi cédulagyűjtemény egy Berlin környéki bányában elrejtve szerencsésen átvészelte a második világháborút, és így alapja lehetett annak a műnek, amelynek létrehozásán 1954-től kezdve egy, 1958-tól kezdve pedig két munkatárs dolgozott VASMER irányításával, és amelynek első füzeté 1960-ban látott napvilágot. A névtár a Szovjetunió európai részének keleti szláv víznévanyagát mutatja be. Az oroszok lakta területen kívül felöleli az ukránoktól és fehérorosztól lakott területet is. A hozzáférhető források zömében azonban az ukrán és fehérorosz víznevek nagy-orosz alakban szerepelnek; ezért kellett a névtár címében a „keleti szláv” megjelölés helyett az „orosz” megjelölést alkalmazni. Elvszerűen kimaradt a feldolgozásból Észt- és Lettország nem oroszoktól lakott területe, Litvániát viszont, ha szórványosan is, tekintetbe vették. A Kaukázusból csupán a Kubán és a Terek vidéki keleti szláv települések víznévanyagát regisztrálták. Nyugat felé az egykori Kongresszusi Lengyelország keleti része volt a határ. Délnyugat felé Kelet-Galíciával és Bukovinával, kelet felé pedig az egykori permi, ufai és orenburgi kormányzósággal zárult a gyűjtés.

Az eredeti terv szerint a névtár történeti szempontú lett volna a víznevek régi előfordulásainak adatolásával. Ez azonban túlságosan felduzzasztotta volna az amúgy is rendkívüli méretű névtárat. A történeti adatok közléséről való időleges lemondás célszerűnek látszott azért is, mert a régi források vízneveinek azonosítása nagyon időrabló lett volna. Ezt a feladatot jóval könnyebb lesz a XIX. és XX. századi forrásokból származó névanyag közzétételének befejezése után elvégezni. A feldolgozott XIX. és XX. századi források természetesen nem egyenlő értékűek. Fontos forrásokhoz, így például a helyrajzi térképekhez nem is jutottak hozzá a feldolgozók. Mindez érthetővé teszi számunkra a névtár nem egy fogyatékosságát: miért nem jelöli a víznevek hangsúlyviszonyait és kiejtését, miért nem közli a melléknévi származékokat és a lakosneveket stb. A névtár cikkei csak a következő adatokat tartalmazzák: címnév az esetleges alakváltozatokkal és idegen nyelvi megfelelőekkel, vízrajzi minősítés (folyó, patak, tó stb.), befogadó folyó és a befogadás oldala, vízgyűjtő medence, járás, kormányzóság, forrásjelzés. A VASMER-féle orosz víznévtár azonban abban a formájában is, amelyben meg-

¹ Ez a mű a kézirat megszerkesztése idején meg is jelent 1968-ban a moszkvai Nauka kiadónál 289 lap terjedelemben. — A SZERK.

valósulhatott, nem csupán átmeneti szükségmegoldás, hanem jól hasznosítható munkaeszköz. A jelenlegi keleti szláv nyelvterület túlnyomó részét viszonylag későn odaköltözött telepesek utódai lakják. Ennek folytán igen sok keleti szláv víznév etimológiailag világos felépítésű, és páratlan lehetőséget nyújt arra, hogy megfigyeljük a víznevek keletkezését és szemantikai sajátosságait. Az orosz víznévtár hatalmas, több mint harminc- vagy negyvenezer névre tehető anyaga minden bizonnyal megtermékenyítőleg hat az egész szláv víznévkutatásra.

5. A bulgáriai víznevek vizsgálatával különösen VLADIMIR GEORGIEV, JORDAN ZAIMOV és IVAN DURIDANOV foglalkozik behatóan. „Die Herkunft der Namen der größten Flüsse der Balkanhalbinsel und ihre Bedeutung zur Ethnogenese der Balkanvölker” (Балканско езикознание I [1959.], 5–16) című cikkében GEORGIEV megvizsgálta a Balkán-félsziget déli, nyugati és keleti részén a tizenkét–tizenkét legnagyobb folyó nevének eredetét, és arra az eredményre jutott, hogy valamennyi folyónévnek indoeurópai etimológiája van. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a Balkán-félszigetet a legrégebbi idők óta indoeurópai törzsek lakták. Figyelmet érdemelnek azok a magyarázó elvek, amelyeket GEORGIEV a folyónevek etimologizálásakor alkalmazott: 1. A folyónévben nyilvánvaló appellativum rejlik. 2. A korábbi lakosságtól származó folyónevet az újonnan települt lakosság lefordíthatta a maga nyelvére, illetőleg a folyónak vagy környékének legmarkánsabb ismertetőjegye alapján olyan nevet adhatott a folyónak, amelyik a régi név fordításának látszik. Az első esetben tükörnévről, a másodikban látszólagos tükörnévről beszélhetünk. 3. Pontos megfelelő mutatható ki valamely más, az ókor óta indoeurópaiaktól lakott vidék víznévanyagában. (V. KIPARSKY [Zeitschrift für slavische Philologie XXXI, 425] referenciáknak nevezi ezt az eljárásmodot.) 4. A folyó fő ismertetőjegyére alapozott etimológia. A négy közül ez utóbbi magyarázó elvnek tulajdonítja GEORGIEV a legkisebb bizonyító erőt. — Gazdag hidronimiai dokumentációjuk van GEORGIEV nem kifejezetten ilyen tárgyú munkáinak is (Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. Москва, 1958. — Въпроси на българската етимология. София, 1960.). GEORGIEV százalékosan is feldolgozta a bulgáriai folyónevek etimológiai rétegződését (I Międzynarodowa Slawistyczna Konferencja Onomastyczna 13–15). Bulgáriában 27 folyónak a hossza haladja meg a 100 km-t. Ezeknek a nagy folyóknak kb. 67%-a trák eredetű nevet visel, azaz olyat, amelynek keletkezése megelőzte a szlávság megtelepedését a Balkánon. A nagy bulgáriai folyók neveinek mintegy 15%-a bolgár (= bolgár-szláv), kb. 7%-a pedig valószínűleg protobolgár (= bolgár-török). Az 50 km-től 100 km-ig terjedő hosszúságú, közepes nagyságú bulgáriai folyók száma 58. Ezekből 60%-nak van bolgár neve, a trák nevek számléka pedig csak kb. 15. A bolgár névadásból származó folyónevek közül a régiek szinte kizárólag az ország nyugati felén helyezkednek el. A Fekete-tengerbe nem ömlik egyetlen olyan folyó sem, amelyiknek régi bolgár neve volna. GEORGIEV szerint ez arra mutat, hogy a szlávság eleinte Nyugat-Bulgáriát és általában a Balkán-félsziget közepét, részben pedig Észak-Bulgáriát szálta meg összefüggő tömegekben.

ZAIMOV Bulgáriának, illetőleg a Balkán-félsziget egész keleti felének teljes víznévanyagát feldolgozza. Mintegy 60 000 folyó-, tó-, mocsár-, forrás- stb. nevet gyűjtött össze. ZAIMOV gyűjtőmunkáját bizonyos fokig megkönnyítette a kétkötetes Хидрологичен справочник на реките в НР България (I–II. София, 1957–1958.), amely 541 folyó hidrogeográfiai leírását tartalmazza (I. GEORGIEV: I Międzynarodowa Slawistyczna Konferencja Onomastyczna 11; ZAIMOV: Треті засідані... 55). Egy hatalmas, névtárszerű tanulmányban (Bulgarische Gewässernamen: Zeitschrift für Slawistik VI, 43–60, 217–250) ZAIMOV már ízelítőt is adott arról a módról, ahogyan az összegyűjtött vízneveket, kiváltképpen a szláv eredetűeket feldolgozza. Egy másik dolgozatában (Класификация и проблематика на водните имена [ВЪЗ основа на български материал]: I Międzynarodowa Slawistyczna Konferencja Onomastyczna 171–180) a víznevek feldolgozásának módszertanáról fejtette ki nézeteit, különös tekintettel a víznevek szemantikai és strukturális osztályozására.

DURIDANOV (Южнославянските речни названия и тяхното значение за славянския топонимичен атлас: Славянска филология III. София 1963. 181–211) a nemzetközi összefogással készülő szláv onomasztikai atlasz szempontjából vona vizsgálat alá a déli szlávok lakta terület néhány kiválasztott folyónevét. A szláv onomasztikai atlasz a szláv földrajzi és személynevek töveinek, formánsainak, típusainak stb. térképezésével jelentős mértékben előre fogja lendíteni valamennyi szláv ország névanyagának kutatását és sztratiográfiáját. A toponimiai atlaszban különösen fontos lesz a víznevek szerepe. DURIDANOV szerint abból kell kiindulni, hogy a folyók hossza általában egyenes arányban van nevük régiségével: minél hosszabb egy folyó, annál

régibb a neve. Minthogy tehát a rövid folyóknak újabb keletű a nevük, a szláv onomasztikai atlasz számára nem ezeknek, hanem a hosszabb folyóknak van nagyobb jelentőségük. Az ilyen folyók neve szinte kivétel nélkül ősi természeti név. DURIDANOV számba vette és etimológiailag elemezte Jugoszlávia, Bulgária és Észak-Görögország nagy, azaz 100 km-nél hosszabb és közepes, azaz 50–100 km hosszúságú folyóinak szláv eredetű neveit. Eredményeit térképeken is ábrázolta, s ezáltal szemléltette elképzeléseit a szláv onomasztikai atlasz szerkezeti felépítésére vonatkozólag. DURIDANOV-nak természetesen nem minden névmagyarázata egyformán meggyőző, sőt némelyikük határozott ellenvetéseket válthat ki. Szerinte ugyanis pl. a Maros bal oldalából kiszakadó és a Bánságban a Tiszába ömlő, 117 km hosszú folyó szerb-horvát *Zlatica* neve (i. h. 184) szláv névadáson alapszik. A történeti adatok azonban azt mutatják, hogy e folyó régi magyar neve *Harangod* (ORTVAY, Vízr. I, 365; GyÖRFFY I, 835, 858) volt, amelyből később — nyilván népetimológias módosulással — *Aranka* ~ *Aranyka* ~ *Haranyka* lett. A szerb-horvát *Zlatica* az *Aranka*-vá módosult magyar folyónév mintájára, tükörfordítással keletkezhetett, tehát semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a szlávság régi elhelyezkedését, névadási szokásait stb. illetően támpontul szolgáljon

6. Jugoszlávia vízneveinek szakszerű feldolgozását a svájci ERNST DICKENMANN (jelenleg Nyugat-Németországban a münsteri egyetem szlavista professzora) kezdeményezte abban a *Studien zur Hydronymie des Save Systems* című monográfiájában, amelynek bevezetése és A-tól K-ig terjedő névtári része Budapesten jelent meg 1939–1941-ben (AECO. V, 1–112, VI, 134–184, VII, 197–239). A háborús események következtében 1941-ben a monográfia közzététele félbeszakadt. Csupán két évtized múltán nyílt DICKENMANN-nak lehetősége arra, hogy névtárát befejezze, a benne foglalt anyagot nyelvészeti és névtanilag kiértékelje, és az újra kiadott I. részhez csatolva megjelentesse (I–II. Heidelberg, 1966. Recenziója: JAN OTREBSKI, *Die Welt der Slaven* XII [1967.], 327–333).

A monográfia a Száva középső szakaszának víznévanyagát öleli fel, és pedig a bal parton a Brežice alatti Sutla ~ Sotla-torkolattól a Brod alatti Glogovica-torkolatig bezárólag a teljes víznévanyagot, a jobb parton pedig a Kupa vízgyűjtő rendszerének és azoknak a kisebb mellékfolyóknak a névanyagát, amelyek a Kupa és az Una torkolata között ömlenek a Szávába. Az Una vízgyűjtő rendszerét azért nem vonhatta be DICKENMANN a vizsgálatba, mert Nyugat-Bosznia részletes térképei még nem álltak rendelkezésre. DICKENMANN tehát olyan területek vízneveit gyűjtötte össze és dolgozta fel, amelyek az első világháború végéig Horvát-Szlavónországnak voltak részei, s így társországi viszonyban voltak Magyarországgal. A víznevek történeti adatolásához DICKENMANN számára forrásul szolgált középkori oklevelek stb. érthető módon tele vannak magyar vonatkozásokkal, magyar nyelvi elemekkel. Mindezek folytán DICKENMANN monográfiája magyar nyelvtörténeti és névtudományi szempontból is különleges figyelmet érdemel. A monográfia I. részének készítése idején magyar névtudományi kérdésekben nem kisebb szaktekintély volt DICKENMANN tanácsadója, mint KNEZSA ISTVÁN, aki egyébként egy korrektúrárt is végigolvasott, és több irányú baráti segítségnyújtása révén szinte magyar fémljéssel látta el a mű első felét.

A monográfia bevezető részében (I, 10–34), amely felér egy remekbe sikerült hidronimiai alapvetéssel, DICKENMANN áttekintést ad a Balkán-félsziget toponomasztikájának helyzetéről és nehézségeiről, valamint saját kutatási elveiről és eljárás módjáról. A víznevek összegyűjtéséhez az okmánytárak és a helyrajzi térképek voltak a legfontosabb forrásai. Nyelvi eredet szempontjából az összegyűjtött víznevek többsége szláv, de van közöttük óeurópainak nevezhető, román, magyar, török és egyéb is. Gyakoriak a magyar nevek Szlavóniában, különösen azonban nem a Száva, hanem a Dráva vízgyűjtő területén. Még gyakoribbak természetesen Baranyában és a Vajdaságban (azaz a Bácskában, Bánátban és Szerémségben), de mind ez már kívül esik a DICKENMANN-tól feldolgozott területen.

A monográfia törzsanyagát a névtár (I, 35–207, II, 5–177) alkotja. A névtár elrendezése nem hidrográfiai, azaz vízfolyások szerint haladó, hanem betűrendes. Ez a mechanikusnak mondható elrendezési mód kiszakítja ugyan a vízneveket természetes névkörnyezetükből és némileg kényelmetlen a településtörténész számára is, ezzel szemben viszont lehetővé teszi a gyors fellapozást, utánanézést, a kézikönyvszerű használatot. Előnye az is, hogy összefogja az etimológiailag összetartozó neveket és ugyanakkor tájékoztat az egyes nevek gyakorisági fokáról is. A névtár egy-egy cikke névtörténeti dokumentációból, a címként szerepeltetett víznévvel összefüggő egyéb víz-, helység- és határrésznevek stb. adataiból és etimológiai magyarázatból áll. Különösen a monográfia első felében gyakran találhatók bennük párhuzamos képzések is a többi.

szláv nyelvből. A monográfia második felében ezeknek a párhuzamos képzéseknek a számát a szerző csökkentette; időközben ugyanis megjelent BEZLAJ kétkötetes műve a Horvátországgal szomszédos Szlovénia vízneveiről, gazdag összehasonlító anyaggal. DICKENMANN etimológiai magyarázatait a józan mérséklet, a merész szemantikai spekulációktól való tartózkodás jellemzi. Az egyelőre homályos eredetű víznevekre talán majd a horvát történeti kutatások derítenek fényt.

A névtár anyagának nyelvészeti értékelése során (II, 180–208) DICKENMANN a következő kérdéseket vizsgálta meg: A víznevek szemantikai tekintetben; A víznevek szóképzési elemeik szerint; Személynevekből alakult víznevek; Helyesírási kérdések; Magyar hatások. A magyar víznevek jegyzéke (összesen 60 névvel); A víznevek haszna a grammatika és a lexikológia számára.

A monográfiát index, kiegészítés, utószó zárja le. Van a végén egy 1 : 500 000 méretarányú áttekintő térkép is.

7. DICKENMANN monográfiáját aligha érhetne volna nagyobb elismerés, mint az, hogy módszerét és felépítésének rendszerét magáévá tette FRANCE BEZLAJ ljubljanoi professzor Szlovénia vízneveiről írott kétkötetes művében (Slovenska vodna imena. I–II. Ljubljana, 1956–1961.) BEZLAJ monográfiája az első, amelyik összegyűjti és egységes szempontok szerint megvizsgálja valamely szláv nyelvterület teljes víznévanyagát. A munka szlavisztikai jelentőségét még inkább fokozza az a körülmény, hogy peremhelyzetben levő, igen archaikus szláv nyelv gazdag és történetileg is viszonylag jól adatolható víznévanyagát mutatja be.

A monográfia előszavában (I, 5–17) BEZLAJ számot ad munkamódszeréről. Hangsúlyozza a hidronímia fontosságát a nyelvészeti paleontológia szempontjából, és megállapítja, hogy a szlovén őstörténet és települési rétegződés tüzetes vizsgálatára csak akkor kerülhet sor, ha össze lesz gyűjtve és fel lesz dolgozva a teljes szlovén név- és szókincs. S ehhez a munkához nem csupán a szlavisztika terén szükséges jártasság; a szlovén név- és szókincsben ugyanis számos ősi, szlávtság előtti, valamint román, germán és magyar elem is van. Összesen mintegy 5000 szlovén onomasztikai tövvel számolhatunk, s e mennyiségnek megközelítőleg egynegyede nem szláv eredetű. (MIKLOSICH mindössze 789 toponimikai és 480 antroponomimikai tövet tartott nyilván szláv névtani munkáiban!) Minthogy pedig a víznevek szoros kapcsolatban vannak a személynevekkel (különösen a birtokosok neveivel) és a határrésznevekkel, vizsgálatuk szinte keresztmetszetét adja az egész onomasztikának.

BEZLAJ adatgyűjtése nemcsak Szlovéniára terjedt ki, hanem Ausztria és Olaszország szlovén lakta területeire is. Forrásai változatosak: katonai és egyéb térképek, a ljubljanoi Hidrográfiai Intézet víznévgyűjteménye, a Slovenska Matica dűlőnévgyűjtése, turisztikai szakirodalom, dialektológusok közlése stb. Minden egyes nyelvjárási formát természetesen nem tudott személyesen ellenőrizni a terepen, bár az ideális az lett volna. A nevek történeti dokumentációjához felhasználta az 1500-nál korábbi, nyomtatásban közzétett forrásokat. Saját levéltári kutatásokat nem végzett, mert nem akarta monográfiája elkészültét a beláthatatlan távolba kitolni. Rendelkezésére állt M. Kos szlovén történeti földrajzának 1300-zal bezárólag már szinte teljesnek mondható kéziratosa. Megfigyelése szerint a legrégebb szlovén források víznevek tekintetében szegényeseknek mondhatók: jóformán csak birtokok határainak leírásakor vagy halászlai jog szabályozásakor találkozni velük. (Hasonló megfigyelést magyar kutató is tett: „az oklevelek a vizekkel csak mellékesen, főképp határjárásokkal, hatalmas-kodásokkal és malmokkal kapcsolatban foglalkoznak”: HOLUB JÓZSEF, Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963. 3.) Sok, ma még homályos víznevet csak akkor lehet majd kielégítően megmagyarázni, ha hozzáférhetőek lesznek az újabb történeti források is. Gyakran azonban csak az összehasonlító szláv névanyag tekintetbevétele segíti hozzá a kutatót a víznevek etimológiájának tisztázásához. BEZLAJ úgy látja, hogy összehasonlító szláv onomasztikáról beszélni korai ugyan, mindamellett Miklosich óta nagy fejlődés tapasztalható. Nem vált azonban még általánossá az a felfogás, amelyet BEZLAJ a következőképpen fogalmazott meg: „a nevek a szókincs részei, és minden név egykor szó volt” (I, 10). Ez a kissé talán túlságosan is leegyszerűsített formula nyilván azt akarja mondani, hogy a legrégebb korszakokat felölelő szláv lexikográfiai munkáknak tartalmazniuk kellene a tulajdonnevek anyagát is, hiszen a tulajdonnevek mind köznevekből alakultak: többnyire képzéssel, összetétellel stb. Minden egyes tulajdonnévnek azonban nincs meg a szakasztott mása a köznevek között; gondoljunk a *Bezdědo*, *Mitogost*, *Vladislav*, *Volodiměra* típusú összetett személynevekre. A tulajdonneveknek autonóm vizsgálati területet kell alkotniuk anyaországukhoz, a köznevek birodalmához képest. Teljes függetlenítésük azonban semmiképpen sem célszerű.

BEZLAJ — DICKENMANNT követve — azt vallja, hogy minden név, tartozzék bármely kronológiai vagy nyelvi réteghez, egyformán fontos és egyenlő figyelmet érdemel. A minden áron való etimológiai magyarázatot kerüli, mert lényegesebbnek tartja az anyagot magát, amelynek hasznát veheti a jövő kutatója. Különösen mértéktartóan jár el BEZLAJ a szlávság előtti korból származó víznevek interpretációjában, és inkább csak a nyilvánított vélemények ismertetésére szorítkozik. Megítélése szerint a mai szlovén lakta terület a szlovének megtelepedése előtt nem volt nyelviileg egységes. A síkságok lakossága romanizálódott volt, néhol teljesen, máshol részlegesen. Úgy látszik, hogy e terület névadásában sem a rómaiak, sem a kelták nem játszottak nagyobb szerepet, a többi számba jöhető népről, így az illírekről, venetokról stb. pedig csak nagyon szűkös ismeretekkel rendelkezünk. Német hatás csupán a VIII. század végétől jelentkezik a szlovén földrajzi nevekben. Még bonyolultabb a román adsztrátum megállapítása.

DICKENMANN monográfiájának névcikkeihez képest BEZLAJ névcikkei testesebbek, tartalmasabbak, több bennük az adat és a szláv összehasonlító anyag. Érdemes ebből a szempontból összehasonlítani azoknak a folyóknak a neveit, amelyek mindkét monográfiában szerepelnek; ilyen például a *Sava* és a *Sotla*. Ezzel szemben Bezlj munkájában hiányoljuk az összegező nyelvészeti feldolgozást és a kiadós indexet, azt tehát, ami DICKENMANN monográfiáját oly informatívvá és könnyen kezelhetővé teszi.

Mintaszerű recenziót írt BEZLAJ művének I. részéről JAN SVOBODA (Slavia XXIX, 134—136), II. részéről pedig VLADIMÍR ŠMILAUER (Slavia XXXII, 544—548). ŠMILAUER még az egyes képzési típusok gyakoriságát is meghatározta BEZLAJ anyaga alapján. Az első helyet az *-ica* képzős víznevek foglalják el. Prekmurjának, azaz a régi Magyarország vend vidékének vízneveihez értékes helyesbítéseket és kiegészítéseket adott IVAN ŽELKO (Slavistična revija XI, 245—252), aki jól ismeri a magyar szakirodalmat. L. még ERNST DICKENMANN recenzióját (Kratylos IV, 76—78).

III.

Az előadottakból képet alkothatunk magunknak arról, mekkorát fejlődött a szláv víznév kutatás az utóbbi évtizedekben mind az összegyűjtött névanyag hatalmas megnövekedése, mind pedig a vizsgálati módszerek messzemenő finomodása tekintetében. S a fejlődés üteme, úgy látszik, egyre fokozódik. MIROSLAV FRYDRICH a történelmi Csehország vízneveit dolgozza fel (I. Zpravodaj Mistopisné komise ČSAO VI, 44—52). Ukrajnában K. K. CILUJKO vezetésével ukrán hidronimiai atlaszt készítenek, amely első részét alkotja a tervezett ukrán onomasztikai atlasznak. (L. Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. Київ, 1967. 233, 242—244. E. EICHLER—K. HENGST, Sowjetische Forschungen zur ukrainischen Hydronymie: Zeitschrift für Slawistik XII, 390—405.) A szláv víznevek kutatóinak már nemzetközi fórumuk is van: a nemzetközi szláv onomasztikai bizottság három albizottsága közül az egyik őket tömöríti. (Legutóbbi konferenciájuk anyagát l.: Třetí zasedání Mezinárodní komise pro slovanskou onomastiku... Praha, 1967.) És ez teljesen összhangban van azzal a ténnyel, hogy jelenleg az egész európai névtudomány érdeklődésének középpontjában a víznevek állanak. Az 1966-ban Londonban rendezett kilencedik nemzetközi névtudományi kongresszus bizottságot jelölt ki Európa víznév kutatásának irányítására. A bizottságnak az a fő feladata, hogy egységes szempontok szerint, a történeti adatok és a jelenkori nyelvjárási változatok figyelembevételével összegyűjtse, majd közzététse Európa valamennyi víznevét. Később a víznevek etimológiai feldolgozása következne. (L. TEODOLIUS WITKOWSKI: Třetí zasedání... 229.)

KISS LAJOS

Вопросы финно-угорского языкознания

Выпуск IV. Ижевск, 1967. 237 л.

Всесоюзная конференция по финно-угорскому языкознанию

Ижевск, 1967. 72 л.

I. A Szovjetunió finnugor nyelvészei immár negyedízben gyűltek össze konferenciára. Előző tanácskozásaikról és konferenciáikról majd minden alkalommal számot adott folyóiratuk (vö. BENIGNY GYULA: NyK. LVI, 292—3; LAKÓ GYÖRGY: uo. LVI, 294—5; ERDŐDI JÓZSEF: uo. LXII, 158—61, LXIV, 379—83, LXV, 478—79, LXIX,

213–17). Ezen tanácskozásokat az utóbbi időben valamely, a Szovjetunió területén élő finnugor nemzetiség lakóterületén rendezték (Petroskoiban, Ungvárott, Izsevszkben), és a konferenciákon elhangzott előadások anyagát – rövidített formában bár – rendszeresen közreadták. A most ismertetendő negyedik kötet és az azt kiegészítő füzet az izsevszki konferencia anyagát tartalmazza.

1. A kötetben első helyen találjuk V. I. ALATIREV ünnepi előadását: Az udmurt nyelvtudomány a szovjet korszak 50 évében (7–35). A szerző elismeri, hogy nem előzmények nélkül létesült és fejlődött az újabb korszak finnugrisztikája udmurtiában. A mai udmurt nyelvészek elődei ott találhatók az ország határain belül és kívül. Munkácsi, Wichmann, Fokos-Fuchs, Györke, Lakó, Itkonen, ill. Jemeljanov, Marr, Bubrich, Litkin stb. művei vetették meg a mai udmurtológia alapját. ALATIREV (aki egyébként a Szovjetunió Tudományos Akadémiája izsevszki fióktintézetének a vezetője) részterületenként vizsgálja az udmurt nyelvre vonatkozó kutatások fejlődését (nyelvtörténet, nyelvjárástan, szótan stb.), és sok hasznos ismerettel, bibliográfiai adattal bővíti ismereteinket. Az általánosabb jellegű közlemények közül kiemeljük még DOMOKOS PÁL PÉTER (jelenlegi állomáshelye Leningrád) cikkét, amelyet a magyar–udmurt nyelvészeti és irodalmi kapcsolatoknak szentelt (90–4). Ez az írás főként az udmurt irodalom magyarországi jelentkezését mutatja be.

A kötetben közölt dolgozatok java része lexikológiával foglalkozik. Némelyikük nép- és helyneveket tárgyal. Így R. A. AGAJEVA (Moszkva) a finnugor népevek csoportosítását adja (36–41); régi és új elemzések közt válogatva keresi a tipikus névadási módokat ('ember' → 'nép'); (törzsnév → népnév; köznév → népnév, pl. 'rabló' → 'népnév'). — L. L. TRUBE (Gorkij) mordvin helynevek képzőelemeit (topolexemáit) vizsgálja (243–4), pl. *-lej* 'folyó', *-kuši* 'rét', A. TURKIN (Sziktiivkar) pedig a Komi Köztársaság vízneveinek a csoportosítási módjairól ad kurta áttekintést (245–6). V. I. ALATIREV néhány permi szó etimológiájáról értekezik (42–52), s ugyanő még udmurt participialis szerkezetekkel is foglalkozik (53–68). — R. M. BATALOVA (Moszkva) a XVIII. századi komi szótárakból ad anyagmutatványt (69–75). Ez ismételtelen bizonyítja, hogy érdemes volna ezeket a szótárakat teljességükben publikálni. — A liv nyelv eltűnésének folyamatát festi meg előadásában E. VÄÄRI (Tartu); ma már csak 200–300 idősebb ember beszéli ezt a nyelvet (76–9). Néhány etimológiát ad F. I. GORGYEJEV (Joskar-Ola) cikke: Mari etimológiai megjegyzések (80–82), JE. SZ. GULJAJEV (Sziktiivkar) közleménye pedig a komi nyelv néhány, származás szempontjából elhomályosodott szaváról szól (83–89). — Gondolatébresztőnek véljük N. H. ISBULATOV (Ufa) „A baskir nyelv kapcsolatai a finnugor nyelvekkel” c. anyagközlését (101–8). L. I. KALINYINA (Tomszk) egy észak-szibériai földrajzi terminussal foglalkozik: *tor* és változatai (109–13). — V. I. LITKIN a permi nyelvek őtörök elemeire irányítja a figyelmet, miközben felveti az urál-altaji nyelvrokonság kérdését is (131–142). — N. H. MAKSZJUTOVA (Ufa) baskir-udmurt közös szótőveket tárgyal (149–53). — P. LIZANEC (Ungvár) az ukrán nyelvnek azon, térszínformákat jelölő szavait tárgyalja, amelyeket a magyarból kölcsönöztek (123–30). — L. N. SZERGEJEV (Csebokszeri) mari-csuvas lexikai izoglosszákat vizsgál (177–85).

A szóképzés körébe vág két előadás: T. I. TYEPLASINA (Moszkva) a Csepea folyó folyó medencéjének helyneveit elemzi szóképzési szempontból, és közben igen gazdag helynévtárat közöl (211–33), JE. ROMBANGYEJEVA (Leningrád) pedig a manysi nyelv becéző képzőinek ismertetéséből von le általánosabb érvényű megállapításokat (154–58).

Az alaktan és a szemantika területére visz bennünket MAJTYINSZKAJA KLÁRÁNAK (Moszkva) a finnugor nyelvek mutató névmásairól szóló érdekes tanulmánya (143–48). — A permi nyelvek anyagát felhasználva ír A. SZ. KRIVOSCEKOVA-GANTMAN (Perm) arról a folyamatról, amelynek során önálló szavak szuffixumokká válnak (114–20). — B. A. SZEREBRENNYIKOV az *-anj* végződésű udmurt igecsoport keletkezéséről értekezik (186–88). — I. V. TARAKANOV (Izsevszk) az udmurt nyelv feltételes módjáról: használati köréről és a *-sal* jel eredetéről ír (198–210). — A szóalaktan területére kerülünk M. P. CSHAIDZE tanulmányával: A mari és az udmurt páros igék eredetéről és funkciójáról (247–59). Csak a török hatásra keletkezett szerkezettel (igenév + ragozott igealak) foglalkozik, az igazi, finnugor páros igék kérdését (*jár-kel* típus) nem veti fel.

N. M. TERESZENKO a szamojéd nyelvek jelzős szerkezeit vizsgálja (234–42).

A. M. ROT (Ungvár) érdekesen ír a nyelvi interferencia tényeiről a magyar és a keleti-szláv nyelvek kölcsönhatásának tükrében (159–76).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ebben a kötetben különös módon legbővebben a lexikális kutatások eredményeit kapjuk; a mondattan alig van képviselve, a hangtannal pedig csak két cikk foglalkozik. Az egyik az elhunyt V. M. ILLICS-SZVITICSÉ

(Moszkva), aki külső rekonstrukcióval próbálja az uráli vokalizmus elemeit kikövetkeztetni (95–100): az altaji és a dravida nyelvek vokalizmusát vonja be az összehasonlításba. — E nagyvonalú cikk módszertani ellentéte a másik hangtani cikk, melynek D. G. KAZANCEV (Joskar-Ola) a szerzője. Tárnya: az intervokális zárhangoknak a mari nyelvben elszorított változásai (105–8).

A címben említett első kötetnek a második részét történeti tanulmányok alkotják. V. GENING (Szverdlovszk): Miként keletkezett az uráli etnikai (nyelvi) közösség, az ő tollából származik az udmurt nép eredetét régészeti alapon vizsgáló tanulmány is (262–70, ill. 271–78). T. A. KRJUKOVA (Leningrád) az udmurtoknak a Volgamente és az Urálvidék népeivel való kulturális kapcsolatait vázolja (279–86). V. A. SZEMENOV (Izsevszk) az udmurt népi díszítőelemek történetéről emlékezik (287–93), M. K. SZISZOJEV (Izsevszk) pedig az udmurtokról szóló első írásbeli megemlékezéseket sorakoztatja fel. Hasonló munkát a böszörményekre vonatkozólag (újabb számbeli adatokkal) G. N. TREFILOV (Izsevszk) végzett (294–309, ill. 310–18).

2. Némely előadás kézírata későn érkezett be a szervező bizottsághoz. Ezeket V. ALATIREV külön füzetben publikálta. Mivel ez a füzet (kis példányszáma miatt) csak kevesek kezébe jut el, helyesnek gondolom a benne foglalt előadások címének felsorolását: Dzs. G. KIJEBAJEV (Ufa): Az urál-altaji abesszivuszról és eredetéről (13–19), valamint: Az urál-altaji nyelvek néhány számnévéről (20–34), M. R. FEDOTOV (Csebokszari): A bulgár nyelv és kapcsolata némely finnugor nyelvvel (42–43), G. M. KERT (Petrozavodszk): A keleti-tengeri nyelvekben és a lappban levő germán jövevényszavak kutatásának a történetéhez (11–12), V. JE. ZLOBINA (Petroskoi): Oroszkarjalai nyelvi érintkezések és szerkezeti változások (egy karjalai nyelvjárásban) (9–10), A. LAANEST (Tartu): A nem-első szótag hosszú magánhangzóinak története az izzor, vót és a finn nyelvben (35–36), M. I. ZAJCEVA (Petroskoi): Moderatív (értsd: enyhén kicsinyítő) képzők a vepsze nyelvben (6–8), M. I. MULLONEN (Petroskoi): A vepsze nyelvbe átvett orosz jövevényszavak hangtani alkalmazkodása (38–41), N. B. BURGANOVA (Kazány): A tatár nyelv udmurt jövevényszavai (1–5), A. K. MATVEJEV (Szverdlovszk): Az orosz Észak helynevei és permi komponensük (37), A. V. CIRKIN (Szaranszk): Mordvin—udmurt művelődési kapcsolatok (69–70).

*

Szinte felesleges leírnunk, hogy szeretettel és örömmel regisztráltuk a két kiadványban megjelent tanulmányokat. Tettük ezt azért is, mert a mind bőségesebben „termelő” szovjet finnugrisztika kiadványai részben megszerezhetetlenek, részben pedig nem is értesülünk róluk központilag szerkesztett bibliográfiai összefoglalások hiányában.

Evvél a két kötettel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy jelentősen szaporodott az egymás közelében beszélt, eredet tekintetében egymástól független nyelvek érintkezésével, elsősorban a finnugor—török kapcsolatokkal foglalkozó kutatások száma. Termékenyítőleg hatott a lexikológiára az izoglosszák bevezetése a nyelvi kapcsolatok vizsgálatának terére. Ugyanakkor valamelyest csökkent a hangtani tanulmányok száma, pedig éppen ez is olyan terület lehetne, ahol modern módszerekkel hatékonyan előbbre törhetne a szovjet finnugrisztika.

ERDÓDI JÓZSEF

Nils Erik Hansgård: Recent Finnish Loanwords in Jukkasjärvi Lappish

Uppsala, 1967. Acta Universitatis

Upsaliensis, Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 3. 269 l.

„A nagy terjedelmű Jukkasjärvi kerületet, amely Svédország Norvégiaival határos legészakibb része, 800 lapp és néhány ezer finn lakja. A kerület közepén e száladban modern bányaváros született, Kiruna, melynek lakossága főként svéd.” (9. l.)

„Jelen tanulmány tizenhárom évi megfigyelésre alapozódik.” (18. l.)

„E munka körülbelül két és fél év alatt készült.”

A fenti idézetek a szerzőtől származnak és talán fényt vetnek arra a körülményekre, amelyek az alaposságra, amely mindenekelőtt jellemző a műre. Mondhatnók, a legfinomabb felbontóképességű papírra nagyított „pillanatfelvétel” e könyv a vizsgált területnek nem csupán nyelvi, hanem gazdasági, szociális és kulturális viszonyairól.

A bevezetés után (9—25) — amelyben a szerző ismerteti célkitűzéseit — a vizsgálandó terület „nem-nyelvi háttérével”, azaz történetével, népességével s annak gazdasági, szociális fejlődésével ismerkedik meg az olvasó (26—63). A szerző az itt élő népek történetéből kiemeli azokat a momentumokat, amelyek különösen fontosak e terület jelenének szempontjából. Részletesen foglalkozik minden számba jöhető tevékenységgel, amely szerepet játszott az itt élő lappok, finnek és svédok kapcsolataiban. Elemzi a lappok és a finnek évszázadokra visszanyúló gazdasági és kulturális kapcsolatait, amelyek nyelvi szempontból rendkívül fontosak. Elemzése nyomán az olvasó képet kap arról az együttéléstről és munkamegosztásról, amelyre a mostoha földrajzi és éghajlati viszonyok kényszerítették e terület lapp és finn lakosságát. A letelepült, gazdálkodó finnek a talaj és az időjárás nem kielégítő volta miatt kénytelenek voltak kiegészítésképpen rénszarvastenyésztéssel foglalkozni, s ebben segítséget kaptak a lappoktól, többnyire úgy, hogy rénszarvasnyájukat a lappok őrizték. Ezért cserébe a házakban lakó finnek menedéket nyújtottak télen a nyájaik után járó lappok feleségeinek és gyermekeinek. E kettős élet során tanulták meg a lappok a belterjesebb szarvasmarha és kecskenyenyésztést, s ennek során szottak hozzá a telepes életmódhoz, amely napjainkban már megszokott életformájuk.

Művelődéstörténeti szempontból rendkívül érdekes a közeli Karesuandoban a Laestadianista szekta működése, amely születésétől fogva (1845) nagy hatással volt e terület lapp és finn lakosainak szellemi életére. A Lars Levi Laestadius prédikátor által elindított vallási „reformmozgalom” hódította meg véglegesen a lapp lakosságot a kereszténységnek. Noha a norvégek már a XIII. században kereszteshadjáratokat indítottak a lappok földjére, Svédországban csak a XVIII. sz. végére fejeződött be a lappok megtérítése. E munkát pedig a Laestadianista mozgalom tetőzte be a Jukkasjärvi lappok között. E szekta szinte őskeresztényien kommunisztikus, puritán nézetei sokkal inkább megfeleltek a kevésbé differenciált társadalmi szervezetben élő lappoknak, mint a feudális, később a kapitalista hierarchiát tiszteletben tartó és megkövetelő, hivatalos, protestáns vallás. E mozgalom nagy hatással volt a két nyelv, a finn és a lapp viszonyára (64—85). A mozgalom nyelve, mivel finnek- és lappoklakta területen született, természetesen a finn és a lapp. Minthogy a finn lakosság számszerint nagyobb volt, valamint a finn volt az egységesebb és írásbeliséggel is rendelkező nyelv, ez töltötte be a rituálék nyelvének, a „lingua sacra”-nak szerepét, a lapp nyelv pedig főként a gyülekezetek nyelve volt. Az idősebb lappok számára a finn ma is valamiféle „szent nyelv”-nek számít.

Említést tesz a szerző a svéd lakossággal való kapcsolatokról is, de — mert ezek kívül esnek vizsgálódási körén, s a svéd lakosság amúgy is későn, a múlt században telepedett erre a vidékre — nem szentel nekik sem túl sok időt, sem túl sok helyet.

A nyelvi környezet ismertetése után a szerző áttér a nyelvek, illetőleg a köztük levő hatások ismertetésére (86—100). Külön foglalkozik a lappok finn és svéd nyelvben való jártasságával, s hasonlóképpen a finnek és svédok lapp nyelvi ismereteivel. Nagy precizitással tárja fel azokat a bonyolult hatásviszonyokat, amelyek ebben a nyelvi konglomerátumban megtalálhatók. E viszonyok felkutatásában hasznára vannak a már előzőleg feltárt gazdasági, szociális és kulturális kapcsolatok, mert mintegy jelzik, hogy a nyelv mely rétegére, s a nyelven belül a szókincs mely részére lehetett leginkább hatással a másik, esetleg a harmadik nyelv.

Mielőtt a szerző a Jukkasjärvi lappban elődorduló finn kölcsönszavakat osztályozná, előbb — az összes lapp dialektus tanúsága alapján — azt igyekszik tisztázni, hogy egyáltalán finn eredetűek-e, avagy olyan lapp szavak, amelyek közös eredetre vezethetők vissza (101—126). Az ily módon megvizsgált bizonyos finn vagy finn eredetű 2500 szóról ezután azt próbálja felkutatni, hogy mikor kerültek át a lapp nyelvbe. Két csoportot állít fel: a régi és az új jövevényszavak csoportját.

Azokat a szavakat, amelyeket sikerült történeti dokumentumokból kimutatnia, vagy esetleg más lapp dialektusok dokumentumaiban feltalálni, a szerző a régi jövevényszavak csoportjába sorolja. A régi jövevényszavak száma a Jukkasjärvi lappban N. E. HANSEGÄRD szerint kb. 1000. Az új jövevényszavak száma körülbelül 1500-ra tehető. A szavak régi vagy új voltának eldöntésére összehasonlító hangtani és alaktani vizsgálatokat végzett. Az átvett szavak hangzásbeli változásait a finn és a lapp nyelv fonetikai különbségeivel magyarázza.

A könyv második része tartalmazza a hangtani és alaktani áttekintést (127—145) és a két szójegyzéket, a régi (149—197) és az új (198—260) finn jövevényszavak jegyzékét.

Noha e munka címében a hangsúly a „kölcsönszavakon” van, láttuk, sokkal többet tartalmaz: a Jukkasjärvi terület szinte teljes monográfiáját. S ha már így van, nem mulaszthatunk el két megjegyzést:

1. Szemmel látható a szerzőnek az a törekvése, hogy e területről antropológiai-lag (a szó tágabb értelmében) teljes képet fessen. Éppen ezért helyes lett volna, ha a szerző legalábbis utal az itt élő népesség fizikai embertani sajátosságaira.

2. A szerző bevallott célja a nyelvészeti vizsgálat. Egy monografikus jellegű nyelvkészeti tanulmány — véleményünk szerint — nem nélkülözheti a grammatikai-szintaktikai kutatásokat, s ezek, sajnos, hiányoznak a könyvből. Annál is inkább hiányérzetünk van, mert a nyelvészet szinte minden más területe: hangtan, alaktan, jelentés-tan felhasználtatott a kutatásokban, csupán éppen ez, a beszéd természetes egységének, a mondatnak a legfontosabb tudománya, a szintakszis nem.

A fentiek ellenére N. E. Hansegård könyve újabb segítséget jelent a lapp és a finn nyelv kutatóinak.

SIMONCSICS PÉTER

Mikko Korhonen: Die Konjugation im Lappischen. Morphologisch-historische Untersuchung. I. Die finiten Formkategorien

Helsinki 1967. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 143. 364 l. + 1 térk.

1. Nagy jelentőségű munkával gazdagodott a lappológia és a finnugor össze hasonlító nyelvtudomány. A lapp igeragozás vitás kérdései és azok lehetséges megoldásai eddig jobbára folyóirataikkokban, lapp hangtani tanulmányokban, finnugor összehasonlító hang- és alaktani munkákban fogalmazódtak meg (SETÄLÄ: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Helsingfors 1886.; P. RAVILA: FUF. XXIII, JSFOu. LIX₄; E. ITKONEN: Virittäjä 1955., Der ost-lappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus. MSFOu. LXXIX. stb.). KORHONEN könyve ezeknek az elszórtan jelentkező megállapításoknak, következtetéseknek új nézőpontú, új eredményekben gazdag szintézisét nyújtja. Szintézisről beszélhetünk itt nem csupán a lapp igeragozás problematikája, hanem a lapp nyelvjárási jelenségek összehasonlító elemzése szempontjából is. Ez utóbbi körülményt azért szükséges kiemelni, mert a lapp nyelvvel foglalkozó kutatók eddig témájuk kidolgozása-kor többnyire egy nyelvjárási vagy nyelvjáráscsoportra szorítkoztak. A választott témában való elmélyülés egyébként sem jelent KORHONENNél bezárkózást, részletkérdésekbe felejtkezést. A lapp nyelvi jelenségek magyarázatához sokszor figyelembe veszi a többi finnugor nyelv tanúságát is, eredményeit pedig a széles látókörrel rendelkező tudós biztonságával hasznosítja az egész finnugor összehasonlító nyelvtudomány számára.

2. Munkájának bevezető részében a szerző pontosan körülhatárolja feladatát, célkitűzéseit, meghatározza kutatási módszerét. A lapp igeragozás verbum finitum kategóriáit vizsgálja, áttekintve suffixumaik valamennyi nyelvjárási változatát. Ezek a kategóriák a következők: mód (indicativus, potentialis, conditionalis, imperativus), idő (praesens, praeteritum), szám (singularis, dualis, pluralis), személy (1., 2., 3., az orosz lappban külön alak a meghatározatlan cselekvő jelölésére). Genusról nem beszélhetünk a lapp verbum finitum kategóriák között. Van ugyan passzív suffixum, de több körülmény arra mutat, hogy a passzívumot nem lehet pusztán ragozási jelenséggént értékelni. KORHONEN W. SCHLACHTERT idézi, amikor megállapítja, hogy a passzívum a morfológiában és a szemantikában egyaránt tárgyalható, és a morfológia területén belül a szóképzésbenba éppúgy beletartozik, mint a ragozásbanba.

A lapp igeragozás jellege — KORHONEN szerint — az agglutináció, a fúzió és a szimbolizmus együttes jelentkezésében határozható meg. Különösen a keleti lapp nyelvjáráások sajátossága az, hogy a morfológiai információ a suffixumról a töre, a többeljeji hangváltakozásokra tevődik át. Eszerint a lapp tiszta agglutináló nyelvből olyan nyelvvé fejlődött, amelyben a fúzió és a szimbolizmusnak nagy szerepe van. A korai ősfinn korban még nem volt jelentősége a tőtípusok különbözőségének. Az őslapp korban azonban megváltozott a helyzet: világosan elkülönültek egymástól a páros, a páratlan szótagszámú és az összevont tövek.

Munkáját a szerző morfológiai-történeti tanulmánynak nevezi, és ezzel kutatási módszerét is meghatározza. Az őslapp hangalakból kiindulva nyomon kíséri a konjugációs-suffixumok történeti fejlődését az egyes nyelvjáráásokban. A suffixumoknak etimológiailag összetartozó nyelvjárási változatait az általa megadott morfémazim-

bólum morfémavariánsainak tartja, s ezzel lehetővé teszi a lapp *verbum finitum* kategóriarendszer könnyű áttekintését. A többi hangjelenségeket csak akkor vonja be vizsgálatai körébe, ha létrejöttükben morfológiai körülmény játszott közre.

Az előszóban megadja továbbá KORHONEN a lapp nyelvjárások általa elfogadott, illetve praktikus okokból kiválasztott felosztását, valamint szót ejt a könyvében alkalmazott átírásról, amely általában megfelel a felhasznált forrásokban szereplő átírásnak.

Az előszó után a fejezetek így sorrendben követik egymást: Paradigmén (27—95), Die Moduszeichen (96—188), Die Tempuszeichen (189—216), Über die Numeri (217—20), Die Personalendungen (221—348).

3. A Paradigmén c. fejezet a tanulmány alapjául szolgáló nyelvi anyagot tartalmazza. A fő dialektusok képviseltetésére KORHONEN azokat a helyi nyelvjárásokat választja ki, amelyekből gazdag konjugációs anyag van feljegyezve.

A paradigmarendszer tulajdonképpeni tárgyalása a mód-, az idő- és a számjelekkel, valamint a személyvégződésekkel foglalkozó fejezetekben kerül sorra. Itt az egyes szuffixumok problémakörének feldolgozása meghatározott, minden szakaszban ismétlődő gondolatmenet szerint történik. Mindenekelőtt néhány leíró jellegű megállapítást olvashatunk a végződések nyelvjárási elterjedtségéről, valamint arról, hogy erős, avagy gyenge fok áll-e előttük a töben, s hogy milyen tőtipusok paradigmájában fordulnak elő. A személyvégződésekkel kapcsolatban szól még arról is, hogy milyen mód- és időalakokban használatosak. Az egyes fejezetek elején általában táblázat foglalja össze a szuffixumok nyelvjárási változatait. A kikövetkeztetett őslapp vagy későbbi formákat, valamint az esetleges finn, illetve finnugor megfelelőket tartalmazó szakaszok azok, ahol a legtöbb vitás kérdés felmerül. KORHONEN idézi az eddig elhangzott véleményeket, állást foglal valamelyik mellett, vagy új megoldással jelentkezik. Az egyes végződésekkel foglalkozó fejezetek harmadik részében pedig a szerző a nyelvjárási változatokat veszi sorra, és a bennük jelentkező hangalaki eltéréseket magyarázza.

A szuffixumok vizsgálatakor tehát KORHONEN két irányban halad: vissza az ősforráshoz, az őslapp, a korai ősfinn, a finnugor, illetve uráli alapalakhoz, és azután előre a történeti fejlődés útján, a nyelvjárások tükrözve mai nyelvállapot felé. Az összehasonlító nyelvtudomány számára természetesen főleg az előbbi irányban tett megállapításai az érdekesek, és ha ismertetésünk elsősorban ezekkel foglalkozik, az főként az itt napfényre kerülő vitás kérdések nagy száma miatt történik, valamint azért, mert ezek a megállapítások egyszersmind a másik irányban, azaz a lapp nyelvjárási jelenségek kutatásában elért eredményeknek is szintézisei. Beszámolónk a szerző tárgyalási sorrendjét követve kíván képet adni a *verbum finitum* kategóriák lapp szuffixumainak vizsgálatával kapcsolatos néhány, az összehasonlító finnugor nyelvészet számára is hasznosítható eredményről.

4. I. Módjelek. A lapp az indicativuson kívül, amelynek nincs jele, ismeri még a potentialist, a conditionalist és az imperativust.

A potentialisnak KORHONEN által megállapított jelszimbóluma: *ǰǰ*. A szuffixum őslapp hangalakjával kapcsolatban problémát okozott a nyugati nyelvjárások valamennyi paradigmaalakjában, úgyszintén a keleti nyelvjárásokban egyes esetekben fellépő *i* hang a szuffixum előtt. SETÄLÄ és WIKLUND a módjel részének tartották, és egy őslapp **-iñce-* hangalakot következtettek ki. Ez a felfogás azonban — mint KORHONEN megállapítja — HALÁSZ hiányos átírásán alapult. E. ITKONEN a keleti lappra támaszkodva kimutatja, hogy a szuffixum eredetileg a tömagánhangzóhoz járult, vagyis az *ä*-tövekben *ä*-hoz, az *o*-tövekben **u*-hoz, az *e*-tövekben pedig *e*-hez. Feltehető, hogy az *i* egy korábbi *e*-re megy vissza, ugyanis az *e*-tövek végmagánhangzója *i*-vé fejlődhetett a szuffixum jésített mássalhangzója előtt. Az ITKONEN által kikövetkeztetett őslapp potentialis jel tehát: **-iñš-*. Ezt a hangalakot fogadja el KORHONEN is.

A lapp potentialis jel összekapcsolható a finn *-isi-* conditionalis jellel. RAVILA a finn-karjalai-vepsze *-isi-* és a lapp **-iñš-* szuffixumot egy korai ősfinn **-iñš-* vagy **-iñš-* formára vezeti vissza. A kapcsolatok köre azonban tovább szélesíthető. Amint RAVILA megállapítja, a balti finn nyelvek két conditionalis típust ismernek, mégpedig az észtliv-vót *-ksi-*, meg a finn-karjalai-vepsze *-isi-* módjelet. Az utóbbi módjeltől már mondtuk, hogy etimológiailag összetartozik a lapp potentialis jellel, az első pedig már SETÄLÄ egyeztetette a lapp *kč* conditionalis szuffixummal. Fölmerült viszont — amint RAVILA kifejti — a finn és az észtliv conditionalis jeltípus kapcsolatának gondolata is, és ez természetesen maga után vonja azt a lehetőséget, hogy a lapp potentialis **-iñš-* és a conditionalis *kč* azonos eredetű. KORHONEN szerint a két lapp módjel minden nehézség nélkül egyeztethető egymással, s RAVILA gondolatmenetét meggyőző-

nek tartja, noha RAVILA maga kételkedik a kapcsolat teljes értékű bizonyíthatóságában. RAVILA véleménye szerint elméleti szempontból érthető lenne, hogy a potentialis mint praesens coniunctivi és a conditionalis mint praeteritum coniunctivi ugyanazzal a szuffixummal fejeződik ki. Meggondolandó azonban szerinte is az, hogy a lappban semmi közvetlen bizonyíték nincs a potentialis és a conditionalis összefüggésére, hacsak az nem, hogy két nyelvjárásban (Karasjoki, Outakoski) hangsúlytalan szótag után a conditionalis és a potentialis jele egyaránt *ǵ*. Ezt a *ǵ* szuffixumot KORHONEN *ǵ* jel-szimbólum alatt felveszi a lapp conditionalis szuffixumok közé, és megemlíti RAVILA nézetét a szuffixum bizonyító erejéről a conditionalis és a potentialis összefüggése mellett. Megállapítja azonban, hogy közös eredetről nem lehet szó, csupán késői keveredésről. Valószínűtlen ugyanis, hogy az őslapp kori azonosság csak két nyelvjárásban maradt volna meg. KORHONEN tehát a RAVILA által is kétkedve említett egyetlen bizonyítékot sem tartja döntőnek, mégis állást foglal a két szuffixum (*ǵǵ*, *kč*) hangtani érveken nyugvó összekapcsolása mellett. Ezt már RAVILA is lehetségesnek mondta, de – mint láttuk – ő maga is további bizonyítékokat keres feltevésének megerősítésére. RAVILA és KORHONEN feltételezése szerint a lapp *kč* származtatható egy korábbi **ǵkčs* alakból, és így az őslappban lehetett egy **ǵkčs* ~ **ǵkčs*-váltakozás, amelynek egyik tagja a potentialis, a másik a conditionalis jelben általánosult. Ez a váltakozás visszanyúlik a korai ősfinn korba, és összekapcsolja a *kši* és az *isi* típusú conditionalis jeleket is. A feltételezett ősi coniunctivus szuffixumot RAVILA egy korai ősfinn deminutiv szuffixummal azonosítja. KORHONEN – a főnév- és az igeképzők genetikai összefüggésére, valamint RAVILÁNAK az uráli mondat nominális eredetéről máshol kifejtett elméletére gondolva – csatlakozik ehhez a feltételezéshez: véleménye szerint a balti finn–lapp coniunctivus jel előzménye az uráli deminutiv **ǵ(t)s* képzőben keresendő, amely éppúgy járult névszói, mint igei tőhöz.

Láttuk az előzőkben, hogy a conditionalis jelek közül a *kč* és talán a *ǵ* összefüggésbe hozható a potentialis szuffixummal. Egészen elkülönül azonban az előbbi kettőtől a KORHONEN által *l* szimbólummal jelölt conditionalis jel, amely a nyugati nyelvjárásokban teljesen kizorította a *kč*-t. KORHONEN vitába száll azzal az eddig általánosan elfogadott nézettel, amelyet SETÄLÄ és WIKLUND után újabban BERGLAND és COLLINDER képviselt, és amely az *l* conditionalis jel kialakulását a 'sein' ige praeteritumának a főigéhez való csatlakozásával magyarázza. KORHONEN arra hivatkozik, hogy sem a norvég, sem a keleti lapp nyelvjárások, sem pedig a balti finn nyelvek nem ismernek olyan conditionalist, amely a főige és a létige kapcsolatával fejeződne ki. Ez a tény – véleménye szerint – azt bizonyítja, hogy a meglehetősen szűk elterjedtségű *l* conditionalis jel keletkezése nem nyúlik vissza az őslapp korba, létrejöttét tehát későbbre kell tennünk, később viszont már agglutinációval nem számolhatunk. Ilyen megfontolás alapján a szerző más megoldást keres, és az uráli **l* deverbális frequentatív képzővel hozza kapcsolatba a lapp conditionalis jelet. Kérdés azonban, hogy ott, ahol KORHONEN a segédigés conditionalis hiányával érvel, nem kínálkozik-e éppen a lapp *l* conditionalis jel bizonyítékul a főige és a létige kapcsolatában kifejeződő conditionalis meglétére. Mivel a conditionalist és a potentialist szoros szálak fűzik össze egymással, a finn *lienen mennyt* típusú potentialis alak is megerősítene a segédigés conditionalisra vonatkozó feltevésünket. Nem lehetetlen tehát, hogy a coniunctivus ilyen kifejezési módja mégis ősi eredetű, és hogy ezt a mordvin *M palatšn* 'ich würde küssen, ich hätte geküßt' típusú alakokon kívül a lapp *l* cond. jel is bizonyítja.

KORHONEN három conditionalis jelet sorol fel (*χč*, *ǵ*, *l*), de részletesen foglalkozik egy esetleges *pč* cond. szuffixum problémájával is. Ez a módjel több nyelvjárásból kimutatható. N. SEBESTYÉN IRÉN etimológiailag összekapcsolja a jurák zamojéd *bs*, *bs*, *bš* szuffixummal, amely az igenek szintén conditionalis jelentést kölcsönöz (ALH. III, 305–6). N. SEBESTYÉN IRÉN munkájáról írt recenziójában E. ITKONEN megemlíti ezt az egyeztetést, érdekes gondolatnak tartja, de nem nyilatkozik helyes vagy helytelen voltáról (FUFÁ. XXXII, 81). KORHONEN azon az állásponton van, hogy a zamojéd egyeztetés nem meggyőző, és meg kell kísérelni a *pč*-nek az őslapp **kč* szuffixumból való származtatását. A nyelvjárási megfelelők átvizsgálásakor azonban KORHONEN csak olyan jelenségekről tud beszámolni, amelyek legfőljebb valószínűvé teszik, de nem bizonyítják meggyőztatóan a *pč* másodlagosságát a *kč*-hoz viszonyítva. Megfigyelhető például az inari lappban, hogy a *pč* csak a sing. 1., 2. és a plur. 3. személyben lép fel, a többi személyben és számban *z* található. Ez a *z* egy eredeti affrikátára utal ugyan, de semmiképpen sem a *pč*-re, mert a *pč* hangkapcsolat nem vett részt az inari lapp kvalitatív fokváltakozásban. Ugyanakkor eredeti *kč*-re sem gondolhatunk, mert kvalitatív fokváltakozás esetében *f* hangzót várnánk az affrikáta előtt. Az inari lapp megfelelők tehát bizonytalanossá teszik a *pč* eredetiségét, de nem szólnak a *kč* mellett. Az orosz

lapp $\ddot{e} \sim \check{e}$ jelvariáns sem árul el semmit az affrikátát megelőző zárhangról. Ha azonban figyelembe vesszük a kolтта és a kildini lappban végbement $k\ddot{e} > \check{x}\ddot{e}$ változást, akkor nagyobb a valószínűsége egy $*k\ddot{e} (> *x\ddot{e}) > \ddot{o}$, mint egy $p\ddot{e} > \ddot{o}$ változásnak. Ilyen és hasonló nyelvjárási jelenségek alapján azonban a $p\ddot{e}$ conditionális jel létezését nem lehet szilárd meggyőződéssel elutasítani, legföljebb csak kételkedni lehet e jel létezésében.

Az imperativus jeleket KORHONEN két jelszimbólum alá vonja: I. imp.: $k, ke \sim \ddot{o}$, II. imp.: $ko \sim \ddot{o}$.

Az I. imperativus k jelével kapcsolatban foglalkozik a módjel és a k praesens jel közös eredetének a kérdésével. Mindkettő az uráli $*k$ deverbális nomenképzőre vezethető vissza. Többek véleménye szerint (HAKULINEN, E. ITKONEN) a $*k$ szuffixum eredeti funkciója a praesens indicativi jelölése volt, s ebből fejlődött ki az imperativust jelölő funkció. KORHONEN azonban ezt a magyarázatot nem tartja meggyőzőnek. Hivatkozik azokra a finnugor nyelvekre, ahol a pusztá igető látja el a praesens 3. és az imperativus 2. személy funkcióját. Mind a szuffixumos, mind a szuffixum nélküli forma igen régi, sem korukat, sem elsődleges funkciójukat nem lehet teljes biztonsággal megállapítani. Felhívja a figyelmet továbbá az altaji és az indoeurópai nyelvek példájára is. Az altaji nyelvekben – talán az optativus mellett – éppen az imperativus az egyetlen tisztán igei kategória. Az indoeurópai nyelvekben pedig az e -re végződő és a szuffixum nélküli imperativusi forma, amelyek közül az utóbbi kifejezheti az indicativus 3. személyt is, szintén az igei alakrendszer legősibb rétegéhez tartozik. A k szuffixum eredeti funkcióját tehát nem lehet megnyugtatóan a praesensi jelölő funkcióban látni. Hozzátehetjük még KORHONEN megállapításaihoz, hogy az indoeurópai e imperativus végződés a fejlődés korai szakaszán feltehetően egy olyan nyomatékostító partikula volt, amelyet eredetileg vocativusi funkcióban használtak, de később imperativusi funkciójának fogtak fel, miközben természetesen az emfaticummal ejtett igető is felszólítást fejezett ki a legkorábbi időktől kezdve.

A ke imperativus jelet már korán összefüggésbe hozták a finn $ka \sim k\ddot{a}$ suffixummal (SETÄLÄ). COLLINDER idekapcsolja még a kamasz g imperativus jelet is, sőt lehetségesnek tartja, hogy a vogul *totequm, toteqyn, toteqt* 'tragen, bringen' típusú praesens indicativi paradigmában is egy eredeti $*ka \sim *k\ddot{a}$ formáns sejthető. KORHONEN nem tartja bizonyítotttnak COLLINDER magyarázatát, és leszögezi, hogy a ke módjel biztos megfelelője csupán a balti finnben mutatható ki.

A II. imperativus szuffixumai közül elsősorban a pusztá magánhangzból álló formáns ($\ddot{o}$) eredete bizonytalan. A ko módjeltől ugyanis KORHONEN elfogadja azt az általánossá vált elméletet, mely szerint az az I. imperativus deminutív képzése útján keletkezett ($*ai > *oi > \ddot{o}$). BUDENZ és SETÄLÄ nézetei között csak ott volt ellentmondás, hogy BUDENZ ezt egy finnből átvett hangkapcsolatnak tartotta, SETÄLÄ szerint viszont a deminutív képzés mind a lappban, mind a finnben eredeti. RAVILA BUDENZ felfogásához csatlakozott, mégpedig a következő érvelés alapján: az $\ddot{o}$ nem-első szótagi megjelenése késői mind a balti finnben, mind a lappban, a lappban viszont ismeretlen az $ai > oi > \ddot{o}$ változás, tehát a ko szuffixum létrejöttében csakis balti finn befolyást láthatunk. KORHONEN elfogadja RAVILA elméletét, de kevésbé tartja megnyugtatónak az $\ddot{o}$ szuffixum eredetére vonatkozó magyarázatokat. Mivel ez a módjel csak páros szótagszámú töveken jelenik meg, SETÄLÄ szerint a ko formáns k -ja hangsúlytalan helyzetben kiesett. E. ITKONEN viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy az őslappban a k nem tűnhetett el nyomtalanul a szó belsejéből, a k nélküli szuffixumnak már az őslapp korban is meg kellett lennie. KORHONEN nem ért egyet ITKONENNEL, mondván, hogy a pusztá magánhangzból álló szuffixum kivétel lenne az x és $x(x)e$ típusra visszavezethető szuffixumok között az uráli nyelvekben. Az $\ddot{o}$ formáns tehát másodlagos lehet. KORHONEN az $\ddot{o}$ megjelenését egyszerű ritmusigénnyel magyarázza. Ez a ritmusigény igen erősen hat a lappban, eszköze például a pleonazmus, célja pedig a szavak szótagszámban mutatkozó differenciák kiegyenlítése.

5. II. Időjelek. A potentialisban és a conditionalisban nincs praesens-praeteritum oppozíció, tehát a két tempus-kategória csak az indicativusban létezik.

A mai lapp nyelv nem ismer praesens jelet. Az uráli $*k$ praesens jel csak a tagadó formákban fordul elő, az uráli $*pa \sim *p\ddot{a}$ deverbális nomenképző pedig, amely a korai ősfinnben a praesens jel funkcióját vette föl, a mai lappban nemesak időre, hanem személyre is mutat. E. ITKONENNEL egyetértésben azonban KORHONEN is praesens jelet lát a páros szótagszámú $\ddot{a}$, e -tövek egyes szám 3. személyében jelentkező $\ddot{a}$ hangban, illetőleg olyan végmagánhangzót, amely praesens jellé értékelődött át. Más különben érthetetlen lenne, hogy ez a tövéghangzó nem vett részt az $a > e$ változásban, sőt az

egyes szám 3. személyen kívül megmaradt az *e*-tövek 1. és 2. személyében is. KORHONEN megjegyzi, hogy nem világos, milyen körülmények okozták az eredetileg a tőhöz tartozó *a* hangnak funkcióbeli áttértekelődését.

A *j* praeteritum jel eredetével kapcsolatban a szerző elfogadja RAVILA érvelését BUDENZ, SETÄLÄ, SZINNYEI és legújabbban COLLINDER elméletével szemben. Ez utóbbi kutatók ugyanis az uráli **ja ~ *jä* agensképzőből származtatták a *j* múlt idő jelet, míg RAVILA ezt a felfogást több szempontból kifogásolhatónak tartja. RAVILA az uráli **j* deverbális nomenképzővel hozza kapcsolatba a finnugor nyelvek múlt idő jelét, s ennek az uráli képzőnek a jelentkezését látja abban a finn *i* képzőben is, amely a cselekvést és a cselekvés eredményét fejezi ki (*paisti* 'paiste', *ryösti* 'ryöstö' stb.).

A déli, umei, pitei és a lulei lapp tagadó ige praeteritumának $\check{\text{ž}} + j$ szimbólummal jelölt szuffixumát SZINNYEI összefüggésbe hozza a finnugor **s* múlt idő jellel, amelynek folytatói megtalálhatók az észt, a lív, a lapp, a mordvin, a cseremisz és az obi-ugor nyelvekben. COLLINDER viszont egy finnugor **ńś* (*~ńś*) szuffixumból indul ki, és annak szamojéd megfelelőit is említi. KORHONEN szerint sem lehetetlen, hogy a lapp $\check{\text{ž}}$, észt *s*, lív *z*, mordvin *š*, cseremisz *š*, vogul és osztják *s* egy finnugor **ńś* vagy **ńś* hangalakból fejlődött. A szamojéd nyelvekben nagyon kevés példa található egy többeli **ń(š)* folytatására, nincs kizárva azonban, hogy hangsúlytalan helyzetben e hangkapcsolat itt is elveszítette nasális elemét.

6. III. Számjelek. A lapp nyelv az egyes és a többes számon kívül ismeri a dualis is. A dualis jele *n*. Összekapcsolták az osztják *n* dualis szuffixummal (RAVILA), FOKOS DÁVID viszont az osztják formánst másodlagosnak tartja. E. ITKONEN szerint az *n* eredetileg többes jel volt, amely az egyes számú személyvégződésekhez járult. A dualis 1. és 2. személyre **me-n*, illetve **de-n* (**de-n*) formát következett ki, az egyes számú személyvégződés tehát **me*, **de*. Ez azonban nem illik a *mi-nä*, **ti-nä* személynévmások *i* magánhangzós tövéhez. KORHONEN szerint ez a nehézség elhárítható, ha arra gondolunk, hogy a finnugor alapnyelvben a nem-első szótagban csak *a*, *ä*, *e* magánhangzó létezett. A *mi*, **ti* személynévmási elemek, minthogy az igetűhöz járulva nem-első szótagba kerültek, feltehetően alkalmazkodtak ehhez a magánhangzó-rendszerhez, vagyis egy *i* > *e* hangváltozás ment végbe bennük.

A *k* többes jel eredetére vonatkozóan KORHONEN csupán felsorakoztatja a **k*-, illetve a **t*-ből való származtatás érveit, de nem foglal állást sem az egyik, sem a másik mellett.

7. IV. Személyragok. Az uráli alapnyelvre visszavezethető *-m* e. sz. 1. személyű végződésével kapcsolatban a szerzőt leginkább a többeli gyenge fok problémája foglalkoztatja. Nyilvánvaló, hogy már a korai ősfinnben **m* volt a személyrag, ez tette zárttá a szótagot, és időtér elő a fokváltakozást a tőben. KORHONEN elveti COLLINDER magyarázatát, mely szerint egy $\bar{m}$, vagy egy **k* praesens jelet tartalmazó **km* hangkapcsolat járult az igetűhöz, ezeknek a formánsoknak ugyanis semmi nyomuk sem fedezhető fel a lappban. A mordvin *palan* 'ich küsse' (*-n* < **-m*) és *tšoram* 'fiam' (*-m* < **m3*) típusú ragozott alakok a finnél és a lappal analóg jelenséget mutatnak az igei és a birtokos személyrag alaki elkülönülését illetően, s ebből KORHONEN arra következtet, hogy már a finn-volgai korban eltűnt a **mi*, **ti* > **me*, **te* agglutinálódó návmástövek magánhangzója a konjugációban. A magánhangzó eltűnését, illetve megmaradását bizonyosan a finnugor szuffixumok körében tapasztalható *x ~ x3* váltakozás befolyásolta. *X* típusú szuffixum szóvégi magánhangzó után és *x3* végződés előtt, *x3* típusú szuffixum pedig szóvégi mássalhangzó után és *x* végződés előtt jelentkezett. Az igeragozás 1. és 2. személyében csak az első variáns (*x*) jöhetett számításba, a birtokos személyvégződés azonban gyakran került mássalhangzós szóvégre, gondoljunk például a **kalanme* (*kalä* 'Fisch') féle alakra, ahol az *n* a birtok többségét jelölte. Az *x ~ x3* váltakozás ilyen feltételei a nyelvfejlődés későbbi szakaszán már nem befolyásolták a szuffixum váltatainak használatát, kiegyenlítődés történt, amelynek következtében a magánhangzóra végződő tövekhez is járult *x3* típusú formáns.

A szuffixum nélküli e. sz. 3. személy tárgyalásakor ismét feleleveníti KORHONEN az *ä*-, *e*-töví igék 3. személyű *a* hangjáról mondottakat. Ezen igék paradigmájában az e. sz. 3. személy nem azonos a pusztá tövel, az *a* szóvég ugyanis praesens jel funkciójú. Az e. sz. 3. személyben fellépő „praesens jel” egyébként jelentős szerepet játszott az igeragozásban máshol is. Például a dual. 3. személy (praes. és pot.) *-ban* végződésében könnyen felfedezhetjük a finnugor **pa ~ *pä* képzőt. Egy eredeti **pa/*pä + *n* formánskapcsolat azonban az őslappban **bēn* hangalakban jelentkezett volna. KORHONEN lehetségesnek tartja, hogy az egyes számban fellépő *a* akadályozta meg itt is az *a* > *e* változást.

A dual. 1. személy *e/on* jelszimbólum alá vont végződésével kapcsolatban a kutatók között főként a szuffixum eredeti magánhangzójára vonatkozóan oszlottak meg a vélemények. SETÄLÄ, WIKLUND és legújabban RAVILA egy **je* participium praesens végződésnek és az **n* dualis jelnek összekapcsolódásában látta az igei személyrag kialakulását. KORHONEN azonban ITKONEN elméletét fogadja el, aki a participium praesens formánst **ja* alakban következteti ki és egyezteteti az uráli alapnyelvre visszavezethető **ja ~ *jä* nomen agentis szuffixummal. KORHONEN ennek is számos megfelelőjét sorolja fel a finnugor és a szamojéd nyelvekből.

A dualis szuffixumok vizsgálatakor egyébként a szerző elsősorban ITKONENNEK azzal az elméletével foglalkozik, mely szerint a dualis szorosabb összefüggésben áll az egyes számmal, mint a többes számmal, és a dualis végzések egy *n* elem csatlakozása útján az egyes számból alakultak ki. Megállapítja, hogy ez az elmélet nem minden személyben, illetve módban és időben alkalmazható megnyugtatóan. Nagyon jól magyarázza például a dual. 1. személy *män* szimbólummal jelölt praeteritum és conditionalis szuffixumának magánhangzóját, mivel ez a szuffixum egy korai ősfinn **men* alapalakra megy vissza. Nem ezt tapasztaljuk azonban a dual. 2. személy *e/on ~ ten* végződésénél. Itt a mai lapp formáns inkább egy nyílt magánhangzójú **dan* ($< *ta + n \sim *tä + n$) formára megy vissza.

KORHONEN vitába száll ITKONEN elméletével, és visszatér a WIKLUND és mások által javasolt, de ITKONEN által elvetett magyarázathoz, mely szerint a mai dualis személyvégzések egy részének magánhangzója összevonás eredményeképpen jött létre. A praesens és a potentialis dual. 2. személyében jelentkező *pe(te)n* végződés norvég lapp *-bat'te* és *-p'pe* megfelelőjének *e* magánhangzója WIKLUND szerint összevonás eredménye. A kikövetkeztethető őslapp **bēlēdēn* ($> bat'te$) és **pēdēn* ($> p'pe$) szuffixumok első tagja a korai ősfinn **pa*, **pā* (**ba*, **pä*) ($>$ őslapp **bē ~ *pē*) praesens jelből alakult ki, *tē* elemük pedig a második személyre utaló végződés, amely a **bēlēdēn* változatban pleonasztikusan járult a tőhöz. A mai lpN. *e* végmagánhangzót WIKLUND a dentális elem kiesése után bekövetkező összevonással magyarázza.

ITKONEN kétségbe vonja ezeknek az őslapp formáknak a létezését, mert a dentális zárhang, illetve spiráns kiesése egészen kivételes jelenség lenne. KORHONEN gondolatmenete ezzel kapcsolatban a következő: mássalhangzó-kiesés és magánhangzó-összevonás ott következik be, ahol a mássalhangzó egy zárt szótag elején áll. Ha összehasonlítjuk a dual. 2. személyű *lapp'e* és a tbsz. 2. személyű *lēppit* típusú szóalakokat, fölvetődik az a kérdés, hogy miért maradt meg a dentális elem a tbsz.-ban. A többes számú igealak őslapp előzménye **lēpēdēk* lehetett. A **k* többes jel azonban már az őslappban eltűnt. Az eltűnés következtében a **lēpēdē* szóalak utolsó, most már nyílt szótagjában megszűnt a dentális elem kiesésének lehetősége. A dual. **lēpēdēn* n jeléről viszont tudjuk, hogy hosszú ideig fennmaradt, sőt még most is szabályszerűen feltűnik a déli, az umei és a pitei lappban. A dualis alakokban tehát a szótag zártsága lehetővé tette a mássalhangzó-kiesést és a rákövetkező kontrakciót.

KORHONEN így módon elfogadja a kontrakciós elméletet, bár az összevonás előtti magánhangzók hangszínét illetően nem ért egyet WIKLUNDDal sem. Leszögezi, hogy a dual. 2. személyvégződésben eredetileg nyílt magánhangzónak kellett lennie. De hogyan képzelhető ez el, amikor a korai őslapp praesens paradigma nyilvánvalóan a következő volt: **mēñējan*, **mēñēbatēdēn*, **mēñēban*? KORHONEN felteszi, hogy a dual. 1. és 3. személy hatására a 2. személyben zárt **q* helyébe már az őslapp korban **a* lépett: **mēñējan*, **-batadan*, **-ban*. A nyílt magánhangzók összevonása eredményezte a szuffixum mai végmagánhangzóját.

A dualis személyvégzések közül megemlíti még a nyugati lapp nyelvjárásokból ismert, 3. személyt jelölő *gän*, *skän* szuffixumot, amelynek *g*, illetve *k* elemét CASTRÉN egyeztetette az osztják és szamojéd *k*, *g*, *χ* elemet tartalmazó dualis jellel. Ezt SETÄLÄ, sőt legújabban RAVILA és COLLINDER is elfogadta. KORHONEN meggyőzőbbnek tartja ITKONEN feltevését, mely szerint a szuffixum nem finnugor eredetű, hanem a dualis *n*-nek a tbsz. **sēk* végződéshez való csatlakozása útján keletkezett (**sēkän > skän*). A tbsz. 1. személy *p* (finnugor **pa ~ *pä*), valamint *mek* (őslapp **mēk*) szuffixumának számos finnugor nyelvben kimutatható a megfelelője, az utóbbi esetében azonban KORHONEN bizonytalanannak mondja az obi-ugor és a szamojéd labiális félhangzó idetartozását (vö. vogul *tetew* 'bringen', osztják *tetaw* 'essen', jurák *madawa* 'schneiden'), és hivatkozik LIIMOLÁRA, aki kételkedik az obi-ugor birtokos személyjel (β) és az *m* névmás kapcsolatában.

A praesens és potentialis tbsz. 2. személyének *pete(te)*, valamint a praeteritum és conditionalisának (*te*)*te(k)* szuffixuma közötti különbség az őslapp **dēk* ($<$ korai

ősfinn **ðak ~ *ðäk*) formáns két irányú fejlődésével magyarázható. A praesensben és a potentialisban a *k* már korán lekopott. Ezt követően eltűnt az előtte álló magánhangzó is, és csak a *d* képviselője, valamint a pleonasztikus *tē* őrződött meg. Ezzel szemben a praeteritum és a conditionalis szuffixum *k* eleme egészen addig megmaradt, mígnem a szuffixális végmagánhangzók eltűnésének tendenciája lezárult, s így, amikor végül is kiesett, a magánhangzó továbbra is megőrződött. Felvetődik azonban az a kérdés, hogy mi az oka a *k* eltérő viselkedésének. KORHONEN a praesens és a praeteritum paradigmák strukturális különbségében keresi a magyarázatot. A praesens paradigma heterogén és aszimmetrikus, a praeteritum paradigma viszont szimmetrikus rendszer, ahol minden elemnek megvan a pontosan meghatározott helye és funciója: a *k* a többes számú, az *n* pedig a kettes számú alakokban jelenik meg. A *k* eltűnését tehát a rendszerkénszer akadályozta meg. A praeteritum konjugációrendszerének zártságát egyébként a birtokos személyjelezzel való erős kölcsönhatás is elősegítette.

A birtokos személyjelek és a praeteritum-beli személyragok szoros kapcsolata egy igen érdekes – ASBJÖRN NESHEIM és PAAVO RAVILA nevéhez fűződő – hipotézis kialakulásának lett az alapja. NESHEIM ezt a kapcsolatot többek között a praeteritum és a conditionalis kettes és tbsz. 1., valamint tbsz. 3. személyű *n* végződése kapcsán vizsgálta. Ez az *n* NESHEIM szerint ugyanaz a tbsz. jel, mint amelyik a birtokos személyjelekben fellép. Úgy gondolja továbbá, hogy a praeteritum egy korábbi tárgyas ragozás maradványa: a tbsz. 3. személyben ugyanis a pusztá praeteritum tőhöz járul az *n*, és a praet. tő eredetileg egy nomen-verbum volt, az *n* pedig a birtok többségét jelölő szuffixum (vö. vogul *mig-an-um* 'ich gebe sie'). A lappban tehát a tárgy többese a cselekvő többsévé alakult át. RAVILA támogatja ezt a feltevést, megállapítja, hogy mind a birtokos személyjelezés, mind a praeteritum mögött a nomen actionis áll, és csak rövid lépést kell tennünk, hogy a 'meine Tat'-tól az 'ich tue es'-hez jussunk.

KORHONEN érdekesnek tartja ezt az elméletet, de túlságosan merésznek. Nehéz például a mai nyelvallapotból megállapítani, hogy a magyar és a mordvin alanyi és tárgyas ragozás nomen agentis vagy nomen actionis képzésre megy-e vissza. A tárgyas ragozás ilyen magyarázatával kapcsolatos ellenvetések azonban talán hatékonyabbak lettek volna, ha a szerző megemlíti azt az egészen más nézőpontú elméletet is, amely a determinált és indeterminált igeragozás alapnyelvi meglétét – legalábbis a 3. személyben – az egyes sz. 3. személyű ragtalan és személyragos igealakok egymásmelletti-ségével bizonyítja az egyes finnugor, illetve uráli nyelvekben. Hivatkozhatunk itt például a zürjén *muni* 'ő ment' és *bošti-s* 'ő vett(e)' féle múlt idejű alakokra, ahol az *s* rag általában tranzitív igékhez járul. Ehhez hasonló jelenséget kísérel meg SZEREBRENNYIKOV kimutatni a cseremiszből, és ugyancsak ezzel a jelenséggel mutat rokonságot az észti *pidä* 'tart' és *pala-s* 'ég' egymásmelletti-sége is.

A lapp igeragozási rendszer igen bonyolult, és néha – főleg a praesens paradigmában – váratlan meglepetések elé állítja a kutatót. KORHONEN külön zárófejezetet szentel a személyrag-rendszer néhány sajátosságának bemutatására. Feltűnő például, hogy mennyire uralkodik a nominalis jelleg a praesens paradigma kettes és többes számában. Ez annyit jelent, hogy túlnyomórészt a **pa ~ *pä*, illetve **ja ~ *jä* képző csatlakozott a tőhöz. Ebből a szempontból nagy a különbség a balti finnhez, a mordvinhoz és a cseremiszhöz viszonyítva, annak ellenére, hogy ezekben a nyelvekben is előfordulnak névszói eredetű praesens formák. Míg azonban a személyrag nélküli nominális tő ezekben csak a 3. személyben használatos, a lappban az 1. személyben jelentkezik a pusztá nominális forma, és személyre mutató elem tulajdonképpen csak a 2. személyben választható le a végződésről, máshol meg a paradigma megelégszik a *t*, illetve az *n* számjellel. KORHONEN feltételezése szerint nem csupán a 3., hanem az 1. és a 2. személyben is használtak a finnugor nyelvek nominális állítmányt. A *kalat elävät* mellett tehát *me elävät* típus is lehetett, mint ahogy ezt a rokon nyelvek analóg jelenségei is megerősítik. Az 1. és a 2. személyű nominális állítmány eredete azonban nem nyúlik vissza az uráli, illetve a finnugor alapnyelv korába, hanem a 3. személy analógiájára alakulhatott ki az egyes nyelvekben, s így a lapp nyelvfejlődés egy korai szakaszában is.

8. Az elmondottak alapján csak vázlatos kép alakulhat ki KORHONEN könyvéről, hiszen mindössze néhány megállapításával foglalkoztunk, s nem érzékeltethettük kellőképpen a kutató munkának azt az elmélyültségét, alaposágát, részletező aprólékoságát, de ugyanakkor összefogó, rendszerező jellegét, amely a lapp igeragozás teljességigényű feldolgozását lehetővé tette. A teljesség igénye természetesen nem jelenti valamennyi probléma lezárását. A szerző nem csupán dönt és állást foglal, hanem sok helyütt a lehetőségek mérlegelése, a körülmények alapos átvizsgálása után éppen a témával

kapcsolatos bizonytalanságokat, még döntésre váró vitás kérdéseket emeli ki, s ezzel az eljárással munkáját nemcsak új eredményeknek, hanem továbbblépésre ösztönző új lehetőségeknek is szintézisévé teszi.

KORENCHY ÉVA

A. П. Феоктистов: Истоки мордовской письменности

Изд-во «Наука». Москва, 1968. 97 l.

A címben jelzett mű a fiatal moksa-mordvin származású szerző korábbi rész-tanulmányainak [Первые текстовые записи на мордовских языках. Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Helsinki 23–28. VIII. 1965. Pars I. Acta Linguistica. Societas Fenno-Ugrica. Helsinki 1968. 106–114; К характеристике «Мордовского словаря XVIII в. (по Дамаскину)». ВФЯ. Вып. 3. Москва 1965. 100–109. Lásd még a 100. lapon található irodalomjegyzéket] eredményeit foglalja össze.

„A mordvin írásbeliség emlékei” harminc XVIII. századi mordvin kéziratos művet ismertet és elemez. Közülük az erza kéziratok a 8–88., a moksa kéziratok pedig a 88–95. lapon találhatók. A bevezetés (3–7) egyrészt az Októberi Forradalom előtti mordvin nyelvemlékeket mutatja be röviden, másrészt anyaga elrendezési elveit közli. A befejezés (96–[8]) statisztikai adatokat tartalmaz és összegez.

A szerző az írásbeliség fogalmán egy nép egy bizonyos korszaka írásos emlékeinek összességét és a beszéd rögzítésére szolgáló írásjelek rendszerét érti. Megállapítja: a nyelvek írásbeli emlékeinek kutatása mind nyelvészeti, mind pedig művelődéstörténeti-filológiai szempontból jelentős. A mordvin írásbeliség vizsgálatakor feleletet kapunk a mordvin nyelvtörténet (elsősorban a történeti fonetika), a lexikológia és — mivel a források nyelvjárási adatokat közölnek — a történeti dialektológia számos kérdésére.

FEOKTISZTOV a Szovjetunió, Finnország és Magyarország könyv- és levéltáraiban sokéves kutatómunka eredményeként aránylag nagy mennyiségű régi mordvin kéziratra és nyomtatott könyvre bukkant. Ez a felfedezés annál jelentősebb, mert az 1917 előtti — többségükben kéziratos formában maradt — szövegeknek csak jelentéktelen hányada látott napvilágot, az emlékek egész sora elpusztult. Például egy XVIII. századi mordvin katekizmus első két kiadását máig sem sikerült megtalálni (20). A könyvtárakban szétszórta található kéziratos anyag csaknem feledésbe merült. A szerző e könyvével a fontosabb régi mordvin forrásokat kívánja rendszerezni és a nyelvi anyag egy részét feldolgozni.

Mint ismeretes, az egyik legrégebb nyomtatott mordvin nyelvemlék a 325 moksa szót tartalmazó szójegyzék (NIKOLAES WITSEN: Noord en oost Tartarye... Amsterdam, 1692. A szótár teljes anyagát közli és kommentálja A. P. FEOKTISZTOV, „Emakeele seltsi aastaraamat” V. Tallinn, 1959. 270–282). A szójegyzékek száma a XVIII. században megsokszorozódott; különösen a század utolsó negyedében, amikor az Orosz Tudományos Akadémia megbízásából számos kutató (F. P. ADELUNG, I. E. FISCHER, P. SZ. PALLAS, D. SZEMJONOV-RUDNYEV [DAMASZKIN]) mordvin anyagot is gyűjtött. A gyűjtés 1785–90 között volt a legintenzívebb. A FEOKTISZTOV könyvében szereplő harminc forrásból tizenháromnak van pontos évszáma. Közülük a két moksa kézirat 1768-ban keletkezett, a tizenegy erza pedig mind az említett fél évtized alatt. A szerző részletesen foglalkozik a legkitűnőbb mordvin szótárszerkesztő, DAMASZKIN életútjával és munkásságával (70–73). A XVIII. században azonban nemcsak szótárakat készítettek, hanem több nyelvből (orosz, ósláv, görög, latin) szövegeket — főleg vallásos műveket — is fordítottak le mordvinra. A fordítások többnyire szolgálaiak, szó szerintiék. E régi források tükrökfejezései részben megőrződtek még a mai mordvin nyelvben is. Feltűnő, hogy a század folyamán egyetlen jelentős moksa szövegemlék sem keletkezett.

Már a XVIII. században az orosz helyesírás szem előtt tartásával dolgozták ki a mordvin írás helyesírási elveit. Ezért FEOKTISZTOV könyvében is a nyelvemlékek többsége, 26 cirill betűs (21 erza és 5 moksa), és csak 4 latin (2–2 erza és moksa). A szerző szöveggyűjtemény formájában mutatja be a harminc kéziratos. A sorszámozott a kézirat elnevezése, terjedelme, levéltári lelőhelye és száma, írásának kelte és — ha ismert — szerzőjének neve követi. Ezután következik az emlék keletkezési körülményeinek összefoglalása. A forrás anyagának teljes vagy részleges, rendszerint cirill betűs leírása után a szöveget vagy a szóalakot finnugor átírásban hozza. FEOKTISZTOV gyakran a szó szerinti orosz fordítást is megadja. A kéziratok vizsgálata rövid nyelvészeti analízissel (fonetikai, lexikai elemzés, nyelvjárási jelleg, a betűk hangértéke stb.) zárul.

Megjegyzendő azonban, hogy a harminc kézirat kevesebb forrást jelent. Ugyanis ha egy kéziratot több példányban fedezett fel a szerző, akkor külön számozza és egybeveti (helyesírás, terjedelem stb. szempontjából) őket. Ugyanazon nyelvemlék változata például a 2. és 3. számú forrás (ugyanígy: 13 = 14, 18 = 19, 24 = 28, 29 = 30).

FEOKTYISZTOV a fent említett vizsgálati módszert rugalmasan alkalmazza a 23. erza és a 7. moksa nyelvemléken. Sajnos azonban egy elvi hiba döntő mértékben járul ahhoz, hogy a könyv elolvasása után hiányérzetünk támad. A szerző ugyanis a hosszabb nyelvemlékekből a szöveg egy részletét közli, illetve csak a legjellemzőbb szavak jegyzékét adja meg, mert ezt elégségesnek tartja a forrás írásmódjának, helyesírásának és nyelvjárási hovatartozásának a megállapításához. Így aztán nemcsak hogy állításai sokszor nem ellenőrizhetők, de egyben megfosztja a szakembert az eddig még ismeretlen fonetikai, grammatikai és lexikológiai-dialektológiai jelenségek megismerésétől. A 2. (12–18) és a 8. (32–43) számú kéziratot FEOKTYISZTOV a legkitűnőbb XVIII. századi fordításoknak tartja – ugyanakkor csak szemelvényeket közöl belőlük. A teljes szöveget csak az 1., 4., 6. és 10. számú kézirat tartalmazza (az utóbbi kettőt csupán fonematikus átírásban).

A forrásoknak csak egyharmadában vannak különféle szövegek (tanévzáró beszéd: 1.; katekizmus: 2–3.; ima: 4., 9., 10.; legenda: 8., stb.), a fennmaradó húsz forrás szótár vagy szójegyzék. A szótárak terjedelme igen különböző. DAMASZKIN szótára (13. sz., 54–74) 11 000, a „Mordvin nyelv szótára” (12. sz., 52–58) 2500, ADELUNG szótára (11. sz., 47–52) 2000 mordvin szót tartalmaz; a többi szótár mindössze 100–550 szót. A szójegyzékek részben kétnyelvűek: orosz szavak mordvin jelentését közlik, de nemegyszer öt- vagy annál több nyelvűek (ötnyelvű: 13., 14., 17. sz.; hatnyelvű: 22. sz.; hétnyelvű: 15. sz.). A 23. számú kézirat valamennyi finnugor- és néhány szamojéd nyelvi szót is közöl. A források legtöbbször cseremisiz (1., 5., 13–20., 23.), csuvas (1., 13–15., 17–20., 23.) és tatár (1., 5., 7., 13–15., 22–23., 27.) szavakat is megad, de előfordulnak permi (15., 17., 22–23.), obi-ugor és magyar (22–23.) adatok is. Itt jegyzem meg, hogy FEOKTYISZTOV felhívja a figyelmet (52–56) az Ermitázsban található, mintegy ezer–ötezer szót tartalmazó XVIII. század végi cseremisiz, votják, perm-ják, vogul, csuvas és kalmük szótárakra, és közli levéltári számukat.

Sajnos a könyvben a szójegyzékek anyaga is hiányos. Jó lett volna a 22. számú forrás (86) húsz magyar–mordvin szóegyeztésének magyar megfelelőit is megadni. Ha a XVIII. századi moksa növény-, állat- és ásványnevek jelentős része nem található meg a mai szótárakban, érthetetlen, hogy a szerző miért nem közli őket (28. sz., 94). Különösen azért érthetetlen ez, mert meglepetésünkre FEOKTYISZTOV konklúzióként leszögezi (96–7): „... a XVIII. századi szójegyzékekben és szótárakban nagy mennyiségű lexikai egység van feljegyezve, amelyek a mai mordvinban már nem fordulnak elő, vagy más jelentésben használják őket.” (Kiemeltek tőlem.) Viszont ha a szerző csak válogatott szóanyagot közöl, akkor sok szót elhagyhatott volna. Leírásuk és nyelvjárási jellegük miatt ugyanis számos olyan szót bevesz, amelyek különféle erza szótárakban – elsősorban WIEDEMANN szótárában – azonos hangalakkal és jelentéssel megtalálhatók (lásd például a 25. és az 56–57. l. szavainak egy részét). A könyvben így is több száz mordvin nyelvjárási szó, archaizmus, neologizmus, orosz jövevényszó szerepel. Ezért nagyon hiányoljuk a szómutatót a könyv végéről.

Az egyes források analízise igen részletes és mintaszerű. Valamit mégis kifogásolunk: a források nyelvjárási hovatartozását FEOKTYISZTOV eléggé nagyvonalúan intézi el. Ugyan közel húsz kézirat elemzésekor foglalkozik ezzel a kérdéssel, de rendszerint egy tömör megállapítással és néhány bizonyító példával már ki is meríti. Jórészt – 12 forrásnál – *ä*-dialektust állapít meg. Máskor kijelenti, hogy az *η* a nyelvjárással jellemző fonémája (15.), vagy a vizsgált dialektus „közel áll a központi nyelvjáráshoz” (26.), vagy nem egynemű (22., 28.), vagy pedig nem is határozza meg közelebből (2.).

Még néhány apróbb megjegyzés. FEOKTYISZTOV az orosz jövevényszavakat vizsgálva (50–52, 57) több olyan szót orosz eredetűnek tekint, amelyek feltehetően nem azok. Például az iráni eredetű (FUF. 135), finn-volgai kori (~ finn *petkel*, SKES.) md. *pätkel* 'оць, нець' (57) éppenséggel mordvin jövevényszó az oroszban (> or. *пукля*, VASMER II, 362, 351). A *buka* 'бык' (uo.) orosz eredete is igen kétséges (vö. vog. *poka* 'Stier' < tatár, KANNISTO: FUF. XVII, 147–8). – A könyvben feltűnően sok a sajtóhiba. – A szerző az átírásban nem mindig következetes. Például: *шнә šna* 'корюха' (56), illetve *шнә šna* 'корюха' (58). A *кянкш* *känkš* helyett (25) *känkš*, esetleg *känkš* alakra írandó át. – A *süvel* [šüvel] 'мясо' (88) szögletes zárójelben megadott transzkripciója hibás. Az *ü* nyilván *u*-t jelöl, erre mutat az erza szótárakban egységesen megtalálható *šüvel*. Ugyanakkor a szerző öt sorral feljebb a *kümen* [kümen] 'десять' átírása-

kor — helyesen, de bizonyára a finn megfelelésre gondolva — meghagyja az *ü-t* (vö. szótározott E. *Kenet*). A *tšhinama* [čihama] 'куница' (88) meglepő átírásának az lehet az oka, hogy a mai irodalmi nyelvi alak a *чинема* (ErzRSzl.). — A 86. lapon szereplő latin szavak egy része — alkalmasint íráshiba következtében — téves (például *mensis* helyett *mensis*, *lapis* helyett *lupis* áll), de erre a szerző nem figyelmeztet. Így aztán nem könnyű felismerni, hogy például a *ros* 'búzát' (vö. md. *roz* 'rozs'), a *san* pedig 'kéket' (vö. ErzRSzl. *сэнэ* 'ua.') jelent. — A *paj* 'глаз' jelentése (23) nyilvánvaló elírás 'zyó' helyett.

A világos szerkezetű, sok fotokópiával illusztrált könyv kimerítően tárgyalja a XVIII. századi mordvin nyelvemlékeket, különösen a legterjedelmesebbeket, a legbecsesebbeket. ФЕОКТИСЗТОВ úttörő munkát végzett, így műve nem lehet mentes hibáktól sem. Maga említi, hogy nem törekedhetett teljességre, mert elképzelhető, hogy a mordvin írásbeliség első szakaszát esetleg még jobban jellemezik más, a jövőben feltárandó források. Könyvét így rekeszti be: „a kutatást folytatni és szélesíteni kell”. Kíváncsian várjuk a szerzőnek a XVIII. századi nyomtatott mordvin írásos emlékekről írt művét, amely előreláthatólag hamarosan megjelenik.

*

Mint említettem, ФЕОКТИСЗТОВ könyvében szép számmal találhatók olyan szavak, amelyek a fontosabb mordvin szótárakban vagy nem, vagy más jelentésben szerepelnek. Ezeket az eddig szótározatlan szavakat, illetőleg jelentéseket összegyűjtöttem, és az alábbiakban betűrendben közlöm őket. A könyv erza szóanyagából csupán az orosz jövevényszavakat (50—52, 57), a moksza szavak közül pedig a csecsemőneveket és a pogány istenek neveit (91—92) nem vettem figyelembe. A mintegy kilenven lexikai egységet tartalmazó szójegyzék túlnyomó többsége erza, ezért csak a moksza szavakat jelölöm (jelük: M.). A szavakat ФЕОКТИСЗТОВ átírásában adom meg. A jelentés mellett álló szám a lapszámot jelzi. A 42—43. lapon nyelvújítási szavak találhatók.

Aka's 'горноста́й' 56; *a-me'rima* 'заповедь' (tkp. 'nem-beszélés') 42 (vö. ErzRSzl. *мерема* 'приказание, повеление'); *ašo* *mači'j* 'лебедь' (tkp. 'белый гусь') 50; *ikele* *mo'lica* 'предтеча' (tkp. 'elől járó') 42; *ikelt* *táv* pl. 'будущее' (tkp. 'elől [lévő] dolog') 42 (vö. ErzRSzl. *шкелен* 'будущий etc.');

in-azoro *efamo* 'государство' 39, *in-azoro* *efamo* 'царство, престол' 43 (tkp. 'царское жительство');

in-azoro *kardaz* 'дворец' (tkp. 'царский двор') 47; *it'ha'n* 'заикаюсь' 56; *jara* 'рана' 56, *jarajasta'n* 'рано' 57; *jorma't* pl. 'потроха' 56; *joza'ma* 'пила' 56 (vö. WIED. *jozamo* 'Feile');

jov'lica 'пророк' (tkp. 'mesélő') 42; *ka'tme* 'клея' 56; *kirdima* 'глава (в книге, рукописи)' 42; *kiv-ge'* 'скала' (tkp. 'kő-kéreg') 70; *koj* 'вера, религия, закон' 42 (vö. ErzRSzl. *кой* 1. 'обычай, традиция', 2. 'привычка'), *kojeñ* *kolamo* 'раскол' ('egyházszakadás', tkp. 'hítségszakadás') 42 (vö. ErzRSzl. *коламо* 1. 'порча', 2. 'расстройство');

koštan 'лицемер' 42 (vö. WIED., RAV. 'stolz'); *kovon* val 'месечослов' 50; *kujme* 'коробка' 47 (? 'коробок', vö. WIED. *kuime* 'länglicher geflochtener Korb');

ku-čica 'апостол' (tkp. 'küldött') 42; *last* pl. 'скрижали' 42 (vö. WIED., RAV. *laz* 'Brett', ErzRSzl. *лаз* 'доска');

lāsks 'корысть' 56 (vö. WIED. *lāsks* 'Zusatz; Hilfe, Gewinn, Vortheil');

lija *kelevt*, *lija* *kelicat* pl. 'язычники' (tkp. 'más [idegen] nyelvűek') 42; *lipščan* 'шлемлю' 57 (vö. ANLQ. *lepštan* 'drücken');

lumpas 'палуба' 56; *maks'ica* 'предатель' 42 (vö. WIED. *zajom* *maksytša* 'Gläubiger');

ma'ksož *táv* 'урок' (tkp. 'даваемое дело') 47; *ma'mok* 'пух' 56; *miñek* *in-azoro* *efamo* 'Россия' (tkp. 'a mi cárunk élete [lakhelye]') 42; *mona* 'кила' 56 (vö. WIED. 'Hode');

moda'ñtej 'земледелец' 56; *muj* 'масло' 88; *návi'tams* 'линевать' 47; *ñiške* *koj* 'христианство' (tkp. 'istenhit') 42; *no'gat* 'боо' 56; *nurdo* *vačkas* [!] 'воз' 25 (vö. ErzRSzl. *нурдо* 'ua.');

ojmeñ *van'ica* 'спаситель' (tkp. 'lélekőr') 42; *olga* *vād* 70, *olgo* *vād* 47 'пиво' (tkp. 'соломенная вода');

oznomo *lanks* *tujmeks* '(в) жертву принести' 42, *oznomo* val 'молитва' (tkp. 'ima-szó') 42, *oznomoñ* *tarka* 'жертвенник' 42; M. *očukal* 'благ (хороший)' 92; *pa'ksu* 'зверь' 56 (vö. ErzRSzl. *пакша* 'дичья, ребёнок');

pankt pl. 'почки на дереве' 56 (vö. RAV. *pango* 'Pilz', JUHÁSZ — ERDÉLYI *pangá* 1. 'gomba', 2. 'moha a fán');

paro *koiñ* *lomañ* 'христианин' (tkp. 'jó hitű ember') 43, *paro* *kula(ñ)* 'евангелие' (tkp. 'jó hír') 43 (vö. M. *para-kula* 'ua.');

NyK. XVI, 383), *pa-ro* *kudq* *kirde* 'дворянин' (tkp. 'jó háztartó') 47; *pazoñ* *ufe* 'ангел' (tkp. 'Isten szolgálója') 42; *pā'jme* 'слера' 57; *pe'tulo* 'полуостров' 70 (vö. JUHÁSZ — ERDÉLYI *ulá* 1. 'áll' (főnév), 2. 'sziget vagy félsziget a folyóban');

pepe-čurka 'чеснок' (tkp. 'hasáb-hagyma') 77; *pečka's* 'татарин' 57 (vö. WIED. [241. l.] *peškež* 'ua.', ErzRSzl. *печкезь* 1. 'отрезанный', 2. 'зарезанный');

pokš *táv* 'чудо' (tkp. 'nagy dolog') 43, *pokšolma* 'начальство' 70 (vö. ErzRSzl. *пошколма* 'величина, размер');

porčana'n *stiča* 'башмачник' (tkp. 'bocskorvarró') 50; *prāvičat* pl. 'мудрецы' 43 (vö. MoksRSzl. *пряви* 'умный, смыслённый'), *pšči* *prāv* 'премудрость' (tkp.

'éles ész') 43; *pukšturdj* 'воин, солдат' 70 (vö. WIED. *pukšturdoms* 'prasseln', PAAS. *pukšt* E. [onomat.] 'puff!'); *raštuma* 'родство' 50 (vö. ErzRSzl. *раштамо* 1. 'размножение', 2. 'рождение'); *řvem* 'жена' 79 (vö. WIED. *řva*, *řva* 'Weib, Gattin; Schwiegertochter', MoksRSzl. *řva* 'жена'); *sařma* 'пен' (tkp. 'взятие') 39; *řřet alat* pl. 'ösatyák' [A jelentés elmaradt.] (tkp. 'öreg-ek-atyák') 43 (vö. JUHÁSZ—ERDÉLYI *řře ate* 'vén ember'); *zoro'd* 'скирд' 57 (vö. JEVSZEVJEV *зоро'd* M. 'ua. '); *řu'llot-pekert* pl. 'кишки' (tkp. 'belekhasak') 79; *řačmo* 'племя' 43 (vö. *řačama* M. 'nemzetiség, nemzedék'; NYK. XVI, 485), *řačmo pel* 'фамилия' (tkp. 'nemzetiségrész') 43; *řavačamo* 'зеркало' 47 (vö. RERzSzl. *čama vачamo* 'ua. '); *čeňks* 'вино' 47 (vö. ErzRSzl. *ченгай* 'водка', RAV. *tšęřjems* 'brennen'); *čř* 'число' 50 (vö. 'Sonne, Tag'), M. *ři madama* [pelde] 'запад' (tkp. 'napnyugta') 94 (vö. WIED. *tři madme* 'Sonnenuntergang, Westen'), *čřň gikst* pl. 'луч' (tkp. 'полосы солнца') 25, *čřň řtamo* 'восток' (tkp. 'napkelte') 43 (vö. M. *ři řtama* [pelde] 'ua.' 94); *řňa* 56, *řňä* 58 'корюха'; *čřpolgařňan* 'застенаю' 57; *čřdi veđ* 'река' (tkp. 'текущая вода') 88 (vö. ErzRSzl. *чудшкерькс* 'ручей', JUHÁSZ—ERDÉLYI *řudi lej* 'patak'); *tař řatäřie* pl. demin. 'праотцы' (tkp. 'regi atyák') 43; *tä-řgine* 'денежка' 56; *tolgo-ň vi-řňima päi't* 'перочин[н]ый ножик' (tkp. 'tolljavító kés') 50; *tona-řľľiča* 'учительница' 50, *tona-řľľiča* 'учитель' 50, 'ученик' 40, 43 (vö. E. *tona-řľľiča* 'tanító'; *tona-řľľiča*, WIED. *tona-řľľiča* 'tanuló'); *duxovnoj řorma* 'завет' (tkp. 'vallásos írás') 42; *tu-řgolks* 'чудо' 57 (vö. ErzRSzl. *туголькс* 1. 'нормальный, растрепанный', 2. 'презрительный'); *tulmā* 'тынина' [заборный кол] 57 (vö. JUHÁSZ—ERDÉLYI *řtadň tulma* 'sűrű erdő'); *vaňks* 'святой' 42 (vö. JEVSZEVJEV E. *ванькс* 'чистый'); *varma* 'тепл' 'папыс' (? v. *teř* pl. tkp. 'szélesináló') 50; *vačar* [v.: !] 'базар' 56; *vadiča* 'равнина' 47 (vö. ErzRSzl. *вадяша* 1. 'гладкий, ровный'); *väře lomaf* pl. 'мир' (tkp. 'minden ember') 42 (vö. WIED. [255. l.] *lomat* 'Welt'); *väd ulo* 'остров' (tkp. 'viz-áll') 70 (vö. *pel ulo*).

ZAI CZ GÁBOR

Wolfgang Veenker: Verzeichnis der ungarischen Suffixe und Suffixkombinationen

Zusammengestellt und a tergo geordnet von —. Hamburg, 1968. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica Heft 3. 105 l.

I. A. MELCSUK az ALINEI szerkesztette olasz szóvégmutteró szótárról irt ismer-
tetésében megjegyzi, hogy ezt a szótárt, éppúgy mint bármely más szóvégmutteró szó-
tárt, ki kellett volna egészíteni a végződésék (ragok) a tergo listájával is (1.: *Вопросы*
языкознания 14. 5. 132 [1965]). Valóban: egy szóvégmutteró szótár automatikusan
tartalmazza a feldolgozott szókincsben fellelhető képzőket. Így a mi Szóvégmutteró
Szótárunk is rendre hozza például a több száz -ság (és az ehhez hasonló mennyiségű
-ség), a több száz -odik végű szót, egymás alatt, egy-egy többé-kevésbé összefüggő
csoportban; ezekből a masszív csoportokból könnyen izolálhatók a képzők még abban
az esetben is, ha valaki semmit nem tud nyelvünkről, csak a jelzett munka került a
kezébe. Ám a szótár — szótár: minden egyes lexikális elemet csak egyetlen, kiinduló
alakjában tartalmaz (ez a kiinduló alak lehet éppen képzős is); a ragozott alakokat
nem tartalmazza, tehát így csak képzőtárként használható, ragtárként már nem. Pedig
— mondja MELCSUK — a kutatónak sokszor tudnia kell, mire végződhet egy álta-
lán egy szó(alak) az adott nyelvben, a kutatónak szüksége lenne tehát egy ragtárra is.
Mi a VégSz. bevezetésében (9) sajnálkozással utalunk arra, hogy egy ilyen függelék már
nem fért volna bele az így is eléggé terjedelmes munkába. Természetesen mi is elismer-
jük MELCSUK észrevételének jogosságát, ahhoz legfeljebb csak annyit fűzünk hozzá,
hogy míg, mondjuk, az angolban összesen egy-két elemből állna egy ilyen toldaléktár
(például, úgy lehet, csak egyetlen főnévi toldalékot tartalmazna, a homonim ('s jelet),
tehát szinte nem is érdemes megcsinálni; míg az oroszban néhány tucat vagy legfeljebb
százegynéhány toldalékkal kellene dolgoznunk; addig a magyarban csupán az általunk
már összeállított főnévi toldaléktár mintegy 3000 morfblokkot tartalmaz, tehát érde-
mes vele foglalkozni — de érdemesebb külön, mert meghaladja egy függelék természet-
és kiadói terv szabta korlátait.

Gondolhatja az olvasó, milyen örömmel kaptuk ezek után kézhez, közvetlenül
a VégSz. impimálása előtt, az alábbiakban ismertetendő munkát. A százegynéhány lapos
füzet, mely összesen több mint 3300 magyar toldalékot sorol fel a tergo sorrendben,
nemcsak szépen bizonyítja, hogy nem tévedtünk a feladat nagyságát, önálló érdekét

illetően, hanem szerencsésen és épp a kellő pillanatban ki is egészíti a mi munkánkat. Vagy, legyünk szerényebbek: a VégSz. és VEENKER munkája szerencsésen kiegészítik egymást.

Az, hogy mi fentebb háromszor toldalékról beszéltünk csupán a magyar főnévre vonatkozóan, VEENKER munkája meg ennél alig több egyedet tartalmaz az egész magyar nyelvre vonatkozóan, mindjárt felveti az első kérdést: mit is dolgozott fel tulajdonképpen VEENKER az ő toldaléktárában? A kérdésre nem lehet egészen könnyű választ adni.

Tartalmazza a kötet először is nyelvünk képzőit. Az összeállító – igen helyesen – bőszívű volt: itt is, amint ezt ő a felvett nyelvtani alakok tekintetében írja, inkább bevett kevéssé használt elemeket, mintsem hogy valami fontosat kihagyott volna. Így például megtaláljuk nála, az a tergo sorrendnek megfelelő helyen, a -g deverbális igeképzőt, az -ag, az -ág képzőket stb.; másrészt megtaláljuk az -ia, -izmus stb. denominális névszóképzőket. Talán plasztikusabbá válik a szerző gondossága, alapos anyaggyűjtése e téren, ha azt mutatjuk meg: milyen gyakori szóvégek maradtak ki (vagy inkább: „maradtak ki”) az ő képzői közül: bár az -ia, mint láttuk, szerepel, nincs benn az -ina (*okarina, balerina, latrina* – 16 szóban [a számok itt és a következőkben azt mutatják, hogy az ÉrtSz. a maga 60 000-es anyagában hány ilyen végű elemet tartalmazott]), -úra (*kreátúra, klaviatúra* stb. – 37), -éta (*staféta, próféta, bukéta* stb. – 23), -ita (*cisztercita, bandita* stb. – 24), -iva/-iwa (*naíva, diva, recidíva* stb. – 15), -id (*karbid, szulfid, szulfid* stb. – 17), -é (*zselé, relé, filé, nargilé, allé, paraplé* stb. – mintegy 80, az összes ÉrtSz.-beli -é végűnek egy harmada!) – és így tovább.

Tartalmazza továbbá a kötet névszói és igei ragjainkat és jeleinket, az allomorfok szintjén. Hogy ettől mégsem nőtt a kötet jelen terjedelmének másfél-kétszeresére, azt az összeállító úgy éri el, hogy az ANTALNál 714 (vö.: Esetrendszer, 50), MELCSUKNál 842 (vö. MNy. LXIV, 177) stb. névszói paradigmatis alak közül egyes bonyolultabb csoportok végződéseit (mint: -omét, -oméval...; -oméit, -oméival... stb., l. alább *ø* jellel ellátva) eleve kihagyja jegyzékéből. Ez számára annál is szükségesebb (bár eljárásának helyessége vitatható: ha már felsoroljuk a toldalékokat, akkor soroljuk fel őket valóban min d), mert a keretek tekintetében itt is bőszívű volt: ha jól számolom (ez nincs nála külön felsorolva, csak a rövidítésjegyzékből lehet kihámozni), 25 különféle esetet (határozóragot) vett figyelembe, összesen tehát, ha bizonyos korlátozásokat nem veszünk figyelembe (erről is vö. MELCSUK: i. h.), nála 1050 morfémásor szerepelne. (Megjegyzendő: az első bekezdésben említett 3000-es névszói toldalékszám az itt említett hét-nyolcszázvalahányból, illetőleg a VEENKER premisszáiból adódó 1050-ből úgy alakul, hogy ez utóbbi számok a lehetséges morfémásorok mennyiségét adják, e morfémásorok háromszor vagy még annál is több konkrét allomorfokban testesülnek meg, hiszen egy-egy morfémátomb két-három-négy-öt különböző allomorfokban realizálódhat a hangrendtől, a birtokos személyragos alakok némelyikének -j-s vagy anélküli alakulásától stb. függően.) A baj csak az, hogy bár VEENKER, amint ez magából a szótári részből világosan kitűnik, a gyakorlatban következetesen tudta, mit vesz listára és mit nem, saját elvét a bevezetésben (7–12) nem körvonalazza elég pontosan. A biztonság kedvéért tehát én itt, VEENKER rövidítésrendszerével élve, felsorolom, hogy a lehetséges névszói rag-jelblokkok közül melyek azok, amelyeket a szerző a) a bevezetésben (10. l.) felsorol mint feldolgozottakat és ezek valóban szerepelnek is a szótári részben; b) a bevezetésben felsorol mint eleve kihagyottakat és ezek valóban nem is szerepelnek a szótári részben (jelük nálam: *ø*); c) a bevezetés idézett helyén mint elhagyottakat említ, ám azok a jegyzékben mégis szerepelnek (+); d) a bevezetésben mint kihagyottakat nem említ, ám a jegyzéken nem szerepelnek (–). VEENKER lelken száradnak tehát az alább „+”, illetőleg „–” jellel ellátott toldaléktömbcsoportok; az pedig továbbra is vitatható, hogy szabadna-e egyáltalán „*ø*” jelűeknek lenniük – tehát olyan toldaléktömbcsoportoknak, amelyeket eleve kirekesztünk egy ilyen jegyzékből. – VEENKER rövidítései (l. 9–10. l.): pl. = Pluralizeichen; sg.px. = Possessivsuffix, Besitzsingular; pl.px. = Possessivsuffix, Besitzplural; sign.poss.sg. = Besitzzeichen sg. -é; sgn.poss.pl. = Besitzzeichen pl. -éi; cas. = Kasusuffixe. Megjegyzem még, hogy a legelső „sg.” vagy „pl.” jel (melyek közül VEENKER a „sg.”-ét nem írja ki) természetesen magának a szónak a számára utal. Tehát, íme: sg. + cas. (+ [! – vagyis maga ez az alapkombináció is elkerüli a bevezetésben VEENKER figyelmét, bár a jegyzékben természetesen hozza az ennek megfelelő, egyes számú tő után álló pusztá esetvégződés allomorfjait]: *asztalt*), pl. + cas. (*asztalokat*); sg. + sg.px. + cas. (*asztalomat*), sg. + pl.px. + cas. (*asztalaimat*), pl. + sg.px. + cas. (+: *asztalaimat*), pl. + pl.px. + cas. (+: *asztalainkat*); sg. + sign.poss.sg. + cas. (*asztalét*), sg. + sign.poss.pl. + cas. (*asztaléit*), pl. + sign.poss.sg. + cas. (*asztalokét*),

pl. + sign.poss.pl. + pl. + cas. (*asztalokéit*), sg. + sg.px. + sign.poss.sg. + cas. (*asztalomét*, ugyanakkor e sor nominativusi alakvégződése szerepel, tehát: + *asztalomé*), sg. + sg.px. + sign.poss.pl. + cas. (*asztaloméit*, a nominativus itt is szerepel, tehát: + *asztaloméi*), sg. + pl.px. + sign.poss.sg. + cas. (*asztalunkét*; de: + nom.: *asztalunké*), sg. + pl.px. + sign.poss.pl. + cas. (*asztalunkéit*, de: + nom.: *asztalunkéi*), pl. + sg.px. + sign.poss.sg. + cas. (-: *asztalaimét*, de: + nom.: *asztalaimé*), pl. + sg.px. + sign.poss.pl. + cas. (-: *asztalaiméit*, de: van nom.: *asztalaiméi*), pl. + pl.px. + sign.poss.sg. + cas. (-: *asztalainkét*), pl. + pl.px. + sign.poss.pl. + cas. (-: *asztalainkéit*, de: van nom.: *asztalainkéi*). A jegyzék természetesen sem az „asztal” tövet, sem valamely más tövet nem tartalmaz, azt itt csak a jobb érthetőség kedvéért mi illesztettük bele a példákba: a jegyzék az itt fettel szedett részeket hozza (illetve, *ø*, — jel esetén azokat nem hozza), azok minden egyéb előforduló allomorfjával együtt, a megfelelő sorrendben.

Példaként álljon itt néhány összefüggő részlet a szótári részből (17—105). A szótár minden toldaléktömb után közli a toldalék „jelentését” a fentebb általunk is alkalmazott szimbólumokkal (illetőleg, igék esetén, ahhoz hasonlókkal: *co[n]iugatio*] praet. indic. 3sg. o[b]iectum]-3sg. co praes.cond. 1pl. o-3pl stb.). Feltételezve, hogy a magyar olvasó úgyis tudja, hogy az egyes toldaléktömbök mit jelentenek, ezeket a jól érthető szimbólumokat innen helyikmélés céljából elhagytam. Tehát:

-é	-n	-t	-dhez
(C) -Cé	-an	-at	-edhez
-áé	-án	-át	-idhez
-jáé	-ban	-dat	-eidhez
-be	-ában	-adat	-jeidhez
-dbe	-jában	-idat	-éhez
-edbe	-dban	-aidat	-jéhez
-idbe	-adban	-jaidat	-kéhez
-eidbe	-idban	-odat	-ekéhez
-jeidbe	-aidban	-hat	-ökéhez
-ödbe	-jaidban	-jät	-ihez
-ébe	-odban	-kat	-eihez stb.

(A „(C) -Cé” a translativus-factitivusnak a tövéző mássalhangzóhoz hasonló alakú ragja: *tömbbé, jampeccé, segédde* stb.) — A névszavainknál sokkal kevésbé agglutináló igeragozási rendszerünk nem szorult korlátozásra, sőt: VEENKER beveszi a „Präteritum” és „Futur” alakokat (*lata, latand*), „veraltet” megjegyzéssel látva el őket a bevezetésben (11); ehhez fűzi fentebb már körvonalmazott elvét az anyag lehető bővítésére vonatkozóan. A tárgyas ragozást toldalékok esetén VEENKER egy finom distinkciót hajt végre: minden egyes ilyen toldalék mellé két-két jelentést rendel a tárgy számától függően. Tehát például az *-om* toldaléknak — egyebek között — a következő két külön jelentését sorolja fel: „co praes.indic. 1sg. o-3sg.” (ti. *látom őt, ezt*) és „co praes.indic. 1sg. o-3pl.” (ti. *látom őket, ezeket*); hasonló módon: *-lak*² = co praes.indic. 1sg. o-2sg. és *-lak*² = co praes.indic. 1sg. o-2pl. (megjegyzendő, VEENKER nem számozza az egyes jelentéseket, nem él az itt általunk alkalmazott homonimaindexszel sem: minden egyes jelentés — funkció — egy-egy külön sort foglal el a megfelelő toldalék mellett, egy-egy toldaléknak tehát annyi sorból áll a „szócikke”, ahány különféle funkciója van).

Az említett bevezetésen (melyet egyébként DÉCSY GYULA előszava előz meg) és a gerincet kitevő szótári részen, no meg egy kétlapos rövidítésjegyzéken kívül kicsiny, de gondos bibliográfiát is találunk (13—14), mely MAJTYINSZKAJÁTÓL PAPP ISTVÁNIG, LOTZ JÁNOSTÓL a MMNyR.-ig valóban felsorolja a legszükségesebb általános munkákat.

Bírálok megjegyzéseim némelyikét már az ismertetés során szükségképpen megtettem. Hadd térjek itt vissza egy pozitívum részletesebb kiemelésére. VEENKER minden egyes végződés esetében (nemcsak az említett igevégzódésekben) feltárja annak homonimiáját. Így, hogy csupán az idézett példák egyikénél-másikánál maradjunk: Az *-é* természetesen távolról sem csak az, amire az olvasó az első pillanatban gondol (ti. „sign.poss.sg.”, hogy Veenker szimbolikájával éljünk): azonkívül ez még „co praet. indic. 3sg. o-3sg.” (ti. [őt] *nézé*), valamint „co praet.indic. 3sg. o-3pl.” (ti. [őket] *nézé*), valamint „sf. adv.”. Ugyanígy a „(C) -Cé” említett jelentésén kívül játszhat még egy funkciót: „sf. adv.” stb. E homonimiák jó része — az ÉrtSz. szerkesztőinek terminológiájával élve — álhomonímia, vagyis a toldalékok ismert módon közös előzményre mennek vissza (vö. pl. a névszói birtokos személyragokat és a tárgyas igeragozás személyragjait), más esetben valódi homonimákkal állunk szemben; ismét más esetben

még vitatott a ma azonos alakú toldalékok eredete. Akár így, akár úgy álljon is a dolog: a kutató számára mindhárom esetben igen hasznos együtt látni e végződéseket. Az sem tisztázott egyébként, mikor beszélhetünk egyáltalán a toldalékok esetében igazi és álhomonimákról, mikor többjelentésűségről. Ha egyáltalán felveszünk többjelentésű toldalékokat, akkor mindjárt több további kérdés is adódik: vajon a toldalékokra is áll-e az, amit az önálló szavakról már tudunk, hogy ti. a gyakoribbak közülük rövidebbek és több jelentésűek? (Elég kézenfekvőnek látszik, hogy ez a statisztikai törvényszerűség itt is igaz.) Vajon a toldalékok jelentésseloszlása is felmutat valamilyen törvényszerűséget, ahhoz hasonlóan, ahogy az önálló jelentéssel bíró szavak azt teszik (vö. ALH 17 [1967], 169)?

E pozitívummal kapcsolatos VEENKER munkájának véleményem szerinti (egyébként egyetlen komolyabbnak mondható) negatívuma is. Nevezetesen: mielőtt a szerző az egyes toldalékok funkcióit, morféma-megfeleltetéseit odaírta volna, úgy látszik, nem tisztázta kellően a maga számára, egyáltalán milyen morfémakombinációk (morféma-sorok, tömbök) lehetségesek a mai magyarban? Ennek a körülménynek egy gyakorlati következményét már láttuk: ilyen tisztánlátás híján bizonyos eltérés mutatkozik a bevezetés elvei és azoknak a szótári részben ~~történeti~~ gyakorlati megvalósítása között. (Ez az eltérés természetesen csak a névszói paradigmában jelentkezett — de épp a morfológiai tisztánlátásra is ott van a leginkább szükség, igerendszerünk e szempontból sokkal egyszerűbb.) Egy további, inkább már csak technikai jellegű következmény: az egyes agglutinatív toldaléktömbök morféma-megfeleltetéseiben nem világos, és bár egységes, de nem következetes a megfeleltetések tagolása. Így például a *-nké* tömb ilyen értelemben vett jelentése, pontosan idézve Veenkert: „sg. px1pl. + sign. poss. sg.” (30. l.). Vagyis: egy kiemelkedő elválasztó jel, a pluszjel, áll a „px1pl.” és a „sign. poss. sg.” szimbóluma között. Nem áll pluszjel legelől, tehát a „tő + sg.” határán, e határt jelölendő, nem áll pluszjel a „sign. poss.” és az ez utóbbira vonatkozó „sg.” szimbólum között (tehát valahogy így várnám: „sign. poss. + sg.”). Az *-dig* jelentése: „sg. px3sg. terminat.” — tehát itt egyáltalán nincs pluszjel, bár morféma van három is (vö. MELCSUK: MNy. LXIV. 176, lábjegyzet; 180–181), sőt mások szerint négy is (vö. PAPP: MNy. LXII. 198 kk.). Hasonló következetlenség tapasztalható a spácium mint elválasztó jel alkalmazásában. A „px1sg.”, „px2pl.” és ehhez hasonló morfémakombinációk így, alkahe íródnak (MELCSUK idézett helyen itt csupán számakombinációkat lát, am egységes morfémákat); a „sign. poss. sg.” kifejezés viszont három külön szóba került stb. A kérdés technikai oldala természetesen egyáltalán nem érdekes: lehet spáciumokat használni, lehet pluszokat használni; akár az egész morféma-megfeleltetést egybe lehet írni stb.; lehet a morfémákra való felosztásban — hogy névsorba állítsak csupán egy-két szerzőt — ANTAL, LOTZ, MELCSUK, PAPP vagy más álláspontját követni: de valamilyen álláspontot képviselni kell; valamilyen egységes elképzelésnek legalább implicite a birtokában kell lennünk, s ezt még a bevezetésben sem kell okvetlenül kifejteni. Kell-e mondanom, hogy még e negatívumban is van pozitívum: toldaléktömbjeink ilyen együttes szemlélése hozzásegíthet valamilyen, az eddig javasoltaknál esetleg adekvátabb morfématagoláshoz a bonyolult névszói végződésekben.

Am itt egy következő zavaró momentum bukkan fel. Éspedig az, hogy VEENKER, mint láttuk, együtt kezeli, egy közös ábécérendben hozza a képzőket és a ragokat-jeleket. A toldaléktömbök együttes szemlélése tehát nem zavartalan e kötetben: az „igazi” toldalékokat lépten-nyomon megszakítják a *-ság*, *-ked*, *-ú* féle képzők, melyeket a magyar kutató másutt, külön szeretne szemlélni. Jól tudjuk, hogy éppen a magyarban a képzők és a ragok-jelek elkülönítése nem is egyszerű feladat. Am ez egy hasonló jellegű kiadvány esetén megint majdnemhogy csak technikai kérdés: húznunk kell valamilyen határt, esetleg olyan bőszerűen, amint ezt más jelenségek kapcsán is teszi a szerző — de ezen a határon belül csak azokat az elemeket megengedni, amelyek többé-kevésbé vitathatatlanul nem képzők, hanem ragok és jelek. Nem szabad, hogy félrevezessen bennünket az angol, a német, a francia metanyelv: amikor ezeken a nyelveken írunk, valóban csak nehezen tudunk különbséget tenni a képzők között egyrészt és a ragok-jelek között másrészt. De amikor a magyar nyelvről írunk, akkor ez a különbségtétel elengedhetetlen, függetlenül a használt metanyelvtől. Elméleti megfontolásokon kívül ezt kívánja a nyelvoktatás gyakorlati érdeke is: a magyarul tanuló k é p z ő k e t aligha fog keresni egy ilyen szótárban (ha megtalál egy-egy ilyen elemet benne, a definíció akkor se fog sokat mondani számára: „denominális névszóképző”, „deverbális névszóképző” stb.). Annál inkább lesz kíváncsi az egyes rag-jelsorokra (és azokat az idézett és ahhoz hasonló definíciók már tartalmaznak jellemzik).

A szerző alkalmazta ábécérendről részben fogalmat alkothattunk magunknak az itt idézett részletek alapján. Eszerint a magyar hagyománynak megfelelően, elismeri

az egyenlő értékű betűpárokat: ezért szakítja meg hirtelen az -é végűek sorát az -e végűeké. Épp az ilyen szakítások miatt nem tudok egyetérteni ezzel a sorrenddel. Az a tergo rendezésnek akkor van értelme, ha valóban értelmes, ha eredményeképpen például az összes -é birtokjeles alak együtt található. Nem tudok egyetérteni azzal sem, ahol Veenker eltért a hagyománytól: a kétjegyű betűket tagjaira bontja alakvégi helyzetben is, így a -ly, -ny végű elemek a jegyzék vége felé, a -v és a -z végűek közt foglalnak helyet, az -sz végűek a gyűjtemény legvégén, a -z végűekhez lapítva stb. (Indokaimat l. VégSz. 9–11, Nyr. 91. 182–183.)

A szerző bevezetését azzal zárja, hogy a zürjén, az erza-mordvin, a vogul, az osztják számára ugyanilyen toldaléktárakat összeállított, azok megjelentetését tervezi; előkészített hasonlókat további uráli nyelvekre is. Ahogy ezt a munkáját használna veszi kezébe nem csupán a magyar kutató, úgy hiszem, ugyanolyan érdeklődéssel várja nem csupán egy szűk szakmai réteg e további munkákat. Érdekesekek lesznek e füzetek a nyelvtörténész, az összehasonlító nyelvész számára, mint ahogy már ez az első is sok meglepőt és érdekessé tartalmaz nekik: a homonim-álhomonim végződésesek kapcsán, az egyes számú tárgy–többes számú tárgy megkülönböztetése kapcsán már céloztunk egy-két e téren felvetődő problémára. Érdekesekek e füzet s érdekesekek lesznek követői az általános nyelvész számára (vö. pl. a jelentésszám–hossz, jelentésszám–gyakorosság stb. kapcsán mondottakat; de egészen más általános nyelvészeti irányokat is kielégíthet e gyűjtemény). És érdekes e munka bizonyos gyakorlati alkalmazások szemszögéből – VEENKER ezek közül szerényen csak a nyelvoktatást említi, ehhez még legalább a magyar nyelvű információk automatikus feldolgozásának problematikáját okvetlenül hozzátehetjük. Gépi kivonatolás, gépi fordítás esetén a szótárral egyenlő fontosságú, vagy még annál is fontosabb egy ilyen toldaléktár (megint a képzők nélkül – de még mindig jobb, hogy azok is benne vannak, mintha valami lényeges hiányozna a listáról). Egy így tovább – a jelzett három főirányon belül még elég hosszasan részletezhetném VEENKER munkájának hasznosságát, sokoldalú értékesíthetőségét. Mindezek alapján örömmel üdvözljük ezt a füzetet és érdeklődéssel várjuk remélhetőleg minél előbb megjelenő rokon nyelvi folytatásait.

PAPP FERENC

Valter Tauli: Introduction to a Theory of Language Planning

Uppsala, 1968. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensa 6. 227 l.

VALTER TAULI, a Svédországban élő észt nyelvtudós évtizedek óta foglalkozik a *nyelvtervezés*¹ problémáival. Kutatásainak első összefoglaló eredményeit, sőt magának az új tudománynak elvi alapokon nyugvó körvonalait már harminc évvel ezelőtt könyvben foglalta össze (V. TAULI, Öigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja metodid [A nyelvjavítás és a nyelv szabályozás elvei és módszerei]. Tartu, 1938.). Jelen könyvének egyik jegyzetében pedig utal arra, hogy 1927-ben, diákkorában merült fel benne először az eszme: létre kellene hozni egy új tudományágat, a „gyakorlati” nyelvészetet (25 és 180). Első indításait a témával való foglalkozáshoz, majd újabb indítékokat a diszciplinában való tartós elmélyüléshez nyilvánvalóan a húszas-harmincas években Észtországban folyó és jelentős eredményeket elérő nyelvújító-nyelvrendező mozgalom tevékenységéből és légköréből merítette mint a két nagy nyelvújító, a radikáliszmus képviselő J. AAVIK és a mérsékeltabb felfogású J. V. VESKI munkásságának és harcainak tanúja (vö. FAZEKAS JENŐ, Észt nyelvművelő és nyelvújító törekvések. Debrecen, 1935., főként: 33–56). TAULIra elsősorban „az észt nyelvújítás atyja”, AAVIK volt nagy hatással – amint ez könyve számos helyéből kitűnik (mintegy félszázszor szerepel AAVIK neve, VESKire mindössze háromszor hivatkozik).² S nemcsak egyes

¹ A *nyelvtervezés* fogalma – mint alább látni fogjuk – nagyjából és leginkább a *nyelvművelés* fogalmának felel meg, bár annál valamivel szélesebb körű. A *language planning* kifejezésre magyar megfelelőt tudunkkal először FODOR ISTVÁN használt (Afrika nyelvi problémái és a „nyelvi tervezés”. Nyr. 89, 1965, 358–66). Mi a jelöletlen tárgyas, ill. birtokos jelzős (genitívus-ös) összetételt, a *nyelvtervezés*-t választottuk, mert kifejezőbbnek tartjuk. Együttal ez illik bele a már legelőv hasonló értelmű kifejezések sorába (*nyelvcsinosis, -csiszolás, -javítás, -művelés, -pallérozás, -rontás, -szabályozás, -tisztítás, -újítás* stb.), és az angol szó szerkezetnek is ez az összetétel a szokásos magyar megfelelője, így pl.: *language teaching* = *nyelvoktatás*, *language learning* = *nyelvtanulás*, *pronunciation teaching* = *kiejtés tanítása*, *grammar learning* = *nyelvtanulás*, továbbá *sound proofing* = *hangjavítás*, *air conditioning* = *légjavítás*, *levegő szabályozás* stb. (E jelöletlen összetételek egyébként genitívus-ös szerkezetre mennek vissza: *language teaching* < *teaching of language*.)

² A két nagy észt nyelvújító módszereiről és hatásáról objektív áttekintést nyújt GEORGE KURMAN „The Development of Written Estonian” című könyve (Bloomington 1968, főleg 62 kk.). – A SZERK.

kérdésekben idézi véleményét, vagy tartja perdöntőnek eljárását, hanem alapkoncepciója is tőle ered. A könyvnek az előszóban kifejtett kiindulópontja azokra a gondolatokra épül, amelyeket AAVIK vázolt Keeleuenduse äärmised võimalused [A nyelvújítás legvégső lehetőségei] (Tartu, 1924) című könyvében. (Ti. egyfelől az, hogy a nyelv eszköz, mégpedig az ember legfontosabb eszköze: s minthogy az ember minden eszközét igyekszik tökéletesíteni, nyelvét is fejleszteni kell; másfelől pedig az, hogy a természetes nyelvek tökéletlenek, tehát nem tudják hatékonyan teljesíteni társadalmi szerepüket: ezért tökéletesítésükre, a hiányok kiküszöbölésére elengedhetetlenül szükség van.) TAULI AAVIKOT a legnagyobb nyelvtervezőként méltatja: „Számos modern tudós hangsúlyozta a nyelvtervezés szükségességét, de senkinek sem volt olyan széles látóköre, mint a nagy észt nyelvújítónak, JOHANNES AAVIKNAK... *A nyelvújítás legvégső lehetőségei* című munkájában a nyelvtervezés forradalmi elméletét fektette le... AAVIK elmélete széttűzött minden, a nyelvre vonatkozó misztikus elméletet, és példa nélkül álló perspektívát nyitott meg az etnikai nyelvek fejlődése előtt” (16–17). Ezt az örökséget fejlesztette tovább a szerző egy élet munkájával, az életművet jellemző anyagismerettel, elméleti felkészültséggel és elmélyüléssel. Világviszonylatban is ez az első olyan könyv, amely kísérletet tesz a nyelvtervezés mint önálló tudományszak megteremtésére és elméleti alapjainak kidolgozására.

A könyv — az előszón kívül — nyolc fejezetet tartalmaz (amelyek további alfejezetekre oszlanak); a nyelvi kifejezések magyarázata és gazdag jegyzetanyag egészíti ki, majd a rövidítések jegyzéke és a mutatók zárják a kötetet. TAULI munkája a mi érdeklődésünkre több szempontból is számot tarthat. E folyóirat jellegének megfelelően azonban ezúttal csak az általánosabb érdekű elméleti kérdésekkel és a magyar vonatkozásokkal foglalkozunk. (Magának a nyelvtervezésnek módszertani kérdéseire, a nyelvművelés egyes területein követendő alapelvekre és ezek gyakorlati következményeire más alkalommal — a Nyelvőrben — térünk vissza.)

Általános érdekű problémákkal mindjárt az I. fejezetben, a bevezetésben találkozunk, amely a nyelvtervezés elméletének alapjait veti meg. Először az előszóban érintett alapgondolatokat fejt ki részletesen: a nyelvek és a nyelvi jelenségek értékeléséről, valamint a nyelvek tökéletlenségéről szól. A szerző abból a felfogásból indul ki, hogy a nyelv elsődleges szerepe a kommunikáció, tehát a nyelv eszköz és sohasem cél, és egyben társadalmi intézmény. E mivoltából következik, hogy a nyelvet értékelni, változtatni, javítani, szabályozni és fejleszteni lehet. A nyelvésznek foglalkoznia kell az értékproblémákkal, és az objektív nyelvértékelés lehetséges. Más kérdés az, hogy lehet-e a nyelvet mint egészet értékelni, tehát megállapítani, hogy egyik nyelv jobb, mint a másik. Amire elsősorban szükség van: konkrét nyelvi jelenségeknek a világosság, gazdaságosság, hajlékonyság stb. szempontjából való értékelése, vagyis annak megállapítása, hogy egy bizonyos nyelvi jelenség, vagy egy nyelv bizonyos szempontból jobb, mint a másik. Másfelől az etnikai nyelvek általában tökéletlenek, hiszen nem módszeresen, valamiféle terv szerint alkották meg őket, ezért minden nyelvben fölösleges elemek és hiányok lehetnek fel. A nyelvtervezés elsőrendű feladata, hogy a nyelv tökéletlenségeit felfedje, és hozzáálláson kiküszöbölésükhöz. Ezután tudománytörténetileg is figyelemre méltó rész következik, mert a szerző azt tekinti át, miképp vélekednek századunkban a nyelvészek a nyelvtervezés kérdéséről. Egyes nyelvészeti körökben még érvényesül a XIX. századból (főként a neogrammatikusoktól) örökölt negatív állásfoglalás a nyelvtervezéssel szemben. E tekintetben tipikus ez a megnyilatkozás: „Az nem a nyelvtudós kötelessége, hogy megmondja az embereknek, miképp kell használniuk nyelvüket” (R. M. ESTRICH—H. SPERBER, *Three keys to language*. New York, 1952, 341; hasonlóképpen vélekednek még más, főként angolszász nyelvtudósoktól való nyelvészek). Az áttekintésből megállapítható, hogy korunkhoz közeledve egyre többen hangsúlyozzák a nyelvtervezés szükségességét (O. JESPERSEN, A. DEBRUNNER, L. SPITZER, B. MALMBERG, A. MARTINET, E. HAUGEN stb.), azt, hogy a nyelvtervezés nyelvészeti feladat, és hivatásos nyelvészek munkájára kell alapozni. Majd arra a kérdésre felel meg a szerző: miért van szükség a szakszerű nyelvtervezésre. Több okból is. Először is ki kell küszöbölni azokat a károkat, amelyeket a múltban dilettánsok vagy ódi felfogású grammatikusok okoztak az egyes nyelvekben: tehát meg kell szüntetni a nyelvhasználattal kapcsolatos előítéleteket. Továbbá az egységesség a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek és mint ködnak lényegéhez tartozó sajátossága. A nyelvi norma ezért benne rejlik a nyelv természetében, és előfeltétele annak, hogy a nyelvi kommunikáció hatékony és gazdaságos legyen. Amikor azonban a norma megvalósulására kerül sor, ingadozások, eltérések, különbségek lépnek föl. A nyelvészeti szakképzett nyelvtervezőnek kell rámutatni arra, hogy a különböző nyelvi formák közül melyiket kell előnyben részesíteni. De a nyelvközösség tagjai nemcsak helyes, hanem jó nyelvet

akarnak használni. A tökéletesítés igénye a legtermészetesebb és legésszerűbb magatartás a nyelvvel szemben. Minthogy a nyelvi formák befolyásolják a gondolkodás módját is, ha a nyelvi szerkezetben olyan elégtelenségek mutatkoznak, amelyek hátrányosak a gondolkodás alakulására, a nyelvtervezés feladata, hogy megoldást találjon a hiányok megszüntetésére. Ezután azt a kérdést teszi fel: lehetséges-e a nyelvtervezés, és erre egyértelműen igennel válaszol. Újabb időben egyre ritkább a nyelvészek részéről az a múltban kifejezett vélemény, hogy szándékunk szerint nem lehet irányítani vagy megváltoztatni a nyelvet. A kételkedők közül a legtekintélyesebb, SAUSSURE is arról tett tanúságot, hogy nem ismeri a tényeket, amikor azt állította, hogy „el kell fogadni a nyelvet úgy, ahogy van” (l. Bevezetés az általános nyelvészetbe, 97 skk.). A tények, a szándékos változtatásokkal kapcsolatos tapasztalatok ugyanis éppen azt bizonyítják, hogy ilyen változtatások lehetségesek. Hiszen kétségtelen, hogy minden etnikai nyelvben vannak mesterségesen alkotott elemek. Joggal állapította meg SCHUCHARDT (1904-ben), hogy minden mesterséges nyelv többé-kevésbé természetes, és minden természetes nyelv többé-kevésbé mesterséges. A változtatások lehetőségét bizonyítja egyebek közt a régi grammatikusoknak az irodalmi nyelvre és azon át a köznyelvre gyakorolt hatása. A puristák is számos nyelvben helyettesítettek régi szavakat újakkal. A legnyilvánvalóbb bizonyítékát a nyelvtervezés lehetőségének a szerző a Magyarországon, Norvégiában és Észtországban lezajlott nyelvújítások tapasztalataiban látja. Mindezek alapján leszögezi: az ember szabadon változtathatja a nyelvet, elméletileg nincs határ a nyelvtervezés számára, hacsak olyan korlátokat nem vesszünk figyelembe, amelyek biológiai tényezőktől függenek. Hozzáteszi azonban, hogy a tervezett változtatások esélyei különbözőek nyelvközösségek és korok szerint. Az e tekintetben fellelő pszichológiai, társadalmi, kulturális stb. tényezőket a nyelvtervezés „taktiká”-jának kell figyelembe venni. Végül e fejezetben határozza meg a szerző a nyelvtervezés elméletének mibenlétét, és jelöli ki helyét a nyelv tudomány egészében. Itt is előbb érdekes tudománytörténeti összefoglalást kapunk. A szerző századunk legelejétől egészen napjainkig felsorolja azoknak a tudósoknak nevét, akik az elméleti nyelvészet mellett szükségesnek tartották létrehozni a gyakorlati vagy alkalmazott nyelvészetet. A felsorolás a dán E. J. MÖLLERTŐL és a svájci A. MARTYTŐL E. OTTON, TH. STECKEN, A. PESKOVSKIJON, V. TAULIN, B. MIGLIORININ, SPANG-HAUSENEN, ACHMANOVÁN, BELCSIKOVON, VESZELICKIJEN, KOSZTOMAROVON ÁT BALASSA JÓZSEF, BÁRCZI GÉZÁIG ÉS LŐRINCZ LAJOSIG tart. Megtudjuk egyebek közt, hogy az „alkalmazott nyelvészet” („prikladnoje jazikovegyénije”) kifejezést Oroszországban BAUDOUIN DE COURTENAY már 1871-ben használta, a „gyakorlati és alkalmazott nyelvészet” („practical and applied linguistics”) az USA-ban H. COLLITZNÁL szerepel először 1925-ben (l. Language, 1, 1925, 15). A „nyelvtervezés” („language planning”) kifejezés pedig W. WEINRYCHTŐL származik, aki ezen a címen tartott 1957-ben szemináriumot a Columbia Egyetemen (vö.: E. HAUGEN, Word, 21, 1965, 188, illetőleg uő., Language conflict and language planning, Cambridge, Mass., 1966, 355). Újabb időben a nyelvtervezést az alkalmazott nyelvészet körébe sorolják. Ez a kifejezés azonban — különösen az USA-ban és a Szovjetunióban — igen sokféle, a nyelvészettel összefüggő gyakorlati tevékenység gyűjtőneve (így a nyelvitanítás és nyelvtanulással kapcsolatos kérdések, a matematikai nyelvészet alkalmazásai, a gépi fordítás, a szótárkészítés, a szövegekritikai eljárások, a mesterséges nyelvek és új irodalmi nyelvek megalkotásának problémái, távközlés és nyelvészet, a nyelvészet orvostudományi alkalmazásai stb.), és ebben igen kevés helyet kap a tulajdonképpeni nyelvtervezés. Magára a nyelvtervezésre BERG a „műtét” nyelvészet („surgical linguistics”), RAY „preszkriptív nyelvészet”, és HAUGEN a „normatív nyelvészet” kifejezést használja. A szerző mindezeket nem találván kielégítőnek, a tudmányszak elnevezésében a nyelvtervezés elmélete kifejezést választotta, és a következő definíciót adja: „a nyelvtervezés elmélete az a tudomány, amely módszeresen tanulmányozza a nyelvtervezés céljait, elveit, módszereit és taktikáját”; maga a nyelvtervezés pedig: „az a módszertani tevékenység, amely meglévő nyelvek szabályozásával és fejlesztésével, vagy új közös regionális, nemzeti vagy nemzetközi nyelvek létrehozásával foglalkozik” (27). A meghatározás szerint tehát a mesterséges nyelvekkel kapcsolatos kérdések is beletartoznak a nyelvtervezés elméletébe; mint azonban a szerző később megjegyzi a tágabb értelemben vett nyelvtervezés-elméletnek egy sajátos ágáról van szó; a szűkebb értelemben vett nyelvtervezés-elmélet csak az etnikai nyelvekkel foglalkozik. Ő maga mindössze egyetlen (három lapnyi) fejezetet szentel a nemzetközi nyelvek tervezésének (a VIII. fejezetet); a könyv egésze azonban a természetes nyelvek problematikájával foglalkozik, mégpedig a köznyelvi norma szintjén. Ilyen módon tehát a szűkebb értelemben vett nyelvtervezés egyenértékű a mi nyelv művelésünkkel, és annak elmélete a nyelv művelés elméletével. Arra a kérdésre: alkalmazott tudomány-e a nyelvtervezés

elmélete, igennel válaszol, de hozzáteszi: csak abban az értelemben, hogy gyakorlati célja van, vagyis eredményei alkalmazhatók gyakorlati célokra. A nyelvtervezés elmélete alkalmazott tudomány, mint a pedagógia, az agronómia, a technológia stb. Ami az elméleti nyelvészethez való viszonyát illeti, fel kell használnia eredményeit, de teljesen hibás lenne a nyelvtervezés elméletét az elméleti nyelvészet pusztá alkalmazásának tekinteni. Az elméleti nyelvészet eredményeinek direkt alkalmazása hibás gyakorlathoz vezethet – és vezetett is a múltban (amikor pl. a diakronikus nyelvészet eredményeiből azt a következtetést vonták le, hogy a nyelv egy régebbi állapotát kell megtenni a köznyelvi norma alapjául). Nem magának az elméleti nyelvésznek az eredményei, hanem csak a nyelvtervezés elméletének eredményei alkalmazhatók a gyakorlatban. A nyelvtervezés elmélete normatív tudomány, értékekkel foglalkozik, szemben a leíró vagy tényeket közlő tudománnyal; éppen ezért nem elégedhetik meg a dolgok tényleges állásával, hanem értékelnie kell a tényeket, és normákat kell felállítania a nyelv fejlesztésére. A nyelvtervezés kiterjed minden szóbeli és írásbeli nyelvi megnyilatkozásra, tehát a fonológiára, a morfológiára, a mondattanra, a szókincsre és a helyesírásra.

Az így meghatározott feladatot végzi el a továbbiakban TAUFI. A II. fejezetben (Alapelvek és módszerek) a nyelvtervezésben követendő alapelveket (világosság, gazdaságosság, esztétikai elv), azok összefüggéseit és együttes alkalmazásuk módszerét fejti ki. Ezeknek az alapelveknek a nyelvhasználat egyes területein való alkalmazását tárgyalják a következő fejezetek (III. Alaktan, IV. Mondattan, V. Szókincs, VI. Íráselmélet). Amint látható, nem szerepel a fonológia; erre nézve megokolást nem kapunk, mindössze egyetlen mondatban utal arra a szerző, hogy a fonológia tárgyalását elhagyja (44).

Általános vonatkozású problémákkal a VII. fejezetben találkozunk ismét (ez a fejezet a „Tactics” taktika, módszerek címet viseli). A szerző itt először is a hagyomány és újítás kérdéséről értekezik. Amikor ugyanis fejleszteni akarjuk a nyelvet, az újításokkal szembekerül az állandóságra való törekvés, a hagyomány, a tunyaság és a konzervativizmus. Itt először is le kell rombolni a pusztán érzelmi alapú állásfoglalást, és azt a felfogást kell terjeszteni, hogy a nyelv eszköz, amelynek legfontosabb eleme a hatékonyság. A hagyományhoz való ragaszkodás természetes emberi vonás, de éppoly természetes kívánság az, hogy az ember minél tökéletesebb eszköz birtokában lehessen; a meglévő formáktól való eltérés erőfeszítéseket igényel ugyan, de a jobb eszköz elnyerése kárpótolja az erőfeszítéseket. Az újítások sikerének esélyei történeti, társadalmi és pszichológiai feltételektől függenek, amelyek különbözőek a különböző nyelvekben és korszakokban. Általánosságban mégis a következők állapíthatók meg. 1. Átlagos feltételek mellett könnyebb újításokat elindítani időről időre. 2. Az újítások sikerének fontos tényezője a propaganda. A leghatásosabb a sajtó, a rádió és a televízió direkt propagandájával, de még inkább az újítások elterjesztésével. 3. A fiatalok mindig készségesebben fogadják az újításokat, és a felnővekvő nemzedéktől függ az újítás végső sikere. A fiataloságot pedig tanárai befolyásolják legjobban. Innen van az, hogy végül is az egyetemi oktatók kezében van a nyelvtervezés kulcsa. 4. Az irodalom és főként a befolyásos írók magatartása is lényeges szerepet játszik az újítások sikerében vagy sikertelenségében. 5. A tekintély igen lényeges tényező a nyelvtervezésben; a hatalom éppoly fontos a nyelvi dolgokban, mint a társadalmi élet minden területén. Az államhatalom különböző módon és mértékben támogathatja a nyelvtervezést. 6. Ha más feltételek azonosak, a használatban levő ritkább kifejezést könnyebb helyettesíteni újjal; a régi mindennapi szavak, az alapszókincs elemei jobban ellenállnak az újításoknak.

Ezek után a szerző a nyelv normalizálásának elvi kérdéseire tér át. Az első probléma, ami itt felmerül: elvileg, a hatások szempontjából milyen mértékben kívánatosak a szabad variánsok a normalizált köznyelvben? Itt, mint a nyelvtervezésben gyakorta, ellentétbe kerül egymással a gazdaságossági és az esztétikai elv: az előbbi változtatlan-ságot, az utóbbi változatosságot és egyéni szabadságot követel. A szabad variánsok kérdése természetesen nyelvenként különböző feltételektől függ, mégis általános irányelvül a következők szolgálhatnak: 1. A szabad variánsok stilisztikai értékkel kívánatosak (különösen az irodalomban). 2. A helyesírási variánsok elvileg célszerűtlenek, mert a közlés számára gazdaságtalan ballasztok. Bizonyos sajátos helyzetekben, pl. újítások bevezetésekor megtűrhetők. A variánsok szabad használata javasolható taktikai okokból a friss jövevényszavak átírásában. 3. A kiejtési variánsok tekintetében általános az a nézet, hogy a köznyelvben is megengedhetők. Az allofón variánsok elfogadhatók, ha nem veszélyeztetik a világosságot, és nem sértik a köznyelvet beszélőket.

A továbbiakban a szerző azzal foglalkozik, hogy a nyelv normalizálása kívánatos és jogos-e elméleti szempontból, és az alábbi megállapításokra jut. 1. A nyelv normalizálása összhangban van a morféma egyszerűségének és változhatatlanságának elvével,

hasonlóképpen a nyelvnek mint kommunikációs kódnek a természetével, gazdaságosságot jelent a nyelvtanulásban és a nyelvi kifejezésben, megfelel az átlagember és a nagyközönség ama követelésének, hogy állandó és egységes nyelvhasználat legyen; a norma megállapítása tehát szinkronikus és gazdaságossági szempontból kívánatos. 2. Ha ideális helyzet állna elő, ha a megállapított normát mindenki tiszteletben tartaná, ez azt jelentené, hogy a nyelv egy fázisa egyszer s mindenkorra rögzítve lenne, s így a haladás és fejlődés ki volna zárva. Tehát diakronikus szempontból (és pusztán elméletileg, egy olyan ideális helyzetben, ami gyakorlatilag nem létezik), a normalizálás nem kívánatos. 3. Ugyancsak nem üdvös a normalizálás etikai, társadalmi és esztétikai szempontból. Senkinek sincs ugyanis joga ahhoz, hogy nyelvi normákat írjon elő a közösségnek. A nyelvi dolgokban éppúgy biztosítani kell az egyéni szabadságot, mint más emberi jogokat. Különösen lényeges a szabadság a művész, az író számára. Az a mérték, amely szerint az írók élnek szabadságukkal, és eltérnek a normáktól, országonként különböző. Fontos azonban, hogy az eltérés tudatos legyen, ne származzék tudatlanságból vagy hanyagságból. 4. Ha szükség van a normára, felmerül a kérdés, ki állapítsa meg. Rendszerint bizottságok határozzák meg a normákat. De a legkedvezőbb helyzetben sem lehet azt várni, hogy a nyelvtervezők megegyezzenek minden kérdésben. Az ilyen kérdések nem oldhatók meg többségi szavazat alapján sem, legalábbis a tapasztalat azt mutatja, hogy a többségi szavazattal hozott határozatok kétes értékűek. Egyetlen nyelvész vagy nyelvésztület sem igényelheti magának a jogot, hogy az abszolút igazság érvényével írjon elő nyelvi normákat, mert senki sincs biztosítva a tévedések ellen. 5. Éppen ezért előírások helyett tanácsokat kell adni a nyelvet használók számára arra vonatkozólag: mi a jobb, tanácsosabb, hatékonyabb; a tanácsokat indokolni kell. 6. A normalizálásnak más a jelentősége a tudományos és technikai terminológia dolgában. Itt az eltérések súlyos akadályt jelentenek az ésszerű együttműködésben, és leginkább itt gazdaságtalanok. Más részről az egyéni szabadság és az esztétikai szempont kevésbé fontos e területen. A normalizálást az a körülmény is elősegíti, hogy a kifejezések nagy része a nyelvi társadalomnak csak egy kis rétegét érinti. A normalizálás annál könnyebb, minél inkább technikai a tárgya. Legkönnyebb a technológiában, legnehezebb a filozófiában és az elvont humán tudományokban.

A szerző ezután a diglosszia problematikáját érinti, majd a nyelvjárásokkal szemben kialakítandó álláspontra tér át. Minden országban a köznyelv több-kevesebb gyorsasággal tért hódít a helyi nyelvjárásokkal szemben, bár a nyelvjárások még élnek és sok országban viszonylag erősek. Megállapítja, hogy az egyes országok nemcsak a nyelvjárások erősségében különböznek egymástól, hanem tekintélyük révén, valamint a nyelvészek és a vezető réteg állásfoglalása szerint is. Az állásfoglalás pedig az illető társadalom gondolkodásmódjában gyökerezik: aszerint, hogy a centralizáció és racionalizmus, vagy pedig a lokálpatriotizmus és az eszteticizmus felé hajlik-e. A köznyelv és a nyelvjárások kiegyenlítődésének folyamatát normális és pozitív jelenségeként kell értékelnünk, nem volna okos szembeszállni vele. Gazdaságtalan ugyanis, ha egy nyelvközösségben két vagy több nyelvi kód van. A stilisztikai különbségek pozitív értéket képviselnek ugyan, de a morfológiaiak haszontalan terhet jelentenek. Ideális helyzetben a köznyelv asszimilál minden hatékony nyelvjárási elemet. A nyelvjárásoknak megvan még az az értékük a nyelvtervezés számára, hogy mutatják a nyelv spontán fejlődését. Ezt figyelembe kell venni, mert megkönnyíti a nyelvtervezési problémák megoldását; a spekuláció ugyanis nem oldhat meg mindent. — A VII. fejezet végül az új nemzeti és irodalmi nyelvek megalkotásának néhány kérdésével foglalkozik még.

Eddig a könyv általános vonatkozású elméleti részei. Önként adódik, hogy e széles áttekintéssel és átfogó érvénnyel megalkotott elmélethez mint mércehez odaállítsuk a magyar nyelvművelés elméletét és gyakorlatát. Már első látásra is megállapíthatjuk, hogy az utóbbi másfél évtized nyelvűvelése korszerű alapokon áll, és számos fontos feladatot megoldott. Elég lesz itt és most néhány főbb jelenségre utalnunk, néhány fontosabb tényt felemlítenünk. Századokon át szoros kapcsolat volt nálunk a nyelvtudomány és a gyakorlati nyelvi teendők megoldása között. A XX. század első évtizedeiben azonban nálunk is érvényre jutott — mint TAMÁS LAJOS erre már rámutatott — „a normatív állásfoglalás szükségességét tagadó, már OSTHOFFnál fellelhető, lényegében pozitivistá állásfoglalás, mely azután fékjévé vált a nyelvűvelés mozgalmának” (Ált.Ny.-Stil.-Nyjtört., 1956, 42), de az utóbbi két évtized fejlődésének eredményeképp a magyar nyelvtudomány egyre inkább saját feladatai körébe sorolja a nyelvűvelést. Ujabban nálunk is az alkalmazott nyelvészet egyik ágaként tartják számon (így BÁRCZI GÉZA, Bev. 94 skk.; SZÉPE GYÖRGY—B. SZÜLLŐSY ÉVA, A matematikai nyelvészet alkalmazása a különböző tudományágakban. Tudománysszervezési Tájékoztató, Bp., 1966, 781 skk.). Azt a nézetet, hogy a nyelvűvelés önálló tudományos disz-

ciplína, expressis verbis LŐRINCZE LAJOS képviseli (NyFK, 11, idézi TAULI, 25, ill. 180). De túl osztályozásokon és elvi kijelentéseken, ténylegesen — elveiben és módszereiben, szervezettel és kiterjedésében, hatókörében és eredményeiben — önálló tudományzakká vált hazánkban a nyelvművelés. Abban is, hogy szakavatott nyelvészek irányítják és művelik. Nyelvművelésünk módszereiben is korszerű, pontosan úgy jár el, ahogy azt TAULI mint ideális követelményt állítja elénk: nem előírásokkal és szabályokkal kötelez, hanem tanácsokat ad, indokol és a meggyőzés erejét használja, sőt ennél még tovább megy, amikor az anyanyelvi műveltség fejlesztését tűzi ki célul. Ami az átfogóbb feladatokat illeti, e téren is jelentős eredményeket mutathat fel. Így például kidolgozta a nemzeti nyelv és a köznyelv normájának kritériumait, részletekbe menően megállapította a nyelv egyes rétegeinek helyességét a normához való viszonyában (I. DEME LÁSZLÓ, NyFK, 15–48). Tekintélyes munkát végzett a korábbi túlzó nézetek, az előítéletek, az ún. nyelvhelyességi babonák felszámolásában; gondoljunk csak az idegen szavak használata vagy az ikes ragozás kérdéseiben kialakított újabb, tudományos álláspontra, továbbá az egyes nyelvhasználati formák helyességének árnyaltabb, stilisztikai szempontú értékelésére. Fontos feladatot teljesített, amikor egy korábban kevés figyelemre méltatott terület, a műszaki nyelv művelésének alapelveit tisztázta (vö. KLÁR JÁNOS—KOVALOVSKY MIKLÓS, Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései, MTESZ, Bp., 1955; továbbá GRÉTSY LÁSZLÓ: Nyr. 84, 1960, 409–17; uő., Nyr. 85, 1961, 382–4). Vagy itt van például a nyelvjárások megítélésének kérdése, amelyben elvileg és gyakorlatilag korszerű állásfoglalást sikerült kialakítani. Nem hallgathatjuk el persze azokat a főbb hiányokat sem, amelyek TAULI munkájának olvasása közben tüstént szemünkbe tűnnek. A fontosabb feladatok közül például nyelvművelésünk rendszeres munkával nem látott hozzá nyelvünk tökéletlenségeinek felderítéséhez, még kevésbé orvoslásukhoz — bár az utóbbi időben szőnyegre került néhány ilyen kérdés is, mint pl. a megszólítás és a köszönés fonákságai, a nők megnevezésének nehézségei, az udvariassági névmások használata, illetőleg azok elégtelensége stb. Nem dicsekedhetünk a nyelv módszeres tökéletesítésének dolgában sem nagy eredményekkel, különösen ami a nyelvhasználat és a gondolkodás közti alkalmatlanságok kiküszöbölését illeti (bár e hiány összefüggésben van azzal, hogy elméleti nyelvtudományunknak is egyik legelhanyagoltabb területei közé tartozik a gondolkodás és a nyelv viszonyának elemzése). Nyelvművelésünknek legszembetűnőbb hiánya mégis az, hogy — korszerű és hatékony alapelvei ellenére — nélkülözi az átfogóan megalkotott elméletet, pontosabban és még inkább: hiányzik a gyakorlat tapasztalatait általánosító elmélet kimunkálása, elvek rendszerévé való kikristályosítása. Ebben a tekintetben sokat tanulhatunk TAULI munkájából, aki egyebek közt a magyar nyelvművelés tapasztalatait is felhasználja (a nyelvújítás tanulságait éppúgy, mint XX. századi munkánk eredményeit), azonban főként az utolsó és legtermékenyebb időszak minden részletéhez természetesen nem férhetett hozzá. Ezt a munkát csak mi végezhethetjük el. S el is kell végeznünk: elsősorban magunk számára, de a magyar tapasztalatokon alapuló nyelvtervezés-nyelvművelés elmélete nemzetközi vonatkozásban is érdeklődésre tarthat számot. Erről győz meg LŐRINCZE LAJOSnak a közelmúltban megjelent, elméleti általánosításokat tartalmazó cikke is (I. Nyr. 92, 1968, 365–79), amely egyúttal fontos kezdeményezés nyelvművelésünk legfőbb adósságának törlesztésére. Tapasztalataink gazdagok, elveink és módszereink — éppen TAULI könyve nyomán láthatjuk ezt világosan — korszerűség dolgában világviszonylatban is igen előkelő helyet foglalnak el, ideje tehát, hogy nyelvtudományunk ez igen fejlett ágának eredményeit — az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben — a világ elé tárjuk, mert méltán elismerést vívhatunk ki velük.

ÉDER ZOLTÁN

Jean Dubois: Grammaire structurale du français

I. Nom et Pronom, Paris, 1965. Larousse. 191 l. II. Le Verbe, Paris, 1967. Larousse. 218 l.

Örvendetesen szaporodnak az utóbbi időben a francia nyelvről készített strukturális nyelvtanok. Eredetisége, de terjedelme miatt is, messze ki fog emelkedni ezek közül JEAN DUBOIS négykötetesre tervezett nyelvtana. Már az eddig megjelent két kötet alapján is minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a disztribúciós és transzformációs

nyelvelemzési módszer, az információelmélet és a neurolingvisztika eredményeinek felhasználása a nyelv szinkrón leírásánál egzaktabbá, tudományosabbá tehetik a nyelvtant. Különféle, a nyelvészettel csak részben érintkező tudományok eredményeinek ilyen szintézisben való felhasználása teljesen új, és így J. DUBOIS nyelvtana nemcsak a romanisták és speciálisan a francia nyelv kutatóinak érdeklődésére számíthat. Nyelvelemzési módszer, a könyvben felvetett elméleti kérdések olyan általános érvényű tanulsággal járnak, hogy más diszciplínákkal foglalkozók is haszonnal forgathatják. J. DUBOIS könyvét olvasva, nemcsak egy konkrét nyelvi rendszer szerkezeti és funkcionális felépítését ismerhetjük meg, hanem általában a nyelvnek mint kommunikációs eszköznek a mélyebb megértéséhez is közelebb kerülünk.

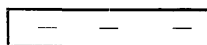
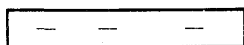
Már maga az elemzési mód is újításnak hat, mivel az alapul vett francia nyelvi normát¹ — eltérően mind csak az írott nyelvi formát elemző ún. hagyományos nyelvtantól, mind egyes, a nyelvet csak fonetikai oldaláról megközelítő strukturális elemzési próbálkozásoktól² — beszélt és írott alakjában egyszerre, párhuzamosan elemzi, ezáltal számos teljesen újnak ható jelenséget és törvényszerűséget, a beszélt és írott nyelv közötti szimmetriát és aszimmetriát tár fel. Eltérően számos disztribúciós módszert alkalmazó elődjétől a jelentést „megtartja” — egyrészt mint identifikáló technikát, másrészt a nyelvi rendszer disztribúciós sajátosságai kapcsán rendszeresen utal a disztribúció és a szemantikai kihasználás közötti kölcsönös összefüggésekre.

Az első kötetben a nominális szintagmát és a névmásokat vizsgálja. Nagyon jellemző és tanulságos az a mód, ahogyan J. DUBOIS a disztribúciós módszert alkalmazza a nominális szintagmában a szám és nem problémájának vizsgálatára, valamint a 'szubsztitutumok' funkcionális és morfológiai leírására. A két osztályt nyílt, illetőleg zárt jellegük alapján választja külön. A főnév és melléknév nyelvtani kategóriák által meghatározott ún. nyílt osztályt alkotnak (számuk növelhető), a szubsztitutumok viszont szintagmatikus disztribúciójuk alapján vizsgálható ún. zárt osztályt alkotnak (számuk adott és kimerítő listát lehet róluk készíteni). A jelölt alakot a többes szám, illetőleg a nőnem adják szemben a jelöletlennek számító másik alkotóval (egyes szám, illetőleg hímnem).

A szerző ábrázolásában a jelölt és jelöletlen alakok közötti oppozíció a következőképpen jeleníthető meg:

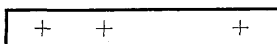
1. *La lumière disparaît.*

[la lymjer dispare]

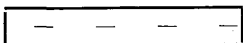

Les lumières disparaissent.

[le lymjer dispare]

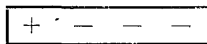
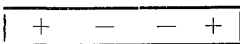

2. *Le concierge est sorti*

La concierge est sortie

[la kősjerz e sorti]

A jelölt és jelöletlen alakok viszonyát vizsgálva világossá válik, hogy a szám és a nem különböző disztribúciókban jelenik meg és maguk a jelölt alakok (nőnem és többes szám) is különböző jelstruktúrákat képeznek. Ez nyilvánvalóvá válik, ha a két szerkezetet egymásra vetítjük:

Les candidates sont heureuses —

0	+	0	+
+	0	+	0

nőnem

[le kődidat sőt ørøz]

többes szám

¹ „La norme retenue est donc celle des générations moyennes à l'âge où les études psychologiques ont pu révéler un arrêt ou un ralentissement dans le développement du code” I. 5. 1.

² Például R. A. HALL, Structural Sketches I. French, Supplement to Language, 1948, N° 3.

Amíg a szám variációja minden főnév esetében lehetséges, a nemé már nem lehetséges, ezért újabb kategóriákat (élő és élettelen) kell bevezetni a további osztályozáshoz. Az élők csoportját alkotják azok a szegmentumok,³ amelyeknél a grammatikai nem különbség (amely a szám kategóriájához hasonló disztribúcióban jelenik meg) szemantikai nem (sexe) különbségnek felel meg. Az idetartozó szegmentumok a nemet ún. szegmentum-variációval (pl.: *homme-femme*) vagy külön morfémák segítségével (pl.: *docteur-doctoresse*) vagy egyszerűen determináns-változtatással (pl.: *le concierge-la concierge*) különböztetik meg. Az élettelen szegmentumoknál ezzel szemben a grammatikai nem különbség nem szemantikai nem-különbséget jelöl, hanem csak osztályozó szerepe van. Aini a nem-különbség szemantikai kihasználását illeti: az az élettelen I (= inanimé) csoportba tartozó osztályban többek között a homonímák (*un tour-une tour*) vagy az élő A (= animé) és az I csoportba egyaránt tartozó szegmentumok (*le mousse-la mousse*) megkülönböztetésére szolgálhat. A két osztály közötti oppozíció megjeleníthető az egyes osztályokra jellemző szubsztitutumok segítségével (*qui/personne* – *quoi/rien*). A szerzőnek ez utóbbi eljárást illetően azonban felmerülhet a kérdés, hogy jogos-e a nemnek és a vonatkozó névmásnak ugyanazon síkon való tárgyalása, hiszen ez a kritérium éppen a problematikusnak ismert osztály, az állatnevek esetén csődöt mond. Mint oppozíció létezik ugyanis az A kategórián belül, például *chat-chatte*, de ugyanakkor az I kategória kérdő névmásaival (szubsztitutumai) kommutálható mindkét szegmentum: *que vois-tu?* – *le chat, vois-tu le chat?* – *je ne vois rien*. A szám és nem kategóriáit továbbá a szubsztitúció jelenségét a disztribúciós leírásnál az információelmélet alapján meg is magyarázza. Ez is teljesen új a francia nyelvtanítás történetében. Ha a nyelvet mint a kommunikációt szolgáló kódrendszert fogjuk fel, a szám és a nem kategóriáit a nyelvi kódra és általában a kommunikációra jellemző redundanciával hozhatjuk kapcsolatba.

Az „írott kód” és a „beszélt kód” jelei közötti különbségeket illetően a következő megállapítást teszi: a jelek száma az írott kódban nagyobb vagy legalább annyi, mint a beszélt kódban azaz $m < n$, ahol m = az írott kód jeleinek, n pedig egyenlő a beszélt kód jeleinek számával. Ez a diszimmetria az átírás következménye azaz az írott kód (az ortografikus alak) sajátossága révén jön létre. Itt ugyanis a jeleknek a beszélt kód jeleihez viszonyított nagyobb száma törvényszerűen a közlés biztonságának érdekében jelenik meg.

A könyv második részében a szubsztitúció általános nyelvi jelenségét vizsgálva megállapítja, hogy az a közlés „költségeinek csökkentésére” irányuló alapelvvel magyarázható és konkrét nyelvi anyagon ez a tétel hosszú szegmentumnak röviddel, szegmentum-csoportnak egyszerű szegmentummal, változó szegmentumnak változatlanul való felcserelése útján valósul meg.

Jóllehet a „pronom” összefoglaló névvel illeti kötete címében a szubsztitutumokat, J. DUBOISnál ezen nem a hagyományos nyelvtan „névmások” osztályát kell érteni. Az ún. határozatlan névmások a számnevekhez hasonlóan a főnevek, illetőleg a melléknevek osztályába kerülnek. Ugyanakkor a szubsztitutumok osztályába kerülnek olyan szegmentumok, mint pl. a *faire* ige, amely par excellence igei szubsztitutum. A szubsztitutumok nemcsak szintagmát helyettesítenek, hanem részét is alkothatják a szintagmának: *ce livre* – *ce que je dis est connu*, ami egyébként világos, mivel a hagyományos nyelvtan gyakorlatától eltérően – a disztribúciós elemzés szabályai alapján – ugyanazon osztály különböző szemantikai interpretációi nem azonosak magával az osztállyal.

A közlés adott szituációban meg végbe és az adóval, a vevővel, a közlés idejével és helyével jellemezhető. Mindezeknek a tényezőknek megfelelő szubsztitutumokkal rendelkezik a nyelv. J. DUBOIS erre vonatkozó elemzéséből csak néhány példát emelünk ki annak szemléltetésére, hogy a disztribúciós elemzés és az információelmélet segítségével milyen rendet lehet teremteni a hagyományos nyelvtan névelőkről és névmásokról szóló kaotikus fejezetében.

A névelők osztálya J. DUBOISnál csak három elemből áll: *le, la, les*. A hagyományos nyelvtan ún. határozatlan névelője (*un, une*) elemzésében mint par excellence antiszubsztitutum jelenik meg, amely tagad minden utalást a szituáció bármelyik elemére és csak mint egy nominális szintagma képzésére szolgáló elem jelenik meg. A következő példával mutatja be állításának helyességét:

Pierre est le médecin de la famille – a *le* névelő az utána álló főnév bővítőjére utal.

Pierre est médecin – nem jön létre nominális szintagma és a *médecin* főnév melléknévi szerepet tölt be.

³ Szegmentumnak nevezi a szerző az elemzési alapul vett legkisebb funkcionális nyelvi elemeket (I. 10. l.).

Pierre est un médecin — létrejön a nominális szintagma, de semmiféle utalás nem történik.

A határozatlan névelőnek a névelők osztályából való kiiktatásával egyidőben „eltűnik” J. DUBOISnál az anyagnévelő is és csak a *de* prepozíció egyes variánsainak szemantikai értelmezéseként kerül említésre.

J. DUBOIS disztribúciós elemzése végre a helyére teszi az *on* névmást is. A hagyományos nyelvtan ugyanis mind ez ideig nem tudott vele mit kezdeni. Általában a határozatlan névmások osztályába sorolják, ugyanakkor személyes névmásként is elemzik, mivel tulajdonságai hasonlóak.⁴ Még a magukat strukturalistának valló Grammaire Larousse du français contemporain (Paris, 1964) szerzői is „különleges esetként” említik,⁵ de ezúttal már a személyes névmások csoportjába sorolva. J. DUBOIS az *on* névmást mint a közlés két alanyát (émetteur-récepteur) helyettesítő szubsztitutum rendszer (*je, tu, il* stb.) tagadását fogja fel, amely a „személyt eltörli”. Ezért nincs az *on* szegmentumnak semmiféle megkülönböztető, személyre utaló jele és ezért helyettesítheti a többi személyes névmást (nem számítva ide azok minden kombinációs variánsát).

A szubsztitutumok fejezetét (és magát az első kötetet) a vonatkozó-kérdő névmások elemzése zárja le. Ezek a hagyományos nyelvtanban az intonáció alapján két különböző osztályban elemzett szegmentumok (*qui, que, dont* stb.) morfológiai és funkcionális sajátosságaik alapján egy osztályt képeznek (jóllehet az osztály heterogén) és a melléknévi tulajdonságokkal bíró névmások osztályához sorolhatók.

A nyelvtan második kötetében a szerző az igei szintagmát elemzi. Kiindulási alapegységként — N. CHOMSKY után — az egyszerű, állító magmondatot választja, amelynek igei szintagmája egy vagy több elemből áll (ige + nominális szintagma).

Az I. és a II. kötet között lényeges módszerbeli eltéréseket tapasztalhatunk. Amíg az első kötetben a disztribúciós módszert alkalmazza és jóformán tudomást sem vesz a transzformációs elemzés lehetőségeiről, addig a második kötetben teljesen a transzformációs elemzésre tér át. Jóllehet ez az ige leírásánál nagyon hasznosnak mutatkozik, sokat árt a nyelvtan általános koncepciója egységének, főleg ha ideszámítjuk, hogy még két beígért kötet hátra van. A két módszer keveredése miatt például nem válnak el a szerzőnél teljesen világosan az egyes nyelvi síkok, amelyeken a szegmentumok valódi funkcionális és strukturális értékeket megkapják. Ugyanakkor ez a módszerváltoztatás azt is mutatja, hogy J. DUBOIS időközben rájött a disztribúciós módszer felhasználásának korlátaira, és így áttér a transzformációs módszerre, amelyet egyébként eredeti módon és elődeihez képest számos újítással alkalmaz. Módszerének igazolására a második kötet bevezetőjében három olyan tényezőt említ, amelyek szerinte nem kaptak megfelelő jelentőséget az eddigi nyelvi leírások során: a) maga a transzformáció, amelyet úgy definiál, mint bizonyos morfo-szintaktikai szabályok alkalmazását a magmondatra; b) a transzformáció alkalmazásának okai is — amelyek a hagyományos nyelvtanban alig vizsgált agrammatikalitással vannak összefüggésben; c) az az implicit kapcsolat, amelyet a beszélő a produkált mondat és a grammatikailag lehetséges mondatok között felállít, és amely nyilvánvalóvá teszi a két elemzési módszer közötti különbséget és a transzformációs módszer szükségességét.

Az első három fejezetben az igei szintagma, a minimális mondat (magmondat) meghatározásával, továbbá az igei és nominális szintagmák közötti korrelációk problémájával foglalkozik. Az igei szintagma elemzése során érinti a szintaktikai kapcsolás (rekció) problémáját is, amely hosszú idő óta főképp a tárgyasság kérdésével azonos. Az igére alkalmazott tárgyas (transitif) jelző helyett az évszázadokkal ezelőtt alkalmazott — és sok szempontból világosabb — „actif” jelzővel jelöli azokat az igéket, amelyek tárgynak nevezett bővítmény kapcsolására képesek. A sokat vitatott indirekt tárgy problémáját pedig az *à* és *de* prepozícióknak — mint nominális szintagma „demarkátoroknak” — redundáns jelként való felfogásával oldja meg. A problémának ilyen módon való lezárása azonban éppen a használt kritériumok heterogén volta miatt — ami az eddigi kísérletekre is jellemző volt⁶ — közelről sem tekinthető megnyugtatórnak. Világosan kiderül ez J. DUBOISnál is, amikor a magmondatokat kénytelen két osztályba sorolni: befejezett (phrase achevée) és befejezetlen (phrase inachevée) mondatok, ahol az utóbbiak az előbbiekből származtathatók egy ún. „törő” transzformációval:

$$P = SN_1 + (V) + (SN_2) \rightarrow (SN_1) + (V)$$

⁴ Vö.: Grammaire Larousse du XXe siècle, Paris, 1936. Larousse.

⁵ 228. l.

⁶ Vö.: A. BLINKENBERG, Problèmes de la transitivité en français moderne, København, 1960.

Il mange des pommes de terre — Il mange

A befejezetlen mondat fogalmának bevezetésével azonban visszacsempészi a már többek által kifejtett igei „incomplétude” gondolatát, amit a tárgyassággal összefüggésben, mint a rekió okát, miértjét említettek és így éppen az elemzés kiindulópontja a magmondat-meghatározás során teret enged a szemantikának. J. DUBOIS elemzésének ez a sajátos buktatója is bizonyítja, hogy egy mondattani elemzés egzakt, formális úton történő leírása csak akkor valósítható meg, ha az igei szintagmát pontosan definiáltuk és határait pontosan megszabtuk.

Az ige ragozási rendszerére vonatkozó fejtegetései lényegesen különböznek nemcsak a hagyományos nyelvtantól, ahol az osztályozás egyrészt az infinitívus alapján, másrészt az idő-jelek szabályossága, illetőleg „rendhagyó” volta alapján történt, hanem többek között A. MARTINET² strukturális módszerrel történő igeelemzésétől is. J. DUBOIS nem az igealakok, hanem az igetövek disztribúcióját tekinti alapvetőnek. Bizonyos értelemben az R. A. HALL (i. m.) által megkezdett utat folytatja, de amíg R. A. HALL az igető magánhangzója alapján végzi az osztályozást, addig J. DUBOIS az igetövek száma szerint. Ezáltal a „rendhagyó ige” — a franciául tanulók réme — mint kategória megszűnik létezni, legalábbis elméletileg. Hét ragozási osztályt állít fel aszerint, hogy az igéknek hány tövük van a lehetséges 7 tö közül (pontosabban 8 tövet kellene említeni, mert az *être* ige esetén időnként megjelenik egy sajátos tö). Az első osztályt az *être* ige alkotja, a második és harmadik osztályt a *faire*, *aller*, *pouvoir*, *vouloir* és *avoir* igék adják 6, illetőleg 5 lehetséges tövük alapján. A többi osztályokban a tőszám csökkenésével növekszik az egyes osztályokba tartozó igék száma. Ez a szám legnagyobb a hetedik ragozás (egy-tövények) a hagyományos nyelvtan -er végű igéi esetében. Didaktikai, gyakorlati szempontból azonban nem nyerünk semmit azzal, hogy az igéket a hagyományos nyelvtan 3 osztálya helyett 7 osztályba soroljuk, elméleti szempontból pedig az igető-meghatározás bonyolult problémaival találjuk magunkat szemben.

A kötet központi fejezetét a passzív transzformáció elemzése adja. Ennek feltétele az, hogy a jelentést megtartva a mondatot alkotó szintagmák helyét felcseréljük. Ebben a felfogásban a hagyományos nyelvtanban passzívumnak nevezett szerkezet csak a négy lehetséges transzformáció egyikeként jelenik meg. A teljesen új passzívum-felfogást a következő mondatokkal lehet szemléltetni:

1. *Le soleil jaunît les papiers — Les papiers sont jaunîs par le soleil*
2. *Le soleil jaunît les papiers — Les papiers jaunissent au soleil*
3. *L'humidité gâté les fruits — Les fruits se gâtent à l'humidité*
4. *Pierre tombe sous le choc — Le choc fit tomber Pierre*

Információelméleti fogalmakkal magyarázva megállapítható, hogy a passzív alak redundáns, következésképpen „költésesebb”. Felmerül tehát a passzív alak választásának miértje. Ez az első alkalom tudtommal, hogy a passzív alak választásának okait valaki — sikerrel — magyarázni tudja a francia grammatikában. Nemesak a passzív transzformációra, hanem általában a transzformációra vonatkozóan is figyelemre méltó elemzése. Az eddigi transzformációs leírások során ugyanis főleg a szintaktikai modellek szerkezetének leírására szolgáló szabályok megalkotására (felsorolására) törekedtek, és alig vagy egyáltalán nem merült fel az egyes ágrajzok és átalakítások leírásán túl az egyes modellek választásának, a transzformáció okának a kérdése. J. DUBOIS magy érdeméért tudhatjuk be, hogy kitűnően hasznosítva a neurolingvisztika területén szerzett tapasztalatait és kísérleteinek eredményeit, megpróbál választ adni erre a kérdésre és a „klasszikus transzformációs iskolához” képest továbblép.

Gyakorlatilag a transzformációt csak konkrét nyelvi anyagon (a nyelvi linearitás szabályainak megfelelően) tartja leírhatónak, tehát az ún. „performance réalise” szinten. A beszélő viszont a mondatot egy mondat-előkép („projet de phrase,”) alapján hozza létre, ahol a közlés különböző elemei nem egymásután, hanem egyidejűleg jelennek meg. Ebben a perspektívában a transzformáció arra szolgál, hogy kiküszöbölje a grammatikailag helytelen mondatokat. J. DUBOIS kimutatja például, hogy szükséges a passzív alak választása (a transzformálás) azokban az esetekben, amikor a mondat szemantikai értelemben vett alanya hiányzik (*La lumière est éteinte*), amikor kétértelműség megszüntetése szükséges (*X est un préfet actif. Ses mérites ont été hautement appréciés par le gouvernement*), továbbá ott, ahol az utalást eltörljük egy határozatlan névmással, a nominális

²A. MARTINET, De l'économie des formes du verbe en français parlé, *Studia philologica et litteraria in honorem. L. Spitzer* 1958, 309–326. 1.

szintagmák élő-élettelen sorrendjének megtartása érdekében (*Un passant a été renversé par une voiture*).

A passzív transzformációhoz hasonló módon elemzi a tagadás problémáját is. A transzformáció alapszabálya — a jelentés megtartása alapján a negatív transzformáció az első lépésben különbözik a hagyományos nyelvtanban leírt tagadás szabályaitól, mivel a *P* mondatra alkalmazott *T* negatív transzformációval csak újraírjuk a pozitív mondatot: *Pierre ignore l'anglais — Pierre ne sait pas l'anglais*. Az elemzésnek ez az első lépése ugyanis arra szolgál, hogy kideríthetők legyenek a negatív transzformáció okai.

A passzív transzformációhoz hasonlóan a negatív transzformáció is redundáns, tehát költségesebb mondatot hoz létre. Ezt a redundanciát nemcsak a *pas* elemmel történő tagadás esetén észlelhetjük, hanem akkor is, ha a transzformáció lexikális szubsztitúció segítségével valósul meg (a megfelelő osztályba tartozó ellentétes szegmentum kikeresése is „költséges”). J. DUBOIS ebből a negatív transzformáció alapvető okát vezeti le. Ott, ahol nincs megfelelő antonim ige — mint például a leggyakoribb igék esetében (*être, avoir, pouvoir, aller* stb.) a tagadásban való újraírás az egyetlen megoldás. Mivel azonban az újraírás szabályai szerint például a *j'ai un crayon* mondatnak tagadó alakjában nem a *je n'ai pas de crayon* felel meg, fel kell tételezni egy nemlétező alakot, azaz a *je n'ai pas de crayon* egy hipotétikus (*je*) + (*avoir*)⁻¹ + *un crayon* mondat negatív transzformációjának eredményeként jön létre, ami előzőleg feltételez egy *a*¹ → *a* transzformációt. Ezzel kapcsolatban azonban felmerül a kérdés, hogy mennyiben jogos és helyes nemlétező nyelvi elemekkel operálni. Talán éppen a feltételezett bináris rendszerű transzformáció inadekvát volta magyarázza azt, hogy míg a passzív transzformáció esetében az egyes szerkezet típusokat világosan el tudja határolni, a negatív transzformáció a legkülönbözőbb szerkezet típusokat mutatja.⁸

Ebben a kötetben foglalkozik a szerző a mondatalkotó szegmentumok hierarchiájának kérdéseivel, valamint a melléknéveknek és adverbális melléknéveknek az igei szintagmában betöltött szerepével.

Az utolsó fejezetben, a közlés két alapvető típusát, a hagyományos nyelvtan által direkt és indirekt (J. DUBOIS terminológiájában „énoncé-récit”, illetve „récit d'énoncé”) stílusnak nevezett közlési módot és a közöttük levő kapcsolat megvilágítása céljából az időhatározószók alapvető oppozícióit vizsgálja.

J. DUBOIS nyelvtana minden kétséget kizáróan eredeti, minden a francia nyelvre eddig alkalmazott strukturális leírástól különböző nyelvelemzés. Nemcsak az egyes alakok disztribúcióját és lehetséges transzformációit vizsgálja, hanem magyarázni igyekszik az egyes alakok kiválasztásának a nyelvi struktúrából eredő okait is. Elemzési eljárása azonban időnként vitára ösztökél. Vitatható a nyelvben nem létező alakokkal való bizonyítás, bizonyos oppozícióba állított nyelvi egységek összevethetőségének jogossága. Számos érvény mellett nem lehet elhallgatni azt sem, hogy J. DUBOIS nyelvtana jelenlegi formájában nem látszik alkalmasnak sem a francia anyanyelvűek, sem a franciául tanuló külföldiek gyakorlati nyelvi és grammatikai ismereteinek fejlesztésére. Nemcsak az elméleti problémák túlsúlya, hanem a két kötet között meglevő — és már említett — módszerbeli egyenetlenség is megnehezíti a könyv ilyen irányú felhasználását.

Később írandó és gyakorlati, pedagógiai-didaktikai szempontokat is figyelembe vevő munkákban azonban nagyon jól használhatóak lesznek eredményei a francia (vagy igeib) nyelv szerkezetének leírásához

OLÁH TIBOR

Ю. Д. Апресян: Экспериментальное исследование семантики русского глагола

Москва, 1967. Академия Наук СССР, Институт Русского Языка. 250 l.

Az ismertetésre kerülő könyv egy 1961-ben indult, széles körű szemantikai jellegű kutatásról számol be, amelyből a könyv íróján kívül a modern szovjet nyelvtudomány számos jeles képviselője is — közvetve vagy közvetlenül — kivette részét. A szerző hatalmas, mintegy 20 000 mondatra és kifejezésre tehető nyelvi anyagot dolgozott fel, kiépítve az orosz igék szemantikájának szintaktikai tulajdonságaik alapján történő analízisének rendszerét.

⁸ „La transformation négative ... revêtira des formes diverses selon l'incidence de la négation dans la phrase minimale et à ce moment seulement apparaîtront éventuellement plusieurs modalités différentes de la transformation négative”, II. 134. l.

A könyv két alapvető részre oszlik: az elsőben a modern szemantika általános összefüggéseinek leírása található, a második rész a szerző által felállított rendszert és ennek működését mutatja be terjedelmes nyelvi anyagon. Ez utóbbi részhez egy szótár is kapcsolódik, amely a vizsgált orosz igék listáját foglalja magába.

Az első nagy témakör, amellyel APRESZJAN foglalkozik, a nyelvészeti szemantika tárgyának problémája. A jelentésnek négy fajtáját különbözteti meg, úgy mint denotatív, szignifikatív, szintaktikai és pragmatikai jelentést.¹ Ezek közül a továbbiakban csak a denotatív jelentéssel, azaz a nyelvi jelnek a jelölt valóságágrészlethez való viszonyával, és a szignifikatív jelentéssel, azaz a nyelvi jelnek a valóságágrészlet visszatükrözött, gondolati képehez való viszonyával foglalkozik.

A modern szemantika érdeklődésének középpontjában a mondat, a predikatív szerkezet jelentése áll. A mondat jelentésével foglalkozó kutatások a beszélő embernek arra a képességére irányították a figyelmet, hogy ugyanazt a gondolati tartalmat különböző mondatokban ki tudja fejezni. A beszélőnek ez a képessége APRESZJAN szerint csak akkor érthető, ha feltételezzük, hogy létezik egy, a közvetlen megfigyelés számára nem hozzáférhető szemantikai nyelv (семантический язык), amelyen a gondolati tartalom rögzítődik. A szemantikai nyelv elemeit szemantikai jellemzők (семантические признаки) képezik. E jellemzők kombinációjából keletkezett halmazok alkotják a természetes nyelv szavainak és mondatainak jelentését. A szemantikai jellemzők adott halmazának a természetes nyelv különböző szerkezetei felelhetnek meg, így lehetséges az, hogy különböző mondatok azonos gondolati tartalmat hordoznak. Ennek alapján a beszédtevékenység a szemantika szintjén úgy képzelhető el, hogy a beszélő a szemantikai nyelv elemeiből szemantikai halmazokat épít fel, majd ezeket „lefordítja” a természetes nyelv szavaira és szintaktikai szerkezeteire. APRESZJAN véleménye szerint a szemantika tárgya a szemantikai nyelv. Az ember beszédtevékenysége úgy modellálható, hogy leírjuk a szemantikai nyelvet, megadva a szemantikai jellemzőket, ill. ezeknek halmazait, és megadjuk azokat a szabályokat, amelyek segítségével a szemantikai nyelv a természetes nyelvre fordítható.

A szemantikai leírásnak négy alapvető követelményt kell kielégítenie: 1. A nyelv szemantikájának leírásánál meg kell különböztetni a tárgy-nyelvet, amelyet leírunk, és a metanyelvet, amellyel a leírás történik. 2. A leírandó nyelv alapvető egységének nem a szót, hanem a mondatot, pontosabban a predikatív szerkezetet kell választani. 3. A leírandó nyelv predikatív szerkezeteinek halmazát egymással ekvivalens osztályokra kell tördelni olyan módon, hogy az azonos jelentésű predikatív szerkezetek ugyanabba az osztályba kerüljenek. Így lehetőség nyílik a szemantikai nyelv megragadására, mert minden osztály egy bizonyos szemantikai jellemzőnek vagy a jellemzők egy bizonyos halmazának fog megfelelni. 4. Igyekezni kell olyan szabályokat találni, amelyek lehetővé teszik az azonos jelentésű — itt Apreszjan a denotatív jelentést érti — szerkezetek egymásba történő átalakítását. A szabályokat úgy kell megválasztani, hogy minél több ekvivalens osztályra lehessen alkalmazni őket, azaz, hogy minél általánosabbak legyenek.²

Hogyan lehet felépíteni a nyelv szemantikáját eleget téve a felsorolt követelményeknek? APRESZJAN elgondolása a következő: a szemantikai kutatás tárgya, a szemantikai nyelv, a közvetlen megfigyelés számára hozzáférhetetlen, és ezért közvetlenül nem írható le. Olyan mesterséges szemantikai nyelvet kell szerkeszteni, amellyel, mint metanyelvvvel, megragadhatók a szemantikai jellemzők és halmazaik, valamint a közöttük levő összefüggések. APRESZJAN feltevése szerint a szerkezetek szintaktikai jellemzői alkalmassak a mesterséges szemantikai nyelv létrehozására. Ugyanis több jelenség határozottan arra utal, hogy a szerkezetek szintaktikai és szemantikai jellemzői között szoros összefüggés van. Ez az összefüggés elsősorban a szótárban jelenik meg úgy, hogy az azonos jelentésű szavaknak azonosak a szintaktikai tulajdonságai, és fordítva. A jellemzők szoros kapcsolata lehetővé teszi, hogy a szavak, ill. a szerkezetek szintaktikai tulajdonságaival megadjuk szemantikai jellemzőiket, azaz jelentésüket. Egy hasonlaltal megvilágítva az elköpzelés lényegét: a mélytengeri kutatások során az emberi szem elől rejtve maradt tengerfenéknek a felületére bocsátott ultrahang-hullámokkal tapogatták le. A visszaverődött hanghullámok minőségéből elégséges információt nyernek a tengerfenék feltérképe-

¹ Szeretnén megjegyezni, hogy ez a felosztás megegyezik az általános jelelméletben használatos jelentés-fogalom felosztásával. L. G. KLAUS, Semiotik und Erkenntnistheorie.

² A szemantika-elmélet tárgyának és feladatának ilyen jellegű meghatározása ZSOLKOVSZKIJTÓL és MELCSUKTÓL származik, akik egyébként maguk is végig figyelemmel kísérték APRESZJAN munkáját. L.: A. K. Жолковский, О правилах семантического анализа. Машинный перевод и прикладная лингвистика, 1964, вып. 8., A. K. Жолковский—И. А. Мельчук, О возможном методе и инструментах семантического синтеза. Научно-техническая информация, 1965, № 6.

zéséhez. A szintaktikai jellemzőkkel hasonlóképpen igyekszünk „letapogatni” a szemantikai jellemzőket és halmazait.

A szintaktikai jegyekkel megvalósítható a nyelv szisztematikus szótárának összeállítása. A szótár rendszerjellegét a következő követelmények kielégítésével lehet biztosítani: 1. A leírandó nyelv minden elemét egyértelműen meg kell határozni. 2. A leíró elemek számának kisebbnek kell lennie a leírt elemek számánál. 3. A leíró elemekről elég-séges információt kell szereznünk ahhoz, hogy az elemekkel a leírandó elemek olyan osztályozásait hozzassuk létre, amelyek alkalmazhatók a mondatok analizisének vagy szintézisének.

APRESZJAN az orosz igék szemantikájának az előbbieken ismertetett tézisek alapján történő leírására egy úgynevezett experimentális modellt dolgozott ki. Az experimentális modell a nyelv analitikus modelljei közé tartozik: adott nyelvi anyagból igyekszik kielemezni a nyelvi összetevők osztályait és a közöttük levő összefüggéseket. Módszere a disztribúciós és a transzformációs analízis, úgy, ahogy azt HARRIS koncepciójában megismertük.³ Sajátossága abban áll, hogy az elemzés során kísérleti szituációkat teremt olyan módon, hogy az adott korpusz adott nyelvi formáinak elemeit disztribúciós és transzformációs átalakításokkal átrendezi vagy megváltoztatja. Így az elemzőnek lehetősége nyílik arra, hogy olyan jelenségeket is szemügyre vegyen, amelyek az adott véges nyelvi korpuszban nem találhatók meg, de azon belül mesterségesen előállíthatók.

Az általános elméleti bevezetés után kerül sor az orosz ige szemantikájának disztributív-transzformációs leírására. A feladat így fogalmazható meg: ismert az orosz nyelv grammatikája, és adott a grammatikához tartozó helyes mondatoknak a halmaza. Megvalósítandó az orosz igék szemantikájának szisztematikus leírása. A leírás nyelveként (metanyelvként) az igék szintaktikai jellemzőiből épített mesterséges nyelv fog szolgálni.

Mint látható, a szemantikai leírás a szintaxis bázisára épül. APRESZJAN céljainak legjobban a függőségi grammatika egy általánosított, a közvetlen összetevők grammatikájához közelálló változata felel meg. E grammatika először morfológiailag analizálja a szöveget, majd a szóalakokat (словоформы) osztályokba rendezi úgy, hogy az ekvivalens szóalakok egy osztályba kerüljenek, végül megállapítja a mondaton belül a szóalakok közötti közvetlen szintaktikai viszonyokat. A grammatikához tartozó helyes mondatok halmazával kapcsolatos fejtegetésekre nem térhetünk ki.

A grammatikából nyert információk alapján ki lehet dolgozni az igei szerkezetek szintaktikai jellemzőinek rendszerét, a szemantikai leírás metanyelvét. APRESZJAN az igei szerkezetek szintaktikai jellemzőin az ige lehetséges disztribúciót és transzformációt érti. A disztribúciós jegyek kétfélék: atomi és kiterjesztett konstrukciók. Az atomi konstrukciók (ядерные конструкции) olyan igei kifejezések, amelyekben az ige mellett álló összes bővítmény kötelező, vagy a bővítmények csak az igével állnak közvetlen szintaktikai viszonyban. Pl.: Несколько рот составляют батальон (minden bővítmény kötelező), Он делает зажигалку из патрона (minden bővítmény az igével áll közvetlen szintaktikai viszonyban). Az atomi konstrukcióból kiterjesztett konstrukciót (совместимые конструкции) kapunk, ha az ige egyik kötelező bővítményének szerepében álló szóalakat vagy előjárás kifejezést felcseréljük egy másikra úgy, hogy az igei kifejezés értelmes maradjon, vagy ha egyesítünk két olyan atomi konstrukciót, amelyek csak egy, nem kötelező bővítményben különböznek. Pl.: Он искал книгу на столе — Он искал книгу в шкафу vagy Он бьет лошадь по спине és Он бьет лошадь кнутом — Он бьет лошадь кнутом по спине. Valamely konstrukció transzformja az a konstrukció, amely az eredeti konstrukcióval azonos lexikai morfématát tartalmaz, és amelyben az elemek szintaktikai viszonyai megegyeznek az eredeti konstrukció megfelelő elemei között fenálló szintaktikai viszonyokkal. Pl.: Критик организует группу → группа организована критиком. Az egymáshoz tartozó atomi, kiterjesztett és transzformációs konstrukciókban az ige denotatív jelentése mindig változatlan marad.

Az igei jelentésének leírásánál a szintaktikai jellemzők meghatározott sorrendben következnek egymás után: először az atomi, majd a kiterjesztett konstrukciók, végül a transzformációk. Közben a kevesebb elemet tartalmazó konstrukció megelőzi a több elemet tartalmazót.⁴

Valamely igei szerkezet valamely szintaktikai jellemzője az ige egyik jelentését határozza meg. APRESZJAN ennek alapján egy disztributív-transzformációs szótárt állít

³ Valószínűleg nem véletlen, hogy APRESZJAN ezt a módszert választotta. Jól ismert az amerikai deskriptív nyelvészet azon, APRESZJANÉVAL rokon elképzelése, hogy az azonos, pontosabban hasonló jelentésű nyelvi elemek mindig azonos környezetben fordulnak elő, vagyis azonos a disztribúciójuk. Az azonos disztribúciójú elemek alkotnának egy szemantikai osztályt. L.: Z. S. HARRIS, Distributional structures. Word, 1954, v. 10, No. 2—3.

⁴ APRESZJAN a szintaktikai jellemzők formális rendszerét dolgozta ki. Mi az egyszerűség kedvéért nem formális és kissé elnagyolt meghatározásokat adtunk, reméljük, hogy nem az érthetőség rovására.

össze, melyben az igék jelentését a disztributív és transzformációs jegyek adják meg. A szótár szócikkjei egy fa formáját mutatják, amelyben minden ág az ige egy jelentésének felel meg. A jelentéseket takaró szintaktikai jellemzők az előbb leírt sorrendben követik egymást. Illusztrációként bemutatjuk a ставить ige cikkének egy részletét:

Ige	Atomi konstrukció	Kiterjesztett konstrukció	Transzformáció
ставить	$N_1^1 V N_2^2$ (ставить рекорд)	o	$N_2^2 V_{c\pi} N_1^1$ (Рекорд поставлен им)
	$N_1^1 V N_2^2$ (ставить диагноз)	$N_1^1 V N_2^2 N_3^3$ (ставить диагноз больному)	$N_2^2 V_{c\pi} N_1^1$ (Диагноз поставлен врачом)
	$N_1^1 V N_2^2 N_3^3$ (ставить компресс больному)	$N_1^1 V N_2^2 N_3^3 N_4^4$ (ставить компресс больному на спину)	$N_2^2 V_{c\pi} N_1^1 N_3^3 (N_4^4)$ (Компресс поставлен больному на спину)
		$N_1^1 V N_2^2 N_3^3 z a N_4^4$ (ставить студенту отметку за ответ)	$N_2^2 V_{c\pi} N_1^1 N_3^3 (z a N_4^4)^5$ (Отметка поставлена профессором студенту за ответ)

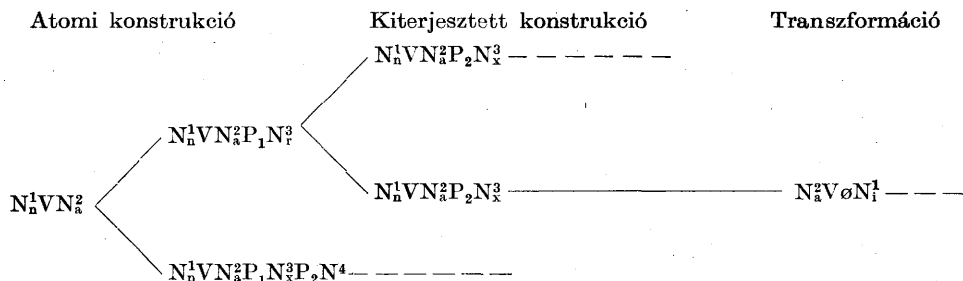
APRESZJAN a következő lépésben az igei szerkezetek elemei osztályozását építi fel. Ez úgy történik, hogy sorra veszi a szintaktikai jellemzőket, és az egy szintaktikai jellemzőnek megfelelő igei szerkezeteket egy osztályba sorolja. Az igei szerkezetek $N_1^1 V N_2^2$ konstrukcióival jellemzett osztálya például így fest:

$N_1^1 V N_2^2$: брать лопату, нести мешок, сознавать опасность, строить дом, танцевать вальс, томить картошку, ставить рекорд stb.

Az egy osztályba került igei szerkezetek igéinek azonosak lesznek a szemantikai jellemzői. Vannak osztályok, amelyek közvetlen szemantikai interpretációt engednek meg. Az egyik osztály elemeit például a видеть, замечать, понимать, предполагать, чувствовать igékkel képzett szerkezetek alkotják. Ezek az igék az „információs tevékenység” szemantikai jellemzővel rendelkeznek. Természetesen az ilyen szemantikai interpretációnak nincs jelentősége, hiszen az igék jelentésének leírása a szintaktikai jellemzők mesterséges nyelvén, nem pedig a természetes nyelven történik.

Az elemi osztályozás alapján létre lehet hozni az igei szerkezetek hierarchikus osztályozását. A hierarchikus osztályozásban tulajdonképpen nem teszünk mást, mint az elemi osztályozásokban kapott osztályoknak megfelelő halmazok metszeteit képezzük. A hierarchikus osztályozás struktúrája megegyezik a szótári cikkek struktúrájával, azaz előbb az atomi, majd a kiterjesztett és végül a transzformációs konstrukciók következnek. A különbség az, hogy míg a szótári cikk esetében egy bizonyos igét tartalmazó szerkezeteket jellemeztünk, és az eredmény az ige különböző jelentése volt, addig a hierarchikus osztályozásban az összes igei szerkezeteket az összes szintaktikai jellemzők alapján osztályozzuk, és az eredmény úgy interpretálható, mint különböző szemantikai osztályok.

A hierarchikus osztályozás gyakorlatilag a következőképpen építhető fel: vesszük valamely atomi konstrukció által az elemi osztályozásban meghatározott osztályt, és tovább tördeljük kisebb osztályokra, melyeket az adott atomi konstrukcióhoz tartozó kiterjesztett és transzformációs konstrukciók fognak jellemezni. Íme a hierarchikus osztályozás egy részlete:

⁵ N = nomen, V = verb, P = előjáró, $V_{c\pi}$ = szenvedő ige, V = igei fő személyragozás nélkül. A felső indexek a nomenek sorszámtól jelölik a konstrukcióban: n = alany, a = tárgy, d = részes, i = eszk. hat., g = bir-tokos, x = az előjárótól függő eset. P indexei az előjárók megkülönböztetésére szolgálnak.

A hierarchikus osztályozás során kapott valamely végső osztály szintaktikai jellemzői szintaktikai paradigmát (синтаксические парадигмы) képeznek. Úgy is mondhatnánk, hogy ha egy végső, tovább már nem osztható osztálytól visszafelé haladunk a hierarchikus osztályozás ágain, és összegyűjtjük a csomópontokban álló szintaktikai jellemzőket, akkor megkapjuk az adott végső osztály szintaktikai paradigmáját. Valamely szintaktikai paradigma egy bizonyos jelentés kifejezésének különböző szintaktikai formáit adja meg. Például:

$N_1^1VN_2^2$	Ответственность страшит его.
$N_2^2V_{cs}N_1^1$	Он страшится ответственности.
$N_2^2V_{cs}N_1^1$	Он (у)страшен ответственностью.
$N_1^1yVN_2^2$	Ответственность устрашает его.

A szintaktikai paradigmák listáját APRESZJAN a szótár grammatikájának nevezi. A szótár grammatikája lehetővé teszi azonos jelentésű kifejezések egymásba történő átalakítását.

A szótárnak, az osztályozásoknak és a szótár grammatikájának felépítésével Apreszjan meg is oldotta a kitűzött feladatot. A továbbiakban még számos jelentős problémát érint, ezekre azonban már nem térhetünk ki. A hátra levő részben néhány megjegyzésünket szeretnénk ismertetni a bemutatott művel kapcsolatban.

1. Első észrevételünk az APRESZJAN kutatásának alapján álló szemantika-elméletet érinti. Ha APRESZJAN felfogását összehasonlítjuk a KATZ—FODOR-féle szemantika-elmélettel⁶, rögtön szembeötlik az előbbi legjellemzőbb sajátága. A KATZ—FODOR-féle szemantika kifejezetten interpretatív jellegű: a szintaxis által generált szintaktikai struktúrákhoz rendel jelentést. Ezzel szemben APRESZJAN szemantikája határozott generatív vonásokkal rendelkezik. Megfelelő kidolgozás esetén nem csak szintaktikai struktúrák szemantikai interpretációjára lehet alkalmas, hanem arra is, hogy egy bizonyos jelentéshez megkeresse a szintaktikai kifejezés különböző formáit.

Bár az ismertetett műben APRESZJAN analitikus modellt épített fel, a modell alapján álló szemantikai elgondolás generatív vonásai mégis könnyen felismerhetők. A szintaktikai paradigmák ugyanis lehetővé teszik, hogy valamely adott igei szerkezethez azonos jelentésű igei szerkezeteket generáljunk.

2. Az utóbbi időben a nyelvészek fokozott figyelemmel fordulnak a szemantikai problémák felé. A kutató munka főképp egy formális szemantika-elmélet létrehozására irányul. APRESZJAN feltétlen érdeme, hogy az orosz igék szemantikájának formális rendszerét építette ki, jelentős lépést téve ezzel egy formális szemantika-elmélet felé.

3. APRESZJAN analitikus modellt szerkesztett. Ennek-ellenére vannak munkájának olyan részei, melyek kapcsolatba hozhatók a generatív grammatika Chomsky-féle koncepciójával.⁷ APRESZJAN az igei szerkezetek hierarchikus osztályozásában az igék szemantikai osztályait ragadta meg. Ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy a mondatok generálásánál, ha a szintaxisból szemantikailag interpretálható, azaz szemantikai szempontból is korrekt mondatstruktúrákat akarunk nyerni, akkor az állítmány szerepét betöltő ige mellett álló névszói bővítményeket úgy kell megválasztani, hogy azok megfelelőjenek az adott ige szemantikai osztályának. Nyilvánvaló, hogy ehhez a névszói szerkezeteknek az igékéhez hasonló osztályozására van szükség. A CHOMSKY-féle grammatika alkategorizáló szabályai és az általuk bevezetett szintaktikai-szemantikai megkülönböztető jegyek ezt a célt, vagyis a szófajok szintaktikai-szemantikai osztályainak megragadását szolgálják. Ebben a megvilágításban már nem nehéz felismerni a közös vonást APRESZJAN osztályozása és CHOMSKY alkategorizálása között.

4. Apreszjan munkája tanulságos és hasznos lehet a lexikográfia szempontjából APRESZJAN az ideális értelmező szótár szócikkeit a következőképpen képzei el:

	Grammatikai jelentés	Lexikai jelentés
Paradigmatika	1. A szó alakjainak rendszere	3. A szó szemantikai jellemzői
Szintagmatika	2. A szó használatának szintaktikai feltételei	4. A szó lexikai kapcsolatai

⁶ J. J. KATZ—J. A. FODOR, The structure of a semantic theory. Language, 1963, v. 39, No. 1.

⁷ NOAM CHOMSKY, Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts. MIT Press 1965.

A hagyományos értelmező szótárak csak részben biztosítják a szükséges információkat. Általában kevés figyelmet fordítanak a szótári elemek grammatikai jelentésére. Sajnálatos módon a szemantikai jellemzők megadása is csak részben valósul meg. A lexikográfusok a szavak jelentésének meghatározásánál legtöbbször az adott szó szinonimáira támaszkodnak, ami a szótáron belül tautológikus körök kialakulásához vezet. Ezzel kapcsolatos a hagyományos értelmező szótárak egy másik hiányossága: nem válik szét bennük világosan a leírandó nyelv és a metanyelv. APRESZJAN szótára mentes az elsorolt hibáktól, így például szolgálhat egy, a hagyományosnál tökéletesebb szótári rendszer kidolgozásához.

5. Bár APRESZJAN munkája egészében és részleteiben is meggyőző, mégis van egy komoly ellenvetésünk teóriájával szemben: nem valószínű, hogy a szintaktikai jellemzők rendszerével maradéktalanul le lehet írni valamely nyelv szemantikáját. A disztribúciós-transzformációs jellemzők ugyanis gyakran nem tükrözik a tényleges viszonyokat. Így például az учиться, изучать, заниматься igék jelentése rokon, mondhatnánk: azonos, de szintaktikai jellemzőik különböznek. A példából világos lehet, hogy Apreszjan rendszere sok esetben nem tud mit kezdeni a szinonim jelentésekkel. További problémát jelenthet az is, hogy a szintaktikai jellemzőkkel a feltételezett szemantikai nyelv elemeinek csak meglehetősen durva közelítését lehet adni.

Befejezésül csak annyit szeretnénk mondani, hogy APRESZJAN könyve nagyon tanulságos, és joggal tarthat igényt a nyelvészek érdeklődésére.

TERESTYÉNI TAMÁS

Ruth Hirsch Weir: Language in the Crib

Hága, 1962. Mouton and Co. 220 l.

A Janua Linguarum sorozatban megjelent könyv egyszerre tartozik több diszeiplínába. Úgynevezett „case-study”, vagyis egy eset tudományos leírása. Olyan kísérlet, mely a gyermeknyelvészet, a gondolkodás és nyelv pszichológiája és a deskriptív nyelvészet tudósait és szakembereit egyaránt érdekelheti.

A gyermeknyelvészet kísérletezési módszere sajátos természetű. Egyetlen eset megírása is megfelelhet a tudományos kísérlet igényeinek. Weir munkája azonban ennél jóval több. A Stanford egyetemen dolgozó pszichológus, nyelvész, pszicholingvisztikával foglalkozó amerikai édesanya gyermeke nyelvi anyagát dolgozta fel, egy sajátos szempontból beállított hely- és időmetszetben. Igen jó példa arra, miként lehet a nyelvi leírást előlányosan leszűkíteni és minimális adatokból maximális következtetést levonni.

A könyv felépítése nyelvi leírás és nyelvtatisztikai adatok együttese. Mint mű bizonyos objektív szimmetriát mutat. Maga a könyv egy adott korpusz rendszerezését végzi el, míg függelékként magát a korpuszt közli: egy két és fél éves gyermek elalvás előtti monológjainak anyagát.

R. JAKOBSON, G. MILLER és a szerző előszavai után a könyv bevezetése a kísérlet ismertetését tartalmazza.

1. A kísérlet

A kisgyermek (Anthony) elalvás előtti monológjait néhány hónapon át magnetofonon regisztrálták. Már előzőleg megfigyelték azt a szokását, hogy mikor ágyába feküdt, elalvás előtt „önmagában beszélt”. Önmagával társalgott, helyesebben képzeletbeli személyekkel, megszemélyesített játékokkal. A gügyögés korán, a gyermek gondolati-nyelvi fejlődésének e korai stádiumán már a kísérlet megkezdése előtt túl volt, de az elalvás előtti beszélgetésekben a gügyögés olykor újra megjelent.

Külön vizsgálati szempontként merült fel három nyelvi réteg összehasonlítása:

- az elalvás előtti beszélgetések nyelvi anyaga,
- az ébrenlét állapotában lefolyt beszéd,
- a felnőtt-környezet beszédei.

Külön fejezetben ismerteti a szerző a gyermek környezetét és előéletének adatait. A kísérlet időpontjában 28–30 hónapos, minthogy első gyermek volt, erős individuális foglalkozás jutott osztályrészül.

Környezetében, egy-két kivételtől eltekintve, senki sem használta a „petit langage” szavait (a gyermek nyelvi fejlődésében átmenetileg megrekedt hiba-rendszer elemeit). Tónika érthetően beszélt, családon kívüli személyek is jól meg tudták érteni.

A környezet nyelvi tisztasága nem bizonyult annyira egyértelműnek. Az egyetlen angol anyanyelvű ember édesapja volt, aki Boston környékén született és iskoláit is ott végezte. Az új-angliai amerikai angol nyelvjárástól édesapja csak csekély mértékben tért el (tremulánsok használata, hátul képzett mély hangok magas hangok helyett stb.). Anyja kettős anyanyelvű: német és cseh. Felsőbb iskoláit már az Egyesült Államokban végezte. Beszédében érezhető volt a nem anyanyelvű személy angolsága. Tónika környezetében volt egy svéd leány is, aki az angolt erős svéd sajtásokkal beszélte. (Az *Anthony*-ban az interdentális spiráns helyett alveoláris zárhangot használt.) A magnetofonfelvételek idejében egy dán vendég is lakott a családnál, aki ugyancsak idegenszerű angolt beszélt.

A korpuszt tartalmazó 9 szalag 1961 júniusa és augusztusa között készült. A korpusz az álomba hajló beszélgetések napi egymásutánjaiból áll. Minden este egy nagy mondat, melyet a jellemző *sleep* szócska választ el a következő nap soronkövetkező mondatától. E rendkívül szűk anyag mégis elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy egy sajátos nyelvi „idiolect” (egy konkrét egyén saját nyelvhasználatának) leírását adja.

2. A korpusz ismertetése

Az elalvás előtti beszélgetések nyelvi rendszere több szinten kerül bemutatásra. Az egyik rész: a fonológia, és grammatika, a másik rész: a beszédanalízis.

Az alsóbb ábrázolási szintekből fokozatosan felsőbb szintek ábrázolásáig emelkedő rendszer egyre tágabb területeket ölel fel, s míg az első részben a leírás csak strukturális, a második részben már funkcionális is.

2.1. *Fonológia* A fonológiai tárgyalás során a prozódiai megfigyelések megelőzik a tulajdonképpeni gyermek-fonémarendszer ismertetését. Az intonációs görbék közül a gyermek mondatdallamaiban az ereszkedő a leggyakoribb, majd gyakoriságban ezt követi az emelkedő, legkevésbé gyakori az állandó szintű mondatdallam. Ezeket a mondatdallamtípusokat azonban nem használja se kontrasztíve, sem megkülönböztető funkcióiban. Ennek oka valószínűleg a környezetében tartózkodó, nem angol anyanyelvű személyek jelenléte. A gyermek intonációtípus készletének aktív funkciója a mondathatárok jelzése. A szintaktikailag nehezen megragadható gyermek-mondatok, a bonyolult ellipszisek analízisének a dallamtípus záróiránya és a szünet ad lehetőséget a helyes analízisre. A hangsúlyozásban általában nem követ el „hibát”, csak annyit, hogy a hangsúlyozást a kellettén erősebben használja beszédében. Hangsúlyozása olykor ingadozást is mutat, és előfordul az is, hogy egyszerre több szótagot is hangsúlyoz.

A prozódiai jegyek ismertetése után a szerző bemutatja a gyermek erősen redukált fonéma-rendszerét. A fonémákat — jakobsoni értelemben — artikulációs jegyek kötegének fogja fel. A gyermek nyelvének magánhangzó-rendszere:

I	U
E	O
A	

ahol az (I)-nek négy, az (E)-nek 3, az (U)-nak 2, az (O)-nak szintén 2, és az (A)-nak csak egy variánsa van.

Külön fejezetben foglalkozik az író a magánhangzók ingadozásával. Ennek elemzése során tájnyelvi variánsokat is találhatunk a gyermek nyelvében. A magánhangzók aránya és frekvencialistája után tér rá a szerző a félhangok (glides) és mássalhangzók tárgyalására.

Zárhangok és nazálisok zöngés és zöngétlen párjait elemezve előbb a (p, b, t, d, k, g) részrendszert emeli ki, melynek többször lesz funkciója a beszéd játék-céljának elemzésekor. A likvidák, rés-hangok és affrikáták elemzése szintén statisztikai kutatásokkal egészül ki.

Ezekben a táblázatokban többek között a zöngés-zöngétlen, a veláris-bilabialis-alveoláris, a hátul és elől képzett hangok szembeállítását, a nem-magánhangzók frekvenciasorozatát, végül a magánhangzó-mássalhangzó szembeállításainak százalékos arányait adja a szerző. A hangsoportok leírására külön fejezetet szentel. Ebben a gyermek nyelv-

vében előforduló két-három-négy mássalhangzós csoportok realizációját mutatja be. A szavak fonológiai formáit, a szótagszerkezeteket újabb fejezetben ismerteti. A szótag-típusok eloszlását is záró táblázat adja meg.

2.2. *Grammatika* A fonémaszinten történő ábrázolás jól kidolgozott hagyományok nyomdokaiba léphetett. Ugyanez áll a morfológiára is. A grammatikai ábrázolás felsőbb ága: a szintaxis azonban nem válhatott egzakttá mondattipológiatai kutsi módszerek hiányában. Más jeles gyermeknyelvészek véleményét WEIR kísérlete megerősítette: a gyermek hamarabb sajátítja el a szintaxis szabályait, mint a morfológiát.

A morfológiai ragozások területén Tónika esetében nehezen dönthető el: megtanulta-e a paradigmákat, vagy pedig csak elszórt lexikai egységekként sajátította el az egyes szavak ragozott alakjait. A kísérlet azt mutatja, hogy a paradigmák legegyszerűbb alakjait megtanulta. A többes szám zöngés és zöngétlen realizációjában ingadozás tapasztalható a gyermek nyelvhasználatában, a mellékevek fokozását nem ismeri, így nem is lát grammatikai összefüggést pl. a *good* és *better* között, melyek közül az utóbbi csak szórványosan fordul elő a korpuszban.

Az igeragozás megtanulása során a folyamatos alakokat és a múltat sajátította el a kísérlet időpontjában, de a kétszavas igéket, pl. *get up* különálló igei alakoknak tekintette. A rendhagyó igealakokat sűrűn eltévesztette.

A személyes névmás első személyű morfémája helyett saját nevét használta, és a szóképzés terén csak két jelenséget ragadott meg.

A Fries osztályozásából ismert tartalmas és funkció-szavak százalékos aránya Tónika korpuszában: 81,8% „content words” és 18,2% „function-words”. Szófajok szerinti gyakoriság eloszlási táblázatok zárják a morfológia alfejezetét.

A szintaxisról szóló fejezet előbb a mondat kategóriája fölött szereplő paragrafus-ról szól, mellyel részletesen majd a beszédanalízisről szóló fejezetben foglalkozik. A szerző azonban már itt magasabb egységből kívánja a mondatot le származtatni.

Paragrafus és mondat között szerepel egy másik kategória: a „szekvencia”. A szekvencia mondat, amely háromféle lehet:

1. build up (mondat és bővítése),
2. break down (mondat és redukálása),
3. completion (mondat és kiegészítése).

A mondatok osztályozása tehát formai szempontból, helyesebben a formai szempontok egyikéből vizsgálva az egymás után következő mondat sorokon belüli egybevetés. A „build up” egyik példája pl.:

Block;

Yellow block;

Look at the yellow block.

A „break down” egyik esete:

Anthony jump out again;

Anthony jump;

A „completion” egyik esete:

Look at those pineapples;

In a pretty box.

A szekvenciák, illetőleg mondat sorok e magyarázó jellegű része után magának a gyermek nyelvnek e korpuszbéli mondatai kerülnek elemzésre.

Tónika beszédében a legsűrűbben előforduló mondat formák a parancsoló-felhívó jellegű mondatok. E mondatok Fries rendszerében: II. szó-osztály egyszerű, ragozatlan formájában és utána vagy nem következik semmi, vagy az első szóosztály folytatja. Egyszerűbben: ige + főnév. A VP formán kívül egy sereg másfajta parancsoló-felhívó jellegű mondat is szerepel a korpuszban. 5–6 szavas imperatívuszos mondatok is előfordulnak, melyek részletes elemzésétől ezúttal eltekintünk.

A kijelentő mondatok friesi képlete: I. osztály + II. osztály stb. E típusok között Tónika beszédében sűrűn szerepelnek az úgynevezett ekvációs szerkezetek, mint például: *Here is another hat.*

Vannak azonban e korpuszban háromtagú mondatok is: NP + VP + NP. Az ige és bővítménye között nemcsak tranzitív relációk fordulnak elő, mert Tónika már ismeri a viszonyzavas tárgy használatát is.

Az alapsémákon végzett nyelvtani átalakítások között leggyakoribb a tagadás a *do* segítségével és az ellipszisek szerfelett gazdag rendszere. A főnevek mellé jelzők is sorakoznak, sőt itt-ott összetett mondat is előfordul. A parancsoló-felszólító és a kijelentő mondat formáknál sokkal ritkábban használja Tónika a kérdő mondatokat. A *why* kérdőszavas kérdés csak a kísérlet befejezése után hat hónappal indult meg beszédében. A *do* segítségével képzett kérdőforma még nem szerepel, de a tagadó parancsoló forma igen.

A kérdőszavak közül csak a *which, who, what* morfémák jelentkeznek. A frazeológiai egységek közül Tónika csak egyet-kettőt ismer.

A fonológia és a grammatika rendszere után a gyermeknyelv lexikona kerül bemutatásra. A szókincset ábécéjében adja a szerző és frekvencia-indexek jelzik az egyes szavak előfordulási számát. Minden ragozott alak külön szónak számít. Ha egy szó két szófajba tartozik, a szókincs-lista ezt külön megadja (pl. *jump* n. és *jump* v.). Körülbelül 600–700 szó teszi ki Tónika álom előtti monológjainak a szókincsét.

Mi az, ami ebben a szókincsben a nappali beszélgetések lexikonával szemben megdöbbentően más? E lexikon szegénysége, kisszámúsága és a belőle kombinálható közlések téma-szegénysége is. Az álomba boruló külvilág dolgaiból kevesebb látszik és kevesebb szóra is van szükség jelölésükre. Stabil környezet, változatlan tárgyak, színek, foltok veszik körül a nyelv megszületésének színhelyét: a bölcsőt.

Az egyes szavak frekvencia-vizsgálata szintén elgondolkasztató. A lepedő nem-perszonalizált formában 125-ször fordul elő. Minden egyéb gyakori főnév ama tárgyak és játékok jele, amelyek vele voltak a bölcsőben vagy közel estek hozzá a szobában. A szókincsből különös frekvencia-erővel emelkedik ki egy szó, mely nappali szókincsében alig szerepel: a Bobo tulajdonnév. E szó funkciója szinte mindig a monológok képzeletbeli partnere.

2.3. *Beszéd-elemzés.* (Discourse-analysis) Az eddig ábrázolt anyag már önmagában is a gyermeknyelv sajátos szegmentumának leírása lehetne. A szerző azonban maximálisan ki akarja aknázni anyagát. Ezért — de valószínűleg nemcsak ezért — lép a magasabb reprezentációs szintre s elemzi a mondatnál nagyobb beszédegységeket. HARRIS „Discourse analysis”-ében, mely talán az egyetlen kicsit hasonló munka, bár egészen más területen, ugyancsak azt a törekvést láthatjuk, hogy valaki a fordítás területén, tisztán formai eszközökkel, mondatnál magasabb egységek fordítását kísérli meg. HARRIS-nél a mondatstruktúra felett a szövegstruktúra jelentkezik.

WEIR gyermekének nyelvi korpuszát paragrafusokra bontja fel. Egy paragrafus több mondatból áll. A fakadó élet fényében szűk és jól áttekinthető a denotátum: a gyermek külvilág. Megszámolhatók tehát azok a relációk is, melyek a személyt hozzáfűzik. A szerző jó megközelítéssel dolgozhat.

Ez a közelítés: JAKOBSON kommunikációs modellje. (Style in Language. T. A. SEBEOK kiadásában: Linguistics and Poetics. New York, 1960.) BÜHLER három nyelvi funkciója JAKOBSON-nál hattá bővül:

1. ábrázolás	4. metanyelvi
2. felhívás	5. költői
3. érzelemkifejezés	6. fatikus

E funkciók ismertetésétől eltekinthetünk, kizárólag a 4. és 6. igényel egy kis magyarázatot.

A metanyelvi funkció a beszélőnek az a beszédeseménye, beszédeselekménye, amelyben nem ábrázol, nem szólít fel, nem fejez ki érzelmet stb., hanem a nyelvi rendszert: a grammatikát és a fonológiát gyakorolja. Ez gyakran egyesül a költői-játékos funkcióval. A fatikus funkció tulajdonképpen jelentés nélküli hanganyag képzése az egyes beszédaktusok között fennálló szünet kitöltésére. („Zajképzés a csatorna nyitvatartására.”)

E mondatnál magasabb nyelvi egység, a paragrafus WEIR deskriptív technikájában oly módon ragadható meg, hogy bizonyos beszédfunkciók sorozatát kapcsolja a paragrafusokban szereplő mondatokhoz vagy szekvenciákhoz. Egy mondatnak természetesen lehet több funkciója is. Ezeket a formai-funkcionális egységeket tipizálja. A legalsó szinttől, a legkisebb egységtől egészen a legmagasabbig mindenütt szerepel az úgynevezett „visszhang”-jelenség vagy „imitációs”-jelenség, az echolálás. A mondatok között az ilyent „kvotációs-mondat”-nak nevezi. A gyermek — esetleg egy hangot, egy szót vagy egy mondatot pusztán csak visszhangként ismételi, ha előtte mondták. Ez esetben dekódolás nélküli kódolás forog fenn. Nem érti, nem tudja a rendszerben elhelyezni és éppen ezért ezek a nyelvi szegmentumok gazdátlanul lebegnek a nyelvi anyagban. A beszédelemzés során kitűnik, hogy az egyes paragrafusok rejtett módon teljesítik egyik-másik nyelvi funkciót. Hadd hozzunk egy példát:

1. *Look at those pineapple;*
2. *In a pretty box;*
3. *And cakes;*
4. *What a sticks for cakes;*
5. *For the click.*

Míg az első két sornak van jelentése a gyermek számára, és nem a felszólító-felhívó funkció a primér, addig a *cakes*-től kezdve a beszéd költői-metanyelvi funkciója látszik érvényesülni. A szótagszerkezetek bizonyos szimmetriát mutatnak:

1. sor 5 szótag,
2. sor 5 szótag,
3. sor 2 szótag,
4. sor 5 szótag,
5. sor 3 szótag.

A 3. és az 5. sor együttvéve 5 szótagot ad ki, mint az összes többi sor önmagában. A hangúlyeloszlás is szabályszerűséget mutat. Ha csak egy hangsúly szerepel egy sorban, az az utolsó szótagon van, mint a 2, 3, és 5. sorban. Az első sorban 3, a 4.-ben kettő van.

Fonológiai szabályszerűség is látszik e paragrafusban. Lássunk egy példát!

Az (1) az első sor első hangja és az utolsó sor utolsó szavában még egyszer szerepel. Az (1-k) mássalhangzós szótagtípus az első és az utolsó szó fonológiai alakja. A *click* szó jelentését a gyermek nem ismerhette, tehát kizárólag a hangokkal való játék vezethette e szó alkalmazására. A bilabiális (p) kétszer szerepel az első sorban, zöngés és zöngétlen bilabiális zárhangok egyesével szerepelnek a második sorban. A szóvégi (ksz) a második sor végén, a harmadik sor végén fordul elő egyszer és a negyedik sorban kétszer. A magánhangzók eloszlása szintén szabályszerűséget mutat. E példa részletes ismertetése sejtetheti, milyen szabatosan elemezte a szerző azt a 18 paragrafust, melyeket a korpuszból elkülönített.

Szabályszerűség uralkodik a jelentések területén is. Szerző hivatkozik WALLON megfigyeléseire, melyek szerint a gyermeki gondolkodásban négyféle asszociáció lép fel:

- a) kontrasztív,
- b) asszonánsz,
- c) identifikáló,
- d) pszeudoidentifikáló.

Így szerepelnek Tónika beszéd-szegmentumaiban: a színek szembeállítás, a hasonló hangzású szavak játékos szembeállítás (*up here, over there*) stb.

A felhívás-felszólítás funkcióját leggyakrabban a vocativusban álló főnevek teljesítik. A denotatív funkció viszont a legcsekélyebb ebben az anyagban, amit részben a kijelentő mondatforma alacsony frekvenciája is bizonyít. Az egyetlen narratívjellegű paragrafus csupa kvotációs (visszhang)-mondatból áll. De antonimák és metonimák használata, az emfatikumok, a régebbi fejlődési fázisból pszichológiai regresszióként visszatérő gügyögések mind eltörpülnek a már említett és JAKOBSON által megfogalmazott funkciópáros: a költői és a metanyelvi funkciók mellett. A paragrafusok e funkciós tipológiáját elemezve azt vesszük észre, hogy egy-egy alvás előtti monológ lényegében többek között egy sajátos nyelvóra, melyet a gyermek önmagának ad. Szubsztitúciós listák (bár igen szűk terjedelműek), transzformációs szabályok, fonetikai gyakorlások — mindez játékos formában. A helyettesítő gyakorlatok mindenféle viszonylatban előfordulnak: főnév főnévvel, paradigmák egymással, névmások egymással és főnevekkel, igék egymással. Akad olyan paragrafus, melyben Tónika az *and* kötőszót gyakorolja, van olyan, ahol a számneveket.

Felkiáltások teljesítik az érzelmkifejezés funkcióját. A fatikus funkciót pedig ilyen sorok mutatják:

- nÁm, bÁm,
- kIdi, kIdi, kIdi
- bÁm, bÁm,
- kIdi, kIdi, kIdi.

Az elalvás előtti gyermeki beszéd korpusza 18 paragrafusból áll. Mindegyiket rövid értelmező magyarázat követ.

Míg az A paragrafus 6 mondatból áll, a B 28-ból. A 28. jól mutatja a funkciók hierarchikus elrendezését. Az első három sor játék a hangokkal:

- That's office;*
- Look Sophie;*
- That Sophie.*

A következő sor három domináló funkciója az érzelm kifejezés:

Come last night;

Good boy;

Go for glasses.

A *H* paragrafus paradigmatis játéka:

And a smiling;

Anthony can smile;

Can smile.

Hangok és jelentések közös játékos kombinációja viszont gyakran ad összetett funkciókat. Ilyen például a paranomázia, amely játék a hangok csekély változtatásával, másrészt játék az ebből keletkező jelentésváltozással.

Megjegyezni kívánjuk, hogy WEIR korpuszából és saját megfigyeléseinkből egyaránt úgy véljük, hogy a költői-metanyelvi funkciónak van olyan alesete, amelyben a lehetséges, de általában meg nem valósuló nyelvi alakzatokat gyakorolja a gyermek. A nyelvi elemek sorrendjében fellelhetők olyan helyek, ahol elvileg — bizonyos elemek vagy elem sorok végtelen számú ismétlése válik lehetővé. Az *R* paragrafusban szereplő *mamamama* szerintünk inkább az elem-szaporítás metanyelvi játéka, mintsem egyszerű kettőzés. Saját megfigyeléseinkben az *Apipa* becéző szó vagy az *Amama* változó szótag-számban való ismétlése is ezt a magyarázatot igényelheti.

3. Értékelés

Hogyan értékeli a szerző saját munkáját? És hogyan értékeli a másik két előszó írói?

„Megkísérletem a nyelv strukturális leírását” — írja WEIR az előszóban, majd deszkriptív módszerrel magyarázza. Érinti a szinkronia és diakronia megkülönböztetésének nehézségeit is.

A szerző munkájának értékét egy eset tanulmányozásán kívül még két tekintetben ismeri fel:

1. könyve hozzájárulhat a gyermeknyelv további kutatásaihoz,

2. hozzájárulhat a belső beszéd tüzetesebb megismeréséhez.

Mindkét szempont igazságát el kell ismernünk, de mielőtt még rámutatnánk egy sor egyéb értékére, vessünk egy futó pillantást ROMAN JAKOBSON és GEORGE MILLER előszavaira.

Előszavában JAKOBSON felhívja a figyelmet arra, hogy e könyv a nyelv egyik eddig homályosan ismert tartományába vezeti el az olvasót. A VIGOTSKIJ szovjet pszichológus kutatásai nyomán úgy tudtuk, hogy a belső beszéd, fizikai megnyilvánulása előtt, pszichológiailag szerveződik meg. Tónika anyagából a fordított utat is látjuk: az irányt a külső beszédből a belső beszéd felé. A mi mindennapi beszédünk külső partnert igényel. Hallgatóra, dekódolóra van szükségünk, ha beszélünk. Gyermek egocentrikus beszéde nem igényli ezt, csak eltűri. A bölcső nyelvének ismerete tehát közelebb visz minket a belső beszéd megismeréséhez. Tónika monológjai túl ezen a lehetőségen — elvezethetnek álmunk beszédének elemzéséhez is: az álmok beszéde verbális viselkedésünk területén nagy szerepet játszik.

Ha a belső beszéd és az álom beszédének határzónáját nyelvészetileg elemezzük, speciális redukciónak és sűrítésnek figyelhetünk fel. Szinte valamennyi nyelvi szinten radikális ellipszisek, csonkulások vehetők észre.

Mint már a beszédanalízis ismertetésénél láttuk, nem egy szekvenciánál háttérbe szorul a nyelv megismerő, ábrázoló funkciója. Más funkciók kerülnek előtérbe. A mondatok felépítése és lebomlása (build up, break down) erősen emlékeztetnek Tónika játszadozásaira, melyek során játékaikat összeszereli, majd újra szétszereli. JAKOBSON szerint bizonyos paragrafusok a nyelvi funkciók hierarchikus egybefonódásán kívül mintapéldáknak a verbális és képi gyermek-művészetnek és egyben pszichoanalitikai dokumentumok is.

A másik előszó írója a legismertebb amerikai nyelvpszichológus G. MILLER. Előszavában párhuzamot von FREUD „sense in nonsense” gondolata és WEIR ilyen jellegű eredményei között. Tónika álom előtti monológjainak felnőtt-beszédű ellenpárját Joyce „Ulysses”-ében találja meg, egy felnőtt öntudatlan beszédében. MILLER, WEIR könyvét értékelve, őt „megdöbbenésének” ad kifejezést:

1. Hogy lehet az, hogy minden anya tudta ezt, de a tudomány még sohasem érintette?

2. Miért nem hallottunk erről többet, ha mindenki tudta? Miért nem beszéltek az anyák arról, hogy gyermekük elalvás előtt egy pár percig félhangosan beszélget önmagával?

3. Megdöbbenő, hogy Weir kísérletének következményei nem felelnek meg a „learning theory”-k (a tanulásméletek) eddigi eredményeinek. Tónika intuitív nyelv-tanulásában ugyanis nincs motiváció, nincs se jutalom, se büntetés. (Jutalmazó motívumnak legfeljebb a megnövekedett nyelvi kompetencia tekinthető.)

4. Csodálatos, milyen félelmetes módszertani következményei lehetnek e könyvnek. Ha hosszabb időszakon át és több gyermekkel végeznék el ezeket a kísérleteket, az eddiginél sokkal mélyebben lehetne behatolni a nyelvi rendszer és a „beszéd — gondolat” témájába.

5. Megdöbbenő, mennyi mindent tud — bár intuitíve — egy 30 hónapos gyermek magáról a nyelvről! A helyettesítések, transzformációk kiterjedt szabály-hálózatát gyakorolja.

MILLER egyik-másik megdöbbenéséhez kritikai és javasoló megjegyzéseket is fűz. Kifejti, hogy a könyv főhőse, a vizsgált gyermek három szókincsreteg szempontjából elemezhető:

- a) amit megért,
- b) amit használ,
- c) amit alvás előtti monológjaiban használ.

E gondolatlan kapcsolatban MILLER javasolja az értett nyelv, vagyis a dekódolási képesség vizsgálatát hasonlókorú gyermekeknél.

WEIR alaposan ismeri a gyermeknyelvészeti irodalmát, széles körben tájékozott, erős bibliográfiai háttérrel lát neki munkájának. Nincsen olyan részletmegfigyelés elemzése sorában, melyet ne vetne egybe LEOPOLD, CARROLL, BERKO, MCCARTHY, JAKOBSON, OHNESORG vagy mások megfigyeléseivel.

WEIR műve több tudomány határán felmerülő, értékes, mindannyiunkat megtermékenyítő munka. Nemcsak mű és eredmény a gyermeknyelv kutatói számára, hanem egyben javaslat, sugallat, módszertani útmutató is.

Mégis úgy gondoljuk, hogy WEIR deskripciója még a következő elemekkel lenne kiegészíthető:

a) a lexikon mellé szintagmajegyzéket is adhatna az író. Ez ugyan sok esetben átfedést jelentene a korpusz elliptikus mondatstruktúráival, de egy sereg kettős kapcsolat regisztrálását tenné lehetővé.

b) Az ábécé rendben adott lexikon mellé szinkrón-rendszerű szókincset is adhatna. Megadhatná részletesebben a „content words” és a „function words” további alcsoportjainak százalékarányát. Így például megtudhatnánk, hogy kilenc viszonyszót ismer Tónika az alvás előtti monológokban. A szóosztályok grammatikai rendszerezését esetleg valamely szemantikai rendszerezés is követhetné.

c) Egzaktabb mondattipológia birtokában tüzetesebb analízist végezhetne.

d) Legalább kisebb szelvényekben ki kellene egészíteni az álom-korpuszt a nappali beszéd egy-két regisztrálásával. A szerző következtetéseiben e két beszéd viszonyára hivatkozik, de ez utóbbiból egyetlen jegyzőkönyvet sem prezentál.

E megjegyzéseink után hadd térjünk rá azokra az értékelő-bíráló gondolatokra, melyek a „Bölcső nyelve” című könyv mondanivalójából — felfogásunk szerint — egyenesen következnek:

1. Weir munkája *nyelvi deskripció*. Mint ilyen nyelvi anyagok felállításának módszertani útmutatójának is tekinthető. Az élet hajnalán feltáruuló szűk denotátum lehetőséget ad arra, hogy egyszerre érvényesítse a nyelvészeti, pszichológiai és logikai szemantika szempontjait is. Ha e kis mikro-világ viszonyítható a szűk nyelvi anyaghoz, nem lehetne-e belőle — sok hasonló kísérlet elvégzése során — extrapolálni a *felgömbösödött normális nyelvének* jelentésszféra problémáira?

De megindítója lehetne e nyelvi leírás egy másfajta tudományos sorozatnak is. Vajon csak az amerikai gyermek álom előtti monológja ilyen? Igaza van-e JAKOBSONnak, amikor általános hangtörvények felállítására törekszik? Hiszen az ő érdeke, hogy kimutassa a szoros összefüggést a gyermeknyelv és az afáziasok nyelve között, és e két végletből halad következtetéseiben a normál-nyelv szerkezetének megismerése felé. Ábrázolhatnánk-e nemzetközi kooperációban, azonos vagy nagyjában azonos feltételek mellett élő gyermekek beszédfejlődését *kontrasztív* modell alapján?

WEIR műve a nyelvi leírás szinte minden szintjét érinti. Hibája, hogy nem egyetlen egységes modellben végzi el azt. Eklektikus deskripció ez, mely jakobsoni fonológiát

egyesít friesi szintaxissal és hagyományos morfológiával. Nem volna-e értékesebb a gyermeknyelv sajátos, egységes nyelvi modelljét — akár hipotetikusán deduktív úton is — megkísérteni?

A beszédelemzés során a paragrafusok elkülönítése — felfogásunk szerint — nem csak prozódiai módszerrel lehetséges. Nem marasztalhatjuk el a könyv egyik legérdekesebb megoldását: a nyelvi funkciók hierarchiája szerinti szegmentálást, de ezt későbbi fázisnak érezzük.

Abból, hogy a bölcső nyelve viszonylag teljes deskripció, egy sereg újabb perspektíva adódik. Mi mindenre használható fel ez a leírás? Sok ilyen leírás után vizsgálat alá vehetnénk magukat a beszéd-elméleteket is, a nyelvi funkciók elméletét is. JAKOBSON hat funkciójának teljessége mellett az egyes tételek egymáshoz fűződő logikai viszonyait nem stabilak.

Sok feldolgozott korpusz nyelvi információelméleti értékelése is lehetséges volna. Mindannyian tudjuk, hogy a gyermek — beszédfejlődése során — egyre tisztábban beszél. Amíg nem beszél tisztán, édesanyja addig is megérti. E gyermeknyelv szegmentumaiban mik az informánsok? Lehet-e mérni a torzulások kétségtelenül teljes információt közvetítő rendszerét? Kisgyermkek beszédében a magánhangzó sorok alternatív, több irányú információt közvetítenek. Még meg nem tanult fonémákat jó közelítéssel helyettesíthetnek más, már megtanult hangárnyalatok. Mennyire csökkenti a gyermeknyelv a normálnyelv redundanciáját?

Kimerítette-e WEIR gyermekének nyelvi leírását? Nem adott-e túl sokat és mégis egy kicsit keveset? Nem kellett volna-e mégis megpróbálnia — a beszédelemzés terén is — legalább elsőnek tisztán formális módszereket használni? A strukturális kétértelműség vajon nem mutat-e jó hibakód felállításának lehetőségére?

A gyermeknyelv deskriptív vizsgálatában egyaránt lehetővé válik a szinkrón és diakrón szemlélet érvényesítése. Ha azonban a diakróniát nem a saussure-i értelemben vesszük, hanem mint szinkrón szeletek együttesét, akkor a szinkrón leírás a munka folyamán mindig elsőbbséget élvez. A kis Tóni nyelvhasználata, beszéde gyorsabban változott e két hónap során, mint az általunk beszélt normálnyelv esetleg egy emberöltő alatt. Ha tehát statikusan ábrázoljuk, egy kicsit meghamisítjuk.

WEIR munkájában nem kaphatott helyet a generatív szemlélet. Munkája analitikus volt. Adott anyagon végezte vizsgálatait. De párhuzamosan ezzel a redukált szöveg elemeiből nem lehetne megkísérteni a szintézist is?

2. A bölcső nyelve azonban nemcsak a nyelvészek számára tanulságos, hanem pszichológusok és a nyelvélektan is meríthet belőle. MILLER és JAKOBSON erre utaló megjegyzésein túl, felmerülhet még egy gondolat. Nyelv és gondolkodás viszonyát nem értelmezhetné a nyelvész és a logikus is? Fogalom és szó, logikai ítélet és mondat, paragrafus és következtetés, nyelvi szegmentumok és gondolatformák milyen viszonyban állanak egymással? Nem lehetne-e formális logika és grammatika viszonyait az automata-elmélet legelvonatibb síkjain vizsgálni?

3. WEIR munkája azonban nemcsak deskripció és nemcsak iránymutatás nyelvészeti és lélektan számára, hanem nyelvoktatási tananyag is. E mű az első nyelv megtanulásának „röntgen-metszete”. Következtetni lehet belőle a második nyelv megtanulására is. E két folyamat lényeges eltéréseket mutat, de mutat egyezéseket is. Minden idegennyelvoktatási processzus alapkérdése kettős:

- a) a korpusz feldolgozása, a tananyag szervezése,
- b) az első nyelv preferenciális milieu-jének lehetőleg minél sikeresebb megközelítése.

Az anyanyelv és az idegen nyelv között hatalmas különbség van, de vannak hasonló, egyező pontok is. WEIR nem nyelvtanár, mégis nem egy helyen szembeötlő neki a feltűnő hasonlóság a nyelvtanulás és az alvás előtti monológok szinte didaktikusan szervezett anyaga között. Tónika dialógusai többek közt tananyag is. Az alvás árnyékában ábrándossá fordult beszéd-gondolkodás a játékos metanyelvi funkciókat domborította ki. De mit jelent ez a nyelvoktatás számára? Van a beszédcélok közt egy ilyen: metanyelvi, a nyelv fonológiájának, grammatikájának rendszerszerű gyakorlása. Ez a nyelvoktatás didaktikájának új elve: az automatizáció szükségessége. A gyermekben ez a funkció egyesül a költőivel. Egyesül-e a felnőttben is? Egyesülhet-e idegen nyelv oktatásánál is? És tudatossá tehető-e az, ami annyira intuitív?

A nyelvtanulás egyik motivációja szintén ugyanaz lehet, mint a kis Tónié: a megnövekedett nyelvi kompetencia jutalma.

Tónika korpusza hatalmas automatizációs gyakorlatrendszer. Helyettesítő listák, transzformációs gyakorlatok, fonémakontrasztok fonetikai realizációja bizonyos játékos szimmetria keretében.

Ugyanezek a modern nyelvoktatás követelményei. A beszéd megtanulása, az automatizáció, nem szövegközpontúság, hanem gyakorlat-központúság. Ha egy nyelvtanár minden megfigyelését regisztrálná, mennyi adalékot fűzhetne a nyelvészet munkájához! Talán még vissza is hathatna segítség a nyelvészet nem egy problémájának megoldásában.

Mindenesetre a gyermeki korpusz szintenként történő analízise megfelelő áttételekkel – mutatis mutandis – indokoltá tenné az idegen nyelvi tananyagok szintenként történő egzakt feldolgozását is.

Tónika paragrafusaiiban meggyőzően háttérbe szorul a jelentés a forma javára. A modern nyelvoktatásnak is ez egyik legsürgősebb feladata, hogy a tanítás első fázisában átmenetileg szétválasztva prezentálhassa a jelentést és a formát, a forma javára.

WEIR műve tehát igen nagy ösztönzést adhat a második és harmadik nyelv megtanulásának, illetve megtanításának problémáihoz is.

Úgy gondoljuk, e kifogások egyben dicséretet. A tudomány legkézenfekvőbb határmezsgyéjén mozognak. Bírálatunk elvontabb kifejezési formája tehát ez lehetne: a kísérlet megválasztásának zsenialitása nincs arányban az elvégzett mű kétségtelen kiválóságaival.

JAKOBSON és MILLER értékeléséhez hozzátettük szerény szempontjainkat. Végezetül hadd soroljuk fel e szempontokat még egyszer, a „Bölcső nyelve” című könyv érdemeit:

a) Fejleszti és módszert ad a gyermeknyelv kutatásához.

b) Mint viszonylag teljes deskripció utat mutathat a felnőttek normál nyelvének leírásához is, bizonyos kontrasztív modellek szerkesztéséhez is, és információelméleti következtetések is levonhatók belőle. — Alkalmas lehet hibakód felállítására is. — Mint nyelvi leírás sugallhatja a diakrónia és szinkrónia sajátos, egymást kiegészítő alkalmazását egy deskripción belül. Mint analitikus modell, kiegészíthető lenne, szintetikus anyaggal is.

c) Nyelv és gondolkodás viszonyának elemzéséhez segíthet és fényt vethet a pszicholingvisztika jövőjére is.

d) Mint az első nyelv tanulásának önkéntes formája sok tanulságot lehet belőle levonni a 2. és 3. nyelv, az idegen nyelvek tanulására és tanítására is, mind a tananyag-elmélet, mind a metodika szintjén.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE

Morris Funder: A Structural View of English

Indianapolis 1966. Ginn and Company. 108 + 59 l.

Roderick A. Jacobs & Peter S. Rosenbaum: Grammar 1-2

Indianapolis 1967. Ginn and Company. 60 + 66 + 53 l.

1. Az amerikai Ginn and Company kiadó hasznos sorozatot indított: olyan nyelvtankönyveket ad a pedagógusok kezébe, amelyek a nyelvtudomány legújabb eredményeit felhasználva igyekeznek hatékonytá tenni az anyanyelv oktatását. 1966-ban jelent meg MORRIS FINDER strukturalista nyelvtana, 1967-ben RODERICK A. JACOBS és PETER S. ROSENBAUM generatív nyelvtana. Mindkét tankönyvhöz tanári kézikönyv tartozik, amely az egyes leckék összefoglalását, ahol szükséges, értelmezését, valamint a feladatok megoldását tartalmazza. MORRIS FINDER, illetve a generatív nyelvtan szerzői szembenálló nyelvelméleteket képviselnek, ezért a tankönyvek sem egyidejűleg, egymást kiegészítve, sem egymás után nem használhatók; választani kell közülük. Ahhoz, hogy a tankönyveket értékelni lehessen, ki lehessen választani a jobbikat, a következő kérdést kell tisztázni: mi az értelme és a célja annak, hogy az anyanyelv grammatikáját tanítsuk az iskolában? Erre a kérdésre kétféle következetes válasz képzelhető el, attól függően, hogy mit értünk az *anyanyelv grammatikája* kifejezésen. Érthetjük ugyanis a nyelv rendszerét *per se*, vagy ennek tudományos leírását.

1.1 A kifejezés első értelmében az anyanyelv oktatásának tárgya a nyelv rendszere kellene hogy legyen, a második értelemben a nyelvtudomány módszerei és eredményei. Nézzük előbb az első álláspontot. Ha azt állítanánk, hogy a nyelvtanítás tárgya az anyanyelv rendszere, akkor szükségképpen abból kellene kiindulnunk, hogy a gyerekek nem tudják kellőképpen anyanyelvüket, amikor iskolába kerülnek. Az anyanyelv oktatásának célja tehát a nyelvtudás tökéletesítése. A másik esetben viszont — ha a nyelv-

tantanítás tárgyának a nyelvtudományt tekinténék —, kiindulópontunk ellentétes kelene hogy legyen, az ti., hogy a gyerekek az iskolába kerülve birtokában vannak nyelvük rendszerének, így a nyelvtanítás elé ugyanazt a célt kell tűzni, mint a többi tantárgy oktatása elé: tudományos ismeretek elsajátíttatását.

Ha az anyanyelv oktatásának céljára vonatkozó első álláspontot következetesen képviseljük, arra kell jutnunk, hogy az anyanyelv tantárgyszerű oktatásának nincs értelme. Ez a kijelentés képtelenül hangzik, de csak akkor, ha meg vagyunk győződve arról, hogy a gyerekek nyelvtudását (nyelvérzékét) egyetlen módon lehet tökéletesíteni, a nyelv szabályainak tudatosításával. A nyelvérzék fejlesztésének azonban nem ez az egyetlen, sőt nem is a leghatásosabb módja.

Ahhoz, hogy a nyelv betölthesse funkcióját, lehetővé tegye a beszédtevékenységet, arra van szükség, hogy szabályai automatikusan működjenek. Gondoljunk arra, hogy az idegen nyelvek oktatásakor éppen arra törekszünk, hogy a kérdéses nyelv szabályait automatizáljuk. Akkor mondhatjuk, hogy valaki tud egy idegen nyelvet, ha nem gondolkodik azon, hogy milyen szabályokat kell alkalmaznia ahhoz, hogy grammatikailag helyes mondatokban beszéljen, azaz, ha „folyékonyan” beszél. Azt erőltetni tehát, hogy valaki tudatosan alkalmazza anyanyelvének szabályait, ésszerűtlen, egyenesen káros lenne. Minderre persze azt lehetne mondani: senki sem kívánja, hogy a nyelvtanítás véget érjen a tudatosítás szintjén, a tudatosított szabályokat a továbbiakban automatizálni kell. De könnyű belátni, hogy az anyanyelv oktatása ily módon nem lenne más, mint fölösleges energiafecsérlés. Nem indulhatunk ki ugyanis abból, hogy a gyerekek egyáltalán nem tudják anyanyelvüket, amikor iskolába kerülnek, hiszen akkor nem tudnának beszélni, csak abból, hogy a nyelv szabályainak egy részét tudják, más részét nem. Nyelvtudásuk tökéletesítése ezért akkor lenne hatékony, ha azokra a szabályokra tanítanánk meg őket, amelyeket nem tudnak. Ha azonban ragaszkodunk ahhoz, hogy a szabályokat tudatosításuk révén sajátíttassuk el, akkor nem taníthatjuk csak a szükséges szabályokat, el kell sajátíttatnunk az egész szabályrendszert. Ahhoz ti., hogy egy nyelvi szabályt tudatosítani lehessen, a normális (hétköznapi) nyelvhasználatról át kell térni a grammatikai metanyelvre, a kérdéses szabályt grammatikai terminológiában kell megfogalmazni. Ez a terminológia azonban részleteiben érthetetlen, nem használható, így egyetlen szabály olyan elsajátításához, amely a szabály tudatosításán alapul, az egész metanyelv és az egész szabályrendszer ismerete szükséges. Ez pedig — akárhogy képzeljük is el azt az arányt, amely a helyesen használt szabályok és a gyerekek előtt ismeretlen szabályok között fennáll — nyilvánvaló erőpazarlás.

Ha célkitűzésünket — a nyelvérzék tökéletesítését — a leghatékonyabb módon akarjuk elérni, akkor nem tehetünk mást, mint hogy ezt a folyamatot az „eredeti nyelvvelsajátítás” mintájára szervezzük meg, vagyis állandóan javítjuk a gyerekek beszédében észlelhető hibákat, kritizáljuk beszédtevékenységüket, de teljes egészében a mindennapi nyelv szintjén maradva, példák és analógiák segítségével. (Ezt nem így szokták mondani, hanem amúgy ..., ez úgy hangzik, mintha azt mondanák, hogy ... stb.) Ha viszont ezt tesszük, akkor az anyanyelv oktatásában semmivel sem teszünk többet, mint bármelyik más tárgy anyanyelvű oktatása során, következésképpen e célra egy külön tantárgynak nincs létjogosultsága.

1.2 Ha az ellenkező előfeltevésből indulunk ki — abból, hogy a gyerekek iskolába kerülve tudják az anyanyelvüket, az anyanyelvi oktatás tárgya tehát a nyelvtudomány kell hogy legyen, célja pedig ugyanaz, mint a többi tantárgy oktatásáé: ismeretek elsajátítása —, hasonló eredményre jutunk. Bármilyen eltérő jellegűek ugyanis azok az ismeretek, amelyeket a különböző tantárgyak keretén belül tanítunk, abból a szempontból, hogy mire használhatók — kezdve azon, hogy közvetlenül alkalmazhatók-e a gyakorlatban, egészen odáig, hogy a hatásos emberi tevékenység általános háttereként és garanciájaként szolgálhatnak —, abban közösek, hogy olyan tevékenységformák hátterét vagy alapját képezik, amelyeket a tanulók nem sajátítottak el, mielőtt iskolába kerültek. S jóllehet az ismeretek egy részére semmilyen tevékenység nem épül a későbbiekben (de hogy kinél milyen ismeret marad kihasználatlan, az változó, jórészt az egyének a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyétől függ), lehetőség szerint mégis minden elsajátított ismeret aktualizálódhat valamilyen cselekvésben, hozzájárulhat ahhoz, hogy a tevékenység egyáltalán sikeres vagy még sikeresebb legyen. A grammatikai ismeretekkel azonban nem így áll a dolog. Nem lehet olyan helyzetet elképzelni, amely feltételezné, szükségessé tenné ezeknek az aktualizálását, tudatosítását. A beszédtevékenység minden embernél megelőzi a grammatikai szabályok tudatos ismeretét, és lényegénél fogva feleslegessé is teszi. Ha tehát ezekről az ismeretekről 100%-os bizonyossággal megállapítható, hogy — a grammatikusát leszámítva — minden tevékenység szempontjából fölöslegesek, akkor oktatásuknak nincs értelme.

1.3 Negatív következtetéseinkre két olyan álláspontból kiindulva jutottunk, amelyeket nálunk senki sem képvisel. Úgy konstruáltuk őket, hogy felbontottuk az *anyanyelv grammatikája* homoním kifejezést, és az anyanyelv oktatásának értelmére vonatkozó kérdést kétszer válaszoltuk meg, először az egyik, másodszer a másik értelmet tartva szem előtt. A jelenlegi anyanyelv-oktatás elveiben a kifejezés két értelme nincs megkülönböztetve. A kiindulópont az, hogy a gyerekek nem tudják jól anyanyelvüket, amikor iskolába kerülnek (értés: nem tudják jól anyanyelvük grammatikáját — az első értelemben —, ami abból látszik, hogy nem beszélnek kifogástalanul). Ezért az oktatás célja nyelvtudás- tökéletesítése: az anyanyelv grammatikájának elsajátíttatása, csak hogy itt a kifejezés már mindkét értelmében szerepel, ez viszont ellentmondó követelésekhez vezet: egyrészt ahhoz, hogy ismerjék tudatosan a nyelvi szabályokat, másrészt ahhoz, hogy beszéljenek kifogástalanul, azaz ne használják tudatosan ezeket a szabályokat. Az oktatás tárgya a rendszer tudományos leírása.

Ez a következtetlenség nem azért nem tűnt fel, mert senki előtt sem volt ismeretes, hogy a „grammatika” szó kétértelmű, hanem azért nem számoltak ezzel a kétértelműséggel, mert nem volt kellőképpen tisztázva a nyelvi viselkedés, a nyelvhasználat jellege, s így az anyanyelv oktatását a többi tantárgy mintájára képzelték el. És ahogy a dolog nyilvánvaló abszurditása miatt senkinek sem jutna eszébe megkérdezni, hogy pl. vajon a biológiát vagy a biológia nevű tudomány eredményeit kell-e tanítani az iskolában, úgy nem jutott eszébe senkinek sem feltenni az anyanyelv grammatikájára vonatkozó megfelelő kérdést. De semmilyen kényszerítő ok sem volt arra, hogy az elveket felülvizsgálják, hiszen az oktatás célt ért, legalábbis a célkitűzés egyik értelmében: minden gyerek jobban beszél az anyanyelvét, mikor elhagyja az iskolát, mint amikor odakerült. Továbbmegyek: mindaddig, amíg a nyelvi viselkedés jellegét és a nyelv szabályainak tényleges természetét nem fejtették ki egy konzekvens tudományos elmélet keretében — vagyis egészen a legutóbbi időkig —, nem is volt lehetőség arra, hogy komolyan meg lehessen alapozni egy másfajta — nem negatív — álláspontot, azaz nem volt olyan perspektíva, amelyből ésszerűen kritizálni lehetett volna a forgalomban levő elképzelést. (Az anyanyelvoktatás megszüntetésének követelése egyébként nemcsak ésszerűtlen, de megalapozhatatlan követelés is lenne. Mivel céloom elsősorban az volt, hogy az anyanyelvoktatás elveinek tisztázatlanságára felhívjam a figyelmet, a kifejtés kétségkívül egyoldalú kissé, nincs tekintettel az írásbeli kifejezőkészség fejlesztésének problematikájára, amely pedig nem azonos a beszédkészség fejlesztésének problematikájával. Ezt azért szükséges megjegyezni, mert nem szeretném, ha az a látszat keletkezne, mintha minden értelmet és érdemet el akarnék vitatni a hagyományos nyelvtanoktatástól.)

1.4 Mindaz, amit a korábbiakban a nyelvhasználat jellegéről mondtam, korántsem újszerű, teljes mértékben megfelel a köznapi elképzeléseknek. Bizonyára senkit sem lep meg az a kijelentés, hogy a beszédtevékenység alapjául szolgáló nyelvi szabályrendszert nem tudatosan alkalmazzuk a beszéd során, vagy az, hogy anyanyelvének rendszerét mindenki elsajátítja, függetlenül attól, hogy tud-e a szabályok létezéséről, vagy sem. Van azonban a nyelvi viselkedésnek egy jellegzetessége, amely nem olyan magától értetődő, és amelynek előtérbe állítása alapvetően megváltoztatta elképzeléseinket a rendszer jellegéről az utóbbi tíz évben. A nyelvi rendszer újszerű felfogása teszi lehetővé azt, hogy a jelenleginél ésszerűbb célt tűzzünk az anyanyelvoktatás elé. A nyelvi viselkedésnek ez a sajátossága teremtő jellege, ami annyit jelent, hogy minden beszélő korlátlan számú új, az alkalomnak megfelelő mondatot tud létrehozni, és ilyeneket hallva megérteni. Mi biztosítja a létrehozható mondatok végtelen számát? Nem tételezhetjük fel azt, hogy a nyelv elemeinek vagy a mondatok szerkesztési szabályainak száma végtelen, mert ebben az esetben lehetetlen lenne megtanulni egy nyelvet, csak arra gondolhatunk, hogy a szabályok természete biztosítja valamilyen módon azt, hogy véges elemből véges számú szabállyal végtelen számú mondatot lehet létrehozni. Nézzük meg a következő három mondatot: 1. *A ló üget.* 2. *A fehér ló üget a zöld mezőn.* 3. *A fehér ló, amelyet tegnap vettem a vásáron, üget a frissen hullt harmattal borított, zöld mezőn.* A 2. és 3. mondat az 1. kiterjesztései. A kiterjesztés elvileg a végtelenségig folytatható. (Gyakorlatilag határ szab neki az, hogy egy bizonyos hosszúságú túl elfelejtjük a mondat elejét, mire a végére érünk.) Ha alaposabban megvizsgáljuk a 3. mondatot, azt találjuk, hogy hat egyszerű állítást tartalmaz: *A ló üget a mezőn.* *A ló fehér.* *Tegnap lovat vettem a vásáron.* *A mező zöld.* *A mezőt harmattal borítja.* *A harmat frissen hullt.* Ha még egy elemmel megnöveljük mondatunkat: *A fehér ló, amelyet tegnap vettem a vásáron, üget a frissen hullt, csillogó harmattal borított, zöld mezőn,* növekszik eggyel azoknak az állításoknak a száma, amelyeket a mondat magában foglal, mégpedig *A harmat csillogó állítással.* Vagyis a mondatkiterjesztés nem más, mint hogy újabb és újabb állításokat (mondatokat) foglalnunk — elváltozott formában — az eredeti mondatba.

Ezzel a felismeréssel már birtokában vagyunk fenti problémánk megoldásának. Ha ugyanis a nyelvi szabályrendszer részben olyan szabályokból áll, amelyek egyszerű mondatok létrehozására szolgálnak, részben pedig olyan szabályokból, amelyek azt írják elő, hogy az egyszerű mondatokat hogyan kell elváltoztatni ahhoz, hogy más mondatokba illeszthetők legyenek, akkor a szabályrendszer segítségével végtelen számú mondat alkotható, mert annak semmilyen elvi határa nincs, hogy hány mondatot lehet egymásba ágyazni. Mindebből azonban az is következik, hogy minden mondatnak — a legegyszerűbbek kivételével — kétféle szerkezete van: az egyik az elhangzó mondat közvetlenül megfigyelhető szerkezete, a másik azoknak a szerkezeteknek az összessége, amelyek az elhangzó mondat alapjául szolgálnak. Az előző a mondat felszíni struktúrája, az utóbbi a mondat mélystruktúrája. A mondat mélystruktúrájától úgy jutunk el a felszíni struktúrához, hogy átváltoztatjuk, transzformáljuk a mélystruktúrát alkotó önálló szerkezeteket, így azok elveszítve önállóságukat, egyetlen bonyolultabb szerkezetté állnak össze.

Egyelőre nincs is szükség arra, hogy a nyelvi szabályrendszerrel többet mondjunk, az eddigiek már lehetővé teszik, hogy az anyanyelvoktatás elé új célt tűzzünk, az intellektuális képességek fejlesztésének célját. Ha ugyanis minden mondatot úgy kell tekintelnünk, mint a kétféle szabálytípus (egyszerű mondatok létrehozására vonatkozó szabályok és transzformációs szabályok) szukcesszív alkalmazásának eredményét, akkor minden kész mondat megoldandó feladatként fogható fel, amelynek megoldását a létrehozásában közreműködő szabályok megadása, azaz a létrehozás rekonstrukciója jelenti.

Miben tér el ez a rekonstrukció a jelenleg szokásos mondatelemzéstől? Mindenekelőtt abban, hogy eddig az elemzés nem ment túl a mondatok felszíni struktúrájának elemzésén, és nem volt formális. (Mindaddig egyébként, ameddig nem született meg az a felismerés, hogy a mondatoknak két struktúrájuk van, nem is lehetett a nyelvi rendszer szabályainak következetes formalizálását megvalósítani. Más kérdés, hogy a felszíni struktúrák formális elemzése tekintetében komoly eredményeket ért el a nyelvtudomány — különösen az amerikai strukturalizmus — a 20. században, és nálunk ezeket az eredményeket sem használták fel az oktatásban.)

Azzal, hogy a nyelv szabályrendszerét formalizált elmélet alakjában sajátítottuk el az iskolában, a matematikaoktatáshoz tesszük hasonlóvá a nyelvtanítást, egy mondat „megoldása” hasonló tevékenységet tételez fel, mint egy matematikai példa megoldása. További kutatás tárgya lehet a matematikai és nyelvészeti formalizmusok tanításának összehangolása, kölcsönhatásaik felderítése. Van azonban egy döntő különbség a két tárgy között: míg a matematikaoktatásban a gyerekeket mindig a megtanított anyag keretei közé kell szorítani, az elméleti ismereteknek mindig meg kell előzniük a feladatmegoldást — ha az elméleti anyag csak az egyismeretlenes egyenletek megoldásához elegendő, akkor nem követelhetjük a gyerekektől, hogy kétismeretlenes egyenleteket oldjanak meg, nem követelhetjük azt, hogy „fedezzék fel” azt a plusz elméleti ismeretet, amely a kétismeretlenes egyenletek megoldásához szükséges —, a nyelvtanításban ezzel szemben valódi alkotó-felfedező tevékenységre nyílik lehetőség, arra, hogy egy probléma megoldásához akkor is eljussanak a tanulók, ha a megoldáshoz szükséges plusz elméleti ismeretet maguknak kell felfedezni. Erre pedig azért van lehetőség, mert — nem tudatos formában — az egész nyelvi szabályrendszer a birtokukban van (minden gyereknek van nyelvi intuícója, míg matematikai intuícója csak a matematikai tehetségeknek van), így, ha megtanítjuk nekik a legegyszerűbb szabályokat, valójában módszert adunk a kezükbe, amelynek segítségével esetenként maguk externalizálhatják nyelvtudásukat.¹

Ez a fajta nyelvtanoktatás az intellektuális képességek fejlesztésén túl még egy haszonnal járna: megalapozná az idegen nyelvek oktatását. Azok a szabályok tudniillik, amelyek a mondatok mélystruktúráját létrehozzák, univerzális érvényűek, és univerzális érvényűek azok a műveletek is (permutáció, törlés, hozzáadás stb.), amelyeknek kombinációjából egy-egy transzformációs szabály felépül. (A transzformációs szabályok sorrendje, fajtái és a bennük szereplő műveletek egymásutánja, azonos fajta transzformációs szabály esetében nyelvenként változó.) A szabályok egy részének univerzalitása biztosítja, hogy ha bevezetjük a gyerekeket anyanyelvük generatív grammatikájába, egyúttal bevezetjük őket bizonyos mértékig bármely idegen nyelv grammatikájába is.

¹ Vö.: „... a grammatikai stúdium ... értékét nem lehet eléggé magasra becsülni, mert ez a logikai képzés kezdete; ... A grammatika tartalmát ugyanis az értelem sajátos termékei és meghatározásai, a kategóriák teszik ki; a grammatikában kezdjük először az értelem magát tanulni. A szellemi lényegiségek, amelyekkel a grammatika először ismertet meg minket, nagyon megfoghatóak az ifjúság számára, semmi szellemi nem megfoghatóbb mint ezek ... Mert ha az értelmi meghatározások — mivel értelmes lények vagyunk — bennünk vannak, s közvetlenül megértjük őket, akkor az első képzésnek abban kell állnia, hogy valóban birtokoljuk őket; vagyis a tudat tárgyává tesszük őket, ismertetőjegyek szerint meg tudjuk különböztetni őket” G. W. F. HEGEL, Gimnáziumi rektori beszéd 1809. szeptember 29-én. (Hegels Sämtliche Werke [Jubiléumsausgabe]. Stuttgart, 1949. 3: 241—2.)

Nem esett szó eddig a helyesírásktatásról. Ennek jellegén nincs mit változtatni, a helyesírási szabályokat az újfajta nyelvtanoktatásban éppen úgy meg kellene tanulni, mint korábban. A begyakoroltatást lehet szórakoztatóbban vagy kevésbé szórakoztatóan végezni, ez azonban oktatás-módszertani probléma, az elsajátítandó anyagot nem érinti.

2. Az itt kifejtett elképzelésekből következik, hogy az említett két tankönyv közül melyiket tartom jobbnak. Ez azonban nem ment fel a másik tankönyv ismertetése alól sem.

2.1 FINDER tankönyve tizenegy fejezetből áll. Az első fejezetben a szerző kifejti nézeteit az anyanyelv oktatásának értelméről. Ez a koncepció megfelel annak, amelyet korábban úgy jellemeztem, mint az anyanyelv grammatikája kifejezés második értelmén alapuló nézetet, FINDER tehát tudományos ismeretek elsajátíttatásában látja az anyanyelv oktatásának értelmét. A II. fejezet a nyelv fogalmának SAPIR-féle meghatározását dolgozza fel. A III., IV., V., VI. fejezetben az angol nyelv fonetikáját adja elő a szerző, ezeket a fejezeteket zárja le a VII., amelyik a fonológia alapfogalmait tárgyalja. A VIII. fejezet a morféimák felosztásának elveivel foglalkozik, ehhez tartozik a X. fejezet, amelyben a szóosztályok felosztásának disztribúciós elveivel ismerkedhetünk meg. A két fejezet közé ékelődő IX.-ben a nyelvi rendszer és az írásrendszer egymáshoz való viszonyát tárgyalja a szerző, felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvészeti stúdiumoknak mindig a hangzó (az elsődleges) rendszeren kell alapulniuk. Az utolsó fejezetben az egyszerű mondatok legalapvetőbb jellegzetességeiről esik szó. A szerző, az anyanyelvoktatásra vonatkozó elképzeléséhez híven, bibliográfiával zárja könyvét, amely – jó válogatásban – további olvasmányokat kínál a tudományra szomjas tanulóknak.

FINDER egy tekintetben következtelen, és ezért a könyv saját lehetőségeihez képest is rossz. Bár abból indul ki, hogy a tudomány (értsd: deskriptív nyelvészet) módszereit és eredményeit akarja átadni a tanulóknak, csak eredményeket ad, a módszerekről alig esik szó. Lehet, hogy azért, mert figyelembe akarta venni a tanulók életkori sajátosságait, és arra jutott, hogy az eléggé bonyolult formális-mechanikus eljárások túlságosan megterhelnék őket. Mivel azonban lemondott a módszerek elsajátíttatásáról, lemondott közlendője egyetlen érdekes részéről, és semmire se jó tudnivalók mechanikus bevésésére kárhóztatta növényeiket. Hogy mire gondolok, az leginkább a könyv nagy részét kitevő fonetikai fejezetek jellemzéséből derül ki. FINDER ahelyett, hogy a fonológiai fejezetet venné előre, és ismertetné a strukturalizmusnak a fonémák felfedezésére kidolgozott szegmentációs eljárásait (vagy legalábbis ezek egyikét), a hangok fonetikai átirására tanítja a gyerekeket, amiből az egyetlen tanulság az, hogy a konvencionális írásrendszer nem tükrözi híven a kiejtést: ugyanannak a hangnak különböző jelei, különböző hangoknak azonos jelei vannak. A nem éppen meglepő tanulsághoz vég nélküli feladatok megoldása vezet. Ezek mind azonos típusúak: „Végy egy noteszlapot, és másold le a következő szavak listáját. Gondosan számozz meg minden szót. (Így könnyebb a tanárnak ellenőriznie az eredményt.) Figyeld meg a szó bal oldalán levő első hangot, és írd le a szó mellé a neki megfelelő szimbólumot. Tedd zárójelbe (), jelezve, hogy speciális ábécét használsz. Az első tétel ki van dolgozva számodra:

1. bit (b)
2. dig
3. milk
4. ring ... stb.”

Talán nem szükséges bizonygatni, hogy ha egy 107 oldalas könyv 58 oldala ilyen tudnivalókat ilyen módon sajátíttat el, nem sok jót várhatunk a fennmaradó 49 oldaltól sem.

2.2 JACOBS és ROSENBAUM grammatikája kétkötetes, mindkét kötet tizenkét leckét tartalmaz. Az 1. leckében az anyanyelv-tanulás értelméről van szó. A probléma exponálása roppant szellemes: „Tudod, hogy mit csinálsz ebben a pillanatban? Éppen olvasol, és megértesz egy olyan angol mondatot, amelyet sohasem láttál korábban, és valószínűleg sohasem fogsz újra látni. Valójában ennek a könyvnek minden mondata új a számodra; mégis tudni fogod, hogy mindegyik angol mondat. Nagyon fontos, megoldandó kérdés az, hogy: *ha még sohasem láttad ennek a könyvnek egyetlen mondatát sem, hogyan tudod megérteni ezeket a mondatokat?* Egyszerűen azt válaszolhatnád, hogy megérted őket, mert tudsz angolul. De ez a válasz nem elég jó. Nem mondja meg, hogy *hogyan* érted meg az angol mondatokat, vagy *hogyan* alkotsz új mondatokat. Ez a könyv az angol nyelv *hogyan-járól* szól.” Minden angol beszélő meg tudja különböztetni a helyes angol mondatokat a „szósalátáktól”, felismeri a szinoním mondatokat, tudja a homoním mondatokról, hogy többértelműek stb., vagyis bizonyos képességek birtokában van. Ha az angol

nyelv szabályait tanulmányozzuk, megtudjuk, hogy hogyan működnek az angol beszélőknek ezek a képességei. Együttal megtudunk valamit az orosz, kínai, francia stb. beszélőiről is, mert a saját anyanyelvét illetően mindenki ugyanezekkel a képességekkel rendelkezik. A második kötet utolsó leckéje a nyelvek univerzális tulajdonságait tárgyalja, vagyis konkretizálja azoknak a képességeknek az alapját, amelyekkel minden nyelv minden beszélője rendelkezik.

Az első kötet 2. leckéjének anyaga a mondatok közvetlen összetevős elemzése és az ilyen elemzés ágrajzos ábrázolása. A 3. és 4. lecke a kérdő, tagadó és a passzív transzformációt tárgyalja, vagyis olyan transzformációkat, amelyek egy önálló struktúrát egy másik önálló struktúrává alakítanak. Ugyanakkor elméleti a közvetlen összetevős elemzést: a passzív transzformáció felcseréli a mondat első és utolsó névszói csoportját, NP-jét (ilyen típusú mondatokról van szó: *That computer reproduces the human voice.*). Ha egy mondatra alkalmazható a passzív transzformáció, akkor biztos, hogy azok az összetevők, amelyeket felcseréltünk, NP-k.

Az 5. leckében az eldöntendő-kérdő, és a kiemelő (cleft) transzformációról van szó, amelyek éppúgy, mint a passzív transzformáció, bizonyossá tehetnek afelől, hogy egy összetevő NP-e vagy sem. (A lecke címe: A NP-k felfedezése.) A 6. leckében a névszói csoport közvetlen összetevőit ismerjük meg közelebbről, a 7. és 8. leckében pedig néhány olyan transzformációt, amelyek mondatokat ágyaznak a névszói csoportba. A 9. lecke a főnév megkülönböztető jegyeivel foglalkozik, és ezek segítségével elemzi azt a meglepő hatást, amelyet T. S. Eliot sora: „I have measured out my life in coffee spoons” vált ki. (Vagyis bevezet a grammatikalitás fokozatainak magyarázatába.) A 10. lecke az igei csoportot tárgyalja, és ennek során elmélyíti a szabályok felírási formalizmusának ismeretét. (Eddig $S \rightarrow NP VP$ típusú újrairó szabályok fordultak elő, most bevezeti azokat a konvenciókat, amelyekkel több szabályt egy szabállyá lehet összevonni:

$$VP \rightarrow V \left\{ \begin{array}{l} NP \\ Prep P \end{array} \right\}$$

Ez a formula három újrairó szabályt tartalmaz: $VP \rightarrow V$; $VP \rightarrow V NP$; $VP \rightarrow V Prep P$).

A 11. lecke arra kérdésre keres választ, hogy miért tekintjük azonos jelentésűnek a következő két mondatot: *The hippopotamus chased the bird* és *The bird was chased by the hippopotamus*, amelyeknek szerkezete teljesen eltérő. A válasz az, hogy bár a „felszíni alany” és a „felszíni tárgy” különbözik a két mondatban, nem különbözik a két mondat „mély alanya” és „mély tárgya”. Itt kerül sor az alany és a tárgy funkciófogalmak meghatározására. A 12. lecke a mondatok mélystruktúrájának és felszíni struktúrájának eltérő szerepét tárgyalja.

A második kötet 1. és 2. leckéje az első kötet anyagának rendszerező ismételése. Címeik: A mondat és összetevői; A mélystruktúra, a felszíni struktúra és a transzformációk. A 3. és 4. lecke tovább bővíti ismereteinket a névszói csoportról, néhány nominalizációs transzformáció bevezetésével. Az 5. leckében a transzformációk felosztására kerül sor, a felosztás alapja az, hogy a transzformációt el kell-e végezni, vagy csupán el lehet-e (itt már nemcsak a felszíni és a mélystruktúrákról esik szó, hanem a kettő között levő átmeneti struktúrákról is, amelyek a mondatgenerálás során keletkeznek). A 6. lecke anyaga az eddig tanult transzformációk ábrázolása. A 7. leckében olyan transzformációkkal ismerkedünk meg, amelyek az igei csoportba ágyaznak be mondatokat. A 8. lecke az ún. igei-névszói állítmány problematikájával foglalkozik, rámutat az adjectivumok és verbumok néhány közös sajátosságára, és megállapítja, hogy a mondatok mélystruktúrájában nincs különbség az igei, illetőleg igei-névszói állítmányok között. (Az elemzés alapja az igeik és melléknevek megkülönböztető jegyeinek bevezetése.) A 9. lecke a főnevek megkülönböztető jegyeit tárgyalja ismét, de most abból a szempontból, hogy milyen új megkülönböztető jegyek bevezetésére van szükség ahhoz, hogy a főnév kiválasztása meghatározza a névszói csoport determináns tagjának és az ige bizonyos sajátosságainak kiválasztását a mondatgenerálás során. A 10. lecke a névmások bevezetésére szolgáló transzformációkkal foglalkozik, és ezeken keresztül ad magyarázatot a „*Mr. Pickwick said that he liked oysters*”-féle mondatok kétértelműségére. A 11. lecke olyan problémát old meg, amely a magyarban sokkal korábban merülne fel, mint az angolban, ti. a névmások alany-, illetőleg tárgyesetének bevezetését. (A magyarban nemcsak a névmásoknak van tárgyesete, hanem a főneveknek is, úgyhogy ezt a problémát rögtön meg kellene oldani, amint tranzitív ige mondatokról esnék szó.) A 12. lecke összegezi a tanultat, és — ahogy ezt már említettem — ezek alapján szól a nyelv univerzális tulajdonságairól.

Külön ki kell emelni, hogy a leckéket követő feladatok rendkívül jól vannak meg- szerkesztve, változatosak, gondolkodtatóak, és sohasem csak az éppen tanult anyagra vonatkoznak, hanem a korábbiakra is.

2.3 Az olvasónak nyilván feltűnt, hogy nem törekedtem a szóban forgó tankönyvek szabályos ismertetésére. Ahhoz ugyanis, hogy ezekből a tankönyvekből a magyar anyanyelvi oktatás számára is hasznos tanulságokat vonhassunk le — és mi más indokolná, hogy felfigyeljünk rájuk? —, elsősorban azokat az elvi kérdéseket kellett tisztázni, amelyek alapján a két könyv közül kiválaszthatjuk a számunkra iránymutatót, és amelyek rávilágítanak arra, hogy egyáltalán szükségünk van erre. Ha ezt beláttuk, akkor magától adódik a gyakorlati következtetés: a hazai nyelvtanoktatás akkor válik korszerűvé, ha minél előbb kidolgozzuk a magyar nyelv generatív grammatikájának iskolai oktatásra alkalmas változatát.

PAP MÁRIA

TARTALOM

VIKÁR LÁSZLÓ: Cseremiszi és csuvas népdalgyűjtés 1966-ban [Tscheremissische und tschuwaschische Volksliedsammlung im Jahre 1966].....	3
GULYA JÁNOS: Vahi osztják szójegyzék [Словник ваховского диалекта хантыйского языка]	21
HAJDÚ PÉTER: A szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései [Die genetischen und areal-typologischen Zusammenhänge des samojedischen Konnektiv-Reziproksuffixes]	61
MOÓR ELEMÉR: <i>Pénz</i> szavunk származása nyelvi, archeológiai és településtörténeti adatok tükrében [Die Herkunft unseres Wortes <i>pénz</i> 'Münze; Geld' im Spiegel sprachlicher, archäologischer und siedlungsgeschichtlicher Daten]	79
HADROVICS LÁSZLÓ: Hozzászólás Moór Elemér „ <i>Pénz</i> szavunk származása ...” c. cikkéhez [Diskussionsbeitrag zum Aufsatz Elemér Moórs „Die Herkunft unseres Wortes <i>pénz</i> 'Münze; Geld' ...”]	93

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

LITKIN, V. I.: A finnugor alapnyelv szóvégi magánhangzóiról [О конечных гласных финно-угорского языка-основы]	95
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien]	101
HONTI LÁSZLÓ: A tárgy jelölése a vogul nyelv tavadai nyelvjárásában (Выражение прямого дополнения в тавдийском говоре мансийского языка)	113
A. JÁSZÓ ANNA: Melléknévi ige- és verbum finitumként az osztják nyelv szigvai nyelvjárásában [Причастия как вербум финитум в говоре Сигва хантыйского языка]	123
PAPP FERENC: Néhány megjegyzés a TESz. első kötetével kapcsolatban [Некоторые замечания по поводу первого тома нового этимологического словаря венгерского языка]	129
K. PALLÓ MARGIT: Megjegyzések a TESz. három címszavához [Quelques remarques sur trois mots du Dictionnaire étimologique-historique de la langue hongroise]	137
BESE LAJOS: Megjegyzések a közép-mongol kor igeragozásáról [Remarks on the Middle Mongolian Conjugation]	143
ZSILKA JÁNOS: Szerves rendszer, szervetlen rendszer [Organic System, Unorganic System]	155

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

ERDŐDI JÓZSEF: Ernst Lewy 1881–1966	163
KISS LAJOS: Az újabb szláv víznévkutatás	165
ERDŐDI JÓZSEF: Вопросы финно-угорского языкознания. Вып. IV; Всесоюзная конференция по финно-угорскому языкознанию	176
SIMONCSICS PÉTER: <i>Nils Erik Hansegård</i> , Finnish Loanwords in Jukkasjärvi Lappish	178

KORENCHY ÉVA: <i>Mikko Korhonen</i> , Die Konjugation im Lappischen	180
ZAICZ GÁBOR: A. П. Феоктисов, Истоки мордовской письменности	187
PAPP FERENC: <i>Wolfgang Veenker</i> , Verzeichnis der ungarischen Suffixe und Suffix- kombinationen	190
ÉDER ZOLTÁN: <i>Valter Tauli</i> , Introduction to a Theory of Language Planning	194
OLÁH TIBOR: <i>Jean Dubois</i> , Grammaire structurale du français	199
TERESTYÉNI TAMÁS: Ю. Д. Апресян, Экспериментальное исследование семантики русского глагола	204
FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE: <i>Ruth Hirsch Weir</i> , Language in the Crib	209
PAP MÁRIA: <i>Morris Finder</i> , A Structural View of English; <i>Roderick A. Jacobs &</i> <i>Peter S. Rosenbaum</i> , Grammar 1—2	217

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. I. 22. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 19,95 (A/5) ív

---

69.66967 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), === félkövér (alcímek betűtípusaként), — kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXI. kötet 2. szám

Budapest, 1969

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekkszámlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 28,— Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Megjegyzések általános nyelvészetünk helyzetéről*

I.

1. Minden tudományos kutatás, ha még olyan sajátos is, általános feltevéseken alapul. A kutatás tárgya lehet egyetlen szó eredete, a kutató a probléma megoldásában olyan módszeres eszközöket, fogalmakat és operációkat fog alkalmazni, amelyek számtalan más esetre is vonatkoznak, általánosak. Általános megfontolásokon, a nyelvtudomány egy bizonyos koncepcióján alapul egyáltalán a kutatónak az a meggyőződése, hogy a probléma, amelynek megoldásán fáradozik, tudományos érdekű. Ezeknek az általános feltevéseknek a vizsgálata egy külön diszciplína, az általános nyelvészet tárgyát képezi. Ez azonban nem azt jelenti, hogy aki speciális kutatásokkal foglalkozik, elháríthatja magától a velük való törődés gondját. Ez a kényelmes, de káros nézet ma már, a nyelvtudomány újabb fejlődésének nyomán, hátrálóban van, de még mindig befolyásos; érdemes utánanézni, honnét ered, hogyan jutott hatalomra.

Az összehasonlító-történeti nyelvtudomány kibontakozása kétségkívül új korszakot nyit, minőségi változást jelent a nyelvek tanulmányozásának történetében. Tanulságos ebben a vonatkozásban meghallgatni egy filozófust, aki a maga oldaláról behatóan foglalkozott a nyelv problémájával és ennek a problémának a szerepével a filozófia történetében. „Alig akad a tudomány egész történetében — mondotta ERNST CASSIRER 1945-ben, röviddel halála előtt — vonzóbb fejezet, mint a nyelvészet „új tudományának” kibontakozása. Fontosságában nyugodtan hasonlíthatjuk Galilei új tudományához, amely a XVII. században teljesen megváltoztatta a fizikai világról alkotott képünket.”

Az új nyelvtudomány, zseniális empirikusok alapítása, történetének első szakaszán, egy félévszázadon át elmerül a részletkutatásban, elborítja a felfedezések gazdagsága, amely a váratlanul feltárt területen elébe tárul. Ebben a felfedező munkában, a gyakorlatban alakul ki kutatási módszere.

SAUSSURE egy kiadatlan feljegyzésében élesen szóvá teszi, hogy az összehasonlító-történeti nyelvészet 50 éven át meg sem kísérelte számot adni magának arról, miben áll legitimitása és létjogosultsága a tudományok együttesében. Ez a bírálat nem alap nélkül való, és mégis igazságtalan: egy tudománynak el kell érnie egy bizonyos szintet ahhoz, hogy magára eszméljen, önmagára reflektáljon.

A hetvenes években ez a gyakorlat, az első félszázad folyamán megállapodott módszer, problematikussá válik: az új nemzedék legjobb képviselői, az „újgrammatikusok” elutasítják, azt hangoztatják, hogy gyökeres átalakí-

* Vitaindító referátumként elhangzott a debreceni nyelvészaktíva 1968. november 11-i ülésén. Az előadást követő széles körű vita teljes anyagát az *Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon* (Kézirat gyanánt) címmel megjelent kiadvány tartalmazza. Ennek ismertetésére a későbbiekben visszatérünk.

tásra, megújításra szorul. A régi módszer bírálatában, egy új kialakításában az újgrammatikusok a nyelv természetének, életének és fejlődésének sajátos felfogására, egy nyelvelméletre hivatkoztak. A viták során kitűnt, hogy ennek a felfogásnak nem elég a fő vonásait megjelölni, részletesen ki kell fejteni, csak így válhat meggyőzővé és bizonyossá, a speciális kutatások módszerének, egy helyes módszertannak szilárd alapjává.

A feladat megoldását H. PAUL kísérelte meg a *Prinzipien der Sprachgeschichte* c. munkájában (1. kiadás 1880).

Az újgrammatikus irányzatot elsősorban a nyelvtörténet sajátos felfogása jellemzi. Eszerint a nyelvek történeti fejlődése bizonyos tipikus folyamatokból tevődik össze, ilyen folyamatok („mechanikus” hangváltozások, analogiás újítások stb.) kategóriáiban írható le. PAUL ezeket a folyamatokat egy bizonyos lélektan (a herbarti) alapján megfelelő pszichikai folyamatokra vezeti vissza, ezekben találja a valóságukat; szerinte ugyanis a nyelvi változás valódi hordozói a beszélő implicit nyelvtudását képviselő „pszichikai organizmusok” („a nyelvre vonatkozó képzetcsoporthoz organizmusai”), a változás elsődlegesen bennük megy végbe, és így magyarázatért is elsősorban a pszichológiához kell fordulnunk.

PAUL tisztában volt az elmélet jelentőségével. „Önámítás azt vélni írja egy helyen — hogy megállapíthatunk egy történeti tényt, akárcsak a leg-egyszerűbbet is, spekuláció [általános feltevések és következtetések] segítségével.” A „nyelvtörténet elveinek tudományát” úgy tekintette, mint a speciális kutatás legmagasabb, végső célját és egyben nélkülözhetetlen vezérfonalát. A könyv megérdemelt, tartós sikert ért el, több nemzedéken át nagy tiszteletben állt; de nem tudta megrendíteni a történeti nyelvészek átlagának elméleti érdektelenségét, fellendíteni az elméleti munkát a történeti nyelvtudományban. Az okot, részben, magában PAUL művében kell keresnünk: a lélektani megalapozás valójában utólag, kívülről csatlakozik az újgrammatikus módszerhez, nincs közöttük belső kapcsolat.

Az újgrammatikus irányzat olyan hivatott képviselői, mint BRUGMAN és DELBRÜCK, jelentették ki, hogy irányzatuk nem szakítás a múlttal, hanem annak folytatása, módszerük az előző félszázad folyamán spontánul kialakult gyakorlat következetes továbbfejlesztése. Az idők folyamán megmutatkozott másrészt, hogy az újgrammatikus módszer és a pauli „Prinzipienwissenschaft” nem szolidárisak: mikor WUNDT kísérletet tett a nyelv jelenségét a maga lélektana alapján megvilágítani, DELBRÜCK gondos vizsgálat eredményeként arra a megállapításra jutott, hogy a gyakorló nyelvészt nem érinti a két pszichológia különbsége, békességben megél ő mind a kettővel, s az újgrammatikus módszert energikusan védelmezte és eredményesen alkalmazta új területeken az a BLOOMFIELD, aki mindkét pszichológiát elutasította és azt vallotta, hogy a tudomány mechanikus és materialista.

Ilyen körülmények között az újgrammatikus iskola hatókörében, az alapítók vitathatatlan elméleti erőfeszítései ellenére, mélyen gyökeret vert, kimondva vagy kimondatlan, az a nézet, hogy a gyakorlat a „helyes” módszer birtokában nem szorul elméletre, megáll a maga lábán.

Talán nem felesleges itt megjegyezni, hogy az újgrammatikus módszer valóban tartósan eredményesnek, időállónak bizonyult, de ma jól látni a korlátait is: ez a módszer gyakorlatilag tagadja, hogy egy nyelv mint egységes, szerves egész fejlődik, a nyelv történetét többé-kevésbé összefüggéstelen folyamatok halmazára oldja fel.

SAUSSURE-rel megfordul az elmélet és módszer viszonya.

Az újgrammatikusok a hagyományos nyelvtant nem tekintették tudománynak; szemére vetették, hogy összefüggéstelen részletek pusztá regisztrálására szorítkozik, nem értelmezi, nem teszi érthetővé a maga tárgyát, a vizsgált nyelv szerkezetét. A fogyatékoság eredetét a grammatika hagyományos tárgyában keresték: szerintük egy nyelvállapot, amíg önmagában tekintjük, valóban az, aminek ez a grammatika feltünteteti, részletek összefüggéstelen halmaza, amelynek értelmét csak rajta kívül, történeti előzményeiben találjuk meg; hogy megértsük, ezekből kell levezetnünk, ezek eredményeként szemlélünk. Ezért az újgrammatikusok nyelvészete a hagyományos grammatikát alapjában véve elfogadta mint nyelvállapotok leírásának rendszerét, nyugodt lélekkel támaszkodott rá, alkalmazta fogalmait és elemző eljárásait; így bírálata volt ennek a grammatikának és egyben, korlátai között, igazolása is.

Ebben a helyzetben a hagyományos grammatika kritikája természetesen összekapcsolódott a XIX. század folyamán kialakult hisztorizmusával.

Ezt a kettős feladatot döntően SAUSSURE oldotta meg. Tanításának, amint ismeretes, szíve az a feltevés (az ő szemében bizonyosság), hogy egy nyelv a maga fejlődésének bármely pontján rendszer, vagyis olyan egész, amelynek elemei nincsenek eleve, önmagukban, a rendszer összefüggésén kívül meghatározva, hanem ellenkezőleg abban, az által, egymásra vonatkoztatva nyernek meghatározást. Ha azonban így áll a dolog, nem tartható fenn az az állítás, hogy egy nyelvállapot elemeinek csak kívül, a nyelv előző történetében találjuk meg az összefüggését: a nyelvállapotnak mint rendszernek megvan a maga belső, valódi, érvényes összefüggése, és a nyelvtudomány lényeges feladata, ezt a rejtett összefüggést esetenként feltárni. SAUSSURE tehát olyan nyelvészetet követel, amely bizonyos értelemben visszatér a grammatika hagyományos eszméjéhez, de ezt az eszmét, azáltal, hogy a nyelv rendszeres fel fogását veszi alapul, magasabb szinten, mint tudományt valósítja meg.

De vajon hogyan, milyen módszerrel teljesíthető ez a követelés? Az újgrammatikusok egy hagyományra támaszkodnak, annak gyakorlatát fejlesztik tovább; SAUSSURE forradalmár, a nyelv természetéről alkotott koncepciója a hagyományos grammatika radikális megújításának igényét implicálja, foglalja magában. A saussurei nyelvelmélet nem utólag csatlakozik egy tőle függetlenül kialakult módszerhez, hogy azt igazolja, megalapozza (azaz kimutassa az alapját), hanem megelőzi és meghatározza a neki megfelelő módszert, egyes nyelvi rendszerek feltárásának és leírásának módszerét. A módszer természetesen nem vezethető le egyszerűen a nyelv természetére vonatkozó általános feltevésekből, de csak hozzá képest, reá vonatkoztatva, reá való tekintettel dolgozható ki és alkalmazható.

Ezt a viszonyt találjuk elmélet és módszer között CHOMSKY transzformációs grammatikájának esetében is.

CHOMSKY, PAUL és SAUSSURE nyomán, azon a nézeten van, hogy a beszédtevékenység alapja a beszélő implicit nyelvismerete és hogy a nyelvleírás feladata ennek az ismeretnek, a beszélő „kompetenciájának” adekvát reprodukciója. A következő lépés a kompetencia tartalmának meghatározása. Ebben a vonatkozásban CHOMSKY számára döntő az a tény, hogy a beszélő „szabadon” használja a maga nyelvét, ezen a nyelven korlátlanul képes új, soha nem volt mondatokat alkotni és ilyeneket hallva megérteni, azaz látszólag egy bizonyos „kreativitás”, teremtmő erő birtokában van. CHOMSKY nagyszabásúan merész gondolata mármost abban áll, hogy ez a kreativitás valójá-

ban nem a beszélő, hanem a nyelv; egy nyelv teljességgel meghatározza, magában foglalja az ezen a nyelven lehetséges „grammatikális” mondatok összességét. (Mellesleg CHOMSKY — ha jól látom — nem vitatja a beszélő kreativitását, csak megmutatja, hol kell azt valójában keresnünk: a normától való tudatos, jelentős eltérésben, amely feltételezi a normát, reá vonatkozik.)

Világos, hogy ez a nyelvelmélet ismét meghatároz egy bizonyos módszert, nevezetesen olyan módszert követel, amely képes egy adott nyelv kreativitását reprodukálni, kimutatni, hogy az adott nyelv (egy humboldti kifejezéssel) hogyan tud véges eszközöket végtelen használatra alkalmazni.

Az újgrammatikus módszer kész, zárt, merev apparátus, amelynek alkalmazása nem követel elméleti meggondolásokat. A jelenkori nyelvészet élő, alakuló, fejlődő módszereit a specialista csak a bennük implikált, általuk feltételezett elmélet ismeretében, arra való tekintettel, tehát egy bizonyos alkotó önállósággal használhatja fel.

2. Hogy megállapítsuk, hol állunk és merre kell tartanunk, elvben át kellene tekintenünk az általános nyelvtudomány jelenlegi állását. Erre most és itt nincs mód. Csak egy pontra szeretnék kitérni, amelyet különösen fontosnak tartok, ez a N. CHOMSKY által kezdeményezett átalakulás jelentőségének helyes megítélése.

A transzformációs grammatika elmélete nemcsak a nyelv leírását érinti, új perspektívákat nyit a nyelvtudomány más területein is.

2.1. Tudományunknak kétségkívül egyik lényeges problémája nyelv-állapot és nyelvtörténet, struktúra és folyamat viszonya.

Amint ismeretes, a múlt század nyelvészeti hisztorizmusa azt hirdette, hogy egy nyelvallapot csak előzményeiből érthető, a folyamatból, amelyből előállt, amelynek mozzanata, és hogy éppen ezért, a nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti.

SAUSSURE, a jelenkori nyelvészet úttörője, kereken elvetette ezt a nézetet.

Szerinte a nyelvészet sajátossága egyebek között — vagy talán mindezekelőtt — abban áll, hogy a tárgyak, amelyeknek összefüggéseit vizsgálja, nincsenek eleve adva, a szemlélő nézőpontja határozza, „teremti” meg őket, helyesen vagy helytelenül. A nyelv valósága azonban nem egy, hanem két nézőpontot jelöl ki számunkra: a nyelvet szemlélhetjük akár mint állapotot, egy időben, „egyidejűleg” („szinkronikusan”), akár pedig mozgásában, „az időn keresztül” („diakronikusan”); az első esetben egy zárt rendszer áll előttünk, amelynek tagjai kölcsönösen meghatározzák egymást, a másokban egyes, elszigetelt, véletlen változások, „események”, amelyek szakadatlanul módosítják a nyelv rendszerét, de maguk nem alkotnak rendszert. Mindkét nézőpont helyes, szükséges, de kölcsönösen kizárják egymást abban az értelemben, hogy ha megváltoztatjuk a nézőpontot, eltűnnek a szemünk elől azok a tárgyak, amelyeket az előző nézőpontról láthattunk, a szinkronikus és a diakronikus, a rendszeres és a történeti összefüggések nem vizsgálhatók egyidejűleg.

SAUSSURE nem vitatja, hogy egy nyelv valamely állapota tényszerűen az előzőből áll elő, de a kettő összefüggése szerinte külsőséges. A történeti („diakronikus”) esemény, amely a rendszert egy ponton kívülről módosítja és ezzel rongálja, indítéka csupán, nem oka egy újabb viszonynak a rendszerben, ez a viszony valójában a „szellem”, a társadalmi tudat műve, amely a

véletlenül keletkezett, elszigetelt, önmagában értelmetlen módosulást értelmezi, a rendszer más tagjaira vonatkoztatja, s ezzel jelentést ad neki. A történeti esemény tehát feltétele a rendszeres ténynek, ez nem léteznék nélküle, de a kettő gyökeresen különbözik, az állapot tartalmilag nem a történet műve. SAUSSURE így arra az eredményre jut, hogy a történet legfeljebb közvetve segíthet az állapot megértésében; ahhoz, hogy helyes képet alkossunk egy nyelvállapotról, inkább erőszakkal meg kell szabadulnunk a történeti nézőponttól, amely „más szög alatt” láttatja a nyelvi jelenségeket.

A CHOMSKY-féle elmélet, a generatív transzformációs grammatika elméletének alapján folytatott kutatások új világosságot vetnek a struktúra és történelem viszonyának régi kérdésére.

CHOMSKY grammatikája a beszélő kompetenciáját egy szabályrendszerben ábrázolja úgy, hogy ezek a szabályok, legalábbis részben, „rendezetttek”, meg van szabva alkalmazásuk sorrendje. Csakhogy amikor egyidejű mozzanatoknak egy komplexumát, egy „állapotot” ilyen szabályokban írunk le, az állapotot mint egyes lépések egymásutánját, folyamatként ábrázoljuk. Ebben a formában az állapot összehasonlítható a történeti folyamattal, amely létrehozta, s feltehető a kérdés, hogyan viszonylik az állapotot ábrázoló szabályok sora a megfelelő történeti fejlődés egymást követő lépéseire.

Különböző nyelveken végzett vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a két sor gyakran messzemenően megegyezik. Hogy csak egy példát említsek: SOL SAPORTA néhány évvel ezelőtt kimutatta, hogy a spanyol dialektológiában az állapot optimális ábrázolása rendezett szabályok segítségével számos esetben a történeti fejlődést reflektálja; fejtegetései végén a tudós emlékeztet JAKOBSON megjegyzésére, amely szerint egy változás kezdetben szinkronikus tény és hozzáteszi, hogy ez megfordítva is áll: szinkronikus tények gyakran történeti változásokat rekapitulálnak.

Kiderül tehát, hogy a hisztorizmus alapgondolata, meggyőződése, hogy a történelem megvilágítja, érthetővé teszi a belőle létrejött struktúrát, nem alaptalan. Így jobban megértjük a történeti magyarázat vonzóerejét is: amennyiben a struktúra a történelem összefoglalása, a történelem viszont a struktúra kifejtése, explikációja, a genetikus magyarázat párhuzamos a belső levezetéssel. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy visszatérhetünk a régi nézethez, amely a struktúrát alapjában véve a történelem lecsapódásának tekintette; új feladat előtt állunk: tisztázni történelem és struktúra, más szóval a történeti és a logikai korrelációját.

2.2. A generatív transzformációs grammatika kialakulása mélyrehatóan módosítja egy másik probléma adottságait is, ez a nyelv és a gondolkodás viszonyának problémája. Ezzel kapcsolatban csak egy részletet érintenék, a nyelvi struktúrák felfogásának átváltozását.

A hagyományos, ókori eredetű nézet szerint egy mondat úgy jön létre, hogy alkalmas elemeket (szavakat) meghatározott, a kérdéses nyelvben szabályozott módon összeállítunk úgy, hogy rendet alkotnak, elrendezünk (ezt a gondolatot fejezi ki a görög *syntaxis*); az elrendezés módja a mondat struktúrája. Az ilyen struktúra egy formulával ábrázolható, amelyben a megfelelő konkrét mondatok elemeinek kategóriasimbólumok felelnek meg. Egy generatív grammatikában, ezzel szemben, egy mondat levezetés (deriváció) eredménye, egymást követő lépések során alakul ki úgy, hogy ezek mindegyike egy szabály alkalmazása; a grammatika a mondattal együtt létrehozza annak

strukturális leírását is, ami nem egyéb, mint a mondat derivációs története, ez képviseli itt a mondat struktúráját.

Nem kevésbé jelentős a mondat kettős struktúrájának felismerése.

Minthogy ismerős nyelven egy jól alkotott mondatot könnyen megértünk, eleve valószínűnek, ha nem bizonyosnak látszik, hogy a mondat tartalmazza mindazt, ami az értelmezéséhez szükséges, hogy, nevezetesen, a mondat struktúrája kifejezi hiánytalanul a szemantikailag releváns grammatikai viszonyokat. A tapasztalat azonban a legkülönbözőbb nyelvekben lépten-nyomon megcáfolja ezt a feltevést, olyan szerkezetekkel szolgál, amelyek szabályosan közömbösek bizonyos nyelvtani relációk különbsége iránt (vö. *a vonat beérkezése: a tudomány megbecsülése*; a jelző az első esetben alanya, a másodikban tárgya a jelzett szó által képviselt igének). Ennek a tapasztalatnak, de még más megfontolásoknak is alapján a transzformációs grammatika a konkrét, tényleges mondat struktúráját másodlagosnak, „felszíni struktúrának” tekinti, egy absztrakt „mély struktúrából” vezeti le, amely egyértelműen kifejezi a mondat tartalmát, meghatározza szemantikai értelmezését.

Világos, hogy ha nyelvi és logikai, ill. pszichológiai struktúrák viszonyát vizsgáljuk, tekintetbe kell vennünk a nyelvi struktúrának ezt az új, mélyebb fogalmát.

2.3. Megemlítem végül, hogy CHOMSKY-nak a nyelv elsajátítására vonatkozó elmélete jelentősen módosítja nyelv és társadalom viszonyának problémáját, de erre már nem térhetek ki.

Mindezzel nem azt akarom állítani, hogy a nyelvelírás CHOMSKY-féle elmélete teljes nyelvelmélet, csupán felhívni a figyelmet arra, hogy ez az elmélet messze kihat a grammatikán túl a nyelvtudomány más területeire.

II.

1. Hogy megértsük általános nyelvészetünk állapotát és helyzetét vissza kell tekintenünk az előző évtizedekre.

1.1. A két világháború közti évek a nyelvészetben a strukturalizmus kibontakozásának éve (1925: E. SAPIR, „Sound patterns in language”; 1926: L. BLOOMFIELD, „A set of postulates for the science of language”; 1928: JAKOBSON – TRUBETZKOJ – KARCEVSKI, „Proposition au Premier Congrès International des Linguistes”; L. HJEMLSEV, *Principes de grammaire générale*). Ma a nyelvészetben túl vagyunk a strukturalizmuson, a transzformációs generatív grammatika szintjéről világosan látjuk korlátait és tévedéseit; de nem vitás, hogy az irányzatoknak ez a komplexuma korszakos haladást jelent a nyelvtudomány történetében („Strukturalizmus” néven az ismert három irányzatot fogalom össze; a CHOMSKY-féle grammatika ebben az értelemben szemben áll a strukturalizmussal).

A történeti nyelvészet, ahogy a XIX. század folyamán kialakult, azzal az igénnyel lépett fel, hogy ő a nyelvtudomány teljessége; ezt az igényét egy időre el is fogadtatta, de valójában, fényes és maradandó eredményei ellenére, nem igazolta. A nyelvet úgy, ahogy az fejlődésének egy pontján élénk tárul, egy nyelv történetileg adott alakját, állapotnak fogta fel, mint ilyet szembeállította a fejlődéssel, a fejlődést az állapot elé, azon kívül helyezte, az állapot tudományos megismerését előzményei feltárásában látta. Ezzel a nyelvtudomány problematikájának lényeges részét kizárta vizsgálódásai köréből, gya-

korlatilag lemondott arról, hogy a nyelvet mint funkcionáló rendszert elemezze és megértse. A strukturalizmus megújította a nyelv grammatikai szerkezetének vizsgálatát; lehetővé tette a nyelv működésének az eddiginél sokkalta mélyrehatóbb és sokrétűbb megismerését; végül, előkészítette a nyelvészet részéről matematikai szellemű módszerek felhasználását a nyelv tanulmányozásában, a nyelvtudomány alkalmazását technikai feladatok megoldásában, nyelvtudomány és gyakorlat eddig nem sejtett kapcsolatát.

A strukturalizmusnak nálunk is támadt lelkes, önálló, nemzetközileg ismert és becsült képviselője, LAZICZIUS GYULA (1896–1957) harcos személyében. LAZICZIUS nagy műveltségű, széles látókörű tudós volt; érdemes kiemelni, hogy jól ismerte és méltányolta az orosz nyelvű szakirodalmat is. 1938-ban az újonnan létesült Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék vezetője lesz, először mint rendkívüli, azután mint rendes tanár.

LAZICZIUS alig 15 év munkájával maradandóan beírta a maga nevét a nyelvtudomány történetébe, de nem tudta elérni, hogy a hazai nyelvtudomány befogadjon a strukturalizmust. Ez részben LAZICZIUS személyén múlt: ez a kiváló tudós szenvedélyes és kíméletlen polemikus volt s ezzel számos kitarító ellenséget szerzett magának. De igazában tárgyi okok játszották a fő szerepet. A strukturalizmus alapjaiban támadta meg a hagyományos irányzatot, elvetette annak sarkalatos tételét, amely szerint a nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti, a „szinkronikus nyelvészet” legitimitását, sőt elsőbbségét hirdette; egyáltalán kivételes erőfeszítést kívánt a régi iskolában nevelkedett nyelvésztől, azt, hogy tanulja meg a nyelvet új szempontból, új szemmel látni. Így érthető, hogy nyelvtudósaink általában (akadtak kivételek is) tudomásul vették az új irányzat feltűnését, egyes eredményeit, amelyek a régi keretbe is beilleszkedtek, elsajátították, értékesítették, de alapjában véve nem változtattak nézeteiken. A strukturalizmus valójában nem hatolt be a hazai nyelvtudományba.

Ez azonban súlyos következményekkel járt. Ami eddig a teljes nyelvtudomány volt, az új irányzat kibontakozásával a nyelvtudomány egyik részévé, körülhatárolt tartományává szorult össze és a fejlődés, az elméleti és módszertani fejlődés a másik területen lendült fel. És ez még nem a teljes igazság. A strukturalizmus nem szorítkozott a szinkron nyelvészet megújítására; elegendő itt emlékeztetnem arra, hogy JAKOBSONnak és két társának 1928-as manifestuma radikális és találó kritikáját tartalmazza az újgrammatikusok módszerének és annak a nyelvtörténeti felfogásnak, amelyet az implikál.

Nyelvészetünk így eredményes speciális kutatásai és bizonyos vonatkozásokban vitathatlan haladása ellenére lassanként elmaradt a nyelvtudomány általános nemzetközi fejlődésétől, mindinkább elszakadt tőle. A háború, amennyiben fél évtizedre teljesen megszakította a kapcsolatokat az ellenségessé vált országokkal, megerősítette ezt az irányzatot.

A modern nyelvészet ügyét súlyos veszteség érte LAZICZIUS GYULA nyugdíjazásával 1949-ben. Helye betöltetlen maradt, távozásával tíz évre megszűnt az általános nyelvtudomány oktatása a budapesti egyetemen.

Figyelemre méltó, hogy az általános nyelvészetnek strukturalista volt az első tanára a budapesti egyetemen. Ez nem véletlen: jelentős tény, hogy a nyelvtudományban a húszas évek óta a teoretikusok általában, mondhatni rendszerint, rendszeren az új irányzat hívei voltak. Így az általános nyelvészet haladása a hazai tudományban összekapcsolódott a strukturalizmus befogadásával.

A felszabadulás utáni években kialakult nálunk fiatal és „fiatalabb” nyelvészeknek egy csoportja, amely arra törekedett, hogy érvényt szerezzen a marxizmusnak a nyelvtudományban; magam is tagja voltam ennek a csoportnak. Felmerült a kérdés: miért nem léptünk fel kezdettől fogva annak érdekében, hogy nyelvészetünk tudomásul vegye, elsajátítsa mindazt a haladást, amelyet a nyelvtudomány új irányjai képviselnek?

A válasz röviden az, hogy ehhez sem a nyelvészet, sem a marxizmus téren nem rendelkezünk elegendő ismerettel.

Magunk is elsősorban a hazai nyelvészet neveltjei voltunk, s a háború évei nem segítettek abban, hogy kiegészítsük képzettségünk fogyatékoságait.

Másrészt ismeretes, hogy a személyi kultusz viszonyai közt félreértések és durva tévedések hosszabb-rövidebb ideig mint marxista igazságok szerepelhettek. Így hajlandók voltunk hitelt adni annak a valójában marrista nézetnek, amely szerint a marxizmus érvényesítése a nyelvészetben egy új nyelvészet felépítését jelenti a régivel, „polgárral” szemben. Félreértettük a filozófia és az egyes tudományok viszonyát is, azt képzeltük, hogy egy nyelvészeti irányt megítélünk és adott esetben elítélhetünk, elvethetünk, ha kimutattuk, hogy az a filozófia, amelyre utal, idealista és metafizikus. (Természetesen cseppet sem közömbös milyen filozófiára támaszkodik, tudatosan vagy öntudatlan, többé vagy kevésbé következetesen a nyelvtudomány valamely irányzata; de akárhogya is, eredményeit nem egyszerűen ebből a filozófiából vezeti le, ezeknek értékét csak érdemi, nyelvészeti vizsgálat döntheti el, tévedéseit csak ilyen érvek cáfolhatják meggyőzően. Mint marxista bizonyosra vehetem, hogy a nyelvészeti strukturalizmus tévedésben van, amikor az állapotot elválasztja a mozgástól, sőt ennek elébe helyezi, hogy minden állapot csak múló konfiguráció a mozgás folyamatában; érvelésem, ha ezt a tévedést nem tudom mint nyelvészeti tévedést kimutatni, nem lesz meggyőző és termékeny.)

Ilyen módon nem értettük meg, hogy ha valóban érvényesíteni akarjuk a marxizmust a nyelvészetben, egyik legfontosabb teendő elsajátítani alkotóan és kritikusan azt, amit ez a tudomány vitathatatlan történeti és társadalmi korlátai közt elért, és, ha más megfontolásokból is, csatlakoztunk „konzervatív” kollégáinkhoz tudományunk újabb irányzatának elutasításában.

Sztálin ismeretes nyelvészeti írásai elhárították ugyan az útból, kivégezték a marxizmust, amely elvetette az előző nyelvtudomány biztosított eredményeit, és a nyelv egy „új elméletét” állította volna a helyükbe, valójában felszínes, erőszakos, részben valósággal esztelen állításoknak a szövevényét. De a sztálini írások nem mutattak utat a jövőbe, inkább megszilárdították — nálunk is — a hagyományos nyelvészet féltékeny uralmát. Sztálin közbelépése, mondotta néhány évvel ezelőtt V. V. VINOGRADOV, kiszabadította ugyan a szovjet nyelvészetet a marxizmus bilicseiből, de új bilincsekbe verte, új dogmákkal állította el a fejlődés útját. Ezt a megállapítást enyhébb formában a magyar nyelvészetre is vonatkoztathatjuk.

1.2. Az elmondottak alapján érthető, hogy csak az 50-es évek végén „török meg a jég”, bontakoznak ki szélesen az erőfeszítések annak érdekében, hogy behozva elmaradásunkat, az általános nyelvészeti kutatásokat hazánkban is a kor szintjére emeljük.

1959-ben megkezdte tevékenységét az újjáéledt Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék. A következő években a tanszék kiépül, újabb munkatár-

sakkal erősödik, kiszélesül oktató munkájának hatóköre; 1964-ben létrejön az általános és alkalmazott nyelvészeti szak, ennek keretében a hallgatók egy-egy csekély számú, válogatott csoportjának igyekeznünk a nyelvészet mai állásának megfelelő elméleti és gyakorlati képzést adni.

Ugyanebben az 1959-es évben megalakul a Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti és Fonetikai Szakosztálya. Az évek folyamán megmutatkozott, hogy a szakosztály létesítése valódi igénynek felelt meg; rendszeresen, többnyire népes hallgatóság előtt tartott felolvasó ülései kétségkívül értékes tájékoztató és ösztönző funkciót teljesítettek.

Az MTA Nyelvtudományi Intézete 1959-től fogva éveken át továbbképző tanfolyamokkal igyekezett elősegíteni, hogy munkatársai alaposabb ismereteket szerezzenek az általános nyelvészet terén, áttekintsék tudományuk eszmei fejlődését az elmúlt 100–150 év folyamán és eligazodjanak a nyelvtudomány modern irányai között. 1962-ben Általános és strukturális csoport létesül az Intézet keretében; ez a csoport 1966 elején Strukturális Nyelvészeti Osztállyá alakult át.

1963-ban megindul az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* sorozata; azóta további négy kötet jelent meg, a hatodik sajtó alatt van és már készül a hetedik. A köteteknek van egy bizonyos tematikai egysége, a dolgozatok kötetenként más-más problematika köréből veszik tárgyukat. A kötetek (a harmadiktól fogva) ismertetésekkel is segítik a szélesebb, teljesebb tájékozódást az általános nyelvészet területén. A sorozat sikere megmutatta, hogy általános nyelvészetünk, ha kellő ösztönzést kap, milyen gazdag és változatos produkcióra képes; másrészt azt is, hogy viszonylag milyen élénk az érdeklődés a nyelvtudomány elméleti kérdései iránt.

Általános nyelvészetünk fejlődésében említeni érdemes szerepet játszott az 1961 márciusában rendezett vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről. A vita megmozgatta egész nyelvésztársadalmunkat, két napján több mint negyvenen szóltak a tárgyhöz. A vita, úgy gondolom, jó szolgálatot tett nyelvtudományunknak. „A nyíltság és az őszinteség a véleménynyilvánításban — írta akkoriban egy ismertetés —, a nyelvtudomány általános kérdéseiben való egyre biztonságosabb tájékozódás, a nyelvtudomány nemzetközi fejlődésével való együttthaladás határozott igénye ezen a vitán eddig nem tapasztalt mértékben jutott kifejezésre.” Természetesen a strukturalizmus problémája ma másképp vetődik fel, új vitát igényel.

Hasonló vitára azóta nem került sor, ami sajnálatos; bizonyára előbbre lennének valamivel, ha jól kiválasztott kérdéseket okosan megvitattunk. Sor került azonban több ízben szűkebb tanácskozásokra, amelyek a nyelvészet valamely általános kérdését tárgyalták; ilyen volt legutoljára a tipológiai konferencia Szegeden.

2. Áttérek ezután a hazai általános nyelvészet állapotának vázolására; nem felmérés ez, csak adalék egy felméréshez.

2.1. Általános nyelvészetünk, úgy látom, egy kb. 30 főből álló személyi kerettel rendelkezik. Ennek magva (a szóval nem értékelni kívánok) egy 10–12 főből álló csoport, olyan kutatók, akik kizárólag vagy főként a nyelvtudomány általános kérdéseivel foglalkoznak. Ezek a tudósok a nemzetközi kutatás ismeretében, azzal összhangban dolgoznak, munkásságuk beilleszkedik abba, aminek közvetlen bizonyosságát szolgáltatják idegen nyelven külföldi kiadónál megjelent műveik. Megjegyzendő másrészt, hogy a csoport tagjai csekély

kívétellel olyan időben végezték tanulmányaikat, amikor egyetemeinken úgyszólván teljességgel szünetelt az általános nyelvészet tanítása, így a maguk erejéből kellett egyénileg utat találniok ehhez a tudományhoz. Ez elsősorban dicséretükre szolgál, de azzal a következménnyel is jár, hogy nincs közöttük eleve adva alapismeretek, elvek és célok kívánatos egysége.

A csoport tagjai, egyetlen kivétellel, Budapesten vannak állásban.

A másik, számosabb csoport olyan tudósokból áll, akik főleg a nyelvtudomány valamely speciális ágával foglalkoznak, de az általános nyelvészet terén is tevékenyek. Ez a csoport nem valami függeléke az elsőnek: tagjai részben olyan hagyományokat folytatnak, olyan irányokat képviselnek, amelyeknek hiánya elszegényítené az elméleti kutatást, veszedelmesen egyoldalúvá tenné, kitűnő tudósok tartoznak ide, akiknek gazdag tapasztalata, széles látóköre, biztos ítélete nélkülözhetetlen szolgálatot tesz.

2.2. A kutatások tematikáját csak néhány megjegyzéssel érinteném. (Hangsúlyozom, hogy említéssel vagy hallgatással nincs szándékomban értékelni.)

Az ötvenes évek derekán a strukturalizmus győzelme, legalábbis a maga sajátos területén, a nyelv „szinkrón” vizsgálatában, befejezettnek tűnt fel; ma, amikor egyéb tudományok felfedezik ezt az irányzatot, a nyelvészetben egyre világosabban előtűnnek lényeges korlátai. A nyelvészeti strukturalizmus pozitív kritikája, tényleges meghaladása, amint ismeretes, főként NOAM CHOMSKY nevéhez fűződik.

Azok a kutatók, akik nálunk figyelemmel kísérték az általános nyelvészet nemzetközi haladását, hamarosan felismerték CHOMSKY koncepciójának forradalmi jelentőségét és munkájukban, amennyiben az egy nyelv leírására és a nyelvleírás elméletére vonatkozik, csekély kivétellel évek óta ezt a koncepciót veszik alapul.

A Nyelvtudományi Intézet tervmunkái között szerepel a magyar nyelv generatív grammatikájának elkészítése. Igényes téma, amely szűkebb feladatok egész sorának megoldását tételezi fel. Az Intézet négy dolgozója vesz részt ebben a munkában (KÁROLY S., DEZSŐ L., H. MOLNÁR I. és SZÉPE GY.). Régebben aligha gondoltunk volna arra, hogy egy nyelv leírását az elméleti munkák között említsük. De CHOMSKY felfogásában egy nyelv grammatikája egy pontosan meghatározott értelemben elmélet, az illető nyelv elmélete; másrészt egy ilyen elmélet felállítása lehetetlen a megfelelő általános elmélet, a grammatika elméletének továbbfejlesztése nélkül.

Ez alkalommal megjegyzem, hogy véleményem szerint az Intézet mostohán bánt az általános nyelvészettel. Erre van mentsége: a nagy kollektív munkák nemcsak eszközeit vették igénybe, szemléletét is meghatározták. De talán jobb lett volna, ha felismeri és kimondja, hogy az általános nyelvészet ügyével nem tud annak fontosságához képest foglalkozni.

Ide tartozik megemlíteni, hogy az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* legközelebbi kötete a generatív grammatika körébe vágó értekezések gyűjteményét hozza.

Az ügy fontosságára való tekintettel érdemes volna megvizsgálni a grammatika elméletére és az egyes nyelvek generatív grammatikájának felállítására vonatkozó kutatások összehangolásának kérdését; nekem úgy tűnik, hogy ha az összehangolást sikerül akár csak részben megvalósítanunk, gyorsabban és jobban haladhatunk, többet érhetünk el ezen a területen.

Figyelemre méltó ZSILKA JÁNOS eredeti, magában álló erőfeszítése a nyelv struktúrájának mint tartalmilag meghatározott rendszernek feltárására. Illő, számukra is hasznos volna, hogy a generatív grammatika képviselői beható elemzés alapján állást foglaljanak ZSILKA JÁNOS eredményeivel és törekvéseivel kapcsolatban.

A hazai általános nyelvészeti kutatásokról szólva nem hagyhatjuk említés nélkül FÓNAGY IVÁN munkásságát. Az ő kutatásainak középpontjában a nyelvészet egyik sarkalatos kérdése áll: mi az, ami a hangos beszédet a hírvitel minden más fajtájától megkülönbözteti. A kérdés tanulmányozása elvezetett egyrészt a hanglejtés, nevezetesen a magyar hanglejtés termékeny vizsgálatához, másrészt a költői nyelv egzakt lingvisztikai elemzéséhez.

A nemrég Szegeden rendezett nemzetközi konferencia rávilágított arra, hogy kutatóink egy csoportja elméleti igénnyel, tájékozottan és cselekvően érdeklődik a nyelvészeti tipológia iránt. Tekintve nyelvtan és tipológia szoros összefüggését, nem kétséges, hogy a generatív nyelvelírás alkalmazása ezen a téren is jelentős haladást ígér.

Feltétlenül számba kell vennünk azt is, hogy vannak tudósaink, akik főként speciális kutatásokkal foglalkoznak, de ezekben érvényesítik alapos elméleti tudásukat és ezen a révén hozzájárulnak az elmélet fejlődéséhez is; ilyenek HAJDÚ PÉTER, HERMAN JÓZSEF, HUTTERER MIKLÓS és mások. Ígéretes, nevezetesen, HERMAN JÓZSEF törekvése, felhasználni a nyelvfejlődés kauzálisának tisztázására olyan eszközöket, amelyeket a tudomány újabb fejlődése bocsát rendelkezésünkre.

2.3. Megállapíthatjuk tehát — és ez nagy haladás a múlthoz képest, — hogy kialakult nyelvtudományunkban egy csoport, amely a nemzetközi kutatás ismeretében, nemzetközi szinten műveli az általános nyelvészetet. Utaltam már a csoport egy gyengéjére, az előképzettség egyenetlenségére; érin-tenem kell egy másikat is. Nyelvészeti képzettség és általános műveltség elegendő egy linvisztikai elmélet alkalmazásához, esetleg a továbbfejlesztéséhez is; de már az elméletet „kivülről” áttekinteni, tudatos és öntudatlan alapjait megvizsgálni, a marxizmus szempontjából megítélni: ehhez filozófiai tájékozottságra, a dialektikus materializmus mélyreható ismeretére van szükség. Márpedig úgy tűnik, hogy általános nyelvészeink (nyelvészeink egyáltalán) elsajátították a marxizmus elemeit, de többnyire be is érik ennyivel, tudásukat ezen a téren rendszeresen nem fejlesztik.

Általános nyelvészetünk fejlődését hátráltatja, hogy egy bizonyos értelemben el van szigetelve, nem találja meg maga körül azt a megértést és érdeklődést, amely szélesebb kibontakozásához szükséges. Nyelvészeink többsége egyelőre elutasítóan, érdektelenül vagy legalábbis tájékoztatlanul áll szemben az elméleti kutatásokkal, az általános nyelvészetet külön, idegen területnek tekinti. Nem veszi észre, hogy szükségképpen lépten-nyomon állást foglal olyan kérdésekben, amelyeknek vizsgálata és megalapozott eldöntése az általános nyelvészet hatáskörébe tartozik. Így pl. egyetlen mondat elemzése feltételezi a grammatika egy teljes, sajátos elméletét, választást különféle elméletek között.

Ez a helyzet mindkét félre hátrányos, komoly erőfeszítésre van szükség, hogy megváltozzék, s hogy aki egyáltalán nyelvész, elérje (ha meg nem haladja) az elméleti tájékozottság egy bizonyos fokát.

Mivel segíthetjük ezt elő?

Jogos kívánság, hogy a speciális tanulmányokban elfoglalt kutató ne

sajnálja a fáradságot figyelemmel kísérni fő vonásaiban az elmélet fejlődését, de viszont ő is joggal elvárhatja, hogy az általános nyelvész segítségére legyen, kezére járjon ebben a munkában. Ez részben meg is történt és történik folyamatosan tájékoztató előadások, cikkek és könyvismertetések formájában; de hiányzik egy munka, amely áttekintené tudományunk mai szintjéről a nyelv és a nyelvtudomány elméletének fejlődését az utolsó félszázadban. A külföldi szakirodalom közvetítésében pedig sok igyekezettel igen keveset értünk el. Egyes tanulmányok fordítását közölhattuk folyóiratokban, amelyek azonban érthetően nem sok helyet adhatnak ilyesmire, a nyelvészet újabb történetében számottevő könyvek közül pedig csak egy jelent meg magyarul, SAUSSURE *Cours de linguistique générale*-je az első kiadás félszázados évfordulójára. Ha egy magyar nyelvész nem rendelkezik a kellő nyelvtudással, 3–4 világnyelv ismeretével, le kell mondania arról, hogy tudóshoz illően „első kézből”, a mesterek reprezentáns műveiből ismerje meg a modern nyelvészet fő irányait, szerezzen tudomást lényeges haladásáról. A szükségletet gyakran hangoztattuk, de eredménytelenül; a „Gondolat” megkívánja, hogy a munka ne csak a szakemberek szűk körének szóljon, az Akadémiai Kiadó pedig nem foglalkozik fordítások publikálásával.

Ilyen nehézségek elhárítására a mi javaslo szavunk nem elegendő; egyébként is autoritatív tervezésre volna szükség. Egyes művek fordításán kívül kívánatos egy szöveggyűjtemény összeállítása (a szovjet *Novoe v lingvistike* sorozat négy kötete szerencsésen, példamutatóan összekapcsolja a kettőt) és egy periodikus (pl. negyedévenként megjelenő) kiadványra, amely fordítások és kivonatok formájában folyamatosan közvetítené a folyóiratok legfontosabb újdonságait.

2.4. Szólnom kell még az általános nyelvészet oktatásáról.

Egyetemünk két kurzuson közvetítenek általános nyelvészeti ismereteket a nyelvszakos hallgatók számára; az egyik „Bevezetés a nyelvtudományba” (heti 1 óra az 1. félévben), a másik „Általános nyelvészet” (heti 2 óra a 10. félévben). Az első kurzust eredetileg 2 féléven át adtuk elő heti 1 órában; a jelenlegi óraszámot teljesen elégtelennek tartjuk (itt a Tanszék nevében beszélek) a következő évek speciális stúdiumainak általános előkészítésére. Az előadásokhoz nem tartozik kötelező gyakorlat, úgyhogy a hallgatóknak csak egy részével foglalkozhatunk közelebbről, személy szerint, csak egy részének adhatunk módot arra, hogy saját tevékenységén keresztül alaposabban elsajátítsa a kurzus anyagát.

A vidéki egyetemeken nincs általános nyelvészeti tanszék, sőt egyelőre, tudomásom szerint, más tanszéken sem olyan oktató, aki elsősorban elméleti kutatásokkal foglalkoznék. Ezért különösen fontosnak tartom, hogy az általános nyelvészet budapesti és vidéki oktatói évenként egyszer jöjjenek össze tapasztalatcsere és egyeztetés céljából.

Az oktatás még eléggé ellátva segédletekkel. Évekkel ezelőtt megjelent a „Bevezetés a nyelvtudományba” c. jegyzet és már készül a megfelelő tankönyv; a másik kurzus segítségére sajtó alatt egy szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához,* amely igyekszik módot adni az olvasónak, hogy áttekintse a nyelvtudomány elméleti fejlődését az utolsó száz év

* Az említett oktatási segédlet, „Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához” címen a Tankönyvkiadó kiadásában 1969-ben megjelent. — A szerk.

folyamán, az újgrammatikusoktól napjainkig. De a jegyzet még hiányzik ehhez a kurzushoz; némileg pótolják a szöveggyűjtemény egyes darabjaihoz írott bevezetések.

Az általános nyelvtani kurzusok az első és az utolsó félévre vannak elosztva; közben a nyelvszakos hallgatók speciális tanulmányokat folytatnak, egyes nyelvek grammatikáját és történetét tanulmányozzák. Így az általános nyelvészeti oktatás sikere nagymértékben attól függ, hogy mennyiben van összehangolva azzal, amelyet a „speciális” tanszékek nyújtanak. Ez az összhang nem jön létre magától, rendszeres együttműködést kíván, s annak a formáit még jórészt ki kell dolgoznunk. Bizonyosan vannak jogos igények és kifogások a mi tanszékünkkel szemben. Mi viszont úgy látjuk, hogy az érdekelt tanszékeknek, nem utolsósorban a két magyar nyelvi tanszéknek, szorosabban együtt kellene működniük a miénkkel a nyelvészeti anyag korszerűsítésében, hiszen egyikük sincs bővében olyan oktatóknak, akik alaposan ismerik a nyelv és a nyelvtudomány elméletének legújabb haladását, mai állását.

Pedig már gondolnunk kell a grammatika anyagának korszerűsítésére az alsóbb iskolákban is. Mindaz, amit az általános és a középiskolában különféle tárgyakból tanítunk, eredete szerint tudományos, valamikor a tudományos kutatás eredményeként kialakult ismeret. Ezen alapul az értéke; de ezt az értéket csak úgy őrizheti meg, ha lehetőség szerint lépést tart a tudomány haladásával. Áll ez a nyelvtanórán közvetített ismeretanyagra is. Ez is a megfelelő tudományból származik, és ha ez tovább fejlődik, nem maradhat változatlan, különben kisebb vagy nagyobb mértékben elveszti értékét. Ebben a munkában is szükség van az általános nyelvészet közreműködésére.

Szó esett már arról, hogy 1964 óta általános és alkalmazott nyelvészeti szak is végezhető az egyetemi tanszéken. Ennek az oktatásnak a célja olyan szakemberek képzése, akik kellő elméleti tudással rendelkeznek a nyelvészet különféle, régibb és újabb ágaiban, és egyben fel vannak készítve a nyelvészet alkalmazására egyéb tudományok és a termelés szolgálatában. A szakot eddig nyolcan végezték el; ezek mind megfelelő helyet találtak, de mind az egyetemen kívül, magának a tanszéknek nem volt módja arra, hogy egyet is visszartartson közülük.

2.5. Említettem, hogy az 1961-ben rendezett vita mozgásba hozta egész nyelvésztársadalmunkat. Nyilván hiba volna túl sokat várni egy tudományos vitától, azt, hogy egyszeriben végleg eldönti a vitás kérdést, átalakítja ebben a vonatkozásban a résztvevők gondolkodását. De ha helyesen választjuk meg a témát, a vita nagyon is hasznos lehet: egy közösség fog benne össze, hogy egymást ösztönözve és kiigazítva közelebb küzdje magát az igazsághoz.

Ezért javasolom, hogy a következő időszakban tűzzünk ki vitára három kérdést:

1. *A transzformációs generatív grammatika elméletének jelentősége.* A vita célja, tisztázni, milyen módon és mértékben módosítja ez az elmélet a nyelvnek és leírásának a felfogását, milyen következményekkel jár a nyelvtudomány egyéb területein és hogyan viszonylik előzményeihez, nevezetesen a strukturalizmushoz. A vita tehát kiterjedne a strukturalizmus kritikájára, de egyben a CHOMSKY-féle elmélet korlátaira is.

2. *A nyelvek történeti fejlődése.* A vitának ebben az esetben az lenne célja, hogy számba vegyük és összemérjük a nyelvek történeti fejlődésére, a fejlődés formáira és eredetére vonatkozó elméleteket.

3. *Marrizmus és nyelvtudomány.* Ezt a kérdést valamikor sokat emlegettük meggondolatlanul, egy idő óta elkerüljük, ami nem kevésbé helytelen. Világos — legalábbis én annak látom —, hogy a marxizmus nem alkalmazható közvetlenül, mechanikusan a nyelvészetben, nem vezethetünk le belőle konkrét nyelvészeti megállapításokat és ilyeneket nem cáfolhatunk meg a marxizmusra való hivatkozással. De ha a dialektikus materializmus világnézet, nem vethetjük le a nyelvészet küszöbén, és ésszerű, lényeges kérdés, hogy mit jelent marxistának lenni a nyelvészetben.

A vitákat a következő három évben rendezhetnénk meg, évenként egyet; az előkészítés elsősorban az általános nyelvészek feladata lenne.

Javasolom végül, hogy az aktíva jelöljön ki egy bizottságot, amely összefoglalja a referátum és a vita tanulságait egyrészt az általános nyelvészeti művelői, másrészt a felettes hatóságok részére.

TELEGDI ZSIGMOND

Bemerkungen über die Lage der allgemeinen Sprachwissenschaft in Ungarn

1. Jede linguistische Untersuchung, mag sie noch so speziell sein, beruht auf allgemeinen Voraussetzungen. Die Untersuchung dieser bildet den Gegenstand der allgemeinen Sprachwissenschaft, sie geht aber nicht nur die »Spezialisten« dieser Disziplin an, so daß der Sprachforscher, der auf einem besonderen Gebiet tätig ist, sich nicht um sie zu kümmern brauchte. Diese bequeme, aber letzten Endes verderbliche Ansicht ist auch bei uns im Zurückweichen, doch ist sie noch immer verbreitet; es lohnt sich daher zu prüfen, wie sie aufgekomen ist.

Die Entfaltung der vergleichend-historischen Sprachwissenschaft in der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts eröffnet zweifellos eine neue Epoche in der Geschichte des Sprachstudiums. Die neue Sprachwissenschaft, eine Schöpfung genialer Empiriker, geht zunächst in der Einzeluntersuchung auf, überwältigt vom Reichtum der Entdeckungen, die sich ihr auf dem neu erschlossenen Gebiet entgegendrängen. In dieser Praxis, im Fieber der »Eroberung« (der Ausdruck stammt von Georg Curtius), das sie kaum dazu kommen läßt, sich auf sich selbst, auf ihre Voraussetzungen zu besinnen, bildet sich ihre Forschungsmethode aus.

In den siebziger Jahren des XIX. Jahrhunderts wird diese Methode problematisch: die besten Vertreter der neuen Generation, die »Junggrammatiker« lehnen sie in wesentlichen Punkten ab, fordern ihre gründliche Umgestaltung auf Grund einer Annahme über die allgemeinen Bedingungen der Sprachentwicklung, einer eigentümlichen, psychologischen Sprachtheorie. Diese ist von HERMANN PAUL in seinen *Prinzipien der Sprachgeschichte* (zuerst 1880) ausgeführt worden.

PAULS Werk hat einen wohlverdienten Erfolg gehabt, es wurde Jahrzehnte lang ehrfurchtsvoll studiert, doch hat es die traditionelle Gleichgültigkeit gegen Theorie in der historischen Sprachwissenschaft nicht überwinden können. Der Grund dafür ist zum Teil in PAULS Werk selbst zu finden: die theoretische, in der Tat psychologische Begründung schließt sich in Wahrheit äußerlich-nachträglich an die junggrammatische Methode, die im wesentlichen eine, freilich bedeutende, Weiterentwicklung der vorgefundenen war, an, es besteht kein innerer Zusammenhang zwischen ihnen. Es ist unter diesen Umständen zu verstehen, dass die Ansicht, die Methode der vergleichend-historischen Sprachwissenschaft, wie sie zuletzt von den Junggrammatikern ausgebildet worden war, sei praktisch autonom, benötige kein Zurückgehen auf die Theorie, keine lebendige Verbindung mit ihr, für Jahrzehnte die Festigkeit eines Vorurteils annehmen konnte.

Mit SAUSSURE kehrt sich das Verhältnis von Theorie und Methode um. Die Methode der vergleichend-historischen Sprachwissenschaft war in der Form, die sie durch die Junggrammatiker erhalten hatte, ein fertiger, abgeschlossener, starrer Apparat geworden, der innerhalb gewisser Grenzen (so schien es wenigstens) angewandt werden konnte, ohne daß man theoretische Erwägungen anstellte. Die lebenden, auf Grund der Theorie und in enger Wechselwirkung mit ihr sich entwickelnden Methoden der zeitgenössischen

Linguistik erfordern auch vom Spezialisten die unausgesetzte Besinnung auf die Grundlagen seiner Praxis.

2. Da der heutige Stand der allgemeinen Sprachwissenschaft sich im Rahmen des Referats nicht umfassend erörtern läßt, so wird nur eine besonders wichtige, aktuelle Frage herausgegriffen: die der Bedeutung der von N. CHOMSKY initiierten Bewegung. Es wird versucht zu zeigen, dass die Idee der Transformationsgrammatik nicht nur die Beschreibung der Sprache erneuert, sondern auch auf anderen Gebieten der Sprachwissenschaft ungeahnte Perspektiven eröffnet.

3. Die Jahre zwischen dem ersten und dem zweiten Weltkrieg sahen die Entfaltung des Strukturalismus in seinen verschiedenen Richtungen. Der Strukturalismus fand auch in Ungarn einen bedeutenden, hingebungsvollen und kämpferischen Vertreter in J. VON LAZICZIUS (1896–1957), Leiter des ersten Lehrstuhls für allgemeine Sprachwissenschaft an der Budapester Universität. LAZICZIUS erkannte natürlich, wie nötig es war, die neuen Ideen auch in die heimatische Wissenschaft einzuführen; doch konnten seine vereinzelt Anstrengungen — nur wenige Fachgenossen schlossen sich ihm an — ein tieferes Eindringen des Strukturalismus in die ungarische Linguistik nicht durchsetzen.

Das hatte zur Folge, daß unsere Sprachwissenschaft zwar nicht aufhörte, sich, soweit es auf den alten Fundamenten möglich war, erfolgreich weiter zu entwickeln, in wesentlichen Beziehungen aber, namentlich in der Grundlagenforschung, immer mehr hinter der Zeit, dem international erzielten Fortschritt zurückblieb. Der Krieg und seine Folgen haben diese Tendenz notwendigerweise verstärkt.

Die Befreiung des Landes, die Errichtung der Volksdemokratie, der fortschreitende Aufbau des Sozialismus brachten der ungarischen Linguistik eine mächtige Erweiterung ihrer materiellen Grundlagen und mannigfache Anregungen. Dies führte zu einem erfreulichen Aufschwung der Forschung; Ziele und Methoden blieben aber im wesentlichen unverändert, das Studium der allgemeinen Sprachwissenschaft ging eher zurück. Im Jahre 1949 wurde Lazicius in den Ruhestand versetzt. Sein Lehrstuhl blieb zehn Jahre lang unbesetzt, während dieser Zeit gab es auf der Budapester Universität keinen systematischen Unterricht in allgemeiner Sprachwissenschaft. Stalins bekannte Ausführungen zu Fragen der Linguistik beseitigten zwar die gefährliche Pseudowissenschaft des Marrismus, stärkten aber die Positionen der traditionellen Linguistik und die ungeheure Überschätzung dieser Ausführungen wirkte hemmend.

Erst gegen Ende der fünfziger Jahre setzt sich kraftvoll die Erkenntnis durch, daß es dringend notwendig ist, den reichen Ergebnissen der linguistischen Grundlagenforschung auch in unserer Sprachwissenschaft volle Geltung zu verschaffen und, zu diesem Zweck, das Studium der allgemeinen Linguistik entschlossen zu fördern.

4. Um den Stand der allgemeinlinguistischen Studien in Ungarn zu charakterisieren, stellt das Referat vor allem fest, daß wir heute — und das ist ein gewaltiger Fortschritt — eine Anzahl von — zumeist jüngeren und jungen — Gelehrten haben, deren Arbeit durch das theoretische Interesse bestimmt wird und die, direkt oder indirekt, aber immer bewußt und im Anschluß an das international Geleistete, an der linguistischen Grundlagenforschung teilnehmen. Eine wesentliche Rolle neben diesen spielt eine andere Gruppe von Forschern, die sich hauptsächlich mit einem besonderen Zweig der Sprachwissenschaft beschäftigen, aber zugleich auch auf dem Gebiete der allgemeinen Linguistik tätig sind; die Glieder dieser Gruppe vertreten zum Teil Richtungen, auf deren Beitrag wir nicht verzichten dürfen.

Was die Thematik betrifft, so wird namentlich hervorgehoben, daß auch bei uns die an der allgemeinen Sprachwissenschaft interessierten Forscher die revolutionäre Bedeutung der von Chomsky aufgestellten Konzeption bald erkannten und in ihrer Arbeit, besonders wo sich diese auf die Beschreibung einzelner Sprachen und die Theorie der Sprachbeschreibung bezieht, mit geringen (wenn auch nicht unwichtigen) Ausnahmen seit Jahren diese Konzeption zu Grunde legen.

Als hemmende Faktoren werden namhaft gemacht einerseits Unzulänglichkeiten in der philosophischen Bildung, andererseits die Tatsache daß — ein Erbe der Vergangenheit — zwischen theoretischer und spezieller Forschung zum Teil noch immer eine gewisse Fremdheit besteht, daß sie sich noch nicht hinreichend, in organischer Einheit durchdringen.

Weiter beschäftigt sich das Referat mit der Lage des Unterrichts in allgemeiner Sprachwissenschaft; in dieser Beziehung erscheint vor allem notwendig, Lehrstühle für diese Disziplin auch an den Universitäten Szeged und Debrecen zu errichten.

Das Referat schließt mit Vorschlägen zur Beschleunigung einer im ganzen erfreulich fortschreitenden Entwicklung.

ZSIGMOND TELEGDI

Beszámoló a magyarországi alkalmazott nyelvtudomány helyzetéről

Bevezető megjegyzések

Ez a beszámoló eredeti formájában az 1968 novemberében megrendezett debreceni nyelvészaktíva számára készült, s az egyik napirendi pont sokszorosított vitaanyagaként került szétosztásra az aktíva résztvevői között. A vita során az anyag lényegi ellenkezéssel nem találkozott, részleteket érintő ellenvéleménnyel is alig, az én nézeteim sem módosultak az elmúlt hónapok alatt, s így nem vált szükségessé a szöveg mondanivalójának módosítása. A jelentés helyenként szóvá tesz nehézségeket, lemaradásokat: ezek a megjegyzések sem váltak azóta időszertülnékké. Így azután az eredeti szövegen nem sokat változtattam: több helyütt igyekeztem a megfogalmazást árnyaltabbá, pontosabbá tenni, újabb információk alapján helyesbítettem egy-két adatszerű közlést, példákkal illusztráltam néhány túlságosan elvont megállapítást, s végül elhagytam, vagy általánosabb érdekű gondolatmenetekkel helyettesítettem néhány szűken gyakorlati, tudományszervezési vonatkozású fejtegetést; az eredeti szöveghez képest majdnem teljesen új az I. fejezet 2. pontja és többé-kevésbé módosult a fejezet 1. és 3. pontja is; újonnan került a szövegbe a II. rész jelenlegi számozás szerinti 6. pontja.

Részben az aktíván előterjesztett jelentés írott bevezetésében, részben pedig szóban, a vita megkezdésekor tettem egy-két személyes jellegű megjegyzést, amelyeket szükségesnek tartok rövidített formában itt megismételni:

Jómagam nem vagyok az alkalmazott nyelvészet rendszeres művelője, munkásságom — néhány általános nyelvészeti dolgozattól eltekintve — az újlatin összehasonlító és történeti nyelvtudomány körébe vág. Olyan okokból, amelyeket a továbbiakban igyekszem részletesebben ismertetni, úgy gondolom azonban, hogy az alkalmazott nyelvészet gyorsabb fejlesztése minden nyelvésznek ügye és érdeke, azoké is, akik — mint e sorok írója — a gyakorlati alkalmazásoktól távol álló kérdéseknek szentelik munkájuk zömét; éppen ezért az utóbbi évek során igyekeztem megismerkedni az alkalmazott nyelvészet több részterületével s egyiknek-másiknak művelésébe főképp közvetve, hallgatóimon és volt hallgatóimon keresztül magam is bekapcsolódtam. Ezért mertem kívülálló voltom ellenére is vállalni a debreceni aktíván az alkalmazott nyelvészet helyzetét tárgyaló beszámolóinak a megtartását.

Az alkalmazott nyelvészet nagyszámú részterületből áll, amelyeket egy ember a saját ismeretei alapján nehezen tekinthet át; még azok is, akik az alkalmazott nyelvészet szakembereinek tekinthetők, rendszerint az alább felsorolandó részterületeknek csak egyikével vagy másikával foglalkoznak ténylegesen; így sokak tanácsát és segítségét kellett a beszámoló elkészítéséhez igénybe vennem — nem csupán az alkalmazott nyelvészet egyik vagy másik

ágának művelőit, hanem többek között matematikusokét, orvosokét, gyógy-pedagógusokét, a dokumentáció szakembereiét. Nevük felsorolása nélkül is mindegyiküknek köszönetet kell itt mondanom.

I.

Az alkalmazott nyelvészet fogalmának meghatározása és egyéb általános kérdések

1. Az alkalmazott nyelvészet fogalmának meghatározását csupán az utóbbi években több ízben kísérelték meg Magyarországon.¹ Ezen a helyen szükségtelen volna hosszadalmas elvi vitát kezdeni a meghatározás kérdéséről; a magam részéről abból a logikai oldalról nem teljesen megtámadhatatlan, de gyakorlatilag használható meghatározásból indulnék ki, amely szerint az alkalmazott nyelvészet azoknak az elméleti kutatási tevékenységeknek és technikai eljárásoknak összefoglaló neve, amelyeknek célja a nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása (a) a közvetlen társadalmi gyakorlatban és (b) egyéb elméleti tudományokkal együttműködve, a nyelv és más jelenségek közötti érintkező területek felderítésében.

Ehhez a meghatározáshoz hozzátehetjük a következőket: a nyelvtudomány eredményei a társadalmi gyakorlatban a társadalmon belüli vagy különböző társadalmak közötti nyelvi érintkezés elősegítése, illetve a nyelvi érintkezés akadályainak leküzdése céljából hasznosíthatók, így tehát a nyelvtudomány hasznosítása tulajdonképpen a nyelvi tevékenységre vonatkoztatott, a nyelvi kérdések fogalmi körén belül maradó hasznosítás. Az ilyen jellegű felhasználástól eltér a nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása egyéb elméleti tudományok területén; itt ugyanis nem közvetlenül a nyelvi érintkezés elősegítése céljából használjuk fel a nyelvtudomány eredményeit, hanem a társtudomány (szociológia, néprajz, irodalomtudomány, archeológia, stb.) elméleti céljainak megfelelően, tudományonként, sőt esetenként különböző módokon.

A fentieknek megfelelően az alkalmazott nyelvészet az alábbi ágazatokra osztható:

- A. A nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása a társadalmon belüli és társadalmak közötti nyelvi érintkezés elősegítésében; többek között számításba jövő területek:

¹ Az alkalmazott nyelvészetet már BÁRCZI GÉZA a nyelvtudomány részeként említi (Bevezetés a nyelvtudományba. 3. kiad., Budapest 1957, 142). Az alkalmazott nyelvészet meghatározása, rész-diszciplináinak rendszerezése több ízben is foglalkoztatta Szepe Györgyöt (l. különösen SZEPE GYÖRGY—B. SZÖLLÖSY ÉVA. A matematikai nyelvészet alkalmazása a különböző tudományágakban. Tudományszervezési Tájékoztató VI, 1966, 774—805, főképp 781—782). FODOR ISTVÁN színvonalas ismeretterjesztő könyve (Mire jó a nyelvtudomány? Budapest 1968) lényegileg az alkalmazott nyelvészet legkülönbözőbb ágazatait tekinti át, azonban — népszerűsítő céljának megfelelően — a szerző inkább a problematika vonzó és színes illusztrálására, mint szigorú szabatoságú meghatározására tör.

- a) az anyanyelvi oktatás,
  - b) a nyelvművelés,
  - c) a beszédhibák diagnosztizálása és javítása,
  - d) a távközlés,
  - e) a dokumentáció és információátvitel,
  - f) az idegen nyelvek oktatása,
  - g) a fordításelmélet, fordítás-gépesítés,
  - h) különböző nyelvű csoportok nyelvi helyzetének, érintkezésének rendezése, a „nyelvi politika”.
- B. A nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása egyéb elméleti tudományokban (itt az ágazati felsorolás egyenlő volna valamennyi, a nyelvtudománnyal érintkező tudomány felsorolásával).²

Ez a táblázat az alkalmazott nyelvtudomány ágazatait egy bizonyos fokig absztrakt és egyúttal statikus módon ábrázolja. A valóságban a különböző ágazatok bonyolultan összefonódnak, annál is inkább, mivel az A. alatt felsorolt tevékenységek és a B. alatt felsorolható elméleti határdiszciplinák egymással jelentős mértékben párhuzamosak: egy-egy, a B. pontba sorolható elméleti terület ugyanis rendszerint valamely, az A. kategóriába tartozó gyakorlati tevékenység elméleti megalapozásának tekinthető. Ilyen viszony áll fent pl. a táblázatunkban is említett „beszédhibák diagnosztizálása és javítása” összefoglaló névvel jelzett gyakorlati tevékenységek és olyan, a B. pontban említhető elméleti diszciplinák között, mint a neurolingvisztika, a pszicholingvisztika bizonyos területei, stb.³

2. Az alkalmazott nyelvészetnek, mint nyelvtudományi diszciplinának belső egysége nem csupán egyes ágazatainak részleges összefonódottságából, nem csupán bizonyos elméleti és gyakorlati ágazatok párhuzamosságából, kölcsönös feltételezettségéből adódik: az alkalmazott nyelvtudomány egysége elsősorban azon alapul, hogy valamennyi ágazata lényegileg azonos módon kapcsolódik a nyelvtudomány egészéhez, valamennyi ágazatának azonos jellegű a tudományrendszertani helye, ami egyben arra mutat, hogy ezeknek a látszólag igen heterogén ágazatoknak az elméleti lényege is közös.

A fenti meghatározásból már kitűnt, hogy számunkra az alkalmazott nyelvtudomány gyakorlati ágazatai közé azok a tevékenységek tartoznak, amelyeknek célja társadalmon belül, illetve társadalmak között a nyelvi érint-

² Érdemes utalni ezzel kapcsolatban R. JAKOBSON magyar nyelven nemrég megjelent előadására, amelyet az 1967-es budapesti nyelvészeti kongresszuson tartott (A nyelvészet a tudomány organizmusában. Valóság XII, 1969, 23–33), s amely rendkívül szuggesztív és szellemes módon, bár természetesen a teljesség igénye nélkül tekinti át a nyelvtudomány elméleti alkalmazásainak sorát.

³ Meghatározásunk egyébként azt is jelenti, hogy elvetjük az alkalmazott nyelvészet fogalmának egyes szűkítő, egyoldalú meghatározásait; nyilvánvaló például, hogy az alkalmazott nyelvészet nem szűkíthető le az ún. gépi nyelvészetre, bár a számítógépek az alkalmazott nyelvészet egyes ágaiban lényeges szerepet játszanak. Itt-ott ma is előkerül az a nézet, amely a második világháború utáni években Amerikában nyert megfogalmazást (bár ma Amerikában is meghaladott) s amely szerint az „applied linguistics” célja az idegen nyelvek oktatásának hatásosabbá tétele (l. erről L. K. ENGELS, Applied Linguistics. Tijdschrift voor Toegepaste Linguistiek, I, 1968, 5–11). Nyilvánvaló, hogy az idegen nyelvoktatás didaktikájának nyelvtudományi megalapozása az alkalmazott nyelvészethez tartozik, de annak csupán egyik ága.

kezés elősegítése, akadályainak elhárítása. Mivel a nyelv az információcsere, általában az emberek közötti kommunikáció alapvető eszköze, azt is mondhatjuk, hogy az alkalmazott nyelvészeti tevékenységek gyakorlati célja a társadalmon belüli (nyelvi) kommunikáció hatásfokának állandó javítása, a kommunikációt gátló materiális és pszichológiai „zajforrások” semlegesítése. Mivel pedig a kommunikációs folyamat jó hatásfoka és zavartalansága azon múlik, hogy — egyrészt — milyen a nyelv rendszere és a nyelvhasználat körülményei közötti viszony (hogy például a nyelv, mint kommunikációs eszköz mennyire képes megfelelni az adott helyzetben a kommunikáció támasztotta követelményeknek, illetve, hogy a nyelvhasználat körülményei zavarják-e vagy sem a nyelv információ-továbbító működését), másrészt pedig azon, hogy milyen a nyelvet használó egyének tömege és a nyelv közötti viszony (hogy például a nyelvet használók tömege mennyire ismeri az adott nyelvet, mennyire képes a nyelvrendszer teljesértékű felhasználására az információ-továbbítás során), megállapíthatjuk, hogy az alkalmazott nyelvészet sajátos érdeklődési és tevékenységi területe a nyelv, mint a kommunikáció célját szolgáló jelrendszer és a nyelvi kommunikációs folyamat egyéb tényezői közötti viszony, az alkalmazott nyelvészet elméleti ágazatainak célja, hogy felderítse ennek a viszonyoknak, pontosabban ennek a viszonyhálózatnak törvényszerűségeit, az alkalmazott nyelvészet körébe tartozó gyakorlati tevékenységek pedig ezeket a viszonyokat próbálják, egy adott nyelvtörténeti helyzetben, a nyelvi kommunikációs folyamatok hatásfoka és zavartalansága szempontjából kedvező irányban alakítani.⁴

Mindez arra mutat, hogy az alkalmazott nyelvészetnek, az ágazatai közötti látszólag igen lényeges — és gyakorlati szempontból sokszor valóban mélyreható — különbségek ellenére, egyértelműen meghatározható tudományrendszertani helye van: az alkalmazott nyelvészet a nyelvtudomány része, mégpedig a nyelvek szerkezetét és fejlődését önmagában és önmagáért vizsgáló „tisztá” nyelvtudománnyal párhuzamos, korrelatív része; míg a „tisztá” nyelvészet a nyelvet, illetve az egyes nyelveket önmagukban vizsgálja, az alkalmazott nyelvészet a nyelvet a kommunikációs folyamat egészében elfoglalt helye szempontjából nézi és a maga — nyelvtudományi — eszközeivel a kommunikációs tevékenység társadalmilag kedvező irányú fejlődését igyekszik elérni. Mindenképpen téves tehát az alkalmazott nyelvészetet az elméleti nyelvészettel szembeállítani, mivel az alkalmazott nyelvészettnek is vannak elméleti ágai.

Az alkalmazott nyelvészet tudományrendszertani helyének meghatározása már azért is megérdemel egy bizonyos figyelmet, mert ebből a meghatározásból folyik, hogy a nyelvtudomány általában és a „tisztá” nyelvészet különösen főképp az alkalmazott nyelvészet elméleti ágain keresztül kapcsolódik az ember életjelenségeit és tevékenységeit vizsgáló egyéb tudományokhoz. Az alkalmazott nyelvészet olyan elméleti ágai, mint — ma használatos kifejezésekkel — a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika, a neurolingvisztika stb. egyrészt a nyelvi rendszer, másrészt a kommunikációs folyamat tényezőjének, közegének, részben produktumának tekintett társadalom, emberi

⁴ Az alkalmazott nyelvészet kommunikáció-elméleti felfogását képviseli — a tőlem adott meghatározásoknál kevésbé kifejtett formában — B. MALMBERG (l. legutóbbi cikkét: *Applied Linguistics*. IRAL, V, 1967, 1–2).

psziché stb. közötti viszonyt vizsgálják; ez a feladat adja meg létalapjukat, ez határozza meg azt a sajátos átmeneti helyet, amelyet — a nyelvtudomány részeként — a nyelvtudomány és a szociológia, neurológia, pszichológia stb. között elfoglalnak.

Világos egyébként, hogy a „tisztá” nyelvtudomány és az alkalmazott nyelvtudomány között a határ nem mindig éles és egyértelmű. Nem egyszer felvetődik például az alkalmazott nyelvtudományon belül, hogy a nyelvtudomány általában, az alkalmazástól függetlenül, adós még valamely kutatással, eredménnyel, amelyre az alkalmazás szempontjából szükség volna. Egy példa: a nyelv statisztikai sajátosságainak vizsgálata önmagában kétségtelenül a „tisztá” nyelvtudomány körébe tartozik, ugyanakkor az is ismeretes, hogy az alkalmazott nyelvészet számos ága csupán az adott nyelvre vonatkozó részletes statisztikai ismeretek birtokában bontakozhatik ki. Amikor az alkalmazott nyelvészet helyzetével és feladataival foglalkozunk, éppen ezért állandóan fel kell vetnünk nem csupán a szűk értelemben vett alkalmazási kérdéseket, hanem azt a kérdést is, hogy a „tisztá” nyelvészet eleget tett-e saját körén belül azoknak a kívánalmaknak, amelyeket a szorosabban vett alkalmazott nyelvészet szempontjából iránta támasztani kell.

3. Az eddig elmondottak lehetővé teszik, hogy kellő pontossággal és nyomatékkal szóljunk az alkalmazott nyelvészet társadalmi szerepéről.

Az alkalmazott nyelvtudomány gyakorlati ágazatainak felsorolása diszciplinánk társadalmi fontosságát megfelelően tükrözi; erről itt általánosításokat hangoztatni nem szükséges. Ezen a helyen csupán néhány elméletibb kérdésben kívánom véleményemet leszögezni.

Mindenekelőtt, félreértések és félremagyarázások elkerülése céljából: helytelen volna minden olyan nézet, amely a nyelvtudomány társadalmi funkcióját kizárólag, vagy akár elsődlegesen az alkalmazott nyelvészetben, közelebbről az alkalmazott nyelvészet gyakorlati ágazatainak munkájában látná. Ez praktícizmus volna, amely tudománypolitikánk lényegétől idegen — ha nem is teljesen idegen az alkalmazott nyelvészet egyes művelőinek és főképp néhány nem nyelvész tudósnak a felfogásától. Nyilvánvaló, hogy a nyelvtudomány elsődleges tárgya maga a nyelv — a nyelv szerkezete s a nyelvszerkezet történeti mozgása — s a nyelvtudomány elsődleges társadalmi funkciója a társadalmi tudat néha meglehetősen közvetett, áttételes alakítása és befolyásolása az egyik legspecifikusabban emberi alkotás és tevékenység, tehát az ember mélyebb megismerésén és megismertetésén keresztül. Tegyük hozzá, hogy a „tisztá” nyelvtudomány megfelelő fejlődése az alkalmazott nyelvészet kibontakozásának is alapja: a nyelvre és az egyes nyelvekre vonatkozó adekvát, sokrétű és állandóan gazdagodó ismeretek nélkül az alkalmazott nyelvészet elsorvadna, sőt ki sem fejlődhetne. Emellett azonban éppen tárgyának specifikusan emberi és specifikusan társadalmi jellegénél fogva a nyelvtudomány olyan jelenséget vizsgál, amely a társadalmi méretű kommunikáció alapvető eszköze és, mint ilyen, szorosan összefonódik szinte minden pszichofiziológiai és társadalmi jelenséggel. Ez a körülmény a nyelvtudományra mind a társtudományok kommunikációs vonatkozásainak alátámasztásában, mind a kommunikációs gyakorlat segítségével olyan feladatokat ró, amelyek a társadalmi tevékenység bonyolultabbá válásával, a kommunikáció intenzitásának növekedésével fokozódni fognak és amelyeket a nyelvtudomány művelői helyett nem fog elvégezni senki.

Talán magától értetődő, hogy az alkalmazott nyelvtudománynak nem csak „kifelé”, tehát a társstudományok és a társadalmi gyakorlat irányában, hanem „befelé”, a nyelvtudományon belül is vannak lényeges funkciói; az alkalmazott nyelvészet fejlesztésére fordított erőfeszítések a „tisztá” nyelvtudomány számára is bőven visszatérülnek. Ez talán nem szorol különösebb bizonyításra az alkalmazott nyelvészet elméleti ágazatainak a viszonylatában: elég példaként utalni arra, hogy a nyelv belső tagozódásának a vizsgálata mennyit köszönhet az ún. szociolingvisztikának, hogy a nyelvlélektan milyen lényeges felismerésekkel gazdagította és gazdagíthatja még a jövőben a szemantikát — s így tovább.⁵ Igaz ez azonban az alkalmazott nyelvészet szorosan gyakorlati ágainak viszonylatában is. Tényleges kommunikációs láncolatok vizsgálata, illetve befolyásolása új fényt vethet a kommunikáció eszközének, a nyelvnek a szerkezetére és természetére is — ebből a szempontból a lehetőségek szinte kiaknázatlanok, különösen nálunk. Talán hangsúlyozásra sem szorol, hogy az alkalmazott nyelvészetben belül éppen az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásának érvényesítésére, az elméletnek a gyakorlatban való igazolására nyílik mód, s így az alkalmazott nyelvészet már ismeretelméletileg is szerves része a marxista igényű nyelvtudománynak.

II.

Az alkalmazott nyelvészet egyes ágainak helyzete

Az alábbiakban nem törekszem kimerítő felsorolásra, és csak azokat az ágazatokat említem, amelyeket a legfontosabbaknak tekintek és amelyekkel kapcsolatban van mondanivalóm, a felsorolás tehát szükségszerűen szubjektív és tökéletlen.

Az áttekinthetőség és a gyakorlatiasság kedvéért ebben a futó áttekintésben eltekintettem mindenfajta tudományrendszertani megfontolástól; nem különböztettem meg rendszerszerűen az alkalmazott nyelvészet körébe tartozó gyakorlati tevékenységeket és az elméleti ágazatokat sem, hanem az egymást feltételező vagy egymással összefüggő elméleti és gyakorlati részdiszciplínákat — általában a gyakorlati ágazatból kiindulva — egy alfejezetben tárgyalom.

Az egyes területek sorrendjét semmiféle megfontolás nem határozta meg; a sorrendet legegyszerűbb véletlenszerűnek és önkényesnek tekinteni.

1. Nyelvművelés. Az alkalmazott nyelvészetnek ez egyik legtradicionálisabb, legközismertebb és legnagyobb gyakorlati sikerrel művelt ága. Az eredmények és az e tényleg végzett munka közismert volta, úgy gondolom, felment a terület kérdéseinek részletes analizisétől, annál is inkább, mert ez a tevékenység jól körülhatárolt és szilárd szervezeti alapokra támaszkodik s így ezen a téren különösebb gyakorlati tennivaló sem mutatkozik. Legfeljebb arra szükséges utalni, hogy a magyarországi nyelvűművelés az 50-es évek óta rokon-

⁵ Egyik legutóbbi cikkemben igyekeztem rámutatni, hogy a kommunikációkutatás még a nyelvtörténeti vizsgálatok elméletének és módszerének további fejlődésében is jelentékeny szerepet játszhat. (A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, V, 1967, 164–168.)

szenves és alapvetően helyes elméleti irányban folyt, fokozatosan megszabadult mind a nacionalista, egyoldalúan purista hagyományoktól, mind az állásfoglalások szubjektív, intuitív megalapozásának módszerétől. A nyelv művelő munka tudatos és explicit elméleti megalapozására azonban még nem került sor, holott az egészséges és népszerű nyelv művelő áramlat továbbfejlesztésében talán ez volna a soron következő lépés. Ebben a tekintetben fontos és nagyon öröndetes haladást jelent éppen LŐRINCZE LAJOSnak, a magyarországi nyelv művelés vezető szakemberének egy, a Magyar Nyelvőr hasábjain megjelent tanulmányjellegű recenziója, amely jelentős és nagyon termékenynek ígérkező elméleti általánosításokat tartalmaz; ebben az írásban kifejtésre kerül az a nézet, hogy a nyelv művelő munkának kommunikációelméleti alapokon kell nyugodnia, s hogy a nyelv művelés egy bizonyos fokig a nyelv fejlődésre vonatkozó legáltalánosabb elméleti ismeretek gyakorlati, a nyelv fejlődés befolyásolását célzó alkalmazása.⁶

Beszámolóink gondolati összefüggéseit és célkitűzését tekintve a nyelv művelő munka terén megelégedhetünk az elért eredmények elismerésével és annak a kívánságnak a leszögezésével, hogy a kezdődő tudatos elméleti megalapozás mind a nyelv művelés, mind pedig az elmélet érdekében erőteljesen folytatódjék.

2. Oktatási alkalmazások. Ezen a téren a helyzet meglehetősen sajátos, mivel nyelvtudományi eredmények tényleges alkalmazásával nagyszámú és külön erre a feladatra specializált testületek (tankönyvírók, tanárok) foglalkoznak, amelyek — elvben legalábbis —, a nyelvtudomány mindenkori eredményeit ismerik és gyakorlati alkalmazhatóság szempontjából felülvizsgálják. A kérdés itt tehát egyrészt úgy vetődik fel, hogy a „hivatásos alkalmazók” (tehát lényegileg az oktatási apparátus) mennyiben veszik ténylegesen figyelembe a nyelvtudomány eredményeit, másrészt pedig úgy, hogy a nyelvtudomány — akár a „tisztá” nyelvtudomány, akár annak határterületi elméleti alkalmazásai — mennyiben produkál az oktatás számára hasznos, felhasználható eredményeket. A kérdés első része rendkívül bonyolult, és a felmérés ismereteim körét meg is haladná, ezért arra csak röviden utalok.

A) Magyar nyelvi és nyelvtani oktatás.

Az iskolákban folyó anyanyelvi nyelvtani és nyelvi oktatás nehézségei nem elsősorban abból származnak, hogy a tankönyvek és tananyagok elmaradtak és korszerűtlenek, hanem abból, hogy a jövő magyar tanárok zömének érdeklődését, különösen az egyetemeken, még ma sem sikerült eléggé felkelteni a magyar nyelvészet iránt,⁷ ez azonban olyan kérdés, amelynek tárgyalása témánk körét messze meghaladja. Visszatérve magukra a tananyagokra, a módszertani utasításokra stb., megállapíthatjuk, hogy ezek nagyjából és egészében hasznosították azokat az eredményeket, amelyeket a magyar nyelvtudomány az utóbbi évtizedekben elért (akadémiai nyelvtan, értelmező szótár); jelenleg a legaktívabb és legérdeklődőbb tanárok, oktatás-módszertani szakemberek részéről inkább az az igény merül fel, hogy a programozott oktatás bevezetése, az oktatott nyelvtani és nyelvi anyag javítása és a nyelvtan-

⁶ LŐRINCZE LAJOS, Nyelv művelésünk elveiről és egy új „nyelv művelő” kiadványról. Magyar Nyelvőr, XCII (1968), 365–379, különösen 367–368.

⁷ Ezt az állítást a debreceni vitán egyik budapesti kollégám szenvedélyesen cáfolta. A magam ismereti körén belül állítástomat fenntartom s úgy látom, hogy ez a probléma további megvitatást érdemelne.

oktatás módszertanának fejlesztése érdekében újabb nyelvtudományi eredményekre támaszkodhassanak az úgynevezett formális nyelvleírás, a modern szemantika magyar nyelvre való alkalmazása, magyar nyelvi anyagon végzett pszicholingvisztikai vizsgálatok (magyar gyermeknyelv, nyelvtanulás-lélektan, stb.) terén. Ismeretes azonban, hogy ezeken a területeken az elméleti nyelvtudomány még késésben van, s ezért ez az igény — amely, hangsúlyozom, igen sporadikusan jelentkezik — pillanatnyilag nem elégíthető ki.

B) Idegen nyelvek oktatása.

Nem érzem magam képesnek arra, hogy e tekintetben akár csak átfogó képet is adjak az iskolákban és egyetemeken folyó oktatás elméleti alapjairól, jellegéről, a használt tankönyvekről, stb. Ami azonban az elméleti alkalmazott nyelvészeti munkát illeti, az ezen a területen viszonylag igen aktív. Meg kell mondani, hogy ez az aktivitás egy bizonyos fokig periférikus fórumokon bonyolódik le, amelyek részben kívül esnek még a hivatalos oktatási apparátuson is, s amelyeknek az érintkezése a nyelvtudományi intézményekkel és szervezetekkel teljesen véletlenszerű.⁸ Itt elsősorban a TIT idegennyelv-oktatási választmányára és annak Modern Nyelvoktatás c. sokszorosított tájékoztatójára gondolok, amely az ezen a téren folyó elméleti aktivitásnak legérdekesebb centruma. Ez az aktivitás tartalmilag igen színes; az előadásokban és cikkekben rendszeresen és gyakran kapnak hangot olyan áramlatok, mint a generatív nyelvtan, a legkülönbözőbb pszicholingvisztikai elméleti és kísérleti irányok, a matematikai nyelvészet különböző formái, természetesen mindig az oktatási alkalmazhatóság szempontjából. A jelenség érthető, hiszen az idegen nyelvek specialistái ismerik a szovjet és az angolszász tudományos és didaktikai irodalmat, amely a modern irányzatok alkalmazása terén összehasonlíthatatlanul gazdagabb és ösztönzőbb a magyarországinál.

Mindez persze azzal is jár, hogy a megjelenő cikkek és az elhangzó előadások igen gyakran külföldi eredmények ismertetései, transzpozíciói, amelyek gyakran csupán a lelkes tudománynépszerűsítés szintjén mozognak. Bizonyos fokig ez magyarázza talán ennek az egész aktivitásnak visszhangtalanságát a szorosan vett nyelvtudományi munkában. Nyilvánvaló azonban az is, hogy a helyzet javítása, az elméleti színvonal és kritikai igényesség emelése, az itt-ott kissé „amatőr” jelleg megszüntetése csak akkor lesz lehetséges, ha az elméleti nyelvtudomány Magyarországon saját maga is vizsgálat alá veszi és a magyar nyelvre alkalmazva továbbfejleszti azokat az irányzatokat, amelyeket az idegen nyelvek oktatói külföldről és gyakran másodkézből vesznek át és igyekeznek munkájukban hasznosítani. Az idegen nyelvek oktatási metodikáján túlmutató jelentősége volna annak, ha nyelvtudományunkban rendszeres és igényes formában napirendre kerülnének a magyar és a fontosabb idegen nyelvek közötti ún. kontrasztív kutatási témák, amelyek az idegen nyelvek oktatása számára is a szorosan vett nyelvtudományi megalapozást jelentenék.

Annyi ebből a futó áttekintésből is kiviláglik — s ezt érdemes talán menet közben hangsúlyozni —, hogy a nyelvoktatási metodika mint a nyelvtudomány gyakorlati alkalmazása, részben a „tisztá” nyelvtudomány részéről volna bizonyos segítségre ráutalva (kontrasztív kutatások), részben pedig olyan alkal-

⁸ Az ide tartozó kiadványokban néha igen értékes tanulmányokat publikálnak olyanok is, akik közvetlenül nem foglalkoznak az idegen nyelvek oktatásával, például a matematikai nyelvészet egyes szakemberei. Kíváncsú volna, hogy ezek a tanulmányok a nyelvtudomány centrálisabb kiadványaiban is napvilágot lássanak.

mazott elméleti ágazatok kifejlesztése volna az anyanyelvi és idegen nyelvi oktatás erőteljesebb megalapozásához szükséges, amelyek az ún. pszicholingvisztika köréhez tartoznak (nyelvtanulás-lélektan, gyermeknyelv-kutatás). A pszicholingvisztika említése azonban már átvezet a nyelvészet gyakorlati alkalmazásainak egy következő típusához.

3. Gyógyítási kapcsolatok; neurolingvisztika; pszicholingvisztika. A gyakorlat terén ez a terület nagyjából és egészében az ún. logopédiával azonos. A beszédhibák feltárását és javítását általában — és nálunk is — gyógypedagógiai tevékenységnek tekintik, bár ténylegesen ez a tevékenység nem csupán a gyermek- és serdülőkori, fejlődési beszédrendellenességek feltárását és terápiáját jelenti, hanem kiterjed a felnőttkori szerzett (rendszerint a központi idegrendszer sérüléséből származó vagy a hangképző szervek betegségének tulajdonítható) beszédzavarokra és hangképzési zavarokra is.⁹

Nem feladatomban, hogy a magyarországi logopédia helyzetével részletesebben foglalkozzam, s ehhez ismereteim is hiányoznak. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a logopédia nagy hazai tradíciói és a nehéz körülmények között hősies munkát végző kisszámú magyar logopédus erőfeszítései ellenére a terület elhanyagoltnak látszik, s az elmaradás a legtöbb európai országhoz képest, beleértve a szocialista országok zömét, igen jelentős.

Magyarországon jelenleg két iskolarészleg van csupán, meg néhány tanfolyam, amely beszédjavítással foglalkozik. A vidéki logopédushálózat, igen kis létszámmal (tudomásom szerint megyénként 1 fő) most van kiépülőben; valamivel gyorsabb fejlődés rajzolódik ki Budapesten. Néhány éve felállították a dadogó gyermekek óvodáját és általános iskoláját; az intézmény sikerrel dolgozott, majd — külső okokból — megszűnt.¹⁰

Hogy ez a helyzet mennyire kedvezőtlen, azt néhány szám mutatja. Becslések szerint csupán a budapesti általános iskolákban a dyslexiás (tehát központi idegrendszeri eredetű olvasási zavarral és néha ezzel kapcsolatos beszédzavarokkal küszködő) általános iskolás gyermekek aránya megközelíti a 2%-ot; az iskolás korú dadogók aránya legalább 2% körül mozog; a patológus hadarás aránya viszonylag szintén magas — ez a távolról sem teljes felsorolás is mutatja, hogy országosan tízezres nagyságrendű beteganyagról van szó, s ez önmagában utal a probléma társadalmi méreteire, különösen, ha megfontoljuk, hogy a rögződött beszédzavar nem csupán tünete, hanem forrása is súlyos személyiségtorzulásoknak. A felnőttekkel kapcsolatos logopédiai munka szinte teljesen megoldatlan; nincsen logopédus azokban az egészségügyi intézményekben sem, amelyek pedig jellegüknél fogva tömörítik az afáziásokat és az egyéb beszédzavarral küszködőket.

Ami a fentiekkel kapcsolatos nyelvtudományi feladatokat illeti, ezek természetesen nem az említett szervezési és anyagi problémákkal kapcsolatosak. Általában azt kell megállapítanunk, hogy a nyelvtudomány részéről a beszédzavarok kérdése iránt Magyarországon évtizedek óta alig mutatkozott érdek-

⁹ A debreceni vitán az egyik hozzászólásból kiderült, hogy egyesek a beszámolóban ezt a részét félreértették. Itt nem „csúnya kiejtésről”, modorosságokról, enyhe pöszségről, selypítésről, raccsolásról, általában a szép magyar ejtés normáitól való eltérésekről van szó, hanem olyan patológiás zavarokról, amelyek a nyelvi kommunikációs folyamatban való részvételt lehetetlenné teszik vagy súlyosan nehezítik.

¹⁰ A helyzet tömör leírását legutóbb Illyés Gyuláné adta meg, I. ILLYÉS GYULÁNÉ, Gyógypedagógiai pszichológia. Budapest 1968, 165—166.

lődés, annak ellenére, hogy a beszédzavarok tanulmányozása — tehát a nyelvrendszer leépülésének és sérüléseinek feltárása és rendszerezése — a normális nyelvi tevékenység és az ép nyelvrendszer mélyebb megismerése szempontjából is nyilvánvalóan fontos. Ha néhány kiváló nyelvészeti képzettséggel rendelkező gyogyypedagógus tevékenységétől eltekintünk, szinte csupán VÉRTES O. ANDRÁS tiszteletreméltó, de elszigetelt munkásságát említhetjük az utóbbi évtizedekből. Az elméleti alkalmazott nyelvtudomány elmaradása ezen a téren annál fájdalmasabb, mivel a logopédiai munka hatásosságát nagymértékben fokozhatná, ha részben a „tiszta” nyelvtudomány, részben az elméleti alkalmazott nyelvtudomány a magyar nyelvre vonatkozóan produkált volna olyan kutatásokat, amelyek számos más országban már megvannak. Kiragadott példákat említek: ha VÉRTES O. ANDRÁS vázlatos bevezető füzetecskéjé-
től (A gyermek nyelve, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1953) eltekin-
tünk, a magyar gyermek normális beszédfejlődésére vonatkozóan részlet-
kutatások alig vannak, ma is használható áttekintő művek pedig egyáltalán
nincsenek, ami a logopédia szempontjából a patológus jelenségek megítélésé-
hez szükséges viszonyítási alap hiányát jelenti; a magyar köznyelv hangjainak
pontos, részletes és jó szemléltető anyagra támaszkodó artikulációs leírása a
siketek nyelvoktatásában és általában az artikulációs beszédzavarok kikü-
szöbölésére irányuló terápiák kidolgozásában jelentene nagy segítséget; az
afáziás esetek és az egyéb beszédzavarokra jellemző egyéni nyelvállapotok
nyelvészeti alapú tanulmányozása és a tanulságok általánosítása alapot adna a
beszédhibák pontosabb diagnosztizálásához, központi idegrendszeri eredetű
beszédzavaroknál az ilyen munka rendkívül fontos volna az elméleti orvos-
tudomány számára is, s egyúttal rugalmas és a beszédfunkció nyelvi meghatá-
rozottságát figyelembe vevő terápiás módszerek kidolgozását is előre lehetne
így lendíteni. Nem folytatom ezt a felsorolást, mivel igen hosszan volna még
bővíthető.

Az eddigiek tulajdonképpen már arra is rávilágítottak, hogy a neuro-
lingvisztika (a beszédfunkció központi idegrendszeri vonatkozásainak tanul-
mányozása) terén nyelvtudományi oldalról gyakorlatilag semmi sem történt
nálunk (bár egészen kezdeti lépések folyamatban vannak — személyi kezde-
ményezésből — Debrecenben és Budapesten); igaz, hogy a beszédzavarok
orvosi vonatkozásainak kutatása is viszonylag igen elmaradott Magyarorszá-
gon egyéb európai országokhoz képest. Ami a nyelvtudomány és a pszichiátria
kapcsolatait illeti, ilyen jellegű kutatásról nem tudok, holott — mint számos
külföldi példa mutatja — ezen a téren mind a nyelvtudomány, mind a pszichiá-
tria számára igen tanulságos eredmények várhatók.

Csak önismétlésképpen emlékeztetek itt arra, hogy a pszicholingvisztika
kifejlesztése (különösen olyan ágazatokban, mint például a gyermeknyelv-
kutatás, nyelvtanulás-lélektan) az alkalmazott nyelvtudomány terápiás vonat-
kozásai tekintetében éppúgy alapkutatási szükségletként jelentkezik, mint a
megelőző pontban említett nyelvoktatás-metodikai alkalmazásoknál.

4. *A nyelvtudomány alkalmazása a gépi fordítás és a gépi dokumentáció
terén.* Ez a rendkívül bonyolult és sokágú terület az alkalmazott nyelvészettel
kapcsolatos elgondolásokban és vitákban meglehetősen középponti helyet fog-
lal el, egyrészt azért, mert a terület szakemberei és általában a matematikai
nyelvészeti művelői gyakran ezt a kutatási és tevékenységi ágat tekintik a par
excellence alkalmazott nyelvészetnek, másrészt pedig azért, mert a hagyo-

mányos képzettségű nyelvészek között sokan tulajdonképpen ugyanezen a véleményen vannak, s így a „fordítógép”-problematika, a maga első nekifutásra érthetetlennek tűnő kifejezéseivel és szimbólumaival szinte a botrányok köve számukra, a modern alkalmazott nyelvészet fantasztikus, költséges, nyelvtudománytól idegen voltának egyik fő bizonyítéka. Ezért, — meg a terület tényleges fontossága miatt is — komoly figyelmet érdemel a gépi fordítás és dokumentáció kérdése. A kutatások és kísérletek jelenlegi állásának ismertetése itt felesleges volna: erről viszonylag friss dokumentumok számolnak be, meglehetősen objektivitással és mindenesetre elmélyedtebb szakszerűséggel, mint amire én vállalkozhatnék.¹¹

Feladatommak pusztán azt tekintem, hogy képet adjak az általános helyzetről és azokról a szükségletekről és lehetőségekről, amelyekkel személyes véleményem szerint számolnunk kell.

A) A gépi fordítás kérdése. Ezen a téren — olyan okokból, amelyekre gondolatmenetem, remélem, kellő fényt fog vetni — szükségesnek vélem két, elvben szorosan összefonódó kérdés szétválasztását:

- a) szükséges-e és lehetséges-e belátható időn belül a gépi fordítás tényleges megvalósítása Magyarországon?
- b) szükséges-e a gépi fordítás elméleti előkészítésével kapcsolatos munkálatok folytatása?

Az első kérdésre a válasz személyes véleményem szerint negatív még orosz—magyar és angol—magyar viszonylatban is, nem is szólva a többi, az oroszról és angolról kisebb jelentőségű nyelvekről, s még kevésbé szólva a „magyar—idegen nyelv” irányú fordításról. Ezt a negatív álláspontot a következő megfontolások támasztják alá: eltekintve attól, hogy a megfelelő szintű és ugyanakkor kellően gazdaságos gépi fordítás megvalósítása még a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban is megoldatlan és valószínűleg még jó pár évig megoldatlan marad, a gépi fordítás megvalósítása elsősorban olyan országokban fontos, amelyeknek nyelve elsőrendű világnyelv, s ahol éppen ezért még a kutatók is megengedhetik maguknak, hogy anyanyelvükön kívül más nyelven ne olvassanak, hiszen az alapvető irodalom (kézikönyvek, enciklopédiák, referáló folyóiratok) anyanyelvükön rendelkezésre áll minden szakmában: ilyen országokban valóban fontos, hogy a munka közben szükségessé váló idegen nyelvű kiegészítő irodalom kívánatra gyorsan hozzáférhetővé váljék a kutatók anyanyelvén. Nálunk azonban az a helyzet, hogy — az ún. nemzeti társadalomtudományoktól eltekintve — szinte valamennyi tudományszak egész alapvető könyv- és forrásanyaga idegen nyelvű; mivel pedig ennek az anyagnak a lefordítása sem emberi, sem gépi erővel nem valósítható meg, Magyarországon elképzelhetetlen, hogy tudományos munkát végezzen olyan valaki, aki legalább egy-két világnyelvet olvasási szinten nem ismer; így tehát nálunk az idegen nyelvű tudományos irodalom megközelítésének módja — a nagy világnyelvek esetében — az eredeti nyelven való olvasás; ilyen körülmények között azonban a világnyelvekből való gépi fordítás feles-

¹¹ HELL GYÖRGY, A gépi fordítás jelenlegi helyzete. Tudományszervezési Tájékoztató, IV, 1964, 131—157; HELL GYÖRGY, A gépi fordítás perspektívája. Tudományszervezési Tájékoztató, VIII, 1968, 211—230. A Orsz. Műszaki Fejlesztési Bizottság egy korlátozott példányszámban készült, hivatali használatra szánt kiadványa 1967-ben felmérte a jelenlegi magyarországi helyzetet; következtetéseim nem teljesen egyeznek az ott kifejtett nézetekkel.

legessé válik, hiszen a szélesebb, nem tudományos szintű szakmai közönség, amelytől idegen nyelvtudást kevésbé lehet elvárni, amúgyis rendszerint magyar nyelven készült összefoglalások útján tájékozódik a tudományos eredményekről. Lehetséges, hogy néhány év vagy évtized múlva a számítógépek működése olyan egyszerűvé és olcsóvá válik, hogy a fenti okokból szükségszerűen korlátozott igények ellenére is gazdaságos lesz a gépi fordítás gyakorlati megvalósítása — ez azonban nem a közvetlen jövő kérdése.¹²

A második kérdésre a válasz feltétlenül igenlő; ez az igenlő válasz részben azon a megfontoláson alapul, hogy a fordítóprogramok készítése s azok kísérleti kipróbálása terén nem szabad az élenjáró országoktól túl jelentősen lemaradnunk, nehogy a gépi fordítás technikai lehetőségében bekövetkező esetleges ugrásszerű fejlődés készületlenül találjon minket. A gépi fordítás elméleti előkészítésének folytatását, mégpedig erőteljes folytatását azonban más megfontolások is indokolják. Már az eddigi tapasztalatok is arra mutatnak, hogy a fordítóprogramok készítése elméletileg nagyon gyümölcsöző, s a nyelvyszerkezetnek a gépi analízis és szintézis szempontjából való vizsgálata nagymértékben gazdagítja az egyes nyelvek szerkezetére vonatkozó ismereteket: kár, hogy a gépi fordítás specialistái rendszerint meg sem próbálják ezeket a tanulságokat az „egyszerű” nyelvészek számára jobban hozzáférhetővé tenni. Legalább ilyen fontos az a körülmény, hogy a gépi fordítás elméleti előkészítésének vannak minden szempontból lényeges „melléktermékei”. Csak példaképpen említem a főképp DÖMÖLKI BÁLINT és VARGA DÉNES munkája nyomán kialakuló gépi jelsor-elemző rendszert, amely eredeti koncepciójával nemzetközi síkon is jelentős eredménynek tekinthető, s amelynek alkalmazási lehetőségei igen szélesek lesznek, függetlenül attól, hogy gépi fordításban felhasználásra kerül-e vagy sem; ez az elemző rendszer alkalmas lesz többek között tetszés szerinti magyar szövegek sokoldalú nyelvi elemzésére (például az előforduló szerkezetek, mondatípusok stb. listája, gyakorisága, egymáshoz való viszonya, kölcsönös feltételezettsége szempontjából), s így alkalmas lesz egyéni nyelvállapotok automatikus jellemzésére, nyelvészociológiai, nyelvpatológiai vagy akár stilisztikai, nyelvészeti célból; a rendszer alapját képezheti emellett a dokumentáció és a kivonatkészítés előbb-utóbb feltétlenül aktuálisabbá váló gépesítésének.

B) Dokumentáció. Szándékosan nem használtam a „gépi dokumentáció” címet, mivel a dokumentációs tevékenység különböző területein (osztályozási rendszerek megalkotása, a dokumentumok ún. „indexelése” és osztályozása, az adott tárgykörökhöz tartozó dokumentumok „visszakeresése”, a kivonatkészítés) legfeljebb csak „papíron” vagyunk túl az ún. manuális szakaszon, holott főképp a természettudományos és technikai dokumentumanyag szinte beláthatatlan növekedése nálunk is hamarosan napirendre tűzi a dokumentumrendezés és a dokumentumok közötti tájékozódás gépi megoldásait, s ezekkel a perspektívákkal az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ foglalkozik is. Csak címszerűen említem azokat a területeket, amelyeken a nyelvtudomány közreműködése ebben a vonatkozásban (s jórészt már a gépesítés szakasza előtt) szükséges és lehetséges: az osztályozási rendszerek

¹² Ez az értékelés egyben azt is jelenti, hogy a gépi fordítás perspektívája nálunk a legkevésbé sem terelheti el a figyelmet az idegen nyelvek tömeges és eredményes tanulmányozásának a szükségességéről és az ezzel kapcsolatos alkalmazott nyelvészeti feladatokról.

kialakításánál lépten-nyomon merülnek fel részben általános, részben magyar szemantikai problémák, valamint — a tudományos és műszaki terminológiával kapcsolatos — lexikológiai és nyelvművelési kérdések; a gépi indexelés és kivonatolás előkészítése szükségessé teszi többek között a magyar nyelvre vonatkozó sokoldalú kvantitatív, statisztikai vizsgálatokat; ugyanez szükséges ahhoz, hogy magyar nyelvi anyagra alkalmazni lehessen olyan redundanciacsökkentő, információsűrítő eljárásokat, amelyeknek kidolgozásával (szintén a tudományos dokumentáció szemszögéből) egyes matematikusok most foglalkoznak. Talán nem szükségtelen megemlíteni, hogy ezeken a területeken a magyarországi nyelvészet tevékenységének a mérlege nem negatív: van nyelvművelőnk, aki intezíven foglalkozik az ún. műszaki nyelv kérdéseivel; a Nyelvtudományi Intézetben többen is foglalkoznak kvantitatív vizsgálatokkal, a debreceni egyetem Orosz és Szláv Filológiai Tanszékén működő Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkacsoport hatalmas, sokoldalú gépi feldolgozásra alkalmas szókinszstatisztikai anyaggal rendelkezik, a debreceni Román Nyelvek és Irodalmak Tanszékén nem magyarra vonatkozó, de módszertanilag tanulságos gépi fonémastatisztikai munkálatok folynak, stb. Ezek a munkálatok azonban koordinálatlanok, szétszórta, s eredményeik kiaknázása sem látszik teljesen biztosítottnak.

Itt említem — bár ennek a kérdésnek még áttekintő tárgyalását is mellőznöm kell — hogy a nyelvtatisztikai vizsgálatoknak (valamint, természetesen, a kísérleti fonetika vizsgálatoknak) nagy fontossága lehet a hírközlési technika legkülönbözőbb ágazatainak fejlesztésében.

5. *Egyéb gyakorlati alkalmazási területek.* Továbbra is a teljesség igénye nélkül, futólag említek meg két olyan területet, amelynek problematikája nyelvész körökben közismert s már többször megvitatásra került.

a) Helyesírás-normalizálás: az alkalmazott nyelvészetnek a nyelvműveléssel együtt talán legtradicionálisabb területe; beszámolóim gondolatai összefüggését tekintve nem látok megvitatni való problémát.¹³

b) Szótárkészítés: tudományrendszertani szempontból szintén tipikus alkalmazott nyelvészeti ágazat; bár a szótári munkálatok gépesítésének problémája a nyelvtudomány és az alkalmazott elméleti nyelvtudomány egyéb ágazataival is kapcsolatba hozza ezt a területet (nyelvtatisztika, szemantika stb.), ennek a kérdéskörnek speciális és ugyanakkor terjedelmes volta miatt meg kell elégednem a probléma pusztá felidézésével.

6. *Nyelvszociológia és gyakorlati alkalmazásai.* Nyelvszociológiai — ma gyakoribb szakkifejezéssel — szociolingvisztikai kutatások egy-két elszigetelt kutató igen értékes, de elszigetelt tanulmányain kívül Magyarországon tudtommal nem folynak, olyannyira nem, hogy az egész terület említést sem érdemelne, ha az idetartozó kérdések gyakorlati, társadalompolitikai fontossága nem tenné szükségessé, hogy legalább a hiányt megemlítsük.¹⁴

¹³ A debreceni vitán felmerült az a nyilvánvalóan helyes vélemény, hogy a helyesírási problémák megoldásának, helyesírásunk továbbfejlesztésének is egyik alapvető feltétele volna, hogy mielőbb elkészüljön egy kísérleti alapon készült modern magyar leíró fonetika.

¹⁴ Az, hogy Magyarországon nyelvszociológiai kutatások nem vagy alig folynak, annál is meglepőbb, mert a nyelvtudomány modern irányzatainak ellenzői érveikben szívesen hivatkoznak arra, hogy a strukturalista inspirációjú, illetve a matematikai mód-

Szinte taláломra emlékeztetek néhány problémára. Általában semmiféle rendszeresnek nevezhető ismerettel nem rendelkezünk arról, hogy — a nyelvjárási tagolódástól eltekintve — a magyar nyelvet a társadalom rétegei, csoportjai milyen típusú eltérésekkel használják, holott — hogy csak egy példát említsék — egész iskolapolitikánk alakítása szempontjából rendkívül izgalmas és fontos kérdés, hogy a különböző iskolatípusok a szóbeli és írásbeli kifejezés milyen átlagos szintjéig, az anyanyelv használatában milyen tényleges biztonságig, pontosságig, önállóságig viszik el a rájuk bízott generációkat. Merülnek fel gyakorlati szempontból sem elhanyagolható nyelvészociológiai problémák a Magyarországon beszélt nemzetiségi, ill. idegen nyelvekkel kapcsolatban. Nemzetiségi politikánk terén nem mutatkoznak ugyan különösebb elvi problémák — ennek ellenére fontos volna tudni ennek a politikának gyakorlatba való átültetése során, hogy milyen a nemzetiségek tényleges nyelvi helyzete, milyen a nemzetiségi nyelv és a magyar egymáshoz viszonyított használati köre, milyen a nemzetiségek különböző rétegeinek szubjektív viszonya a nemzetiségi nyelvhez, stb.¹⁵ Égetőbb és bonyolultabb ennél a magyar cigányság nyelvi helyzetének kérdése; ahhoz, hogy a cigányságnak a társadalmunkba való egészséges integrálódása ténylegesen bekövetkezzék, az is szükséges, hogy a cigányoktól beszélt nyelvek tényleges mai helyzetét, súlyát ismerjük — ezen a téren HUTTERER MIKLÓS kutatásai fontos lépést jelentenek, de a munka zöme még el sem kezdődött.

7. *Az elméleti ágazatok áttekintése.* Az előbbieik során ismételten utaltunk azokra az elméleti kutatási szükségletekre, amelyek — rendszerint gyakorlati feladatokkal kapcsolatban — felvetődnek a különböző „előtagos” lingvisztikák, a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, neurolingvisztika terén.¹⁶ Az is világossá vált, hogy az ilyen és az ezekhez hasonló elméleti kutatási ágak, meg a velük összefonódott gyakorlati tevékenységek további fejlődésének — s nem egyszer pusztá kialakulásának — alapja az lehet, ha a „tisztá” nyelvtudományon belül is nagyobb teret kapnak azok a módszerek és kutatási ágak, amelyek lehetővé teszik, hogy a nyelvrendszert a kommunikációs folyamatban elfoglalt helye szempontjából vizsgáljuk. Itt elsősorban olyan módszerekről és kutatási ágakról van szó, amelyek a nyelvi jelenségek egzakt, általában számszerűségekre redukálható jellemzéséhez vezetnek (kvantitatív nyelvészet, kísérleti fonetika), illetve amelyeknek a révén a nyelv rendszere formalizált eszközökkel is ábrázolható.¹⁷ Végeredményben — bár az alkalma-

szerekkel dolgozó nyelvészeti irányzatok nem veszik figyelembe a nyelv társadalmi jellegét. Úgy látszik azonban, hogy ezeket az érveket nem a nyelv és a társadalom közötti kapcsolatokra vonatkozó konkrét kutatások ihlették.

¹⁵ A nemzetiségek problémájának bizonyos nyelvi kérdéseket is tárgyaló, érdekes áttekintést adja KÓSA LÁSZLÓ, *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Valóság XII (1969), 12—22.

¹⁶ Úgy látom, végeredményben helyesebb volna nálunk is a *szociolingvisztika*, *pszicholingvisztika* stb. terminusok meghonosítása *nyelvészociológia*, *nyelvpszichológia* helyett. Az új terminusok a régieknél egyértelműbben fejezik ki azt a tényt, hogy itt a nyelvtudomány részdiszciplínáiról, nem pedig nyelvtudományon kívüli szakterületekről van szó.

¹⁷ Ez nem jelenti azt, hogy az alkalmazott nyelvészet kizárólag a legszélesebb értelemben vett matematikai módszereken alapuló nyelvtudományi eredményeket tudja felhasználni. Minden pontosan és világosan rendszerezett nyelvi anyagnak meg lehet a maga hasznossága az alkalmazott nyelvészet szempontjából is.

zott nyelvészet fogalmának köre szűkebb, mint a kommunikációkutatásé — az alkalmazott nyelvészet kibontakozása a kommunikációkutatás talán leglényegesebb, alapozó jellegű részdiszciplínáinak kifejlesztésével volna egyenértékű.

A teljesség kedvéért emlitem, hogy az elméleti alkalmazott nyelvészetnek egyik legradicionalisabb és legfejlettebb ága a nyelvi kommunikáció egy speciális és fontos típusát vizsgáló irodalmi stilisztika. Nem a stilisztika lebecsülése — ellenkezőleg, fontosságának, szerteágazó gazdagságának elismerése, ha ezen a helyen megelégszem a léteire való puszta utalással.

III.

Lehetőségek és szükségletek

Az alkalmazott nyelvészetnek vannak olyan ágai, amelyek rendelkeznek szervezeti alappal: ilyen elsősorban a nyelvművelés, másrészt — az MTA Számítástechnikai Intézetének keretében — a gépi fordítás és a dokumentáció problémaköre. Más kérdés, amelyre itt nem tudok kitérni, hogy ezeknek az egységeknek személyi és anyagi ellátottsága, külső kapcsolatai, tevékenységi lehetőségei mennyiben kielégítőek és mennyiben nem.

Nincsen semmiféle szervezeti bázisa vagy koordináló szerve a neurolingvisztikai kutatásoknak és általában a nyelvtudomány logopédiai vonatkozású feladatainak.

A kvantitatív nyelvészeti kutatások egyéni munkaként vagy tanszéki kutatócsoportok keretében folynak, közös szervezeti vagy koordináló bázisuk nincs.

Pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai kutatások egy-egy kutató egyéni kezdeményezéséből, ill. egyéni munkájaként folynak.

Az alkalmazott nyelvészet egészének koordináló bizottsága az MTA Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága. Ez a bizottság a maga lehetőségeinek határára belül, szervező jogkör és anyagi eszközök nélkül igyekszik felmérni a hozzá tartozó rendkívül szerteágazó és heterogén területet, ez a felmérő munka azonban még évekig tarthat.

Mivel más bizottsághoz nem tartozik, ez a bizottság gondozza a kísérleti fonetikát is.

A hatvanas évek elején tudtommal szó volt arról, hogy a Nyelvtudományi Intézetben „Alkalmazott és általános nyelvészeti osztály” — vagy valamilyen, ehhez hasonló elnevezésű részleg alakuljon; ennek tényleges realizációjaként létezik ma a Strukturális Nyelvészeti Osztály, amelyen belül egyesek egyéni munkaként foglalkoznak alkalmazott nyelvészeti jellegű témákkal is.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1964-ben alakult egy „Matematikai és alkalmazott nyelvészeti szak”, ahol néhány éven keresztül az alkalmazott nyelvészet általános problematikája előadásra is került, bár a folyamatosságot személyi fluktuációk zavarták. Nem tudok arról, hogy az alkalmazott nyelvészet főbb ágazataira kitérő rendszeres oktatás bármely bölcsészkarunkon is lenne, bár ide sorolható szakkollégiumok időnként vannak a tudományegyetemen.

A nemzetközi kapcsolatokat illetően hozzátehetjük, hogy Magyarország nem tagja az AILA-nak (Association Internationale de Linguistique Appliquée), amelybe egyébként már több szocialista ország belépett.¹⁷ A gépi fordítással és dokumentációval foglalkozó részlegnek ettől eltekintve meglehetősen nagy nemzetközi híre van, amire az a tény is mutat, hogy a KGST keretében az első fordítás-automatizálási nemzetközi szimpóziumot Budapesten rendezték (1967).

Nem állíthatjuk tehát, hogy területünkön semmi sem történt, hogy semmifele biztató jele nincs a fejlődésnek és az előrehaladás szándékának. Nagyjából és egészében mégis az a helyzet, hogy az alkalmazott nyelvészet körébe tartozó legtöbb ágazatra a szervezeti alapok hiánya, az erőfeszítések véletlenszerű, egyéni volta jellemző. Szinte teljesen kihasználatlanok a kooperációs lehetőségek az alkalmazott nyelvészet különböző részdiszciplínái, munkahelyei és munkásai között, holott — látszólagos heterogén jellege ellenére — az alkalmazott nyelvészet alapvető elméleti egysége, amely a kommunikációkutatás egységes problematikáján alapul, ilyen jellegű kooperációra, egyben az erők, eszközök és jószándékok racionálisabb kihasználására lehetőséget adna.

A fentiekben — az alkalmazott nyelvészet egyes ágainak elemzése során — elsősorban hiányokról és szükségletekről beszéltünk. Megvizsgálásra szorul természetesen az a kérdés: a rendelkezésre álló anyagi és személyi erőforrások milyen mértékben és ütemben teszik lehetővé a hiányok megszüntetését, a szükségletek kielégítését. Ennek felmérése nem e sorok írójának feladata — nem is lehet egy ember feladata. Úgy vélem azonban, hogy megfelelő, józan szervezés, céltudatos erőkihasználás esetén több a lehetőségünk, mint első látásra gondolnók.

Egy általános kérdést említenék végül, látszólag váratlanul ebben a gondolati összefüggésben, de — mint az utóbbi hónapok és évek nyelvtudományi vitái (rendszerint szóbeli vitái) mutatták, — nem indokoltság nélkül. Ez nyelvtudományunk nemzeti feladatainak kérdése. A magyar nyelvtudomány nemzeti feladataként elsősorban a szorosan vett magyar nyelvészet, rendszerint főképp a történeti aspektusú magyar nyelvészet területét szokták említeni, másodsorban a finnugor nyelvtudomány művelését, harmadsorban — néha — a turkológia bizonyos ágait. Mindez helyes is — de talán nem volna felesleges a nemzeti feladatok fogalmi körét bővíteni; megalapozottnak látszik ugyanis az az állítás, hogy azok az elméleti és gyakorlati tevékenységek, amelyek a magyar társadalmon, mint nyelvi közösségen belül a kommunikáció szintjének és hatásfokának javítását hivatottak megalapozni, vagy amelyek a magyar társadalom és más nyelvű társadalmak közötti nyelvi érintkezés nyelvtudományi alapját hivatottak biztosítani — s folytathatnók a felsorolást — szintén hozzátartoznak nyelvtudományunk nemzeti feladataihoz.

HERMAN JÓZSEF

¹⁷ Újabb értesülésem szerint Magyarország belépése az AILA-ba talán belátható időn belül megvalósul.

Compte rendu sur la situation de la linguistique appliquée en Hongrie

L'article contient le texte légèrement remanié d'un rapport présenté à une réunion de linguistes, organisée en novembre 1968 à Debrecen par l'Académie Hongroise des Sciences.

La linguistique appliquée est définie comme l'ensemble des activités théoriques et des procédés techniques ayant pour but d'utiliser les résultats de la linguistique *a)* dans la pratique sociale et *b)* dans les recherches relatives aux zones de contact entre le langage et tel ou tel autre ordre de phénomènes. L'utilisation des résultats de la linguistique se réduit essentiellement à améliorer le rendement des processus de communication à l'intérieur de la communauté linguistique ou entre différentes communautés linguistiques, et à éliminer ou neutraliser les «bruits» matériels ou psychologiques pouvant entraver ces processus; les recherches relatives aux contacts entre le langage et d'autres faits humains constituent le soubassement théorique de toute activité pratique relevant de la linguistique appliquée. Alors que la linguistique «pure» examine la langue en elle-même et pour elle-même, la linguistique appliquée considère donc la langue du point de vue de sa place dans la communication, et cela afin de pouvoir influencer, dans un sens favorable pour l'ensemble de la société, le rapport entre la langue et les autres facteurs du processus de communication. On aurait d'ailleurs tort en voulant opposer la linguistique appliquée à la linguistique «pure»: les deux sont en réalité inséparables; la linguistique «pure» est un domaine d'activité d'autant plus fondamental et primordial que ses résultats constituent la base même de toute recherche et de toute activité pratique relevant de la linguistique appliquée.

Après ces considérations théoriques, l'auteur passe en revue un certain nombre de domaines de la linguistique appliquée, tels que les recherches relatives à l'enseignement des langues vivantes et à l'enseignement de la grammaire de la langue maternelle, les différentes branches théoriques et pratiques de la psycholinguistique et de la neurolinguistique, l'utilisation de la linguistique dans la mécanisation de la documentation et de la traduction, la sociolinguistique dont il souligne l'importance du point de vue de la politique scolaire, etc. Il constate que, dans la plupart de ces domaines et malgré certains résultats appréciables dus surtout à des initiatives individuelles, le retard de la linguistique hongroise est fort sérieux.

JÓZSEF HERMAN

Néhány gondolat a nyelvrokonságról*

„Was Sprachverwandschaft bedeutet, ist kaum irgendwo deutlich auseinander gesetzt worden, und zwar nicht ohne Schaden der besondern Zwecke. Wir werden nicht an die Dinge herangeführt, sondern mitten sie hineingestellt. Allerdings trägt der Ausdruck den Anschein der Selbstverständigkeit, damit aber zugleich die Gefahr des Missverständnisses...” SCHUCHARDT, Brevier 1922, 167—168.

„If as scientists, we take public evidence as a criterion, it is remarkable how much genetic classification has gone without it” HYMES, Anthropological Linguistics I:2, 52.

Valóban nincs a nyelvrokonságnak általános elmélete, noha ennek igénye már SCHLEICHERNÉL¹ felvetődik legalábbis abban a formában, hogy az indo-európai minta minden nyelvcsaládra alkalmazható. Hangsúlyozza az általános elmélet szükségességét SCHUCHARDT,² MEILLET,³ TROMBETTI⁴ s újabban

* Az itt következő cikk az altaji nyelvek rokonságáról készülő monográfiám elméleti részének egyik fejezete. Ebben a formában elhangzott a JATE Nyelvészeti Munkaközösségének 1969. április 25-i ülésén.

¹ Lásd különösen Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft, 1863.

² SCHUCHARDT hatalmas munkásságából (közel 850 címet tartalmazó bibliográfiáját l. Schuchardt Brevier, 10—42 és 352) bőven idézhetnénk. Már 1870-ben írt, de csak 1900-ban megjelent habilitációs disszertációjában a román nyelvek osztályozásáról szólva általános igénnyel fogalmazza meg elméleti tételeit. A nyelvrokonság elméleti kérdéseit fejtegeti többek között a következő művekben: Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker, 1885; (ebben a nyelvrokonsággal kapcsolatban különösen a nyelvkeveredés jelentőségét hangsúlyozza); Der Individualismus in der Sprachforschung (Sitzungsberichte der AdW in Wien, Phil.-Hist. Kl. 204, (1925) 2 Abh. 3—211); a nyelvrokonság elméletének helyét keresi a kor filozófiai áramlatai között kutatva. Itt utalnék arra, hogy az általában J. SCHMIDTnek tulajdonított hullálméletet is elsőnek SCHUCHARDT fogalmazta meg. 1868-ban írja „Ein Bild möge diese komplizierten Verhältnisse veranschaulichen. Denken wir uns die Sprache in ihrer Einheit als ein Gewässer mit glattem Spiegel; in Bewegung gesetzt wird dasselbe dadurch dass an verschiedenen Stellen desselben sich Wellencentra bilden, deren Systeme, je nach der Intensivität der triebenden Kraft von grösserem oder geringerem Umfange, sich durchkreuzen” (Brevier, 143). J. SCHMIDT korszakalkotó műve csak 1872-ben jelenik meg (l. 27. jegyzet). SCHUCHARDT elképzeléseit bővebben 1870-ben fejtette ki magántanári habilitációs előadásában; jelen voltak többek között CURTIUS, LESKIEN, H. PAUL, SIEVERS, BRUGMANN. J. SCHMIDT hullálméletét először 1872-ben a 28. lipcei filológuskongresszuson adta elő. Ezen a nevezetes előadáson SCHUCHARDT is jelen volt, s hozzászólásában jelezte, hogy J. SCHMIDT-től függetlenül ő is hasonló eredményekre jutott. SCHUCHARDT visszaemlékezéseiben arra gondol, hogy az ötletet mindketten SCHLEICHERTől vették, akit együtt hallgattak, de SCHLEICHER ilyen kijelentésére nem tud visszaemlékezni. Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy a „családfa elmélet” elutasítása, a földrajzi-nyelvjárási szemlélet előretörése s ezzel a „hullálmélet” annyira a „levegőben volt”, hogy nyomaira már kilenc évvel SCHUCHARDT disszertációja előtt rábukkanhatunk. DE SAUSSURE Les origines indo-européennes ou les Aryas primitifs (vö. Recueil des publications de Ferdinand de Saussure, Genève 1922, 391—402) című munkájában, mely lényegében PICTET először 1859—63-ban megjelent hasonló című művének bírálata, hívja fel a figyelmet, hogy PICTET a hullálmélet első megfogalmazója (i. m., 398—399). SCHUCHARDT elméleti munkássága kapcsán rá kell mutatnom, hogy a modern generatív nyelvszemlélet előzményei között HUMBOLDT mellett (erről l. N. CHOMSKY, Current Issues in Linguistic Theory, 1964, 17—21) SCHUCHARDT-ról

ALLEN,⁵ LAMB⁶ és ELLIS.⁷ Számos más szerző is arra a feltevésre épít, hogy az elméleti tételeknek minden nyelvre érvényeseknek kell lenniök. Mégis igen kevés történt a nyelvrokonság tartalmi meghatározására vonatkozóan. A mottóul idézett SCHUCHARDT és HYMES vélemények világosan mutatják, hogy gyakorlatilag mindenki által evidensnek érzett és mégsem evidens fogalmakról van szó, melyek éppen ennél a jellegüknél fogva nem kerültek tüzetesebb tudományos vizsgálat alá, annak ellenére, hogy számos rész kérdésben és a módszertanra vonatkozóan könyvtárra való irodalom született.

A nyelvrokonság elméletének hiánya elsősorban abból következik, hogy az egész történeti vagyis diakrón nyelvészetnek nincs elmélete, csak módszertani elvei. Nem véletlen, hogy PAUL klasszikus művének címében *Prinzipien* és nem *Theorie* áll.⁸ A huszadik század első felének nyelvészeti iskolái lényegében tagadták a történeti nyelvészet elméletének lehetőségét, a hagyományos történeti nyelvészet művelői szükségét vonták kétségbe. Századunk közepén a kép megváltozott. A szinkrón nyelvre vonatkozó elméleteket megkísérlik kiterjeszteni a diakróniára, a strukturalista irányzatok némelyike vizsgálat alá veszi a struktúra változását, sőt a változás struktúráját is. A generatív nyelvelmélet megkísérli a szinkrón transzformációs sorok történeti interpretálását. Mindez azt mutatja, hogy a nyelvelméleti vizsgálatok ismét a történetiség felé fordulnak.

A magam számára a történeti nyelvtudomány elméleti kérdéseit a nyelvrokonság, konkrétan az altaji nyelvek rokonságának vizsgálata vetette fel.

sem szabad megfeledkeznünk. Ő írja „Allein ohne diesen Geistigen Bogen *Positivismus* — *Idealismus* beiseite zu schieben, möchte ich ihn durch einen weiteren, ja den denkbar weitesten überbrücken: *Sein* — *Werden*, der als Einheitsformel: *πάντα ῥεῖ*, Alles fließt, schon aus dem höchsten Altertum bekannt ist” (Sitzungsberichte etc.). A nyelv mozgáselméletének csíráit találhatjuk meg a neolingvisztikai iskola munkáiban is. BONFANTE mutat rá (The Neolinguistic Position, Lg XXIII, 360), hogy a nyelv nem *ἔργον* hanem *ἐνέργεια*.

³ Különösen Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes 1903 és Les dialectes indo-européens 1907, de szinte minden munkájában, vö. Linguistique historique et linguistique générale, 1948.

⁴ TROMBETTI a nyelvek monogenezisét valló munkájában (L'unità d'origine del linguaggio, 1905, 53) írja: „Solo con l'unità d'origine del linguaggio è possibile la glottologia generale comparativa (allgemeine vergleichende Sprachwissenschaft), disciplina la quale può gettare viva luce sulle questioni che più agitano lo spirito umano”. Ha ezzel aligha érthetünk is egyet, az természetes, hogy az általános összehasonlító nyelvtudomány igénye a különféle nyelvek történetének közös forrásait kutatva merült fel.

⁵ ALLEN alapos tanulmányának (Relationship in Comparative Linguistics: Transactions of the Philological Society, 1953, 52—108) célkitűzése: "The object is to define relationship as a function of linguistic systems rather than of languages *per se* and *in toto* and in so doing to point the way to a theory of comparison compatible with general linguistic principles" (53). Követelménye, hogy a nyelvrokonságról ne hipotézist, hanem elméletet állítsunk fel HJELMSEV szellemében (vö. Prolegomena to a Theory of Language, 8) okvetlenül helyes, eredményei azonban aligha fogadhatók el. Bírálata I. E. A. МАКАЕВ, Современное состояние общего языкознания и соотношение сравнительной сопоставительной и типологической грамматики: Теоретические проблемы современного советского языкознания, Moszkva 1964, 91—108 és J. ELLIS, General Linguistics and Comparative Philology: Lingua VII, 134—174.

⁶ Lásd LAMB megjegyzéseit a Genetic Relationship among Languages, Anthropological Linguistics I; 2 kötetben. Ugyanott HYMES, SWADESH és mások vitáját is.

⁷ J. ELLIS, Towards a General Comparative Linguistics, 1966.

⁸ Ahogy nem véletlen, hogy a neogrammatikus irányzat magyarországi mestere GOMBÓCZ ZOLTÁN is „Nyelvtörténeti módszertant” írt (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, 1922).

A nyelvrokonság kérdései ugyanis megoldhatatlannak mutatkoztak a nyelvtörténet elméleti problémáinak tisztázása nélkül, vagy legalábbis anélkül, hogy e kérdéseket világosan megfogalmazzuk. Ezért mielőtt a nyelvrokonsággal foglalkoznék, szinte csak jelzésszerűen felsorolom azokat az általános elméleti tételeket, melyeket a nyelvrokonság elméletének kidolgozásához elfogadtam.

A nyelvtudomány történetében a nyelv természetére vonatkozó nézetekre épültek mindig a további elméletek. A schleicheri biologikus — természettudományos szemlélet a nyelvet mindig változó, élő, zárt egészként fogta fel, s ennek nyomai éppen a rokonságelméletekben maradtak fent legerősebben. Maga a rokonság fogalma, a nyelvek leszármazása, a nyelveknek mint ős- és leánynyelveknek a viszonya, a családja, sőt a nyelvi kereszteződés is, mind biológiai fogalmak. A természettudományi szemlélettel szemben fellépő pszichológiai irányzatok a nyelvben nem a természet egy sajátos, önálló darabját, hanem az emberi psziché produktumát látták. A nyelvek azért rokonok, mert a „nemzeti lélek” (STEINTHAL) vagy a „közösségi lélek” (WUNDT) között történeti vagy lelki rokonság áll fent.

Elméleti szempontból számunkra az a lényeges, hogy a nyelvet nem tekintjük a tudattal (és a jelentést a fogalommal) azonos kategóriának ugyanakkor amikor a nyelvet a tudat által, méghozzá a társadalmi tudat által „generált”, tehát attól végelemzésben függő, de nem determinált objektív létezőnek fogjuk fel. A nyelv tartalmi szempontból mindig a társadalmi tudatot fejezi ki sajátos eszközeivel, létformáját tekintve azonban nem tudatos sem mint reális beszéd sem mint általános nyelv. Szemben a tudat különböző olyan megnyilvánulásaival, mint a művészet, a jog vagy akár a tudomány, melyek a tudatos tevékenység körébe esnek, a nyelv mint érvényes rendszer nem tudatos, még akkor sem, ha egyes jelenségeit tudatosan alakíthatjuk (pl. nyelvújítás, nyelvművelés). A nyelv sajátos helyzetét az okozza, hogy a nyelvi kifejezés tartalma, „jelentése” és formája, vagyis a nyelv mint rendszer között nem tartalmi-oki, hanem véletlen-asszociatív kapcsolat van. (Ez egyébként nem „abszolút mértékben” van így, mert a nyelvben vannak olyan elemek, részrendszerek, melyekben a tartalom és a forma között oki kapcsolat áll fent, ilyenek a hangfestő, hangutánzó szavak — másfelől a tudomány és a művészet is dolgozik asszociatív, tetszőleges jelekkel, pl. az algebra. A „véletlen-asszociatív” kapcsolat nem a nyelv teljességét, hanem lényegét jellemzi.)

A nyelv objektíve létezik, méghozzá két formában: „materiálisan” mint parole, beszéd és elvontan mint langue, vagyis nyelv. Ezek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a lehetőség és a megvalósulás, az általános és az egyedi, tehát egy dolognak két aspektusa. A nyelv létezésformáját tekintve rendszer és mozgás, vagyis különböző értékű elemek, különböző, hierarchikusan felépülő részrendszerek értékrendszerként képviselő viszonya, amely állandó, s csak rá jellemző sajátos mozgásban van. E mozgás igen összetett, egyaránt létezik a jelenben, a szinkrón nyelvben és a nyelvi rendszerek egymásutánjában.

Az objektív nyelvi rendszer diakronikus mozgása is magyarázatot igényel, mégis elsősorban a szinkrón nyelvi rendszer mozgásával kell foglalkoznunk, a szinkrón nyelvi rendszert ugyanis a modern nyelvészeti irányzatok egy része statikus rendszernek fogja fel. Pedig sem egy fonéma képzésmozgásai, sem egy morféma fonémái, sem egy szintagmát alkotó morfémák nincsenek egy időben, időkülönbség, tehát mozgás van közöttük. A mozgás az

appercepció feltétele, ha a közlés egyidejű volna, úgy felfoghatatlan volna, a nyelv nem teljesíthetné fő funkcióját az információ közlését. Nem csak a realizált nyelv, a beszéd létformája a mozgás, hanem a nyelv mint elvont rendszeré is. A nyelv mint általánosan létező elvont rendszer a beszédben megnyilvánuló mozgások közös eredője. Egy példa erre talán rávilágít. A magyar nyelvi közösségben az egyedek a *t* fonémát nem egyféleképpen ejtik. Egyesek a nyelv hegyét a fogakhoz szorítják, mások az alveolumhoz, s a két szélső pont között számos változat lehetséges az egyének pillanatnyi ejtése szerint. Ha egy adott pillanatban megvizsgálnák az összes magyar beszélő éppen akkor kiejtett *t* fonémáját, igen tarka képet kapnánk. Lehetséges lenne, hogy a fogakon képzett *t* lenne többségben, de ha feltesszük, hogy az adott pillanatban — véletlenül — éppen azok beszélnek, vagy ejtenek ki *t* hangot — akik az alveolumon képzik a kérdéses hangot, ettől a magyar nyelvre általánosan jellemző fogakon képzett *t* hang nyelvi érvénye még nem változna meg. A fogakon képzett *t* hang nyelvi érvényét az biztosítja, hogy a nyelvben mozgás van, a fogakon képzett *t* fonéma újra és újra visszatér, hosszabb időt felvéve többségben van, biztosítja a „visszakapcsolást”. Ha a mozgás iránya megváltoznék, többségbe kerülne az alveolumon képzett *t*, s ez elegendő hosszú ideig fenntartaná magát, akkor ennek következményeképp valószínűleg megváltozna a magyar nyelv fonémarendszere.

A nyelv létezésformája tehát a mozgás, s ennek a mozgásnak iránya és sebessége van. A mozgások ismétlődhetnek, s a számos mozgás vektora egy magasabbrendű mozgás eredője lesz, majd ezek összegeződése az egész nyelvi rendszer változását eredményezi. E mozgás rendszerben történik, és a rendszer egy-egy pontjának mozgása kihat a rendszer más pontjainak mozgására is.

Mivel a nyelv a társadalmi tudat által generált objektív valóság, a nyelv mozgása sem független a társadalmi tudat mozgásától. De a társadalmi tudat és a nyelv tartalma vagyis a nyelvi jelek jelentése között nincs azonosság sem determinált kapcsolat, hanem megfelelés, és mivel a nyelvi jelentés és a nyelvi jel között nem oksági, hanem konvencionális-asszociatív kapcsolat van, a nyelv változása nem áll determinált viszonyban a tudat változásával.

A nyelvi mozgásnak folyamatos és ugrásszerű formája is van. E két forma elválasztása döntő fontosságú a nyelvrokonság fogalmának kifejtésénél.

Visszatérve most már a nyelv diakrón változására, azt kell mondanunk, hogy a szinkrón és a diakrón nyelvben végbemenő mozgások között nincs elvi különbség. A diakrónia szempontjából azok a mozgások a fontosak, amelyek maradandó változást hoznak létre, míg a változásokat létrehozó és a változásokat létre nem hozó mozgások — a szinkrón rendszer szempontjából — azonos értékűek.

Teljesen egyetérték tehát ZSILKA JÁNOSSEL, aki szerint: „A mozgás a nyelvi állapot létezési módja, az állapot maga = a meghatározott mozgásformák összege.” (NyK LXX, 421). Más kérdés, hogy a nyelvi részrendszerek változását helyes-e evolucionista úton elképzelnünk, hogy például a mondatformák esetében *mindig* az egyszerűbb formákból jönnek-e létre a bonyolultabb, összetettebb formák?

ZSILKÁNAK azonban az a tétele, hogy „lényegesek azok a történeti folyamatok, amelyek a nyelvi állapot belső mozgás folyamataiba tevődnek át” (i. m., 423), valójában a nyelvész és nem a nyelv szempontjának tűnik. A szinkrón nyelvrendszer bizonyos mozgásaiból a diakrón nyelvrendszer bizonyos

mozgásaira következtethetünk. Ebből azonban nem vonhatjuk le azt a konklúziót, hogy ahol ezt nem tehetjük, ott a történeti folyamatok nem voltak lényegesek. A tétel fordítva áll: a szinkrón nyelvi mozgások közül — történeti szempontból — azok a lényegesek, melyek változásba, tehát történeti folyamatba tevődnek át. Ha egy szinkrón nyelvben nem volnának mozgások, az adott nyelvben nem következne be történeti fejlődés, egy holt nyelvnek ugyanis nincs további története.

Annak vizsgálata, hogy a szinkrón nyelvrendszer mozgásaiból milyen mértékben lehet történeti mozgásokra következtetni, a modern nyelvészeti kutatások legizgalmasabb, sokat ígérő fejezete.⁹ E vizsgálatok során természetesen sok buktatót kell kikerülni. Nem azonosítható a mozgás lehetősége a nyelv tényleges mozgásával, más típusú a rendszer mélyén, a „mély szerkezetben” lezajló mozgás és a jelenségek közvetlen, szemünk előtt lezajló mozgása. El kell választani a nyelvvel manipuláló nyelvész tudatos transzformáló elemzését a beszélő nem-tudatos transzformáló tevékenységétől, s mindkettőt a beszédben realizálódó tényleges mozgástól.¹⁰ Ha ezeket a szempontokat nem vesszítjük szem elől, a nyelv teljességét átfogó nyelvelmélet fog kibontakozni, ahol a nyelvészet tárgya a nyelv sajátos mozgásformáinak vizsgálata lesz, s ahol a diakrón és szinkrón nyelv metafizikus szembeállítását egy dinamikus nyelvszemlélet dialektikája fogja felváltani.

A nyelvrokonság tartalmi kérdései

A nyelvrokonság fogalmának meghatározásához mindenképp a nyelvrokonság tartalmáról kell képet alkotnunk, azután el kell határolnunk a rokon fogalmaktól. Nyelvrokonság legalább két nyelv között állhat fent, s azt jelenti, hogy a régebbi nyelv — melyet alapnyelvnek, ősnelvnek (Ursprache, prajazyk, protolanguage stb.) neveznek és a későbbi nyelv, melyet rokon nyelvnek, leány-nelvnek neveznek (Tochtersprachen, rodstvennue jazyki, related languages) között sajátos viszony áll fent. A problémákat ezért az alapnyelv és a rokon nyelvek problémáira oszthatjuk.

1. Az alapnyelv kérdései

a) *Az alapnyelv valódisága.* Az alapnyelvnek két típusa ismeretes. Az egyik esetében az alapnyelvet közvetlen tapasztalat (egykorúság, emlékek) alapján ismerjük, a másik esetben nem. Ha az alapnyelvet — mint például

⁹ A szinkrón nyelv mozgásviszonyainak történeti jellegű interpretálására I. A. A. ZALIZNYAK, О возможной связи между операционными понятиями синхронного описания и диахронии: Симпозиум по структурному изучению знаковых систем, Moszkva 1962; E. CLOSS, Diachronic Syntax and Generative Grammar: Lg. XLI, 402—441; S. SAPORTA, Ordered Rules, Dialect Differences and Historical Process: Lg. XLI, 218—224; PAPP F., A strukturális leírás és a nyelvtörténet kapcsolata: ÁNyT V, 237—246; TELEGDÍ Zs., A nyelvtudomány meghasonlításáról: ÁNyT I, 295—305; FÓNAGY I., A beszéd dinamikus leírása: NyK XLVI, 315—330; UÓ, Hangváltozás és hangváltakozás: ÁNyT V, 123—153. Gazdag anyag található a kérdésre vonatkozóan az ÁNyT V. kötetének más cikkeiben és ZSILKA egyebütt megjelent dolgozataiban is.

¹⁰ Erre CHOMSKY is felhívja a figyelmet: "Clearly the description of intrinsic competence provided by the grammar is not to be confused with an account of actual performance, as de Saussure emphasized with such lucidity . . . Nor is it to be confused with as account of potential performance". (Current Issues in Linguistic Theory, 1964, 10.)

a vulgáris latin esetében — ismerjük, úgy is felvetődhet a kérdés, hogy az alapnyelv melyik változata, nyelvjárása, rétege és a rokon nyelv közötti viszonyról beszélünk. Így például a mai amerikai angol nyelvjárások alapnyelve az angliai angol ismeretes, de korántsem arról van szó, hogy a mai amerikai angol nyelvjárások egy angol nyelvjárás későbbi változatai, szétválásai. Sokkal inkább arról van szó, — mint arra már SCHUCHARDT rámutatott¹¹ —, hogy egy korábbi — angliai — sokféleség átrendeződött egy későbbi — amerikai — sokféleséggé, ahol az első és a második sokféleség egyes elemei nem rendelkeznek egymás mellé egyértelműen. Ebben a vonatkozásban azonban az alapnyelv valódiságának kérdése csak abban a mértékben merül fel, amennyiben minden nyelvi leírás adekvát volta. De annál a típusnál, amelynél az alapnyelvet csak a rokon nyelvekből és emlékeiből rekonstruálhatjuk, ez a kérdés jogosan merül fel. A válasz erre tudományelméleti szempontból világos. Nem téveszthetjük össze az alapnyelvet (vagy bármilyen más nyelvet) azzal a tudományos leírással, melyet róla alkotunk. A rekonstruált alapnyelv nem azonos a valódi alapnyelvvvel, s a rekonstrukció olyan mértékben jó, amilyen mértékben a valóságot megközelíti.

b) *Az alapnyelv rekonstruálhatósága.* A rekonstruált — tehát „csillagos” — nyelv tartalma, adekvátsága attól függ, hogy milyen lehetőségeket kínál a források. A rekonstrukciónak két formája van: a külső és a belső rekonstrukció. A külső rekonstrukció lehet összehasonlító, ha egyidejű nyelvek elemzésével kísérli meg az alapnyelv rekonstrukcióját és történeti, na e nyelvek történeti forrásait szolgáltatta meg. Noha e kétfajta külső rekonstrukció technikája eltérő egymástól, alapelvük közös, mindkét esetben azonos és eltérő elemek egy rendszeren belüli viszonyából indul ki, egyaránt összehasonlító és történeti, csak az első esetben összehasonlított adatok történetét, a másik esetben történeti adatok összehasonlítását helyezi a kiindulópontba. A külső rekonstrukció mindig több nyelv vagy nyelvallapot adataiból akarja a régebbi kevesebb adatot megállapítani. Módszere tehát mindig a redukció. Ha egy B és egy C nyelvnek összesen x nyelvi eleme van, és az alapnyelvnek is azonos x nyelvi eleme van, akkor a nyelvek nem rokonok. Ha B nyelvnek z és C nyelvnek y eleme van és $z + y = x$ továbbá, ha A alapnyelvnek e számú eleme van, akkor három eset lehetséges

$$\begin{aligned} e < x = z + y & \text{ lehet rokon} \\ e = x = z + y & \text{ nem lehet rokon} \\ e > x = z + y & \text{ nem lehet rokon.} \end{aligned}$$

Ugyanakkor a z és y elemek között lehetnek azonosak és eltérők.

A belső rekonstrukció egy nyelvi tény változataiból igyekszik régebbi állapotot rekonstruálni. Az a SAUSSURE-től származó és MEILLET¹² által hangoztatott nézet, hogy egy elszigetelt nyelv történetét (pl. a baszkét) nem lehet megírni, ebben a formájában egyoldalú; annyit mondhatunk csak, hogy minél szélesebb egy nyelv rokonsága, annál nagyobb biztonsággal rekonstruálhatjuk alapnyelvét. A belső rekonstrukciónak számos kidolgozott módszere van, melyek azonban az összehasonlítás ilyen vagy olyan formájára mehetnek vissza. A módszerek egyik csoportja az egyes nyelvi jelenségeket

¹¹ Brevier, 19.

¹² MEILLET, La méthode comparative en linguistique historique, 1925, 11–12.

általánosan ismert tendenciákkal hasonlítja össze, a másik csoport egy rendszeren (nyelven, nyelvállapoton) belül heterogén elemeket vet egybe, pl. „rendhagyó alakokat”, „nyelvjárási szigeteket”, „tövek paradigmatisztikus változásait”, „alap és képzett alakokat” stb.¹³

A rekonstrukció módszere tehát — a külső és belső egyaránt — az összehasonlítás. A tudományelméleti kérdés úgy vetődik fel, hogy egy jelenség — az alapnyelv — tulajdonságai feltárhatók-e más jelenségek összehasonlító vizsgálatából, pontosabban milyen kapcsolatban kell lennie az alapnyelvnek a rokon nyelvekkel ahhoz, hogy azokból rekonstruálható legyen. Világos, hogy ez az összehasonlítás csak akkor hozhat az alapnyelvre érvényes adatokat, ha az összehasonlított nyelvek és a rekonstruálandó nyelv között valamilyen folytonosság következtében fennálló egyezés van. Az alapnyelv tehát akkor rekonstruálható, ha ez a folyamatosság fennáll.

c) Az *alapnyelv és a rokon nyelvek közötti folyamatosság*. MEILLET, aki a folyamatosság kritériumát elsőnek fogalmazta meg, a beszélők tudatának folyamatosságát tartotta döntőnek. Cicerótól a mai napig a beszélők sosem érezték, hogy más nyelvet beszéltek, ezért a francia nyelv a vulgáris latin folytatója, leszármazottja. Mégis maga MEILLET mutat rá: „En effet, la définition de l'identité linguistique ne peut être que sociale: quelles que soient les différences de fait entre les sujets parlants, il y a langue une là où des individus, se comprenant entre eux, ont, d'une façon consciente ou inconsciente, le sentiment et la volonté d'appartenir à une même communauté linguistique. La langue change au cours du temps; mais, si l'on considère de sujets contemporains les uns des autres, il y a en un sens unité à chacun des moments successifs qu'on peut envisager.”¹⁴ Hiába hangsúlyozza MEILLET a nyelvről alkotott folyamatos tudat társadalmi jellegét, itt mégis nem a nyelv, hanem a nyelvről alkotott tudat folyamatosságáról van szó. SAUSSURE szerint¹⁵ a nyelv folyamatossága az idő és a társadalom egyszerre való léte, mert egy (elszigetelt) ember nyelve hosszú időn át, vagy egy társadalom nyelve időn kívül nem változik. A változás kettős feltétele, az idő és a társadalom azonban nem azonos a változással. Eltekintve attól, hogy az ember és a társadalom vagy az idő és a társadalom elválasztása lényegük megváltoztatása nélkül nem lehetséges, SAUSSURE is csak a változás koordinátáit adja meg,¹⁶ a folyamatosságról nem mond semmit. BLOOMFIELD számára a folyamatosság kérdése az azonossággá egyszerűsödik: „By and large — írja — any feature that is common to all the modern territorial forms of Latin, was present in the Latin of two-thousand years ago.”¹⁷ BONFANTE hangsúlyozza,¹⁸ hogy a nyelvben nincs ugrás „lingua non fecit saltum” míg MARR egész stadiális elmélete az „ugrásra”, „robbanásra” épül.¹⁹ MARR nyelvelméletének egyik fő tévedése éppen a nyelvi folyamatosság lényegének félreismerése volt, még akkor is, ha BONFANTEVAL sem érthetünk egyet annyiban, hogy a nyelvben egyáltalán nincs ugrás. Érdekes, hogy MARR fő tévedése még sokáig hat a MARR utáni

¹³ A belső rekonstrukció elméleti összefoglalását l. BONFANTE, *On Reconstruction and Linguistic Method*: Word I, 83–94, 132–161.

¹⁴ LHLG, 80–81.

¹⁵ Bevezetés az általános nyelvészetbe, 1967, 104.

¹⁶ I. m., 106.

¹⁷ *Language* 1933, 298.

¹⁸ *The Neolinguistic Position*, 357.

¹⁹ MARR „stadiális elmélete” egyáltalában nem volt új. Elődei között megemlíthetjük SCHLEGELT, SCHLEICHERT és MAX MÜLLERT.

szovjet nyelvészetben is, elegendő, ha arra utalunk, hogy például VINOGRADOV — MARRól szóló hírlátában — az ugrást — mint a dialektika alapvető követelményét — a nyelvre is érvényesnek tartja, anélkül, hogy a folyamatos és az ugrásszerű változások dialektikáját vizsgálná.²⁰

A polgári nyelvészek közül HALL az, aki elválasztja MEILLET-vel szemben és BLOOMFIELDre hivatkozva a nyelvi közösség (speech-community) és a nyelvi rendszer (linguistic structure) folyamatosságát.²¹ WEINREICH azért utasítja el a nyelvi tudat folyamatosságának elvét, mert az nem vizsgálható.²² Ez önmagában véve nem ok, azzal azonban egyet kell értenünk, hogy a nyelvi struktúra folyamatossága a döntő. Szempontunkból különös figyelmet érdemel TESNIER okfejtése,²³ aki (nyelvi rendszerek keveredésével kapcsolatban) kifejti, hogy egy nyelvi rendszeren belül egyes alrendszerek folyamatosak, mások nem-folyamatosak lehetnek. GLEASON szerint²⁴ minden újítás, kölcsönzés diszkontinuitás, de egyben rámutat arra, hogy ezek másodlagosak, ritka kivételek.

Szét kell választanunk a változás és az újítás fogalmát, vagyis a nyelvi rendszer folyamatos és ugrásszerű mozgásformáit, s azt kell mondanunk, hogy a nyelvi mozgás fő formája a folyamatos változás. A folyamatos változás feltétele, hogy két összehasonlított pontja között legyen azonos és legyen eltérő. Ha csak azonos van, nincs változás, ha csak eltérő van, nincs folyamatosság. A folyamatosság természetesen egy gradációs folyamat, mindig két szomszédos pont között kell azonosságnak és eltérésnek lennie. A nyelvi rendszer folyamatosságáról és nem a nyelvi tudat folyamatosságáról kell beszélnünk, mert a nyelvi tudat ebben az esetben csak tükrözi a nyelv folyamatosságát. Az a tény, hogy Cicerótól Meillet-ig sosem érezték, hogy más nyelvet beszélnek, azért volt lehetséges, mert a beszélt nyelv maga volt folyamatos.

A folyamatosság tétele azonban túl általános. A kreol nyelvek vitája valójában arra irányult, hogy a kreol nyelv melyik összetevőjének folytatása, a nyelv folyamatosságát mi viszi tovább.

d) *Mi a folyamatos az alapnyelv és a rokon nyelvek között?* A kérdés több metszetben is felvethető. A nyelv hangtani, alaktani, mondattani és szókészleti részrendszerei közül melyik vagy melyek folyamatossága esetén beszélhetünk nyelvi folyamatosságról? De feltehető a kérdés úgy is, hogy egy alrendszeren belül minek kell folyamatosnak lennie (pl. alapszókincsnek, egyes „kiemelt” morfémáknak) hogy nyelvi folyamatosságról beszéljünk? Feltehetjük a kérdést úgy is, hogy az alak vagy a funkció folyamatossága-e a döntő, és megfogalmazhatjuk úgy is a kérdést, hogy a nyelv különböző egyéni, területi, réteg- vagy nyelvjárási részrendszerei vagy az ezek felett álló közös sajátosságok folyamatossága a fontos?

Leggyakrabban a szókészlet és a nyelvtan szembeállításával foglalkoztak. Ezzel kapcsolatban a következő fontosabb tételeket kell kiemelnünk: 1. Az ugrásszerű változás fő hordozói a szókészleti elemek. Idegen nyelv hatása

²⁰ О преодолении последствий культа личности в советском языкознании: Теоретические проблемы современного советского языкознания, 23.

²¹ Creolized Languages and "Genetic Relationship": Word XIV, 370.

²² On the Compatibility of Genetic Relationship and Convergent Development: Word XIV, 375–377.

²³ Phonologie et mélange des langues: TCLP VII, 83–93.

²⁴ Counting and Calculating for Historical Reconstructions: Anthropological Linguistics I.: 2, 24.

először a szókészletben mutatható ki, idegen elemek, még ha nem is szókészletek, szókölsönzés útján kerülnek a nyelvbe. Ennek oka, hogy a szókészlet a nyelvi rendszeren belül a legkevésbé rendszerszerű alrendszer — bár bizonyos struktúrája minden szókészletnek van (szinonimák, számnevek, személyes névmások vagy fogalmi csoportok, például az angol állat- és húsnevek). 2. Mivel ugrásszerű változás először a szókészleten belül történik, a szókészlet folyamatossága a legbiztosabb jele a nyelvi rendszer folyamatosságának. 3. A szókészletnek van alap- és periferiális része, az előbbi lassabban, az utóbbi gyorsabban változik, de nincs a nyelvnek olyan eleme, mely ne cserélődhetne ki újítás vagy kölsönzés, tehát ugrás által. Ez az ugrás azonban minden változásban a lényegtelenebb tényező szemben a folyamatossággal. 4. A viszonylag gyakrabban használt rész a viszonylag lassabban változó rész. 5. A szókészlet alaki és jelentéstani szempontból egyaránt rendszerszerű, s e kettős rendszerszerűség folyamatossága a döntő a szókészlet folyamatosságának vizsgálatánál

Ha egy adott nyelv szókészlete az egyik, nyelvtani rendszere a másik nyelvvvel mutat folyamatosságot, döntőnek a nyelvtani rendszer folyamatosságát kell tekintenünk. Ilyen példák — bár szélsőségesek — előfordulnak. Ismeretes, hogy az örményországi cigányok örmény nyelvtannal és cigány szókészlettel beszélnek. Ez a forma természetesen az örmény nyelv egy sajátos változata, mint ahogy az örmény nyelv változata az olyan közlés is, amelyik örmény nyelvtanú, de értelmetlen (csak nyelvtanilag „érvényes”) szöveget tartalmaz.

Vannak olyan esetek is, ahol egy nyelven belül a szókészlet egyik vagy másik jövevény rétegének elemei megtartják alaki sajátosságaikat, és együtt élnek a befogadó nyelv szókészletével és alaktani sajátosságaival. Ilyen a török irodalmi nyelv nyelvújítás előtti korszaka, melyben az arab és perzsa elemek többnyire megtartották saját morfológiai és hangtani sajátosságaikat (hangrend, ragozás), ilyen az angol tudományos nyelv, ahol például a latin és görög eredetű szavak többes számukat nem az angol, hanem a latin illetve a görög rendszer szerint képezik. E szélsőséges esetekben is nyilvánvaló azonban, hogy ezek a nyelvek azon nyelvek folyamatos folytatását képezik, amelyeknek alaprendszerét, legfontosabb viszonyító rendszerét folytatják. Egy kétnyelvű egyén addig beszél anyanyelvét, míg annak grammatikáját leglényegesebb részeiben használja, s akkor szűnik meg anyanyelvét beszélni, mikor második nyelvének szókészlete mellett annak nyelvtanát is átveszi.

Ebből álláspontunk világos. Két nyelv akkor rokon, ha köztük a nyelvi struktúra lényeges elemeinek folyamatossága kimutatható. A nyelvcsaládhoz való tartozás tehát — mint MEILLET is rámutat — abszolút, de természetesen különböző mértékben lehet más nyelvi elemekkel telített. Bár elvileg elképzelhető, sőt ismeretes, hogy vannak esetek, amikor csak a nyelvtani rendszer folyamatossága mutatható ki, gyakorlatilag a grammatika folyamatossága mellett a szókincs bizonyos részeinek folyamatossága is mindig jelen van.

Mi a helyzet akkor, ha például a grammatikai rendszer alrendszerei közül az egyik folyamatos a másik nem? Ez elméleti kérdésfelvetés, de a továbbiak szempontjából igen lényeges. Ha például egy nyelv képzőrendszere az egyik, ragrendszere (vagy egyéb viszonyító rendszere) a másik nyelvvvel mutat folyamatosságot, az adott nyelvet melyik nyelv folytatásának tartjuk? Ha ilyen eset a valóságban előfordulna, döntőnek a ragrendszer (viszonyítórendszer)

folyamatosságát tartanánk. Mégpedig azért, mert a ragrendszer és a képzőrendszer szembenállása esetén az előbbit tartjuk „lényegesebbnek”. De vajon miért? Azért, mert a ragrendszer a gyakoribb, a rendszerezettebb. S valóban, a nyelvi rendszerek változásának vizsgálatakor azt tapasztaljuk, hogy a képzők területén gyakoribb az ugrás, a kölcsönzés illetőleg az újítás, mint a ragrendszerek területén. A szókészlet területén is áll az a tétel, hogy ha egy nyelv szókészletét két másik nyelv szókészletével összehasonlítjuk, akkor azzal lesz rokon, amelyikkel azok leggyakoribb szavai megegyeznek. Minél több minél gyakoribb szó egyezik két nyelv között, annál valószínűbb, hogy rokonok.

Az alapszókincsnek két, egymástól látszatra eltérő megfogalmazása van. Az egyik megfogalmazás szerint az alapszókincshez azok a szavak tartoznak, amelyek a „legfontosabb”, a „legősibb” fogalmakat fejezik ki. A másik szempont szerint az alapszókincs azokat a szavakat jelenti, melyek leggyakrabban fordulnak elő a nyelvben. A két lista nem azonos. A nagy gonddal összeállított ún. lexikostatistikai 100-as lista, mely a tartalmilag és tapasztalatilag meghatározott alapszókincs magját tartalmazza 92%-ban van meg EATON gyakorisági szótárában²⁵ a leggyakoribb 2000 szó között, s csak 64%-a a leggyakoribb 500 szó között. Mások a gyermeknyelv gyakorisági listájára vetítették ki a lexikostatistikai 100-as listát és azt tapasztalták, hogy ez a 6 éven aluli gyerekek leggyakoribb szavai között csak 87%-ban szerepel. Valójában azonban ez az eltérés a gyakorisági szótárak összeállítási elvei miatt jön létre. Ezek ugyanis irodalmi szövegek feldolgozásán alapulnak, ahol éppen a stílusis szelekció következtében a szógyakorisági együttthatók nem olyan mértékben szerepelnek, mint az élő beszédben.

Ha a nyelv valóban mozgás, akkor az is kétségtelen, hogy minél nagyobb számú mozgásból tevődik össze, annál stabilabb, feltéve, hogy a részmozgások véletlenszerűek. Minél többször ejtünk ki egy szót, annál többször van kontroll alatt, annál többször „kapcsol vissza” a rendszer, annál stabilabb a formája. A legfrissebb jövevényszavakat éppen onnan lehet felismerni, hogy ejtésük ingadozása még nem küszöbölődött ki. Egy adott rendszerben a részrendszerek stabilitása a részrendszerek gyakoriságának függvénye.

A gyakoriság azonban a jelölt valóság társadalmi értelemben vett gyakoriságától függ. Mivel a nyelvi jel formája független az általa jelölt valóságtól, ezért a gyakori fogalom jelölésére nem mindig ugyanazt a formát használják. A francia *tête*, a német *Haupt* és a szláv *golova* eltérése nem arra utal, hogy az indoeurópai nyelveknek ezekben az ágaiban a fej kevésbé lett volna gyakori mint például az „ötös” szám, hanem arra, hogy a mindennapi beszédben a „fej” említése sokkal ritkább mint az „öt”-é. Ez továbbá arra is utal, hogy az „öt” a szókészlet sokkal strukturáltabb részébe tartozik (számnevek), mint a „fej”. Ezért a jelölt valóság gyakoriságát nem úgy kell értelmeznünk, hogy annak a világban előforduló numerikus gyakoriságát vesszük alapul, hanem az embernek, a társadalomnak a kérdéses tárgyhoz, fogalomhoz való viszonyát, s ez természetesen változhat. Az így értelmezett gyakoriság mellett fontos tényező a strukturáltság is. Ismeretes, hogy a számnevek számos esetben közös — a nyelv többi részét nem érintő változáson mennek keresztül,

²⁵ Ez az 1863-ban G. GIBBS által összeállított lista KROEBER és DIXON, majd SWADESH, LEES és mások átdolgozása után 1955-ben nyerte el végleges formáját. (L. HYMES, *Lexicostatistique so Far: Current Anthropology* I, 6). Eaton összehasonlító gyakorisági szótárát l. EATON, H. S. *An English—French—German—Spanish Word Frequency Dictionary*, [1940], 1961.

vagy kimaradnak ilyen változásokból. A magyar *hét* számnévben a szókezdő *h*-nak el kellett volna tűnnie, mint minden eredeti finnugor szókezdő *s*-ből fejlődött *h*-nak, azonban a *hat* hatására megmaradt. Az angol állatnevek szász eredetűek (*sheep, pig, ox*) míg a húsnevek franciák (*mutton, pork, beef*). Ez a belső strukturáltság azonban annak a következménye, hogy igen gyakori az együttes szereplésük, a közös felsorolásuk. Ez vonatkozik a nyelvtani rendszerek paradigmáira is. A rendszerszerűséget tehát a közös gyakoriságra redukálhatjuk.

Most visszatérhetünk arra az előbbi megfogalmazásunkra, mely szerint két nyelv akkor rokon, ha köztük a nyelvi struktúra lényeges elemeinek folyamatosága kimutatható. E megfogalmazásban a semmitmondó „lényeges” helyébe a gyakoriságot kell helyeznünk, úgy értelmezve ezt, ahogy fentebb tettük a rendszerszerűséget is beleértve. Ebben az esetben azonban a „nyelvtani szerkezet” kifejezést nem kell külön felvennünk, mert a nyelvtani szerkezet mindig gyakoribb része a nyelvnek, mint a szókészletének bármely része. *Két nyelv akkor rokon, ha közöttük a leggyakoribb részek rendszerei folyamatos mozgása kimutatható.*

A nyelvi elemek gyakoriságának hierarchiája van. A ragrendszer gyakoribb mint a képzőrendszer, a nyelvtani rendszer mint a szókészlet, az alapszókinés mint a periferiális szókinés stb. Ha egy kevésbé gyakori rendszer folyamatosága kimutatható, úgy a gyakoribb rendszer folyamatosága is erősen valószínű. Ez az elv a rokonság bizonyításánál fontos, mert a szókészlet folyamatosága döntő szerepet játszik a metodikában.

Az alapnyelv szempontjából az alapnyelv és a rokon nyelvek közti — a fenti értelemben vett — folyamatoságot kell vizsgálnunk. Alapnyelvről akkor beszélhetünk, ha közte és a rokon nyelvek között a leggyakoribb nyelvi elemek folyamatosága kimutatható.

e) *Az alapnyelv heterogén jellege.* A schleicheri családfa²⁶ — képletesen szólva — egy emberre vezeti vissza a rokon nyelveket. Maga SCHLEICHER természetesen nem tanított ilyet. Compendiumában arra utal, hogy, mivel azt tapasztaljuk, hogy a nyelvek kihalnak, de nem keletkeznek, régebben több nyelvnek kellett lennie mint amennyi most van. Ez természetesen szintén téves tétel. azonban arra utal, hogy SCHLEICHER a mai (kisebb) sokféleséget egy régebbi (nagyobb) sokféleségre vezette vissza. A vele szemben álló JOHANNES SCHMIDT²⁷ és követői arra mutattak rá, hogy semmilyen nyelv

²⁶ Ismeretes, hogy a schleicheri családfa Darwin hatása alatt született meg. SCHLEICHER Hückel buzdítására 1860-as német kiadásában olvasta el az *Origin of Species*. Míg 1860-ban megjelent *Der Deutsche Sprachbau* és az 1861-ben megjelent *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* c. munkájában SCHLEICHER csak a nyelv természettudományos szemléletét hirdette, addig 1863-ban már Darwin tanainak közvetlen nyelvtudományi alkalmazásáért száll síkra: *Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft*. SCHLEICHER és a modern nyelvtudomány viszonyáról I. PISANI, August Schleicher und einige Richtungen der heutigen Sprachwissenschaft: *Lingua* IV, 337–368.

²⁷ A schleicheri nyelvészeti koncepció nagyhatású ellenfele JOHANNES SCHMIDT, Schleicher tanítványa, a *Compendium* 1871-es kiadásának sajtó alá rendezője volt. 1872-ben adja ki a *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen* c. alapvető munkáját, melyben kifejti nézeteit a nyelvek történeti kapcsolatairól. Így ír: „Wollen wir nun die verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen sprachen in einem bilde darstellen, welches die entstehung ihrer verschidenheiten veranschaulicht, so müssen wir die idee des stammbaumes gänzlich aufgeben. Ich möchte an seine stelle das bild der welle setzen, welche sich in concentrischen mit der entfernung vom mittelpunkte immer schwä-

nem egységes. Az alapnyelv heterogeneitására két elképzelés van. Az egyik egyszerűen annak tulajdonítja a heterogenitást, hogy az alapnyelv *már* nem volt homogén, míg a másik szerint *sohasem* volt az. Mindkét irányzat az alapnyelv nyelvjárási tagozódását tartja fontosnak, mely az izoglosszák eloszlásán alapszik; egyesek a nyelvjárások területi, mások törzsi megalapozottságát vélték kimutatni. Azok szerint, akik a heterogenitást a homogenitással szemben másodlagosnak tartják, a sokféleséget egyfajta egyféleségből vezetik le. Azok akik a heterogenitást elsődlegesnek tartják, ezt többféleképpen is magyarázzák. Lehetséges, hogy az, ami az alapnyelvben egyezik, későbbi kölcsönhatás eredménye; különböző eredetű nyelvek nagyon hosszú ideig éltek együtt, így kialakultak közös vonásaik a „Sprachbund”-ok. Ez például TRUBETZKOY elképzelése az indoeurópai alapnyelvről.²⁸ Egy másik elmélet szerint az alapnyelvben levő közös vonások másodlagosak, de hogy az abban résztvevők eredetileg rokonok voltak vagy sem, az közömbös. Ez az olasz iskola elmélete²⁹ (PISANI, DEVOTO stb.). Van olyan nézet is, amely szerint, az eredetileg rokon nyelvek szétváltak, majd egy idő múlva ismét összekerültek és az ekkor kialakuló másodlagos egyezések képezik az alapnyelv közös vonásait. Meg kell említenünk azt a nézetet is, mely szerint az ősközösség primitív körülményei közepette a nyelvek láncot alkottak, ahol a szomszédos nyelvek egymással több közös vonást alakítottak ki, mint a láncban távolabbi nyelvek (TOLSZTOV).³⁰

cher werdenden ringen ausbreitet. Dass unser sprachgebiet keinen kreis bildet, sondern höchstens einen kreissektor, das die ursprünglichste sprache nicht mittelpunkte, sondern an dem einen ende des gebietes liegt, tut nichts zur sache. Mir scheint auch das bild einer schiefen vom sanskrit zum keltischen in ununterbrochener linie geneigten eben nicht unpassend” (i. m., 27).

²⁸ A nyelvi szövetség, „Sprachbund”, első megfogalmazása TRUBETZKOYTól származik, aki 1928-ban a hágai nyelvészkonferencián tartott előadásában említi (vö. R. JAKOBSON, Über die phonologischen Sprachbünde: Selected Writings I, 135.) Az indoeurópai nyelvek nem voltak — hanem lettek, ez TRUBETZKOY fő tétele az indoeurópai alapnyelvvel kapcsolatban. Elképzelését a Cercle Linguistique de Prague előtt tartott előadásában fejtette ki bővebben, amely Gedanken über das Indogermanenproblem cím alatt 1939-ben a koppenhágai Acta Linguistica-ban jelent meg (81–89), majd 1962-ben orosz fordításban a Voproszű Jazükoznani-jában.

²⁹ PISANI szerint az „indoeurópai” nem más mint az izoglosszák közös hálója (Indogermanisch und Sanskrit, KZ XXVI, 45–47). PISANI a Linguistica generale e indoeuropea-ban kifejti, hogy az „alapnyelv” léte a legnagyobb mértékben kétes. R. G. KENT a Languageben (XXIV, 194–195) bírálva ezt a felfogást rámutat, hogy ez az elképzelés megszünteti a nyelvészet tudományos alapjait. B. BLOCH a folyóirat szerkesztője evvel kapcsolatban annak a véleményének ad kifejezést, hogy PISANI felfogása éppen a realiztikusabb és jobban felel meg a tényeknek. PISANI másutt (Parenté linguistique: Lingua III, 13) a nyelvek történeti viszonyát egy folyóhoz hasonlítja, melybe folyton más és más folyók, patakok torkoltnak bele. Indoeurópairól csak abban az értelemben beszélhetünk, ahogy a Póról, unilaterálisan, a forrástól az Adriáig. Monográfiát írt a nyelvi közösségről a magyar származású H. BECKER (Der Sprachbund, 1948), akinek érdeme, hogy felhívja a figyelmet a nyelvi közösség „finom szerkezetére” (Feinbau), s úgy látja, hogy a nyelvi közösségnek nem-rokon tagjai (pl. a német és a magyar) közelebb állnak egymáshoz, mint a távoli rokonok (pl. a német és a bolgár). BECKER felfogásában a Sprachbund dinamikus egység, ahol a tagok között — melyeket „mester” és „tanítvány”, központi és „szélre szorult” nyelvekre oszt fel — erőjáték (Kräftespiel) van. Sok új szempontot hozott a nyelvi közösség vizsgálatához R. JAKOBSON fentebb idézett cikkében a fonológiai nyelvi közösségekről és az euráziai nyelvi közösségről 1930-ban írott és 1931-ben megjelent (TUP, IV) cikkében (vö. R. JAKOBSON, Selected Writings I, 144–201).

³⁰ TOLSZTOV, Значение трудов И.В.Сталина по вопросам языкознания для развития советской этнографии; Сов. Этн. 1950 : 4, 15–23.

Az alapnyelv heterogén jellegéről vallott különböző nézetek egy kérdést azonban megkerülnek. A nyelv valaminek mindig folyamatos változata, annak ellenére, hogy mindig tartalmaz idegen, nem folyamatos elemeket. Az alapnyelv tehát a benne levő különféleség ellenére mégis valami fajta egyfésülés, csak akkor beszélhetünk alapnyelvről, ha abban a leggyakoribb elemek közösek. Az alapnyelv tehát nem homogén — homogén nyelv a valóságban nem létezik, s minél alacsonyabb egy társadalmi fejlődési fok, annál kevésbé — azonban a heterogén alapnyelv egységet képez. Ez az egység nem vezethető vissza egy még korábbi homogén korra, mert a nyelv korábbi stádiumaiban is heterogén volt. A heterogén nyelven belüli egység, a közös vonások azonban — egyes részrendszereikben — minden bizonnyal folyamatosan tovább is követhetők lennének, ha erre megfelelő forrásaink volnának.

A heterogén egység fogalma annyit jelent, hogy olyan egységgel van dolgunk, ahol az eltérések kevésbé jelentősek mint az egyezések. Ez az egység elvileg kétféleképpen jöhetett létre. Felfoghatjuk mint egy divergencia első lépését és mint egy konvergencia utolsó előtti állomását:

Az (1)-es formula azonban kiegészítésre szorul, mert feltételezi azt, hogy az A nyelvállapot homogén volt, és, hogy az A_1 és A_2 szétválása légüres térben jött létre. Egyik sem felel meg a valóságnak. Valójában A_1 és A_2 több tényezéből áll: A -ból átvett közös vonások, az A -ban már meglevő, eltérő vonások közül az egyik által átvett, a másik által átvett, mindkettő által átvett és mindkettő által kihagyott elemek, továbbá az új környezetből egymástól függetlenül átvett, vagy közösen átvett elemek. Ehhez hozzájönnek még a már szétvált A_1 és A_2 nyelvek egymásra gyakorolt hatása, továbbá a bennük lezajlott belső újítások. A (2)-es formula azt jelentené, hogy A_1 és A_2 nyelvekben több a közös, mint egyfelől az A_1 és X , másfelől az A_2 és Y között. Ez azonban azt is jelentené, hogy X és Y nyelvek egyaránt teljesen feladták nyelvtani rendszerük folyamatosságát. Ebben az esetben azonban nyelvváltásról kell beszélnünk. Nyelvváltás viszont két nyelv kölcsönhatása esetén csak akkor jöhet létre, ha legalább az egyik nyelv megtartja saját nyelvi folyamatosságát. Ezért a (2)-es formulát meg kell változtatnunk:

A (2)-es formulának ez a változata legfeljebb a heterogén elemek arányait tekintve különbözik az (1)-es formula módosított változatától.

A fentiek annyit jelentenek, hogy a konvergencia és a divergencia folyton jelenlevő, dialektikusan egymásra játszó folyamatai közül a divergenciát kell a relatíve fontosabbnak tartanunk, azzal a megjegyzéssel, hogy a divergens folyamatokat visszafelé követve, sosem juthatunk el egy homogén állapothoz. Itt el kell szakadnunk a geometria adta hasonlat érvényességétől. Ha két rokon nyelvet időben visszafelé kísérünk, azok egymáshoz egyre hasonlóbbakká lesznek, egyre több közös elemet tartalmaznak. Ennyiben két össze-

tartó egyenesről beszélhetünk. Elérkezünk azonban egy ponthoz, amelyet a „heterogén egység” korának neveztünk. Ez az állapot nem vezethető vissza egy „homogén egységre”, vagyis a két összetartó egyenes nem alkot valahol egy azonos, homogén pontot.

A rokon nyelvek kérdései

Egy nyelv akkor leszármazottja egy másiknak, ha köztük — lényeges elemeiket tekintve — a folyamatosság fennáll. De egyben változás is szükséges. A XI. századi és a mai magyar nyelv egyaránt magyar nyelv. A magyar nyelv ott szűnik meg visszafelé — a szóhasználat szerint —, ahol még nem vált szét az ugor ág obi-ugorra és magyarra. Ez azonban csak megegyezés kérdése. Ahogy a Dunát a forrásától Dunának nevezzük, akármilyen folyik belé, elvileg bármely ágat visszavezethetnénk az alapnyelvig, s a többi elágazásnak nevezhetnénk. Lényeges változást okozott-e az ugor nyelvben az obi-ugor kiválása, hogy a maradékot már nem nevezhetjük ugornak, hanem ősmagyaroknak? A kérdés csak látszólag akadémikus. Ha egy nyelvnek két folytatása van és mindkettővel folyamatos a kapcsolata, akkor mi a két irányú változás oka, melyik és milyen mértékben viszi tovább a közös alapnyelv sajátosságait? Míg az előbbieken az azonosság kérdéseit vizsgáltuk, most a különbözőség kérdéseit kutatjuk.

a) *A rokon nyelvek szétválásának okai.* Itt most nem a nyelvi változások általános okaival kívánunk foglalkozni,³¹ hanem azzal, hogy miért fejlődik az alapnyelv az egyik származéknnyelv esetében így, a másik származéknnyelv esetében úgy. Hiszen ez a rokon nyelvek létrejöttének a feltétele.

Az eltérő irányú változásnak külső és belső okai vannak. A külső okok között elsősorban a szubsztrátumot szokták említeni.³² Azt, hogy idegen nyelvi hatás okozhat bizonyos átalakulást a nyelvben, ma már nem lehet kétségbe vonni. Annak nincs nagyobb jelentősége, hogy szub-, szuper- vagy adsztrátumról beszélünk-e. Miben különbözik a kölcsönhatás a szubsztrátumtól? Szubsztrátumról akkor beszélünk, ha egy nyelv hatása közvetve érvényesül. Ha egy szó tükörfordítását alkalmazzák, ha egy genitívuszragot nem vesz át a nyelv, de egy vonzata átkerül, ha bizonyos hangokat tartalmazó szavakat egy nyelv nem vesz át vagy nem tart meg, de az idegen hangok megjelennek saját szavaiban, akkor szubsztrátumhatásról beszélünk, szemben a kölcsönhatással, mikor a nyelvbe ténylegesen bekerült elemek analógiás hatásukkal

³¹ A kérdés sokoldalú kifejtését magyarul l. HERMAN JÓZSEF, A nyelvi változás külső és belső tényezőinek kérdéséhez: ÁNyT V, 155–168; HUTTERER MIKLÓS, A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében; uo., 169–187; FÓNAGY IVÁN, Hangváltakozás és hangváltozás; ou., 123–153 és az ott idézett irodalom.

³² A szubsztrátumelmélet atyjának J. H. BREDSDORFFOT (1790–1841) szokták tekinteni, aki Om Aarsagerne til Sprogens Forandringer c. 1821-ben megjelent művében foglalkozott először hasonló problémákkal (vö. NIELSEN, La théorie des substrats et la linguistique structurale: Acta Linguistica Havnia VII, 1–7). Hasonló gondolatok bukkannak fel DIEZnél (vö. bevezetését az Etimologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen-ban), SCHUCHARDTNÁL (Der Vokalismus des Vulgärlateins I, 1966, 86) és ASCOLINÁL (Una lettera glottologica, 1881). Az irodalom bő áttekintését és a kérdés elméletének kifejtését l. V. BRÖNDALNÁL (Substrat et emprunt en roman et germanique, 1948, e művet Bröndal eredetileg 1917-ben írta). A legújabb irodalomhoz vö. még HALL, Pidgin and Creol Languages, 1966.

alakítják az átvevő nyelvet. A kétféle hatás lényege azonban ugyanaz: az átvevő nyelvben megszakad a folyamatosság, idegen hatás érvényesül, ugrás jön létre.

A szétváló nyelveket beszélők más-más területen élnek. Mi a szerepe a területi elkülönülésnek? A nyelvi változás egyöntetűségét a kölcsönös korrekció biztosítja. Ez egy dinamikus egyensúly keretében jön létre. Az egyes egyéni változatok a beszéd útján kerülnek egymással összeütközésbe és így korrigálják egymást. Az eredmény nem szükségszerűen az eredeti állapot fenntartása, hanem az erősebb energiájú mozgás irányába való párhuzamos változás. Ha azonban a területi és társadalmi kontaktus megszűnik, a kölcsönhatás is megszűnik, s az elszigetelt területek saját mozgásirányukat követik. Ez lehet párhuzamos a másik területével, és ekkor párhuzamos változásról beszélünk. De lehet eltérő. A földrajzi eltérés tehát csak annyiban játszik szerepet, amennyiben megszünteti egy belső összetartó faktor hatását. Valójában a faktor intenzitásának csökkenéséről van szó. Ez zérusig csökkenhet, de a földrajzi eltávolodás még nem jelenti szükségszerűen a kapcsolatok teljes megszakadását.

A szétválás külső okai mellett tehát a belső okok is szerepet játszhatnak, s a kettő között döntőnek azt kell tartanunk, amelyet a konkrét elemzés ilyenek kimutat. Általánosságban annyit mondhatunk, hogy a belső fejlődés okozta eltérések döntőbbek. Ugyanis, az egész nyelvi rendszer mozgásban lévén, s ennek a mozgásnak iránya lévén, az eltérés e két mozgás eltérő irányából adódik.

b) *A változás jellegének kérdése.* Feltehető a kérdés, hogy meddig beszéltek a latin nyelvet és mettől kezdve kezdték a franciát beszélni. MEILLET véleménye szerint az átmenetet sosem érzékelték a beszélők. Kétségtelen, hogy a nyelvi átmenetek igen finomak és bonyolultak, és minden periodizáció többé-kevésbé önkényes. Az alapnyelv és a rokon nyelvek viszonylatában azonban mégis felmerül a kérdés, mikor szűnik meg az alapnyelv és mikortól kezdve beszélhetünk rokon nyelvekről? Az alapnyelv nyelvjárásai különálló nyelvekké válnak, ezért a kérdés tulajdonképpen az, hogy meddig beszélhetünk nyelvjárásokról, és mikortól kell önálló nyelvekről beszélnünk. A nyelv és a nyelvjárások elválasztása az egyik legvitatottabb, s látszólag megoldhatatlan feladat. A legkülönbözőbb véleményeket idézhetnénk. Egyesek szerint minden rokon nyelv tulajdonképpen csak nyelvjárás, mások szerint a kölcsönös megérthetőség a döntő kritérium. Ismét mások területi, politikai kritériumok alapján kívánják eldönteni a kérdést.³³ SCHUCHARDT szivárványhasonlata³⁴ igen szemléletes. Zavarja viszont a megoldást, hogy tudjuk, hogy a nyelvjárás izoglosszákat határai nem esnek egybe egymással és a nyelvjárások határaival.

A magunk részéről afelé hajlunk, hogy ezt a kérdést is a dinamikus nyelvszemlélet szemszögéből magyarázzuk. Az a beszélő közösség, melynél a nyelvi mozgás iránya döntő mértékben párhuzamos, nyelvi egységet alkot, egy nyelvet beszél. Valójában tehát a nyelv és nyelvjárás elhatárolásánál nem a nyelvi jelenségek, hanem a nyelvi jelenségek mozgásának azonossága, párhuzamossága a döntő. Ha minden nyelvi részmozgás párhuzamos, akkor homogén a nyelvi

³³ A nyelvjáráskutatás elméleti kérdéseinek kitűnő összefoglalását l. BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet, 1957, 5–59.

³⁴ Ha Szieliától Észak-franciaországig gyalog mennénk, azt tapasztalnánk, hogy a szomszédos területek mindenütt megértik egymást. A vulgáris latin egységes fehér színét a szivárvány váltotta fel fokozatos átmeneteivel — írja (Brevier, 22).

egység — ez azonban természetesen nem lehetséges. Az eltérő nyelvek akkor jönnek létre, mikor a nyelvi változások vektora a beszélők különböző csoportjainál divergenssé válik. Ez a megállapítás csak az első pillantásra látszik triviálisnak, valójában nem ugyanaz mint amire eddig gondoltunk. Az eltérő nyelvállapot nem alapja a különálló nyelvnek, hanem maga is eredmény.

A szétvált nyelvekben is lehet — mint mondtuk — a többi nyelvvel párhuzamos fejlődés. Ezt konvergens fejlődésnek is szokták nevezni. Ez a fejlődés azonban sosem olyan lényeges, mint a divergens fejlődés. Ebben látjuk annak az okát, hogy a nyelvi fejlődésben miért fontosabb a divergencia, mint a konvergencia.

c) *A változás ütemének kérdése.* A változás ütemének kérdését különösen a glottokronológiai irányzat fejtegette. Az a tétel azonban tarthatatlan, hogy a változás üteme az alapszókincsben egyenletes. Ez ugyanis figyelmen kívül hagyja a nyelv társadalmi jellegét. Mint erre rámutattunk, a nyelvi változásnak belső és külső okai vannak. Nyilvánvaló, hogy a külső okok intenzitása történelmi körülményektől függően változhat. Egy nép leigázása, szorosabb gazdasági vagy kulturális kapcsolatok, vándorlás stb. nem egyenletesen jelentkeznek egy nép, egy beszélő közösség életében. De a belső mozgás sem egyenletes. A területi faktor megszűnése, vagy éppen erősödése kisebb vagy nagyobb teret ad a divergens belső mozgástendenciáknak. Ugyanez vonatkozhat a társadalom szerkezetére is. Egy uralkodó réteg által beszélt rétegnyelv, egyes csoportok által használt argo hatásának intenzitása függ e csoportok társadalmi helyzetétől, amely a történelmi feltételeknek megfelelően változhat. A kérdés tehát csak úgy vethető fel, hogy minden külső, az adott beszélő közösségen kívüli idegen vagy a közösségen belüli, de nyelven kívüli faktor azonossága mellett — elméleti esetben — azonos-e a változás üteme?

Nyilvánvaló, hogy a változás üteme nem azonos a rendszer minden részrendszerében. Vannak gyorsabban és lassabban változó részrendszerek. A változás üteme a részrendszer gyakoriságától függ: minél gyakoribb e részrendszer, annál lassabban megy végbe benne a változás. Ez abból következik, amit a gyakoriság stabilizáló jellegéről mondtunk. Azonos külső körülmények között tehát az alapszókincs lassabban változik. Mivel azonban a külső körülmények is változók, egy nagy mértékben változó alapszókincs lehet hosszú idő és viszonylag alacsony fokú külső hatás, vagy rövidebb idő és intenzívebb külső hatás eredménye. Ha ismerjük az időt, ki lehet számítani a külső hatást. Ha a külső hatást ki tudnánk számítani — ami természetesen lehetetlen —, ki tudnánk számítani az időt. Mivel azonban a glottokronológia a külső hatást állandónak veszi, nem kaphat reális eredményt az időre vonatkozóan.³⁵

A külső hatás és az idő szorzata tehát állandó.

d) *Változás és rendszerszerűség.* Miután két nyelv rokonságának lényegét a bennük levő leggyakoribb elemek rendszerszerű csoportjainak folyamatosságában látjuk, ki kell térnünk a rendszerszerűség kérdésére is.

A modern nyelvtudomány egyik legnagyobb vívmánya, hogy a nyelvet mint egész rendszert, mint struktúrát fogja fel. Tartozunk az igazságnak azzal, hogy az újgrammatikus iskola is dolgozott részrendszerekkel, „hangtörvényei” nem elszigetelt jelenségekre, hanem jelenségek rendszerére vonatkozott (gondoljunk például a Verner-törvényre). Másfelől a modern irányzatoknak sem sikerült a nyelvet mint a részrendszerek egészeként funkcionáló egységet be-

³⁵ L. FODOR, *The Rate of Linguistic Change*, 1965.

mutatniuk, az elvi megállapítások mellett a gyakorlat csak a részrendszerek elemzéséig jutott el. Mégis az elméleti követelmény és a szemlélet fontos új eredményeket hozott létre a részletkutatásokban.

A nyelvi rendszer sajátos, többszörösen strukturált egység. Hierarchikusan egymásra épülő részrendszerek (pl. bilabiális zárhang—zárhang—más-salhangzó—hang), párhuzamos rendszerek (pl. mássalhangzók—magánhangzók), egymást feltételező különböző szintű rendszerek (fonológia, morfológia), s ezek között fennálló rendszerszerű kapcsolatok (morfonológia) egysége, melyekben a horizontális rendszerek (fonológia, morfológia, szintakszis) és a vertikális rendszerek (nyelvjárások, rétegnyelvek stb.) egymásba épülnek. E bonyolult rendszerszerűség egyaránt érvényesül a forma és a funkció síkján. Más egy ragozási rendszer formai oldala (alaki sajátosságai) és funkcionális oldala, s két rendszer megegyezhet alakilag és eltérhet formailag (azonos ragok más-más funkcióban), vagy megegyezhet formailag és eltérhet alakilag (pl. azonos esetrendszer más-más alakú ragokkal).

Amikor a folyamatos változásról beszélünk, mindig egy-egy részrendszer azonosságát állítjuk más részrendszerek eltérései mellé. Ez természetesen azt jelenti, hogy egyrészt a változás mindig rendszerben zajlik le, másrészt, hogy a rendszer minden részrendszerének változása az egész rendszer változását vonja maga után. A nyelvi rendszer minden két tetszőleges időpont között mint egész változik meg — hiszen ha csak egy része is megváltozott, az egész viszonyai változtak meg, ugyanakkor a nyelvi rendszer sohasem változik meg úgy, hogy minden része megváltozzék. Minden állapotban van az előzővel azonos és az előzőtől eltérő, ez biztosítja a változás és az azonosság dialektikus egységét a folyamatosságot s végső fokon a nyelvi információközlés lehetőségét.

A részrendszerek jelentősége a változás és azonosság szempontjából nem egyforma. Vannak „fontosabb”, a nyelvi struktúra súlyát hordozó és vannak periférikus részrendszerek. A részrendszerek változásának lefolyása a nyelvtudomány egyik legizgalmasabb kérdése. Általánosságban annyit mondhatunk, hogy egy részrendszer alaki és funkcionális oldala nem változik meg egyszerre. Ha például egy ragozási rendszerben két rag hangtani változás következtében alakilag összeesik, a két ragfunkció hosszú ideig külön megmarad. Ha két rag funkciója egy nyelvi fejlődés következtében egybeesik, a két eredeti alak sokáig fennmarad mint variáns. A folyamatosságot a részrendszer egyik oldalának folyamatossága biztosítja.

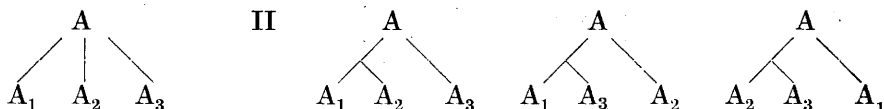
A nyelvi változások tehát rendszerben folynak le, s éppen ez a rendszerűség biztosítja a nyelvi változások folyamatosságát, vagyis a nyelvi mozgás főtípusának, a folyamatos változásnak érvényesülését. Természetesen ez a változás mikéntjéről ad felvilágosítást. A nyelvi változások folyamatosságának okát a nyelv funkciójában kell keresni, abban, hogy a nyelv információközlő funkciója csak a folyamatos nyelvváltozás esetén lehetséges.

e) *A leszármazási modell kérdése.* A leszármazási modellek kérdésével részletesen HOENIGSWALD³⁶ és GLEASON³⁷ foglalkozott. Szükségtelen elismétel-

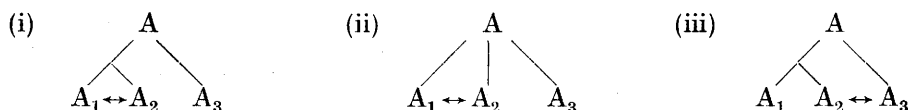
³⁶ Language Change and Linguistic Reconstruction, 1960.

³⁷ Genetic Relationship among Languages: Structure of Language and its Mathematical Aspects: Proceedings of Symposia in Applied Mathematics XII, 179—189.

nünk az általuk mondottakat, csak a tőlük eltérő álláspontomat ismertetném. Három nyelvnek valójában csak két leszármazási modellje van.

A II alatt felsorolt modellek lényegében azonosak, csak a nyelvek elnevezésében van különbség. A kérdés ott bonyolódik, hogy a már elvált nyelvek újabb kapcsolatba léphetnek, s közöttük többféle másodlagos kapcsolat alakulhat ki:

Bár már KRETSCHMER utalt rá, hogy a rokon nyelvek ősi egyezéseit igen nehéz elválasztani a korai kölcsönzésektől, a kérdés mégis lényeges, mert a rokon nyelvek sohasem válnak el egymástól úgy, hogy rögtön elszigetelődnek, hanem sokáig kapcsolatban maradnak, s esetleg újra kapcsolatba kerülnek. A leszármazási modellnek ezt tükröznie kell.

f) *A rokon nyelvek közti izoglosszák és kölcsönhatás.* Módszertani szempontból el kell választanunk azt az esetet, amikor az alapnyelven belül kialakult nyelvjárások még területileg érintkeznek és azt az esetet, amikor az önállóvá vált nyelvek érintkeznek. Az első esetben ugyanis a nyelvjárásokra jellemző izoglosszákkal kell számolnunk, olyan nyelvi jelenségekkel, melyeknek határai nem esnek egybe a nyelvjárások határaival. Olyan nyelvi rendszerek mozgásáról van szó, amelyeknek a nyelvjárások határai nem jelentenek gátat. A második esetben viszont már kölcsönhatásról kell beszélnünk, melyek elvileg ugyanúgy zajlanak le, mint az idegen nyelvi hatások.

Az eredeti egyezések és a rokon nyelvek között létrejövő kétfajta típusú másodlagos egyezések között bizonyos esetekben különbséget lehet tenni. Az izoglosszák mindig homogén területet zárnak be, míg az örökölt egyezések nem szükségszerűen. A nyelvi érintkezés hatására létrejött egyezések rendszerint két érintkező nyelvre korlátozódnak, az izoglosszák függetlenek a nyelvi egységektől, nem ölelik fel szükségszerűen egy-egy teljes nyelv területét, átterjedhetnek azonban több nyelv területére is. Számos esetben a változások belső kronológiája is segítséget nyújthat elválasztásukhoz, lehetséges azonban olyan eset is, amikor az egyezéseknek e három típusa nem választható el. Illusztrációként utalhatok BLOOMFIELD elemzésére az indoeurópai izoglosszákkal kapcsolatban³⁸ vagy a magam kísérletére az őstörök hangtani izoglosszák rekonstruálására.³⁹

³⁸ Language, 316.

³⁹ Acta Orientalia Havniae, sajtó alatt. A Permanent International Altaistic Conference 1968-as ülésén tartott előadásomban arra mutattam rá, hogy a török hangtörténet számos tényének magyarázata ellentmondásokba ütközik, ha az altajisztikában máig általános családfelelméletet fogadjuk el. E jelenségek az őstörök nyelvállapoton belüli izoglosszák világos képét rajzolják elének. Ezek egyfelől támpontot adnak az őstörök nyelvjárások relatív helyének meghatározására, másfelől egyértelmű magyarázatot adnak eddig megoldatlan hangtörténeti kérdésekre.

Felmerül az az elméleti kérdés, hogy azonos feltételek mellett a rokon nyelvek egymásra nagyobb hatást tudnak-e gyakorolni mint az idegen nyelvek? A kérdés további vizsgálatra szorul, bár aligha lehet exakt összehasonlítást tenni. Elméleti szempontból valószínűnek látszik, hogy rokon nyelvek kölcsönhatása másképp zajlik le, de intenzitása nem térhet el lényegesen a nem-rokon nyelvekétől.

Ezzel tulajdonképpen állást foglaltunk a családfa kontra hullámelmélet vitájában, vagy pontosabban annak modern változataival kapcsolatban. BLOOMFIELDdal együtt az az álláspontunk, hogy a két elmélet együttesen közelíti meg az igazságot. Ha egy későbbi időpontban élő nyelvnek egy korábbi állapothoz való viszonyát vizsgáljuk, egyaránt figyelemmel kell kísérnünk azokat az elemeket, melyek az alapnyelvből származnak és azokat, melyek a rokon nyelvek között, azok korai érintkezése folytán másodlagosan jöttek létre.

A nyelvrokonság lényege tehát a nyelv sajátos mozgásviszonyaiból érthető meg.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Some thoughts on genetic relationship of languages

Historical linguistics has no theory and this is the main reason why theoretical questions of genetic relationship are not elaborated in a sufficient manner. The author gives an outline of a dynamic linguistic theory in which language is a special form of motion. Motion is to be found both in the synchronic and diachronic aspects of language. The synchronic language is functioning in time, if information would be given out of time it would have not been perceivable. Language is the common vector of the actual motions of speech. The different motions in speech have directions and speed. The resultant of motions of the part-systems give the common motion of the whole structure of language. Language is generated by the social consciousness, though at the same time it is outside of it. The motion of language has continuous and discrete forms, from which the continuous ones are the more important. All the motions within the synchronic structure are equivalent from theoretical point of view but some of them result in historical changes and some do not, thus their importance for diachrony is not the same. The paper also deals with some questions of the transformational theory.

On the basis of the dynamic theory of language the author analyzes some problems of genetic relationship: the validity of the reconstruction of the protolanguages, the continuity among proto- and daughterlanguages, the homogeneity of protolanguages, the problems of the divergency in linguistic changes, the interrelation between change and structure, the models of descentance, the isoglosses among related language etc.

ANDRÁS RÓNA-TAS

Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe

1. Az elemzés módja

Hangszínélményünk a beszédhangok spektrumán, a beszédhangok összetevőinek viszonylagos hangerején alapul. A spektrum folyamatos változását szemléletesen ábrázolják a sonagramok, melyeken a foltok, vonalak sötétségi foka jelzi a réshangok intenzitását. A réshangok viszonylagos erejének számszerű meghatározását az „amplitúdó-metszetek” teszik lehetővé, melyek egy bizonyos időpontban adott réshangok intenzitását a frekvencia függvényében ábrázolják. Az „időpontnak” valójában kiterjedése van, és 5 ezredmásodperces időtartamot jelent. Az ezen az időtartamon belül mutatkozó réshangok átlagos intenzitását ábrázolja az „amplitúdó-metszet”. A Kay Sona-Graph (vö. POTTER et al. 1946, PULGRAM 1959) nem nyújt módot annak meghatározására, hogy a felvett mondaton belül melyik ponton, azaz melyik ponttól melyik pontig kívánjuk átlagolni a spektrumot. Ez már a réshangok elemzésénél — sőt a magánhangzókénál is — zavart okozhat. Ha például, a véletlen szeszélye folytán a *szössz* szó [s] hangjának az elejét csípjuk ki, és a *szössz* szóvégi [s] hangjának a végét, azt tapasztaljuk, hogy a második [s] hangban gyengébb a felső tartomány. Az artikuláció ellazulásával, a rés megnövekedésével arányosan csökken ugyanis a hang „élessége”, fokozatosan gyengül a hang spektrumának felső tartománya. Ebből azt a téves következtetést vonhatnánk le, hogy a *szössz* szó [s] hangja adott esetben világosabb volt.

Még zavaróbb a Sona-Graphnak ez a fogyatéka, ha zárhangok vagy affrikáták mérésére kerül sor. Ugyanarról a hangról mérésenként más és más — minden esetben igen sovány — eredményt kapunk, feltéve, hogy egyáltalán sikerült „eltalálnunk” a rövid impulzust.

C. J. FOURCIN (1965) a londoni University College és a párizsi Institut de Phonétique Sona-Graph-ját úgy módosította, hogy a 2,4 másodperces felvételen belül bármely általunk választott, 0,1 sec-nál nagyobb szegmentum spektruma integrálható, összegezhető legyen. Ha például a zárhang néma periódusától a zárhangot követő magánhangzóig terjedő szakaszt jelöljük ki, akkor a felpattanási zörej teljes egészében belekerül a spektrumba, és minden egyebet kirekesztünk belőle. Megmérhetjük a szóvégi [s] hang első, második és utolsó harmadát, egy affrikáta első és második felét, é. i. t. FOURCIN módosítása éppen ezért rendkívül megkönnyíti a mássalhangzók, és főként az impulzus jellegű zörejek (zárhangok, affrikáták) mérését, melyek az integrált spektrálanálisis segítségével foghíjmentes, világos kontúrt nyújtanak (vö. 1. ábra).

Az egyes hegyvonulatok az [i] szomszédságában álló szóeleji illetve a szóvégi [k] felpattanási zörejének integrált spektrumát adják. Az 1. ábrán két szóeleji és két szóvégi [-k]-t látunk, keresztrím-szerű elrendezésben. Szemmel

látható, hogy a szóeleji [kⁱ-] hangok hegyvonulatai jobban hasonlítanak egymáshoz, mint a szóvégi [-k] hangokéhoz. Fő csúcsuk szinte pontosan egybeesik (2,1 kHz táján), és hasonlóan hullámszik lefelé jobboldali lejtőjük, a dombocskák mintegy 0,8 kHz-re fekszenek egymástól mindkét esetben. Egy máshoz hűz a két szóeleji [kⁱ-] is, ha nem fedi is egymást pontosan a két hegyvonulat. A két fő csúcs mintegy 450 Hz-cel feljebb tolódott. Ha egy család tagjainak arc képeit egymásra fényképezik, többnyire kiemelkednek a közös, családi vonások, az egyéni eltérések pedig elmosódnak. Mi az integrált hangszínképgörbék egymásra rajzolásával próbáltunk hasonló eredményt elérni, azonos helyzetben álló mássalhangzók — azaz a mikrofónémák (TWADDEL 1935) — közös vonásait kiemelni (2. ábra). A továbbiak folyamán az egymással többé-kevésbé párhuzamosan futó, gyakran egymást keresztező görbéket egy felső és alsó burkológörbével helyettesítettük (3. ábra).

A magyar réshangok hangszínképével TARNÓCZY TAMÁS foglalkozott először kis szóanyag alapján (*mosson, lessen, hosszú, hisszük, puffan, liffen, aha, lachen, sicher, nothing*), de igen behatóan (1954). MAGDICS KLÁRA a magyar beszédhangok akusztikai szerkezetéről szóló monográfiájában (1965) külön fejezetet szentel a mássalhangzóknak. A zárhangokat, réshangokat, affrikátákat locusok¹ alapján jellemzi. A zárhangok és affrikáták spektrumának kvantitatív elemzésére az integrátor nélkül működő Sona-Graph nem is nyújt megfelelő állapot.

Vizsgálataink két budapesti születésű kísérleti alany ejtésén alapulnak. Az alanyok 100, többnyire egyszavas mondatot mondtak mikrofónba — egyszer zöngésen és egyszer suttogva — a londoni University College utózungésmenyes felvételi helyiségében.

A szavakat úgy választottuk meg, hogy a vizsgált zöngés és zöngétlen zárhangok, réshangok, affrikáták azonos hangkörnyezetben szerepeljenek (*láp-láb, tyukok-csukok*), s másrészt ugyanazok a mássalhangzók szerepeljenek [i], [a], [u] szomszédságában (*hit, fut, át*).

A felvevő és regisztráló berendezések karakterisztikájának ismerete lehetővé teszi az eredmények kvantitatív értékelését.

A spektrum-integráció módszerével igyekeztünk további lépést tenni a magyar mássalhangzók elemzése terén. Az eredmények „integrálásától” a magyar mássalhangzó-rendszer összefoglaló elemzésétől még igen sok választ el, mindenekelőtt a mássalhangzók szintézisén alapuló észlelés-lélektani vizsgálat.

2. A zárhangok hangszínképe

Az angol zárhangokkal végzett szintetikus kísérletek tanúsága szerint a [p] hangot viszonylag mély frekvenciájú, impulzus-jellegű zörej képviselheti,

¹ A „locus” fogalmát a sonagraphikus vizsgálatoknak köszönhetjük. Hamarosan kiderült, hogy a magánhangzók formánsa a következő mássalhangzó előtt irányt változtat, illetve mássalhangzó után emelkedve vagy lejtve éri el sajátos szintjét. Labiális zárhang előtt a magánhangzó 2. formánsa lejt, denti-alveoláris és veláris zárhang előtt emelkedik. Nem minden magánhangzó formánsa ereszkedik, illetőleg emelkedik ugyanolyan szögben. Az [u] 2. formánsa emelkedik [t] előtt, az [i], [é] ereszkedik. A két vonalat meghosszabbítva egy pontban, a kettő mintegy 1800 Hz táján metszi egymás. Ha a többi magánhangzó formáns-átmenetét is meghosszabbítjuk, azt tapasztaljuk, hogy mind efelé a pont felé konvergál. Ezt a pontot nevezzük „locus”-nak. A locus frekvenciáját a mássalhangzó képzési helye határozza meg. A labiális zárhangok locusa 700 Hz táján fekszik. Mivel a [k], [g] zár helye palatális és veláris magánhangzók szomszédságában más és más, „locus”-uk sem esik egybe.

a [t] hangot magas frekvenciájú impulzus, a [k]-t pedig egy közbülső frekvencia (LIBERMANN, DELATRE, COOPER 1952). Spektrografikus vizsgálatok szerint az amerikai angol [p] energia-koncentrációja 1000 és 1500 Hz közé esik a spektrumon, a [t] energia-maximuma 4 kHz fölött alakul ki, a [k]-é 1500–4000 Hz közötti tartományban (HALLE, HUGHES, RADLEY 1957). A magyar zárhangok esetében is hasonló a labiális, a denti-alveoláris és a veláris zárhangok viszonya.

(a) Labiális zárhangok

Az [i] szomszédságában álló [p] hang energiacsúcsa valamivel 2,35 kHz felett fekszik (vö. 1. táblázat és 3., 4. ábra); ugyanez a csúcs [a] szomszédságában 2,35 kHz-nél van (5. ábra), és 2,2 kHz-nél [u] szomszédságában² (6. ábra). Az [i] szomszédságában 3,5 kHz táján is találunk egy kiemelkedő csúcsot. Közte és az energiamaximum között, mintegy 3,0 kHz-nél energiavölgy húzódik. A csúcs másik oldalán mintegy 2,0 kHz-nél húzódik a völgy és 1,6–1,7 kHz táján olykor harmadik emelkedést látunk. Az [a] és az [u] szomszédságában 1,3–1,4 kHz között találjuk ezt a kisebb csúcsot.

A hármas hegység markánsabb a [b] hangszínekében, mind a három magánhangzó mellett (7–13. ábra). A zöngés labiális zárhang spektrumát a hármas hegységen kívül a csúcsok enyhe lefele-tolódása különbözteti meg.

A suttogott [b] hangszíneképe a [b] spektrumához áll közel, megőrzi tehát media jellegét (2. táblázat és 8., 9., 11., 13. ábra).

A szóeleji és szóvégi zöngés és zöngétlen labiális zárhang hangszíneképe nem mutatott világos eltérést. A [pⁱ] spektrumának felső tartománya valamivel gyengébbnek mutatkozott mint a [-p]-é (3. és 4. ábra).

(b) Apikális zárhangok

A denti-alveoláris apikális zárhangok színekében a legmagasabb csúcs 2 és 3 kHz közé esik. Az [i] szomszédságában a 3 kHz-hez, az [u] szomszédságában a 2 kHz-hez közeledik. A főcsúcs két oldalán egy-egy mellécsúcs rajzolódik ki. Az 1–3,5 kHz közötti hegytömb élesebben tagolódik a szóvégi, mint a szóeleji zárhangok színekében, világosabb a hármas domb a zöngés, mint a zöngétlen zárhangok esetében (3. táblázat, 14–25. ábra).

Az apikális zárhangok felső tartománya (4–8 kHz) intenzívebb, mint a labiálisoké. Kiemelkedő felső csúcs azonban csak az [u] szomszédságában jelentkezik, nagy következetességgel. Mivel fülünk érzékenysége 4 kHz felett erősen csökken, ez az energia-csúcs alig befolyásolhatja az [u^t] hangszínt, ahogyan nem halljuk világosan az [u]-t sem, gyakori felső formánsa ellenére.

A zöngétlen és zöngés zárhangok hangszíneképe különböző kisebb eltéréseket mutat (4. táblázat). A szóeleji [d-] hangszínekében 1,0 kHz táján éles völgy jelentkezik, különösen markáns a völgy a [dⁱ] spektrumában (18. ábra). Az [u] szomszédságában a [t] hangszíneképén 8,0 kHz körül jelentkezik egy erős formáns (2., 16., 17. ábra). Ez a csúcs kevésbé feltűnő a [d] színekében (20., 21. ábra). A szóvégi [-d] hármas hegye 1,5–4,0 kHz között élesebben rajzolódik ki, (19., 21., 23., 25. ábra), mint a [-t] hangszínekében. A csúcsok mintegy 1,0 kHz távolságra vannak egymástól, a völgyek [u] után 2 és 3 kHz,

² A „szomszédságában” szó három helyzetet foglal egybe: 1. a magánhangzó az illető mássalhangzó után áll, 2. a magánhangzó a mássalhangzó előtt áll, 3. a magánhangzó a mássalhangzó előtt és után áll.

[i] után 2,2 és 3,2 kHz tájára esnek. A szóvégi zöngés zárhangok spektrumának ez a vonása magánhangzók színeképére, a magánhangzók formánsaira emlékeztet.

A suttogott mediák ezúttal is a zöngés zárhangokhoz hasonlítanak jobban (22–25. ábra).

A szóeleji és szóvégi közötti [t] hangszíne nem mutat jellegzetes eltérést az [i] szomszédságában. A szóvégi [-ʉt] 2,5–4 kHz között bizonyos erőttöbblettel rendelkezik (16. illetve 17. ábra). A szóvégi [-ʉd] hangszíne 3,5 kHz-nél bizonyos emelkedést mutat a szóeleji [d -] spektrumához képest, a [dʰ-] spektrumvonalainak burkológörbéje viszont 5,5 kHz táján emelkedik meg (20. és 21. ábra).

Felvételeinken kakuminális képzésű (HÁLA 1964) apikális zárhangok, [t] hangok is szerepeltek. (Alighanem terjedőben vannak a köznyelvben.) A [t] lényegesen intenzívebb az azonos helyzetben álló koronális képzésű [t]-nél (26–31. ábra); [a] és [u] után viszonylag erősebb a felső tartománya a koronális képzésűekhez képest (33–34. ábra). Mind az [u], mind az [i] után álló kakuminális variáns spektrumában kiemelkedik a 3,5 kHz táján egy formáns, s ez a palatális zárhangok, valamint a palatális affrikáták színeképére emlékeztet (32–34. ábra, vö. 5. táblázat). A képzés helyének hátratulódása a locus felfelé tolódásán is lemérhető. A koronális képzésű [t] locusa 1,4 kHz táján fekszik a magyarban is méréseink szerint (MAGDICS KLÁRA szerint 1,3–1,9 kHz között váltakozik, 1965, 53), a kakuminális képzésű [t] locusa 1,9 kHz táján fekszik. Az akusztikai hasonlóság képzésbeli megfelelés vetülete. A kakuminális képzés folytán a zár helye hátrafele tolódik, a zárképzés tökéletlen, s így alveoláris-prepalatális tájon spirantikus zörejt keletkeztet.

(c) *Veláris zárhangok*

A labiális és apikális zárhangok spektruma kisebb-nagyobb mértékben módosul a hang helyzete, környezete szerint. A különbségek ellenére azonban az egyezések dominálnak. Sokkal bajosabb a [k] hangok azonos jegyeit kiemelni. A három szélső magánhangzó szomszédságában három gyökeresen eltérő hangszínekép alakul ki (35–41. ábra, 6. táblázat). Az [i] mellett 2–3 kHz között mozog a [k] hang energiacsúcsa, és ettől a csúcstól fogva egyenletesen lejt (35. és 36. ábra). Az [a] szomszédságában 1,6 kHz táján összpontosul az energia, de egy-egy kisebb csúcs is megfigyelhető még 4,3 és 6,1 kHz táján (37–38. ábra, 5. táblázat). Végül [u] mellett három energiacsúcs alakul ki, 0,7 kHz, 2,2 kHz és 4 kHz körül (39–41. ábra). A második csúcs a „keményebb” [k]-ra jellemző és ellapul, ha a [k] a következő szótag elején álló palatális affrikáta hatására „meglágyul”. A *kukk* és a *kutya* szó [k]-jának jellegzetes eltérése azt mutatja, hogy a hasonulás nem korlátozódik a közvetlenül szomszédos hanghoz való igazodásra a mássalhangzók esetében sem. A magánhangzókkal kapcsolatban ÖHMAN mérései bizonyították be a távhasonulás döntő szerepét, a jelenségre a hangtörténet („Umlaut”) régen felhívta már a figyelmet. A mássalhangzók távhasonulása beható vizsgálatra szorul még.

Érzékenyebben reagál a veláris zárhang a szóbeli helyzetre is más zárhangoknál. A szóeleji [k^l] csúcsa lényegesen magasabban fekszik, mint a szóvégi [k] hangé. Az [a] és [u] szomszédságában szóvégen tolódnak felfelé a csúcsok.

Nem kisebb az eltérés helyzet és környezet szerint a zöngés veláris zárhangok esetében sem. Az [i] előtti helyzetben ezúttal is 2–3 kHz között mozog

a [g-] spektrumának a csúcsa. Ezen, az ezúttal laposabb, csúcson belül két kisebb csúcsot különböztethetünk meg 2,1 és 2,9 kHz táján (42–43. ábra, 7. táblázat). Az [i] után következő [-g] csúcsa annál hegyesebb (44–45. ábra). Most is a szöveleji zárhang csúcsa tolódott felfelé, akárcsak a [k] esetében. A [g^l-] kevésbé tér el az [a] előtti [g-] hangtól, mint a megfelelő zöngétlenek. A zöngés [g^a-] felső tartománya szegényebb, mint a [k^a-] hangé (46–47. ábra). A szóvégi [-^ag] is jól megfelel a [-^ak] hangnak. Ugyanez áll a szó végi, az [u]-t követő szó végi [-g] és [-k] viszonyára (49–50. ábra). A zöngés és a suttogott mediák hangszíneképe alig tér el egymástól (45., 47. és 50. ábra). Egyseges képet nyújtanak az [o]-t követő [g] hangok. Csúcsuk 2 kHz-re esik, egy kisebb csúcs pedig 3,4 kHz tájára (51. és 52. ábra).

A labiális, denti-alveoláris és veláris zárhangok spektrumát egybevetve indokoltnak látszik, hogy a [k] hangokat világosabbnak érezzük, mint a [p] hangokat, de sötétebbnek mint a [t] hangokat.

JAKOBSON az *a-i-u* magánhangzó-háromszöggel a *k-t-p* mássalhangzó-háromszöget hozza kapcsolatba. (JAKOBSON & HALLE 1956, 39–40). A párhuzamot alátámasztja a magánhangzók és a mássalhangzók energia-centrumainak helyzete. A [t] felső tartománya a legerősebb, akárcsak az [i] hangoké, s így a [t] a legvilágosabb a három zárhang közül; a [p] és [b] a leg-sötétebb, mivel a hangenergia az alsó frekvenciatartományban összpontosul. A [k] közbülső helyet foglal el.

JAKOBSON a [k]-t mint kompakt és nagy hangerejű zárhangot állítja szembe a [t]-vel, akárcsak az [a]-t az [i]-vel. Az [i] szomszédságában valóban igen kompakt a [k], a [g], de az [u] után már sokkal kevésbé az (l. pl. 39. ábra). Mivel csak a réshangok relatív intenzitását vizsgáltuk, ezt a kérdést nyitva kell hagyni.

3. A réshangok hangszíneképe

(a) Labio-dentális réshangok

Többször egyenletesen hullámzó burkológörbe jellemzi a labio-dentális réshangokat a fehér zaj színeképre emlékeztetve (53–61. ábra). TARNÓCZY TAMÁS is hasonló eredményre jutott (1954, 342, 346).

Ez az egyenletes hullámzás egyaránt jellemző a zöngetlen [f]-re és a zöngés [v]-re. Az [u], [ø] szomszédságában azonban hullámosan emelkedik a labio-dentális réshangok spektrumának burkológörbéje (60–61. ábra). A mintegy 10 dB-es emelkedést ellensúlyozza azonban a fül érzékenységvesztése a felső tartományban. Ez az oka annak, hogy a fül maximális érzékenységének tartományában, 2–4 kHz között, még nem emelkedő karakterisztikával rendelkező hangot „tompának”, „sötétnek” érezzük az [s], sőt az [ʃ] hanghoz képest is. Joggal hangsúlyozza ezért a spektrum fiziológiai átértékelésének fontosságát TARNÓCZY TAMÁS (1954, 346).

Az energia-eloszlás egyenletessége ellenére 1–4 kHz között kialakul egy hármascúcs (l. 8., 9. táblázat és 53–61. ábra). Az [u] szomszédságában a csúcsok kissé lejjebb tolódnak, de a köztük levő távolság alig változik (60., 61. ábra). Egy negyedik csúcs is megfigyelhető 4,6 kHz-nél.

Az amerikai hangszíneképelemzések tanúsága szerint (HUGHES & HALLE 1956) 7 kHz táján várnánk egy energiagócot. Azt tapasztaltuk, hogy a spektrum felső tartománya 6–8 kHz között akkor emelkedik ki, ha a réshang után labiális magánhangzó következik, amikor tehát a réshang is labializálódott

(60—63, és 65. ábra). Ezek a megfigyelések ellentétben állnak az artikuláció akusztikai elméletén alapuló (STEVENS & HOUSE 1956, FANT 1960) várakozásunkkal, mivel a labializáció leszorítja a formánsok frekvenciáját. Hangjaink úgy viselkednek, mintha az ajakkerekítés főként a spektrum alsó és középső szakaszában tompítaná a részhangok erejét. Több ízben, de nem törvényszerűen az [i]-vel szomszédos [f] hang spektrumában jelentkezik 7,5 kHz táján egy góc (53. ábra). Az [f], [v] hangszinképének integrált átlagát vettük csak figyelembe. Pedig a réshang színe jelentékeny mértékben változhat egy hangon belül is. Feltűnő az alsó, 2—3 kHz közötti formáns folyamatos emelkedése [i] előtt (66., 67. ábra).

A labio-dentális réshangok jellegzetes spektrális jegyei között szerepeltethető tehát: (a) az 1—4 kHz között kiemelkedő, egymástól 1 kHz távolságban levő három domb, (b) a „jellegtelenység”, a burkológörbe egyenletes hullámzása, (c) a zaj csekély energiája.

Hogy a spektrális jegyek közül melyek lényegesesek, s hogy a spektrális jegyek-e a lényegesebbek vagy a magánhangzóknak a labio-dentális réshangokhoz vezető átmeneti fázisa, az [f] és [v] locusa, ez csak a szintézis során válik majd el. A Haskins laboratóriumban végzett kísérletek szerint például a labio-dentális (és az interdentalis) réshangok esetében a spektrumnál nagyobb szerepet játszik a hang felismertetésében a locus. Azaz az [f] és [v] szubsztanciájánál fontosabb a magánhangzókönyezetére gyakorolt hatása. Szintetizált svéd réshangokkal végzett kísérletek szerint az intervokális [f] és [v] esetében a csekély intenzitás és a magánhangzó-átmenet játssza a döntő szerepet; viszont a szó elején a spektrum is jelentékeny mértékben befolyásolja a hang érzékelését (MÁRTONY 1962).

A Haskins laboratórium elemzései szerint az [f] és [v] locusa a labiális zárhangok locusának közvetlen közelében van, azaz 700 Hz táján. MAGDICS KLÁRA (1965) ennél magasabb értéket ill. értékeket kapott (750—1150 Hz).

(b) *Lingvális réshangok*

Az [s] hang spektrumának burkológörbéje egyenletesen, lassan emelkedik. A spektrum alakja koporsóra emlékeztet (68—75. ábra). Mélyebb völgyek, kiemelkedő csúcsok nem tagolják a görbét. A fehér zajtól az alsó frekvenciatartomány (0—2 kHz) csekély intenzitása, a magas részhangok (3,5—7 kHz) dominálása különbözteti meg. Ennek az energiamegoszlásnak felel meg az [s] feltűnő *élessége* az érzéklés szintjén. (vö. 10. táblázat). FANT és MÁRTONY (1960/1, 14A) szerint az [s] spektrumát elsősorban egy 5,8 kHz-re eső pólus határozza meg. Egy 8 kHz-es pólus emeli ki a felső tartományt. A 2,5 és 4,2 kHz-nél tapasztalt kisebb csúcsok elhanyagolhatónak bizonyultak a szintetikus kísérletek tanúsága szerint. A zérus 4,5 kHz-nél helyezkedik el. JASSEM (1962) angol, svéd és lengyel réshangok elemzése alapján arra az eredményre jutott, hogy az [s] és [z] esetében az energia 4 kHz táján összpontosul. TARNÓCZY mérései szerint 7 és 8 kHz közé esik (1954, 343). A spektrum burkológörbéje is jól megfelel az [i] szomszédságában levő [s] hangjaink spektrumgörbéjén. Az [s] spektruma is függ a magánhangzókönyezettől. Az [u] szomszédságában például 3,7 kHz tájára esik az energiacsúcs, és innentől esik a burkoló-görbe (73—74. ábra). Az [o] után álló [s] és [z] csúcsa valamivel feljebb helyezkedik el, és a görbe enyhébben lejt. Kétségtelen, hogy az [s] lényegesen kevésbé függ a hangkönyezettől mint bármelyik zárhang.

A [z] kevésbé *éles*, mint zöngétlen párja. A görbe emelkedése enyhébb, főként az [i] szomszédságában (69. ábra, 11. táblázat). A szó végi [-z] jóval kevésbé zöngés, mint a szó elején álló.

A suttogott beszédben szereplő [z] közelebb áll a zöngés [z]-hez, mint az [s]-hez.

Az [s] hangoktól a különféle magánhangzókörnyezetben álló [ʃ] hangok elsősorban abban különböznek, hogy súlypontjuk a spektrum első harmada felé tolódik el a spektrum végéről, mégpedig az esetek többségében 3 kHz tájára. Ugyanerre az eredményre jutott TARNÓCZY is (1954, 344, 348). Viszont egy másik, valamivel alacsonyabb csúcs emelkedik 5 kHz táján: Egészében leginkább a Badacsonyra emlékeztet az [ʃ] profilja. A [t] előtt álló, magánhangzótól nem érintett [ʃ] első csúcsa világosan 3 kHz-nél, második csúcsa pedig 5,2 kHz-nél helyezkedik el (76. ábra).

Az [j] hangok többségére jellemző völgy mélypontja az „önálló” [j] hang esetében 4 kHz-re esik, s általában 4 és 5 kHz között húzódik. A széles völgy, a völgyet határoló két lapos hegytető az esetek túlnyomó többségében fellelhető (76–82. ábra, 12. táblázat). Az [j] hangok erősebben függnak a vokális környezettől, mint az [s] hangok (vö. 78., 80., 82. ábra).

FANT és MÁRTONY szerint a retroflex, palatális svéd [ʃ] első pólusa 2,8 kHz-re és a második 7 kHz-re esik. Lényeges jegye az 1 kHz-nél levő szabad zérus, a részhangok hiánya. Ez a pólusoknál mélyebben fekvő zérus (a részhangcsoport hiánya) az [s] és [j] hangok közös eleme, mely a spektrum burkológörbéjét az [f]-étől megkülönbözteti. Ennek a mélyebben fekvő zérusnak köszönheti az [s] és [j] kiemelt felső tartományát. Az [j] hangot ezen belül a második formáns (F_2) alatti zérus jellemzi, melynek következtében kiemelkedik a harmadik és negyedik formánsa, más szóval: a központi frekvenciák erőssége jellemzi, fonológiai-akusztikai szinten a hang „kompaktsága”, (1960, 15). JASSEM két csoportra osztja a réshangokat: a réshangok egyik csoportjában a negyedik és a második formáns közötti távolság nagyobb 1,8 kHz-nél, ebbe tartozik az [s], [z], [f], [v]; a másikba tartoznak a kompakt réshangok, így az [ʃ], [ʒ] (1962, 6).

Ez a spektrum-kép megegyezik szubjektív élményünkkel. A fájdalomküszöbhez közelebb eső magas frekvenciák dominálása jellemzi az *éles* [s] hangot. Az [j] *tompább*, sötétebb. Első csúcsa a spektrumnak első harmadába esik, a hangszínek kialakításában tehát a viszonylag mély részhangoknak nagy szerep jut. Az [j]-t ennek ellenére csak az [s]-hez képest érezzük *sötétnek*. Húsz személlyel folytatott metafora-játék tanúsága szerint „önmagában” (azaz: a mássalhangzó-rendszer egészében) inkább világos mint sötét. (A szürkés-kékre, szürkésfehérre, kékes-fehérre esett a legtöbb szavazat.) Egy másik metafora, mely szerint az [j] teltebb, mint [s], talán részben azzal is magyarázható, hogy a spektrumnak több mint kétharmadát „betölti” (kompakt).

Ebben azonban nem kisebb szerepet játszik, hogy az [j] képzésekor a nyelvhat nem alakít keskeny csatornát. Minthogy a süket gyerekek is az [s]-t nyilvánították soványabbnak, élesebbnek, feltehető, hogy ez a döntő mozzanat (FÓNAGY 1963). Annyi bizonyos, hogy a nyelvhat ellaposodása, és főként a nyelv hátrahúzódása, s az ajkak egyidejű csücsörítése következtében kialakuló elülső rezonátor (SIEVERS 1901, 190–2, SIMON 1967, 241–7) hozzájárul a mélyebb frekvenciák felerősítéséhez (FANT 1960, 169–206).

Érzéklésünk alapján meglepő, hogy éppen az [u] szomszédságában emelkedik ki jobban a második hegyecsúcs. Az 5 kHz tájára eső részhangok domi-

hang jellegzetes — felfelé csökkenő intenzitású — spektruma kevésbé érvényesül (vö. 93. ábra).

A [h] és a suttogott magánhangzók elhatárolása külön tanulmányt igényel.

A réshangokat a zárhangokkal egybevetve bizonyos megfeleléseket találunk. Az apiko-alveoláris [s] a denti-alveoláris [t]-hez áll a legközelebb. Mindkettőnek felső tartománya (3–8 kHz) emelkedik ki, s mint a legvilágosabb, legélesebb rés- illetőleg zárhang állnak szemben a többi rés- illetőleg zárhanggal. Ugyanebből a szempontból a [b] a [v]-vel, a [p] az [f]-fel, az élesség szempontjából közbülső helyet elfoglaló [j] pedig a [k]-val, a [ʒ] a [g]-vel rokonítható, leginkább azonban a palatális [ç] illetve [j] spektrumához hasonlít az [j] illetőleg [ʒ] hang. Mindkettő spektrumát széles hegyhát és a hegyhátat tagoló kisebb völgyek jellemzik. A réshangok csúcsai azonban mintegy 500 Hz-cel feljebb fekszenek.

Még szorosabb a [p]–[t]–[k] illetve [ç] és az [f]–[s]–[j] közötti párhuzam a hangok locusa szerint (vö. DELATTRE 1958, DELATTRE et al., 1961, MAGDICS 1965, 51–73), mivel a locus helyét a mássalhangzó képzési helye határozza meg.

A locusok közelsége és a spektrumok hasonlósága indokolja, hogy a hallgatók ugyanazt az impulzust, hol [s]-nek, hol [t]-nek, hol [ts]-nek hallják, az impulzus időtartamának megfelelően. Ha a zaj időtartama meghaladja a 110 msec-ot zöngétlen réshangot hallunk, 50–110 msec között affrikátát, 30 msec alatt pedig zárhangot (GERSTMAN 1956, DELATTRE 1958).

4. Az affrikáták hangszíneképe

A [ts] és a [tʃ] hangszíneképe feltűnően hasonlít a megfelelő réshangoknak, az [s]-nek és az [j]-nek hangszíneképehez (14., 15. táblázat).

A [ts] spektrumának görbéje [i] és [a:] szomszédságában 6–7 kHz-ig emelkedik (98–101. ábra), [u] szomszédságában, akárcsak az [s], 3–4 kHz táján éri el a csúcspontot (102–103. ábra). A kettős csúcs kirajzolódik a [tʃ] integrált hangszíneképén is, akárcsak az [j] hangokén; az [u] szomszédságában álló [tʃ] burkológörbéje emlékeztet a hasonló helyzetben álló [j]-ére (104–109. ábra). Az [s] és a [ts], az [j] és a [tʃ] rokonsága tehát nyilvánvaló. Az affrikáták átlagos hangszíneképét elsősorban ez a réshang-elem határozza meg. Az is bizonyos, hogy az affrikáta zár-elemmel indul (110–116. ábra).

Ezzel azonban korántsem dőlt el az affrikáta vita (l. LAZICZIUS 1963, 58–63, KÁZMÉR 1961), nem tekinthető bebizonyítotttnak, hogy az affrikáta zárhang és réshang kapcsolataként, „diftongusként” fogandó fel. Az affrikáta folyamatos színeképén nem választható el a [t]-szerű zárfelpattanás és az ezt követő réshang. A két mozzanat homogén. A zárperiódus időtartama változó, de lényegesen rövidebb, mint a [t]-é. Anyagunk egy kiemelt részében a [t] zárjának átlagos időtartama 21,2 csec, a [ts] zárjáé 7,6 csec, a [tʃ] zárjáé pedig 10,0 csec.

Ez a rövid zárperiódus minőségét tekintve sem látszik azonosnak a [t] zárjával. A zár létrejöttét rövid, zöreimpulzus előzi meg. A zárhang felpattanását a spektrumon végighúzódo határozott vonal jelzi. A zár hirtelen, egyszerre pattan fel. Az affrikáta felpattanása a sonagramok tanúsága szerint nem ilyen éles, olykor szinte fokozatosnak látszik (110–112., 114–116. ábra). Néha a zárperiódus alatt is igen rövid, igen halk zörejt jeleznek a sonagramok. A felvétel körülményei kizárják a külső zaj vagy gépi zörej lehetőségét. Ezek

a nehezen magyarázható, „zavaró” jelenségek jól beleilleszkednek BUTTLER JÁNOS affrikáta-elméletének kereteibe. BUTTLER feltevése szerint az affrikáta esetében a zár intermittens. A nyálképzés lehetővé teszi, hogy a zár fokozatosan oldódjék fel (BUTTLER 1962).

Határozottan ellene szól a hangkapcsolat-elméletnek, hogy a [ts]-t, [tj]-t megelőző magánhangzók nem úgy viselkednek, ahogyan [t] előtt szoktak. Ha a [ts] és [tj] első eleme valóban a [t]-nek megfelelő apikális zárhang lenne, akkor a megelőző magánhangzót a két affrikáta azonos módon torzítaná. A magánhangzók locusa (l. 1. jegyzet) azonban 1400 Hz táján fekszik a [ts] esetében — azaz ugyanott, ahol a [t] hangé — a [tj] locusa azonban 1600 Hz-nél, ami azt bizonyítja, hogy a [tj] hátrább képződik mint a [ts], s hogy ez az eltérés nem korlátozódik az affrikáta második elemére.

A szájiüregi nyomásmérések is azt mutatják, hogy a [ts] és [tj] a zárhang és réshang integrációja és nem a zárhang és réshang kapcsolata (FÓNAGY I. és É.: NyTudÉrt. 67, 1969). A magyar affrikáták fiziológiai és akusztikai elemzésével tehát hasonló eredményekre jutunk, mint BELGERI (1929) az olasz affrikáták analízise alapján. Így érthetőbb, hogy hangtani változások során sem úgy viselkedik az affrikáta, mint a zárhangból és réshangból álló hangcsoport (vö. LAZICZIUS 1963, 58—63).

A kérdés egy további aspektusának megvilágítása végett vegyük szemügyre a képzésben megmutatkozó aszimmetriát.

Az a tény, hogy a beszédhangok vagy egyik vagy másik képzési szakasszal egy előző hangból alakulnak át, illetőleg egy következő hanggá változnak, azt jelenti, hogy önmagukban sem változatlan, statikus és teljesen homogén elemek, hanem — akusztikai tekintetben is — erős aszimmetriát mutatnak. Ennek az aszimmetriának legelső szembeszökő jellemzője az, hogy a beszédhang olyan részelemek, szegmentumok sora, amelyek közül egyik sem azonosítható az illető beszédhang meghatározó specifikumával, egyikre sem foghatjuk rá, hogy ez vagy a másik éppen a megfelelő beszédhang vagy annak „központja”. A hangok ebben az értelemben olyan szuperjelek, amelyek egymástól eltérő, de összefüggő képzési elemeket, képzésszakaszokat szervesen összegeznek. Ha néhány mássalhangzó esetében önkényesen megbontjuk ezt a kontinuitást, különválasztjuk egyik vagy másik mássalhangzó akusztikai képének egyik szakaszát, majd ezt a szegmentumot integrálva keresztmetszetben ábrázoljuk, olyan képet kapunk, amely nem egyezik teljesen a mássalhangzó egészének integrált keresztmetszetével.

A suttogott *tíz* szó [t]-je pl. abban különbözik a [t^a]-tól, a zárelemet közvetlen követő rövid képzési szakasztól, hogy az utóbbiban egyfelől a [t^a-] hangszínképkeresztmetszetében a formánsok 500—1000 Hz-cel előbbre esnek, mint [t] megfelelő formánsai, másrészt viszont [t^a-] sonagramjában a 0 és 1500 Hz közötti szakaszban 5 dB-lel erősebben szólnak meg a részhangcsoportok, s ez a különbség 1500 Hz-től a spektrum végéig 10—15 dB-lel [t] javára tolódik el. A formánsok összképének alakulása mindkét esetben összevetészetlenül egyforma. A [d] (suttogott [dyb] esetében lényegében hasonló történik, amennyiben a teljes [d] formáncsúcsai itt is a magasabb frekvenciák felé tolódnak el a [d^a-]szegmentumával szemben, s szintén kb. 2—3 dB-s eltérést tapasztalunk [d] javára. Ugyanezt az eltérést észleljük, ha a *károk* szintagma [k] elemét vizsgáljuk meg hasonló módon. A szegmentumok és a mássalhangzó egészének keresztmetszetei az eltérések dacára mindazonáltal azt mutatják, hogy a hang és a hang eleme ugyanazt a formánsstruktúrát

tartalmazza, mindkettő megőrzi a csak arra a beszédhangra jellemző formáns-szerkezet lejtőinek, emelkedőinek sajátos ívét.

Ez azonban nemcsak a zárhangokra áll, hanem az affrikátákra is, bár itt a formánsok eltolódása nem egyértelmű, mivel már az első szegmentum is lényegében azokban a frekvenciákban mutatja csúcserőértékeit, mint az egész, a dB értékek azonban a hang egészére vonatkozólag ugyancsak magasabbak.

Igen érdekes figyelemmel kísérni az affrikáták hangszíneképének alakulását. A zöngésen ejtett *pác* hangsor [ts]-jének kezdő és zárószakasza nagyjából azonos helyen és kb. azonos erősségű formánsokat mutat, s ez ismét csak az affrikáták homogeneitását bizonyítja:

[ts] kezdő szakaszában		[ts] záró szakaszában
	650 Hz-nél	
	1700 „	1650 Hz-nél
	2450 „	2400 „
3800—4000 „		3900 „
	4950 „	4450 „
		5100 „
	6000 „	6100 „

A közbenső rész csak 2—5 kHz között mutat információt, de a vonulatok rajza itt is csaknem pontosan megfelel a két másik keresztmetszet vonalának. A kezdő szakasz dB értékei kb. 5—10-zel magasabbak a zárószakasznál, a középső szegmentum csak 2—5 kHz között konstatálható, dB értékei itt nagyjából megfelelnek a szomszédos részeknek (127. ábra). A zár felpattanási zörejének hangszíne a képzést végző szervek közötti távolsággal együtt változik, mélyül. Különösen feltűnő ez az affrikáták és a [c], [j] hangok esetében (128., 129. ábra).

A hosszú vitát teszik ugyanakkor érthetőbbé a „kivételek”. Akadtak, ha nem is gyakran, hosszú és tisztán pattantott zárral képzett affrikáták is anyagunkban. Hadd idézzünk egy szélsőséges esetet (113. ábra).

5. A [c], [j] hangok

Vitatott a [c] és [j] hangok helye mássalhangzóink rendszerében. A [c] zárjának átlagos időtartama 14,3, a [j] zárjáé 14,5 csec (ezt az átlagot megemelte, hogy az esetek felében suttogott [j]-t ejtett a beszélő). Ha a zár időtartamából indulunk ki, a palatális zárhangok között van a helyük. Ha azonban a súrlódási zörej erejét és időtartamát tekintjük döntő ismérvnek, akkor a [c] is, a [j] is affrikáta. A zár éles felpattanása megint csak zárhang-jellegük mellett szól (117—122. ábra). A továbbiakban, önkényesen, zárhangként kezeljük őket.

A [c] hangszíneképe hasonlít [tʃ]-éhez (16. táblázat). A spektrumok szerint leginkább a második csúcs eltörlése különbözteti meg a [c]-t az alveolopalatális affrikátától. A palatális zárhang állandó jegyének tekinthető a 3 kHz táján emelkedő kettős vagy hármas csúcs, és a 2 és 3 kHz táján jelentkező kis völgy (123—124. ábra).

A zöngés palatális zárhang spektruma alig különbözik a zöngétlenétől (17. táblázat). A zöngés zárhang részhangjai valamivel erősebbek a legalsó 0—1 kHz-es, a zöngétlené az 5—7 kHz-es tartományban (125—126. ábra).

Az integrált hangspektrum, különösen rövid hangimpulzusok – zárhangok, affrikáták – esetében, alkalmasnak bizonyul a mássalhangzók jellemzésére, alkalmasabbnak, mint a mássalhangzó hangszínképének valamely, többnyire nem is tetszőlegesen megválasztott szakasza.

A részhangok viszonylagos intenzitását tükröző spektrum általában jól megegyezik az érzékelt – többnyire metaforával jelölt – hangszínnel. Indokolja, hogy a [t]-t, az [s]-t élesnek, világosnak, a [b]-t, [v]-t tompábbnak, sötétebbnek érezzük.

Az egyes hangok spektrális profilja jellegzetes eltéréseket mutat, s így a mássalhangzók – profiljuk alapján – viszonylag könnyen fölismerhetők. Elképzelhető, hogy hallóközpontunk is integrálja az egyes beszédhangok spektrumát és hogy az egyes hangok spektrális „arcéle” megkönnyíti a beszédhangok azonosítását. Eszerint a feltevés szerint a beszédhangok felismerése elsősorban a spektrum egészének „áttekintésén”, a globális hangszínképen alapul, és nem egy vagy két formáns frekvenciájának meghatározásán. A két eljárás – pólus és zérus elemzés egyfelől, a globális alak-elemzése – nyilvánvalóan összefügg (az összkép részletekből tevődik össze), de nem azonos. Hogy melyik eljárás játszik döntő szerepet a beszédhangok azonosításában, ezt csak további szintetikus kísérletek segítségével lehetne eldönteni.

FÓNAGY IVÁN – SZENDE TAMÁS

Irodalom

- BELGERI, L., *Les affriquées en italien et les autres principales langues européennes*. Grenoble 1929.
- BUTTLER, J., Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához: *NyK*, LXIV [1962], 309–328.
- DELATTRE, P., *Les indices acoustiques de la parole: Phonetica*, II [1958]
- DELATTRE, P. & al., Second and third formants loci in English fricative consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXXIII [1961], 1677.
- FANT, G., *The acoustic theory of speech production*. The Hague 1960.
- FANT, G. & MARTONY, J., Pole-zero matching techniques: *STL QPSR* 1960/14–16.
- FÓNAGY, I., A metafora a fonetikai műnyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 37. Budapest, 1963.
- FOURCIN, C. J., A note on the spectral analysis of unvoiced sounds: *Proceedings of the 5th international Congress of phonetic Sciences (Münster 1964)*. Basel–New York 1965, 287–291.
- GERSTMAN, L. J., Noise duration as a cue for distinguishing among fricative, affricate and stop consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXVIII [(1956)], 160.
- HÁLA, B., Apical, cacuminal, retroflex, coronal, dorsal: *Phonetica*, XI [1964], 186–195.
- HALLE, M., HUGHES, G. W. & RADLEY, J. P., Acoustic properties of stop consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXXI 29 [1957], 107–116.
- HEGEDÜS, L., *Neuere Untersuchungen über die ungarischen Affrikaten: Phonetica*, II [1958], 153–183.
- HEINZ, J. M. & STEVENS, K. N., On the properties of fricative consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXXIII (1961), 589–596.
- HOCKETT, CH. F., *A manual of Phonology*. Baltimore 1955.
- HUGHES, G. W. & HALLE, M., Spectral properties of fricative consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXVIII [1956], 303–310.
- JAKOBSON, R. & HALLE, M., *Fundamentals of language*, The Hague 1956.
- JASSEM, W., The formant patterns of fricative consonants: *STL–QPSR* 1962/3, 6–15.
- JASSEM, W., Noise spectra of Swedish, English and Polish fricatives: *Proc. Speech Commun. Seminar I. Stockholm* 1963.

- KÁZMÉR M., A magyar affrikátaaszemlélet. Nyelvtudományi Értekezések 27. Budapest 1961.
- LAZICZIUS GY., Fonetika. Budapest 1963.
- LIBERMAN, A. M., DELATTRE, P. & COOPER, F. S., The role of selected stimulus variables in the perception of the unvoiced stop consonants: *Amer. J. Psychol.*, LXV [1952], 497–516.
- MAGDICS KL., A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Budapest 1965.
- MÁRTONY, J., Zur Analyse und Synthese von Vokalen und Geräuschlauten: *Proc. 4th Intern. Congr. Phonet. Sci.*, (Helsinki 1961).
- MÁRTONY, J., Some experiments on perceptual cues for Swedish fricatives: *Proc. Speech Communication Seminar. Stockholm 1962.*
- MÁRTONY, J., On the synthesis and perception of voiceless fricatives: *STL—QPSR 1962/1*, 17–22.
- MÁRTONY, J., On the perception of Swedish voiceless fricatives: *STL—QPSR 1962/2*, 25–28.
- POTTER, R. K. et al., Technical aspects of visible speech: *J. Ac. Soc. Amer.*, XVII (1946), 1–89.
- PULGRAM, E., Introduction to the spectrography of speech. The Hague 1959.
- RICHTER, E., Die italienischen *č* und *š* Laute: *Arch. néerl. phon. exp.* 16 s. d.
- SIEVERS, ED., Grundzüge der Phonetik.³ Leipzig 1901.
- SIMON, B., Les consonnes françaises. Paris 1967.
- STEVENS, S. S. & HOUSE, A. S., Development of a quantitative description of vowel articulation: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXVII [1955], 484–493.
- STREVEN, P., Spectra of fricative noise in human speech: *Language and Speech III* [1960], 32–49.
- TARNÓCZY T., Die akustische Struktur der stimmlosen Engelaute: *Acta Lingu. Ac. Sci. Hung.* IV [1954], 313–349.
- TWADDEL, W. F., On defining the phoneme: *Language Monographs* 16. Baltimore 1935.

Rövidítések:

STL—QPSR = Speech Transmission Laboratory Quarterly Progress and Status Report (Stockholm, Royal Institute of Technology).

J. Ac. Soc. Amer. = Journal of the Aconstic Society of America.

Lautfarbenbilder der Verschuß-, Engelaute und Affrikaten

Die Integrierung der akustischen Komponenten der einzelnen Konsonanten oder derer Segmente ermöglicht eine gründlichere Erkenntnis der ungarischen Verschuß-, Engelaute und Affrikaten.

Aus einer Untersuchung aufgrund der Messungen von dB-Werten in der Funktion der Frequenz der Verschuß-, Engelaute und Affrikaten geht hervor, daß sie eigene und charakteristische Lautfarbenstrukturen aufweisen, die durch die Stelle bzw. die Art und Weise der Artikulation bestimmt werden, andererseits aber von der Wechselwirkung der Lautkontextes beeinflußt sind. Der vorliegende Aufsatz behandelt die Haupteigenschaften der Lautfarbenstruktur der unterschiedlichen Konsonanten und die Modifizierungen der Struktur infolge der Veränderung der Aussprache und des Kontextes.

Die Bewertung der Angaben inbezug auf das *[h]* ergibt, daß es sich dabei zweifels- ohne um einen Konsonanten handelt. Die dem Buttlerschen Artikulationsprinzip entsprechende, eindeutige Homogenität des Lautfarbenbildes der ungarischen Affrikaten bezeugt, daß sie als Monophthonge betrachtet werden sollen. Der Status der *[c]* und *[j]*-Laute im ungarischen Sprechlautsystem kann jedoch mit der Anwendung dieser Methode nicht genauer definiert werden.

In der Spektralanalyse der ungarischen Verschuß-, Engelaute und Affrikaten läßt sich eine Korrelation zwischen der Lautfarbenstruktur und der Perzeption derselben Sprechlaute manifestieren.

IVÁN FÓNAGY—TAMÁS SZENDE

Táblázatok*

1. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB
[p] [i] mellett	700	−7,0	1675	−2,7	2375	−0,3	3574	−2,8
[a] mellett	658	−3,5	1375	−3,2	2356	−0,9	3564	−7,2
[u] mellett	800	−6,6	1350	−1,0	2208	−1,6	3310	−5,9

V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB
1100	−10	2037	−6,2	3110	−7,6		
990	−5,6	1883	−8	3195	−10,7		
1133	−2,3	1840	−3,6	3150	−11,4		

2. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB
[b] [i] mellett			1140	−6,6	2380	0,0	3330	−3,2
[a] mellett	691	−3,3	1250	−3,3	2344	0,6	3266	−9,5
[u] mellett	567	−6,5	1087	−1,0	2227	−0,1	3262	−4,5

V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB
		1800		2900	−9		
775	−10,0	1730	−8,2	2980	−10,3		
		1492	−5,1	2850	−8,3		

3. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB
[t] [i] mellett			1968	−2,4	2737	0,2	3772	−4,2				
[a] mellett			1592	−1,9	2659	−1,0	3604	−5,5	4725	−8,5		
[u] mellett			1336	−4,1	2233	−0,2	3145	−1,6	4772	−10,6		

* A táblázatok az egyes beszédhangoknak a különböző hangkörnyezetben eltérő részhangcsoportjai (kezdő helyzetben vagy két V érték közötti) maximális ($Cs_{1,2,3 \dots n} = 1, 2, 3, \dots n$, „csúcs”) és (két Cs érték közötti) minimális ($V_{1,2,3 \dots n} = 1, 2, 3, \dots n$, „völgy”) frekvenciaértékeit, valamint az ezeknek megfelelő dB-értékek változásait tüntetik föl.

3. táblázat folytatása

Cs7	dB	Cs8	dB
6130	-12,0		
		7940	-6,3

	V1	dB	V2	dB	V4	dB	V5	dB
[t] [i] mellett					3340	-7,6	4440	-12,2
[a] mellett					3260	-10,4	4170	-12,0
[u] mellett					3930	-6,9	4180	-12,0

4. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB
[d] [i] mellett	250	-8,3	1712	-7,2	2362	-0,5	3750	-4,2		
[a] mellett	466	-6,0	1545	-3,2	2606	-3,7	3565	-4,8		
[u] mellett	316	-8,1	1440	-4,0	2355	-0,6	3400	-3,1		

V1	dB	V2	dB	V3	dB
		1820	−12	3110	−7
960	−10	2050	−8,4	3160	−10,5
		1850	−6	2930	−8

5. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB
[t] [i] után			1800	-3,0	2700	0,0
[a] után	875	-14,5	1750	-4,2	2750	0,0
[u] után	1000	-12,5	1880	-1,2	2560	0,3

	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB
[t] [i] után	3770	-4,3	4680	-4,0	5325	-8,5
[a] után	3925	-3,5	4550	-5,0	5350	-6,3
[u] után	3700	-3,6	4575	-9,0		

5. táblázat folytatása

	Cs7	dB	Cs8	dB	Cs9	dB				
	6625	−10,5	7250	−9,8						
	6360	−10,3	7200	−12,3	8000	−11				
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
[t] [i] mellett	350	−14,0					3480	−4,0	4850	−9,5
[a] mellett	250	−28,2					3325	−8,7	4250	−6,5
[u] mellett							3250	−10,5	4300	−9,5
	V6	dB	V7	dB	V8	dB				
	5850	−16,0	6550	−14,5						
	5050	− 7,5								
	5740	−17,0	6900	−13,6	7650	−16,0				

6. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB
[k] [i] mellett					2138 2890	−1,3 0,0	3676	−10	4472	−10,6
[a] mellett			1604	−0,3					4340	−4,6
[u] mellett	690	−0,4			2160	−4,7			4041	−5,5
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
			1240	−12,6			3280	−14,0	4440	−24,1
			1500	−11,4			3000	−11,4	4900	−19,5

7. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB
[g] [i] mellett					2261	−1,1			4620	−8,4
[a] mellett			1687	−0,5	2209	−1,1				
[u] mellett			1307	−1,5	2141	−3,5				
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
							3170	−14,8	4825	−13,0
970	−12,8				2580	13,3	3170	−18,0	4340	−22,1
			1662	−11,1	2945	−14,3				

8. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4		
[f][i] mellett			1830	−3,0	2575	−2,2	3600		
[a] mellett	800	−8,0	1650	−1,7	2500	−2,0	3650		
[u] mellett			1625	−9,0	2500	−11,0	3350		
	dB	Cs5	dB	Cs6	dB	Cs7	dB		
[f][i] mellett	0,0	4650	− 4,2	5600	−4,0				
[a] mellett	0,0	4620	− 3,2						
[u] mellett	−8,0	4550	−10,5	5275	−6,5	6600	0,0		
V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
				2130	−6,0				
				2100	−13,0			4200	−12,5

9. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB
[v] [i] mellett	266	0,0	1745	−2,9	2550	−2,6
[a] mellett	258	−1,6	1416	−6,3	2510	−5,1
[u] mellett	250	−2,5	1275	−5,5	2425	−7,5
	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB
[v] [i] mellett	3554	−3,6	4494	−6,6	5422	−1,0
[a] mellett	3492	−6,5	4500	−8,2	5633	−3,0
[u] mellett	3425	−6,0			5275	0
	Cs7	dB	Cs8	dB	Cs9	dB
	6230	−3,7	7130	−6,4		

V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB	V7	dB	V8	dB
								4100	−7,8			6775	−5,5		
		1175	−15	2100	−10,7										
725	−9			2025	−10,5			4000	−8,5						

10. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB
[s] [i] mellett			1650	−13,2	2760	−11,5	3830	−6,6
[a] mellett							3770	−7,5
[u] mellett			1550	−16,4			3520	−1,8
	Cs5	dB	Cs6	dB	Cs7	dB	Cs8	dB
[s] [i] mellett	4590	−3,0	5400	0,0				
[a] mellett			5260	0,0	6350	−1,5	7100	−3,0
[u] mellett	4633	−4,7	5775	−4,8				
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB
2050	−14,0	3120	−10,3					
				4330	−8,9	5750	−4,0	
2150	−18,6	4050	−8,0	4330	−8,9	5160	−7,0	

11. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB			
[z] [i] mellett	275	— 8,0	1620	— 6,3	2740	—11,0			
[a] mellett	425	— 9,0	1375	— 9,5	2465	— 3,2			
[u] mellett	260	—12,0	1495	—11,3	2680	— 8,8			
	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB			
[z] [i] mellett	3850	—4,3	4375	—2,5	5160	0,0			
[a] mellett	3300	—6,3	4080	—5,7	5460	—1,1			
[u] mellett	3480	—0,3			5730	—8,1			
	Cs7	dB	Cs8	dB	Cs9	dB			
6440	—0,6	7090	—2,0	7930	—5,7				
6400	—7,0	7570	—9,3						
V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
317	—11,7	950	—15,5	2150	—14,5	3170	—11,7	4300	— 5,7
		950	—13,0	2200	—16,5	3450	—11,2	4590	— 8,4
930	—21,3			2120	—17,3			4450	—10,8

12. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB
[j] [i] mellett			1930	— 7,3	2490	—1,4
[a] mellett			1640	—11,7	2475	—1,5
[u] mellett			1650	— 4,3	2490	—3,0
	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB
[j] [i] mellett	3290	—1,8			5650	—1,3
[a] mellett	3100	—0,8	4430	—3,6	5500	—5,3
[u] mellett	3210	—3,2			5200	0,0
	Cs7	dB				
	6370	—6,3				

	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB	V7	dB
[j] [i] mellett									4160	—7,5			6330	—13,0
[a] mellett														
[u] mellett									4050	—6,3				

13. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB			
[3] [i] mellett	300	—10,3	1810	— 6,8	2675	—1,6			
[a] mellett			1600	—12,0	2500	—4,0			
[u] mellett	300	—18,2	1540	— 8,0	2360	—2,4			
	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB			
[3] [i] mellett	3225	—0,5	4550	—4,5	5250	—3,7			
[a] mellett	3180	0,0	4650	—5,3	5300	—3,8			
[u] mellett	3225	—1,3			5350	—1,2			
V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
975	—20,0							4240	—7,0
950	—18,5	1950	—13,0					4050	—8,0
920	—17,0	1820	—10,3					4000	—8,0

14. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB
[ts][i] mellett			1960	-6,3	2570	-3,2				
[a] mellett			1930	-3,7	2670	-0,6			4040	-3,9
[u] mellett			1820	-7,3	2520	-2,7	3420	-0,3		

Cs6	dB	Cs7	dB	Cs8	dB
5000	-1,4	6080	-1,5		
5002	-1,5	6240	-2,2	7160	-2,3
		6195	-6,0		

V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB
						3330	-8,3				
						3390	-7,8				
										5145	-11,1

15. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4
[tʃ][i] mellett			1725	-9,2	2560	0,0	3090
[a] mellett			1740	-8,8	2600	-1,5	3230
[u] mellett			1760	-6,0	2340	-0,6	2990

	dB	Cs5	dB	Cs6	dB	Cs7	dB
[tʃ][i] mellett	-2,7	4660	-7,2	5490	-7,5	6070	-5,0
[a] mellett	-0,2	4800	-7,0	5660	-5,4	6129	-15,0
[u] mellett	-4,2	4750	-11,4	5075	-4,2		

V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB	V7	dB	V8	dB
		1100						4250	-14,0					7500	
		1000		2780	-3,0			4375	-11,2						
		1250	14,3					4210	-12,7						

16. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB
[c] [i] mellett	930	-18,6	1975	-6,5	2760	0,0	3675	-1,7	4480	-9,3
[a] mellett	850	-15,6	1800	-5,5	2510	-1,7	3740	-2,3	4630	-6,2
[u] mellett	1050	-14,0	1920	-7,2	2640	-1,3	3220	-2,1		

Cs6	dB	Cs7	dB	Cs8	dB
5300	-12,7				
5580	-10,0	6280	-9,1	7020	-7,2
		6120	-9,1	7900	-13,0

V1	dB	V2	dB	V3	V4	dB	V5	dB	V6	dB
					3300	-5,0			5800	-11,0
					3200	-6,4	4290	-7,7	5180	-11,9
									4900	-14,3

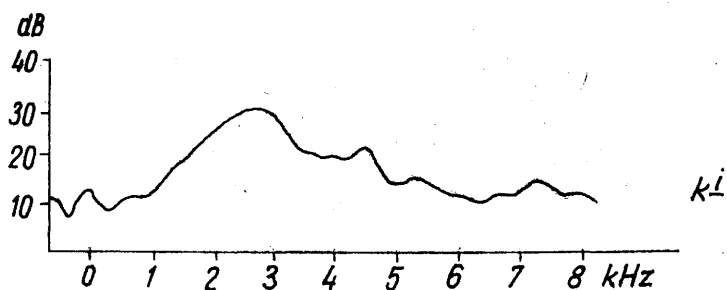
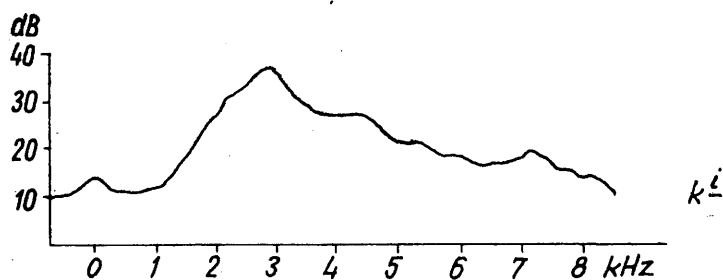
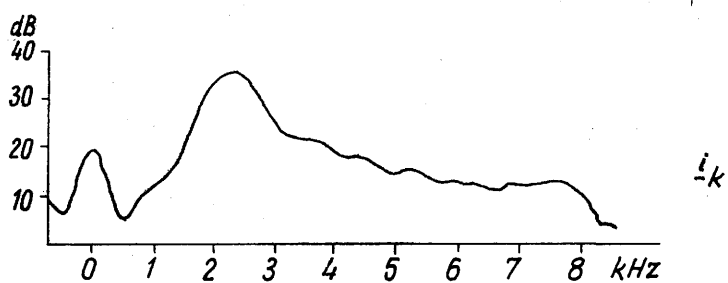
17. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4
[j] [i] mellett			2040	-3,8	2850	0,0	3630
[a] mellett			1980	-4,0	2800	-1,0	3980
[u] mellett			1800	-2,2	2690	-0,7	3600

	dB	Cs5	dB	Cs6	dB	Cs7	dB
[j] [i] mellett	-3,0					6600	-14,7
[a] mellett	-3,2						
[u] mellett	-5,1					6200	-7,0

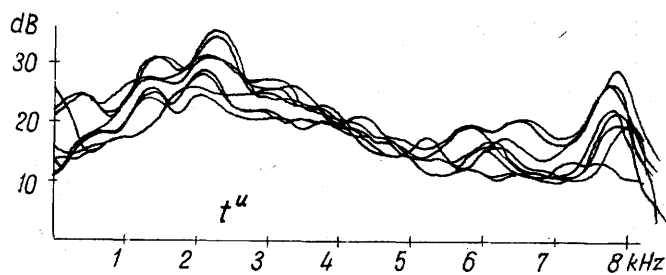
Cs8	dB
7050	-8,5

V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB
				2250	-4,6	3250	-5,7			5700	-15,5
				2320	-8,4						
				2160	-3,2	3300	-9,4	4740	-19,4		

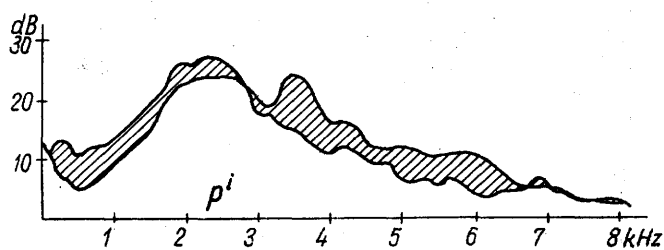

1. ábra

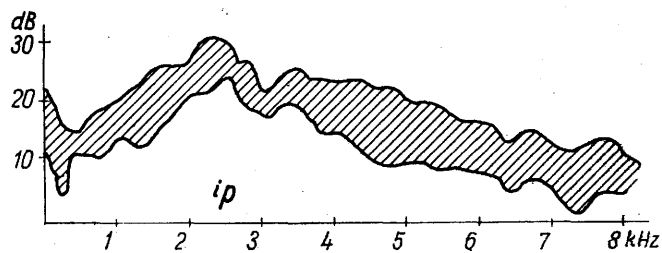

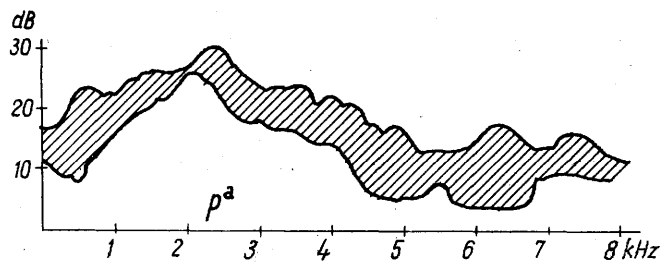
2. ábra

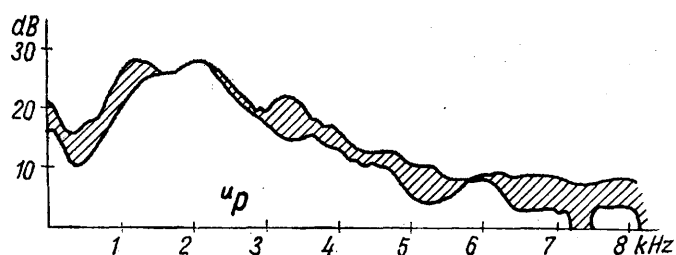
3. ábra

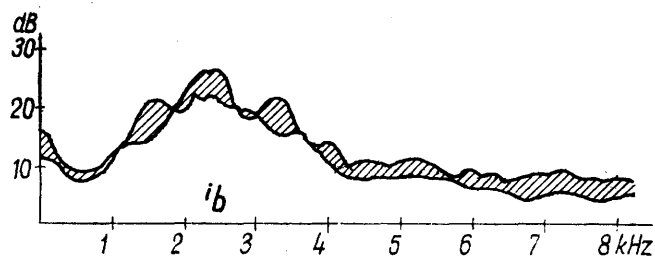
4. ábra

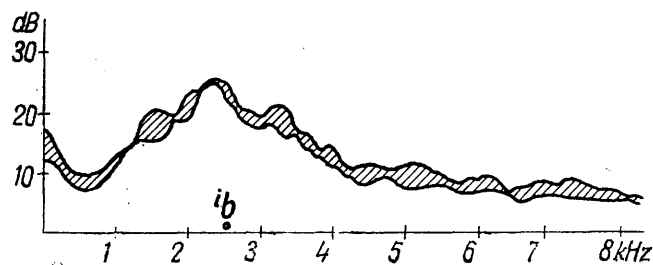
5. ábra

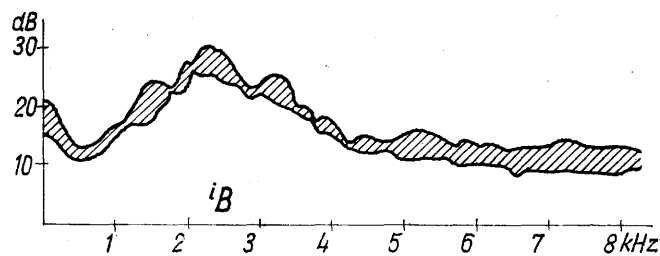
6. ábra

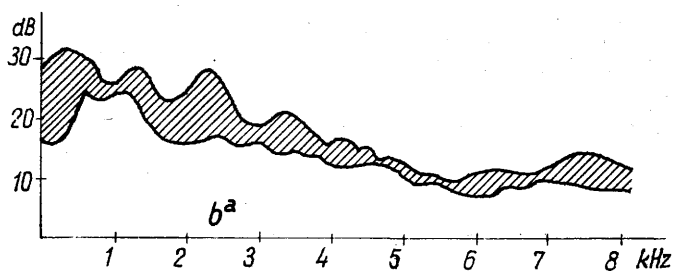
7. ábra

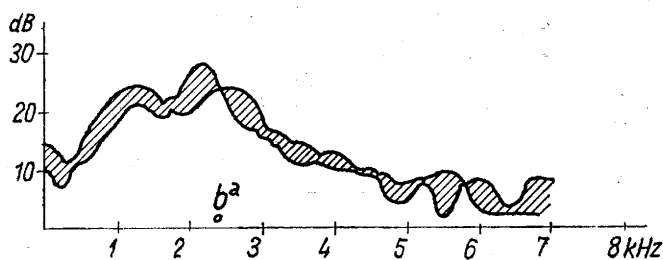
8. ábra

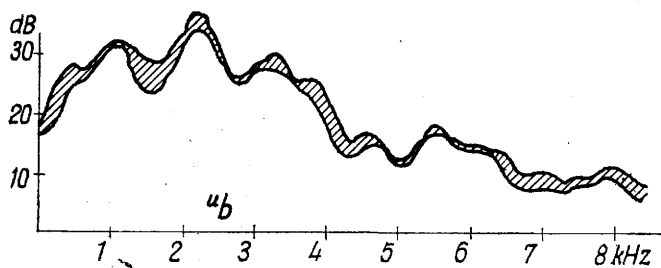
9. ábra

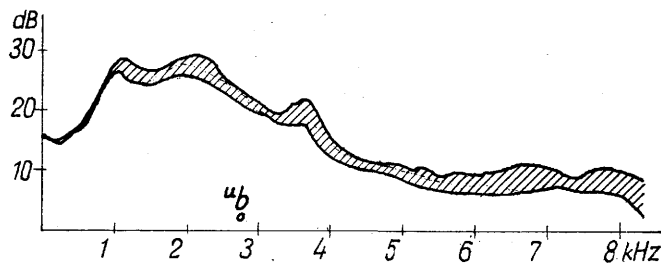
10. ábra

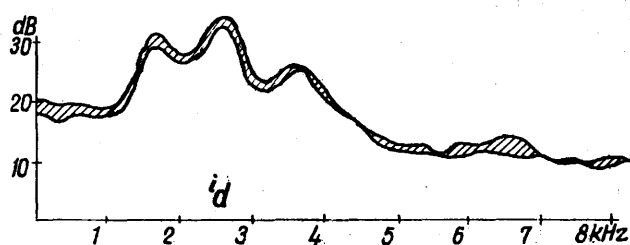
11. ábra

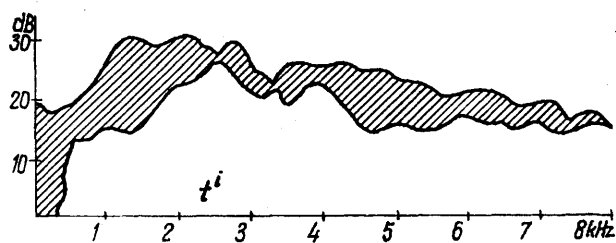
12. ábra

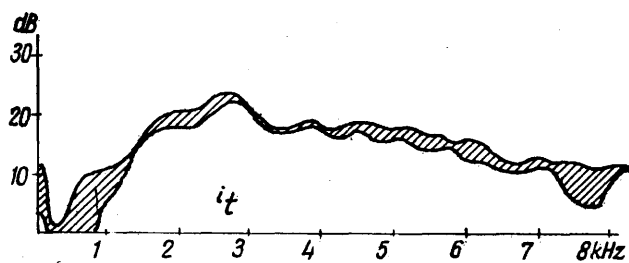
13. ábra

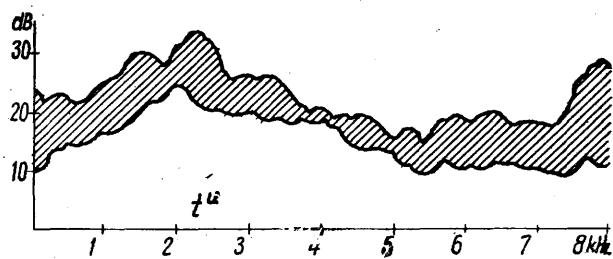
14. ábra

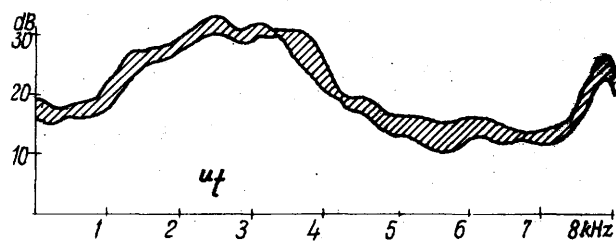
15. ábra

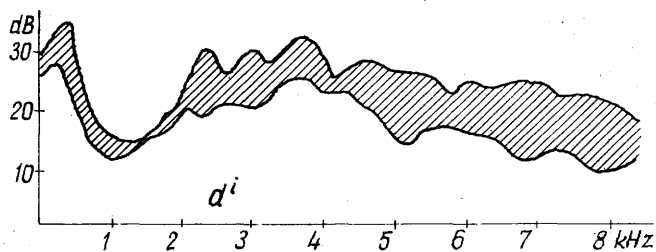
16. ábra

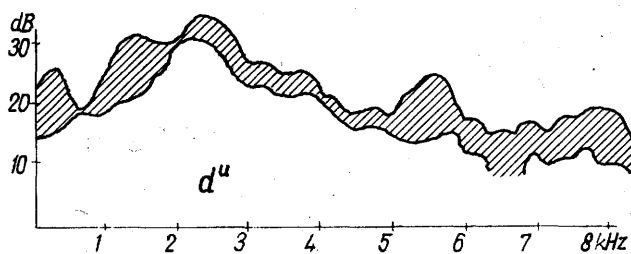
17. ábra

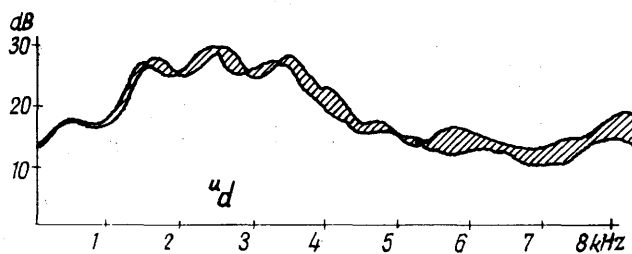
18. ábra

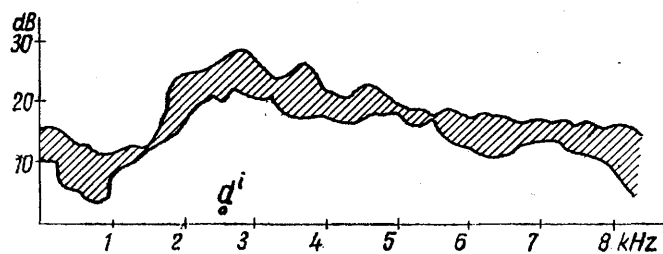
19. ábra

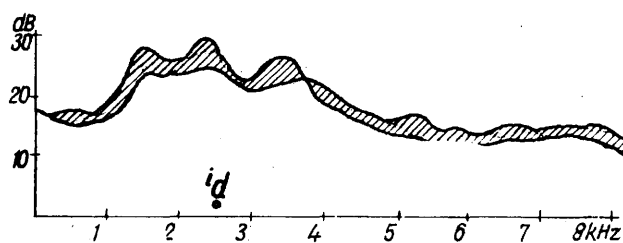
20. ábra

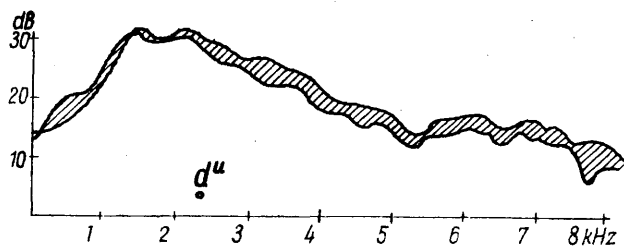
21. ábra

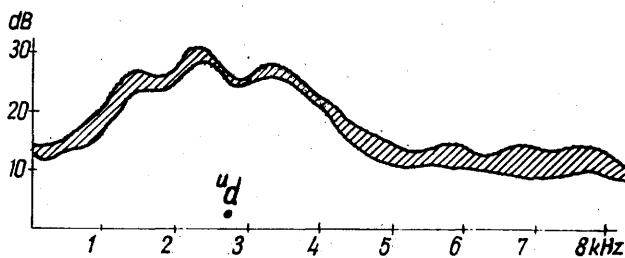
22. ábra

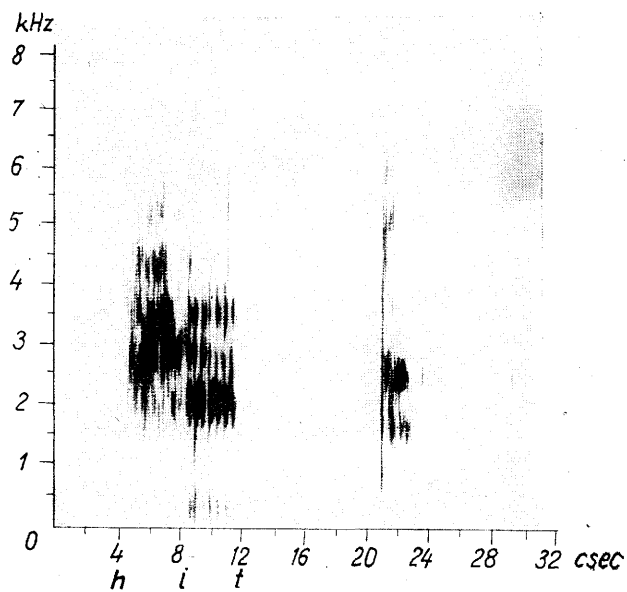
23. ábra

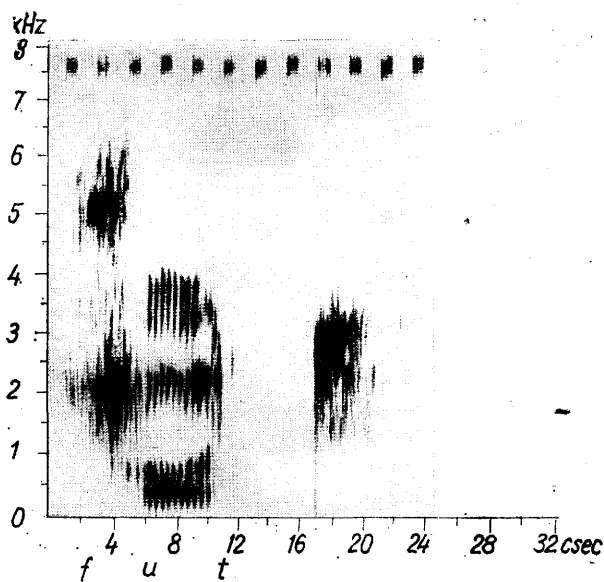
24. ábra

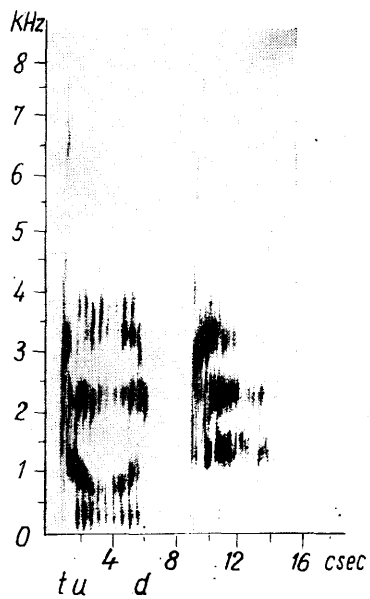
25. ábra

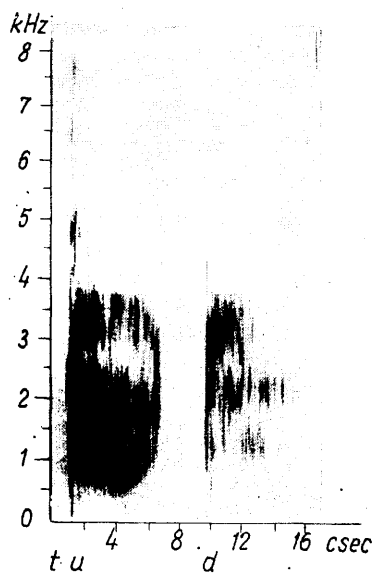
26. ábra

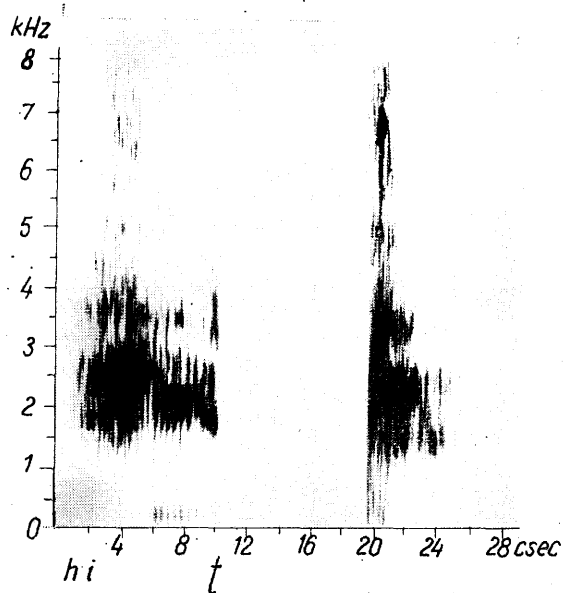
27. ábra

28. ábra

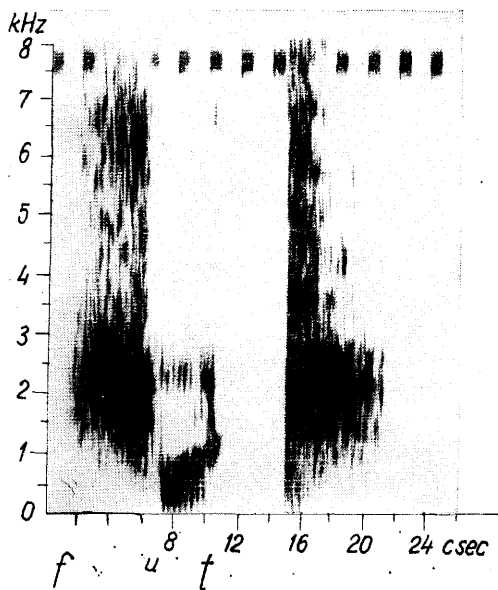

29. ábra

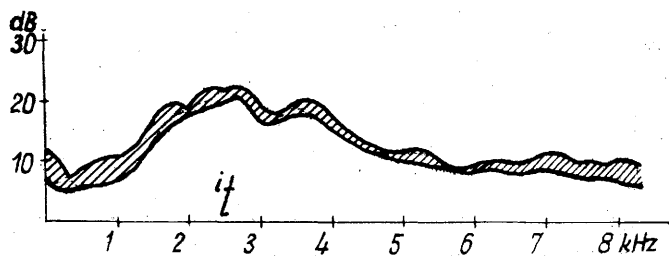

30. ábra

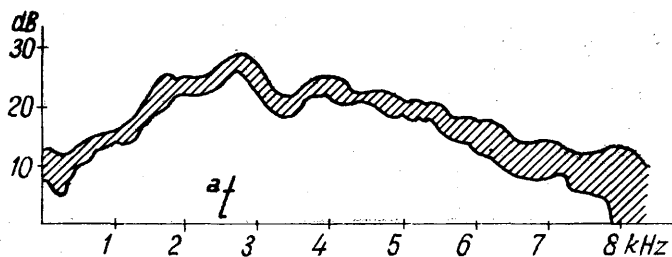

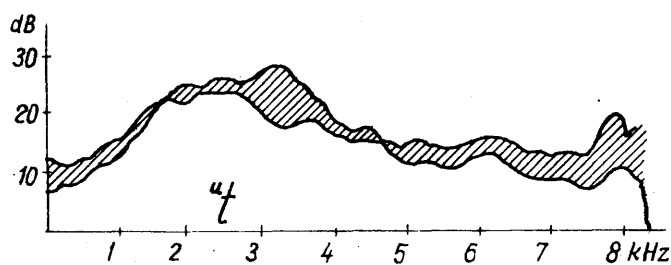
31. ábra

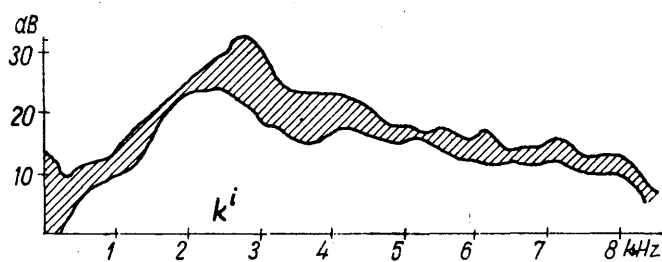
32. ábra

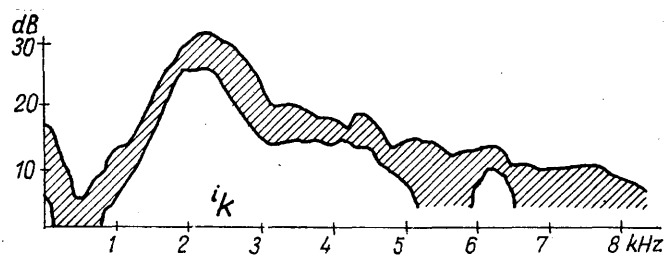
33. ábra

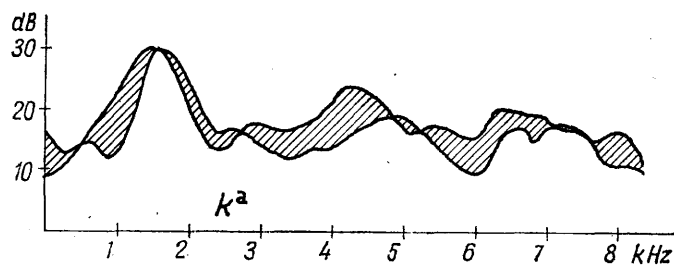
34. ábra

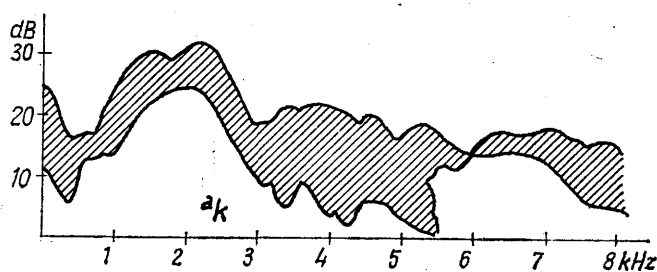
35. ábra

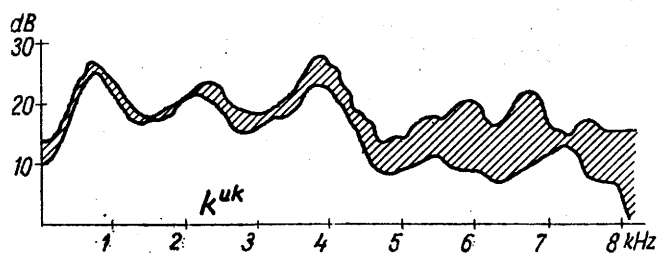
36. ábra

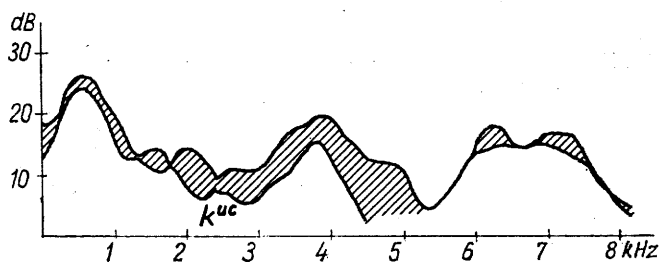
37. ábra

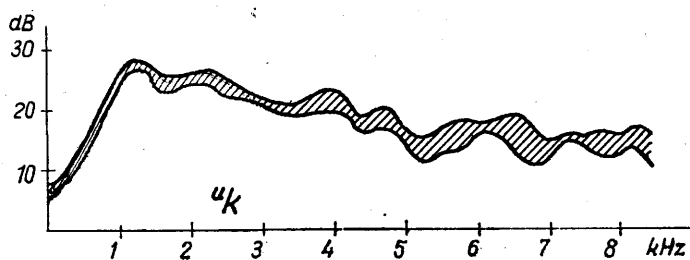
38. ábra

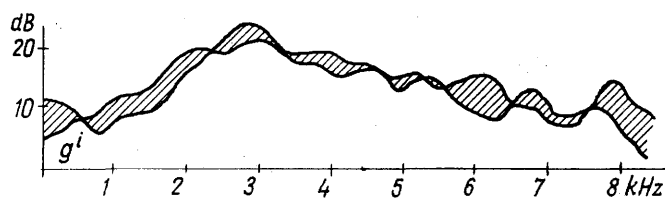
39. ábra

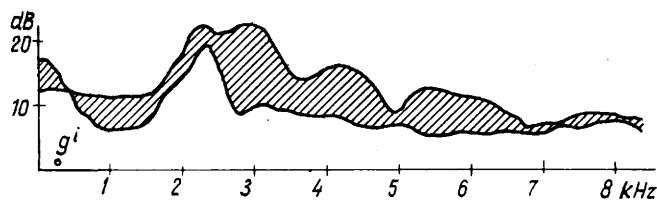
40. ábra

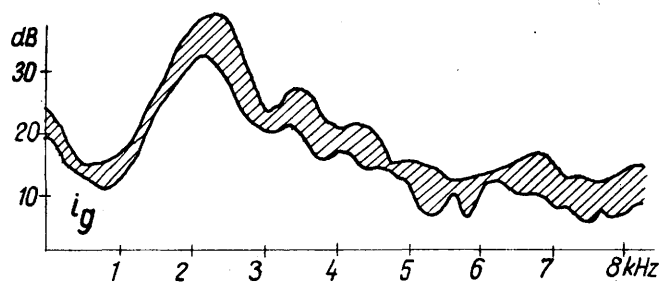
41. ábra

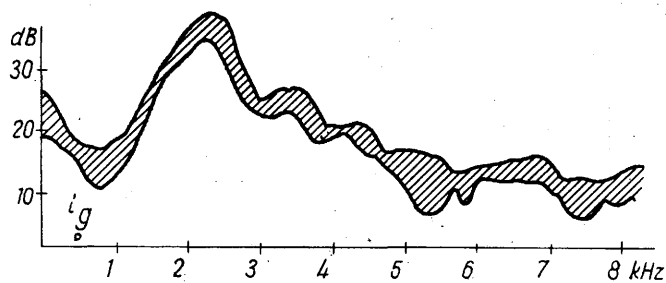
42. ábra

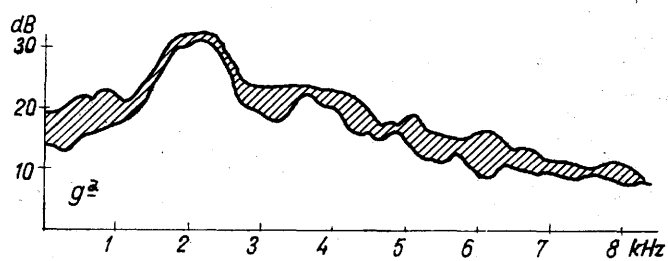
43. ábra

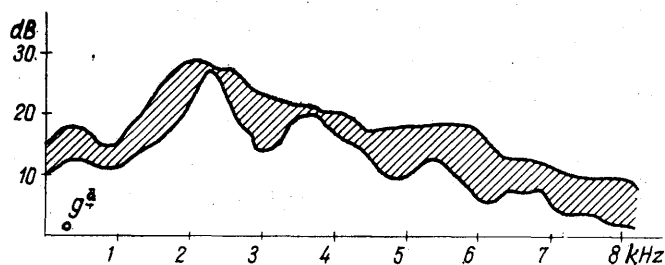
44. ábra

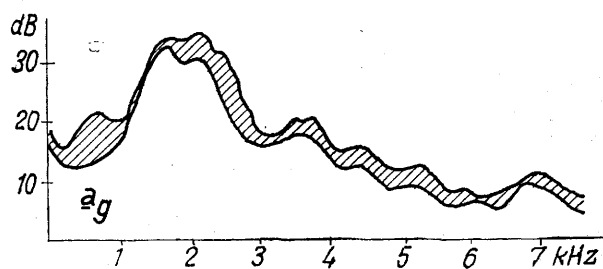
45. ábra

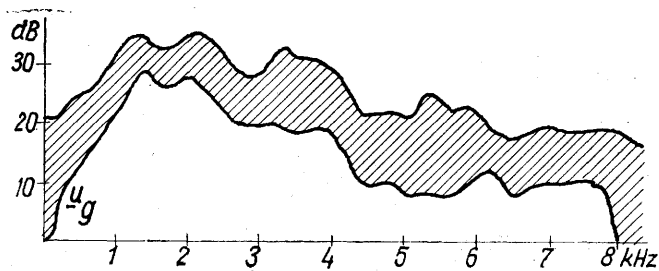
46. ábra

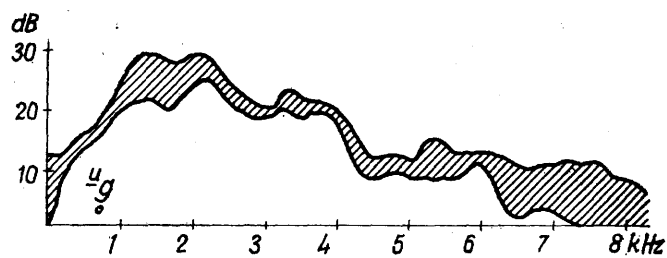
47. ábra

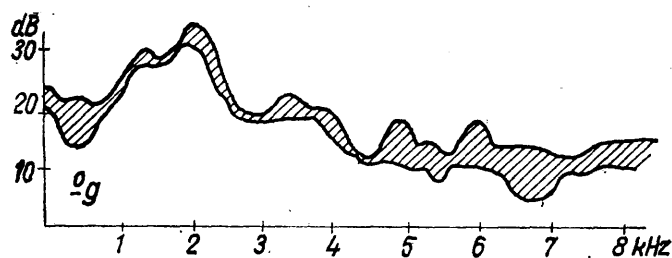
48. ábra

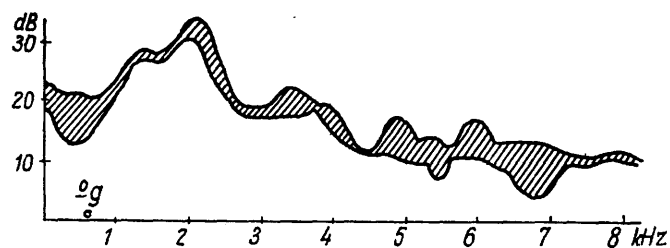
49. ábra

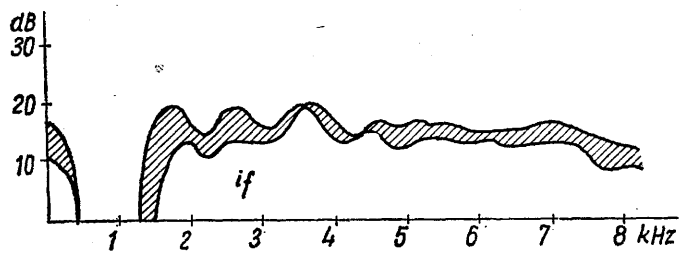
50. ábra

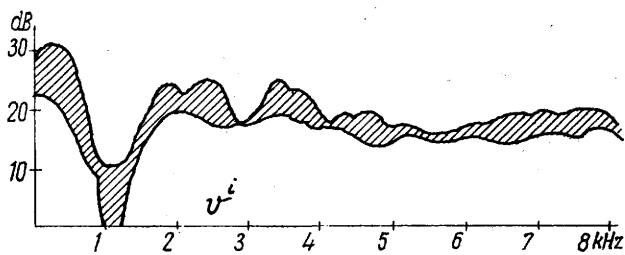
51. ábra

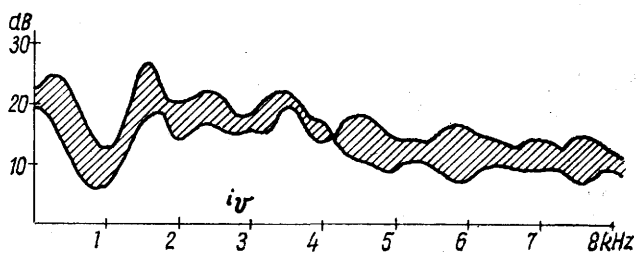
52. ábra

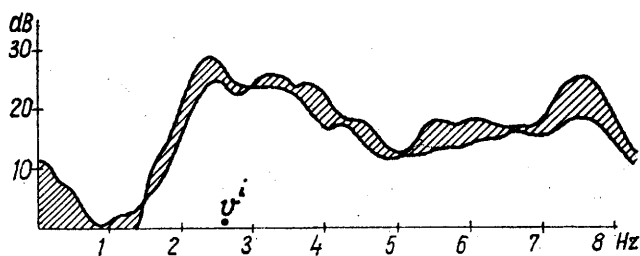
53. ábra

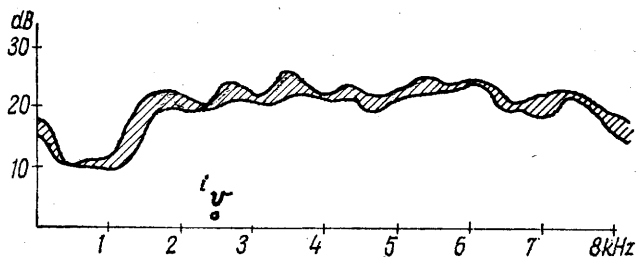
54. ábra

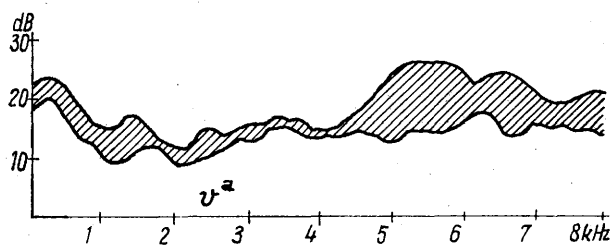
55. ábra

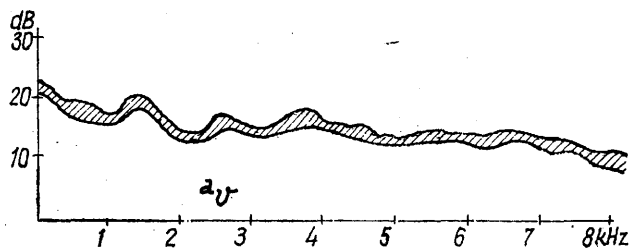
56. ábra

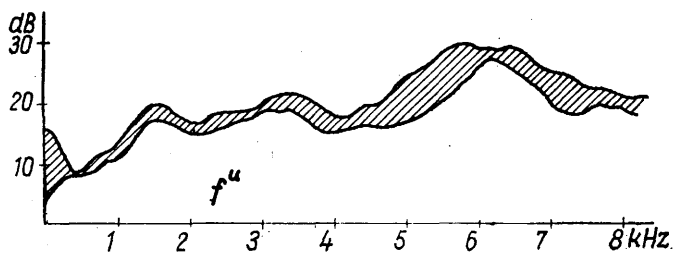
57. ábra

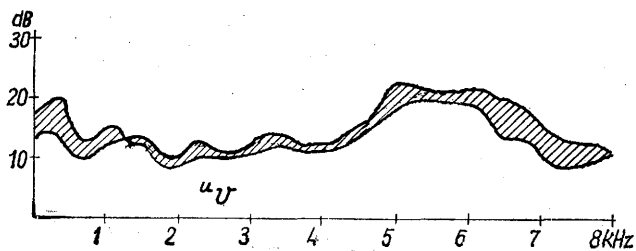
58. ábra

59. ábra

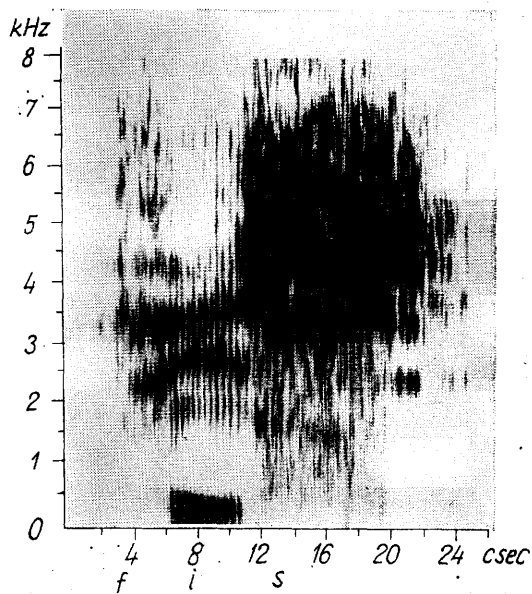

60. ábra

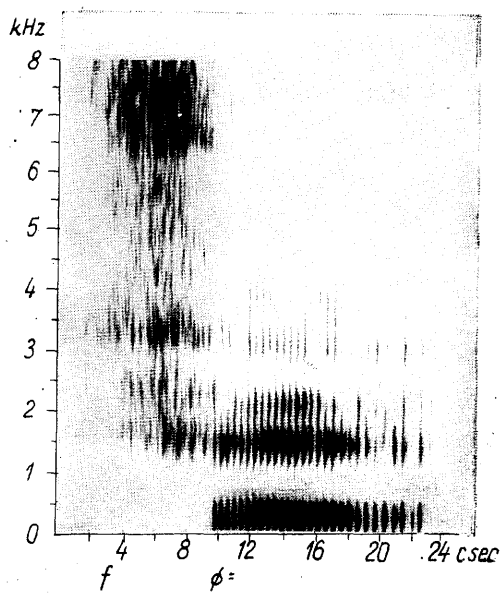

61. ábra

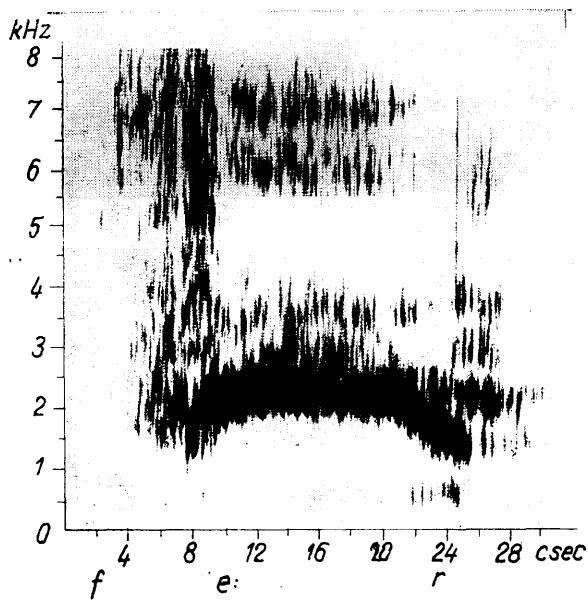

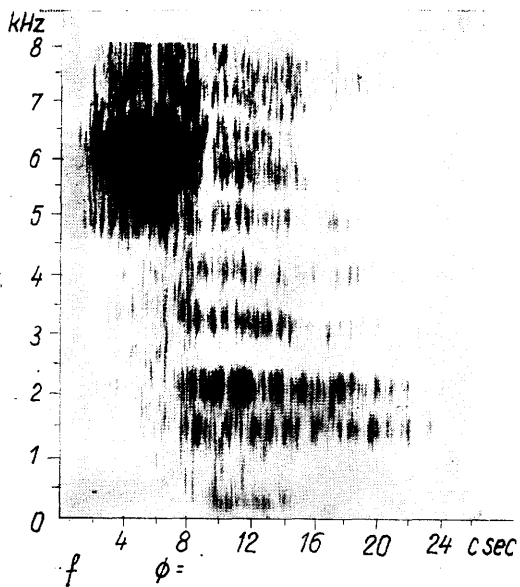
62. ábra

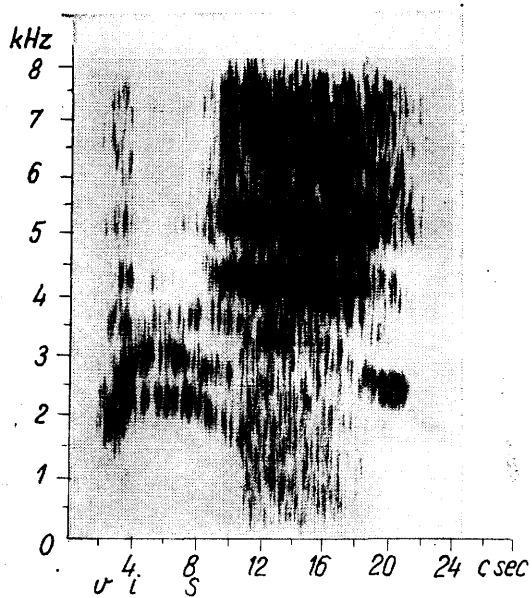
63. ábra

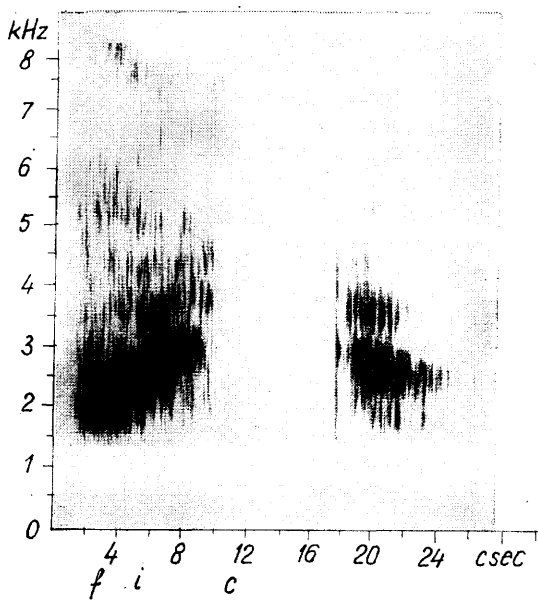
64. ábra

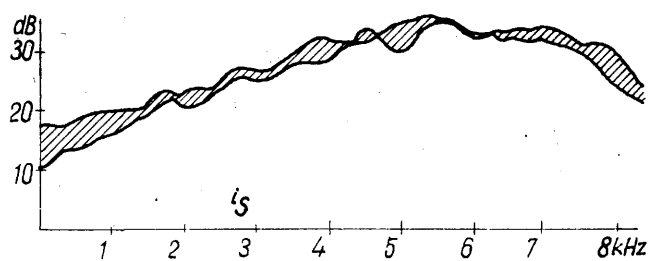
65. ábra

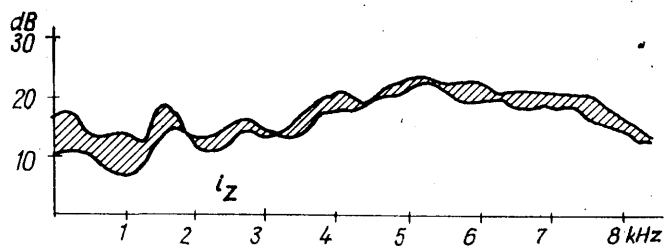
66. ábra

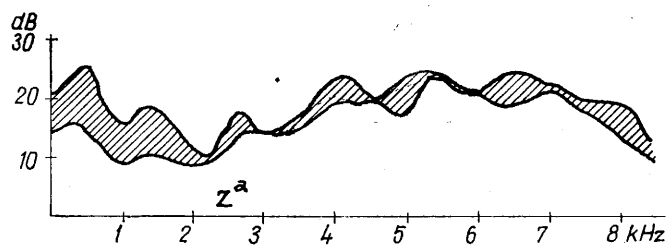
67. ábra

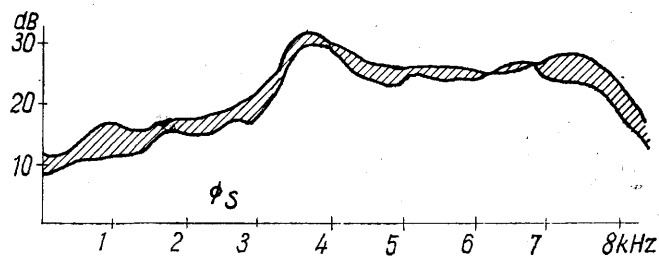
68. ábra

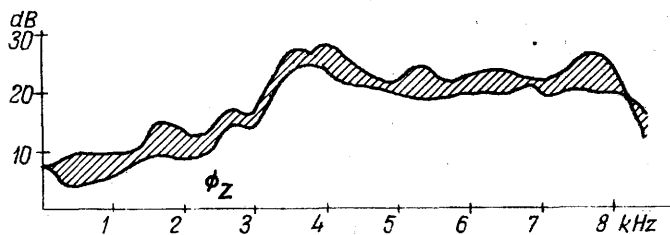
69. ábra

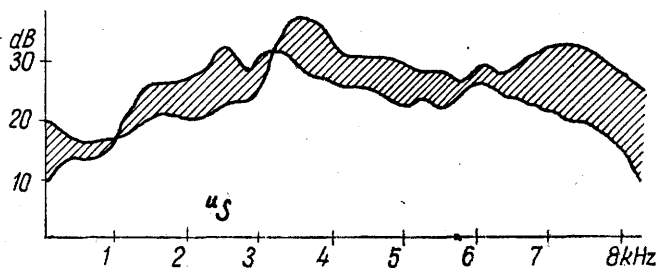
70. ábra

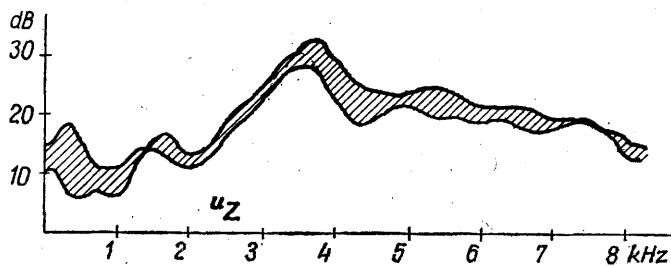
71. ábra

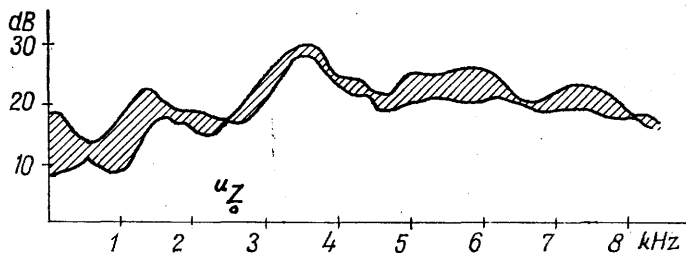
72. ábra

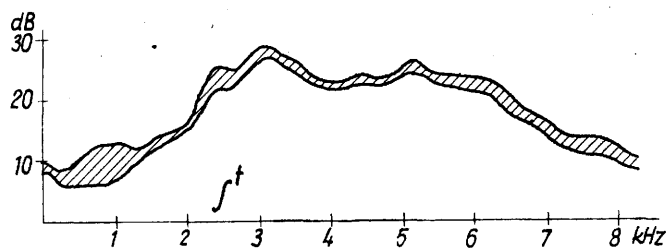
73. ábra

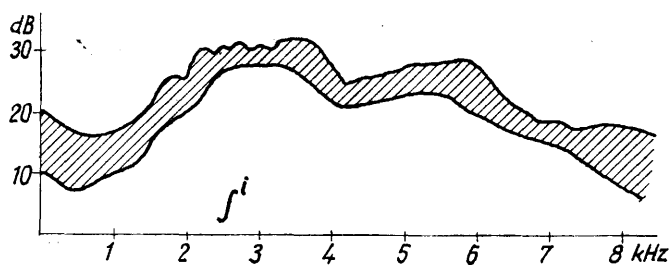
74. ábra

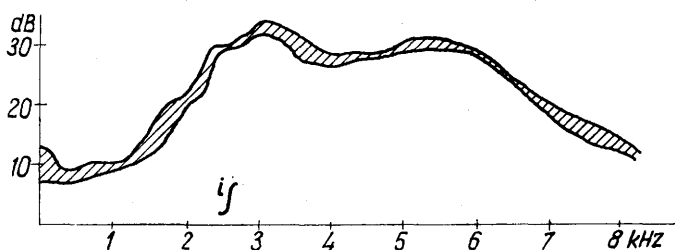
75. ábra

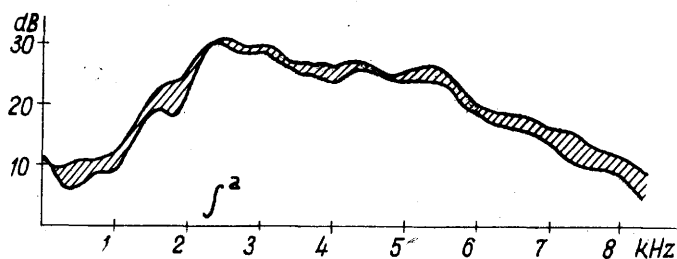
76. ábra

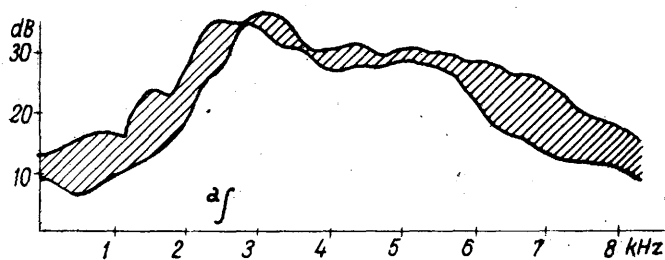
77. ábra

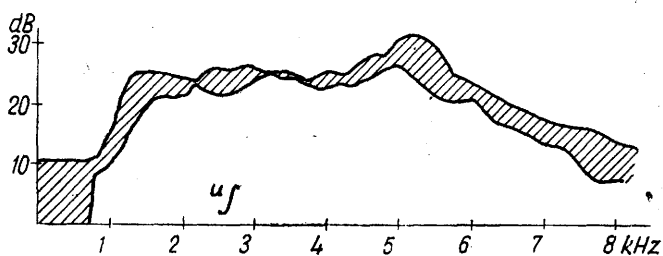
78. ábra

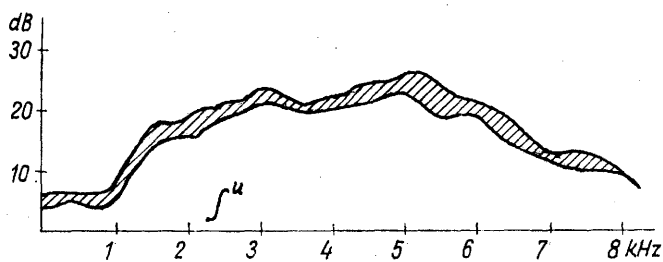
79. ábra

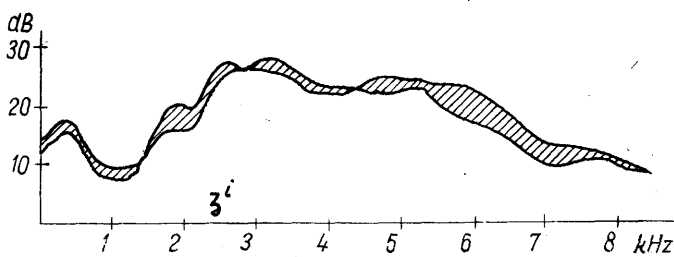
80. ábra

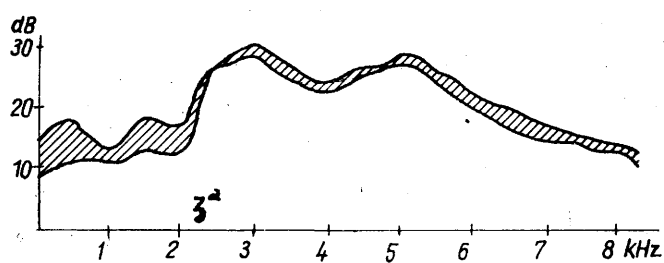
81. ábra

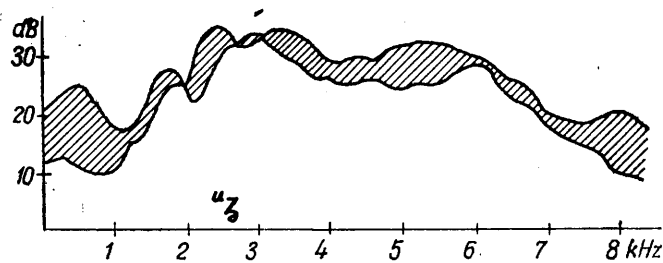
82. ábra

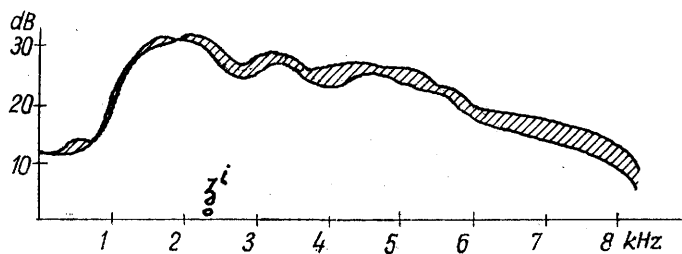
83. ábra

84. ábra

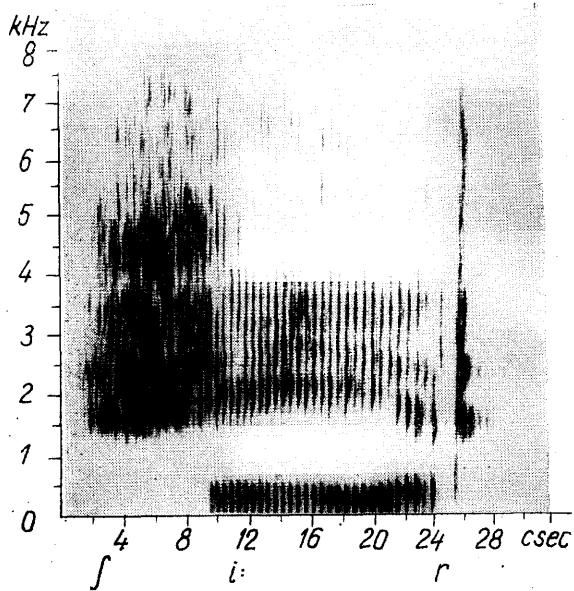

85. ábra

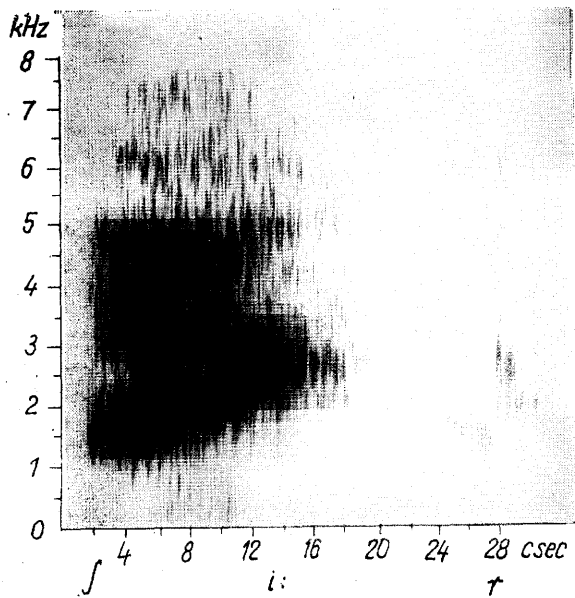

86. ábra

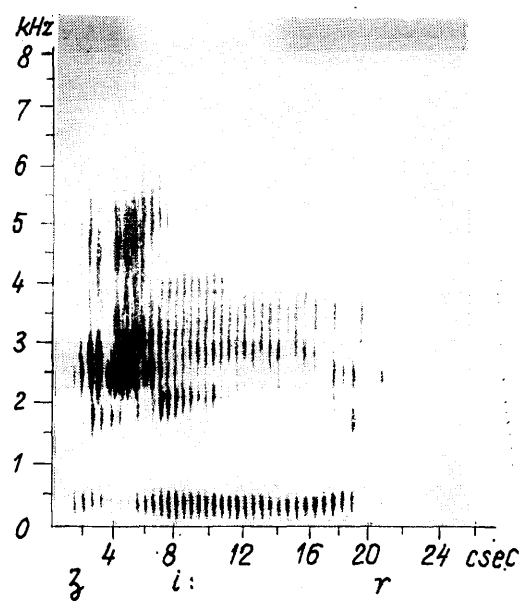

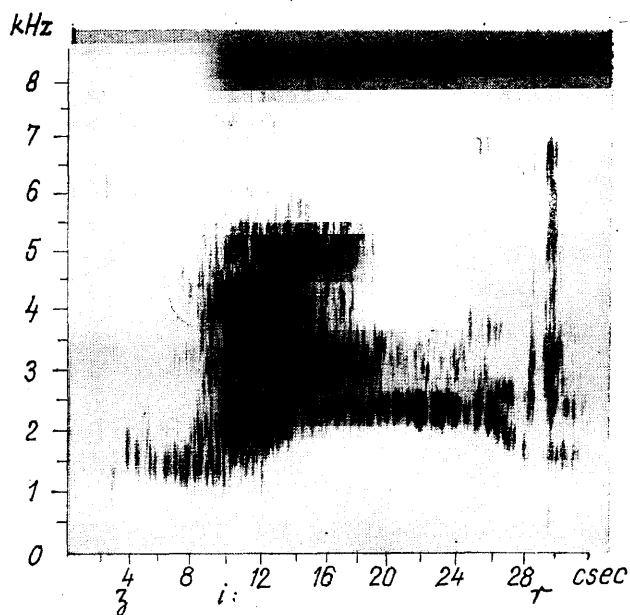
87. ábra

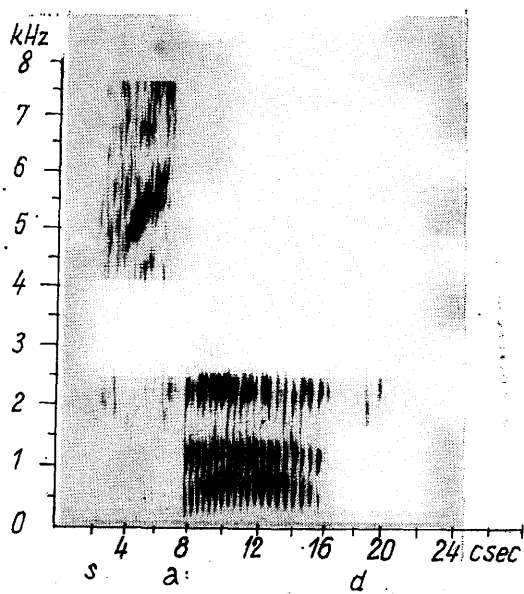
88. ábra

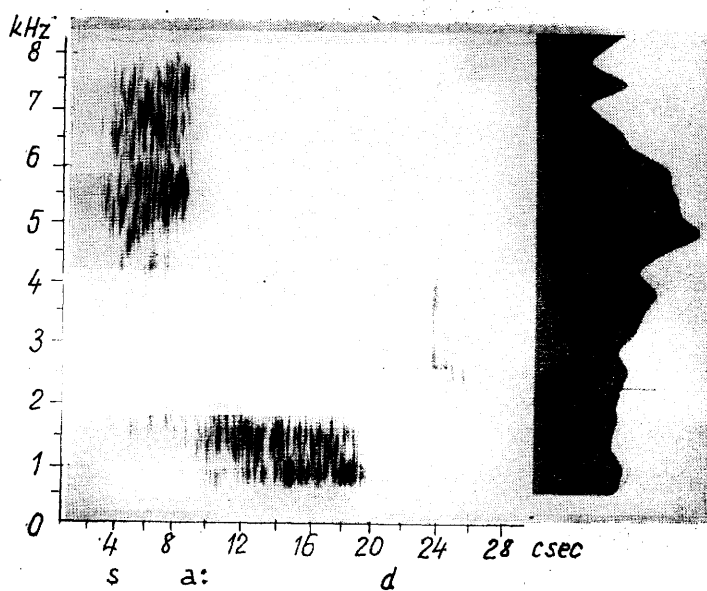
89. ábra

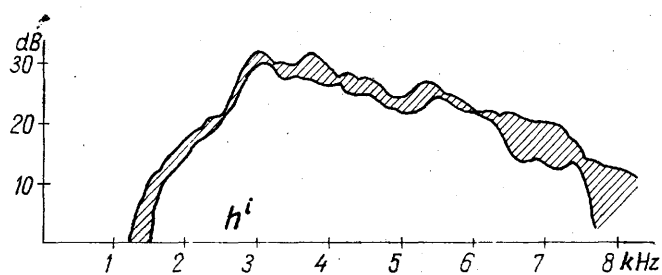
90. ábra

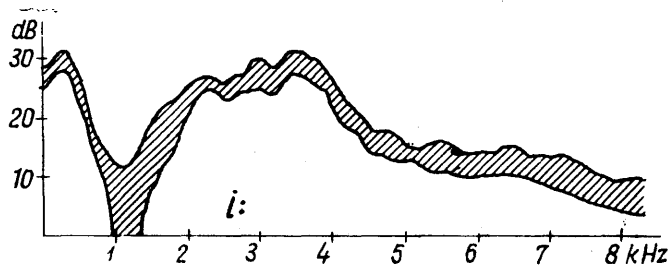
91. ábra

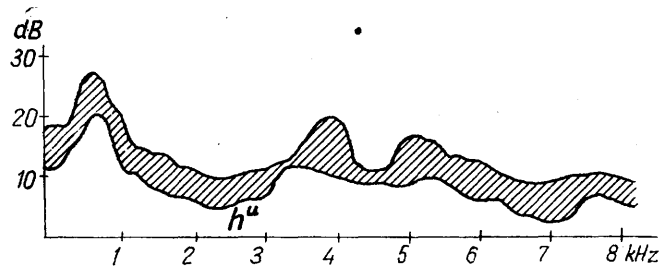
92. ábra

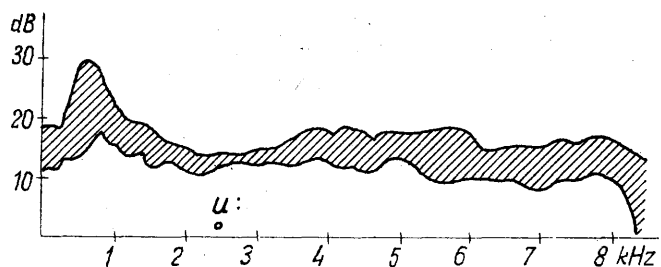
93. ábra

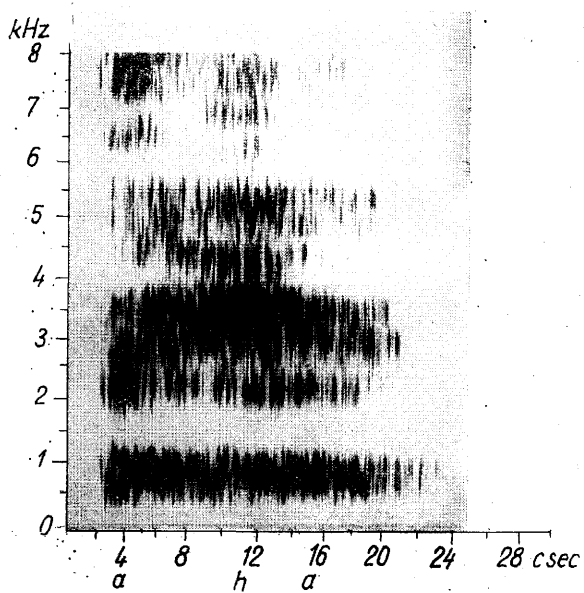
94. ábra

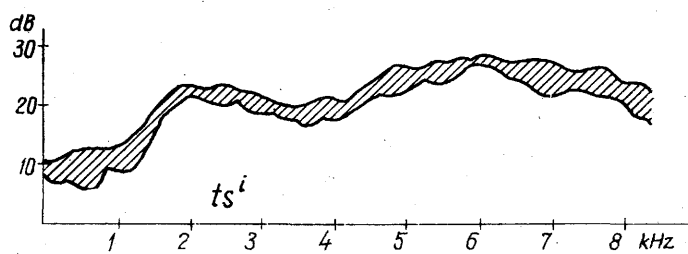
95. ábra

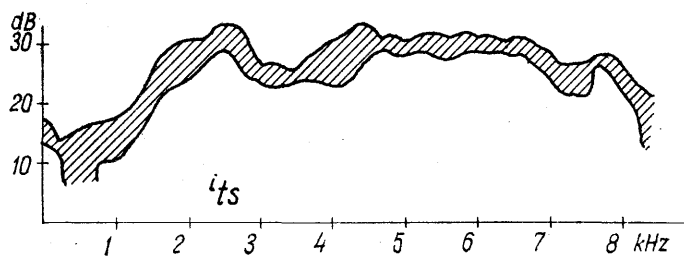
96. ábra

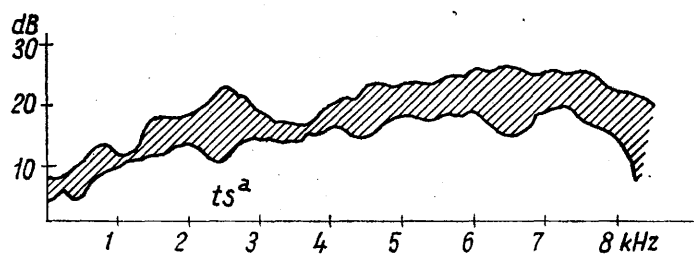
97. ábra

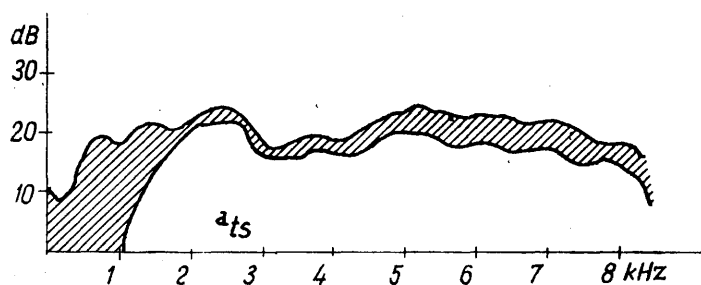
98. ábra

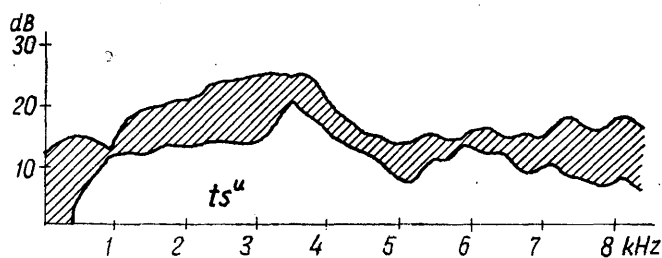
99. ábra

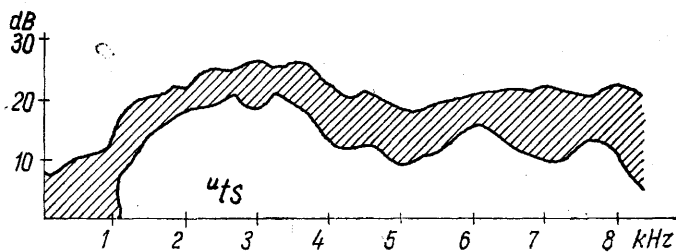
100. ábra

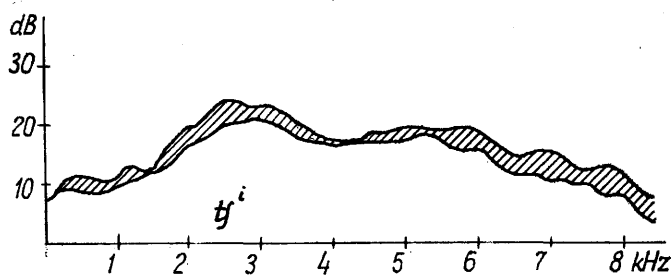
101. ábra

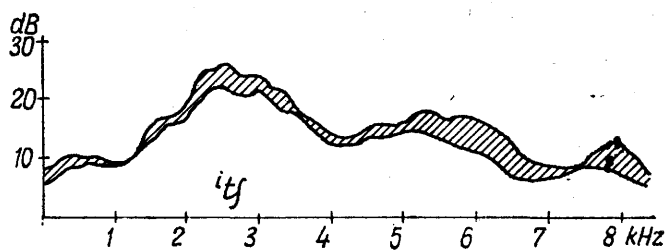
102. ábra

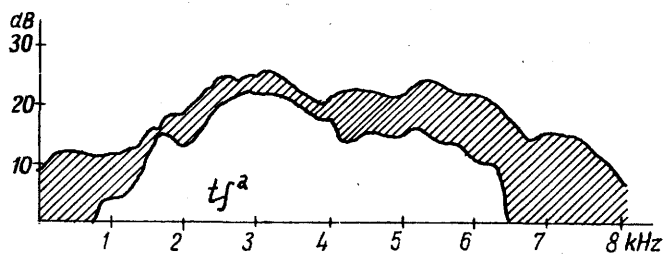
103. ábra

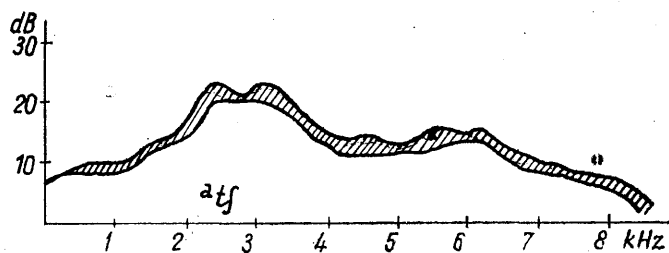
104. ábra

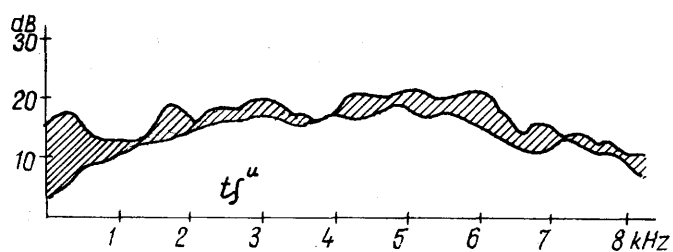
105. ábra

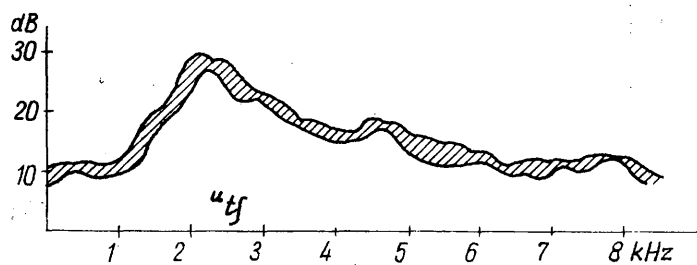
106. ábra

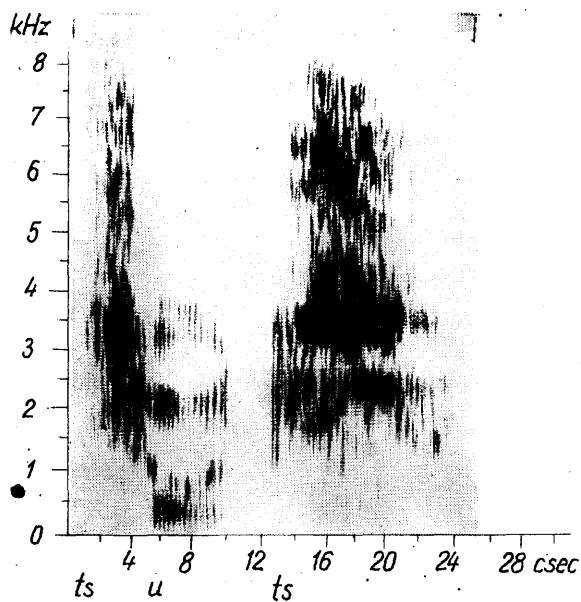
107. ábra

108. ábra

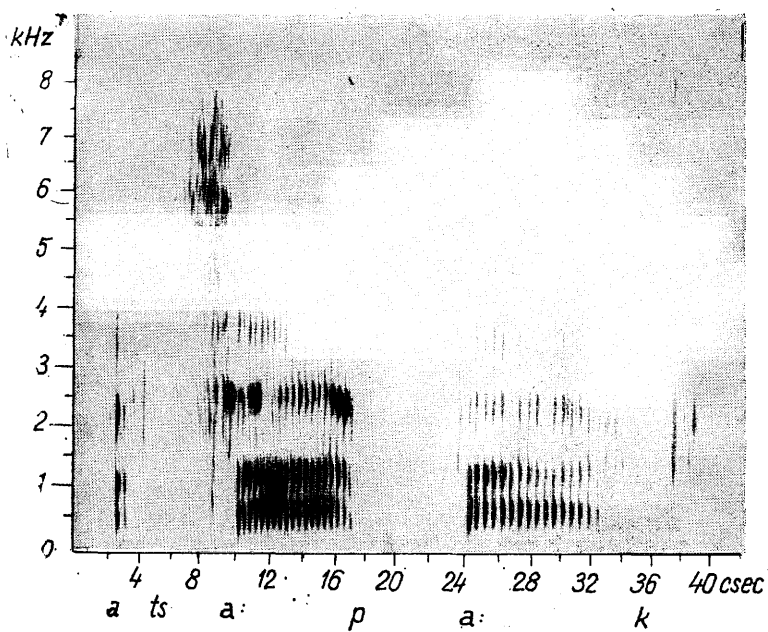

109. ábra

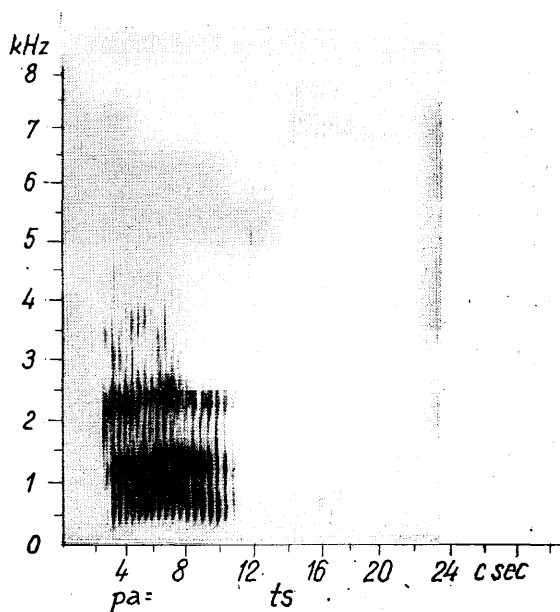

110. ábra

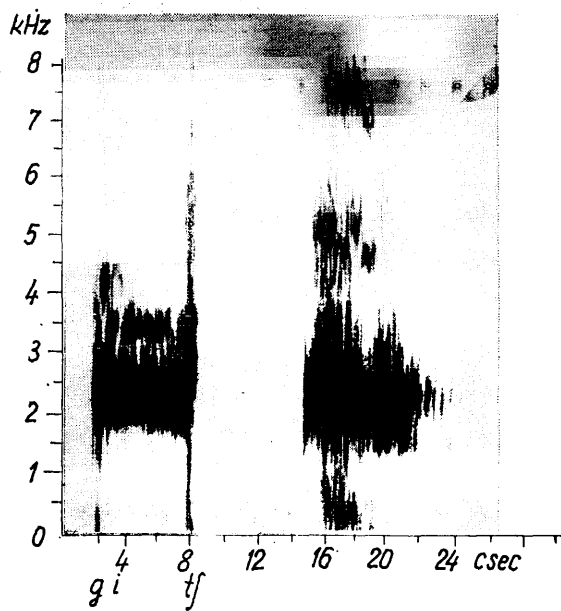

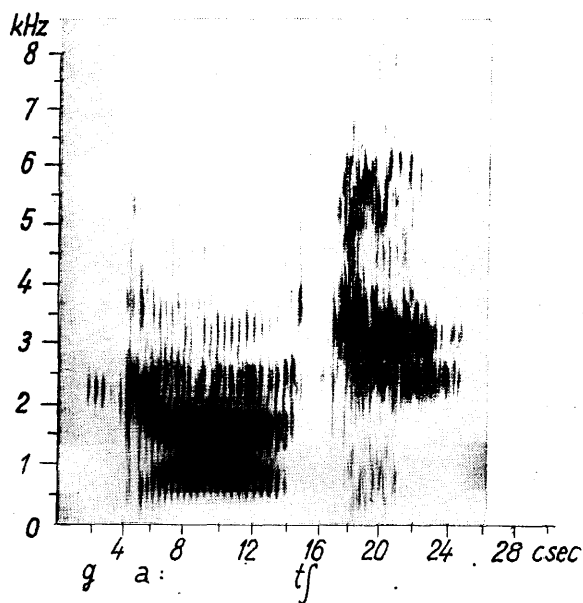
111. ábra

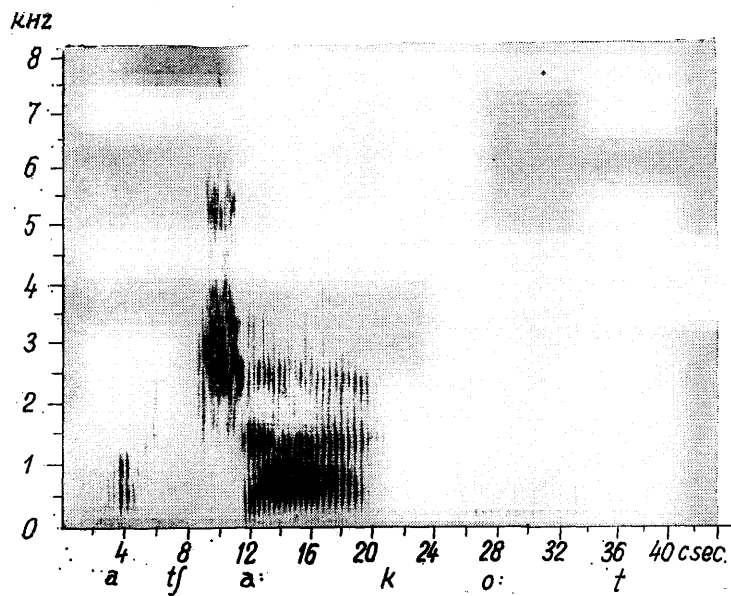
112. ábra

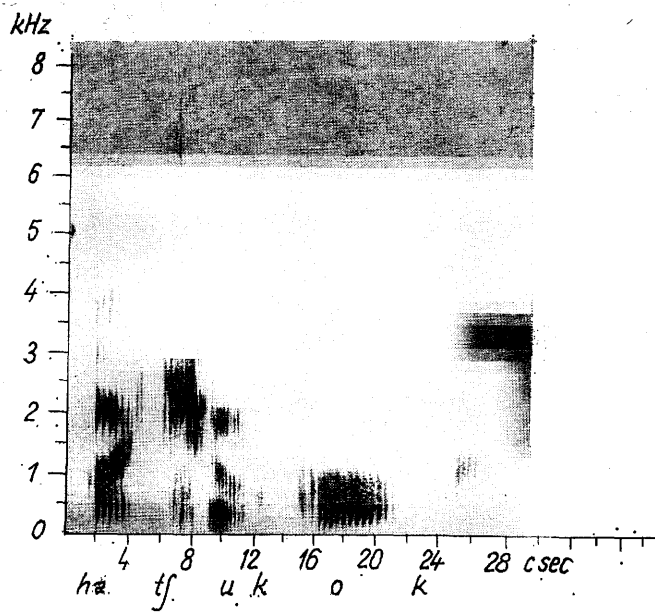
113. ábra

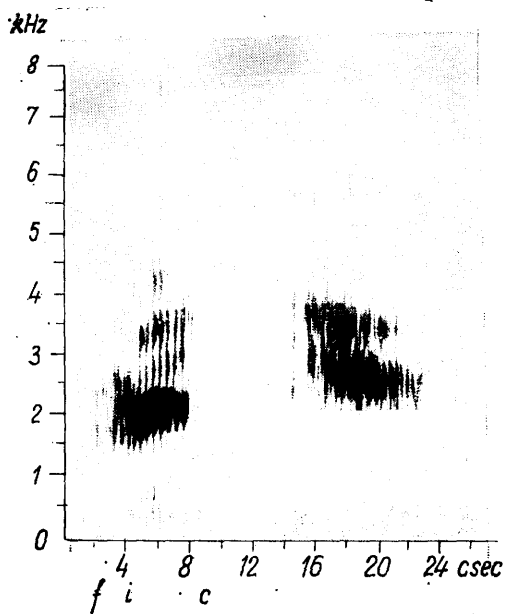
114. ábra

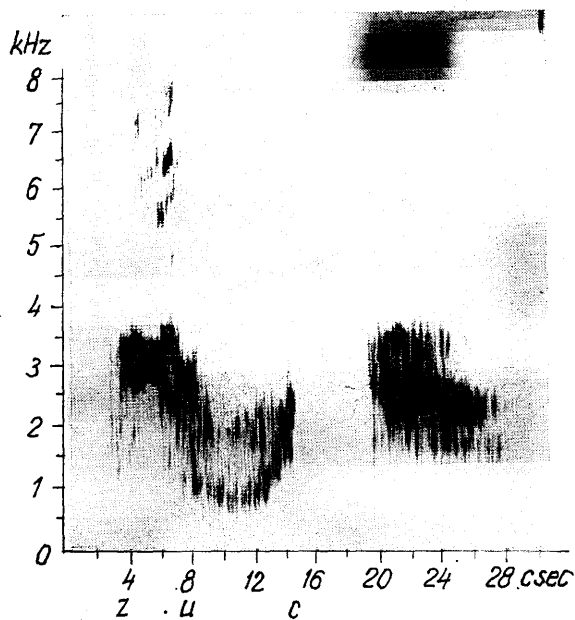
115. ábra

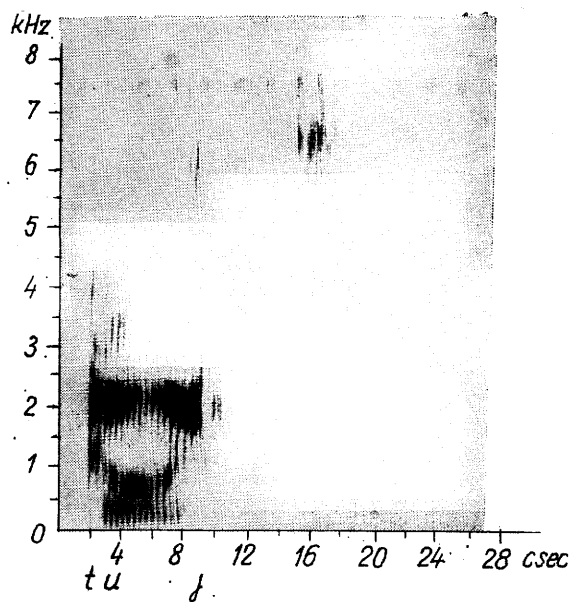
116. ábra

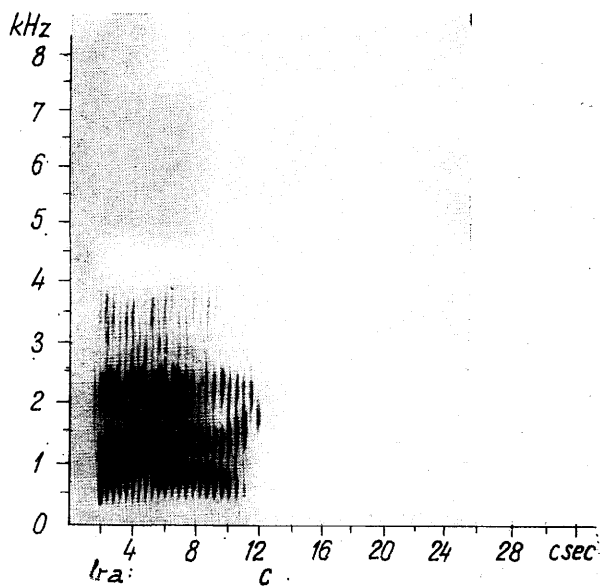
117. ábra

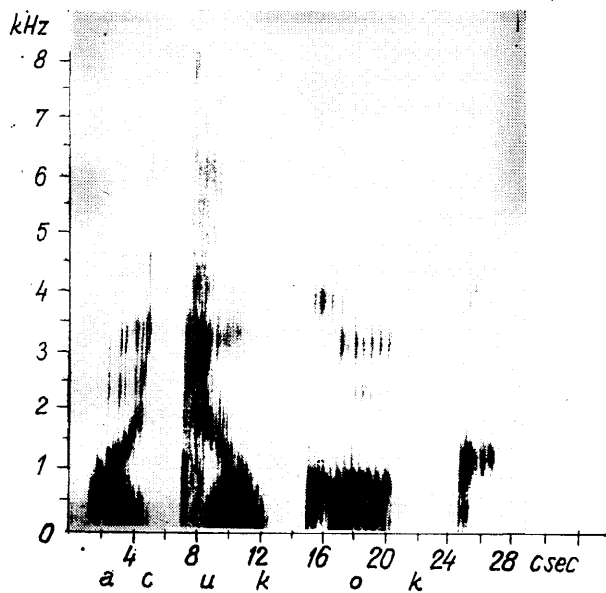
118. ábra

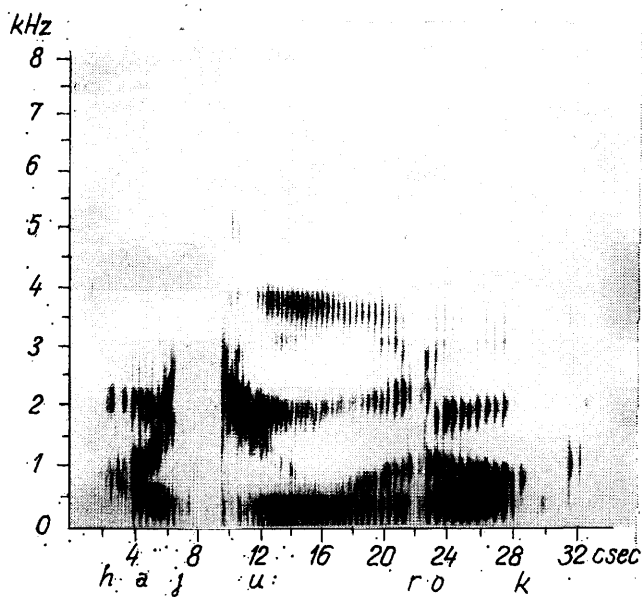
119. ábra

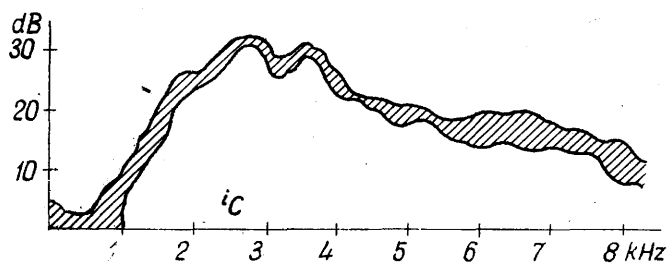
120. ábra

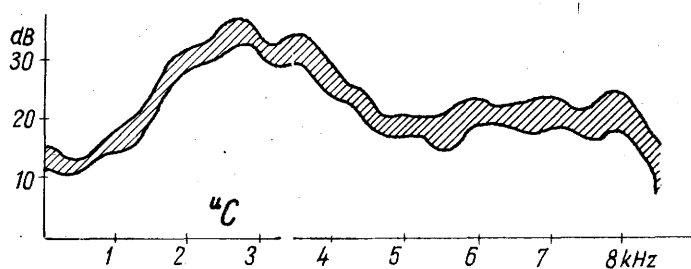
121. ábra

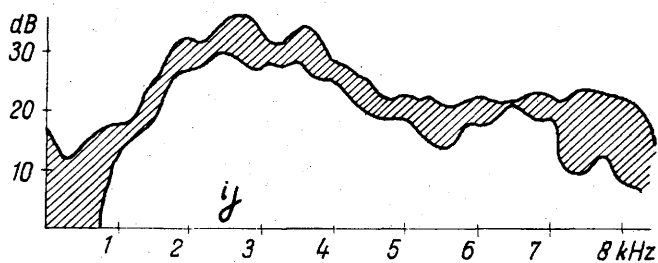
122. ábra

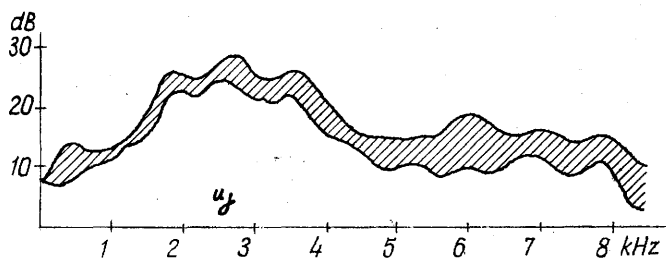
123. ábra

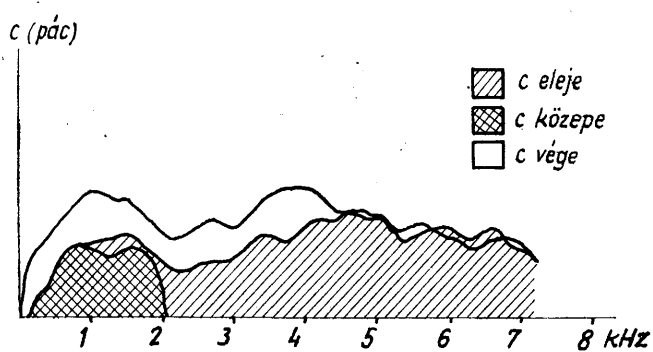
124. ábra

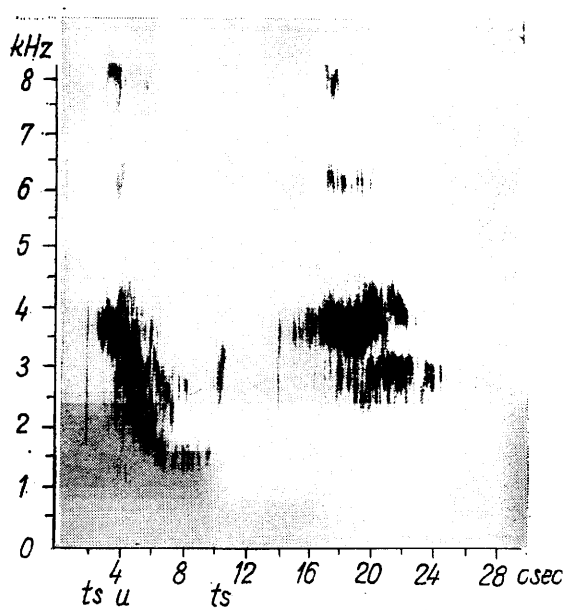
125. ábra

126. ábra

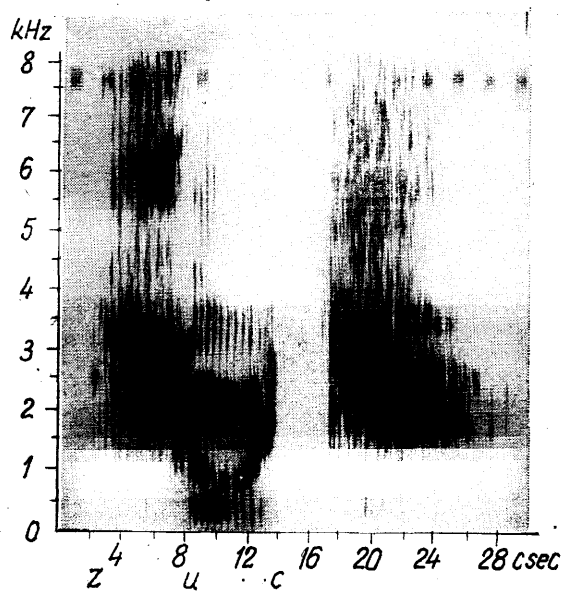

127. ábra

128. ábra

129. ábra

A köznyelvi magyar ejtésnorma felé

I. A norma

II. Az ajakartikuláció

I. „A konferencia sürgősnek látja a köznyelvi norma megállapítását . . .” Ezzel kezdődik az Egerben rendezett kiejtési konferencia első számú határozatának legelső mondata (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, [a továbbiakban EKA] 259). A konferencia anyagában úgyszólván egyetlen előadás sem akad, amely ne tartaná sürgetőnek és elsőrangú fontosságúnak a kiejtés gondozását, sőt már maga a tanácskozás létrejötte is sorozatos, aggóató megnyilatkozások eredménye, amelyek végső soron Kodály Zoltán nyelvapoló tevékenységére mennek vissza. Ezeket a kezdeményeket azonban DEME LÁSZLÓ maga méri föl, amikor hatalmas átfogó képben tekinti át a magyar köznyelvi kiejtéssel kapcsolatos problémákat, s mintegy programot is ad az elvégzendő feladatokra vonatkozólag (DEME, Kiejtésünk vitatott kérdései, EKA, 23–58). És azóta ismét kezünkben van egy, a tapasztalati tényeket fölmérő alapos dolgozat, amely szintén súlyosnak láttatja a helyzetet (WACHA, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967).

Egyetlen megnyilatkozás nem hangzik el a konferencián, amely azt jelesené ki, hogy a köznyelvi kiejtés a helyes irányban fejlődik, „javul”. Csaknem mindegyik előadás illetve korreferátum hangsúlyozza annak szükségét, hogy meg kell teremtnie a kiejtés normájának.

Többen tesznek javaslatokat, miképp lehetne ezt az ejtésnormát létrehozni (pl. DEME: i. m.; ELEKFI, Javaslat egy kiejtési szótár megtervezésére, EKA, 194–8).

Részben ennek és a korábbi sürgetéseknek, másfelől meg a technikai fejlődésnek (l. FÓNAGY, A beszéd mérése és érzékelése [új eszközök, új módszerek a fonetikában]. NyIOK XXIV [1967]: 59–91) tudható be, hogy több olyan vizsgálat indult meg és fejeződött be, amelynek, ha nem kizárólagosan is, de egyik föltétlen lényeges célkitűzése éppen ennek a normának a mérésekkel végzett vizsgálatok alapján történő meghatározása volt. Mondhatjuk, hogy a magyar beszédhangok akusztikai szempontból — a viszonyaink között adott lehetőségek mai állása szerint — fel vannak dolgozva (l. TARNÓCZY, A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete. Budapest, 1941; MAGDICS, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NyTudÉrt. 49 (1965); FÓNAGY—SZENDE, Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe. NyK LXXI [1969]. Legutóbb a prozódiai hangtulajdonságok vizsgálatában történt jelentős lépés (FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama. Budapest, 1968., ELEKFI LÁSZLÓ munkálatai), nem is szólva az eredményeket a pedagógiai gyakorlat számára hozzáférhetővé tevő művekről, mint amilyenek a legújabb gimnáziumi tankönyvek, vagy FISCHER SÁNDOR munkája (A beszéd művésze. Gondolat, 1966).

Magukban a kutatásokban egyre nyilvánvalóbb az egzaktuság felé való természetes fejlődés és törekvés (l. FÓNAGY, Utószó. LAZICZIUS, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963, különösen 193–9). A jelenség alapos ismeretének fogalma már a fonetikában is a mérési eredményeken alapuló leírást foglalja magában, és egyre kevésbé a megfigyelést, mivel egyedül az előbbi teszi lehetővé a kutatóegyeniségtől leginkább független, objektív eredmények megállapítását, és emellett szól a megismételhetőség és a biztonságosabb ellenőrzésnek lehetősége is. Különösképpen lényegesnek tetszik ennek az elvnek követése akkor, ha éppen normatívákat szeretnénk meghatározni, még az esetben is, ha egyébként vizsgálódásaink tárgya nem kizárólag azokra vonatkozik.

2. A nyelv egyszerre társadalmi meghatározottságú és individuálisan megnyilatkozó jelenség, amelynek természetszerűleg egyéni jellegéhez is sorolódik a két vagy több, a nyelvi kommunikációs folyamatban részvevő ember tevékenységének a gondolatközlés fiziológiai-fizikai megvalósítását a vétel-értelmezéssel változó koordinációja. Az egyén nyelvi tevékenységét a nyelv társadalmi meghatározottságát adó tényezők írják elő, amelyek viszont az egyének nyelvi tevékenységének következményei és függvényei.

A társadalmi meghatározottság és az individuális megnyilatkozás aspektusának találkozáspontja a nyelvi norma. A nyelvi norma körébe tartozik ennek értelmében minden, ami egyszerre mindkét aspektust érinti, és gyakorlatilag csak azt lehet kívülállónak tekinteni, ami vagy kizárólag individuális, bár nyelviileg értelmezhető (a beszédtevékenység bizonyos, pl. olyan perifériális jelenségei, mint amilyenek a különösen erős érzelmi indíttatású nyelvi megnyilatkozások, valamint a beszéd rész-elemeinek olyan, csak az egyént jellemző, mégis informatív tartalommal bíró specifikumai, mint a hangfékvés, a fonémák variáns-alakításának egyénenként eltérő, de önmagukban rendszerszerű jellemzői stb.), vagy pedig csak társadalmiak, mint amilyen a nyelvhasználat ténye, funkciója, a nyelv története stb. Tágabb értelemben normának nevezzük tehát azokat a mentális, fiziológiai és fizikai tényezőket, amelyek egy adott, létrehozott és/vagy vett nyelvi jelenség formai egyértelműségét biztosítják.

Mentális síkon ezek a nyelvi rendszer olyan speciális szabályai, amelyek nem logikai elemeket tartalmaznak (ilyen pl. a közlemény fonológiai frázisokra való tagolásának szabálya, amely eredetileg a lélegzetvétel ritmusának rávetülése a grammatikai szisztéma logikai szabályaira); fiziológiai szinten a beszédtevékenységben részvevő szervek működésének kétféleképpen (a mentális felől, és természetszerűleg az anatómiai adottságok, ill. fiziológiai működéskészség felől) meghatározott törvényszerűségei, fizikailag pedig a közlőtől materiális értelemben már függetlenné vált közlemény akusztikai jegyének összessége, illetőleg az ehhez viszonyítva másodlagos megvalósulási formák (mint pl. az írás) e formáknak megfelelő, anyagszerűségükben különféleképp determinált szabályai.

A mentálislól a fizikai felé haladva mind nagyobb súllyal esik latba a nem tisztán nyelvi természetű meghatározottság, ami sajátos kölcsönhatást hoz létre a három sík között: a nem nyelvi tényezők jelentőségének növekedésével fokozott mértékben ütközik ugyan ki a megfelelő szint nem nyelvi összetevőjének anyagszerűsége, de ezzel együtt növekszik az előző sík felőli

determináció mértéke. A beszédhangok képzésének esete tipikus példája ennek a kétirányú meghatározottságnak, amennyiben a fonológiai rendszerben kifejezésre jutó, a mentális síkon adott törvényszerűségek végső fokon fiziológiai tevékenység tükröződése folytán jöttek létre, és ugyanakkor e rendszer elemeinek realizációja ismét fiziológiai ténykedést és fizikai tényt jelent.

A beszédhang (fonéma, szegmentum) mentális síkon mindig egy és ugyanaz; hangészleléstani kísérletek azt bizonyítják, hogy akusztikailag, a kísérletek céljából nem „helyesen rekonstruált” beszédhangokat a kísérleti személyek csak egyik vagy csak másik fonémával azonosítják, akkor is, ha azok a képzés tekintetében közelálló két hang (pl. /t/ és /d/) közös tulajdonságait hordozzák, és soha nem egy a fonémarendszerből hiányzó, fiziológiai – fizikai értelemben lehetséges, de a fonémarendszerben meg nem levő hanggal – ugyanezt támasztják alá a jövevényszavakban bekövetkező hanghelyettesítések (vö. FRY, *Mode de perception des sons du langage: Phonétique et Phonation*. Párizs, 1966, Masson et Cie, 203–5). A kísérlet ebben a vonatkozásban egyik legfontosabb tanulsága az, hogy bár a fonéma diszkrét eleme a nyelvi rendszernek, a beszélő és a hallgató számára nincs kizárva annak lehetősége, hogy az adott fonéma akusztikai összetevőin olyan módosításokat produkáljon, illetve fogadjon el, amelyek bizonyos határokon belül eltérést jelentenek a realizáció egyes eseteiben. Ezek az esetek, mint aktuális jelenségek semmi esetre sem a mentális felől meghatározottak, hanem a fiziológiai tevékenységből fakadnak; természetszerűleg e különbözőség folytán nemcsak a variánsok rendszere jön létre, (amely eredetileg szintén lényegében „fonemizálódó esetlegesség”) hanem bekövetkezhetik az is, hogy ezek a fiziológiai természetű módosulások „értelmeződnek”, vagyis visszahatás történik a mentális síkra, azaz ami korábban tisztán fiziológiai volt, az most nyelviileg „értelmezetté” válik, funkciót kap, beépül a rendszerbe, s annak teljes értékű eleme lesz. Ezzel lényegében a fonémarendszer kialakulására vonatkozólag feltételezett folyamat ismétlődik meg. Itt pedig a rendszer bővülésének egyik leglényegesebb forrásánál vagyunk, amely hasonlíthatatlan gazdagodási lehetőséget biztosít a nyelvnek. Többek között ezért és ebben az értelemben kell elsődlegesnek tekintenünk az oralitást.

A fiziológiai megvalósításból, különbözőségeiből azonban nem minden esetben származik új nyelvi elem. De ha igen, a folyamat elindítója az, hogy a fonémát érintetlenül hagyó, a beszédben, egyazon beszélőnél is minden egyes esetben változó esetlegességeknek se szeri se száma; a beszédhang változása ennek ellenére nem következik be mindaddig, amíg ezek az esetlegességek egy (pl. artikulációs) pont körül el nem kezdenek akkumulálódni, amikor tehát bizonyos ejtéssajátságok azonossága föl nem gyülemlik, és az egyenkint megvalósított beszédhangok sokaságában nem ér el viszonylagosan nagy átlagot. Az állapot bekövetkeztével megtörtént a beszédhang – Kodály Zoltán terminusával élve – „romlása” (l. WACHA: i. m. 1967, 3; a romlás fogalmára vonatkozólag l. DEME, Kiejtésünk vitatott kérdései. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 32 és köv.). A folyamat lezáródása, vagyis a változatok statisztikai arányának megállapodása (FÓNAGY, Hangváltozás és hangváltakozás, ÁNYT V, 123–153) – az érintett beszédhang megváltozása. (FÓNAGY IVÁN példákkal dokumentálja ezt a folyamatot, l. FÓNAGY, Hangváltakozás és hangváltozás, i. h.) Az egyes beszédhangok az imént emlékeztetőül változásai mindig az adott, elemeiben azonos fizikai-akusztikai komponenseket

különbözőképpen variáló hangrendszeren belül folynak le, mégpedig abban az értelemben, hogy a rendszer egyik tagjának megváltozása az egész rendszer és az egész hanganyag jellegére és minőségi mutatóinak egy részére is legalább egy vagy több szempontból (pl. az egyes hangok gyakorisága, „megterheltsége”, további változások indukálódása, a nyelv hangzása stb.) kihat (l. DEME, A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája, MNyTK. 13, 320 és BÁRCZI, A nyelvi változások mibenléte: BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 10; CHOMSKY—HALLE, The sound pattern of English. Harper & Row, New York, 1968, 249—52 szerint minden egyes nyelvi változás az egész rendszer megszűnése és újrateremtődése). Egy példával illusztrálva: amikor tehát Wacha Imre az [r] és az [l] „romlását” tapasztalta (vö. WACHA: i. m. 9) valójában az történik, hogy a művelt és tudatos zsűriző a két beszédhang ejtésében sorozatosan az ő rendszerének megfelelő elemétől eltérő sajátosságokat észlel, nevezetesen az [r]-ben a perdületek lazulását, az [l]-nél a palatalizálódást. (A budapesti köznyelvi [l]-ről van szó, tehát nem a pl. a palóc nyelvjárási [l']-ről, l. LAZICZIUS, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 63.) A két jelenség összefüggése világos: vagy az következett be, hogy az /r/, mint fonéma, amely fonetikai megvalósulásában a nyelv szegélyével képzett hang, közel került az /l/-hez, s az [l] — a könnyebb azonosíthatóság végett — bizonyos helyzetben palatalizálódni kezdett, hogy több ejtésmozzanathan különbözzék a „megromlott” illetőleg megváltozóban levő [r]-től, vagy fordítva, az [l] palatalizálódásával nem volt szükség az [r] több perdüléssel való elhatárolására az [l]-től, minthogy a palatalizált/nem palatalizált oppozíció önmagában is biztosította a két fonéma egyértelmű megkülönböztethetőségét (az előbbi föltevés látszik valószínűbbnek, mivel az [l] palatalizálódását csak bizonyos hanghelyzetben, főleg az [l:] esetében figyelhetjük meg).

Az egyik beszédhang megváltozása maga után vonta a másik beszédhang bizonyos ejtésbeli sajátosságának módosulását. (Ebben az értelemben mellesleg voltaképpen csak az [r] esetében beszélhetünk „romlásról”, minthogy az [l] palatalizálódása olyan módosulás, ami az /l/ nyelvi funkciójának ellátását van hivatva biztosítani.) A rendszer elemének változása éreztette hatását a rendszer egészére nézve, hiszen számolnunk kell még azzal a változással is, amely az [r] előtt és után álló hang és az [r] közötti hangátmenetet érinti, mióta a különböző hangészleléstani kísérletekből tudjuk, hogy mekkora szerepet játszik az egyes fonémák szempontjából a hangok hangfolyamatban megmutatkozó átfedése (l. A. M. LIEBERMANN, P. DELATTRE, F. S. COOPER, The role of consonant-vowel transitions in the perception of the stop and nasal consonants. Psych. Mon. 68, 1954, 1—13; D. B. FRY, i. m. 203). A WACHA IMRE által említett jelenségen kívül az olyan hangátvetések, hangcserék, mint a *kalarábé* — *karalábé*, nyelvjárási *létra* — *rétla* stb. is azt bizonyítják, hogy a magyarban az [r] és az [l] korrelatív párok, amelyek korrelatív viszonya az ejtés megváltozásában is jelentkezik. Alighanem feltételeznünk kell, hogy a beszédhangok rendszerét számos ilyen korrelatív viszony szövi át, és az sem lehetetlen, hogy az egyes beszédhangokat a rendszer összes többi elemével (nagyobb, kisebb, illetve elhanyagolhatóan csekély mértékben) ilyen kapcsolat köti össze. Föltétlen emellett szól az, hogy egyetlen beszédhangnak más és más módon több korrelatív párja is lehet (pl. az [l]-nek az [n], pl. *sül/sün*, vö. BÁRCZI, Szófsz,

277), továbbá, hogy a nyelvi rendszer egyéb szférákban tapasztalt alakulásai általában is sorozatszerűek (pl. a helyhatározói mellé az időhatározói hármasság kifejlődése). Ennek fölmérése egyelőre további kutatások tárgya ugyan, de a pusztá élményszerű tapasztalatok is amellett szólnak, hogy valamely meghatározó jegy középpontba állításával olyan sorozatokat írjunk fel, amelyekben a tagok egymásközi viszonya mennyiségileg definiált, másfelől, hogy amikor az egyes beszédhangok normáit keressük, nem ragadhatjuk ki ezeket a beszédhangok rendszerének egységéből, hanem tekintetbe kell vennünk a köztük földeríthető ilyen jellegű összefüggéseket is.

Amennyiben tehát az ejtésnorma az egyes beszédhangok legegységesebb ejtészaváltozására is kiterjed, minthogy az adott aktualizációban közvetve a beszédhang megváltozásának csírája rejlik, ami — a jelenség hatósugarának csökkenésével — a hangrendszer állagára is kihatással van, a norma a rendszer alakulásának is fontos irányító elve.

A norma ezenkívül társadalmi szükségszerűség, olyan értelemben, ahogy a filozófiai etikai normák azok. Elképzelhetetlen lett volna és lenne a nyelvművelés, vagy bármi olyan a nyelvvel kapcsolatos tevékenység, ami a nyelv használójára a tevékenységet irányító spontaneitáson túl hat, ha nem állna rendelkezésre megfelelő korrekciós elv és rendszer. Hangsúlyozottan a visszacsatolás elve szerint működő helyesbítő rendszerről van szó, nem pedig tevékenységet meghatározó mechanizmusról, a norma ugyanis eleve föltételezi azt a szilárd, pontos programból, szigorúan körvonalazott algoritmusokból álló szabályrendszert, amelynek funkcionálása létrehozza a nyelvi jelenséget fizikai valóságában és a kommunikációt magát, s amelynek funkción kívül helyezése ugyanezeket megszünteti, tehát amely egy grammatikai, lexikális, fonológiai szféra sorrendjében a közlemény létrehozását végzi, vö. CHOMSKY — HALLE: i. m., különösen 15 — 59; szemben a normával, amely mint helyesbítő eljárás: 1. jelenség mivoltában függ az iménti rendszer létezésétől és funkcionálásától, 2. annak alá van rendelve, ahogy pl. a fonémának a variáns, 3. pusztán koordinálja a nyelvi rendszer előírásait a tevékenységre hatással levő, de nem a nyelvi rendszerben előírt, azon kívül álló, attól független befolyásoló tényezőkkel. A norma, ez a *koordinációs elv* az összhangba hozandó tényezők alakulásának megfelelően változik, s ez az értelmezése oldja fel azt az ellentétet, amely a norma előírás-jellegében (tétélező, merev minta, amely végső értelme szerint minden változásnak ellenszegül) — rejlik.

A norma bennünk él, állandóan érvényesítjük, és állandóan megsértjük, mégpedig specifikusan, és ez biztosítja a normák megsértésének informatív szerepét (megszegésükkel a nyelvet használó egyén valamilyen tekintetben minősíti önmagát vagy közleményét). A norma be nem tartása törekvés a funkcionáló rendszer megbontására, és ezzel funkcióképességének valamilyen irányban való zavarására; a norma meg nem szegése törekvés e rendszer fejlődésének megakadályozására, azaz új funkciók egyszerű kirekesztésére. A dilemmát a norma alakulásának szabadsága oldhatja csak fel.

Az analógia a filozófiai etika normáival kifogástalannak tetszik:

„Amennyiben a normatív etika természettudományosan mérhető vagy megfigyelhető tényekkel való elméleti műveletekre korlátozódik, nem hathat el etikai normák megalapozásáig, mivel teljes az egység afelől, hogy abból,

ami van, arra, aminek lennie kell, nem lehet kényszerítő erejű következtetést levonni.” (H. DELIUS, *Die Methodik philosophischer Ethik*. Diemer—Frenzel, Philosophie, Fischer Bücherei, Frankfurt—Hamburg, 1961, 90). A nyelvi normák tehát, amelyekre társadalmiságuk tekintetében ez és csakis ez áll, — némi iróniával — olyan kötelező előírások, amelyeket nem szabad maradéktalanul betartani.

Az eddigiek szerint a nyelvi norma tehát mind a nyelvi rendszerben elfoglalt helye szerint, mind pedig társadalmi szempontból határterületen elhelyezkedő jelenség. Kizárólag azonos nembeli (gattungsmässig) egységekre vonatkozik, vagyis minden egyes nyelvi tényező (a jeltől a legbonyolultabb szuperjelig) területén külön normák érvényesek (ami természetszerűleg nem zárja ki ezeknek a külön területeken érvényes külön normáknak egyneműségét), de a hatásköre alá eső elemeket — és ezt külön hangsúlyozni kell — nem kizárólag izolált különvalóságukban érinti, mert ez az elemek egymásközi aktív kapcsolata miatt nem volna adekvát (a norma-szintek kérdése végképp annyira kidolgozatlan, hogy lehetetlenség volna egyebet mondani e közös tulajdonságokról). A norma koordináló elv.

Az egyes területeken érvényes normáknak tehát tekintettel arra, hogy minden egyes területen más természetű, és más értelemben determinált jelenségeket hangolnak össze, illetve megfordítva: determinációjuk jellegének megfelelően más és más elemet kapcsolnak össze, más és más, nem a nyelvi rendszerben foglalt tényezővel, eleve más értelmük van, természetszerűleg épp azért, mert a koordinálandó tényezők nembelileg eltérnek. A beszédhangrendszer normáinak is olyan specifikumai vannak, amelyek egyetlen más területre sem érvényesek tovább, leszámítva a normáknak azokat a közös, általános meghatározóit, amelyek, tárgyiátlanul, mind-egyikben hatnak.

A norma a beszédhangok képzésében a fonéma, a hangfolyamat mentális síkon adott jellemzői és a fiziológiai adottságok között koordinál. Normatívnak, norma szerintinek tekintendő az a beszédhangképző tevékenység, amelyben az illető hangfolyamat-rész képzését végző, a képzésben részvevő valamennyi szerv működése optimális. Optimálisnak nevezzük a szerv tevékenységét akkor, ha 1. a szerv ép és működésképes, 2. az innerváció tökéletes, 3. a szerv működését irányító és végző izmok és egyéb részvevők funkciójukban mechanikusan és semmilyen más módon gátolva nincsenek, 4. ezek az eredeti (nem beszédhangot létrehozó) funkciójuknak megfelelő intenzitású munkavégzésre képesek vagy ilyen munkavégzést folytatnak, 5. ha a szervek egymásközi automatikus és/vagy tudatos működésbeli harmóniája zavartalan.

A norma szerinti nem azonos az átlaggal. Az egy adott jelenségre vonatkozó norma nem függ az adott jelenség tényleges realizációjának szórásától. Tegyük fel ugyanis, hogy egy normatív [a] beszédhang az összes megvalósuló [a] között 18,5 vagy 39,2 százalék, ennyi esetben valósul meg „tisztn” ez a beszédhang. Emellett van 81,5 vagy 60,8 százalék egyéb lehetséges ejtés. Ezek azonban önmagukban szintén nem lesznek egyneműek, hanem a normától legföljebb bizonyos hányad szerint specifikus, de nem egyöntetű eltéréseket mutatnak. Ha pedig az átlag másik értelmét vesszük tekintetbe, amelyhez ti. úgy jutunk, ha valamennyi megvalósulás egyes jellemző adatait átlagoljuk külön-külön, akkor az eltérés onnan adódik, hogy az átlag-

számításkor nyilvánvalóan és egyértelműen nem normatív adatokat is számításba kell vennünk.

Az átlag átnyúlik a norma fölött: a váltakozás, módosulás állapotába hozhatja a fonémát, ami a nyelvi rendszeren belüli változáshoz vezet, s a változás új normát hoz létre. A norma pedig igyekszik érvényre jutni az átlaggal szemben.

Az alább következő tanulmány egyik törekvése, hogy az egri konferencián elhangzottak jegyében enyhítsen azon a szükségén, amely kiejtésünk problémáinak megoldását — éppen a kellő számú és alaposságú leírások hiányában — gátolja. A vizsgálódások egy, a magyar fonetikai irodalom szerint eddig nem alkalmazott metódust választottak ki: kutatófilm mérésekkel történő feldolgozását. Tárgyuk a beszédtevékenység fiziológiai síkjának egyik része, az ajkak szerepének fölmérése, középpontjukban pedig a beszédhang, különösképpen a magánhangzó áll.

3. A Nyelvtudományi Intézetben 1966-ban fölmerült annak lehetősége, hogy a Fonetikai Osztály laboratóriumában tárolt filmanyagot egy újabb, olyan hangos normálfilmmel egészítsük ki, amely az ajak a beszédben való szerepének fölmérését teszi lehetővé. Az MTA Műszerügyi Szolgálat Kutatófilm Osztálya vállalkozott a film elkészítésére.¹ A felvételekre a Nyelvtudományi Intézet stúdiósobájában, egy a tökéletesebb hangfelvételek érdekében faburkolattal és visszhangtompító felületekkel kipárnázott, speciálisan tervezett szobában (Budapest, V., Szalay u. 10—14. 2. em. 67) került sor. A vágási munkák a Pannónia laboratóriumában készültek. Az első felvétel időpontja 1967. 7. 17. A második felvétel időpontja 1967. 11. 14.

A film átadásának határideje 1967. 12. 31.

Az átadás időpontja 1968. 3. 4.

Megrendelési száma 6701

A felvételekhez használt felvevőgép típusa Auri Blimp.

A hangfelvételekhez használt magnetofon típusa Perfectone (1 sáv, 19 cm/sec).

A felhasznált filmanyag hossza 80 m, típusa ORWO Nr. 20, szélessége 16 mm.

A felvételek folyamán alkalmazott megvilágítás mértéke 5,6 és ideje 1/50 sec.

A felvétel közben a kísérleti személy egy külön erre a célra épített, íróasztalon elhelyezett állvány előtt ült. Az állvány három része biztosította 1. a felvevőgép elhelyezését 2. a kísérleti személy megvilágítását és 3. a kísérleti személy elhelyezkedését; egy nem egészen másfél cm vastagságú deszkalapra volt a filmfelvevőgép számára fölerősítve a 11 × 29 × 59 cm-es tartólap; ennek legrövidebb oldalára merőlegesen állt egy két párhuzamos lemezből összeépített állványrész, amelynek a közepén négyzet alakú kivágás volt, hogy a kamera átlásson rajta; a kísérleti személy felé eső oldal alumíniumfóliával volt bevonva, amely az ugyanerről a felületről négy 100 wattos, alumíniumfóliával árnyékolt égőből érkező fénysugarakat szórta szét (50 × 52 cm, a nyílás méretei 20 × 23 cm); ettől 40 cm-re az előbbivel párhuzamos felülettel volt a deszkalapra applikálva a négy falemezből összerótt „homloktámasztó”, amely mintegy tartotta a kísérleti személy fejét. A kísérleti személy az említett íróasztalnál ült, homlokát a tartólécnek támasztotta, amelyek közül a felső keresztlécen

¹ Ilyen természetű kutatófilmet (hangosfilm) korábban nem készítettek. Jórészt ennek a körülménynek tudható be, hogy a labiális artikuláció vizsgálatának célját szolgáló film létrehozása számos nehézséggel járt, a határidőt el kellett halasztani, s hogy az első változat végül is nem bizonyult használhatónak, a felvételt meg kellett ismételni.

enyhe bemélyedés volt; ide illeszkedett az ornyereg. Ezzel a beállítással biztosítani lehetett, hogy a kísérleti személy feje a felvétel folyamán ne mozduljon el; a tartólécék közé függőlegesen kifeszített két hajszáldrót, amelyek egymástól 100 mm-re voltak, lehetővé tette, hogy a filmkockákon pontosan meg tudjuk határozni az ajakméreteket. Mivel a négy égőn kívül két további világítótestet irányítottunk a kísérleti személyre, a sokoldalú megvilágítás következtében a drótszálak nem árnyékolták az arcot.

Mind a kép-, mind a hangfelvétel technikáját előzetes házi kísérlettel dolgoztuk ki és tökéletesítettük.

A vizsgálatok elsődleges célja az volt, hogy fényt derítsünk az egyes beszédhangok ajakartikulációjára. De nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ezek különféle hangkontextusban állnak, s hogy a hangkörnyezet különböző volta nem hagyja érintetlenül a beszédhangnak legalább némely akusztikai sajátosságát (l. FANT, *Acoustic theory of speech production with calibrations based on X-ray studies of Russian articulations*. 's Gravenhage, 1960; DELATTRE—LIBERMAN—COOPER, *Acoustic loci and transitional cues for consonants*, JASA, XXVII [1955], 769—73; MALÉCOT, *Acoustic cues for nasal consonants*, Language, XXXII [1956], 274—84, különösen 282—4). Ennek megfelelően olyan kísérleti szöveget állítottunk össze, amely legalább bizonyos kombinációs lehetőséget biztosít a hangkörnyezetek modellálására.

A 247 szót tartalmazó kísérleti szöveg egymástól független, egyszavas mondatokból tevődik össze, amelyek közül az első rész a magyar magánhangzókat tartalmazza az említett tényező figyelembevételével egy-, két- vagy három szótagos szavakban. A terjedelmi kötöttségek miatt a hangkörnyezet csak tipizálva kapott szerepet: a képzés helye szerint három csoportba osztottuk a mássalhangzókat, s ennek a három csoportnak a hang előtti és a hang utáni többszörös kombinációit hoztuk létre úgy, hogy a vizsgált beszédhang mindig a hangsúlyos szótagban volt. Néhány mássalhangzó vizsgálatára hasonló elv szerint ugyanígy előállítottunk megfelelő kombinációkat, ezúttal a labiális/illabiális környezet variációinak figyelembe vételével.

Annak megállapítására, milyen hatással van egy magánhangzóra a következő szótagbeli magánhangzó, tizenegy magánhangzót olyan szótagszintagmában, szóban helyeztünk el, amelynek valamennyi hangja megegyezett egymással, kivéve a második szótagbeli magánhangzót (pl. *kábít — kábán — kábul*). Ez utóbbi különben ugyanazon hangsorban először /í/, másodszor /á/, harmadszor /u/ volt, mivel azonban nem mindig akadt olyan szó, amelyre e három variáció létrehozható lett volna, némely esetben összetett szavakat vagy szókapcsolatokat kellett választani; így is előfordult, hogy egyszerűen az egyik magánhangzó hosszúságáról le kellett mondani.

Annak érdekében, hogy tisztázzuk, ha egyáltalán, hogyan hat a harmadik szótagbeli magánhangzó az első szótagban állóra, ugyanezen elv szerint létrehoztunk változatokat a harmadik szótagbeli magánhangzó megváltoztatásával, természetesen ez esetben is a magánhangzó-háromszög csúcsaival (pl. *tudósít — tudósát — tudós-út*). E téren a vizsgálat követelménye azonban meghaladta a módszer lehetőségeit.

Az említett elv szerint összeállított listán hézagok maradtak olyan esetekben, amikor a megfelelő hangkapcsolat hiányzott (különösképpen /ű/-nél); ha az Értelmező Szótár szerint nem akadt szó egy bizonyos hangkapcsolatra, akkor ezt úgy vettük, hogy az ugyan valóban nincs meg a magyarban, de mivel ugyanazok a fonémák külön-külön más hangkapcsolatokban előfordul-

nak, elvben nincs kirekesztve annak lehetősége, hogy a keresett és hiányzó kombináció létrejöjjön ha annak „fonológiai valószínűtlensége (phonological admissibility)” nem nagy, l. CHOMSKY—HALLE: i. m. 416—8), tehát mesterségesen megteremtsük (erre nem utolsósorban azért is jó okunk volt, mivel az állandóan szaporodó rövidítések folytán előálló betűszavak sorra gyarapítják a hangrendszeren belüli lehetséges változatok számát).

Az ejtés egyöntetűsége végett közöltük a kísérleti személlyel, hogy az elmondandó szöveg csupa egyszavas mondatot tartalmaz, s hogy nem felsorolásról van szó. A kísérleti személy figyelmének lankadása folytán, továbbá a szöveg gépelésének módja miatt (az egyes, vizsgálat tárgyává lett hangokat tartalmazó szavak külön oszlopokba voltak írva) elkerülhetetlen volt, hogy a sorozat utolsó tagjának hangereje csökkent, s a hanglejtés némelykor eltért a maradéktalanul egyöntetűtől. E hibák azonban igen ritkák voltak (inkább a szóanyag végefelé fordultak elő).

Felszólítottuk továbbá a kísérleti személyt, hogy a szavak mondat voltának megfelelőleg úgy is válassza el azokat egymástól, hogy mindig összezárja ajkait, s az új szónak ismét az ajkak szétnyitásával kezd hozzá (ebben a tekintetben az ejtés hibátlan volt, kivéve két ízben azt az esetet, amikor a szó kiejtésének megkezdése előtt még tartott a légzőfázis). Némi gondot okozott, hogy a kísérleti személy olvasta a szó-listát, tehát a megvilágító lap és az orrnyerget, a kísérleti személy fejét rögzítő állványrész között ferdén elhelyezett deszkalapra állított papírlapokat az egyes szakaszok befejezése után cserélni kellett. A csere mindig zavartalanul folyt, fennakadás nem volt, de előfordult, hogy a szó elhangzása közben még hallható maradt az előző szövegrészt tartalmazó papírlap halk zizzenése.

A lefényképezett szavak listája:

[a]	[á]	[e]	[é]
<i>akad</i>	<i>ágál</i>	<i>eke</i>	<i>ékel</i>
<i>adat</i>	<i>átad</i>	<i>Étel</i>	<i>étel</i>
<i>apa</i>	<i>ápol</i>	<i>epe</i>	<i>épít</i>
<i>kapa</i>	<i>kába</i>	<i>kepe</i>	<i>kép</i>
<i>tapad</i>	<i>tábor</i>	<i>teper</i>	<i>tép</i>
<i>papa</i>	<i>bábát</i>	<i>pepecs</i>	<i>pép</i>
<i>Katát</i>	<i>káté</i>	<i>ketrec</i>	<i>kétel</i>
<i>tatár</i>	<i>tátog</i>	<i>teű</i>	<i>tétel</i>
<i>batár</i>	<i>bátor</i>	<i>beteg</i>	<i>métely</i>
<i>kaktusz</i>	<i>káka</i>	<i>keki</i>	<i>kékül</i>
<i>dagad</i>	<i>tákol</i>	<i>teke</i>	<i>téka</i>
<i>pakol</i>	<i>bákom</i>	<i>beken</i>	<i>béka</i>
<i>papír</i>	<i>kábít</i>	<i>nem így</i>	<i>békít</i>
<i>pap-ár</i>	<i>kában</i>	<i>nem úgy</i>	<i>békát</i>
<i>Pap úr</i>	<i>kábul</i>	<i>nem úgy</i>	<i>bé kút</i>
[i]	[í]	[o]	[ó]
<i>ikon</i>	<i>iket</i>	<i>okos</i>	<i>ókor</i>
<i>ital</i>	<i>ítél</i>	<i>Ottó</i>	<i>ónos</i>
<i>Ibi</i>	<i>ímmel</i>	<i>omol</i>	<i>óbor</i>

<i>kiporol</i>	<i>kímél</i>	<i>kopó</i>	<i>kópé</i>
<i>tipor</i>	<i>tím</i>	<i>toporzékol</i>	<i>tópart</i>
<i>pípa</i>	<i>bíbor</i>	<i>popó</i>	<i>pópa</i>
<i>kitol</i>	<i>kínos</i>	<i>kotol</i>	<i>kódol</i>
<i>titán</i>	<i>dínom</i>	<i>totál</i>	<i>Tódor</i>
<i>bitó</i>	<i>mín</i>	<i>botol</i>	<i>pótol</i>
<i>kikel</i>	<i>kík</i>	<i>kokas</i>	<i>kókad</i>
<i>tík-tak</i>	<i>tík</i>	<i>toka</i>	<i>tóga</i>
<i>bika</i>	<i>mík</i>	<i>boka</i>	<i>bókol</i>
<i>kinyíl</i>	<i>nyílik</i>	<i>okát</i>	<i>pót í</i>
<i>kinyal</i>	<i>nyílás</i>	<i>okít</i>	<i>pót á</i>
<i>kinyúl</i>	<i>nyúl-út</i>	<i>okút</i>	<i>pót ú</i>
[ö]	[ó]	[u]	[ú]
<i>ökör</i>	<i>ók</i>	<i>ugat</i>	<i>úkat</i>
<i>ötöl</i>	<i>ót</i>	<i>utat</i>	<i>útál</i>
<i>öböl</i>	<i>ómet</i>	<i>uborka</i>	<i>úmat</i>
<i>köpés</i>	<i>kópor</i>	<i>kupa</i>	<i>kúp</i>
<i>töpörödik</i>	<i>tóból</i>	<i>tuba</i>	<i>Núbia</i>
<i>Böbe</i>	<i>böbeszédű</i>	<i>Buba</i>	<i>búbánat</i>
<i>köteg</i>	<i>kőtől</i>	<i>kutat</i>	<i>kútágas</i>
<i>dönög</i>	<i>tőtől</i>	<i>buta</i>	<i>bútol</i>
<i>pönög</i>	<i>bő tál</i>	<i>tutaj</i>	<i>núdistá</i>
<i>kőkény</i>	<i>kőkor</i>	<i>kuka</i>	<i>kúkkal</i>
<i>tőköt</i>	<i>bő kád</i>	<i>dugasz</i>	<i>DÚK</i>
<i>bőköd</i>	<i>tőkés</i>	<i>buga</i>	<i>búgás</i>
<i>öt í</i>		<i>butít</i>	<i>rútít</i>
<i>öt á</i>		<i>butát</i>	<i>rút át</i>
<i>öt ú</i>		<i>butul</i>	<i>rút út</i>
	[ü]	[ű]	
	<i>ük</i>	<i>üket</i>	
	<i>üdül</i>	<i>űdet</i>	
	<i>ümmög</i>	<i>űmet</i>	
	<i>gümő</i>	<i>KŰB</i>	
	<i>dübög</i>	<i>tűből</i>	
	<i>MŰM</i>	<i>műbőr</i>	
	<i>künn</i>	<i>kűt</i>	
	<i>büdös</i>	<i>műtőn</i>	
	<i>tütü</i>	<i>tűtől</i>	
	<i>küke</i>	<i>kűk</i>	
	<i>tüke</i>	<i>tűkön</i>	
	<i>bükkös</i>	<i>műket</i>	

telepít — *telepát* — *telep-út*
közelít — *közel át* — *közel út*

	<i>csupa í</i>	—	<i>csupa á</i>	—	<i>csupa ú</i>
	<i>tudósít</i>	—	<i>tudósát</i>	—	<i>tudós-út</i>
<i>papa</i>	<i>baba</i>		<i>mama</i>	<i>avas</i>	<i>szenved</i>
<i>pápa</i>	<i>bába</i>		<i>máma</i>	<i>evet</i>	<i>unva</i>
<i>pepecs</i>	<i>bébi</i>		<i>mementó</i>	<i>ivar</i>	<i>hamvad</i>
<i>pupák</i>	<i>Böbe</i>		<i>múmia</i>	<i>óvás</i>	
	<i>sás</i>		<i>nyanya</i>	<i>oszolj</i>	
	<i>sasok</i>		<i>tata</i>	<i>ászok</i>	
	<i>Sasék</i>		<i>ász</i>	<i>oszt</i>	
	<i>ásó</i>		<i>aszály</i>	<i>száj</i>	
	<i>ásás</i>		<i>eszes</i>	<i>szab</i>	

A vizsgálati eredményekhez egy kísérleti személyről készült felvételek mérései alapján jutottunk. Ezzel kapcsolatban nyomban fölmerül a kérdés, lehetséges-e egyáltalán egyetlen személy ejtését alapul venni egy adott nyelv-állapotban érvényesülő beszédhang-normák meghatározásához, és nem kellett volna-e több, esetleg száznál is több beszélőről készített felvételek mérési eredményeit átlagolni.

Mindenesetre a kísérleti személy(ek) kiválasztásának elve jórészt a normáról mondottakhoz kapcsolódik. Mivel a norma esetében világosan nem átlagról van szó, a kísérleti személy(ek) kijelölésekor sem az átlagos, hanem az optimális ejtésű közlő(ke)t kerestük. Nem állíthatjuk azonban, hogy az egész magyar nyelvterületen pusztán egyetlen normatív ejtésű beszélő van, illetve, hogy egyetlen beszélő ejtésében kizárólag a normának megfelelő és azt teljes egészében fedő beszédhangok fordulnak elő. Kétségtelen tény, hogy másfelől a normán belül is lehetségesek, bizonyos határokon innen, ingadozások, amelyeket figyelembe kell venni, s mindez megköveteli, hogy mégis átlagoljunk, tudniillik a normatívnak tekintett ejtés-módon belüli, egyszerű megnyilatkozások esetében.

Ez az átlagolás a tanulmány tárgyául szolgáló mért anyag esetében először is ezen a mért anyagon kívül következett be: BÁRCZI GÉZA elvét követve („Normákat mindenki megelégedésére nem lehet felállítani, a sok eltérő tájnyelvi ízlés, sőt egyéni ejtéssajátságok között igazságot tenni csak úgy lehet, ha minden egyes részletben a számos eltérő lehetőség közül az egyiket — a minden szempontból legmegfelelőbbet — kiválasztjuk, és a többit kirekesztjük.” BÁRCZI, A norma kialakításának és a zárt ë-zésnek néhány kérdése. EKA, 181) olyan beszélőt kerestünk, akinek ejtése tehát normatívnak tekinthető; bizonyos fiziológiai adottságai a vizsgálat természetének a legjobban megfelelnek (a vastagabb ajkak a felvételeken jobban körülhatárolhatóak, pontosabban mérhetőek, szemléletesebbek, ez különösen a bilabiálisok esetében volt lényeges szempont); kellő türelemmel rendelkezik, nem fáradékony (247 szót kellett elmondania egyhuzamban és hiba nélkül, mert minden tévesztés és a felvétel leállítása idő és anyagi veszteséget jelentett volna, s végső soron az egész felvétel megismétlését követelte volna meg, minthogy az abbahagyás utáni folytatás óhatatlanul azzal járt volna, hogy — pl. a hálózati feszültségingadozás folytán a berendezések egy része máshogy működik); a feladat intelligenciát, megfelelő gyakorlatot és koncentrációt igényelt.

A Színház és Filmművészeti Főiskola tanára, Montágh Imre kérésünknek megfelelően hosszú hetekig figyelte tanítványait, s az általa kifogástalan

ejtésűnek tartottak közül hármat kiválasztott. E három, akkor még főiskolai hallgatóval (Molnár Piroska, Császár Angéla, Kis István) felvételeket készítettünk, s ezeknek a felvételeknek alapján kértük meg közreműködésre Molnár Piroskát, azóta a Szegedi Nemzeti Színház művésznőjét.

Az anyagon belüli átlagolásnak felel meg az az eljárás, amely szerint az egyes beszédhangok vizsgálata folyamán nyert számszerű (milliméterekben kifejezett) mértékeket „normáltuk”, azaz egy állandó adatra, a száj alapméretére (l. lejjebb) vonatkoztattuk.

Ugyanezt jelenti, hogy a mérési eredmények egy része bizonyos mértékek kombinációja (az ajakkerekítés foka), tehát olyan eljárás eredménye, amely magában foglalja a viszonyítást, s ezáltal önmagától jelentékenyen kiküszöböli az egyedi specifikumokat.

Az egy kísérleti személy közreműködésével végzett vizsgálat mellett szólt az is, hogy így az anyag és a számszerű eredmények „élnek”, abban az értelemben, hogy mindennek pontos jelentése van, minden egyes adatnak egy adott hangfolyamat valóságos részjelensége felel meg, amely rekonstruálható, „életre hívható”, valóságosságában szemlélhető és megragadható.

Ezzel az eljárással egyértelműbb és könnyebb az anyag bemutatása.

A több kísérleti személlyel való vizsgálatnak komoly anyagi akadályai is lettek volna, s az a veszély is fennállt, hogy a feldolgozás a végtelenbe nyúlik.

Molnár Piroska² szívesen vállalt részt a vizsgálatokban, s intellektuális adottságai révén a maga részéről tökéletesen biztosította a vizsgálat eredményességét.

Ennek az említettek szerint elkészített, a folyamatos beszédet mérhetővé és egyben bemutathatóvá tevő hangos normálfilmek alkalmazási és feldolgozási lehetőségeit, egyben hasonló jellegű filmeknek használati lehetőségeit máris hangsúlyozva, az alábbiakban összegezhetjük:

1. mindenekelőtt természetesen lehetőséget ad a magyar beszéd tudományos igényű leírására, pontosabban az ajakartikuláció mértékének meghatározására, továbbá a hangátmenetek vizsgálatára, a beszédkörnyezet szerepének részbeni fölmérésére
2. hozzájárul egy általánosan érvényes artikulációs norma kialakításához
3. lehetővé teszi a helyes magyar kiejtés normáinak terjesztését
4. szerepet kaphat esetleg a beszédterápiai praxisban
5. alkalmazható mind magyar- mind idegenajkúak nyelvi oktatására
6. segédeszköze lehet a színésznevelésnek, amennyiben az különös fontosságot tulajdonít a helyes artikulációnak³

² Molnár Piroska 1945. október 1-én született Ózdon. Édesanyja Andrásy Viktória, székely származású, de csak fiatal korában élt Erdélyben, aztán a Felvidékre került, később Kúnágotán (Békés megye) telepedett le; édesapja palóc nyelvjárási területen élt egész életében.

Molnár Piroska születésétől ötéves koráig palóc nyelvterületen élt a Felvidéken, majd Kúnágotára került, tizenötől tizenhét éves koráig Szegeden volt, azután Budapestre jött.

Iskolái: általános iskola Kúnágotán, közgazdasági technikum Szegeden, majd a Színház és Filmművészeti Főiskola Budapesten. Franciát és oroszul tanult nyolc, illetve tíz évig. Közlése szerint kiejtése Kúnágotán alakult ki véglegesen.

Jelenleg a Szegedi Nemzeti Színház művésze, színésznő.

³ A film az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai laboratóriumában van elhelyezve, s a tanulmány megjelenése után az MTA Műszerügyi Szolgálatával kötött szerződés értelmében a két intézet együttes engedélyével más kutatóknak is rendelkezésére bocsátható.

4. A kísérleti fonetikának az ajkak szerepével foglalkozó része valósággal külön ágazattá nőtte ki magát, saját nevet is kapott. A labiográfia kialakulásában akkor kezdődött a szó szorosabb értelmében vett tudományos fázis, amikor az megszűnt viszonylag egyszerű, regulatív szempontoknak megfelelő megfigyelés lenni.

Mérés céljából először VON WILCZEWSKI készített labiográfot (Phonoposotische und phonotopische Untersuchungen, Vox LXIV [1922], azzal a céllal, hogy nyomára jusson az ajakhangok zöngésségének. Eljárásának lényegét — VON ESSEN rövid ismertetését megismételve (Allgemeine und angewandte Phonetik. Akademie Verlag, Berlin, 1953, 39) — úgy foglalhatjuk össze, hogy egy az emelő elvén alapuló készülék, amely a felső ajakhoz csatlakozik, az alsó ajaknak a felsőhöz viszonyított elmozdulását pálcikával követi, amelynek meghosszabbítása a kimográf hengerén rögzíti az ajkak elnyílását illetve záródását; ezeknek a jeleknek a rögzítésével egyidejűleg ugyanezen a hengeren a zöngét jelölő rezgések is megjelennek, s így pontosan meg lehet állapítani, hogy az ajakhang melyik fázisára esik a zöngéképzés mozzanata.

Ennek a végső soron E. A. MEYER ötletére visszamenő készüléknek tökéletesített változatát használta VON ESSEN (i. m. 53), azzal a módosítással, hogy az ő eszköze mindkét ajak mozgását követni tudja, s hogy az ajkak közt illesztékként szivacsgumit alkalmazott, amelyet súlyokkal hitelesített; ilyenformán meg tudta mérni az ajkak egymáshoz préselődésének mértékét is (GUTZMAN már 1901-ben végzett ilyen természetű megfigyeléseket: az egy-egy ajakhang képzésekor a korommal bekent ajkak közé illesztett papírosra a nyomok területe megmutatta, mennyire feszültek egymásnak az ajkak, l. GUTZMAN, Media und Tenuis, Monatschrift für Sprachheilkunde, 1901, 129., 193).

Egy a filmfelvétel technikájára emlékeztető eljárással CSISZTÓVICSNAK sikerült folyamatosan ábrázolnia az ajkak működését, mégpedig úgy, hogy megfelelően vetített fénysugarakkal követte az ajakszegélyek kontúrjainak mozgását az egyes beszédhangok képzése folyamán; a képek gyakorlatilag az ajaknyílás nagyságának változását mutatják időegységről időegységre. Az ajkak állását bizonyos beszédhangok képzése közben a fonetikai kézikönyvek, fonetika-tankönyvek — elsősorban a tájékoztatás céljából — rendszerint különféle ábrákon, fényképfelvételeken mutatják be (csaknem valamennyi terjedelmesebb munka, l. pl. HÁLA, Fonetické obrazy hlásek. Prága, 1960; SMALLEY, Manual of articulatory phonetics. New York, 1961, II, 312—13).

Különösen alapos és példamutatóan gondos ezek közül WÄNGLER munkája (Atlas deutscher Sprachlaute. Akademie Verlag, Berlin, 1961), amely egyszerre ad ugyanarról a képzésmozzanatról frontál- és profilfelvételeket, röntgenfelvételt és palatogramot; az egyes hangokat ábrázoló képkockákat mindig meghatározott hangfolyamatból vágta ki, tehát nem „mesterségesen ejtett”, hangfolyamattól független hangokat fényképezett. Felvételei számára az illető beszédhang akusztikai szempontból világos középső fázisát szemelte ki, amelyet egy artikulációs mozgásszakasz következményének fog fel, s a „beszédhangot meghatározó tényezőnek” nevez. Ez megragadható pillanattel felvételen, minthogy időtartama megengedi, hogy gondos kísérletezéssel el lehessen kapni (WÄNGLER: i. m. 14). Felvételei alapján méréseket azonban ő sem végez, célja az egyszerű illusztráció.

Mérésekkel (és akusztikai értelmezéssel összekapcsolt) mozgóképfilmes vizsgálatot a japánok végeztek (FUJIMURA, Bilabial stop and nasal consonants:

a motion picture study and its acoustical implications, *Journal of Speech and Hearing Research* [Washington], IV [1961], 233—47). A számszerű eredmények szerint a hangkörnyezetnek egyértelmű befolyása van a hang képzésére, az egyes beszédhangok ejtésének különbözősége minden esetben kifejezésre jut a száj méreteinek és alakjának változásában. FUJIMURA OSAMU szerint az ajkak rezonátoralkotó funkciójába beleszól a fogsorok állása is (szintén csak mint elvi lehetőséget említi, hogy azonos ajakméretek mellett a fogsor más felületet takarhat, s ennek megfelelően az akusztikai hatás is más), ami egyszerű tapasztalati tény, de ezt az ajkak előretüremkedése okozza, úgyhogy ennek a hatásnak a mértékét is kifejezhetjük a labializáció adataival. A japán szerző felvételei (másodpercenként 240 kép) lehetővé tették, hogy szonagram-felvételek segítségével mozzanatról mozzanatra követve az ejtést, akusztikailag is értelmezze az ajak tevékenységét.

Az elv részleges alkalmazásával találkozunk magyar viszonylatban már a harmincas évek elejéről. HEGEDÜS LAJOS mind a megfigyelés, mind a mérés céljából készített filmje tizenöt hangot, tizenöt magánhangzóval kezdődő szót, s egy hosszabb mondatot mutat, kizárólag szemből nézve. A sebesség megválasztásában igen jó lehetőségei voltak (60—80 képkocka/sec!), és így meglehetősen egyértelműen meg tudta határozni a hangátmenetek helyét. HEGEDÜS leméri az összes magyar magánhangzó képzésénél adódó ajakméreteket, sajnos egyetlen közlő mm-ben kifejezett adatairól van szó, s ezzel bizonyos relációt kap a magyar magánhangzókra. A cikk maga inkább a módszer bemutatása mint valóságos alkalmazása (HEGEDÜS, *Mozgóképfelvételek az ajkak mozgásáról* artikuláció közben, NyK, XLVIII (1931—4): 270—3).

Méréssel is összekapcsolt megfigyeléseket végeztek GÖLLEZ, VADÁSZ és KELÉDI, akik felvételeket készítettek, és különböző hangkörnyezetben álló azonos magánhangzó, [é] esetében diagramokon regisztrálták a kitéréseket; négy távolságot vettek figyelembe: az orrhegy és a felső ajak, a felső és az alsó ajak, az alsó ajak és az áll, továbbá a szájszegletek egymástól való eltávolodását, s ezzel lényegében az arc egész alsó részét bevonták vizsgálataik körébe; ezt a gyógyypedagógiai oldaláról való megközelítés indokolja (GÖLLEZ—VADÁSZ—KELÉDI, *Neue Methode zur Registrierung der sichtbaren Sprechbewegungen und ihre Bedeutung bei der Analyse des intakten und pathologischen Sprechens*, *Acta Physiologica Sci. Hung.*, XXIX 53—62, magyarul a *Gyógyp. Tanárképző Főisk. 1964-i évkönyvében*, 247—253).

A labiális beszédtevékenység mérésekkel való kutatásának elméletére RUDOLF BRUNNER tesz javaslatot (l. 5. pont), ő viszont nem ad anyagot a teóriához. Voltaképpen tehát már régen felmerült az ajkak a beszédben való részvételének tisztázása, s legalábbis a megfigyelés szintjén talán egyidős az értelmes beszéddel (a siketnémák kommunikációjában fölülmúlhatatlan szerep jut ennek mind a mai napig), de a tudományos vagy főként didaktikai célú ábrázolásnak is lépten nyomon tárgya, később pedig mérésekkel is igyekeznek megközelíteni. Másfelől a film is egyre gyakrabban használatos természettudományos mérések céljaira, s amilyen mértékben a filmtechnika fejlődik, olyan arányban válik felhasználása is teljesebbé (a gyorsított és lassított felvételek technikájának tökéletesítése folytán nevezetesen lehetőség van arra, hogy pl. olyan egész gyors lefolyású történéseket analizálhassanak mint a robbantások vagy az autógumik teherbírásiának alakulása a gépkocsi megterhelésének és sebességének függvényében; bizonyos emberi reakciók; illetőleg megfelelő lassítással szemléletesen be tudják mu-

tatni és elemezhetik a kristályrácsok szerkezetének alakulását az idő és a vákuum nagyságának függvényében — DÉKÁNY SÁNDOR professzor [MTA Műszerügyi Szolgálat] szíves közlése, illetve I. BARNA PÉTER, Párologatott vékonyrétegek kialakulásának elektronmikroszkóppal követhető folyamatai — kandidátusi értekezés, Budapest, 1966]).

5. Az ajakartikuláció mérésekkel történő vizsgálatának elméletét RUDOLF BRUNNER dolgozta ki (BRUNNER, Methode einer Labiometrie für die Hochzungenvokale, Vox Romanica [Bern], XVI [1957], 257—71), aki egy svájci nyelvjárásgyűjtő útján a felső nyelvállású hosszú magánhangzók ejtésében olyan akusztikailag alig észlelhető különbségeket tapasztalt, amiket inkább látni semmint hallani lehetett. A jelenség konstatálásának ennél fogva egyetlen kézenfekvő lehetőségét abban látta, hogy lemérje az ajkak állását, illetve annak bizonyos méretei alapján következtessen a változat mibenlétére és természetére. BRUNNER a mérések lebonyolítására körülményes és kényelmetlen, amellet a méréseket zavaró eljárást ajánl, nevezetesen egy mindkét szárán szögben végződő körzővel a kísérleti személy szájállásának „bemérését”, miközben a kísérleti személy folyamatosan és addig ejti a vizsgálandó beszédhangot, amíg a kutató nem vette fel az összes paramétert.

Már maga a lebonyolításnak ez a módja is kétséges, hiszen azon kívül, hogy rendkívül zavaró, veszélyezteti a mérések pontosságát, hiszen a körző hegyben végződő szárait természetesen nem lehet egészen a kísérleti személy ajkához érinteni, mert ez gátolja és akadályozza az artikulációt, enélkül pedig magához a méréseredmény megbízhatóságához fér kétség. Az igazi nehézség azonban nem ez, hanem az a körülmény, hogy az egyes beszédhangok kizárólag egy adott hangfolyamat részeként léteznek mint nyelvi elemek. Amennyiben kirekesztjük őket ebből, sajátos módosulásokat szenvedhetnek. Ha BRUNNER eljárását követnénk, egyáltalán le kellene mondanunk többek között a rövid magánhangzók vizsgálatáról, minthogy ezek sok tekintetben nemcsak a hosszú/rövid oppozíció szempontjából állnak szemben egymással (I. LAZICZIUS, Fonetika. Budapest, 1944, Nyelvi bonyodalmak az időtartam kérdésében, 158—63, különösen 161).

BRUNNER módszerének két fogyatéka nem zárja ki persze, hogy a megfelelő technikai adottságok birtokában fontolóra vegyük annak egészét. BRUNNER a beszédtevékenység szempontjából az ajkak működésével kapcsolatosan a következő momentumokat tartja meghatározónak az ejtésben: 1. a kerekítés foka (Rundungsgrad), 2. az előretüremkedés foka (Vorstülpungsgrad), 3. a hosszanti ajakzár foka (Grad des Lippenverschlusses in der Längsrichtung), valamint 4. az ajaknyílás foka (Öffnungsgrad) (BRUNNER, i. m. 259).

E tényezők számszerű meghatározásához BRUNNER a következőket veszi tekintetbe: 1. a szájszegletek távolsága (ezt azonosítja az alsó ajak nyugalmi helyzetű alsó ívének vonalával, ami azonban nem pontos, mert látható módon is, ez a vonal valójában nem egyenes, ennél fogva BRUNNER körzője nem ennek a távolságát méri, hanem azt a távolságot, amely ennek a vonalnak egy síkra eső, egyenesként való leképzése folytán adódik), 2. a felső ajakív, az orrlíknak megfelelő szélességben megfigyelhető, az ajkaknak az arcbólrel való enyhe negyedkör rajzolatú találkozása, 3. az alsó ajak belső ajakszegélye és 4. az ajkak eltávolodása egymástól az orrvonalnak megfelelő irányban (BRUNNER „függőleges”-t említ, ez a megfogalmazás nem pontos; a függőleges

ez esetben nyilván nála is az alsó ajak belső ajakszegélyének vonalára emelt merőleges).

Ezeknek a száját jellemző jegyeknek meghatározott értékei vannak a száj „alapállásában” (amikor az ajkak lazán összezáródnak), amelyek az artikuláció folyamán a beszédhangok egymástól eltérő voltának megfelelően más és más értékeket vesznek föl. A főtebb felsorolt karakterisztikák pedig e jellemző jegyek mértékeinek kombinációiból adódnak. A kerekítés foka a szájszegletek távolsága az artikuláció folyamán per a szájszegletek távolsága nyugalmi helyzetben (BRUNNER figyelmen kívül hagyja, hogy a pitvar kialakításában a fő szerepet ugyan az alsó ajak az orrvonalra merőleges irányú összehúzóulása játssza, de az állkapocs mozgása nem rekeszthető ki a pitvar képzetéből); a szájszegletek távolságának azonos mérete esetén az ajkaknak egymástól való eltávolodása eltérhet (vö. pl.: az *átad* és a *tatár* [a] hangjaiban az említett távolságot egyaránt 24,0 mm-nek mértük; a *tatár* [a]-ja esetében az ajkak egymásközi eltávolodása a másik irányban 12,2 mm volt, az *átad* [a]-jánál csak 6,35 mm; ugyanazon szájszeglettávolság dacára is különböző mértékű kerekítés jött létre, mert a pitvar kialakítását a két távolság aránya határozza meg, hisz végeredményben a rezonátor-nyílás méretének változása az, ami megszabja a beszédhang akusztikai tulajdonságait).

Az előretüremkedés fokát a szerző a felső ajakív változásán méri; az eljárás elvben feddhetetlen, de a száj anatómiai adottságai nem minden egyénél azonosak, s ez az ív nem minden beszélőnél figyelhető meg és mérhető könnyen, amellet pedig voltaképpen nem közvetlen adat, hanem másodlagos, így előnyösebbnek látszott, a film lehetőségeinek megfelelően, az előretüremkedést a felső ajak távolodásában megragadni.

A hosszanti ajakzáródás mértéke BRUNNER-nél megint csak a pitvarképzes tevékenységének regisztrálását szolgálja: leméri a vízszintes kiterjedést (az alsó ajak belső szegélyének távolságát, s ezt elosztja a nyugalmi helyzetben mért távolság és az adott beszédhangnál mért távolság különbségével); BRUNNER az ajkak mozgásának koordinációjára gondolva teljesen különválasztja az alsó ajak mozgását a száj többi részétől, kétséges azonban, hogy ennyire korlátozni lehet az ajkak szerepét csak az alsó ajakra, s BRUNNER nem támasztja alá semmi bizonyítékkal az ehhez azért elengedhetetlen koordinációt. Emiatt szerencsésebb megoldásnak látszik kizárólag a beszédhangok akusztikai szerkezetének meghatározásában egyértelmű szerepet játszó tényező alkalmazására korlátozódni.

A szerző kísérletet tesz a továbbiakban, hogy területet határozzon meg, tehát megmérje annak a nyílásnagyságnak alakzatát, amelyet az ajkak a beszédhang képzése folyamán létrehoznak. Feltételezi, hogy a magas nyelvállású magánhangzók képzésekor ez az alakzat trapéz formájú, s a trapéz területének kiszámítására alkalmazott képletet használja fel. Még ha elfogadjuk is, hogy a formáció trapéz (ezt melleleg több kevesebb joggal meg is tehetjük, mivel a nagyon szűk ajaknyílás létrehozásakor az ajak hámfelülete szorosan, és csaknem egyenesekben redőződik), ez a lehetőség akkor is ki van zárva valamennyi egyéb beszédhangra vonatkozólag.

A vizsgálat természeténél fogva BRUNNER a mérendő magánhangzónak „központi szakaszát (Klarphase)” szűri ki. Maga is megemlíti, hogy a szakaszolás az ő módszerével nem végezhető el megnyugtatóan, s csak a film segíthet hozzá a kérdés megoldásához, amennyiben azon, a hangsávval való azonosítás alapján, élesen elhatárolható ez a képzési fázis.

BRUNNER cikkével mindazonáltal megalapozta a labiometriát. Dolgozatunkban lényegében az ő elgondolásaira támaszkodunk, s ahol más megoldást ajánlunk is, az ő ötletén módosítunk.

6. Élettanilag a beszéd és benne az artikuláció egész folyamatát az az elv határozza meg, hogy neurológiai értelemben *egységes motoros tervezetet* kell létrehozni (l. HORÁNYI, Neurológia. Medicina, Budapest, 1962, 214).

Az ajkak és a nyelv működésének agyi szervezőelve a *sulcus centralis* mélyén lokalizálódik; az ajkak és a nyelv izomzatának megfelelő centrális neuroncsoportot a *sulcus* mélyén levő rétegek foglalják magukban (BÁLINT, Az élettan tankönyve. Medicina, Budapest, 1965, 860—1), és egyébként a mozgásrendszer finomságát jelzi, hogy a nagyagy adott részén „sokkal nagyobb területű reprezentációval rendelkezik mint a nagytömegű, de primitívebb funkciójú láb- vagy hasizmok” (BÁLINT: i. m. 862). (Mint a kérgi mozgatómezőknél általában, az ajkak és a nyelv területén sem kizárólag egy erre a szigorúan körülhatárolt részre korlátozódik a szervezés tevékenysége, hanem más izomirányító területekkel átfedések is lehetségesek.)

A beszédtevékenységet végző ajkak izomműködését a *nervus facialis* idegzi be, amelynek a szájkörüli izmokhoz (*musculus orbicularis oris*) leágazó pályája a szájkörüli izmoknak unilaterális beidegzést biztosít (HORÁNYI: i. m. 133—4).

A beszédtevékenység egyszerre több izom koordinált mozgását feltételezi; az ajkak artikulációja szempontjából egyfelől az állkapocs mozgását végző *platysma*, másrészt az ajkak tevékenységét végző *musculus orbicularis oris* (annak *marginális* és *labiális* része), a *risorius* és a *levator anguli oris* játszanak szerepet (összefoglaló ábrázolásukat l. [KISS — SZENTÁGOTHAJ,] Az ember anatómiájának atlasza.¹⁶ Akadémiai Kiadó — Medicina, Budapest, 1963, I. 165).

7. Pontosan azért, hogy az ajkak artikulációját végző izmok működése között külön külön semmiféle kölcsönös feltételezettség nem áll fenn, és ezt a kölcsönös feltételezettséget magasabb rendű idegi tevékenységnek kell előidézni, az ajkakartikuláció különböző mozgásrendszerek koordinációjának eredménye.

Az alsó és a felső ajak egy-egy hang képzése folyamán létrejövő formációját alapvetően három, egymással automatikus kapcsolatban nem álló (hanem magasabb szinten összprogramozott) mozgásegység eredményezi.

1. az alsó és felső ajak egymáshoz viszonyított és egymásra vonatkozó, egymáshoz közelítő, esetleg érintkező és préselő, vagy egymástól való távolodást eredményező, illetőleg egymással párhuzamos vonalban előretüremkedést vagy hátrahúzódást előidéző (ún. pitvarképző) mozgása
2. az állkapocsnak a szájszegletek vonalára merőleges irányú elmozdulása, amely nagymértékben meghatározza az ajaknyílás méretét
3. a nyelvnek a pitvarképző türemkedéssel elsődlegesen meghatározott, a rezonátort enyhén módosító mozgása (a nyelv tevékenységének ez természetesen mellékfunkciója)

E három egységesült mozgásban az artikuláció szempontjából meghatározó érvényűnek számít az első kettő; ezek egymásközi összegződésük útján

definiálják az ejtett hang minőségét, és nemcsak fiziológiailag, hanem az artikuláció tekintetében is különválaszthatók (a harmadik hatástényező, a nyelv szerepének vizsgálatára a normálfilmfelvételek nem alkalmasak, de a nyelvmozgás befolyása az ajakállásra nemcsak szembetűnő, hanem kifejeződik az ajakkerekítés fokában is, tehát adatolhatóan, ha rejtve is, képviselve van a méréseredményekben).

Természetszerűleg, a két mozgásrendszer nemcsak egyszerűen az ajakállás „végeredményében”, az éppen létrejött alakzatban találkozik egymással, hanem kölcsönhatásuk is nyilvánvaló (az egyszerű megfigyelés is meggyőző): azonos állkapocsállás esetén is létrejöhet különböző fokú ajaknyitódás, mert az ajkak, a környező izomszövettől független „lebegése” lehetővé tesz bizonyos fokú föl-le való elmozdulást; innen adódik, hogy az előretüremkedéssel és a hátrahúzódással önkéntelenül bekövetkezik az ajaknyílás kisebb mértékű módosulása, pusztán a két ajak bizonyos tehetetlensége folytán is; másfelől viszont az ajaknyílás foka ugyancsak befolyásolja az ajkak előre-hátra mozgását. Ez a kölcsönhatás mindazonáltal nem zárja ki annak lehetőségét, hogy két külön mozgásegységet igyekezzünk regisztrálni. Különválasztva tehát a kettőt, vizsgáljuk a beszédhang (elsősorban a magánhangzók, de a bilabiális mássalhangzók, s kisebb vizsgálati anyag szerint további mássalhangzók) ejtésében

1. a labializáció mértékét, vagyis az ajkak előretüremkedését illetőleg hátrahúzóadását (a mérési adat a jobban és pontosabban regisztrálható felső ajak megfelelő adatát tartalmazza) a mértékegységes adatok a száj nyugalmi helyzetében mért alapadatára (a szájszegletek közötti távolságra) normált abszolút számok
2. az ajakkerekítés fokát, amely a száj nyílásformáját fejezi ki a képzés folyamán a függőleges és vízszintes elnyílás arányában; a mértékszám kiszámításához úgy jutottunk, hogy lemértük a vízszintes kiterjedést (szájszeglettől szájszegletig), a függőleges kiterjedés az erre emelt felező merőleges hosszúsága a felső ajak alsó és az alsó ajak felső ajakszegélye között; a bilabiális mássalhangzóknál ez az érték a felső ajak felső szegélye és az alsó ajak alsó szegélye közötti távolság aránya.

A beszédhangok ajakartikulációjára jellemző adatok sorrendje:

1. a labializáció mértéke
2. a függőleges ajaknyílás mértéke
3. a vízszintes ajaknyílás mértéke
4. az ajakkerekítés mértéke, valamennyi a száj alapméretére normált érték, zárójelben mindig az eredeti mm-es adatok, majd alattuk a képzés-maximumok és minimumok az azt tartalmazó hangsorral.

R ö v i d m a g á n h a n g z ó k

[a] hangsúlyos szótagban

0,092	(4,44 mm)
0,152	(7,35 mm) Katát
0,033	(1,6 mm) pap úr

[a] hangsúlytalan szótagban

0,098	(4,75 mm)
0,218	(10,6 mm) kutat
0,019	(0,9 mm) kapa

0,228 (11,04 mm)	
0,379 (18,4 mm)	pap úr
0,146 (7,1 mm)	batár
0,503 (24,39 mm)	
0,526 (25,5 mm)	Pap úr
0,412 (20 mm)	Katát
0,453	
0,670	Katát
0,256	batár

0,261 (12,65 mm)	
0,377 (18,3 mm)	ugat
0,113 (5,5 mm)	kába
0,526 (25,53 mm)	
0,653 (31,7 mm)	tuba
0,381 (18,5 mm)	kokas
0,387	
0,701	ugat
0,237	tuba

[o] hangsúlyos szótagban

0,192 (9,33 mm)	
0,249 (12 mm)	kotol
0,136 (6,6 mm)	okút
0,102 (4,95 mm)	
0,144 (7 mm)	toporzékol
0,062 (3 mm)	okút
0,258 (12,49 mm)	
0,293 (14,2 mm)	okos
0,227 (11 mm)	popó
0,426	
0,504	botol, toporzékol
0,246	okos

[o] hangsúlytalan szótagban

0,145 (7,02 mm)	
0,219 (10,6 mm)	ónos
0,085 (4,1 mm)	pakol
0,091 (4,42 mm)	
0,156 (7,6 mm)	uborka
0,041 (2 mm)	bátor
0,312 (15,11 mm)	
0,419 (20,3 mm)	kínos
0,218 (10,6 mm)	kókor
0,338	
1	bátor
0,148	tátog

[u] hangsúlyos szótagban

0,188 (9,1 mm)	
0,235 (11,4 mm)	csupa í
0,153 (7,4 mm)	Buba, tudós-út
0,064 (3,11 mm)	
0,146 (7,1 mm)	csupa ú
0,023 (1,1 mm)	buga
0,218 (10,55 mm)	
0,361 (17,5 mm)	csupa á
0,136 (6,6 mm)	ugat
0,270	
0,418	csupa ú
0,139	buga

[u] hangsúlytalan szótagban

0,128 (6,2 mm)	
0,155 (7,5 mm)	butul
0,094 (4,6 mm)	kaktusz
0,050 (2,43 mm)	
0,059 (2,9 mm)	butul
0,041 (2 mm)	kaktusz
0,247 (12 mm)	
0,278 (13,5 mm)	kaktusz
0,227 (11 mm)	kábul
0,206	
0,252	butul
0,148	kaktusz

[ö] hangsúlyos szótagban

0,180 (8,75 mm)	
0,227 (11 mm)	öt í, köpés
0,047 (2,3 mm)	töporodik

[ö] hangsúlytalan szótagban

0,156 (7,58 mm)	
0,216 (10,5 mm)	ötöl
0,111 (5,3 mm)	tűkön

0,094	(4,57 mm)
0,155	(7,5 mm) tőpörödik
0,054	(2,6 mm) közel út
0,267	(12,93 mm)
0,367	(17,8 mm) dönög
0,210	(10,2 mm) közel út
0,353	
0,493	tőpörödik
0,223	köteg

[ü] hangsúlyos szótagban

0,172	(8,32 mm)
0,194	(9,4 mm) gümő
0,134	(6,5 mm) ük
0,063	(3,05 mm)
0,089	(4,3 mm) dübög
0,047	(2,3 mm) ümmög
0,243	(11,36 mm)
0,307	(14,9 mm) dübög
0,188	(9,1 mm) tüke
0,273	
0,374	tütü
0,230	ümmög, üdül

[e] hangsúlyos szótagban

-0,006	(-0,3 mm)
0,031	(1,5 mm) telepít
-0,031	(-1,5 mm) beteg
0,208	(10,11 mm)
0,276	(13,4 mm) epe
0,159	(7,7 mm) telepát
0,942	(45,68 mm)
1,010	(48,9 mm) Etel
0,794	(38,5 mm) telepít
0,228	
0,291	epe
0,163	telepít

[i] hangsúlyos szótagban

0,017	(0,81 mm)
0,080	(3,9 mm) kinyíl
-0,010	(-0,5 mm) kitol

0,107	(5,17 mm)
0,159	(7,7 mm) бүдös
0,080	(3,9 mm) dönög
0,348	(16,86 mm)
0,425	(20,6 mm) бүдös
0,253	(12,3 mm) tököt
0,302	
0,406	tőpörödik, tököt
0,226	dönög

[ü] hangsúlytalan szótagban

0,152	(7,35 mm)
0,165	(8 mm) tütü
0,115	(5,6 mm) kékül
0,047	(2,28 mm)
0,050	(2,4 mm) kékül, üdül
0,043	(2,1 mm) tütü
0,231	(11,23 mm)
0,249	(12,1 mm) tetű
0,186	(9 mm) tütü
0,255	
0,234	tütü
0,182	tetű

[e] hangsúlytalan szótagban

0,001	(0,07 mm)
0,085	(4,1 mm) Böbe
-0,031	(-1,5 mm) tétel
0,206	(9,38 mm)
0,278	(13,5 mm) őmet
0,124	(6 mm) ékel
0,912	(44,26 mm)
0,998	(48,4 mm) métely
0,752	(43,7 mm) őmet
0,214	
0,369	őmet
0,138	ékel

[i] hangsúlytalan szótagban

0,015	(0,74 mm)
0,045	(2,2 mm) nudista
-0,010	(-0,5 mm) Ibi

0,195 (9,45 mm)		0,156 (7,52 mm)	
0,355 (17,2 mm)	kinyal	0,245 (11,9 mm)	nudista
0,142 (6,9 mm)	pipa	0,124 (6 mm)	keki, Ibi
0,856 (41,51 mm)		0,679 (32,92 mm)	
0,938 (45,5 mm)	tik-tak, kiporol	0,938 (45,5 mm)	keki
0,759 (36,8 mm)	kinyal	0,618 (30 mm)	nudista
0,236		0,207	
0,491	kinyíl	0,397	nudista
0,155	titán, tipor	0,132	keki

H o s s z ú m a g á n h a n g z ó k

[á] hangsúlyos szótagban

—0,040 (—1,92 mm)	
0,030 (1,45 mm)	bátor
—0,058 (—2,8 mm)	bákom, káka
0,264 (12,81 mm)	
0,322 (15,6 mm)	kábán
0,229 (11,1 mm)	káté
0,980 (47,54 mm)	
1,010 (49 mm)	káka
0,915 (44,4 mm)	ágál
0,287	
0,320	kábán
0,234	káté

[ó] hangsúlyos szótagban

0,187 (9,09 mm)	
0,216 (10,5 mm)	tópart
0,153 (7,4 mm)	pót í
0,069 (3,33 mm)	
0,091 (4,4 mm)	pót ú, kópé
0,041 (2 mm)	tóga
0,203 (9,82 mm)	
0,225 (10,9 mm)	pót í, pót ú
0,169 (8,2 mm)	pópa
0,338	
0,463	kópé
0,222	tóga

[ú] hangsúlyos szótagban

0,186 (9,02 mm)	
0,216 (10,5 mm)	búbánat
0,157 (7,6 mm)	DÜK

[á] hangsúlytalan szótagban

—0,013 (—0,63 mm)	
0,027 (1,3 mm)	pót á
—0,049 (—2,35 mm)	bábát
0,217 (10,54 mm)	
0,272 (13,2 mm)	pap-ár
0,167 (8,1 mm)	bő tál
0,937 (45,42 mm)	
0,992 (48,1 mm)	békát
0,841 (40,8 mm)	kútágas
0,232	
0,312	pap-ár
0,181	bő tál

[ó] hangsúlytalan szótagban

0,149 (7,22 mm)	
0,165 (8 mm)	
0,132 (6,4 mm)	
0,058 (2,82 mm)	
0,083 (4 mm)	bútól
0,043 (2,1 mm)	bitó
0,234 (11,36 mm)	
0,247 (12 mm)	kopó
0,216 (10,5 mm)	bitó
0,248	
0,360	bútól
0,200	bitó

[ú] hangsúlytalan szótagban

0,170 (8,23 mm)	
0,197 (9,6 mm)	öt ú, okút
0,110 (5,35 mm)	pap úr

0,049	(2,39 mm)
0,064	(3,1 mm) rút út
0,035	(1,7 mm) Núbia
0,165	(7,98 mm)
0,194	(9,4 mm) rút út, búbanat
0,115	(5,6 mm) útál
0,303	
0,357	útál
0,198	Núbia

[ő] hangsúlyos szótagban

0,164	(7,98 mm)
0,214	(10,4 mm) bőbeszédű
0,123	(6 mm) kőkor
0,066	(3,18 mm)
0,080	(3,9 mm) tőtől
0,053	(2,6 mm) bő tál
0,221	(10,72 mm)
0,237	(11,5 mm) kőkor, bőbeszédű
0,195	(9,5 mm) ők, őmet
0,292	
0,351	tőtől, tóból
0,224	bő tál

[ű] hangsúlyos szótagban

0,180	(8,71 mm)
0,204	(9,9 mm) KŰB
0,151	(7,3 mm) KŰT
0,054	(2,62 mm)
0,080	(3,9 mm) tűtől
0,043	(2,1 mm) műbőr, űdet
0,164	(7,93 mm)
0,258	(12,5 mm) tűtől
0,146	(7,1 mm) űmet
0,295	
0,369	KŰB
0,206	műbőr

[é] hangsúlyos szótagban

—0,020	(—0,99 mm)
0	(0 mm) épít
—0,041	(—2 mm) métely, béka

0,040	(1,93 mm)
0,052	(2,5 mm) rút út, okút
0,028	(1,4 mm) öt ú, nyíl-út
0,159	(7,72 mm)
0,192	(9,3 mm) bé kút
0,113	(5,5 mm) pót ú
0,253	
0,346	pót ú
0,168	nyíl-út

[ő] hangsúlytalan szótagban

0,131	(6,38 mm)
0,169	(8,2 mm) műtőn
0,047	(2,3 mm) tűből
0,063	(3,06 mm)
0,101	(4,9 mm) tűből
0,060	(2,9 mm) műtőn
0,292	(14,16 mm)
0,453	(22 mm) tűből
0,220	(10,7 mm) kőtől
0,256	
0,318	kőtől
0,201	műbőr

[ű] hangsúlytalan szótagban (azonos bőbeszédű [-ű]-jének adataival)

0,134	(6,5 mm)
0,041	(2 mm)
0,186	(9 mm)
0,222	

[é] hangsúlytalan szótagban

0,003	(0,13 mm)
0,083	(4 mm) köpés
—0,043	(—2,1 mm) káté

0,169 (8,19 mm)		0,212 (10,29 mm)	
0,237 (11,5 mm) pép		0,441 (21,4 mm) kökény	
0,126 (6,1 mm) ékel		0,156 (6,6 mm) tókés	
0,973 (47,18 mm)		0,904 (43,86 mm)	
1,010 (49 mm) békít		1,010 (49 mm) káté	
0,897 (43,5 mm) ékel		0,837 (40,6 mm) köpés	
0,174		0,241	
0,242	pép	0,492	kökény
0,132	téka	0,147	káté

[i] hangsúlyos szótagban

-0,002 (-0,11 mm)	
0,033 (1,6 mm) nyíl-út	
-0,043 (-2,1 mm) ímmel	
0,169 (8,21 mm)	
0,206 (10 mm) dínom, kínos	
0,136 (6,6 mm) íté	
0,973 (47,19 mm)	
1,018 (49,4 mm) dínom	
0,928 (45 mm) íté	
0,177	
0,206	kínos
0,143	mín

[í] hangsúlytalan szótagban

0,004 (0,18 mm)	
0,062 (3 mm) kinyíl	
-0,031 (-1,5 mm) épít	
0,152 (7,39 mm)	
0,274 (13,3 mm) kinyíl	
0,115 (5,6 mm) pót í	
0,836 (40,56 mm)	
1,016 (49,3 mm) békít	
0,753 (36,5 mm) kinyíl	
0,170	
0,364	kinyíl
0,134	békít

Az ajakejtésű mássalhangzók

(labiális-labiális, labiális-illabiális, illabiális-labiális, illabiális-illabiális hangkörnyezet alapján)

[p]

-0,005 (-0,25 mm)	
0,041 (2 mm) pupák	
-0,052 (-2,5 mm) pepecs	
0,344 (16,7 mm)	
0,412 (20 mm) pupák	
0,297 (14,6 mm) pepecs	
0,958 (46,5 mm)	
1,086 (52,7 mm) pepecs	
0,860 (41,7 mm) pupák	
0,366	
0,480	pupák
0,273	pepecs

[b]

0,021 (1 mm)	
0,062 (3 mm) Böbe	
-0,008 (-0,4 mm) bébi	
0,366 (17,75 mm)	
0,391 (19 mm) Böbe	
0,330 (16 mm) bébi	
0,941 (45,65 mm)	
1,045 (50,7 mm) bébi	
0,856 (41,5 mm) Böbe	
0,393	
0,457	Böbe
0,316	bébi

[m]		[v]	
0,051 (2,45 mm)		0,066 (3,2 mm)	
0,113 (5,5 mm)	múmia	0,087 (4,2 mm)	óvás
0,002 (0,1 mm)	mementó	0,033 (1,6 mm)	evet
0,364 (17,65 mm)		0,045 (2,2 mm)	
0,404 (19,6 mm)	mama	0,070 (3,4 mm)	avas
0,320 (15,5 mm)	máma	0,004 (0,2 mm)	óvás
0,917 (44,48 mm)		0,437 (21,18 mm)	
1,021 (49,5 mm)	mementó	0,567 (27,5 mm)	evet
0,845 (41 mm)	mama	0,320 (15,5 mm)	óvás
0,401		0,129	
0,477	mama	0,177	avas
0,323	mementó	0,087	evet

[m] és [n] [v] előtt

0,070 (3,4 mm)	
0,101 (4,9 mm)	únva
0,021 (1 mm)	szenved
0,028 (1,37 mm)	
0,054 (2,6 mm)	szenved
0,010 (0,5 mm)	únva
0,254 (12,3 mm)	
0,421 (20,4 mm)	szenved
0,058 (2,8 mm)	únva
0,126	
0,179	únva
0,073	hamvas

(A labializáció fokára vonatkozó adatok előtt előforduló előjel az alaphelyzet-hez viszonyított kitérés, a hátrahúzóadás irányát jelzi.)

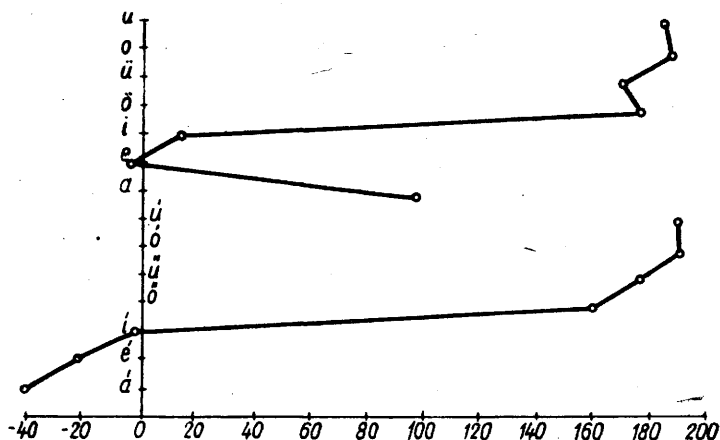
Az így kiszámított normatívák vagy optimális értékek szemléltetése végett a mérési jegyzőkönyvből megkerestük azt a hangot, amelynek ejtése legközelebb esik a normatív ejtésűhöz, s a filmről kifényképeztük (11—43. ábra).

Az átlagolt mérési eredmények olyan szabályszerűségeket adnak, amelyek maguk is „sorokba” foglalhatók.

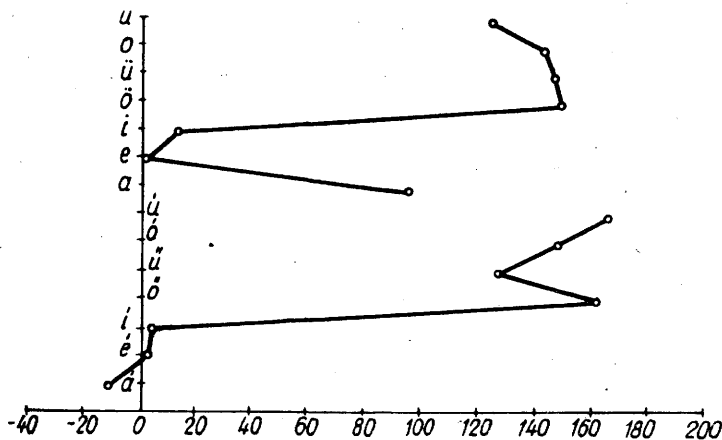
1/a. A hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók sorainak egymásközi összehasonlítása — noha a hangsúlytalan magánhangzók átlagánál figyelembe vett adatok statisztikai szempontból sem a hangkörnyezet, sem pedig az egymásközi arányok tekintetében nem teljesen kifogástalanok, mivel a hangsúlytalan magánhangzók száma nem egyezik meg a megfelelő hangsúlyosokéval, illetve a hangkörnyezetet nem volt mód az egyes fonémákig lebontani —, az összehasonlítás azt mutatja, hogy a hangsúlyosokat a hangsúly-

talánokkal szemben nagyobb viszonylagos labializáció jellemzi (1. 1. és 2. táblázat).

A hangsúlyos magánhangzók labializációs foka és a hangsúlytalan megfelelőké körülbelül úgy viszonylik egymáshoz mint [i] labializációs foka [é]-jéhez: a hangsúlyos magánhangzók labializációs skálája 49 egységgel hosszabb (1. 1. és 2. ábra):

1. ábra

2. ábra

a legközelebbi összehasonlítási alapul szolgáló [i] és [é] labializációs különbsége pedig 37 egység (1., 2. táblázat), ha egységnek tekintjük a beszédhangokra kiszámított értékeknek a tizedesvessző utáni harmadik helyértékén álló 1-est.

Ugyanez egyben azt jelenti, hogy a labializáció mint artikulációs tényező szintén fontos hordozója a szóhangsúlynak,

1. táblázat

A hangsúlyos magánhangzók labializációs sorrendje

[á]	-0,040	[a]	0,092
[é]	-0,020	[ó]	0,164
[e]	-0,006	[ü]	0,172
[í]	0,002	[ö]	0,180
[i]	0,017	[ű]	0,186
		[ú]	0,187
		[ó]	0,188
		[u]	0,192
		[o]	0,192

2. táblázat

A hangsúlytalan magánhangzók labializációs sorrendje

[á]	-0,013	[ü]	0,049
[e]	0,001	[a]	0,098
[é]	0,003	[u]	0,128
[í]	0,004	[ó]	0,131
[i]	0,015	[ű]	0,134
		[o]	0,145
		[ó]	0,149
		[ö]	0,156
		[á]	0,170

amennyiben a hangsúlyos állapotnak a nagyobb fokú labializáció, azaz a hangképzés eme mozzanatában részvevő izmok nagyobb erő kifejtése felel meg (a megállapítás ellenkező előjellel is érvényes, genetikusán, az izmok nagyobb intenzitású tevékenysége a nagyobb fokú labializációban előidézi a szóhangsúlyt). Megfordítva ugyanez áll a hangsúlytalan magánhangzókra.

1/b. A hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzóknek labiális foka a rövid magánhangzók esetében nagyobb mértékben, átlagosan 37 egységgel tér el egymástól (egyetlen kivétel az [a], amely hangsúlytalan helyzetében mutat nagyobb mértékű labializációt a mérések szerint), a hosszú magánhangzók hangsúlyos és hangsúlytalan megfelelői között ugyanez a különbség csak 27 egység; vagyis, az ejtés időtartama befolyásolja az artikulációban részvevő szervek működésének definiáltságát, pontos voltát, illetőleg, tekintettel arra, hogy az ejtés abszolút időtartama nem azonos az észlelt hang hosszúságának fonemikus különbségével, a „hosszúság” kvalitásának létrehozásában jelentős szerep jut az ejtés szabályszerű egyöntetűségének.

1/c. Mivel azonos hang *szabályosan más* ejtésének *szabályjellegű* oka a hangkörnyezet eltérése, az egyazon hang különféle ejtésében mért maximumok és minimumok fényt derítenek arra, hogy a hangkörnyezet hatása milyen mértékben érvényesül más kvalitások és más hangsúlyviszonyok között.

A maximumok/minimumok átlagos eltérése

hangsúlyos rövid magánhangzók esetében	101 egység
hangsúlytalan rövid magánhangzók esetében	103 egység
hangsúlyos hosszú magánhangzók esetében	70 egység
hangsúlytalan hosszú magánhangzók esetében	90 egység

A hosszú magánhangzók tehát kevésbé vannak kitéve ejtésingadozásnak mint a röviddek, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy a viszonylagos ejtési időtartam (a fonemikus rövidség/hosszúság) és az ejtés stabilitása egyenes arányban áll.

Másrészt — a rövid magánhangzókknál ugyan kevésbé szembetűnő módon — a hangsúlyos helyzet kedvez az ejtés egyöntetűségének, ami fiziológiai szinten és az ajakartikuláció síkján is azt jelenti, hogy a hangsúlyvalóságos lényege nem is elsődlegesen az izomtevékenység fokozottabb voltában rejlik, hanem sokkalta inkább a nagyobb intenzitású „feszítettebb”, stabilabb innervációban.

2/a. Ha a labializációnak megfelelő módon összevetjük a hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzósorokat az ajakkerekítés szempontjából — megint csak azzal a megjegyzéssel, hogy a hangsúlyosakhoz viszonyítva a hangsúlytalan magánhangzókknak az aránya az egyes hangoknál a hangsúlyos párjaikhoz hangkörnyezet szerinti megoszlása statisztikailag nem kifogásolható — az derül ki, hogy a hangsúlyosokat a hangsúlytalanokkal szemben a nagyobb viszonylagos ajakkerekítés jellemzi, éppen úgy, amint ez a labializáció esetében is megállapítható volt (l. 3. és 4. táblázat).

3. táblázat

Hangsúlyos magánhangzókknak az ajakkerekítés foka szerinti sorrendje

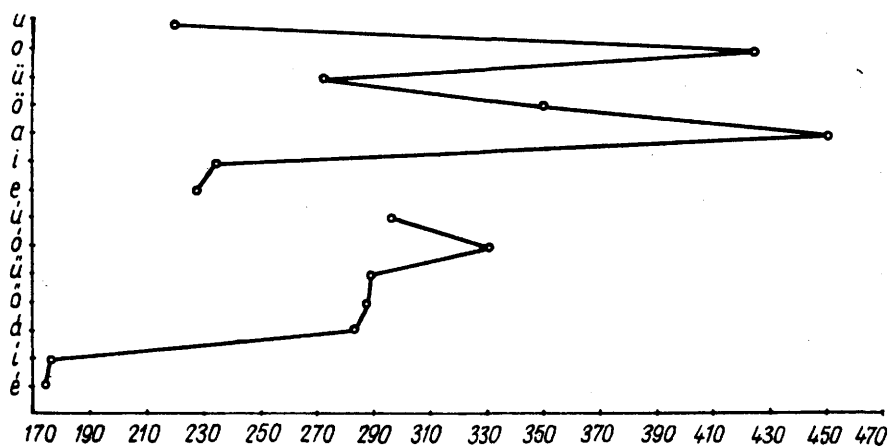
[é]	0,174
[í]	0,177
[u]	0,218
[e]	0,228
[i]	0,236
[ü]	0,273
[á]	0,287
[ö]	0,292
[ű]	0,295
[ú]	0,303
[ó]	0,338
[ő]	0,353
[o]	0,426
[a]	0,453

4. táblázat

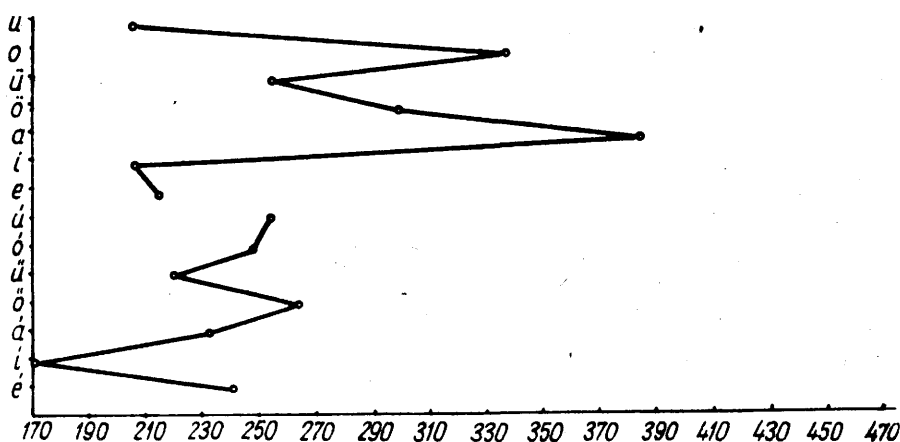
Hangsúlytalan magánhangzókknak az ajakkerekítés foka szerinti sorrendje

[ü]	0,170
[í]	0,170
[u]	0,206
[i]	0,207
[e]	0,214
[ű]	0,222
[á]	0,232
[é]	0,241
[ó]	0,248
[ú]	0,253
[ö]	0,256
[ő]	0,302
[o]	0,338
[a]	0,387

A hangsúlyos magánhangzók ajakkerekítési foka és a hangsúlytalan megfelelőké nagyjából úgy viszonylik egymáshoz mint [á] ajakkerekítési mértéke [ó]-éhoz (ez a különbség valójában nagyobb mint a hasonló jellegű labializációs eltérés): a hangsúlyos magánhangzók ajakkerekítési skálája 62 egységgel (egy egység a normált érték harmadik tizedesjegye) hosszabb (1. 3. és 4. ábra):

3. ábra

4. ábra

a legközelebbi összehasonlítási alapul szolgáló [á] és [ó] ajakkerekítési különbsége pedig 51 egység (1. 3. táblázat).

Ebből is egyértelműen az a következtetés vonható le, hogy a hangsúly az ajaktartuláció másik jellegzetes szintjén, az ajakkerekítésben is megnyilatkozik, mégpedig a labializációhoz hasonlóan, a hangsúlyos állapotnak nagyobb fokú ajakkerekítés, azaz a hangképzésnek

ebben a mozzanatában részvevő izmok nagyobb erő kifejtése felel meg, más-ként megfogalmazva, az izmok nagyobb intenzitású működése a nagyobb fokú ajakkerekítésben előidézi a szóhangsúlyt. Ellenkező előjellel ugyanez áll a hangsúlytalan magánhangzókra.

2/b. A hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók ajakkerekítésfoka a rövid magánhangzók esetében nagyobb mértékben, átlagosan 65 egységgel tér el egymástól (kivétel itt is van, az [é], amely ellentétben a többivel, épp hangsúlytalan helyzetében mutat nagyobb fokú ajakkerekítést), a hosszú magánhangzók hangsúlyos és hangsúlytalan megfelelői között ugyanez a különbség csak 35 egység. A mérési eredmény ebben a tekintetben is megfelel annak a várakozásnak, amely szerint a fizikai értelemben vett hosszúság és a hangminőség jellegű hosszúság nem fedik egymást, s a fonemikus hosszúság több beszédhang-karakterisztikum összhatásának eredménye; ebben az értelemben az ajakkerekítés stabilabb alakulása a hosszú magánhangzók esetében az, amely szintén hozzájárul ennek a kvalitásnak a kialakulásához. Megismételhetjük a labializáltsággal kapcsolatban levont tanulságot: a hosszúság jegyének előidézésében el nem hanyagolható szerepet játszik az ejtés mód egyöntetűsége.

2/c. Ismét abból kiindulva, hogy az ejtéskülönbségek esetlegesen rengeteg tényező hatásai lehetnek, szabályosan azonban a hangkörnyezet eltéréseiből adódnak, ha figyelembe vesszük a hangkontextus főbb változatait, valamint a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetet, meg tudjuk határozni az ejtés viszonylagos stabilitását, mégpedig a maximumok és minimumok felmérésével.

A maximumok/minimumok átlagos eltérése egymás között

hangsúlyos rövid magánhangzók esetében	261
hangsúlytalan rövid magánhangzók esetében	293
hangsúlyos hosszú magánhangzók esetében	131
hangsúlytalan hosszú magánhangzók esetében	194.

Ezeknek az eltéréseknek természete ismét arra utal, hogy a hosszú magánhangzók kevésbé vannak kitéve ejtésingadozásnak, s ez tovább erősíti a feltételezést, hogy a viszonylagos ejtési időtartam (a fonemikus rövidség/hosszúság) és az ejtés stabilitása egyenes arányban áll.

A rövid magánhangzóknál az ajakkerekítésében is egy fokkal kevésbé, de a hosszú magánhangzóknál inkább látszik az, hogy a hangsúlyos helyzet kedvez az ejtés egyöntetűségének, amire fiziológiailag az az egyetlen magyarázat adódik, hogy az egyöntetűség (egyenletesség, stabilitás, pontosság vagy definiáltság) nem az izomműködés sajátága, hanem az idegtevékenységé; az egyenletesebb izomtevékenység az egyöntetűbb innervációból fakad, így az egyöntetű innerváció létrehozója a szóhangsúlynak.

Minthogy végülis tagadhatatlan, hogy a hangsúly akusztikailag meg nyilvánul, s ez a megnyilatkozási forma a hangsúly funkciójának föltétlen középpontjában áll, fel kell tételezni, hogy a mérési eredményekben tükröződő „ejtésstabilitás”, amely legközvetlenebb okként a beidegzés sajátos voltára vezethető vissza, a rezonátorok szabályosabb, markánsabb rendszerű produktumait hozza létre. (Ez mindenesetre azt jelentené, hogy a hangsúly észlelése

előzetes „statisztikai vizsgálatot” (vö. CHOMSKY—HALLE: i. m. 330: „kiértékelő eljárást=evaluation procedure”) igényel — ami ellen semmi nem szól, ha a vizsgálatot a beszédtanulás korai fázisára tesszük. Az ajakartikuláció vizsgálata a hangsúly tekintetében JESPERSEN látszik igazolni, akinek elgondolása — az izomtevékenység szerepének hangsúlyozott közbeiktatásával — a hangsúlyt az innervációval hozza összefüggésbe (JESPERSEN, *Lehrbuch der Phonetik*. Leipzig—Berlin, 1904), tételét mint a hangsúly egyik elemére vonatkozó megállapítást VON ESSEN is támogatja (*Allgemeine und angewandte Phonetik*. Akademie Verlag, Berlin, 1953, 119) és FÖNAGY IVÁN is elfogadja (A hangsúlyról, *NyTudÉrt.* 18, 1958, 25).

8. Az egyes beszédhangok ejtését a hangfolyamatban nagy mértékben befolyásolja és meghatározza az a körülmény, mi a megfelelő beszédhang hangkontextusa (FRY, *Mode de perception des sons du langage*, *Phonétique et Phonation*, 191—203, különösen 196—7). A jelenség egyszerre fiziológiai és mentális természetű. Fiziológiai értelemben tehetetlenségről van szó, mentálisan szabályszerű, nem tudatosuló automatizált kalkulációval állunk szemben. A két tényező egymással ellentétes irányban hat.

Az egyenletes beszédtempó alapja a hangfolyamatban föllelhető hangok arányos egyneműsége a hosszúság tekintetében, ami akkor van optimálisan biztosítva, ha a beszédhangok közötti átmenetek is egyöntetűek. Mivel maguknak a hangátmeneteknek, szemben a beszédhangokkal, jelentésmegkülönböztető szerepük nincs, s csupán a megelőző és követő beszédhang bizonyos elemeit tartalmazzák, nem hordoznak fonemikus kvalitásokat (így a rövidség/hosszúság minőségét sem), a hangátmenetek időazonossága a beszédtempó harmóniáján kívül a beszédhangok egyes, az azok egyértelmű megkülönböztetetőségét szolgáló tulajdonságainak, bizonyos jellemző jegyeinek kiemelését is hivatva van biztosítani.

A pusztá megfigyelés számára is szembeszökő tény (különösen idegen nyelvekben alkalmazott hanghelyettesítések folyamán ütközik ki ez a sajátosság), hogy némely hangkapcsolatok kiejtésére „nehezebben fordul az ember nyelve” mint másokéra. Márpedig a nyelvi követelmény éppen az, hogy az átkötés minden esetben egyformán sima legyen (ti. az idő szempontjából). Az átkötésekre vonatkozó nyelvi követelmény, az azonosídejűség és az átkötések fiziológiai megvalósulásában mutatkozó nehézség fokának különbözősége a hangátmenetek realizációjának sebességében egyenlítődik ki.

A normál hangosfilm korántsem ad korlátlan lehetőséget a hangátmenetek vizsgálatára, nemcsak azért, mert eleve csak az ajakartikulációt veszi figyelembe, hanem, mert a felvétel sebessége nagyon gyakran nem tudja követni a gyorsabb átmeneteket. Gyakran előfordult, hogy a filmkockák 1/24 másodpercenkénti ugrása egyáltalán nem volt elégséges a jelenség követésére, s a két egymás után következő kockán két, külön- és önálló beszédhangot kellett konstatálni, s a közbenső átmenet így egyszerűen lemaradt a képsorról. Épp ezért, amikor a labializáció és az ajakkerekítés sebességét fölmértük, gyakorta nem kerülhetett sor átlagolásra, mivel az említett esetekben a sebességet végtelennek kellett venni (valójában ez itt természetesen azt jelenti, hogy kisebb 1/24 másodpercnél). Az idevágó adatok tehát nem összegzett értékek, hanem illusztrációk, s az értékelésben mindig a sebesség nagyságrendjével dolgoztunk: megszámoltuk, hány „végtelen”, hány egy-, két- és három-

jegyű számban kifejezhető sebesség fordul elő. A sebesség számítása úgy történt, hogy a megelőző és az adott beszédhang képzésmaximumának különbségét elosztottuk az adott beszédhang kialakulásához szükséges képkockák számával. A hangindításokat szintén hangátmenetnek tekintettük (l. szókezdő helyzet), a szókezdő indítások és [p], [b], [m] esetében az ajakkerekítést nem lehetett számolni, minthogy itt ajakkerekítés nincs abban az értelemben, ahogy a magánhangzók esetében. A számítási eredményeket az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat

A hangátmenetek sebességváltozása a képzés helye szerint

a magánhangzót megelőző hangcsoport a képzés helye szerint	a magánhangzót követő hangcsoport a képzés helye szerint	a képkockákénti változás átlagosan	
		labializáció	ajakkerekítés
szókezdő helyzet	[k], [g]	17	—
	[t], [d], [n]	48	—
	[p], [b], [m]	40	—
[k], [g]	[k], [g]	38	24
	[t], [d], [n]	1 2 9 2	1 2 8 3
	[p], [b], [m]	1 3 8 2	1 2 7 4
[t], [d], [n]	[k], [g]	2 1 9 2	2 0 9 3
	[t], [d], [n]	1 2 8 3	1 0 11 2
	[p], [b], [m]	1 2 9 2	1 2 8 3
[p], [b], [m]	[k], [g]	33	—
	[t], [d], [n]	34	—
	[p], [b], [m]	47	—
a sebességváltozás nagyságrendje, ahol a változás nem átlagolható		∞ 000 00 0	∞ 000 00 0

A hangátmeneteket az ajkak szintjén vizsgálva, a mérésekből a következő fontosabb szabályszerűségek szűrhetők le.

1. Minél közelebb esik a megelőző beszédhang képzési szférája az adott beszédhangéhoz, annál kisebb a köztük levő hangátmenet sebessége l. pl.:

szókezdő helyzet + [p], [b], [m] utáni átmenet sebessége ↔ (↔ azaz 'sarkítottan eltér') [k], [g] + [t], [d], [n] utáni átmenet sebessége

2. Minél több hangképző szerv és minél nagyobb elmozdulással vesz részt a megelőző hangképzésében, annál nagyobb lesz a hangátmenet sebessége l. pl.:

[t], [d], [n] utáni átmenet sebessége ↔ [k], [g] utáni átmenet sebessége, illetőleg

[p], [b], [m] utáni átmenet sebessége ↔ szókezdő helyzet utáni átmenet sebessége

3. A megelőző és az adott hang képzési szférájának távolsága, továbbá a megelőző hang képzésében résztvevő beszéd szervek akcióereje (1. és 2. szabályszerűség) összegződésükben jutnak kifejezésre, és együttesen határozzák meg az átmenet sebességét:

[k], [g] utáni átmenet sebesség $>$ [p], [b], [m] utáni átmenet sebessége, holott [p], [b], [m]-nél nagyobb az akcióerő, de a képzési szféra közelebb esik az adott hanghoz.

[t], [d], [n] utáni átmenet sebessége $>$ [p], [b], [m] utáni átmenet sebessége, holott [t], [d], [n]-nél távolabb esik a képzési szféra, de nagyobb mértékű a képzés akcióereje

4. A megelőző és az adott hang közötti átmenet sebességét hathatósan befolyásolja az adott hang után álló beszédhang, mégpedig

a) növekszik a hangátmenet sebessége a képzési szféra egymástól való távolságával l. pl.:

[t], [d], [n] és követő hangként [k], [g] $\leftrightarrow$ [t], [d], [n] és követő hangként [p], [b], [m], illetve [k], [g] és követő hangként [t], [d], [n] $\leftrightarrow$ [k], [g] és követő hangként [t], [d], [n]

b) csökken a hangátmenet sebessége ha a megelőző és a követő beszédhang képzési szférája azonos [t], [d], [n] és követő hangként [t], [d], [n] $<$ [t], [d], [n] és követő hangként [k], [g], illetve [k], [g] és követő hangként [k], [g] $<$ [k], [g] és követő hangként [t], [d], [n]

([p], [b], [m] esetében egy ellenpélda van, ez mérsékeli a megállapítás érvényét).

5. A hangátmenetek tekintetében a labializáció és az ajakkerekítés nagybanegészben azonos módon viselkedik.

A hangok lecsengése, amelyet úgy számítottunk ki, hogy az adott beszédhang és a követő beszédhang ajakartikulációs mutatóinak különbségét elosztottuk a megelőző hang maximumát mutató utolsó és az adott beszédhang kialakulásának kezdetét mutató kép közötti képkockák számával, lényegesen kisebb mértékben mutat szabályos rendet (l. 6. táblázat). Megfigyelhető azonban, hogy a kisebb akcióerővel rendelkező követő beszédhangok esetében a lecsengés gyorsabb

[k], [g] előtt a lecsengés sebessége $>$ [t], [d], [n] előtt.

Lényeges különbség a labializáció és az ajakkerekítés között itt sem tapasztalható.

Viszont ebből dokumentálhatóan következik, hogy a beszédhang képzése szempontjából a megelőző hangból való átmenet sokkal fontosabb szerepet játszik mint az adott hang lecsengése, egy következő hangba való átfutásának kezdete.

9. A hangfolyamatban megjelenő beszédhangra direkt környezetén kívül egyéb tényezők is hatnak. Tagadhatatlanul jelentős szerepet játszanak a hangkontextus további meghatározói, a beszédtempó, amely nemcsak a hangsúlyeloszlást, hanem sejthetőleg a hosszúsági arányok

6. táblázat

A lecsengések sebességváltozása a képzés helye szerint

a magánhangzót követő hangcsoport a képzés helye szerint	a magánhangzót megelőző hangcsoport a képzés helye szerint	a képkockánkénti változás átlagosan	
		labilizáció	ajakkerekítés
[k], [g]	szókezdő helyzet	1 1 9 3	1 1 13 1
	[k], [g]	3 1 7 1	3 3 4 2
	[t], [d], [n]	1 0 12 1	1 5 5 3
	[p], [b], [m]	1 2 9 1	1 3 8 1
[t], [d], [n]	szókezdő helyzet	2 1 4 7	2 0 8 4
	[k], [g]	1 2 7 4	1 2 10 1
	[t], [d], [n]	3 2 7 2	3 5 5 0
	[p], [b], [m]	27	62
[p], [b], [m]	szókezdő helyzet	1 2 9 1	
	[k], [g]	2 3 9 0	
	[t], [d], [n]	1 3 9 1	
	[p], [b], [m]	2 3 6 3	
a sebességváltozás nagyságrendje, ahol a változás nem átlagolható		∞ 000 00 0	∞ 000 00 0

viszonyát is módosítja, és bizonyára maga a szótagstruktúra sem közömbös a beszédhang paramétereinek alakulása szempontjából.

Magánhangzók esetében kézenfekvő a második szótag magánhangzójának hatását feltételezni. Ennek vizsgálatára olyan speciális szavak kerültek a szójegyzékbe, amelyeknek valamennyi fonémája megegyezik, a második szótag magánhangzóját kivéve, amely egyszer [i], egyszer [á], egyszer [ú] (egy-egy esetben [i], [a], [u] is előfordult).

A tizenegy. magánhangzóra vonatkozólag elvégzett vizsgálat szerint a második szótagbeli magánhangzó labialitásának és ajakkerekítési mértékének hatása a megelőző, hangsúlyos szótagban álló magánhangzóra vitathatatlan, s a hatás három szabályszerűségnek megfelelően alakul (l. idevonatkozólag a 7. táblázatot)

1. rövid magánhangzók on a hatás foka kisebb mint a hosszúakon, ami csak azzal magyarázható, hogy a hosszú magánhangzók képzésére nagyobb arányú stabilizálás jellemző
2. a második szótagbeli magánhangzó annál nagyobb mértékben befolyásolja a megelőző szótag magánhangzóját, minél nagyobb saját képzési akcióereje (a beszédszervek kitérésének nagysága és intenzitása a hang képzése közben), tehát leginkább [á], majd [í], majd [ú]

7. táblázat

A második szótagbeli magánhangzó hatása a hangsúlyos magánhangzó képzésére

a hangsúlyos magánhangzó	a hangsúlyos magánhangzó mutatóinak eltérése az átlagértéktől, ha a következő szótag magánhangzója					
	[i], [í]		[a], [á]		[u], [ú]	
	labializáció	ajakkerekítés	labializáció	ajakkerekítés	labializáció	ajakkerekítés
[a]	—55	—189	23	—119	—59	—124
[o]	— 4	—85	—17	—114	—56	—176
[u]	— 2	30	—15	— 98	6	23
[ö]	47	123	13	— 33	13	43
[e]	4	14	—6	— 22	2	— 32
[i]	63	255	49	231	35	59
[á]	10	26	36	33	26	23
[ó]	34	—100	24	— 56	9	66
[ú]	—21	30	—5	5	—19	27
[é]	19	—18	19	— 16	1	9
[í]	8	—18	0	6	35	6
átlagosan	9,4	3,5	11	—16,7	0,7	6

3. a befolyásolás ellentétes irányú a hang labialitásának mutatóival: [ú] az első szótag magánhangzóját inkább delabializálja, [í] pedig növeli labialitásának mértékét; az irányító elv tehát nem a fiziológiai tehetetlenség, hanem a jobb értetőségre való törekvés.

A beszédsszervek tevékenységében mutatkozó változások törvényszerűen maguk után vonják a megfelelő akusztikai jelenség változását is. Ha ellenőrzésként figyelemmel kísérjük a kiszemelt, sajátos struktúrájú szavak hangszínképét, azt találjuk, hogy a hangsúlyos magánhangzó módosulása — amint a fiziológiai megfigyelések sejteni engedik — függ a következő szótag magánhangzójának formánsszerkezetétől. A példaszavak második szótagjában előforduló magánhangzók formánsstruktúrája (női hang esetében) MAGDICS KLÁRA mérései alapján (A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NyTudÉrt 49 (1965), 7).

[í]	250— 350	2450—2550	3000—3500
[á]	1000—1150	1550—1650	2450—2550
[ú]	250— 300	750— 800	2350—2450

és az egy-két esetben előforduló rövid megfelelőké

[í]	400—450	2350—2500	3000—3200
[a]	700—800	1200—1350	2600—2700
[u]	400—500	1000—1050	2300—2350

(MAGDICS KLÁRA mérései nem kifogástalanok; némely esetben jelentékeny eltérést tapasztaltam a formánsok frekvenciáját illetően, pl. [e]-nél és [o]-nál; művében a 34., 36. és a 37. ábrán jól látszik a mérés hibaforrása: a Hz-skála elhelyezése rossz, 200–400 Hz-cel följebb, illetőleg lejjebb van a szonagram 0-vonalánál).

A hatást a második szótag hangsúlytalan magánhangzójának második formánsa hozza létre, amely [í], [á], [ú] sorrendjében csökkenő Hz-értékeket mutat, s a hangsúlyos magánhangzó második formánsa ennek megfelelően alacsonyabb frekvenciájú lesz (l. 8. táblázat), sőt már az első formáns is mutat hasonló jellegű elváltozást, ennek mértéke azonban jóval kisebb (mindkét esetben három kivétel akad tizenegy eset közül). A mélyebb frekvenciatartományok felé való „esűszás”, a második formáns módosulása jól látható is (l. 5., 6., 7., illetve 8., 9., 10. ábra).

Bár a két módszer segítségével feltárt két aspektus nem kapcsolható össze automatikusan, hiszen a beszédhang akusztikai struktúrájának meghatározásában nem kizárólag az ajak artikulációja játszik szerepet, az összefüggés tagadhatatlan a vizsgálati eredmények szerint, hiszen az [í], [á], [ú] ajakkerekítési foka növekedésének:

[í]	[á]	[ú]
0,177	0,287	0,303

a szájüregrezonátor boltozatának emelkedése, a gömbformát egyre nagyobb mértékben megközelítő alakulása maga után vonja a magánhangzó jellege szempontjából lényeges részhangcsoportok, különösképpen F_2 mélyülését. Hasonló eredményre jut GUNNAR FANT, elméleti megfontolások alapján, az ő formulájában az ajakkerekítés hatását (hozzávéve a nyelv hátrahúzóását is) F_1 és F_2 összege fejezi ki, az ajakartikulációra vonatkozó mérésekkel sikerült azonban a hatást F_2 -re lokalizálni (FANT, Acoustic theory of speech production. Mouton et Co, 's-Gravenhage, 1960, 213).

Jó okkal feltételezhetjük, hogy a hangsúlyos magánhangzóra kifejtett hatás a magyarban nem korlátozódik a második szótag magánhangzójának szerezére; a vizsgálati metódus alapvetően más iránya, valamint szonagráfunkk hirtelen támadt hibája megakadályozta a további vizsgálatokat ezirányban.

10. A vizsgálati eredmények rávilágítanak a magyar hangtörténet (a magánhangzók története) fő tendenciáinak egy aspektusára is. A magánhangzókra kiszámított adatoknak sajnos nem mindegyike vonható be a hangtörténeti tendenciák fonetikai szempontú áttekintésébe, mert a mai hangrendszerből hiányoznak az [i], [ē] (amely a kísérleti személy ejtésében nem fordult elő) és [ā], illetve az [é] és az [ī], aminek folytán az ezeket érintő változásokat figyelmen kívül kell hagynunk. Ugyancsak nem vettük tekintetbe a hosszú magánhangzók fejlődése közül azokat, amelyek tulajdonképpen egy diftongus kétirányú fejlődésének eredményei (BÁRCZI, Magyar hangtörténet.² Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Tankönyvkiadó, Budapest, 1958, 150), valamint a BÁRCZI professzor úr által szórványosnak jelölt fejlődéseket, amilyen az [ā] → [ó] változás, s végül a nyúlásokat, mint amelyek a kvalitásokat fonémikusan nem érintik.

Az ómagyarban a következő főbb tendenciákkal kell számolni (az egyszerűség és a könnyebb azonosíthatóság okából megtartva a BÁRCZI által használt hangjelölést):

8. táblázat

A második szótag magánhangzójának hatása a megelőző szótag magánhangzójára

a hangsúlyos hang	a második szótag magánhangzója	F ₁ Hz	F ₂ Hz	F ₃ Hz	F ₄ Hz	F ₅ Hz	Magdics által mért átlagolt formáns-adatok		
							F ₁ Hz	F ₂ Hz	F ₃ Hz
[a]	[í]	780	1350	2850	4000	5600	700—800	1200—1350	2600—2700
	[á]	750	1120	2870	39—4100	5—5600			
	[ú]	720—750	—	2800	4000	49—5500			
[o]	[í]	380	780	2750	35—4100		600—700	1050—1150	2650—2800
	[á]	410	750	16—2150	35—4050				
	[ú]	360—380	780	2800	37—4300				
[u]	[í]	480	920	2800	3900	6000	400—500	1000—1050	2300—2350
	[á]	450	950	2800	4100	6000			
	[ú]	420	930	2300	3800	6100			
[ö]	[í]	450	1700	2720	3950	4900	450—500	1550—1650	2600—2700
	[á]	420—430	1750	2520	3950	4850			
	[ú]	410—430	1700	2600	3800	4750			
[e]	[í]	650	2450	3300	4050—4830	6300	650—750	2000—2100	2900—3100
	[á]	580—620	2320	3300	4650	6200			
	[ú]	600—650	21—2300	3300	4750	65—7800			

[i]	[í] [á] [ú]	450—490 450 400	2750 2700 2750	3650 35—4200 35—4800	6—6500 6750 6700	7550 7500 75—7900	400—450	2350—2500	3000—3200
[ä]	[í] [á] [ú]	900 850 780	1800 1700 1600	2950 3000 2700	5000 4000 4—4500		1000—1150	1550—1650	2550—2650
[ó]	[í] [á] [ú]	450—480 450—470 410—430	900 850 750—780	1800 2900 2900	3800 3900 3950	4600 4700 4650	500—600	900—1000	2650—2750
[ú]	[í] [á] [ú]	470 450 430	2650 2650 2600	4000 4000 4000	6000 6000		350—450	850—950	2400—2500
[é]	[í] [á] [ú]	480 380 350	2700 2650 2700	3500 3500	4250 4250 4250	66—6800 6750 6600	400—550	2350—2500	3000—3200
[í]	[í] [á] [ú]	400 380—400 400	2750 2850 2950	36—3800 36—3800 37—4600	6200 6400 58—6500	7600 7600 76—7800	250—350	2600—2800	3000—3500

rövid magánhangzók

$i \rightarrow i \sim \ddot{e} \sim \ddot{u} \sim \acute{i}$
 $\ddot{u} \rightarrow \ddot{u} \sim \ddot{o} \sim \acute{u}$
 $\acute{i} \rightarrow i \sim u$
 $u \rightarrow u \sim o \sim \acute{u}$
 $\ddot{e} \rightarrow \ddot{e} \sim e \sim \ddot{o} \sim \acute{e}$
 $o \rightarrow o \sim a$
 $e \rightarrow e \sim \ddot{e}$
 $\acute{a} \rightarrow a \sim \acute{a}$

hosszú magánhangzók

$\acute{e} \rightarrow \acute{i}$

A középmagyar korban:

1. (zártabbá válással)

$\ddot{e} \rightarrow i$
 $\ddot{o} \rightarrow \ddot{u}$
 $o \rightarrow u$

$\acute{e} \rightarrow \acute{i}$
 $e \rightarrow \acute{e}$
 $\acute{o} \rightarrow \acute{u}$
 $\acute{o} \rightarrow \acute{u}$
 $\acute{a} \rightarrow \acute{o}$

2. labializációval

$\ddot{e} \rightarrow \ddot{o}$
 $i \rightarrow \ddot{u}$

$\acute{a} \rightarrow \acute{a}$

3. delabializációval

$\ddot{u} \rightarrow i$
 $\ddot{o} \rightarrow \ddot{e}$

4. és bekövetkezik még nyúlás.

Föltételezve a mai és a régi hangrendszerek megfelelőinek fonémikus és egyben (önkéntesen) fonetikai azonosságát, a következő megállapításokat tehetjük

1. A hosszú magánhangzók a vizsgált nyelvtörténeti korszakok folyamán kevesebb számú és csekélyebb arányú változást mutatnak mint rövid párjaik („Az ómagyar kor elején már meglevő hosszú magánhangzók a szó belsejében általában nem szenvednek változást” BÁRCZI: i. m. 85), s a szóvégen szereplő hosszú magánhangzók is előbb lerövidültek, s csak akkor változtak (vö. BÁRCZI: i. m. 85); a mai magyar nyelvben is hasonló egyébként a tendencia, (vö. MAGDICS, A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben, NyK LXII [1960], 301–22). Ebben természetesen nyilván az is közrejátszik, hogy a hosszú magánhangzók másodlagosan és frissen, az elemzett hangtörténeti korszakok első századaiban alakulnak ki, de további, jó néhány száz éves viszonylagos stabilitásuk azért tagadhatatlanul megerősíti azt a mérésekkel alátámasztott megfigyelést, hogy a hosszú magánhangzók — ejtésük tekintetében — kevésbé vannak kitéve ingadozásnak (l. hangsúlyos—hangsúlytalan helyzet; a hangkörnyezet hatása) mint a rövid megfelelőik.

A tétel megfordításával megengedhetjük azt a hipotézist, hogy a magánhangzók változandóságának alapja, legalább részben, az adott fonéma ejtésén belül mutatkozó ingadozás.

2. A hangfejlődési tendenciák szerint a változás kiinduló és végpontjára szolgáló magánhangzók korrelatív párai egymásnak, abban az értelemben, vagy az ajakartikuláció vagy a labializáció szempontjából az ajakkerekítési, illetve a labializációs sorban közvetlen egymás mellett álló hangok; viszont, ha ez a szomszédság a labializáció tekintetében áll fenn, akkor az ajakkerekítés szempontjából nagy mértékben különböznek egymástól, és megfordítva, ha az ajakkerekítés szempontjából „rokonok”, labializációjuk foka tér el erősen. Ez a fölismerés mindenesetre bizonyítja, hogy a magyarban a 'kerekítettség' disztinktív jegye helyett a 'labializáltság' és a 'kerekítettség' jegyét külön kell számontartani a disztinktív jegyek között.

Szemléltetés végett felsoroljuk az említett főbb hangváltozásokban érintett hangpárokat az irány megjelölése nélkül, hiszen a változás egyszer egyik, másszor másik irányban ment végbe; a két hang között a megfelelő sorban zárójelek között fel vannak tüntetve a labiális, illetőleg az ajakkerekítési fok sorrendjében közéjük eső magánhangzók (l. 1. és 3. táblázat):

[i] ⇄ [ü]	labializáció	[i]	0,017 (- a - ő -)	[ü]	0,172
	ajakkerekítés		0,236 közvetlen egymás mellett		0,273
[ü] ⇄ [ö]	labializáció	[ü]	0,172 közvetlen egymás mellett	[ö]	0,180
	ajakkerekítés		0,273 (- á - ő - ú - ő -)		0,353
[u] ⇄ [o]	labializáció	[u]	0,188 közvetlen egymás mellett	[o]	0,192
	ajakkerekítés		0,218 (- e - i - ü - á - ő - ú - - ú - ő - ö -)		0,426
	labializáció		0,192 (- u - ő - ú - ő - ü)		0,092
[o] → [a]		[o]	(- ő -)	[a]	
	ajakkerekítés		0,426 közvetlen egymás mellett		0,453
[é] ⇄ [í]	labializáció	[é]	0,020 (- e -)	[í]	0,002
	ajakkerekítés		0,174 közvetlen egymás mellett		0,177

Az ajakartikuláció tanúsága szerint a magánhangzók között nem történtek „kétlépcsős” hangváltozások; az egyik tényező mindig azonos maradt (azonosság itt közvetlen szomszédságot jelent). De talán merészség volna azt állítani, hogy ilyen változások elvben ki vannak rekesztve a lehetőségek köréből, bár ennek értelmében mégis valószínű, hogy azokban az esetekben, amikor a változás több tényezőt érint, több fokozatot kell föltennünk.

3. Amennyiben igaz az a tétel, amely mellett az 1. és 2. következtetés adatai szólnak, akkor — ellenpélda nem lévén — ugyanennek kell állnia a kihalt veláris [i]-ra is.

Az [i]-nak két fejlődési iránya van: [i] és [u], s ez elégséges ahhoz, hogy [i] ejtését a tétel felhasználásával viszonylagos pontossággal meghatározzuk, legalább is „bemérjük” labializációját és ajakkerekítési fokát. További támpontunk, hogy a honfoglalás előtt nyelvünkbe átkerült török jövevényszavak megfelelői talán még tartalmazták az [i]-t, viszont a mai török nyelvekből eléggé világosan tudjuk, hogy a bennük szereplő [i] (vö. pl. oszmánli törökre NÉMETH, Turkish grammar. Mouton & Co., 's Granvhaage, 1962, 29) labializációs foka jelentékenyen eltér [u]-étől (de ezt mutatja a kopula négy alakja is: a *dir* mellett veláris, de nem labiális párként *dir*, a *dur* mellett pedig *dür* van). Tehát az [i]-nak [u]-vá fejlődése a 2. pontban kifejtett tétel szerint úgy követ-

kezhett be, hogy a labializáció tekintetében tértek el számottevő mértékben, s következőképp az ajakerekítés tekintetében kellett egymás mellett állniuk; így megkapjuk az ajakerekítés minimumát, illetőleg maximumát:

labializáció		számottevően nagy eltérés	[u]	0,188
ajakerekítés	[i]	< 0,228, de > 0,177		0,218

Akkor viszont az [i]-vé fejlődésnek a fordított megfelelést kellett mutatnia, tehát a labializációs fok határértékei:

labializáció		< 0,092, de > 0,002	[i]	0,017
ajakerekítés	[i]	számottevően nagy eltérés		0,236

A kettő összegzésével:

labializáció		0,002 és 0,092 között
ajakerekítés	[i]	0,177 és 0,228 között

Minthogy azonban a magánhangzók labializációjának egymástól való átlagos eltérése a sorozat egyes tagjai között 0,018 (18 egység), és ugyanez az ajakerekítés esetén 0,021 (21 egység), a határokon inneni értékek különbsége csökkenthető, bár így méginkább csak valószínűségről beszélhetünk.

Ennek megfelelően a talán még az ómagyarban is meglevő [i] valószínű ajakállása:

labializáció:	0,020 és 0,072 között,
ajakerekítés:	0,198 és 0,207 között.

II. A számszerű eredmények magyarázzák BRUNNER (i. m. 258) megütöztetését, amely olyan erős volt, hogy a megfigyelő élményét nyomban a kutatás tárgyává tette, s amely egy „labiográfiai kutatómetódus” kidolgozásához vezetett. Az ajkak ugyanis a labializáció, az előretüremkedés folytán össze is szűkülnek, s az artikuláció közben felületük az alapállásban is fölismerhető apró árkok mentén redőződik. Ez az összeszűkülés, intenzitásának arányában, egyre szabályosabb trapéz-formát ad, ennek folytán a legnagyobb ajakerekítést mutatják. Mármint, amikor BRUNNER azt látja, hogy az általa megfigyelt nyelvjárásban az [ö]-t és [ü]-t szinte mozdulatlanul maradt, széles ajakállással ejtik, az ajkak nyilván ugyanazt az alakzatot, ugyanazt az ajakerekítési arányt reprodukálják, amelyet a „szabályos” [ö], [ü] esetében. A fonetikus azonossághoz természetszerűleg más tényezők is hozzájárulhatnak.

12. Sokaknak kell köszönetet mondanom, akik elméleti és műszaki segítségükkel hozzájárultak ennek a több ezer adaton alapuló tanulmánynak létrejöttéhez. Akiket idéztem, nyújtották a legtöbbet. Külön szeretném megköszönni azonban Molnár Piroska művésznő, Fónagy Iván professzor, Ujvári Ferenc technikus, Jávör Ágnes egyetemi hallgató, valamint az MTA Műszerügyi Szolgálat Kutatófilm Osztályának szíves közreműködését.

A dolgozat végeztével a munka nem fejeződhet be, hisz még rengeteg tennivaló van a magyar köznyelvi ejtésnorma kidolgozásában. A jövőben további beszédfiziológiai vizsgálatokkal szeretnénk folytatni ezt a munkát.

(Folytatjuk)

SZENDE TAMÁS

Toward Hungarian Standard Pronunciation

(I Norm. II Labial articulation.)

The aim of the study is to define speech norm and to determine the normative speech-activity of lips in case of labial sounds.

Generally linguistic norm is a concurrence of the socially determined language and the individual speech-act; the norm of the speech-activity is a coordinating principle between the mental rules of the linguistic system and the physiological functional rules of the speech organs; norm is a directing factor of the development of the sound system; normatives do not equal pronunciation averages.

In the Linguistic Institute of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest) 250 one-word Hungarian sentences were put to standard sound-film in the pronunciation of an informant with optimal accent. The sentences contained all the Hungarian labial sounds in stressed and unstressed position taking with account the context too. On the basis of the modified measuring method of R. BRUNNER (*Methode einer Labiometrie für die Hochzungenvokale*, *Vox Romanica* [Bern], 16—1957, 257—71) did we measure the degree of liprounding (*Rundungsgrad*) and the values expressing the degree of labialisation (*Vorstülpungsgrad*) in case of the middle phase of sound articulation (*Klarphase*) and sound transition.

The survey data show that

¹ stressed vowels (in contrast to unstressed ones) are characterized by a greater relative labialisation and liprounding,

² the regular homogeneity of the articulation plays a prominent part in bringing about of quality of length,

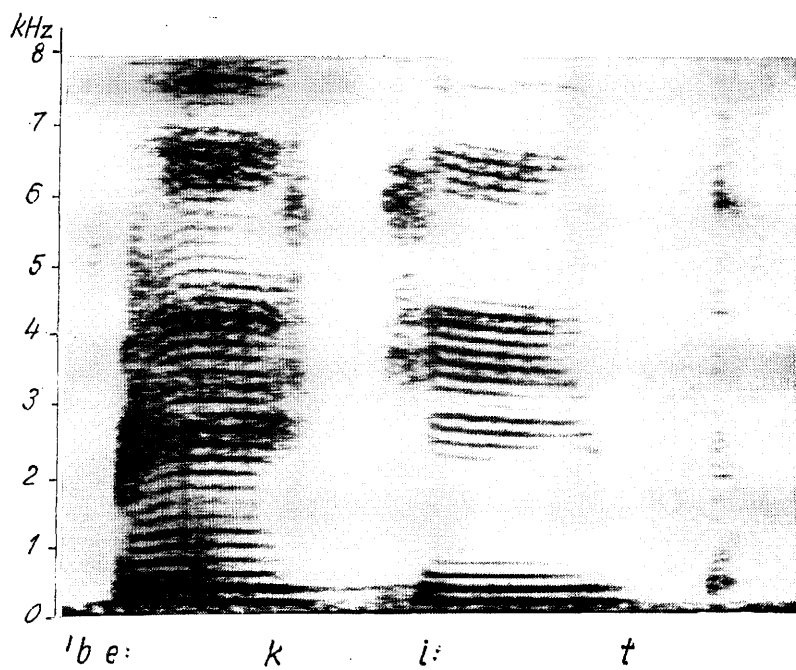
³ the relative articulatory duration is directly proportional to the stability of pronunciation,

⁴ the speed of sound transitions is a function of the distance between the place of articulation of neighbouring sounds; the measure of the modifying effect of neighbouring sounds is a function of the articulatory action potential of the succeeding sound,

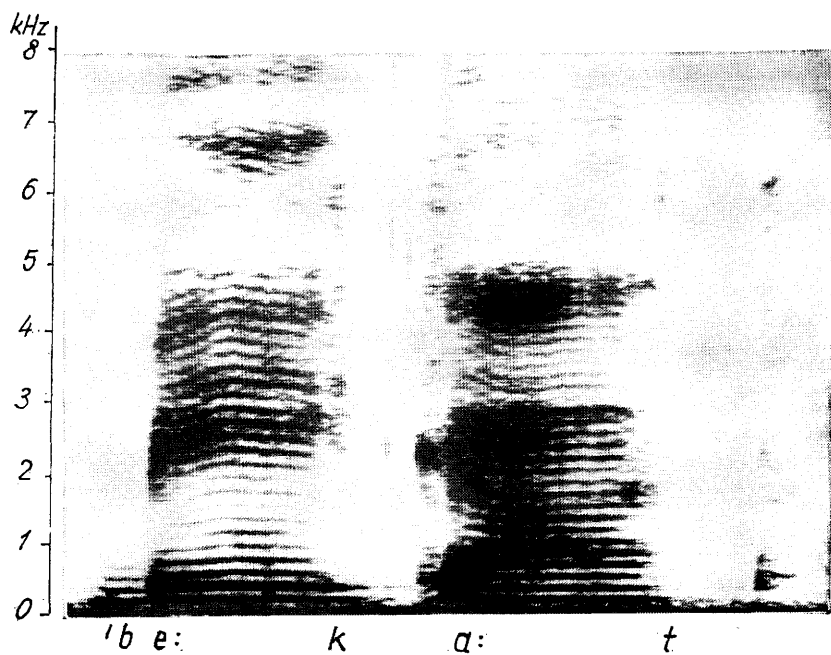
⁵ the input and output of the development of the Hungarian vowel system differ either exclusively in the degree of labialisation or exclusively in the degree of liprounding; this fact gives the possibility to determine approximately the pronunciation of an extrict sound, velar [*ɣ*].

TAMÁS SZENDE

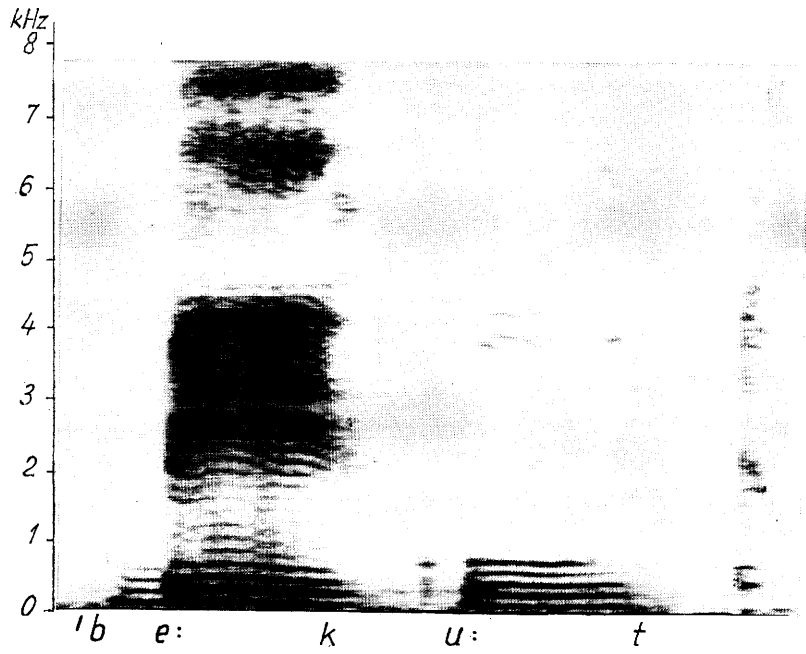

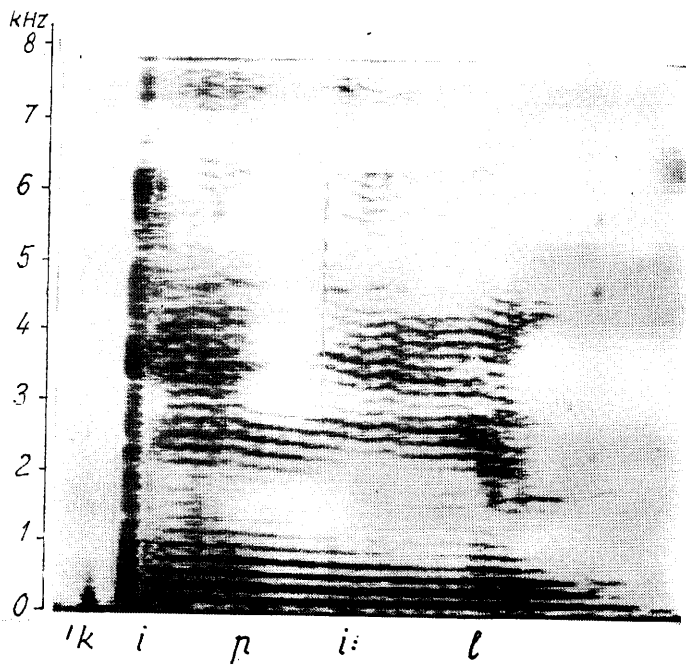
5. ábra. A *békít* szó hangszínképe

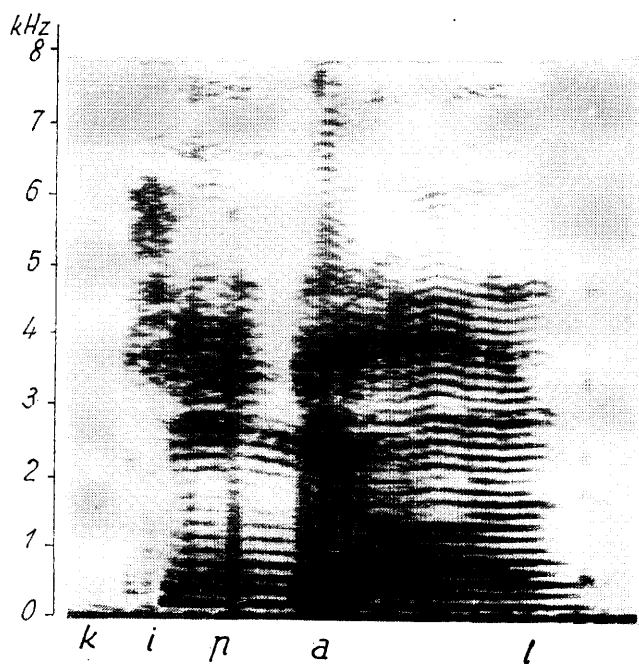
6. ábra. A *békát* szó hangszínképe

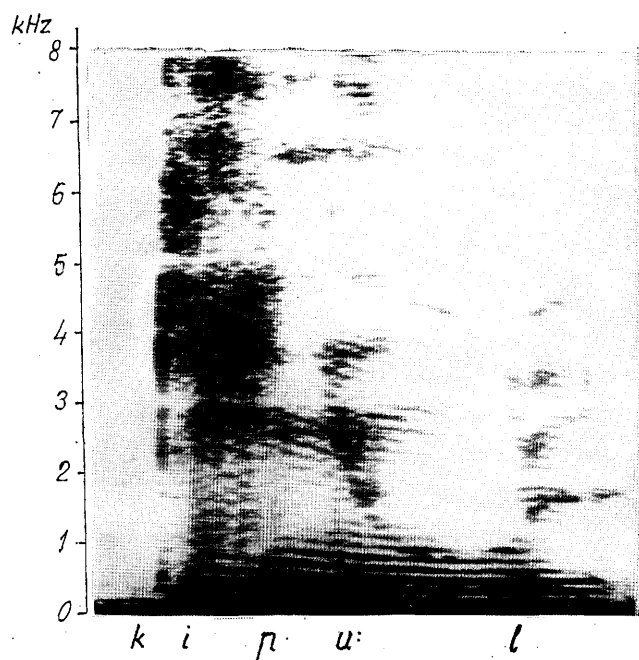
7. ábra. A *bé kút* szókapcsolat hangszíneképe

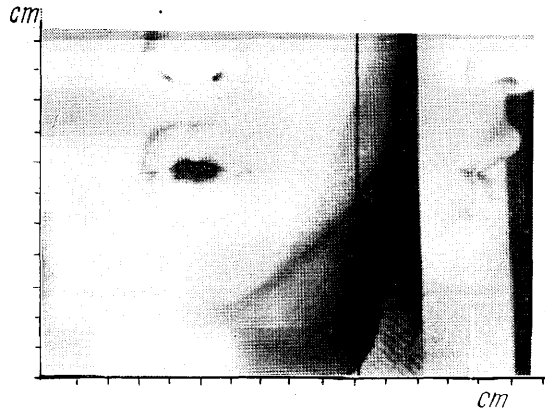
8. ábra. A *kinyíl* szó hangszíneképe

9. ábra. A *kinyal* szó hangszíneképe

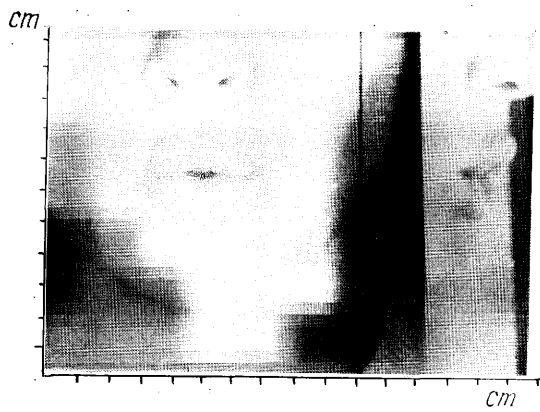
10. ábra. A *kinyúl* szó hangszíneképe

11. ábra. Hangsúlyos [a] az *adat* szóban

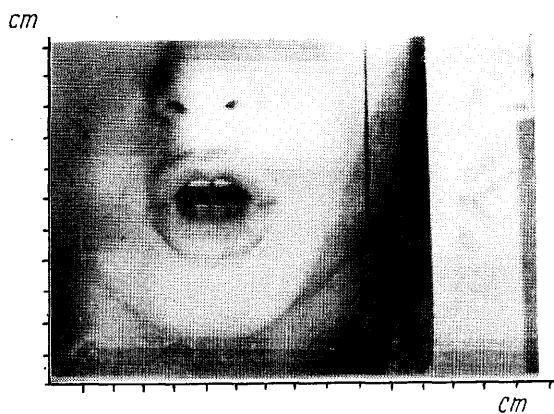

12. ábra. Hangsúlytalan [a] a *kinyal* szóban

13. ábra. Hangsúlyos [o] az *omol* szóban

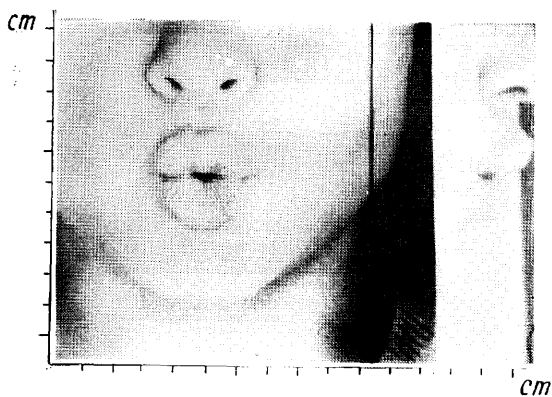

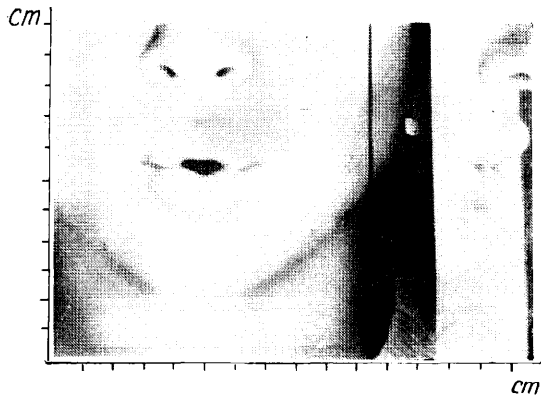
14. ábra. Hangsúlytalan [o] a *bíbor* szóban

15. ábra. Hangsúlyos [u] a *butul* szóban

16. ábra. Hangsúlytalan [u] a *kábul* szóban

17. ábra. Hangsúlyos [ö] a *tököt* szóban

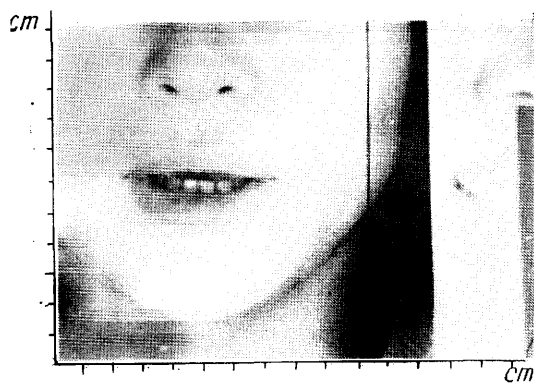
18. ábra. Hangsúlytalan [ö] az *ümmög* szóban

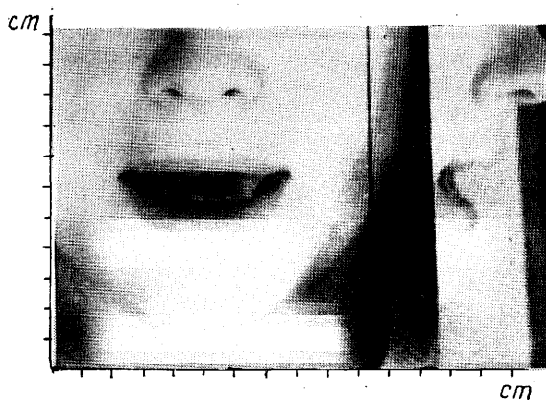
19. ábra. Hangsúlyos [ü] a *kűnn* szóban

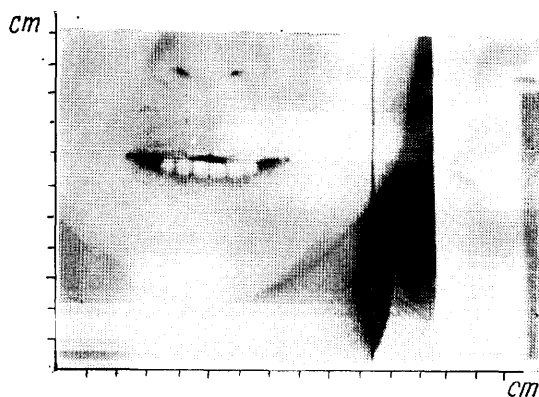
20. ábra. Hangsúlytalan [ü] az *üdül* szóban

21. ábra. Hangsúlyos [e] a *kepe* szóban

22. ábra. Hangsúlytalan [e] az *ímmel* szóban

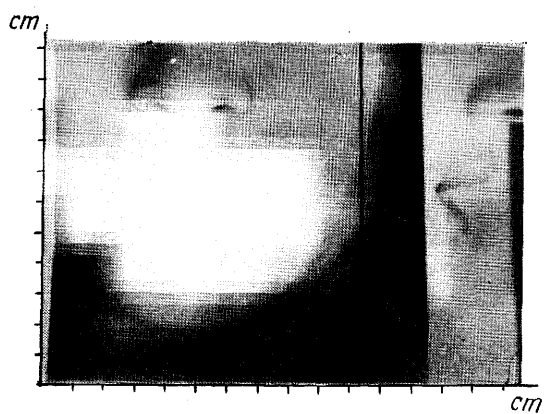
23. ábra. Hangsúlyos [i] az *ikon* szóban

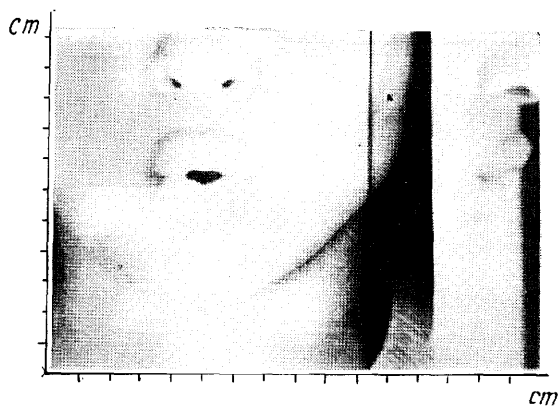
24. ábra. Hangsúlytalan [i] a *Núbia* szóban

25. ábra. Hangsúlyos [á] a *tábor* szóban

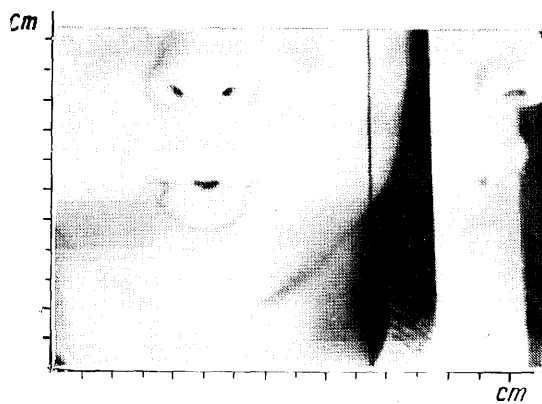
26. ábra. Hangsúlytalan [á] a *kábán* szóban

27. ábra. Hangsúlyos [ó] a *kókad* szóban

28. ábra. Hangsúlytalan [ó] a *bútól* szóban

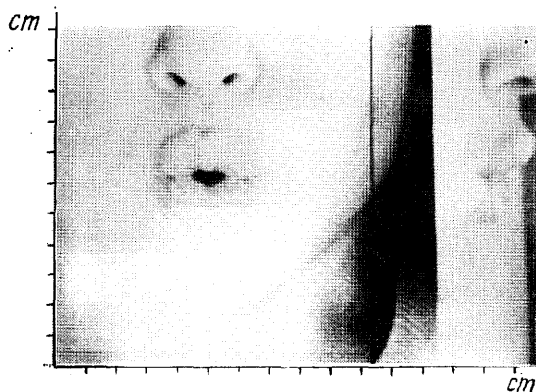
29. ábra. Hangsúlyos [ú] a *rút át* szókapcsolatban

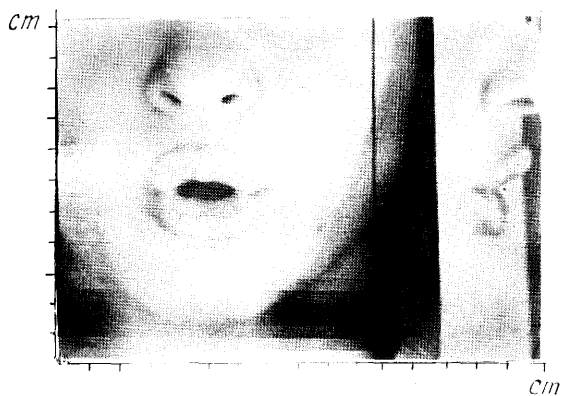
30. ábra. Hangsúlytalan [ú] a *kinyúl* szóban

31. ábra. Hangsúlyos [ő] a *kőtől* szóban

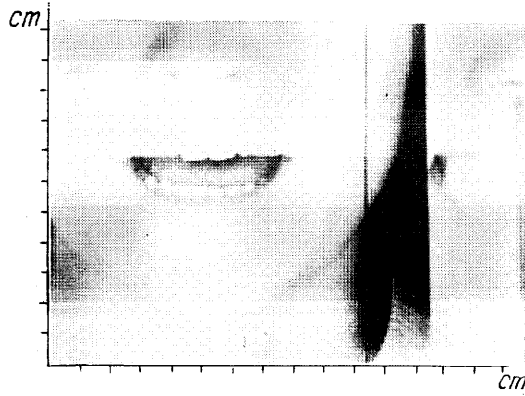
32. ábra. Hangsúlytalan [ó] a *tútól* szóban

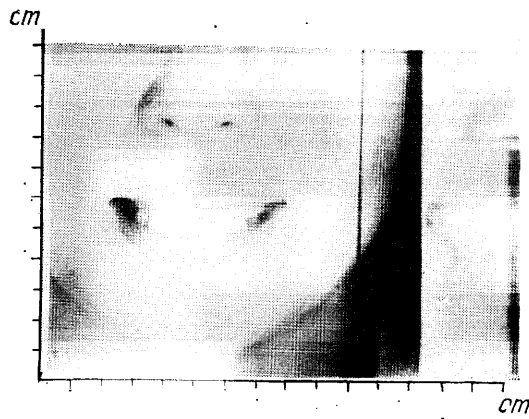
33. ábra. Hangsúlyos [ű] a *tűkőn* szóban

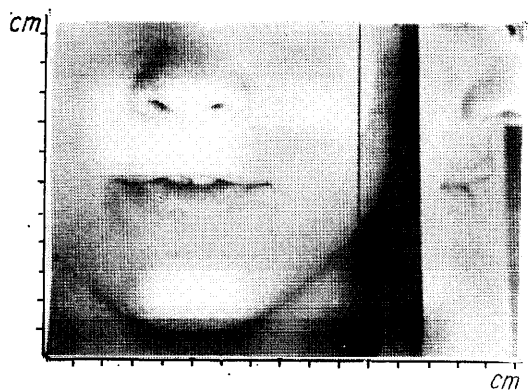
34. ábra. Hangsúlytalan [ű] a *bőbeszédű* szóban

35. ábra. Hangsúlyos [é] a *tép* szóban

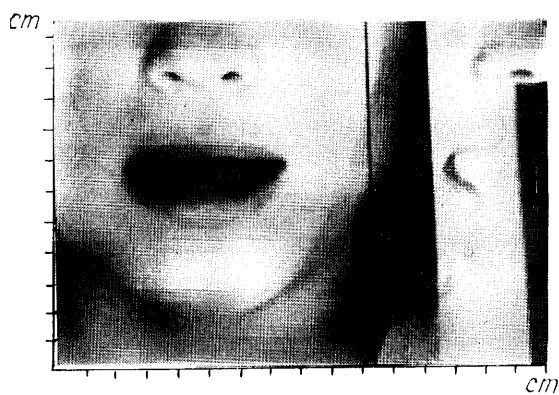

36. ábra. Hangsúlytalan [é] a *kímél* szóban

37. ábra. Hangsúlyos [í] a *nyílás* szóban

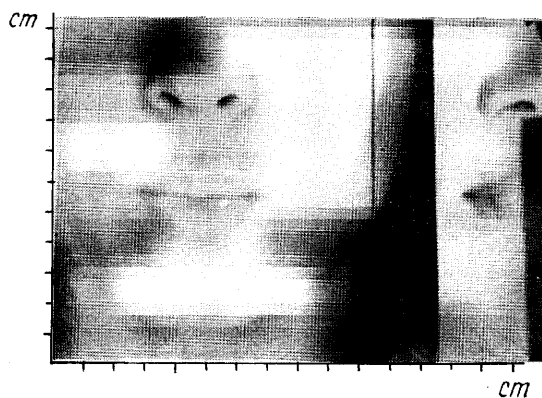

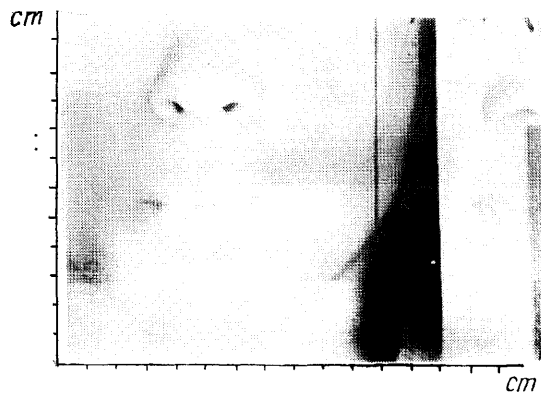
38. ábra. Hangsúlytalan [*i*] a *butít* szóban

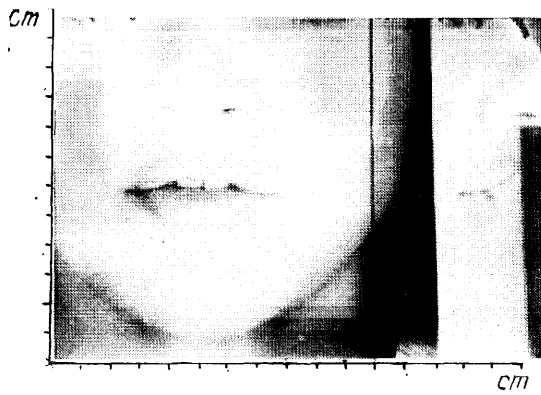
39. ábra. [*p*] a *pápa* szó második szótagjában

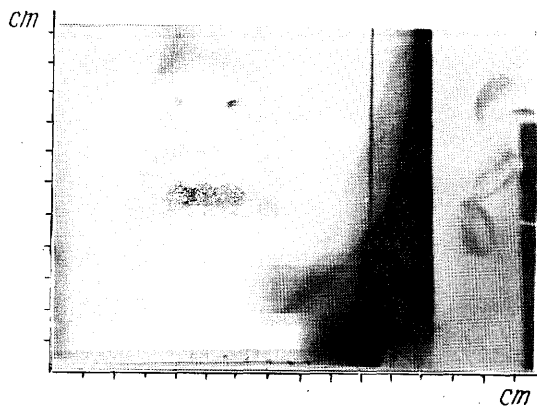
40. ábra. [*b*] a *baba* szó második szótagjában

41. ábra. [m] a *mama* szó második szótagjában

42. ábra. [v] az *ivar* szóban

43. ábra. A zöngés dentilabiális nazális a *szenved* szóban

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A szavak szemantikai struktúrájának kettős aspektusa

A tárgyas mondatformákat elemezve az [I + F (acc.)]-ról kiderült, hogy gyakran csak töredék. Ugyanis kiegészítésükkel a transzformációs csoporthoz jutottunk el, ahol is az [I + F (acc.)] valamely háromtagú szintaktikai szerkezetnek csak egy szakasza. Pl. az alábbi mondat

Az asszony keni a kenyeret

egy teljesebb mondatnak

Az asszony keni vmivel a kenyeret

az implicit változata. Ugyanis az utóbbi mondat egy megfelelő másik mondattal váltakozik:

Az asszony ken vmit a kenyérre.

A két mondat pedig transzformációs viszonyban áll egymással; egy transzformációs csoportot alkot.¹ A transzformációs csoport a formarendszer alapvető realitása. A transzformációs csoport az a szerves szintaktikai keret, amelyen belül az egyszerű bővített mondatok szintaktikai viszonyai történetileg kialakultak, és amely alapján a szinkrón rendszerben működnek.

A csoporton belül a formák jelentésszintjében különbségek mutathatók ki: az accusativus objectivust (*a kenyeret*) tartalmazó sor a belső tárgyat (pl. *zsírt*) tartalmazó sorból vezethető le. Vagyis:

Az asszony ken zsírt a kenyérre

Az asszony keni zsírral a kenyeret

$$\left[\begin{array}{l} (1) [F_1 (\text{nom.}) + I + F_2 (-t/*vel) + F_3 (\text{loc.})] \\ (2) [F_1 (\text{nom.}) + I + F_2 (-vel) + F_3 (-t)] \end{array} \right]$$

A csoport így egy zárt rendszer, amelyen belül a formák mozgásának határozott iránya van.

A transzformációs csoportok zártága azonban csak bizonyos határokon belül igaz. Vannak egyes mondatok, amelyek egy másik mondatnal transzformációs alapon nem képesek váltakozni: **m a g á n y o s s o r o k.**² Pl.:

¹ A transzformációs csoportokkal kapcsolatban l. ZSILKA JÁNOS, A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében: Általános Nyelvészeti Tanulmányok III. (1964): 213–5. l.

² A magányos sorokkal kapcsolatban l. ZSILKA: i. m. 215–7. l. Vö. 1. jegyzet.

Az ács támasztja a létrát a falhoz.

$[F_1(\text{nom.}) + I + F_1(-t) + F_2(\text{loc.})]$

A fiú tőri kalapáccsal a diót.

$[F_1(\text{nom.}) + I + F_1(-\text{vel}) + F_2(-t)]$

Az ún. magányos sorok a transzformációs csoportok folytatásai, és így a transzformációs csoportok maguk a mondatformák átfogóbb mozgásrendszerének csak egy szakaszát képezik. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} I + F_1(-t/*\text{vel}) + F_2(\text{loc.}) \\ I + F_1(-\text{vel}) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

$I + \dots + F_1(-t) + F_2(\text{loc.})$

$I + F_1(-\text{vel}) + F_2(-t)$

Továbbá: maguk a magányos sorok sem egyenlő értékűek, a magányos sorok is levezethetők egymásból.³ Pl.:

$$\left\{ \begin{bmatrix} \text{köt} (\text{jel}_1) + \text{kötelet} + a \text{ tehenre} \\ \text{köti} (\text{jel}_1) + \text{kötéllel} + a \text{ tehenet} \end{bmatrix} + \text{adv.} \right\}$$

↓

$[\text{ki-köti} (\text{jel}_2) + \dots + a \text{ tehenet} + a \text{ fához}]$

↓

$[\text{ki-köti} (\text{jel}_3) + \dots + \text{hogy M}]$

A mondatformáknak tehát egy szerves, fejlődő rendszere építhető ki. Ezen a rendszeren belül az egyes formák egy másik, kevésbé általános formából vezethetők le, és ugyanakkor egy újabb, általánosabb forma kiindulási pontjai.

*

A vizsgált formák nem mindig határozzák meg beszédaktusainkat közvetlenül; gyakran csak közvetítő szabályrendszereken átszűrődve vannak jelen mondatainkban. Pl.: az alábbi mondatok

(Az asszony) keni a kenyeret

(A leány) behabarja a levest

formája:

$[(\quad) + I + F(-t)].$

A kérdéses forma azonban csak a fentebb tárgyalt csoport (401. l.) teljes sorának

$[I + F_1(-\text{vel}) + F_2(-t)]$

implicit változataként van érvényben. Ezek az ún. implicit sorok.⁴

³ Lásd: ZSILKA JÁNOS, Transzformációs csoportok és magányos sorok: NyK. LXX, 1. 1968, 105–126.

⁴ Az implicit formákkal kapcsolatban l. ZSILKA JÁNOS, Az esetrendszer — implicit formák, anorganikus kiegészülések: NytudÉrt. 46. (1965), 145–7. l.

Vagyis:

$$[I + \sqrt{F_1(-vel)} + F_2(-t)]_{\text{impl.}}$$

Vagy pl. a fentebb tárgyalt sorok gyakran egy olyan elemmel egészülnek ki, amely nem vonható be transzformációs összefüggések közé. Pl.:

(Az asszony) ken zsírt a kenyérre **késsel**

Ahol a *késsel* a mondat többi elemeihez képest a transzformációs összefüggések szempontjából *anorganikus*.⁵ Vagyis:

$$\{[I + F_1(-t)/^*vel] + F_2(-t)] + F_3(-vel)\}_{\text{anorg.}}$$

A két jelenség gyakran összeesik, pl.:

(Az asszony) keni a kenyeret *késsel*.

Ezek az ún. *anorganikusan bővült implicit sorok*.⁶ Vagyis:

$$\{[I + \sqrt{F_1(-vel)} + F_2(-t)]_{\text{impl.}} + F_3(-vel)_{\text{anorg.}}\}$$

*

A fentebb, valamint az utóbb tárgyalt formák összevetése a mondatok egy újabb szabályrendszeréhez vezet. Ugyanis az alábbi mondatok pl.:

Az asszony keni a zsírt

Az asszony keni a kenyeret

közvetlenül egy azonos formán alapulnak:

$$[(\quad) \quad I + F(-t)].$$

Hasonlóképpen az alábbi mondatok:

Az asszony keni zsírral a kenyeret

Az asszony keni késsel a zsírt

$$[(\quad) + I + F_1(-vel) + F_2(-t)].$$

Valójában a fentiek alapján világos, hogy a látszólag azonos formák az első mondat esetében egy másik mondatból vezethetők le, mint a második mondat esetében. Vagyis:

$$[I + F_1(\text{nom.}) + F_2(-t/^*vel) + \sqrt{F_3(\text{loc.})}]$$

↓

$$[I + F_1(\text{nom.}) + F_2(-t)]$$

↑

$$[I + F_1(\text{nom.}) + \sqrt{F_2(-vel)} + F_3(-t)]$$

⁵ L. uo. (vö. 4. jegyzet), II. B) Bővebb szerkezetek. 147–8. l.

⁶ L. uo. (vö. 4. jegyzet), C) Implicit változatok anorganikus kibővítése. 148–9. l.

ill.:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{l} I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-t/*vel) + F_3 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-vel) + F_3 (-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 [I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-vel) + F_3 (-t)] \\
 \uparrow \\
 \left\{ \left[\begin{array}{l} I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-t/*vel) + F_3 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-vel) + F_3 (-t) \end{array} \right] + F_4 (-vel) \right\}
 \end{array}$$

Az így levezetett formák az ún. homoszintaktikai formák.⁷

A homoszintaktikai formák tulajdonképpen egyenlők a mondatokból közvetlenül elvonható formákkal (amelyekből az elemzés során gyakran mint töredékekből indulunk ki). Másfelől a homoszintaktikai formákhoz a szabályok egy egész során át jutottunk el. A homoszintaktikai formák szintjén a formarendszer releváns különbségei megszűnnek: csak egyféle tárgy, eszközhatározó stb. létezik. A homoszintaktikai formák így a formarendszer legáltalánosabb alakulatai. Ami annyit jelent, hogy a homoszintaktikai formák *egyidejűleg* a formarendszer legközvetlenebbül adott, legfelszínibb és legáltalánosabb alakulatai.

*

Ugyanakkor fontos megérteni: az elemzés során az egyes formákat mint a fejlődő rendszer alakulatait értelmeztük. Más formákat mint homoszintaktikai formákat ismertünk fel. Valójában a szerves rendszer bármely formája is a maga közvetlenségében mint homoszintaktikai forma van adva. A homoszintaktikai forma pedig mint meghatározott alakulat csak a szerves rendszer alapján létezhet.⁸ Vagyis nemcsak az alábbi mondatok formája

Az asszony behabarja a levest

Az asszony keni a zsírt

$[(\quad) \quad I + F(-t)]$

homoszintaktikai az alábbi mondatok formáihoz képest:

az asszony behabarja a tejfelt a levesbe

Az asszony behabarja tejfellel a levest

Az asszony keni a zsírt e kenyére

Az asszony keni zsírral a kenyeret

$[(\quad) \quad I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.})]$

$[(\quad) \quad I + F_1(-vel) + F_2(-t)]$

Az utóbbi mondatok maguk közvetlenül ugyanazon a formán alapulnak, mint

Az asszony keni késsel a zsírt

Stb.

⁷ A homoszintaktikai szerkezetekkel kapcsolatban l. ZSILKA JÁNOS, A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer: NytudÉrt. 53. (1966): 114–25. l.

⁸ ZSILKA JÁNOS, Objective System, Subjective System, Analysed System: ALH XVIII (1968), 60–3. l.

Ami annyit jelent, hogy bármely mondatból elvonható forma egyszerre vizsgálható mint a formák fejlődő rendszerének egy meghatározott sora, és ugyanakkor mint a formarendszer legfejlettebb, legáltalánosabb szintjének, a homoszintaktikai rendszernek egy alakulata.

*

Igék eredeti jelentésükben [I (jel₁)] gyakran a transzformációs csoport keretei között működnek. Pl.:

$$\begin{bmatrix} \text{köt} (\text{jel}_1) + \text{vmít} & + \text{vmire/kire} \\ \text{köt} (\text{jel}_1) + \text{vmivel} & + \text{vmít/kit} \end{bmatrix}.$$

Ugyanezeknél az igéknél bizonyos jelentések [I (jel₂)], melyek különben a magányos sorok szerint működnek, az I (jel₁)-ből vezethetők le. Pl.:

$$\begin{bmatrix} \text{kiköti} (\text{jel}_2) + \text{a kecskét} & + \text{a fához} \\ \text{leköti} (\text{jel}_2) + \text{a beteget} & + \text{a műtőasztalra} \end{bmatrix}.$$

Amikor is az I (jel₁) → I (jel₂) és a transzformációs csoport → magányos sor párhuzamosan halad. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} \text{köt} (\text{jel}_1) + F_1 (-t/*vel) & + F_2 (\text{loc.}) \\ \text{köt} (\text{jel}_1) + F_1 (-vel) & + F_2 (-t) \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} ki \\ be \\ le \\ fel \end{bmatrix}$$

$$\downarrow$$

$$\begin{bmatrix} ki \\ be \\ le \\ fel \end{bmatrix} \text{köt} (\text{jel}_2) + \dots + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})$$

Továbbá: maguk a magányos sorok nem egyenlő szintűek. A magányos sorok keretein belül az igék egyes jelentései (jel₃) ugyanannak az igének egy másik jelentéséből (jel₂) vezethetők le. Pl.:

Az apa kikötötte, hogy a fiú fejezze be tanulmányait.
Az elnök bekötötte a falut az áruforgalomba.

Az I (jel₂) a transzformációs csoport I (jel₁) + ... + F₂ (-t) (acc. obj.-os) viszonyának az abszolutizálódásából jött létre. Az I (jel₃) a magányos sorokon belül az acc. obj. még egy további abszolutizálódásának az eredménye. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} le \\ ki \\ be \\ fel \end{bmatrix} \text{köt} (\text{jel}_2) + \dots + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})$$

$$\downarrow$$

$$\begin{bmatrix} le \\ ki \\ be \\ fel \end{bmatrix} \text{köt} (\text{jel}_3) + \dots + F_2 (-t) (= M)$$

A levezetések során az igék jelentése részben specializálódik [I (jel₂ (a) (b) stb.)]. A specializálódás maga egy sajátos elszakadást jelent a közvetlen valóságtól.

Részben a specializálódáson át átvitt, absztrakt jelentések (jel₃) jönnek létre.⁹ Ilyeténképpen az ige szintaktikai struktúrája és szemantikai struktúrája között belső összefüggés állapítható meg.¹⁰

*

Az igék jelentését vizsgálva struktúrájukban szintaktikai viselkedésüknek megfelelően különböző rétegek állapíthatók meg. Lásd fentebbiekben a *köt* struktúráját:

<i>köt</i> (jel ₁)
<i>köt</i> (jel ₂)
<i>köt</i> (jel ₃)

A jelentésrétegeket azonban így mechanikusan elválasztottuk egymástól. Az egyes rétegek ugyan szervesen vezethetők le egymásból, de a rétegek struktúrája a maga szimultaneitásában nem világos. Kérdés, a szintaktikai struktúráról alkotott képünk nem visz-e közelebb az igék szemantikai struktúrájának pontosabb megértéséhez.

A mondatformák rendszerének — amint láttuk — két aspektusa van. Az egyik aspektus szerint az egyszerűbb formák bonyolultabb formák felé vezetnek. Másfelől az is kétségtelen, hogy ez az egyszerű → bonyolult mozgás csak egy bonyolult → (egyszerű → bonyolult) komplex mozgással egyidőben, annak keretei között létezik.¹¹ Vagyis a két aspektus a mondatformák valóságos rendszerében szimultán egységet alkot. Az igék jelentésének rétegei és az általuk követett formák struktúrája pedig belsőleg összefügg egymással. Felmerül most már a kérdés: az egyszerű és a bonyolult szimultaneitása, amely a mondatformák rendszerében megfogható, érvényesül-e valamiképpen az igék szemantikai struktúrájában is. Az alábbiakban erre a kérdésre próbálunk választ adni.

A *(meg)zsiroz*, *(meg)sóz*, *(be)lekvároz* stb. szintaktikai gyökerei a transzformációs csoportokra nyúlnak vissza. Pl. az alábbi csoport keretei között

I	F ₁	F ₂
<i>ken</i>	+ <i>zsírt</i>	+ <i>a kenyérre</i>
<i>(meg)keni</i>	+ <i>zsírral</i>	+ <i>a kenyeret</i>

az F₁ verbalizálásából áll elő — az F₂ vonatkozásában:

(meg)zsiroz stb.

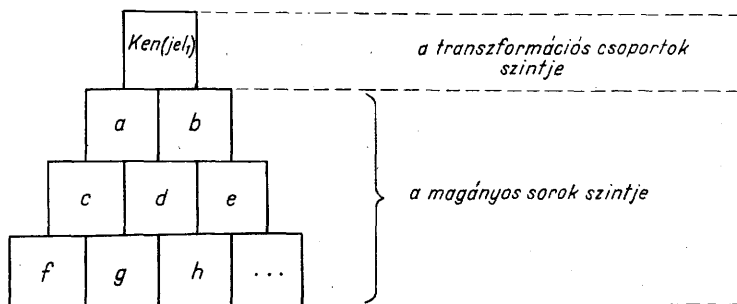
A *(meg)zsiroz*, *(be)sároz*, *(be)piszkít*, *(be)mocskol* stb. a transzformációs csoport keretei közül lép elő a magányos sorokban — egy specializálódás során.

⁹ Az I (jel₁₋₃)-ra vonatkozóan lásd: ZSILKA JÁNOS, Transzformációs csoportok és magányos sorok (l. 3. jegyzet).

¹⁰ L. ZSILKA JÁNOS, Konnexió, junkció, transláció; MNy. LXIV, 4. (1968), 416—426.

¹¹ L. ZSILKA JÁNOS, Objective System, Subjective System, Analysed System (l. 8. jegyzet), b) 3., 103 l. —.

A *ken* specializálódását az alábbiakban ábrázolhatnánk:

1. ábra

A piramisszerűen növekvő *a*, *b* stb.-vel azt jelöljük, hogy a *ken* speciális változatainak (*jel*₂) a terjedelme mind inkább és inkább megnövekszik.

A specializálódás folyamata magát a *ken*-t sem hagyja érintetlenül. A parafrázis szerint ugyanis pl. a (*meg*)*zsíroz* jelentése:

'ken zsírt a kenyérre'

stb. Tehát a *ken* jelentését mindinkább a (*meg*)*zsíroz* stb.-ből vonom el. Vagyis a *ken* eredeti jelentése (*jel*₁) mindinkább háttérbe szorul, és egy újabb jelentés (*jel*₂) váltja fel, amely a speciális változatokból vonható el. Az egyszerű *ken* (*jel*₁)-et a speciálisan át általánosuló *ken* (*jel*₂) szorítja ki.

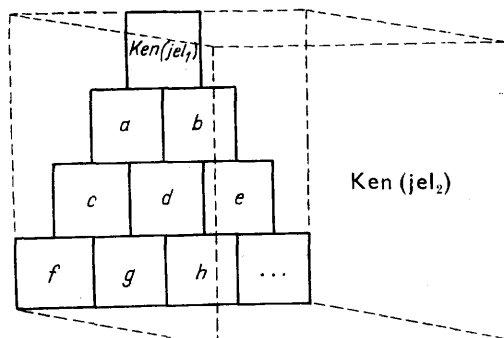
A *ken* általánosságának a fokát tehát a specializált *a*, *b* stb. terjedelme határozza meg:

$$ken(jel_2) \supset [a, b \text{ stb.}]$$

A *ken* általánossága (*jel*₂) a speciális jelentések terjedelmének arányában növekszik. Vagyis:

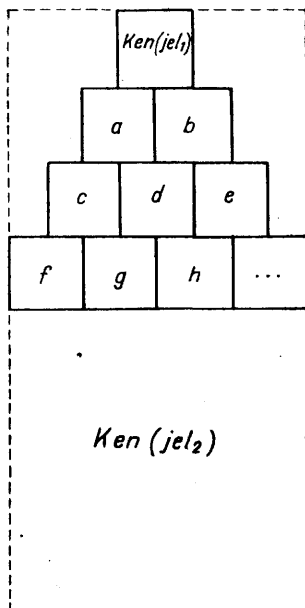
$$ken(jel_1) \rightarrow a, b \text{ stb.} = ken(jel_1) \rightarrow ken(jel_2).$$

Az összefüggéseket leginkább térben egy kockával ábrázolhatnánk:

2. ábra

Illetőleg a későbbi problémák érzékeltetése szempontjából inkább síkban kifejezve:

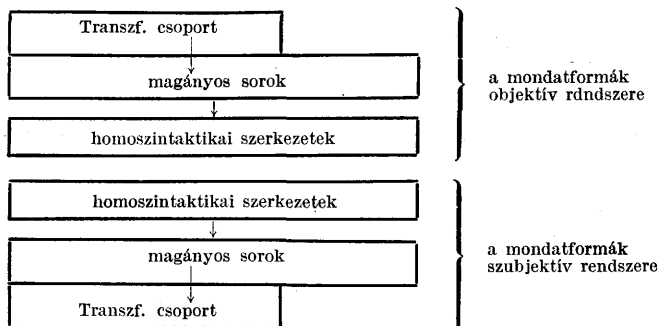

3. ábra

A formarendszer egyszerű — bonyolult összefüggése sajátos módon működik (tükröződik) a beszélőben. Ennek kapcsán a rendszer objektív és szubjektív formáját különböztettük meg.¹² Az objektív rendszer maga két, ellentétes irányú mozgásfolyamat komplexuma:

[bonyolult → (egyszerű → bonyolult)]

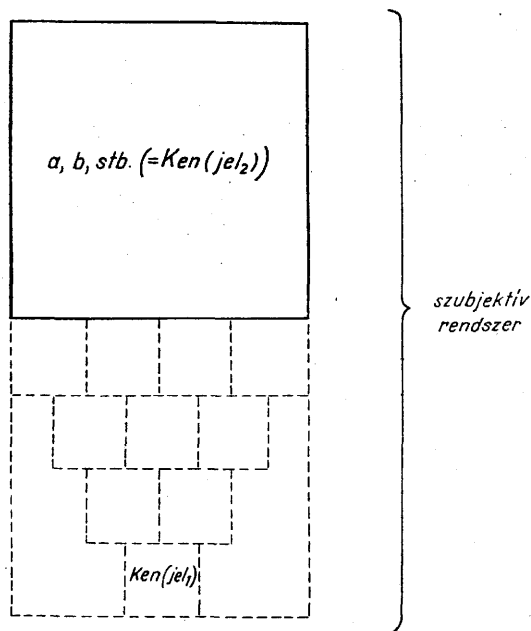
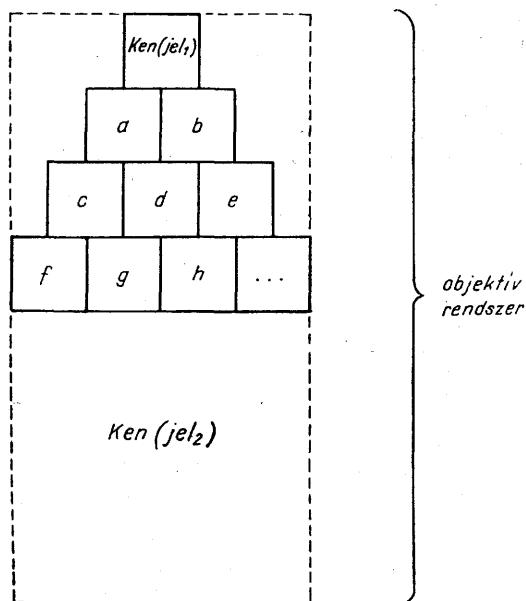
A rendszer legmélyén az egyszerű → bonyolult mozgásfolyamat helyezkedik el. A szubjektív rendszerben éppen megfordítva: a formák közvetlenül az elemzetlen bonyolult szintjén jelentkeznek. A rendszer a maga komplexitásában mint levezetett rendszer csak fokozatosan bontakozik ki:

4. ábra

¹² L. ZSILKA JÁNOS, Objective System, Subjective System, Analysed System. (L. 8. jegyzet). II. The objective and subjective forms of the linguistic system. 67—8. l.

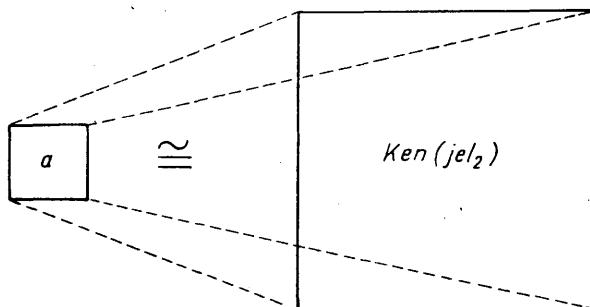
Ennek megfelelően a beszélőben a szó szemantikai struktúrája közvetlenül az általánosabb szinten merül fel. Az általános aspektus maga pedig mint levezetett csak fokozatosan bontakozik ki:

5. ábra

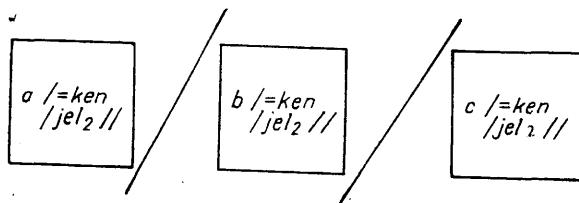
A szubjektív rendszer sajátosságait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

(1) Minden egyes jelentéskomponens (a, b stb.) közvetlenül a *köt* (jel_2) jelentésszintjén (általánosságán) áll. Pl.:

6. ábra

(2) Az a, b stb. tulajdonképpen eredetileg úgy áll egymás mellett, hogy nem is érintik egymást. Az a, b stb. a *köt* (jel_2) szintjén eredetileg egy mechanikus rendszert képez. Vagyis:

7. ábra

(3) Mire pedig a beszélőben kialakul a szerves struktúra, tehát mire eljut a ken_1 -ig, egyúttal az egész rendszer iránya megfordul, és már az objektív rendszer van jelen a tudatában.

A szemantikai struktúra kettős aspektusa, illetőleg a két aspektus szimultaneitása a *köt* (jel_{1-3}) és a *ken*, illetőleg *zsíroz* ($\supset [ken + zsírt]$) típusú igéknél általában igazolható. Külön problémát jelent azonban, mennyiben képes az ige valamely jelentése a szerves struktúrákból kiszakadni. Ennek a kérdésnek a kifejtése egy külön dolgozat tárgyát képezi.¹³

ZSILKA JÁNOS

Double aspect of the semantic structure of words

The author had outlined in his previous papers the system of sentence forms. The sentence forms can be characterized by the following property: they may be derived from each other starting from the simple forms and progressing toward the complex forms, and *vice versa*. The author employs this duplicity of the system of sentence forms to the semantic structure of words. He demonstrates that the meanings may be derived on the one hand starting from the simple ones progressing toward the complex meanings, and on the other hand in a deductive way starting from the complex meanings toward the simple ones. Semantic investigations so far dealt with but one side or the other of the system. Though the two sides form an indissoluble unity, as it is shown by the author.

JÁNOS ZSILKA

¹³ ZSILKA JÁNOS: Szerves rendszer, szervezetlen rendszer, NyK. LXXI (1969), 155–162. l.

Gépi adatfeldolgozás alkalmazása a névtudományban

A tudományos adatfeldolgozás jól ismert segédeszköze a lyukkártyás rendszer. Ennek nyelvészeti alkalmazásáról KELEMEN JÓZSEF összefoglaló cikke számolt be (NyK LXVIII, 343-79.). PAPP FERENC az ÉrtSz. lyukkártyarendszerű feldolgozásáról adott leírást (Nyr. LXXXVIII, 457-64.). Dolgozatomban ennek a módszernek névtudományi alkalmazására vonatkozó kísérletemről szeretnék beszámolni. A kísérlet a doktori értekezéssel függ össze. 13 210 adatban vizsgáltam meg a XV. századi női neveket Magyarországon. Ebből 373-at vittem át kártyára, tehát az egész anyag 2,8%-át. Célom *nem* a teljes anyagra vonatkozó következtetések levonása volt, — ehhez ez a vizsgált adatmennyiség kevés. A személynevek Holerith-rendszerű feldolgozásának lehetőségeire kívántam tapasztalatokat gyűjteni. A háromszázhatharman adat egyetlen földrajzi egységről, Sopron városából származik. Az anyagban ez volt a legnagyobb egységes jellegű adatsoport.

Természetesen az adatokat eredetileg kézzel gyűjtöttem össze, cédulákra. Ezek a cédulák az illető személy keresztnévét, ha rendelkezésre állott, akkor a szülők, a férj és a testvérek nevét, foglalkozását tartalmazták, továbbá a forrás jelét, az évszámot, néhol az oklevél kiadási helyét és a levéltári jelzetet is. A cédulák információinak alapján készültek a kártyák.

A lyukkártyákra történő átvitel során négyféle információt különböztethettem meg.

1. Csak a cédulákon szereplő információk, amelyeket a kártyára nem vittünk át.
2. Csak a lyukkártyákon szereplő információk, amelyek a cédulákról hiányoztak.
3. Mindkét helyen szereplő közlemények.
4. Egyik helyen sem szereplő közlemények.

A gyakorlati felhasználás érdekében arra kellett törekednem, hogy az 1. és 4. típusú információk számát lehetőség szerint csökkentsem. Teljesen nem lehetett elkerülni az előfordulásukat. A cédulákon ugyanis — mint már utaltam rá — feltüntettem az illető személy családtagjainak (férjének, szüleinek, testvéreinek stb.) nevét, továbbá az okleveles anyagnál az oklevél kiadási helyét és pontos keltezését. Ezek azonban annyira eltérő jellegűek, hogy csak szövegszerű lyukasztással kódolhattuk volna őket. Ez túlságosan sok és változó hosszúságú helyet igényelt volna. Statisztikus következtetések levonására pedig ezek az információk amúgy sem alkalmasak.

A 2. csoportba tartozó információk részben közvetlenül a névalakból voltak leolvashatók (hangrend, szótagszám stb.), részben az említett doktori

értekezésem alapján állapíthattam meg. (Oda pedig a megfelelő szakirodalom alapján kerültek.)

Így tehát a kártyák tartalma bizonyos információk tekintetében többet, másokban pedig kevesebbet mond, mint a cédulák. Előfordulnak olyan kérdések is, amelyeknek megválaszolására sem a kártyák, sem a cédulák nem kielégítőek. Ennek oka lehet a forrás hiányossága, vagy valamely nyelvészeti-leg meg nem oldott feladat (pl. a név eredete stb.).

A lyukkártyák — formájuknál fogva —, éppen az elhanyagolások révén használhatóbbak, egységesebbek, gépi feldolgozásra alkalmasabbak a kézírásos céduláknál.

A következő kártyatervet alkalmaztuk:

- 1.—12.: az illető személynév lyukkombinációk segítségével történő betű szerinti leírása.
- 13.—15.: üres.
- 16.—18.: a név sorszáma; ez a doktori értekezésemben szereplő sorszám, vagyis az ábécé szerint felsorolt névanyagra vonatkozik.
- 19.—20.: a névváltozat sorszáma, szintén a doktori értekezésemben előforduló sorszám.
- 21.—22.: a helyesírási változat sorszáma, — ugyancsak a doktori értekezésem alapján.
- 23.: szótagszám.
- 24.: betűszám.
- 25.: hangrend: 1.: mély; 2.: magas; 3.: vegyes.
- 26.—29.: előfordulási szám, — ha valamelyik helyiérték nem fordult elő, akkor oda 0 helypótló került.
- 30.—32.: az adatokat tartalmazó forrás sorszáma (a doktori értekezésem felsorolása szerint). Ebben a pozícióba most mindig 006 került, mert HÁZI „Sopron szabad királyi város története” c. munkája, amelyből a kártyákra átvitt adatok származnak, az értekezésben hatos sorszámon fordult elő. (A források rendezése a bennük foglalt adatok száma szerint történt.)
- 33.—36.: lapszám.
- 37.—40.: évszám. — Ebben a munkában elegendő lett volna két oszlop alkalmazása, hiszen csak egyetlen évszázadra vonatkoznak az adatok, azonban ez már kevés lesz akkor, ha a feldolgozást kiterjesztjük más évszázadokra is.
- 41.—43.: társadalmi helyzet.
  - 41.: 1: nemes; 2: nem-nemes; 3: polgár.
  - 42.: ha 41.1 volt, akkor
    - 1: főnemes; 2: értelmiségi; 3: köznemes; 4: érseki nemes; 5: miles rokona
  - ha 41.2 volt, akkor
    - 1: paraszt; 2: nemesből lett nem-nemes
  - ha 41.3 volt, akkor
    - 1: szabó; 2: pék; 3: szűcs; 4: ügyvéd; 5: aranyműves; 6: bognár; 7: molnár; 8: bíró; 9: mészáros; 10: szatócs; 11: pék és nemes lánya; 12: fürdős; 13: suszter; 14: szekeres; 15: ötvös; 16: szőlőtulajdonos; 17: bódés; 18: kőműves; 19: előljáró; 20: nyerges; 21: puskaműves; 22: kereskedő; 23: patikus; 24: vámos; 25: bérlő;

- 26: kőhordó; 27: kötélgyártó; 28: institor; 29: ónedénygyártó;
30: varga; 31: nótárius; 32: fűszeres; 33: forintverő; 34: zsidó.
- 43.: ha 41.—42. 11 volt, akkor
1: királynő; 2: hercegnő; 3: bán; 4: nádor; 5: vajda; 6: püspök;
7: comes, -rokona.
ha 41.—42. 12 volt, akkor
1: magister; 2: literátus; 3: ügyvéd; 4: apáca; 5: pap rokona;
ha 41.—42. 13; 14, vagy 15 volt, akkor 0.
ha 41.—42. 21 volt, akkor
1: szolgál; 2: jobbágy vagy földműves; 3: zsellér rokona;
ha 41.—42. 22 volt, akkor 0;
ha 41. 3 volt, akkor 42.—43.-at együttesen lyukasztottuk. Például
315 jelentése: polgár, foglalkozását tekintve ötvös. Az egyjegyű
sorszámok elé helypótló 0 került a 42. oszlopba. Így 301 jelen-
tése: polgár, foglalkozását tekintve szabó.
- 44.: családi helyzet: 1: nő; 2: férfi; 3: özvegy; 4: férjes asszony; 5:
leány; 6: a forrásból nem derült ki.
- 45.: külföldi uralkodó-családokban előfordult-e ez a név?
1: igen; 2: nem.
- 46.: a magyar uralkodó-családokban előfordult-e ez a név?
1: igen; 2: nem.
- 47.: a XV. század előtt előfordult-e ez a név?
1: igen; 2: nem.
- 48.: a XV. század után előfordult-e ez a név?
1: igen; 2: nem.
- 49.—52.: a név fajtája:
49.: 1: eredeti; 2: tükör; 3: átvett; 4: változtatás nélkül átvett; 5: vál-
toztatással átvett.
50.: a változtatás módja:
1: rövidítés; 2: toldalékolás; 3: rövidítés és toldalékolás.
51.: a toldalékolás vagy rövidülés hány hangon ment végbe?
Így például ebben a pozícióban a 3 azt jelenti, hogy a teljes
névalak három hanggal lett hosszabb vagy rövidebb.
- 52.: a toldalék, — ha 51.1 volt, akkor
1: i; 2: a; 3: e; 4: o
ha 51. 2 volt, akkor
1: ki; 2: ci; 3: ko; 4: ca; 5: co
ha 51. 3 volt, akkor
1: ki; 2: ci; 3: ko; 4: ca; 5: co; 6: ka
- 53.—56.: a név eredete:
53.—54.: 1: latin; 2: szláv; 3: német; 4: görög; 5: héber; 6: francia; 7: spanyol;
8: olasz; 9: ismeretlen; 10: török; 11: eredeti.
(10-en aluli sorszámnál helypótló 0-kat lyukasztottunk.)
- 55.—56.: közvetítő nyelvek:
55.: az eredetit elsőként átvevő nyelv: 1: latin; 2: szláv; 3: német;
4: görög; 5: héber; 6: francia; 7: spanyol; 8: olasz;
56.: a magyarnak átadó nyelv: 1: latin; 2: szláv; 3: német; 4: görög;
5: héber; 6: francia; 7: spanyol; 8: olasz.
- 57.—58.: hány forrás említi a név előfordulását? — A teljes gyűjtött anyagra
vonatkozó információ.

A Holerith-kártya nyolcvan oszlopából tehát huszonkettő felhasználatlan maradt. Ezeket az oszlopokat a későbbiekben adódó szempontok szerint ki lehet lyukasztani.

A legtöbb pozícióban előfordult, hogy az egyes adatoknál kevesebb oszlopra volt szükség, mint amennyi a rendelkezésre állott. Ilyenkor értelem-szerűen a felesleges oszlopokhoz helypótló 0 került. Ügyelni kellett természetesen arra, hogy a helyi érték meg ne változzék. A kártya szélére a lyukasztás során felkerült a szöveg betűírással is, valamint az egyes oszlopokba lyukasztott számok arab számjegyekben kifejezve. Ez az áttekintést nagy mértékben megkönnyítette.

A most ismertetett kártyaterv szerint kódolt adatok kezelése az egyöntetűség miatt előnyösebb, mint a cédulaké. A nagyobb mennyiségű adat feldolgozásánál szükségszerűen felvetődik a gépek alkalmazásának igénye. A kártyák erre kiválóan alkalmasak. A következőkben szeretnék néhány alkalmazási lehetőséget bemutatni.

1. Rendezés.

A) Rendezőgép segítségével a 16.—18. oszlopok szerint lehetett elvégezni ezt a feladatot. Először a 16. oszlop szerint válogattuk szét a kártyákat tíz felé, a lehetséges számok alapján (a tizedik jegy a 0). Ezután az egyes csoportokat a 17. oszlop szerint válogattuk szét, közben ügyelve, hogy az előző oszlop rendjét meg ne bontsuk. Végül hasonlóképpen a 18. oszlop alapján történt a sorbaállítás. — Ez tehát egy már elkészített ábécé-rend visszaállítását jelentette. Hosszadalmasabb feladat, de megoldható az ábécé szerinti rendezés az első tizenkét oszlopban található felírás segítségével is.

B) Az adatok előfordulási gyakorisága szerint a 27.—29. oszlopban található számok alapján rendezhetők az adatok az előzőkben leírt eljárás segítségével.

C) Az évszám szerint történő sorbaállítást a 39.—40. oszlop adata alapján végeztük. Egy évszázadon belül nyilván felesleges lett volna a megelőző két oszlop vizsgálata.

Ezeket a rendezési feladatokat 373 adatnál meglehetősen rövid idő alatt, a dolgozatomban szereplő 13 210 adatnál belátható idő felhasználásával kézzel is el tudtam végezni. Nagyobb mennyiségű adatnál a kézi rendezés már csaknem lehetetlen. A gépi megvalósítás sokkal kevésbé fárasztó, kevesebb hiba-lehetőséget rejt magában és főképpen sokkal gyorsabb még ennél a kisszámú adatnál is.

2. A rendezéssel kapcsolatban a berendezésen található számláló készülék segítségével mennyiségi összefüggések is feltárhatók.

Két szempontból rendezve:

A) Hangrend és szótagszám szerint (vagyis a 25. és a 23. oszlop szerint):

Először különválasztottuk a kártyákat a 25. oszlop szerint, aztán az egyes csoportok 23. oszlop szerinti rendezése következett.

Ebből a táblázatból rögtön leolvasható, hogy a vizsgált adatok között egritkábbak a magas hangrendű nevek és az öt és egyszótagúak. Ötnél több szótagú név nem fordult elő. Legtöbb a vegyes hangrendű név. Ezek között is a négy- és kétszótagúak a leggyakoribbak.

B) Hangrend és betűszám szerint (vagyis a 25. és a 24. oszlop szerint):

Először ismét a 25. oszlop szerint választottuk háromfelé a kártyákat, majd ezeket külön-külön a 24. oszlop szerint tízfelé osztottuk. — A tízest ezúttal természetesen 0-val kellett jelölnöm a kártyán, mert a betűk számára

1. táblázat

Hangrend (25. oszlop)	Szótagszám (2. oszlop)					Összesen
	1	2	3	4	5	
mély (1)	4	114	33	—	—	151
magas (2)	—	—	5	—	—	5
vegyes (3)	—	89	35	90	3	217
Összesen	4	203	73	90	3	373

csak egyetlen oszlopot hagyott a kártyaterv. Félreértés ebből nem származhatott, hiszen nulla betűszámú, vagyis betűt nem tartalmazó adatom nyilván nem lehetett.

2. táblázat

Hangrend (25. oszlop)	Betűszám (24. oszlop)								Összesen
	3	4	5	6	7	8	9	10	
mély (1)	4	73	11	24	37	2	—	—	151
magas (2)	—	—	—	—	—	5	—	—	5
vegyes (3)	—	—	14	30	59	45	57	12	217
Összesen:	4	73	25	54	96	52	57	12	373

Az előző táblázattal mutat némi rokonságot az adatok eloszlása, de itt jobban széthúzódik a kép; többféle betűszám valósult meg, mint amennyi szótagszám. — Ez érthető, hiszen azonos szótagszám többféle betűszámra ad lehetőséget. Pl.: *Margareta* — *Margaretha*. Azonos betűszám azonban csak kivételes esetben ad különböző szótagszámot. Erre példa az *Ann* és az *Ada* név. Leggyakoribb a vizsgált névanyagban a hét betűből álló; a mélyhangúak közt azonban nem a hét, hanem a négy betűből álló. A magashangúak közt csak nyolc betűs van.

Három szempont szerint rendezve:

A. Időszak, hangrend és szótagszám szerint (vagyis a 39. — 40., a 25. — és a 23. oszlop alapján):

Semmitmondók lettek volna az egyes évekre vonatkozó eloszlások. Ennek oka egyrészt az, hogy a források rendszerint nem közlik a névadás évét, másrészt a névdivat változása hihetően nem évenként történt. Ezért csak a század két részét hasonlítottuk össze; az 1458 előtti és utáni korzakot. Ez az esztendő, Mátyás király uralomrajutásának éve, döntő fordulatot jelentett a XV. századi Magyarország életében.

3. táblázat

1400—1457

Hangend (25. oszlop)	Szótagszám (23. oszlop)					Összesen
	1	2	3	4	5	
mély (1)	4	65	17	—	—	86
magas (2)	—	—	3	—	—	3
vegyes (3)	—	51	16	34	1	102
Összesen	4	116	36	34	1	191

1458—1499

4. táblázat

Hangrend (25. oszlop)	Szótagszám (23. oszlop)					Összesen
	1	2	3	4	5	
mély (1)	—	49	16	—	—	65
magas (2)	—	—	2	—	—	2
vegyes (3)	—	38	19	56	2	115
Összesen:	—	87	37	56	2	182

B. Időszak—hangrend- és betűszám szerint (vagyis a 39.—40., 25. — és 24. oszlop alapján):

5. táblázat

1400—1457

Hangrend (25. oszlop)	Betűszám (24. oszlop)								Összesen
	3	4	5	6	7	8	9	10	
mély (1)	4	40	4	17	19	2	—	—	86
magas (2)	—	—	—	—	—	3	—	—	3
vegyes (3)	—	—	8	24	31	15	20	4	102
Összesen:	4	40	12	41	50	20	20	4	191

6. táblázat

1458—1499

Hangrend (25. oszlop)	Betűszám (24. oszlop)								Összesen
	3	4	5	6	7	8	9	10	
mély (1)	—	33	7	7	18	—	—	—	65
magas (2)	—	—	—	—	—	2	—	—	2
vegyes (3)	—	—	6	6	28	30	37	8	115
Összesen:	—	33	13	13	46	32	37	8	182

A táblázatokból leszűrhető, hogy a mélyhangú névalakok többet fordultak elő a század első részében, mint a másodikban, a vegyes hangrendűekből valamivel több található a század második részében. A század első részén némileg nagyobb a változatosság; ez az egyszótagú, mély hangrendű neveknel található alakoknak (mind a négy *Ann*) köszönhető. — Feltűnően nagy a kétszótagú, mély hangrendű nevek száma a század első részében (hatvanöt a későbbi negyvenkilencel szemben). — Tehát igen gyakori volt az *Anna* és az *Affra* név. Ugyancsak sok a kétszótagú, vegyes hangrendű változat (ötvenegy a rákövetkező harmincyolc helyett). Gyakori volt ugyanis ezidőtájt a *Kathrey*, *Kathrei*, *Kathrein*, *Margreth*, *Margreth*, *Margrett* elnevezés. A három- és ötszótagú nevek vannak kevesebben ebben az időszakban. Ezek a legtöbbször becézett változatok voltak.

Betűszámokban is a század elején nagyobb a változatosság. Ezt ugyancsak az *Ann* név előfordulásai okozzák. Feltűnő, hogy a század első részében a négybetűs, mély hangrendű nevek aránylag nagyobb számban fordultak elő, mint a második részén (negyven a későbbi harminchárommal szemben). — Ez az észrevétel az *Anna* név gyakoriságára utal. — Hasonlóképpen a vegyes hangrendűek között az öt-, hat- és hétbetűsök nagyobb számban fordulnak elő. Az *Agnes*, *Martha*, *Kathrei* gyakrabban szerepelt a század elején, mint a második részében. — Úgy látszik, a korábbi időszakban szívesebben használták a több betűből álló, vagyis „hosszabban” leírt névformákat. Ha ezt a következtetést összevetjük az előzővel, hogy ez idő tájt a kétszótagos neveket kedvelték, arra jutunk, hogy bizonyára helyesírási eltérés okozza a betűszámok megnövekedését a század elején.

Négy szempont szerint rendezve:

A) Hangrend és társadalmi helyzet szerint

(vagyis a 25. és 41., 42., 43. oszlop alapján):

Először az előző táblázatoknál követett módszerhez hasonlóan a hangrend, vagyis a 25. oszlop közleménye szerint választottuk szét az anyagot. Ezután a három csoportot külön-külön osztályoztuk a 41. oszlop szerint ismét három részre. Ezután választottuk külön a 42. oszlop információja alapján a már szétbontott kártyákat. A kártyatervben közölt lehetőségek közül ebben a forrásban csak a 0-tól 3-ig tartó számértékek valósultak meg, ezért a táblázaton már csak ezek szerepelnek. (Ez annyit jelent, hogy a nemesek közül csak főnemesek, értelmiségiek és köznemesek, a polgárok között pedig csak szabók, pékek, szűcsök, ügyvédek, aranyművesek, bognárok, molnárok, bírók, mészárosok nőrokonait említi ez a forrás. (Ebben a négy lehetőségben a 43. oszlop szerint újabb tízféle változat adódott. 7. táblázat.)

B) Szótagszám és társadalmi helyzet szerint

(vagyis a 23. és 41., 42., 43. oszlop alapján):

A rendezés az előzőhöz hasonlóan történt, csak hogy most előbb a szótagszám szerint kellett szétválasztani az anyagot. Itt ötféle lehetőség valósult meg. (8. táblázat.)

C) Betűszám és társadalmi helyzet szerint

(vagyis a 24. és 41., 42., 43. oszlop alapján):

Itt először betűszám szerint választottuk szét a kártyákat nyolcfelé. Háromtól tízig terjedt a megvalósult lehetőségek száma. A tízest nullával jelölte a kártya. (9. táblázat.)

A hetedik, nyolcadik és kilencedik táblázat mindegyikében feltűnő, hogy 42/0-nál van a legtöbb adat, még hozzá a 43/0 oszlopban és 41/3-nál.

Ez annyit jelent, hogy a legnagyobb számban a polgári nevek szerepeltek. (Ezt jelentette a 41/3.) — Ezek között is többnyire közelebbi megjelölés nélküli adatok fordultak elő. (Erre vall a 42/0 és a 43/0 jelzet.) — A név viselőjének közelebbi társadalmi helyzetére a teljes anyagban is aránylag ritka az utalás. A polgári nevek nagy száma érthető ennél a Sopron városából származó adatgyűjteménynél, mert hiszen a XV. században Sopron városában többségében polgári személyek éltek. — A polgárok után a legtöbb a köznemesi személy ebben a vizsgált mintában. Jelük a kártyaterv szerint 41/1, 42/3; 43/0. — A városlakók egy része ez idő tájt valóban nemesi személyek közül került ki. — 41/2-nél található a legkevesebb adat, tehát a nem-nemesi személyeknél. Ez a XV. századi valóságnak *nem* megfelelő, legfeljebb a nem-nemesi személyek társadalmi szerepére, jelentőségére világít rá.

A táblázat azt mutatja, hogy a közelebbi megjelölés nélküli polgári nevek között is legtöbb a vegyes, majd a mély hangrendű név. A hét, majd négy- és háromszótagú és a hét, majd négy- és nyolc, majd hat, illetve kilenc betűből álló alakok a legelterjedtebbek. — Ez megegyezést mutat a megelőző táblázatokkal. Érthető, hiszen a teljes névanyag sajátosságait ebben a mintában a névanyag tetemes részét alkotó közelebbi megjelölés nélküli polgári személyek nevei adják.

A köznemesi személyek nevei is legnagyobb részt vegyes hangrendűek, bár a *teljes vizsgált anyagtól eltérően* aránylag sok a mély hangrendű név közöttük. — Jellemző még a köznemesi nevekre a *négyszótagos* változatok nagy aránya, továbbá a *kilenc-, tíz-, négy- és hétbetűs* adatok. — Ezek szerint a köznemesi körök a polgárokénál általában hosszabb neveket kedvelték.

Természetesen ebből a kicsiny anyagból messzemenő következtetések *nem* vonhatók le. — Céлом — mint előljáróban már említettem —, nem is ez volt, hanem a lyukkártyás feldolgozás adta lehetőségek tanulmányozása a névtudomány területén.

A gépi adatfeldolgozás legfőbb előnyei:

1. Nagy anyag válhat kezelhetővé.
2. Kevesebb a hibalehetőség, mint a kézi feldolgozásnál.
3. Gyorsabb a munka. Ennél a dolgozatnál tovább tartott a gépről lejegyezni a számokat, mint maga a rendezés és számlálás elvégzése.
4. Gazdaságosabban elvégezhető. A kimerítően egyhangú és hosszadalmas kézi feldolgozás elkerülésével értékes energia szabadul fel az emberhez méltó gondolkodás számára.

Ezekről a kérdésekről részletesen szólt KELEMEN JÓZSEF idézett cikkében.

A felsorolt eljárások korántsem merítettek ki minden lehetőséget. Pl. a betűszámoknak a hangok számának függvényében történő vizsgálata vagy a szótagszám függvényében szótagtípus (nyílt-zárt szótag) vizsgálata stb. — A kártyaterv is bővíthető. Esetleg több információ is hasznos lehet még. A továbbiakban helyes volna nagyobb anyagon elvégezni a vizsgálatokat. Ehhez azonban már elengedhetlenné válik a táblázógép alkalmazása.

Függelék

A dolgozatban szereplő nevek ábécé sorrendben:

1. Adwiga	1	
2. Affra	3	
3. Agnes	11	
4. Angnes	2	
5. Alheit	1	
6. Anna	75	Ebből Ann: 4
7. Appolonia	3	
8. Barbara	27	
9. Czimburga	1	
10. Dorothea	24	Ebből Torothea: 1
11. Elena	11	Ebből Helena: 5; Helen: 2
12. Elspet	56	Ebből Else: 2; Elizabeth: 2; Elzbet: 1; Elyzabeth: 1; Elisabeth: 1; Elisabeth: 1; Elszbeth: 1; Elsbeth: 3; Elisabeth: 1; Elisabet: 4; Elspeth: 5; Elzpeth: 1; Elsbet: 14; Elespet: 1
13. Hedwig	13	Ebből Hedvig: 1
14. Hündel	1	
15. Julian	3	
16. Kathrey	55	Ebből Kathre: 10; Kathrein: 5; Kathreyn: 1; Katerina: 1; Katharina: 1; Katherina: 17
17. Chlara	1	
18. Kristein	1	
19. Kristina	3	Ebből Cristina: 1
20. Kristan	2	Ebből Kristann: 1
21. Kvndlein	1	
22. Kunigund	9	Ebből Kunegunda: 2; Kunegund: 3; Künigund: 2; Kunigunda: 1
23. Magdalena	17	Ebből Magdalen: 3; Magdalenn: 1
24. Maret	2	
25. Margaretha	45	Ebből Margreth: 13; Margareth: 2; Margredt: 1; Margrett: 1; Margretth: 1; Margareta: 1; Margaret: 3; Margret: 10
26. Maria	1	
27. Martha	3	Ebből Marta: 1
28. Susanna	3	
29. Vrsel	1	
30. Vrsula	5	
31. Walpurga	4	Ebből Walpurg: 2; Baldburg: 1; Waldpurga: 1
Összesen:	373	

BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES

The Role of Holerith — Cards in Onomatology

This paper deals with the possibilities of using Holerith cards in examining personal names. The plan of cards has been constructed for names found by me in mediaeval material. The specifically prepared cards have been arranged from one to four points of view and analyse the charts showing our data. (Origin, alphabetical order, frequency and length of names, number and types of syllables, letters, social position of persons, period of the century, etc.)

This method of research proved to be very useful especially in organizing our material, in reducing the possibilities of mistakes, in the swiftness and economy of our work.

ZSUZSANNA ÁGNES BERÉNYI

7. táblázat

Össz.	42/0-ből 43 szerint	42/1-ből 43 szerint	42/2-ből 43 szerint	42/3-ből 43 szerint
25/1 41/1 13	Ö. 0 123456789 — —	Ö.0123456789 3 -12	Ö.0123456789 —	Ö. 01234 10 10 .....
41/2 5	— —	—	5 5	— .....
41/3	—	—	—	— .....
151 133	126 12221—1—	5 —1—11—2	2 —11—	— —
25/2 41/1 —	— —	—	—	— .....
41/2 —	— —	—	—	— .....
41/3 5 5	5 5	—	—	— .....
25/3 41/1 20	— —	2 —2	—	1818 .....
41/2 4	— —	2 —1—	2 2	— .....
41/3	—	—	—	— .....
217 193	182 17322—11—3	5 1—1—1—3	4 -1—1—1—1	2 —2
Össz. 373	313 30043—12—3	17 1242—21—5	13 71—21—1—1	30 28—2

8. táblázat

Össz.	42/0-ből 43 szerint	42/1-ből 43 szerint	42/2-ből 43 szerint	42/3-ből 43 szerint
23/1 41/1 — 41/2 — 41/3 4 4	Ö. 0123456789 — — 4 4	Ö.0123456789 — — —	Ö.0123456789 — — —	Ö.01234 — — —
23/2 41/1 9 41/2 5 41/3 203 189	3 -12 — 181 17422—12—	— 2 -1-1— 3 —1—2	— 3 3— 3 -1—11—	6 6 — 2 —2
23/3 41/1 8 41/2 2 41/3 73 63	— — 60 58 2	2 —2— — 3 —1—11—	— 2 2— —	6 6— — —
23/4 41/1 16 41/2 2 41/3 90 72	— — 66 6221—1	— — 3 —3	— 2 2..... 3 —1—1-1	16 16— — —
23/5 41/1 — 41/2 — 41/3 3 3	— — 2 2	— — 1 1	— — —	— — —
Össz. 373	316 30055—12-3	14 1122—21-5	13 71—21-1-1	30 28—2

9. táblázat

Össz.	42/0-ből 43 szerint	42/1-ből 43 szerint	42/2-ből 43 szerint	42/3-ből 43 szerint
Össz.	Ö. 0123456789	Ö. 0123456789	Ö. 0123456789	Ö. 01234
24/10 41/1 6	—	—	—	6 6
41/2 1	—	—	1 1	—
12 41/3 5	5 5	—	—	—
24/3 41/1 — 41/2 — 4 41/3 4	— — 4 4	— — —	— — —	— — —
24/4 41/1 7 — 41/2 2 73 41/3 64	— — 63 6021	1 -1 — 1 —1—	— 2 2 —	6 6 — —
24/5 41/1 1 — 41/2 2 25 41/3 22	— — 21 21	— — —	— 2 2 1 —1—	1 1 — —
24/6 41/1 3 — 41/2 3 54 41/3 48	— — 46 45—1	2 -11 2 -1-1 1 —1—1	— 1 1 —	1 1 — 1 —1
24/7 41/1 6 — 41/2 1 96 41/3 89	— — 81 7611—12—	1 —1— — 4 —1—11-1	— 1 1 3 -1—11—	5 5 — 1 —1
24/8 41/1 2 — 41/2 — 52 41/3 50	— — 49 48—1	1 —1— — 1 —1—1	— — —	1 1 — —
24/9 41/1 8 — 41/2 — 57 41/3 49	— — 44 4111—1	— — 3 1—2	— — 2 —1-1	8 8 — —
Össz.: 373	313 30043—12-3	17 1242—21-5	13 71—21-1-1	30 28—2

Igekötők a Mongolok titkos története nyelvében

Legutóbb (NyK. LXX, 181—190) megpróbáltam beszámolni az általam igekötőnek nevezett mongol nyelvi jelenség problémáiról a nyelvten szempontjából. Most ennek a dolgozatomnak az eredményeit felhasználva a XIII. század mongol nyelvállapotának legjelentősebb szövegét, a Mongolok titkos történetét¹ igyekszem vallatóra fogni az igekötők kérdésében.

1. A Titkos történet szövegének igekötős anyagát az alábbiakban teljes egészében közlöm:

- (1) *qa'an-u emüne č'e'l usun-i hogtoru č'eügen čilawun č'e'ür ü dobtulju öksü*
'a kán előtt az örvénylő vizet kiapasztanám, a fényes követ szétmállasztanám'. (147. fejezet)
- (2) *kebte'ül söni ordo horčin gebteju e'üten daruju bayiqsat kebte'ül söni oroqun haran-i ekit anu d a l b a r u müüs anu ba'utala čabčiju o'orutgun*
'Az éjszakai örök éjszaka a palotasátor körül helyezkedjenek el. Az ajtót őrző éjszakai örök az éjszaka [folyamán] behatolni szándékozókát — fejüket szét-, vállukat lehasítva — vessék ki.' (229. fejezet)
- (3) *kö'üd-ün aqa Joči ba qoyar büi je. qan ečige-de qolbaran güčün öksü. daldariqsan-ıyan d a l b a r u čabčildusu.*
'A fiúk bátyja J. és mi vagyunk. Kán atyának együttesen segítenénk. A tőle elhúzódókat lekaszabolnánk.' (255. fejezet)
- (4) *olon tarqagsan-u goyina qonoqsat kebte'ül-eče busut dotoqši jöričen oroqun haran-i bariqsat kebte'ül ekit anu d a l b a r u čabčiju o'ortuqai*
'Amint a sokaság széteszlott, az éjszakázó éjszakai örökön kívül a szabályt megsértve belépni akaró más embereket az elfogatást eszközölő éjszakai örök — fejüket széthasítva — vesse ki.' (278. fejezet)
- (5) *tere kökidek Toqto'a-yin erüge de'ere inu oroju erkin e'ede inu e m b ü r ü da'ariju*
'Az ijedős T. házára rámenve, gyámoszlopát összetörve' (105. fejezet)
- (6) *Toqto'a beki-yin erüge de'ereče erkin e'ede e m b ü r ü da'arin oroju*
'T. beki házára, gyámoszlopát összetörve, rámenve' (109. fejezet)
- (7) *qa'an-u emüne č'e'l usun-i h o q t o r u č'eügen čilawun č'e'ürü dobtulju öksü*
'a kán előtt az örvénylő vizet kiapasztanám, a fényes követ szétmállasztanám.' (147. fejezet)

¹ Itt elegendő utalnom e fontos szöveg kiváló magyar kiadására (vö. A mongolok titkos története. Mongolból fordította LIGETI LAJOS. Budapest, 1962). jegyzetekkel és utószóval. illetőleg a mongol szöveg latin betűs átírására (vö. A mongolok titkos története. Közzéteszi LIGETI LAJOS. 223 l. Budapest, 1964. Mongol Nyelvemléktár III.) — Én a továbbiakban LIGETI LAJOS átírását használom.

- (8) *Jebe qoyinaqši h u r b a tataļu dobtulžu sundurču ayisugun dayyin-i daruba* 'J. a hátulról oldalazva, támadva, nyomába lépve érkező ellenséget megverte.' (247. fejezet)
- (9) *qal ke'eksen-tür qara gürü q a m q a r u dobtulžu öksü* 'Amikor azt mondja — „Rajta!”, a fekete követ szétmorzsolnám.' (147. fejezet)
- (10) *ine'ebe ke'en Tayang qan k e m k e r ü gečkilejü'üi* '— Nevetett! — T. kán [a koponyát] széttiporta.' (189. fejezet)
- (11) *tere söni Naiman buru'uyilan gödölkün bolun Naqu de'ereče qulatču de'ere de'ere'en qutaqlaldužu yasu hüsü-ben k e m k e r ü unaldužu hünji'ü bayitala daručažu üküldüjü'üi* 'Azon az éjszakán a menekülve vonuló najmanok a Naqu tetejéről lezuhanva, egymás hegyén-hátán kavarogva, tagjaikat összetörve, mint kidöntött fatörzsek összenyomódva elpusztultak.' (196. fejezet)
- (12) *gür ke'eksen qařar-a kökö gürü k e'ü r ü qal ke'eksen-tür qara gürü qamqaru dobtulžu öksü* 'Amikor azt mondja — „Élőre!”, a kék követ szétzúznám! Amikor azt mondja — „Rajta!”, a fekete követ szétmorzsolnám!' (147. fejezet)
- (13) *qořidaqsan-ıyan borbin-ıyan k i n g g ü r ü čabčildusu* 'A [töled] elmaradozóknak sarka inát átvágnánk!' (255. fejezet)
- (14) *ekes kö'üt aqa-nar de'ü-ner šikui hoi-tur qorqolažu Belgütei mudut q u q u r u tatalažu šibe'e barižu* 'Anyák, fiúk, bátyák, öccsök a sűrűségben magukat elsáncolva, B. fákat kitördelve, torlaszt emelve' (79. fejezet)
- (15) *qutuq e'ede inu q u q u r u da'arižu* 'Szent ajtaját összetörve' (105. fejezet)
- (16) *qutuq e'ede inu q u q u r u da'arižu* 'Szent ajtaját összetörve' (109. fejezet)
- (17) *Taičar-un niru'u inu q u q u r u qarbužu ala'at* 'T. gerincét keresztüllőve megölte, és' (128. fejezet)
- (18) *modun-u geši'üt q u q u r u tatalažu* 'Faágakat letördelve' (132. fejezet)
- (19) *Belgütei niru'u inu q u q u r u tata'at čirčü o'orkižu yorčiba* 'B. [Büri bökö] hátgerincét megroppantotta, [és őt] elvonszolva, félredobva, távozott.' (140. fejezet)
- (20) *minu jebelegü aman čagan qula-yin aman niru'u inu q u q u ken qarbul'a* 'Fehérpofájú harci pej paripámnak első csigolyáját keresztül ki lőtte?' (147. fejezet)

2. Ebből a korpuszból a következő elemeket emelem ki:

1. *čeurü* 'szét' (1)
2. *dalbaru* 'szét' (2—4)
3. *embürü* 'szét' (5—6)
4. *hoqtoru* 'ki' (7)
5. *hurba* 'oldalt' (8)
6. *qamqaru* 'szét' (9)
7. *kemkerü* 'szét' (10—11)
8. *ke'ürü* 'szét' (12)
9. *kinggürü* 'át, keresztül' (13)
10. *ququ* 'át' (20)
11. *ququru* 'át, keresztül' (14—19).

Ezek azok az elemek, amelyek a mongol igeekötőkre jellemző feltételeknek (vö. NyK. LXX, 181—185) megfelelnek. Tehát ezek a Titkos történet szövegének igeekötői.

3. A Titkos történet szövegének igekötői morfológiailag két csoportra oszthatók: gyök és származék igekötőkre.

3.1 Gyök igekötő a *hurba* 'oldalt' (8) és a *ququ* 'át' (20). Ezek a mai mongol gyök igekötők (vö. i. m., 185) pontos megfelelői.

A *ququ* 'át' gyök igekötőt HAENISCH és PELLLOT *ququs* v. *ququru* formában próbálják kijavítani.² Azonban ilyen javításra már csak a *hurba* 'oldalt' gyök igekötő miatt sincs feltétlenül szükség.³

3.11 A gyök igekötőkkel különféle képzők társulhatnak. A szövegben a következő példákat találni:

1. -*či*- átható igeképzővel:
hoqto.či- 'elvág, elmetsz vmit': *hoqto*.
ququ.či- 'szét-, vagy összetör': *ququ*.
2. -*ra*-/*re*-/*rü*-/*r*- visszaható igeképzővel:
čeu.re-, *čewü.rü*- 'széttörik, szétdarabolódik': *čeu*-, *čewü*.
hoqto.r- 'lemetsződik': *hoqto*.
kinggü.ri- 'lemetsződik, elvágódik vmi': *kinggü*.
ququ.ra- '(el-, össze-, meg-) törik': *ququ*.
3. -*ri*- műveltető vagy átható igeképzővel:
hoqto.ri- 'lemetsz, elvág vmit': *hoqto*.
kinggü.ri- 'levág vmit': *kinggü*.
4. -*l*- erősítő vagy gyakorító igeképzővel:
hoqto.l- 'levág': *hoqto*.
kemke.l- 'szétvág vmit': *kemke*.
kinggü.l- 'levág, elvág vmit': *kinggü*.
ququ.l- 'eltör vmit': *ququ*.
5. -*ul.sun* képzőekkel:
qamqa.ul.sun 'egy steppei gyomnövény neve': *qamqa*.
6. -*s* határozóképzővel:
ke'ü.s 'a közepén át': *ke'ü*.
kinggü.s 'a közepén keresztül': *kinggü*.
ququ.s 'a közepén szét': *ququ*.

Ilyenformán a gyök igekötők a Titkos történet szövegében és korában nyitott morfémák voltak. Pontosan úgy, ahogyan a mai nyelvjárások gyök igekötői is nyitott morfémák (vö. i. m., 186).

3.2 Lényegében ide tartozik a -*ru*-/*rü* igekötőképzővel való képzés problémája is. Ezzel a képzővel egy gyök + *rU* típusú származék igekötő képződik. A Titkos történet szövegében kettő kivételével ez az uralkodó típus.

A gyök + *rU* típusú származékigekötő mögött semmiféle kötött morfémát nem találni. Ez az igekötő típus tehát már a Titkos történet korában is a mai nyelvjárások azonos (Pr. *rA*) típusú igekötője módján viselkedik. (Vö. i. m., 186.)

² Vö. HAENISCH, Wörterbuch zu *Manghol un Niuca Tobca'an*. Leipzig 1939. 71. l., és PELLLOT, Histoire Secrète des Mongols. Paris 1949. 42. l.

³ LIGETI a *ququ* olvasatot nem is javítja. L. szövegkiadásának 147. fejezetét.

3.21 A Titkos történetbeli *.rU* igekötő képző kérdésében nyilatkozott STREET is. Ő ezt a képzőt a határozói igenévképzők közé sorolja, és ennek megfelelően a gyök + *.rU* típusú igekötőt határozói igenévknek tekinti. (Vö. STREET, JOHN CHARLES, *The Language of The Secret History of the mongols*. New Haven, Connecticut, 1957, 3.3212.) STREET állásfoglalása több szempontból is kifogásolható.

Morfológiailag a határozói igenév a mongolban egy igető és valamelyik határozói igenévképző összege, amely igenévképző a jelentéstől függetlenül bármelyik igetővel társulhat. Ezzel szemben a gyök + *.rU* típusú igekötő egy gyök igekötő, azaz egy quasi-névszói tő (vö. BESE: i. m. 189) és a *.rU* képző összege. Ilyenformán származék igekötőnk és a határozói igenevek a morfológia síkján nem azonos minőségek.

Kétségtelen, hogy a mongolban a morfológiai szerkezetben mutatkozó különbségek a szintaxis síkján sokszor közömbösek. Ilyenformán a *čëürü* 'szét', *dalba.ru* 'szét', stb. származék igekötőket szintaktikai szerepük szerint akár a határozói igenevekkel egyenrangú elemeknek is felfoghatnánk. Mégsem tesszük ezt. Ugyanis a STREET által konverbiumnak (i. m., 3.3212) tekintett típusok szintaktikai disztribúciója is sokban eltérő. És ebben a vonatkozásban az eltéréseknek már fontos szerepük van.

4. Az eszmecsere itt lényegében az igekötő + igető szerkezet jellegének a megítélése körül folyik. A Titkos történet szövegében ezek az igekötő + igető szerkezetek a következők:

1. *čëürü dobtul-* 'szétmállaszt' (1)
2. *dalbaru čabči-* 'széthasít' (2, 4)
3. *dalbaru čabčildu-* 'együtt széthasítják' (3)
4. *embürü da'ari-* 'összetör' (5–6)
5. *hoqtoru dobtul-* 'kiapaszt' (7)
6. *hurba tata-* 'oldalazva vonul, ház' (8)
7. *qamqaru dobtul-* 'szétmorzsol' (9)
8. *kemkerü gečkile-* 'széttipor' (10)
9. *kemkerü unaldu-* 'összetörik egymást' (11)
10. *ke'ürü dobtul-* 'széztúz' (12)
11. *kinggürü čabčildu-* 'együtt átvágnak vmit' (13)
12. *ququ qarbu-* 'keresztüllő vmit' (20)
13. *ququru tata-* 'megroppant vmit' (19)
14. *ququru tatala-* 'kitördel vmit' (14, 18)
15. *ququru da'ari-* 'összetör vmit' (15–16)
16. *ququru qarbu-* 'keresztüllő vmit' (17)

Választ kell keresnünk arra a kérdésre, hogy hová is tartoznak a Titkos történet szövegének ezek a konstrukciói? A külső morfológiába, azaz a szintaxisba-e, avagy a belső morfológiába, tehát az összetételek közé?

4.1 A kérdés eldöntésére legyen szabad idézni a 147. fejezetből való *čë'el usun-i hoqtoru čëügen čilawun čëürü dobtulju öksü* 'az örvénylő vizet kiapasztanám, a fényes követ szétmállasztanám' (1) megnyilatkozást. Ha ebből elmaradna a *dobtulju* 'támadva', vagy kiesnék a *hoqtoru* 'ki' igekötő, a megnyilatkozás nyomban értelmét vesztené. Egy **hoqtoru öksü* vagy **čëürü öksü* nyilvánvaló képtelenségnek tűnik éppen úgy, mint ahogyan képtelenség

lenne egy *če'el usun-i dobtulju öksü, illetőleg *čeügen čilawun dobtulju öksü féle megoldás is. A dobtul- 'megtámad, ráront' ige ugyanis sem az usun 'víz', sem a čilawun 'kő' szavakkal tárgy-ige viszonyban nem állhat. Ez pedig fontos kritérium (vö. BESE, i. m., 182, és 189). Ilyenformán itt hoqtoru dobtulju 'kiapasztva' és čeürü dobtulju 'szétmállasztva' a szintaxis síkján összetartoznak, és oszthatatlan tömböt alkotnak. Ezért a Titkos történet szövegének igekötő+igető szerkezetei a belső morfológiába, az összetételek közé, illetőleg a lexikonba tartoznak. Pontosan úgy, mint a mai nyelvjárások igekötő+igető szerkezetei (vö. BESE: i. m. 184–185).

Az igekötő és igéje kapcsolatának ez a lényeges mozzanata rejtve maradt STREET előtt. Ezért szintaktikailag is elhibázott nála az igekötőknek a határozói igenevek közé való besorolása.

5. Az igekötő és igéje kapcsolata a Titkos történet szövegében tizennégy esetben (1, 3–6, 8–11, 13–19) megszakítás nélküli kapcsolat. Pontosan úgy, ahogyan a mai mongol nyelvjárásokban az megfigyelhető (vö. BESE: i. m. 187). A megszakításra négy példa van. Ezek értelmezése külön feladat.

5.1 A Titkos történet szövegében az igekötő és igető kapcsolatának folyamatosságát (20) -ban a ken 'ki?' kérdőszó szakítja meg. A példa igen érdekes, mert modern mongol korpuszunkból ilyenfajta megszakításra csak a bū tiltószóval van adatunk a burjátból, illetőleg az ese tagadószóval a kalmükből. Ugyanakkor ilyen megszakítás az irodalmi halhában a norma ellen van (vö. BESE: i. m., 186). Valójában ez a helyzet a burjátban is. Ennek oka pedig az, hogy a tiltás, illetőleg tagadás, vagy éppen a kérdés ilyenkor tulajdonképpen nem az igére külön, hanem az igekötő+igető összetételre, mint egészre vonatkozik (vö. BESE, i. m., 183–184). Az ilyen megszakítás azonban még nem zárja ki az igekötő+igető összetételszerűségét.

5.2 A Titkos történet szövegében a folyamatosság sajátos megszakításait (2, 7, 12) példái képviselik. Ezeket a következőképpen lehet felbontani, illetőleg ábrázolni:

$$\begin{array}{l}
 \text{qa'an-u emüne} \left\{ \begin{array}{l} \text{a) } \text{če'el usun-i hoqtoru} \\ \text{b) } \text{čeügen čilawun čeürü} \end{array} \right\} \text{dobtulju öksü (2)} \\
 \dots \text{oroqun haran-i} \left\{ \begin{array}{l} \text{a) } \text{ekit anu dalbaru} \\ \text{b) } \text{mürüs anu ba'utala} \end{array} \right\} \text{čabčifu o'oritqun (7)} \\
 \text{a) } \text{gür ke'eksen qaĵar-a kökö gürü k'eürü} \\
 \text{b) } \text{qal ke'eksen-dür qara gürü qamaqaru} \left\{ \right. \text{dobtulju öksü (12)}
 \end{array}$$

Itt az a) és a b) szekvenciák mellérendelésben vannak. Mivel a mongolban az igekötő igéjével összetételt alkot, ezek a szekvenciák ál-szintagmák (vö. BESE: i. m., 184, 187).

6. A Titkos történet szövegében előforduló igekötők, illetőleg igekötő+igető összetételek, a sorrend megszakításai, az igekötős szekvenciák mellé-

rendelése stilisztikailag mind külön problémacsoportot képeznek. Megfelelő előmunkálatok híján erről itt most csak nagy általánosságban szólhatok.

6.1 A mai mongol nyelvjárásokban az igeikötő + igező összetételek gyakorisága igen alacsony. Ezért használatuk stilisztikai szempontból jelentős. A hús előfordulást a Titkos történet korpuszához viszonyítva ugyancsak alacsony gyakoriságnak lehet tekinteni. Ilyenformán az igeikötő + igező összetételek a Titkos történet szövegében is a tartalom felől közelítve rendkívüli mértékben emelik ki a mondanivalót, fokozzák asszociáció-teremtő hatását.

6.2 A szintaktikai szerkezeteknek is van stilisztikai értékük, amit előfordulási arányuk kifejezhet. Ilyen értelemben (2, 7, 12) mellérendeléses állszintagmái igen értékes példák. Az ilyen megoldások gyakorisága a mai mongol nyelvjárásokban rendkívül alacsony. A Titkos történet korpuszában tízszer nagyobb mai nyelvjárási halmazból is alig néhány hasonló szerkezet mutatható csak ki. Relatív nagyobb gyakoriságuk a Titkos történet szövegében még nem mond ellent a modern anyagból levonható következtetésünknek, annak, hogy ezek a mellérendeléses állszintagmák a Titkos történet nyelvében is stilisztikai különlegességeknek tekinthetők.

A mellérendeléses állszintagmák felhasználása a mai nyelvjárásokban más szempontból is korlátozott. Ilyenek csak a szépprózában, illetőleg a hősi epikában fordulnak elő. Ezért — gondolom — beszélt nyelvi tények a Titkos történet szövegében és korábban sem lehettek.

7. A Titkos történet esetében — most nem említve sok más korabeli emléket — a mongolisztika a XIII. századból egy rendkívül gazdag szókinccsel és nyelvtannal rendelkező forrás birtokában van. Egyelőre mégsem tudja egyetlen mai nyelvjárással sem azonosítani a Titkos történet nyelvjárását. Az okot itt most nem részletezhetjük. Remélhetjük azonban, hogy a kutatások előrehaladtával nyerünk még fogódzókat a történeti dialektológia számára is. Mindenesetre ebből a szempontból az igeikötők példája tanulságos lehet.

7.1 A Titkos történet szövegében a gyök típus két előfordulásával szemben a gyök + *rU* származék típus az uralkodó. A modern nyelvjárások egészen más képet mutatnak.

Az irodalmi burjátban a gyök típushoz képest a származék gyök + *rA* mintegy tízszer ritkábban fordul elő. Ugyanakkor az irodalmi halha, vagy kalmük nem tűrik meg ezt a származék típust. Sőt ennek a típusnak a gyakorisága a beszélt halhában és kalmükben is rendkívül alacsony. Tehát a két típusú igeikötő gyakoriságát, felhasználási lehetőségeit tekintve a mai mongolban a Titkos történet nyelvjárásához még a burját nyelvjárás áll a legközelebb.

Lehet, hogy véletlen, de ugyancsak érdemes megjegyezni, hogy (2, 7, 12) mellérendeléses állszintagmáira a legszebb megfelelések ugyancsak a mai irodalmi burjátból kerültek elő. A Titkos történet nyelvjárása és a mai burját közötti közvetlen genetikai kapcsolatra azonban ezekből az adatokból még nem következtethetünk.

Verbal Prefixes in the Language of the Secret History of the Mongols

This paper treats of those Mongolian verbal prefixes that are found in the language of the Secret History of the Mongols (13th century).

1. The verbal prefixes of the SH can be divided morphologically into two groups: root preverbs and derivative preverbs (with *.rU* suffix), exactly like the verbal prefixes of the modern Mongolian dialects.

2. On the level of syntax the verbal prefix + verb stem complex is a compound in the SH, too.

3. The verbal prefix and the verb stem are already uninterruptedly connected in the SH, exactly as in the modern dialects.

The continuity of the verbal prefix + verb stem complex is broken once in the text of the SH by the interrogative word *ken* 'who?'. Three passages (2, 7, 12) of the text of the SH represent special breaks. These sequences *a*) and *b*) are co-ordinated. These co-occurrences are manifestations of a kind of economy of the language, i. e. expressions of elegant style.

4. Stylistically the verbal prefix + verb stem complexes, breaks of sequences and co-occurrences, appearing in the text of the SH, increase the stylistic value of the content, i. e. can be vernacular data.

(This paper was published in English in the *Acta Orientalia Hungarica*, XXII: 123–132.).

LAJOS BESE

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Fekete Lajos
1891 – 1969

Nagy gyásza van a magyar turkológiának: 1969 május 16-án 79 éves korában elhunyt Fekete Lajos, a török diplomatika és paleográfia nemzetközileg elismert mestere, a magyarországi török hódoltság korából származó török iratok legkiválóbb kutatója.

Nem készült turkológusnak, levéltáros és történelem szakot végzett. Az első világháború alatt Szibériában török hadifoglyok közé került. Megtanult tőlük törökül, s hazatérve kezdett a török hódoltság korának tanulmányozásához. A hódoltságtörök oklevelek tanulmányozásának ekkor már volt bizonyos hagyománya nálunk (Sziládi Áron, Velics Antal, Karácson Imre). Fekete Lajos nagy lelkesedéssel és energiával látott hozzá, hogy rendszeresen összegyűjtse és feldolgozza a Magyarországon és külföldön található magyar vonatkozású okleveleket.

A 150 éves török hódoltság alatt nagyszámú török dokumentum gyűlt össze, amelyek a hódolt terület politikai-katonai irányítására és gazdasági életére vonatkoztak. Az iratoknak csak kis töredéke maradt az országban, nagyobbik része Isztanbulba vagy a tőlünk délre fekvő, még sokáig a török birodalomhoz tartozó városok archívumaiba került. Fekete Lajos először a magyarországi anyagot rendezte. A Levéltári Közlemények 1924 és 1936 közötti számaiban regesztákat közölt a Zichy és Rákóczi—Aspremont archívum, a debreceni és gyöngyösi levéltár török anyagáról, majd a velencei, drezdai és berlini levéltárak magyar vonatkozású török okiratairól. 1926-ban magyarul és németül jelent meg első nagy munkája, a „Bevezetés a török paleográfiába” („Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmäßigkeit in Ungarn” Budapest 1926), amely a török paleográfiát elszámítani igyekvők világszerte ma is használt kézikönyve.

A magyarországi török anyag rendszeres feldolgozása során kiadta az Eszterházy levéltár anyagát („Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, 1606—1645” Budapest 1932), egy دفتر alapján megrajzolta Vác 16. századi életét („A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján” Budapest 1942), kiadta az esztergomi szandzsák egyik adóösszeírását („Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása” Budapest 1943), majd pár évvel ezelőtt tanítványával, Káldy-Nagy Gyulával közösen elkészítette a budai számadás könyvek kiadását (I. kötet: „Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550—1580. Türkischer Text”; II. kötet: „Budai török számadáskönyvek 1550—1580” Budapest 1962. Ismertetését l. folyóiratunk 65. kötetében a 486—87. lapon). Mindezek a munkák alapvető és nélkülözhetetlen adatokat nyújtanak a hódoltság alatt élő magyar népegykorú, a magyar forrásokból csak hiányosan megismerhető életére

vonatkozóan. Évtizedeken át harcolt és dolgozott azért, hogy az egykori budai török levéltár szétszóródott anyaga fotokópiákon és mikrofilmeken rögzítve újra együtt legyen található. Fáradozásának eredményeként az anyag nagy része ma valóban együtt van az ELTE Török Filológiai Tanszékén.

Fekete Lajos hosszú lélegzetű munkái közül is kiemelkedik a kétkötetes „Siyāqat-Schrift”, amely a legnehezebben olvasható régi török írástípus, a gazdasági iratokban használt siyāqat-írás megismerésének kézikönyve. Gyakorlati, pedagógiai értéke mellett a műben közölt 104, főleg magyar vonatkozású oklevél gazdag forrásanyagot nyújt a történészeknek, sőt a nyelvészeknek is. („Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln”. I—II. Budapest 1955. Ismertetését l.: NyK. 59 : 277). Ezért a munkájáért Kossuth-díjjal tüntették ki.

Fekete Lajos írói képessége elsősorban a „Budapest a törökkorban” (Budapest 1944) című munkájában mutatkozik meg. Ez a mű nagyrészt eddig ismeretlen források alapján, hitelesen és elevenen mutatja be a törökkori Pest és Buda életét. Egy hagyatéki leltár száraz adatai kelnek életre az „Egy vidéki török úr otthona a XVI. században” c. kisebb munkájában (l. NyOK. 15: 87—106; németül: Studia Historica 1960). Tárgyilagosan de szubjektív erővel megrajzolva jelenik meg előttünk Nagy Szülejmán a róla írott életrajzában („Szülejmán szultán” Budapest 1967; az „Életek és korok” c. sorozatban).

Noha Fekete Lajos forma szerint nem volt nyelvész, forráskiadványainak magyar nyelvtörténeti értékét mégis gyakran hangoztatjuk. Ő maga is foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel, főleg a magyarországi török helynevekkel (Századok 1924; KCsA. 1.; MNY. 23, 26, 36; NyK. 50), személynevekkel (ActaOrHung. XV) és a török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavaival (MNY. 26).

Utolsó nagy műve, a perzsa paleográfia már nem jelenhetett meg életében. Többi művéhez hasonlóan ez is hosszú, évtizedes munka gyümölcse. Halála előtt három nappal tette végére a befejező pontot.

Fekete Lajos gazdag tudományos munkásságot hagyott maga után. Művei megőrzik nevét. Azoknak pedig akik őt személyesen is ismerték, feledhetetlen lesz egyénisége, amelyben egy nagy tudós és egy páratlanul kedves, szerény ember vonásai egyesültek.

Emlékét hűségesen őrizzük!

KAKUK ZSUZSA

Húsz éves a Nyelvtudományi Intézet

Húsz évvel ezelőtt alakult meg a Nyelvtudományi Intézet. Húsz esztendő egy tudományos intézet életében elég nagy idő ahhoz, hogy mérlegre tehesük munkáját, meghatározhassuk az illető tudományterületen betöltött szerepét.

A két világháború közötti időben a nyelvtudományi kutató munka gócai nálunk is, mint számos más országban, az egyetemek voltak. Az egyes tanszékek professzorainak érdeklődési köre határozta meg az illető tanszék hatáskörébe eső kutatások irányát, sőt jelentős mértékben befolyásolta azoknak a — többnyire a középiskolai tanárok közül kikerülő — tudósoknak a munkáját is, akiket lazább-szorosabb személyi kapcsolatok fűztek a tanszék professzorához, de szervezeti kapcsolatuk az egyetemmel mint kutatási központtal tulajdon-

képpen nem volt. A kutatómunka ebben az időben lényegében az egyetemi tanárok és a középiskolai tanárság legképzettebb rétegének erkölcsileg kötelező „magán tevékenysége” volt, anyagi segítséget azonban a kutató tudós ehhez igen keveset — sőt a legtöbb esetben egyáltalán semmit sem — kapott.

Mindebből következik, hogy ebben az időben a magyar nyelvészeti kutatásokból hiányzott a társadalom igényeit is figyelembe vevő tervszerűség, a szélesebb körű szervezethez. Így nem is igen készülhettek nagyobb szellemi és anyagi erőket igénylő szintézisek. A kutatás ebben az időben főképpen bizonyos részletkérdésekre irányult, de ezekben is szinte kizárólag a történeti jellegű stúdiumokban, tehát meglehetősen egyoldalú is volt. El kell azonban ismerni azt is, hogy ezeken a területeken e korszak tudósai több vonatkozásban kimagasló eredményeket értek el, olyan eredményeket, amelyeket a második világháború után meginduló újjászervezett kutatások is nagyon gyakran igen jól felhasználhattak, vagy további kutatásaik biztos alapjának tekinthettek.

Az említett korszak vége felé történtek ugyan bizonyos, a nyelvészeti kutatómunka hatékonyságát előmozdítani szándékozó intézkedések: a budapesti egyetemen megalakult a Magyarságtudományi Intézet, Kolozsvárott az Erdélyi Tudományos Intézetnek nyelvészeti osztálya is létesült, Csúry Bálint Debrecenben megszervezte a Népnyelvkutató Intézetet, szervezeti szempontból is jól átgondolt terv készült a nyelvjáráskutatásra, különösen pedig a nyelvatlaszgyűjtésre stb. Ezek az intézkedések azonban a háborús események miatt kedvező hatásukat a kutatómunkában már csak igen kis mértékben éreztették, s így a két világháború közötti idő nyelvtudományi kutatómunkájáról kirajzolódó képet lényegesebb mértékben nem módosítják.

Az 1940-es évek végén az országban végbement politikai, társadalmi, gazdasági változások jelentősen megváltoztatták a nyelvészeti kutató munka formai és tartalmi sajátosságait is, amit legpregnánsabban a Nyelvtudományi Intézet megalakulása tükröz. Az intézet létrehozásával ugyanis nem csupán egy újabb, számottevő kutatóhellyel gazdagodott a magyar nyelvtudomány, hanem egy új típusú, a szocialista tudományosság elgondolásaira alapuló intézmény kezdte meg működését. S ez elsősorban a következő vonásokban mutatkozott meg: a munka tervszerűsége, a szervezeti formák, a tematika.

A kutatómunka tervezése a hazai nyelvtudományban először a Tanácsköztársaság idején jelentkezett. Ennek a tervnek azonban elsősorban elvitudománypolitikai jelentősége van, hisz a Tanácsköztársaság rövid élete alatt lényegében semmi sem valósulhatott meg belőle. Az 1949-ben összeállított nyelvtudományi terv már sokkal kedvezőbb körülmények között készült, s megvalósításához a szükséges szervezeti feltételek is megvoltak, ugyanis ebben az időben alakult meg a Nyelvtudományi Intézet is. Ez a tervet nagyon realisan mérte fel a magyar és a finnugor nyelvtudomány előtt álló feladatokat. A tervek realizálására vonatkozó elképzelésekben (a szükséges munkaerő, munkaidő, anyagi eszközök stb.) azonban kezdetben — mai szemmel nézve — erősen naív optimizmus érvényesült, ami a későbbiek során az intézet munkájában nem kevés nehézséget is okozott.

A szervezeti formák terén az jelentett alapvető változást, hogy kialakult a „fő hivatású” tudományos kutatóknak egy jelentős csoportja. Ezzel lehetővé vált állandó jellegű munkaközösségek létrehozása, bizonyos munkafolyamatok megfelelő felosztása, egybehangolása. Ha a feladatokhoz mértén többnyire szerény formában is, rendelkezésre állt az állandó jellegű állami támogatás. Mindezek lehetővé tették nagy méretű, hosszú időre tervezett kollektív fel-

adatok megindítását, olyan munkákét, melyeknek elvégzésére az előző időszakban egyáltalán nem lehetett volna vállalkozni. S a Nyelvtudományi Intézet megalakulása pillanatától élt is ezzel a lehetőséggel. A társadalomtudományok területén — úgy gondolom — a nyelvtudományban, pontosabban szólva a Nyelvtudományi Intézet munkájában kaptak először igen nagy helyet a kollektív tervfeladatok, s ennek eredményei azóta már gazdagon jelentkeztek is.

Számottevő változások történtek az előző időszakhoz viszonyítva a kutatási tematikában, a tematika jellegében is, és ez — érthető módon — elsősorban ismét az intézet munkájában tükröződött. A két világháború közötti erősen történeti irányú kutatásnak szükségszerű velejárója volt a leíró jellegű, tehát a társadalomnak az anyanyelvvel kapcsolatos mindenkorai szükségleteit is kielégítő munkálatoknak szinte teljes mértékben való háttérbe szorulása. S ez a tény a maga negatív hatását az 1940-es évek legvégén már különösképpen éreztette, ugyanis az időközben bekövetkezett társadalmi-politikai változások következtében addig az írásbeliségtől gyakorlatilag távol álló százazrek számára vált kíváncsisággá, sőt szükségessé az anyanyelvnek írásban és szóban való magasabb szintű használata. Ezeknek a jogos igényeknek a kielégítése is elsősorban a Nyelvtudományi Intézetre várt, és — megítélésem szerint — e kötelességeinek az intézet magas színvonalon, igen nagy mértékben eleget is tett. Az intézet tudományos tématervében kezdettől fogva a fent említett kötelezettségeket is kielégítő leíró munkálatok foglalták el a főhelyet.

Megalakulása idején az intézet kutatási területe — elvben — kiterjedt a hazánkban művelt nyelvészeti ágazatok mindegyikére. Gyakorlatilag azonban az intézet működési területe kezdettől napjainkig ennél szűkebb volt, s a munka középpontjában a magyar és a finnugor nyelvészeti kutatások álltak. Úgy gondolom, hogy ez a helyzet nem csupán gyakorlati okokból fogadható el, hanem elvi megfontolások alapján is helyeselhető, mert nyilvánvaló, hogy a nyelvtudománynak ezen a két területén magyar kutatóknak kell a munka dandárját elvégezniük, sőt bizonyos feladatokat csakis ők végezhetnek el eredményesen, ugyanis a hazánkban művelt nyelvtudományi ágazatok közül ez a kettő leginkább nemzeti jellegű, ami különös kötelezettségeket ró a hazai nyelvészekre.

A Nyelvtudományi Intézet munkásságának ezt a fő irányvonalát egyébként az Akadémia Elnökségének 1968. évi, az intézet munkájáról szóló határozata is jóváhagyta, sőt a jövőre vonatkozóan is elfogadta azzal a kiegészítéssel, hogy emellett az eddigieknél nagyobb szerepet kell kapniuk az erősebben elméleti jellegű, általános nyelvészeti kutatásoknak is.

Mint fentebb már említettem, az intézet munkájának gerincét kezdettől fogva a nagy, kollektív tervmunkák alkották. Ezek zömükben olyan feladatok voltak, amelyeket más országoknak kedvezőbb körülmények között, más elgondolások szerint dolgozó nyelvészei saját anyanyelvükre vonatkozóan már régebben teljesítettek. S ezeknek a munkáknak (értelmező szótár, leíró nyelvtan, nyelvatlasz stb.) a két világháború között nálunk is feltétlenül el kellett volna készülniük. E művek elkészítését azonban mégsem tekinthetjük kizárólag a múlt terhes adóssága törlesztésének. Hasonló jellegű munkák készítése ugyanis minden nyelvvvel kapcsolatban bizonyos nagyobb időközökben, az előzményektől majdnem függetlenül a nyelv belső mozgása, változása következtében időszerűvé, sőt szükségessé válik. Így ezek a most elkészült szintézisek, módszerükben általában felhasználva a nemzetközi tapasztalatokat is, nemcsak letörlesztették a múlt adósságát, hanem előre is mutatnak, zömükben

nemzetközi mértékkel mérve is korszerű, a mai igényeket is kielégítő magas színvonalú tudományos alkotások.

Az intézetben az elmúlt húsz esztendő alatt készült tudományos művek tételeszerű felsorolására itt nincs mód, mindössze a kollektív tervmunkák leg-reprezentatívabb alkotásai közül említek meg néhányat. Az intézet eddig legnagyobb méretű vállalkozása volt *A magyar nyelv értelmező szótárának* elkészítése. A mintegy 60 000 címszót magában foglaló, hét kötetes mű 1959 és 1962 között jelent meg nyomtatásban. Ez a mai köznyelvünk legáltalánosabb szó- és kifejezőkészletét felölelő alkotás elméleti megalapozottságával, kitűnő módszertani eljárás módjaival, tudományos igényességével nemzetközi szinten is elismerést és megbecsülést szerzett a magyar nyelvtudománynak. Gyakorlati hasznát pedig jól mutatja az a tény, hogy a 7500 példányú első kiadás — mintegy tíz millió forint bruttó bevételt biztosítva a népgazdaság számára — néhány év alatt elfogyott, s az elmúlt években ugyanilyen példányszámban sor került a második kiadásra is, amelynek tekintélyes része azóta már szintén elkelt.

Jelentős alkotás gyakorlati szempontból is az 1961–62-ben megjelent kétkötetes leíró nyelvtan: *A mai magyar nyelv rendszere*. Ez a munka elsősorban az addigi hazai nyelvtani kutatások összegezése kívánt ugyan lenni, tehát grammatikaelméleti szempontból nem ad különösebben újat, de számos új részleteredményt tartalmaz, sok jól felhasználható normatív tanácsot ad, és részben újabb módszertani eljárásokat is alkalmaz. Gyakorlati jelentőségét különösképpen növeli az a tény, hogy megfelelő alapot ad a különböző szintű iskolai nyelvtanok elkészítéséhez. Ennek a munkának is folyamatban van a második kiadása, sőt 1968-ban *Ungarische Grammatik* címen egy rövidített, egykötetes német nyelvű változata is megjelent.

Lényegében befejeződött az intézet harmadik nagy leíró jellegű munkálata is: *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak készítése. A teljes magyar nyelvtérület 395 pontjáról, mintegy 12 ezer adatközlőtől összegyűjtött kb. 3/4 milliónyi tájnyelvi adat felbecsülhetetlen értékű forrása a magyar nyelvtudomány különböző ágazatainak, sőt számos más rokontudománynak is. S az atlasz munkájában módszertani szempontból is több új elgondolás érvényesült. A mű első kötete (192 térkép) 1968-ban megjelent, a többi öt kötet (újabb 970 térkép) kiadására vár, s egy-egy kötet megjelentetésére előreláthatólag két évenként kerülhet sor.

A történeti jellegű kutatások közül elsősorban *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* és *A magyar szókészlet finnugor elemei* című műveket kell kiemelnünk. Első kötete mindkét műnek 1967-ben jelent meg. Az elsőnek említett szótár három kötetben mintegy 12 000 szó (többnyire szócsalád) származását, rövid történetét adja meg, nagy gondot fordítva a művelődéstörténeti, tárgytörténeti vonatkozásokra is. Az utóbbi pedig négy kötetben a magyar nyelv legősibb, finnugor eredetű szókincsét foglalja magában, gondosan felülvizsgálva és újraértékelve az erre vonatkozó hazai és külföldi szakirodalmat. A megjelent két kötet azt mutatja, hogy mindkét munka nemzetközi mértékkel mérve is méltóan képviseli a nagy hagyományokkal rendelkező magyarországi etimológiai kutatásokat.

E területhez kapcsolódva megindultak, sőt lényegesen előre is haladtak már egy *uráli etimológiai szótár* munkálatai.

Igen jelentős helyet foglal el az intézet munkájában az anyanyelv ápolása: a *nyelv-művelés*, illetőleg a nyelvtudomány újabb eredményeinek ismertetése: a *tudománynépszerűsítés*.

Az anyanyelv kérdései iránt legfeljebb csak a reformkorban, a nyelvújítás idején jelentkezett olyan széles körű társadalmi érdeklődés, mint napjainkban. Ezt beszédesen bizonyítja többek között évente a legkülönbözőbb foglalkozású egyénektől az intézethez érkező több ezer levél, telefonhívás és szóbeli megkeresés, amelyeknek megválaszolását az intézetnek immár több, mint másfél évtizede rendszeresen működő *közönségszolgálat*a látja el. De ezt mutatja az az évenkénti több száz előadás is, amelyet az intézet munkatársai tartanak rendszeresen vagy alkalmasszerűen a rádióban, a televízióban a TIT különböző rendezvényein vagy egyéb testületek felkérésére. Bár a felmerült igényeket nem tudtuk mindig kielégíteni — úgy gondolom —, az intézet munkája e téren különösképpen eredményes és kiemelkedő volt. Nem kis mértékben ennek köszönhető, hogy napilapjaink, a rádió nyelvezete az elmúlt években igen sokat fejlődött.

Az elmúlt húsz év alatt több nyelvművelő kötet, különféle kiadvány jelent meg. S ennek az időszaknak elméleti és gyakorlati tapasztalatait egy nagyobb szabású tudományos összegezés kívánja egybefoglalni: az intézetben készülő *nyelvművelő kézikönyv*.

A nyelvművelés területén egyre nagyobb helyet kap az utóbbi években a *helyes magyar kiejtés* problematikája. Az ezzel foglalkozó kézikönyv az egyetemek és főiskolák magyar nyelvészeti tanszékeinek közreműködésével szintén az intézet irányítása alatt készül. S bizonyára széles körű érdeklődésre tarthat számot az intézetnek egy másik munkája is, melyet a Minisztertanács Titkárságának megbízásából készít: az *utónevek* (keresztnevek) *szótára*.

Az anyanyelvi műveltség emelésének is fontos eszköze lesz az értelmező szótárnak rövidesen elkészülő, egy kötetes, képekkel illusztrált változata, a *magyar nyelv kézis�ótára*, amelynek címszóanyaga azonban mintegy tízezerrel meghaladja a hétkötetes értelmező szótárét; hasonlóképpen a készülő *szinonimaszótár* is, amely emellett a magyar és az általános jelentéstan számos kérdéséhez is kapcsolódik.

„A mai magyar nyelv rendszere” c. leíró nyelvtan megjelenése után megfelelő elméleti tájékozódás és a kellő előkészítés után elkezdődtek az intézetben a *magyar nyelv transzformációs-generatív nyelvtanának* munkálatai. Ennek néhány nagyobb részleteredménye a közeli múltban nyomtatásban is megjelent az „Általános nyelvészeti tanulmányok” VI. köteteként.

Eredményes kutató munkát végzett az intézet kis létszámú fonetikai osztálya. Munkájuk középpontjában a magyar nyelv modern *leíró hangtanának* elkészítése áll. Ebből a sok nehézséggel küzdő munkából egyelőre csak részlet-fejezetek készültek el. Eredményes és nemzetközileg is elismert viszont az intézet fonetikusainak munkája a kommunikációkutatás területén, annak ellenére, hogy az intézet fonetikai laboratóriumának felszerelése sajnálatosan szegényes és korszerűtlen, s ezt az évek óta húzóódó problémát napjainkig nem sikerült megoldani.

Az eddig említettek mellett több más számottevő kollektív tervmunka is folyt és folyik az intézetben, bár az elmúlt időkből az előzőkhöz viszonyítva szerényebb ütemben. Ilyenek: az *Új Magyar Tájszótár*, az 1890 és 1960 között nyomtatásban megjelent vagy kéziratban hozzáférhető tájszóanyag szótári összegezése; a *Petőfi-szótár*, Petőfi Sándor teljes szókincsének szótári feldolgozása; *tipológiai, valamint nyelvvizsgálatok*; stb.

Külön kell szólni néhány szót a *magyar irodalmi nyelv nagyszótáráról*, az intézet legmonumentálisabb, de ugyanakkor legproblematisabb mun-

kájáról. Ehhez a szótárhoz az anyaggyűjtés még a múlt század végén megindult, eddig össze is gyűlt mintegy öt milliónyi nyelvi adat. A szótár elkészítésének számos elméleti és gyakorlati kérdése azonban a mai napig nem tisztázódott megnyugtató módon, illetőleg csak napjainkban kezd az eddigieknél határozottabb formát ölteni. Reméljük, hogy a szótár munkálatai megfelelő személyi és anyagi ellátottsággal a nem nagyon távoli jövőben elkezdődhetnek. Nagyon sajnálatos lenne ugyanis, ha nemzeti kultúránk e fontos thesaurusa elkészítésének megkezdése a jelenlegi biztatónak ígérkező tervezetés után ismét a nagyon távoli jövőbe tolnódna el.

A magyar és finnugor nyelvészeti kutatások mellett számottevőek az intézetben folyó *romanisztikai*, *szlavisztikai* és *orientalisztikai* kutatások is. Ezek azonban egyetlen kivételtől — *A magyarországi szlovák nyelvjárásokról atlasztól*, amelynek munkálatai lényegében befejeződtek — eltekintve egyéni kutatómunka keretében folynak, így itt ezekre — az ilyen jellegű magyar és finnugor nyelvészeti kutatásokhoz hasonlóan — részletesebben nem térünk ki.

Az elmúlt húsz esztendő alatt a magyarországi nyelvtudomány — s ezen belül a Nyelvtudományi Intézet — több területen igen jelentős eredményeket ért el. Így különösen sajnálatos, hogy az elméleti munkáról, az *általános nyelvészeti kutatások* területéről ez a beszámoló csak viszonylag szerény eredményeket említhet meg. A Nyelvtudományi Intézetben a nagy kollektív tervek mellé kellő elméleti-módszertani előkészítése ugyan általában megtörtént. Sőt ezek *módszertani* tapasztalatait is igen értékes tanulmányok összegezték (*Nyelvművelésünk főbb kérdései*, *A magyar nyelvátlasz munkamódszere*, *Szótártani tanulmányok* stb.). Néhány évvel ezelőtt az intézet közreműködésével megindult az *Általános nyelvészeti tanulmányok* című évkönyv jellegű sorozat is. Ennek ellenére meg kell állapítani, hogy a szorosabb értelemben vett általános nyelvészet alkotó művelése tekintetében az elmúlt húsz esztendő alatt — talán a legutóbbi éveket kivéve — nem túlságosan sok történt hazánkban. S ez az egész újabb magyar nyelvtudománynak — s ezen belül a Nyelvtudományi Intézetnek is — nem elhanyagolható fogyatékossága. Az általános nyelvészeti kutató munka elmélyítésére és kiszélesítésére az intézetben 1969-ben megtörténtek az első lépések, bizonyos szervezeti intézkedések, s minden remény megvan arra, hogy ennek eredményei az intézeten belül rövidesen jelentkezni fognak.

Az intézet kutatási kapacitásának hozzávetőlegesen mintegy 60%-át folyamatosan az ismertetett kollektív tervmunkák kötötték le. S a szorosabb értelemben vett egyéni munkára az intézet kutatói hivatali munkaidejüknek csak ezen felüli részét fordították. Ennek ellenére mennyiségi téren is, minőségi szempontból is igen jelentősek azok az eredmények, amelyeket az intézet kutatói egyéni munkájuk során értek el. Ezt beszédesen bizonyítják a következő adatok is. 1949 és 1968 között az intézet munkatársainak tollából több mint 150 önálló kiadvány (könyv, valamilyen sorozatban kiadott nagyobb tanulmány stb.) jelent meg. 1965 és 1968 között kb. 850 tanulmányát, cikket, recenziót stb. közöltek hazai és külföldi folyóiratokban. A húsz esztendő alatt megjelent hasonló közlemények száma tehát több ezer. (Csupán tájékoztatásul jegyzem meg, hogy megalakulásakor az intézet tudományos kutatóinak száma alig haladta meg a tízet, az 1960-as évek elejére megközelítette az ötvenet, azóta lényegében alig változott.)

Az intézet azonban nem csupán a nyelvtudományi kutatásoknak a legszámottevőbb központja, hanem a felső szintű *káderképzése* is. Az intézet

munkatársai igen széleskörű tevékenységet fejtenek ki az akadémiai tudományos bizottságokban, szakfolyóiratok szerkesztőbizottságaiban, a Nyelvtudományi Társaságban, a TIT-ben stb., s így egy részük megfelelő tudománypolitikai és tudományszervezési tapasztalatokra tett szert.

Húsz évvel ezelőtt alakult meg a Nyelvtudományi Intézet. Az eltelt húsz esztendő mérlege — úgy gondolom, ezt a bemutatott eredmények is igazolják — kétségtelenül pozitív. Nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy ez az időszak a hazai nyelvtudománynak, azon belül is elsősorban a magyar és a finnugor nyelvészeti kutatásoknak a legtermékenyebb korszakai közé tartozik. A nyelvészeti kutatómunka társadalmi hasznosságát tekintve pedig minden előző korszakot felülmúl. Ez természetesen nem csupán az intézet érdeme, de az eredmények oroszlanrésze kétségtelenül az intézet nevéhez fűződik.

Az intézet munkáját tematikai vonatkozásban az elmúlt időben bizonyos mértékig meghatározták az előző időszakból öröklött adottságok, de e feladatoknak megfelelő szinten történt elvégzése nagy nyeresége a mai nyelvtudománynak is, és az intézet nevét nemzetközi szinten elsősorban éppen ezek a művek tették ismertté.

A magyar és a hazai finnugor nyelvészeti kutatásoknak ma már elvitathatatlanul az intézet a központja, tehát e téren teljesítette azt a feladatot, amit alapításakor szántak neki. Az elméleti, általános nyelvészeti kutatások terén eddig még nem tudta teljesen betölteni az intézet a neki szánt szerepet, de reméljük, hogy az intézet negyed százados fennállásáról mérleget készítő krónikás már e tekintetben is egyértelműen pozitív eredményekről számolhat be.

IMRE SAMU

Émile Benveniste: Problèmes de linguistique générale

Párizs, 1966. Gallimard kiadás. „Bibliothèque des Sciences Humaines” 356 l.

ÉMILE BENVENISTE jelenleg az egyik legjelentősebb és legtekintélyesebb francia nyelvész. A Collège de France tanára; a Société de Linguistique de Paris eminens tagja és vezetője, a most megalakult nemzetközi szemiotikai bizottság elnöke. — A kutatás területén a világ legelső indoeurópai összehasonlító nyelvészeinek egyike; igen jelentős európai, közelebbről francia művelője az általános nyelvészettnek.

A kötetből valamennyi tanulmányát megpróbálom röviden jellemezni a magyar olvasó szempontjából. (Nem tüntetem fel a lapszámot, csak az eredeti megjelenés helyét és idejét.)

Előszó. A kétlapnyi előszó jelzi, hogy nagyobb anyagból választott. A túlságosan szakszerű írásokat nem vette be a kötetbe. Célja volt bizonyos általános beágyazás, interdiszciplináris keret. Főként pedig annak valószínűsítése, hogy a nyelv határozza meg valamennyi szemiotikai rendszert. Hangsúlyozza a nyelvészet komplexitását és a konkrét-empirikus megalapozású általános nyelvészet fontosságát.

I. A nyelvészet átalakulásai

1. *Az általános nyelvészet újabb tendenciái* (Journal de Psychologie, 1954). Elegáns esszé. — Voltaképpen a harmincas évek közepétől kezdve húsz év szellemi termésén szalad végig igen gyorsan. A legfontosabb nyugat-európai és amerikai irányzatokat és neveket említi jó szelekcióval. Igen liberális az — akkori — jelenre nézve. A jövőt megéltja tervekkel. Ma (1968) már egy kissé poros, de a szépsége megmaradt. Sok jobbat írtak már erről azóta, magyarul is, de szebbet nem sokat.

2. „Pillantás” a nyelvészet fejlődésére (Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et belles-lettres, 1963). — A cím után a tanulmány meglepő történeti visszatekintéssel indul, majd a jelen nyelvészet néhány kérdésének tárgyalása után megfordul: a szemiotika keretében a jövő távlatait vázolja, valamilyen nyelvészeti kultúrfilozófia segítségével. A fordulat előtt reprodutív esszé: utána azonban szárnyalni kezd, igen jó olvasmány. — Persze aligha akadna Franciaországon kívül olyan nyelvész, aki mindenben egyetértene vele.

3. *Saussure fél évszázad után* (Cahiers Ferdinand de Saussure, 1963). — A Saussure eszméinek szentelt genfi folyóiratbeli cikke az első ebben a kötetben, amely nyelvészeknek szól. Lényegében a Saussure halálára 50. évfordulója alkalmából elmondott emlékbeszéd Saussure egyetemen: a genfi egyetemen. — Ez is inkább szép. Lefesti a magányos Saussure életsorsát, sőt drámáját. S egy-két fő gondolat kiemelésével (ismét a jelek és a szemiotika viszonylatában) a távlatokat érzékelteti. — Az olvasóban a három cikk alapján kezd kialakulni a kép a Benveniste-esszé modelljéről.

4. *A nyelvi jel természete* (Acta Linguistica, 1939). — Ha a szerző az előszóban nem említette volna, akkor is számos nyelvész tudná, hogy ez a cikk nyitotta meg azt a vitát, amelyről aztán Tamás Lajos a Pais-Emlékkönyvben beszámolt (1956-ban). De ez a cikk még harminc év múlva is megtalálható a hivatkozások között. — Saussure-exegézis, ezért nálunk nagyon aktuális. — Mivel a nyelvi jel önkényességét és általában a nyelvi jel kérdését voltaképpen a szóra szűkíti le, ezért — hogy úgy mondjam — Saussure sajátos értelmezésének (félreértelmezésének?) egyik tipikus jelensége. — Itt jegyzem meg, hogy a fiatal Benveniste még nem olyan parttalan. Írása tömör s ezért rövid; dialektikája frissebb. Életének még felfelé ívelő szakaszában volt; ez látszik rajta.

II. A kommunikáció

5. *Az állati és emberi kommunikáció* (Diogène, 1952). — Voltaképpen K. VON FRISCH nevezetes, a méhek kommunikációjáról szóló kutatásainak — pontosabban az azokat népszerűsítő angol nyelvű könyvecskének — recenziója. Két „plusz”-a azért akad: (i) fűz hozzá nyelvészeti reflexiókat, s azok érdekesek; (ii) jó ismeretterjesztő közlemény formájában van megírva.

6. *A gondolkodás kategóriái és a nyelv kategóriái* (Les Études philosophiques, 1958). FURCSA cikk. Az első fele Arisztotelész kategóriatanát fejtegeti nyelvészeti szempontból (bőséges görög terminológiai anyaggal). A második felében pedig az afrikai eve nyelv 'létezés'-félet jelentő igének bemutatásával javasolja a „logika” és a nyelv kategóriáinak függetlenségét. — A dolog voltaképpen majdnem hogy közhely. A XX. században jóformán egyetlen nyelvész sem gondolta másként. Az etnológusok közül pedig B. L. WHORF posztúmus cikke erről — ellentétes felfogásban — 1945-ben jelent meg, de Benveniste nem vesz róla tudomást.

7. *Megjegyzések a nyelvnek a freudi fölfedezésben betöltött szerepéről* (La Psychoanalyse, 1956). Jelentős kérdésfeltevés — a nyelvészet részéről. Igaz, hogy „partizán” módon. A hatvanas években ez a témakör intézményebben tért vissza. — Először — általánosságok után — ABEL téves nyelvi utalásait cáfolja. Majd a freudi beszéd-szimbolika és a normális beszéd-szimbolika különbségét taglalja. A megoldást a stílusban látja; véleményem szerint valószínűleg tévesen.

III. Stuktúrák és elemzések

8. *A struktúra a nyelvészetben* (a „Sens et usage du terme »structure« dans les sciences humaines et sociales” című tanulmánykötet egy fejezete, 1962). — Az aránylag rövid lexikoncikkyszerű írás összeállítja a *struktúra* és a *strukturális* (a nyelvészetben) értelmezéseit. De (i) csak 1928 és kb. 1955 között, (ii) s csak a francia nyelven (!) írottakat. Ez a két korlátozás szépen jellemzi is Benveniste-orientálódását. Az írás még így is hasznos lehet.

9. *A nyelvek osztályozása* (Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris, 1952–1953). — Kritikai áttekintés. Először röviden a genetikus osztályozás, majd hosszabban a tipológiai osztályozás kerül sorra. TRUBETZKOY indoeurópai kritériumait és SAPIR típusait vizsgálja főként. A további problematikát és távlatokat próbálja érzékeltetni. — Tanulságos közlemény, de még a tipológiai „új hullám” előtt készült: nem ismerheti (i) JAKOBSON 1959-i oslói előadását; (ii) az új szovjet tipológia eredményeit, (iii) GREENBERG 1962-i nyelvi univerzália-kötetét.

10. *A nyelvészeti elemzés szintjei* (Proceedings of the 9th International Congress of Linguists, 1962/1964). — A IX. Nemzetközi Nyelvész Kongresszus egyik plenáris nagyelőadása. Voltaképpen elegáns retorikával az analitikus és „phrase structure” grammatika elveinek felvázolása. (Kevésbé feszesen, mint HARRIS 1947/1949.)

11. *A latin prepozíciók „szublogikai” rendszere* (Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, 1949). — Ez a kötet HJELMSLEV tiszteletére jelent meg. BENVENISTE ezért HJELMSLEV eset-elméletéből kiindulva elemzi a latin *pro* és *prae* prepozíciók jelentését és használatát.

12. *Az esetfunkciók elemzéséért: a latin genitivus* (Lingua, 1961). Ez meg de Groot-émlékkönyv: DE GROOT latin genitivus-tanulmányából indul ki, azt elemzi tovább. BENVENISTE eredménye meggyőző még akkor is, ha technikája „intuitivista”. Lényegében egy konstrukcionális homonimiának komplex elemzését kapja az olvasó.

IV. Szintaktikai funkciók

13. *A nominális mondat* (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 1950). — A nominális mondat problémája MEILLET és GAUTHIOT jóváltából a század eleje óta foglalkoztatja az általános nyelvészeket. Ezt a problematikát GOMBOCZ meghonosította Magyarországon is. A magyar anyagot SEBEOK-nek egy fiatalkori — Amerikában megjelent — cikke alapján BENVENISTE is ismeri. — BENVENISTE cikkének a lényege: a létigés és a puszta nominális mondatok éles elválasztása. Érvelése érdekes, de nem teljesen meggyőző.

14. *Az aktív és a mediális igenem* (Journal de Psychologie, 1950). — Az indoeurópai activum és mediális tárgyalása szanszkrit, görög és latin anyagon. Nem konkluzív. A kérdést ma már csak a megrögzött indogermanisták tárgyalnák ilyen szűk keretben (BENVENISTE nem az!); az ergatív szerkezetek és általában az általános szintaktikai keret nélkül aligha oldható meg ez a probléma.

15. *A tranzitív perfectum passzív szerkezete* (Bulletin de la Société de Linguistique 1952). BENVENISTE szerkesztésbeli ügyességére jellemző, hogy az előző szemelvénnel kapcsolatban kifejezett hiányérzetünket épp itt elégíti ki (részben). — Szép, tanulságos és nehéz cikk. Eredménye a komplex virtuális szerkezetek speciális fejlődéséről — igen meggyőző. (Nyelvi példaanyaga óperzsa és örmény).

16. *Az 'esse' és 'habere' nyelvi szerepe* (Bulletin de la Société de Linguistique, 1960). Itt jegyzem meg, hogy mivel BENVENISTE általános nyelvészeti fejtegetései nagy mértékben olyan nyelvekre épülnek, amelyekben nem vagyok szakember, ezért volatképpen egy-egy cikk elbírálásában is igen korlátozott a kompetenciám. Ez az írás például óriási nyelvi anyagra épül. Rengeteg részletmegjegyzést tesz a létezés és birtoklást kifejező igék összefüggéséről. Ezek meg is győztek, ahol megértettem a nyelvi anyagot. Azonban nem domborodott ki számomra egy átfogó elméleti alap.

17. *A vonatkozó mellékmondat mint általános szintaktikai kérdés* (Bulletin de la Société de Linguistique, 1957–58). — Szép tanulmány. Nem indoeurópai anyagból kiindulva teszi föl az általánosabb kérdést, s erre a keretre hozza a latin, görög, szanszkrit ismert — de partikuláris jellegű — megoldásait. Meggyőző.

V. Az ember a nyelvben

18. *Az igei személyviszonyulások struktúrája* (Bulletin de la Société de Linguistique, 1946). — Idáig a legszebb tanulmány a kötetben. A személyes névmás tartalmi elemzését adja, kb. 20 évvel a komponenciális szemantika elterjedése előtt. Különféle egyéb megjegyzései (köztük egyetlen magyar vonatkozású) is érdekesek.

19. *A francia ige időviszonyai*. (Bulletin de la Société de Linguistique, 1959). A szerző figyelemre méltó megkülönböztetéseket tesz a francia múlt idő rendszerezésével kapcsolatban. A tartalmi újítás azonban eléggé nehezen vehető ki a gyengén strukturált esszéből.

20. *A névmások természete* (For Roman Jakobson, 1956). „Az igei személyviszonyulások struktúrája” című írás egy részletének kinagyítása erősen spekulatív esszé formájában előadva.

21. *A nyelvbeli szubjektivitásról* (Journal de Psychologie, 1958). Az előző téma elmélyítése pszichológiai szempontból. A névmásokon túl kiterjed a szubjektivitás szempontjából figyelembe veendő igék egy részére is.

22. *Az analitikus filozófia és a nyelv* (Les Études philosophiques, 1963). Az oxfordi analitikus (természetes nyelvet elemző) iskola egyik kategóriáját elemzi tovább a szerző

sok judíciummal. A performatív igékről van szó (például: [ezennel] *bejelentem, kinevezem, esküszöm*), melyeknek kimondása nem valamilyen tényállást konstataál, hanem — maga a kimondás a cselekmény. — Szép cikk, jó elemzés. Persze az analitikus filozófiáról az olvasó nem sokat — és nem sok jót — tud meg.

23. A „*delokutiv*” igék (Mélanges Spitzer, 1958). Ezt a műszót BENVENISTE vezeti be a köszönésekből, megszólításokból (tehát nem főnevekből, mellénevekből) származó igék nevéül, pl. latin *salutare*, angol *to welcome*. — Szépen megírt tanulmány, amely visszaadhatja az utóbbi időben kissé szkeptikussá váló általános nyelvészek hitét az etimológiában.

VI. Szókinés és kultúra

24. *A rekonstrukció szemantikai kérdései* (Word, 1954). A Wordnek a „Linguistics Today” [Mai nyelvészet] című jubileumi kettős számában jelent meg. Magyar fordításban is megjelent nemrég (a Telegdi Zsigmond szerkesztette általános nyelvészeti szöveggyűjteményben). — Az eredeti jelentés rekonstrukciójának néhány típusa indoeurópai példanyagon. Etimológiai módszere rendkívül hajlékony, sok tényezővel dolgozó. A szemantikai állandók és változók (jegyek) keresésében elvi keretekre törekszik. Különösen bravúros a *poti 1. 'fő'; 2. 'önmaga' etimológiai családjának tárgyalása.

25. *Ókori és modern eufemizmusok* (Die Sprache, 1949). Az eufemizmus kategóriájának kritikus felvillantása néhány érdekes példa kíséretében. A példaanyag túlterjed az indoeurópai nyelveken; a magyar számára is gondolatébresztő. — Félig nyelvészeti szakcikk; néprajzi és folklór-kutatók is élvezhetik.

26. *Ajándék és csere az indoeurópai szókészletben* (L'Année sociologique, 1951). Mauss-émlékkönyvben. (Mauss, volt Lévi-Strauss előde és mestere.) Az 'ajándék' és a 'csere' kifejezéseit vizsgálja antropológiai szélességben és társadalomtörténeti mélységben. Az etimológiákat, sajnos, nem tudom ellenőrizni. Ha helytállóak — s valószínűleg azok —, akkor módszertanilag ez is példamutató írás. Persze a sok görög stb. példa nem teszi könnyűvé az olvasását. De az indoeurópai nyelvi laboratórium (meg egy kis empirikus dialektika) biztosabb javaslatokat eredményezhet az etimológiai kutatás terén, mint a finnugor átlag.

27. A „*ritmus*” fogalma nyelvészeti kifejezésében (Journal de Psychologie, 1951). A görög *rythmosz* szó új etimológiája. Nem a tenger mozgásából, hanem kb. 'jellegzetes alak, arányos figura, elrendezés' jelentésű szavakból vezeti le, bemutatva a jelentés gazdagodását egyes görög főfűzők idevágó elméletének keretében. — Informatív és meggyőző írás.

28. „*Civilizáció*”: *adalekok a szó történetéhez* (Hommages à Lucien Febvre, 1954). A Febvre emlékkönyvbe — stílszerűen — továbbviszi visszafelé a 'civilizáció' szó francia első datálását (Febvre ugyanis erről a szóról írt negyedszázaddal azelőtt egy nagyobb értekezést.) BENVENISTE a szó első előfordulását MIRABEAUNÁL találja meg. Megnézi az angol anyagot is, de az valamivel későbbi. Marad a franciáké a 'civilizáció' európai bevezetésének dicsősége. — Könnyen olvasható, szép írás. Ilyesmik szoktak megjelenni a Magyar Nyelvőr „Szó- és szólásmagyarázatok” című rovatában.

*

A hat fő fejezet nyilván utólagos konstrukció, melynek célja a 28 tanulmány összefogása. A fő fejezetek címei nyelvészetileg időszerű témakörökbe, problémákba csoportosítják az egyes, fragmentumnak ható tanulmányokat. Ezek a címek önmagukban is érdekesek. A kívülálló olvasó számára is jelzik, hogy milyen mértékben tartalmazza a könyv a nyelvészet szokásos, hagyományos anyagát, s mennyiben ad annál többet, újabbat, mennyire ágyazza be a nyelvészet szaktudományát szélesebb tudományos és kulturális keretbe. — Az I. tudománytörténet; II. szemiotika, kommunikáció, gondolkodáspszichológia; III. általános nyelvészet és nyelvészeti módszertan; IV. centrális (immanens) nyelvészet; V. nyelvfilozófia és nyelvészeti (vissza) alkalmazásai; VI. antropológiai nyelvészet és szemantika.

BENVENISTE a saját kereteiben első osztályú szakember. A keretei azonban ma már nem a legmodernebbek. Ez még nem volna olyan nagy baj. Nagyobb baj, hogy — úgy látszik — nem tartoznak bele a nyelvészet fejlődésének fő vonalába. Tehát legfőkébb, mint mellékvonal vagy mint — hallgatólágos — ellenzék érdemel kivételes figyelmet.

Természetesen erudíciója hatalmas. Probléma-érzékenysége is messze átlag feletti. Szerkesztési és fogalmazási kultúrája is felülmúlja a miféle nék szokásos normákat.

BENVENISTE könyvében nincs egyetlen illusztráció vagy táblázat. Egyetlen — Amerikában szerkesztett — cikkét tagolja számozással. Néha egy sort kihagy erősebben elváló részek között. Nincs a könyvben egyetlen értelmi kiemelés sem; ez persze inkább előnye. Akárcsak az, hogy zárójeles és gondolatjelek közötti beszúrásoktól, közbevetésektől tartózkodik. Fegyelmezett fogalmazás. Néha azonban a mondatok láncja fegyelmezetebb, mint a gondolatok láncja.

A klasszikus műveltség, az indoeurópai nyelvészet, az európai (nyugat-európai) civilizáció, a negyvenes évek vége és az ötvenes évek eleje episztemológiai anyaga és természetesen az ötvenes évekig legfejlettebb nyugat-európai empirikus általános nyelvészet adja a könyv fő gondolati tartalmát.

A könyvet a szerző a nagy közönségnek szánta; azért is jelent meg ebben a Gallimard-féle "Bibliothèque des Sciences Humaines" című sorozatban. De a könyv valójában inkább tudományos, mint tudományszerűsítő jellegű. Talán belefér a francia „haute vulgarisation” című kategóriába.

Az empirikus hagyományos (klasszikus) nyelvészet egyik legmagasabb szintű képviselője. (Ő meglepődne ezen!) Bízni lehet ennek alapján, hogy a nyelvészetnek ez a stílusa (nem iskolája!) mindig is fejlődni fog a maga módján.

SZÉPE GYÖRGY

Henry Kučera and W. Nelson Francis: Computational Analysis of Present-Day American English

Providence, R. I., 1967. Brown University Press. XXV + 424 l.

Szógyakorisági szótárak szerkesztésének az angol nyelvterületen, főleg az Egyesült Államokban, már számottevő múltja van. Az elsőt hatvan évvel ezelőtt készítette egy New York-i gyárigazgató, aki ezzel üzemének idegenajkú, bevándorolt munkásai számára akarta megkönnyíteni az angol nyelv elsajátítását. A későbbi, egyre fejlettebb módszerekkel mind nagyobb nyelvi területet feldolgozó szógyakorisági statisztikák megalkotásában is megnyilvánult a pedagógiai szándék. A cél többnyire annak megállapítása volt, hogy melyek az angol nyelvnek azok a szavai, melyek az élőbeszédben vagy az átlagember olvasmányában a legsűrűbben fordulnak elő, melyeket többször és többen használnak, mint másokat. Ezáltal ugyanis meghatározható lesz a szókészlet magja (*core vocabulary*), ami azután egyben a kezdő és haladó fokú angol nyelvkönyveknek és az ifjúságnak szánt egynyelvű szótáraknak is mintegy az alapállományául, értelmező szókészletéül szolgálhat. E pragmatikus szempontt érvényesült EDWARD S. THORNDIKE-nek, a Columbia egyetem professzorának 1921-ben és 1932-ben, majd professzortársának, IRVING LORGE-nak közreműködésével 1944-ben közzétett, egyre nagyobb szóanyagra kiterjeszkedő statisztikáiban. Az utolsóban már húsz milliónyi szó terjedelmű vegyes tartalmú összefüggő angol szöveganyagot dolgoztak fel s minden egyes egyedi szónak minden előfordulását külön számontartva határozták meg és rangsorolták az angol nyelv harmincezer leggyakrabban előforduló egyedi szavát. Tovább finomítva a számolástechnikát 1938-ban és 1949-ben ötmillió szóra terjedő összefüggő szövegről nemcsak az egyes szavak előfordulásának abszolút számát állapították meg, hanem azt is, hogy e szöveg szókészletének egyedi szavai egyes jelentéseikben hányszor fordultak elő. E szemantikai gyakoriságkimutatásnak viszonyító alapjául az oxfordi nagyszótár címszavainak jelentésspektruma szolgált.

A nyelvstatisztikai vizsgálat egy további lépéseként a szavak helyett a hangok, helyesebben az amerikai angol szegmentális fonémák élőbeszédbeli kapcsolódási típusainak statisztikáját A. HOOD ROBERTS készítette el 1965-ben *A Statistical Linguistic Analysis of American English* c. könyvében. Bevezetőjében egyúttal kritikai értékelését adta az összes korábbi gyakorisági vizsgálatoknak. ROBERTS műve már elektronikus számítógép (computer) segítségével készült, s mentes volt bármiféle pedagógiai szándéktól. E két mozzanat jellemzi egyebek között a Cornell egyetem két nyelvészprofesszorának, a szlavista HENRY KUČERÁNAK és az anglista W. NELSON FRANCISNAK közös vállalkozását is. Művük első pillantásra szógyakorisági szótárnak látszik, valójában azonban több ponton s lényegesen különbözik hasonló célú korábbi kezdeményektől. Mindenekelőtt abban, hogy a szerkesztőgárda a szóregisztrálást, szószámlálást, gyakorisági rendbe rakást és minden egyéb kalkulációs kísérő munkát géppel végeztetett, éspedig a Brown egyetem IBM számítástechnikai felszerelt számítástechnikai központjában. LORGE a nagy

gazdasági válság korában még a munkanélküli segélyben részesülő értelmiségiek százait foglalkoztatta öt éven át, a cédulázástól elkezdve minden munkamenetben, a lexikográfiai évszázadok óta ismert manuális módszerekkel. Sőt még szinte napjainkban is ez volt a gyakorlat: ARTHUR F. BROWN professzor az ötvenes évek végén készített hatalmas angol szövegmutató szótárának unalmasabb munkameteit egy New Jersey állambeli börtön értelmiségi fegyenceivel végeztette. KUČERA és FRANCIS szóstatistikájának feldolgozott anyagát egy 480 méteres mágneses szalag őrzi.

Gyökeresen eltér az anyag a legtöbb régebbi statisztikákétól abban is, hogy következetesen szinkrón jellegű: kizárólag 1961-ben amerikai szerzőktől az Egyesült Államokban nyomtatásban megjelent szövegeket dolgoz fel. Nagy gonddal történt a kicédelázandó, helyesebben: kilyukasztandó szövegek műfaji és mennyiségi szempontú kiválasztása. KUČERA és FRANCIS összefüggő szövegeket alkotó kerek egy millió szót (*token*), tehát elődeik némelyikéhez viszonyítva aránylag szerény anyagot dolgozott fel. Ezt az általuk a nem nagyon vonzó hangulatú megjelöléssel *mega-szó-nak* (*megaword*) nevezett anyagot ötszáz, egyenként pontosan kétezer token-szót tartalmazó szövegrészből szedték ki. Pusztán prózai szövegeket dolgoztak fel, s elődeikkel ellentétben kizárták a költészetet és a drámát, sőt a nyelvművészként számontartott eminens amerikai prózaírókat is. Az ötszáz szövegrészletből közel kétezsáz szépirodalmi eredetű, nem kis részben szórakoztató jellegű (krimi, kaland, pifuff, limonádé, stb.) olvasmány.

Az ötszáz szemelvényben található egymillió *token-szó* 50 406 egyedi, szótári, ún. *type-szóból* álló szókészletet alkot, tehát nagyon durva átlagban minden egyes *type-szó* hússzor fordul elő. (A valóság persze más.) Ezt az ötvenezer szót a kötet két elrendezésben közli, egyszer az előfordulás gyakoriságának csökkenő sorrendjében, egyszer pedig abcérendben, az előfordulási és a rangszámok közlésével. „Szó”, azaz *type* alatt a szerkesztők mindenféle grafémikus egységet értenek, tehát arab és római számokat, rövidítéseket, képleteket és a megaszóban előforduló minden tulajdonnevet is. Önálló *type-nek* számít természetesen minden morfémaával bíró formáció is, tehát a *negro* mellett a *negro's*, *negroes*, *negroes'* is. Jórészt ennek a minden tipográfiai jelenségre (az írásjelek kivételével) kiterjedő anyagbegyűjtésnek ténye, valamint a nagyszámú tudományos és zsurnalisztikai szöveg jelenléte a megaszóban az oka annak, hogy a hapaxok a *type-ek* 44%-át teszik. Ugyanakkor azonban — messze kanyarodva a LORGE-féle jelentés gyakorisági elvtől — egyetlen *type-ként* szerepelnek az angolban oly bőséggben levő homonimák (*bear. sow*, stb.) és a szófaji átcapással létrejött funkcióváltakozatok is (*back* főnév, ige, melléknév, előljáró).

Az angol nyelv jellege, a szerkesztők elvei és a számítógépek természete által indokolt, cme korlátozások fényében kell tudomásul venni e szóstatistika ama megállapítását is, hogy a leggyakoribbként számontartott száz angol *type-szó* 480 000, azaz közel fél millió *token-nel* fordul elő. az egy milliós megaszóban, de nem egészen egy százalékát teszi az összes *type-eknek*. Túlnyomó többségük természetesen formaszó. Az első tíz: *the, of, and, to, a, in, that, is, was, he*.

A kötet a két, egyenként ötvenezer szójegyzéken kívül 59, javarészt matematikai nyelven közölt kiértékelő táblázatot, grafikont, s néhány óvatosan fogalmazott kiegészítő tanulmányt is tartalmaz a szerkesztőség munkatársainak tollából. Egyikük a megaszóban található *type-szavak* hosszúságával, azaz az azokat alkotó betűk, grafémák számával foglalkozik. Megállapítja, hogy az átlaghosszúság nyolc betű. Van azonban benne 36(!) olyan „szó”, mely csak egyetlen betűből áll. (Pl. az első tíz arab szám.) A leghosszabb szó 44 betűs.

Az M. L. MARCKWORTH és L. M. BELL-től származó kiegészítő tanulmány stilisztikai kérdésekkel foglalkozik, s szemléletesen igazolja, hogy a mondatokban előforduló szavak száma nem független az irodalmi műfajtól. A szerzőnők kimutatják, hogy a hatóság (állami, közületi) forrásból származó kiadványok mondathossza (átlagban 25 szó) messze tútesz a könnyű szórakoztató szépirodalom mondatain (átlagban 12,76 szó). Miként korábban már Údny Yule is célzott rá, a szinkronián belül általában más a tájékoztató-fejtegető íráskor mondathosszúsága a szépirodalmi jellegűekhez hasonlítva, de a műfaji különbségek mellett egyéb, szubjektívebb tényezők hatása is kimutatható. Hangsúlyozzák, hogy a megaszóban található 15 műfaj között is észrevehető különbségek vannak az angol nyelv leggyakoribb, legközönségesebb szavainak előfordulási gyakoriságában. Ezt persze eddig is sejtettük, minden nyelv vonatkozásában, az egzakt demonstráció úttörő munkáját KUČERA és FRANCIS kötete végezte el. Munkájuk módszereit továbbfejlesztve, másféle összetételű megaszavakra s más elvek szerint alkalmazva a statisztikai szemléletű nyelvtudományi kutatást a computerok még számos eredménnyel fogják a gazdagodáshoz segíteni.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

Magyar—lengyel szótár

Szerkesztette Jan Reychman
Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó

Śłownik węgiersko—polski

Pod redakcją Jana Reychmana
Warszawa, 1968. Wiedza Powszechna
LV + 1248 l.

A sok évszázados és bensőséges lengyel—magyar barátsággal sehogyan sem lehet összeegyeztetni azt a sivár képet, amely a kétnyelvű magyar—lengyel szótárak történetének vizsgálatakor tárul szemünk elé. A sokat idézett szállóige — „Polak, Węgier dwa bratanki i do szabli i do szklanki” (= Lengyel, magyar jó barátok, ha cseng kardjok és pohárjok) — jobbra valóban csak a két nemzet fiainak közösen vívott harcaira és együttes mulatozásaira vonatkozólag volt érvényes feltétlenül, de olyan szívós és szorgalmas aprómunkát követelő területen, mint a lexikográfia, egészen a legutóbbi időkig teljeséggel alkalmazhatatlan volt. Ha ugyanis eltekintünk azoktól a latin grammatikáktól, társalgásra szánt szövegektől és szójegyzékektől, amelyek a XVI. század folyamán jó részt a krakkói Vietor nyomdában készültek lengyel és magyar fordításokkal, s amelyeknek rendkívüli jelentőségük van nyelv-, művelődés- és könyvtörténeti szempontból, de amelyek az elkövetkező századok gyakorlati igényeit már semmiképpen sem elégíthették ki, s ha figyelmen kívül hagyjuk Calepinus, Loderecker és mások többnyelvű, lengyel és magyar megfeleléseket is tartalmazó, a maguk korában igen becses szótárait, amelyek azonban a XVIII. századra természetesen már bibliográfiai ritkaságok voltak, s ha tudomásul vesszük, hogy Sági Istvánnak 1922-ben kiadott bibliográfiája (A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete) még egyetlenegy magyar—lengyel és lengyel—magyar szótárt sem tart nyilván (de magyar—sumér szótárt már igen!), akkor szinte meg sem lepődünk azon, hogy a legelső magyar—lengyel szótár közzétételére csak harminchárom évvel ezelőtt, 1936-ban került sor (EMANUEL KOROMPAY, Pierwszy słownik węgiersko—polski. Warszawa, 1936.).

Mégis, hogyan érintkeztek, társalogtak hát egymással évszázadokon át lengyelek és magyarok, hogyan fordították le a maguk nyelvére a másik nyelven írott szépirodalmi stb. műveket? Közvetítő nyelvek útján. Báthori István lengyel király a hagyomány szerint élete végéig nem tanult meg lengyelül; udvartartása magyar tagjaival magyarul, a többivel latinul érintkezett. Bem József tábornok franciául, németül tárgyalt a magyar katonákkal. A sárosi magyar nemesek ismerték a helyi keletiszlovák nyelvjárást, és azzal szépen elboldogultak, ha lengyelekkel akadt dolguk. A lengyelek és a magyarok között tehát elsősorban a latin, majd a francia, német és — helyenként — a keletiszlovák volt a közvetítő.

Ezen a tarthatatlan helyzeten KOROMPAY EMANUEL kis terjedelmű, mindössze 2800 címszót tartalmazó szótára természetesen sokat nem javíthatott. A történelmi események szorítására volt szükség, hogy a szótárinség enyhüljön. Erre 1939-ben került sor, amikor a német invázió elől tömegesen menekültek hazánkba lengyelek, és amikor sürgető szükségé vált szójegyzékek, szótárak kiadása. SZTRIPSZKY HIADOR „A legszükségesebb magyar szavak szótára lengyelek részére, kiejtéssel” (Bp. 1939.) címen mintegy 1500 szót, illetőleg kifejezést felölelő jegyzéket tett közzé sokszorosított formában. Jóval színvonalasabb és bővebb WLADISŁAW SZABLIŃSKINEK, a debreceni egyetem volt lengyel lektorának szótára (Śłownik węgiersko—polski. Debrecen, 1940.), amely mintegy 10 000, a szócsaládok elve szerint felépített szócikket tartalmaz. összesen kb. 20 000 magyar szótári egységgel (17 500—18 000 szó + 2000—2200 szókapcsolat). Ez volt az első igazi magyar—lengyel kissejtár. Utána a magyar—lengyel szótárak viszonylatában 19 év pauza következett, és 1959-ben a Terra kissejtár sorozatában megjelent VARSÁNYI ISTVÁN „Magyar—lengyel szótár”-a (Bp., 1959.) 32 000 címszóval és 8000 szókapcsolattal. Ennek a jól sikerült szótárnak az a lexikográfiai sajátossága, hogy nyelvtani magyarázatokkal nem a vezérnyelvet (azaz a magyart), hanem a célnyelvet, azaz a lengyelt látta el. A magyar szavaknak paradigmák szerinti besorolását VARSÁNYI a „Lengyel—magyar szótár”-ban (Bp. 1958.) végezte el. Eljárásmódja tehát a szokásosnak a fordítottja.

Mindezek előrebocsátása, úgy hiszem, eléggé kidomboríthatja azt, milyen különleges hely illet meg az itt most megbeszélésre kerülő magyar—lengyel nagyszótárt a magyar, illetőleg lengyel szótáriróadalomban. Már a méretei is tekintélyesek: több mint 1300 lapon mintegy 140 000 magyar szónak adja meg lengyel egyenértékűjét. Jelentősen

nagyobb szóanyagot tartalmaz, mint párdarabja, az 1958-ban az Akadémiai Kiadótól megjelentetett Lengyel–magyar szótár, amelynek címszómennyisége az előszó szerint kb. 80 000, SZABÓ DÉNES (StudSl. VI [1960.], 224) számításai szerint viszont csak kb. 65–68 000. De a két szótár összehasonlításából egyébként is a most elkészült magyar–lengyel rész kerül ki győztesként. Ennek legfőbb oka az időközben szerzett lexikográfiai és kiadói tapasztalatokon kívül főleg az, hogy a lengyel–magyar rész címszóanyagának első összeállítása a század elején készült és természetesen már jócskán elavult Varsói Szótár alapján történt, s ezen csak menetközben lehetett igazítani a WITOLD DOROSZEW-SKI irányítása alatt készülő új, modern Słownik języka polskiego munkaközösségének bevonásával. Ezzel szemben a magyar–lengyel rész szerzői kezdettől fogva olyan gazdag és jól összeválogatott szókincsű munkára támaszkodhattak, mint HALÁSZ ELŐD „Ma-gyar–német szótár”-a, és ezt még tovább bővíthették az Értelmező Szótár anyagával. Számomra, aki munkámból kifolyólag naponként nyúlok a Lengyel–magyar szótárhoz éppúgy, mint a Magyar–lengyel szótárhoz, mindig jóval megnyugtatóbb az utóbbiból nyert felvilágosítás. Megnyugtatóbb, mert megbízhatóbb: az egynyelvű lengyel szótárak alapján történt ellenőrzés ugyanis szinte mindig helybenhagyja, igazolja. S minthogy a Magyar–lengyel szótár mégiscsak elsősorban a magyar szövegekkel birkozó lengyelek számára készült, a Lengyel–magyar szótár viszont főleg a lengyelből fordító magyarok számára, elmondhatjuk, hogy a lengyeleknek jobb magyar szótáruk van, mint nekünk lengyel szótárunk. Mivel pedig a nagyszótárak rendszerint hosszú évtizedekre szólnak, ezen a helyzeten egyhamar aligha lehet változtatni.

Rátérek részletmegjegyzéseimre.

A címlap hátuljáról megtudjuk, hogy a szótár a Lengyel Tudományos Akadémiától e célra létesített szerkesztőségben készült a két akadémia közötti megállapodás alapján. A szellemi előállításban és a sajtó alá rendezésben közreműködők zöme lengyel. Valamennyiőjük neve meg van említve. Zavarónak és a magyar nyelvszokással összeegyeztet-hetetlennek tartom, hogy a közreműködők keresztnéve nincs kiírva, hanem csupán kezdőbetűjével van jelezve. Ez alól csak a főszerkesztő prof. dr. JAN REYCHMAN, vala-mint SZAUDER JÚLIA esetében tettek kivételt. Miért?

A lengyel és magyar nyelven egyaránt közzétett előszó a szótár előzményeit, kelet-kezéstörténetét és főbb szerkesztési elveit adja elő. Kár, hogy a szótártörténeti részbe becsúsztott egy hiba. Calepinus szótárának ugyanis nem az 1590-ben Bázelen megjelent tizenegynyelvű kiadása az első, amelyben egyéb nyelvek szavai mellett magyar és lengyel szavakat is találunk. Az 1585-ben Lyonban nyomtatott tíznyelvű Calepinus kiadásban már ott szerepel a lengyel is, meg a magyar is. MELICH JÁNOS az 1585. évi Calepinus kiadás latin és magyar szóanyagát bevezető tanulmánnyal ellátva közzé is tette, és ez mindnyájunk számára hozzáférhető. Sajnálatos, hogy a nyilvánvalóan lengyelektől fogal-mazott előszót nem ellenőriztették magyar szótártörténéssel. Bosszantó az is, hogy a mindössze két lapnyi előszó magyar változatában három sajtóhibát is felfedeztem: VIII. lap felülről a 2. sorban: címszavak (helyesen: címszavak), felülről a 9. sorban: *Mayar* (helyesen: *Magyar*), felülről a 25. sorban: a nagy számú a szakkifejezések (helyesen: a nagy számú szakkifejezések). A nyomdai előállítást az Akadémia Nyomda végezte Budapesten.

A IX–XLIX. lapon rövid magyar nyelvtan található lengyel nyelven, amely megadja a legszükségesebb tudnivalókat a magyar hangtan, helyesírás, szóalaktan és mondattan alapjairól. Nem paradigmáttal van tehát dolgunk, mint a Lengyel–magyar szótár bevezető részében, s ennek megfelelően a szótár törzsszövegét alkotó szócikkek nyelvtani szerelésében sem találjuk ott valamelyik paradigma utalószámát, ahogyan például a Lengyel–magyar szótárban is. A Magyar–lengyel szótár szócikkeinek fejében fel vannak tüntetve a legfontosabb ragozott alakok. Például: *bácsi* [~ t, ~ ja, ~ k], *dél* [delet, dele, delek], *folyik* [~ t, ~ jék, ~ nek], *szép* [~ et, szebb] stb.

Szűrőpróbaszerűen összehasonlítottam a Magyar–lengyel szótár 408. lapjának bal hasábját, amely a *galambbúgás* és *galuska* közötti szavakat öleli fel, HALÁSZ ELŐD Magyar–német szótárának megfelelő részével. Azt tapasztaltam, hogy HALÁSZ szótárá-hoz képest a Magyar–lengyel szótár elhagyott számos szót és szókapcsolatot. Ezek a következők: *ráncos galambgomba*; *galambszelidségű*; *galambtenyészet*; *gödörösfejú galand-jéreg*; *galáns betegség*; *galantéria*; *galenit*; *ezüstös galenit*; *sok galibám van vele*; *sok galibával*; *galiciáner*; *galickék*; *Galilea*; *felhajtott gallér*; *kemény gallér*; *kihajtható | kihajtos gallér*; *lehajló gallér*; *lehajtható gallér*; *magas gallér*; *papi gallér*; *puha gallér* [*puhagallér* sincs a szótárban; ma ugyanis össze kell írni]; *rávarrott gallér*; *visszahajló gallér*; *se ingem, se gallérom*; *nincs a galléromhoz növe*; *gallérbélésanyag*; *gallérköpeny*; *gallérlevel*; *galléros cápák*; *galléros fácskák*; *galléros gyík*; *galléros papagáj*; *galléros pávián*; *galléroscső*; *gallér-serte*; *Gallia*; *gallicai*; *gallickán*; *gallomán*; *gallománia*; *galloromán*; *gallus*; *galluszsav*;

gallusztinta; gálma; mézszínű galóca; ragacsos galóca; dunai galóca; pataki galóca; galóca-neműek; galopád; galoppfutam. Nem szabad természetesen szem elől tévesztenünk, hogy HALÁSZ szótára jóval terjedelmesebb (1000 + 1264 lap!), mint a REYCHMAN-féle. Amit, azt hiszem, jogosan hiányolhatunk az összevetés alapján, az talán csak a *gallikán* és a *galóca* halmév. (A *galóca* gombanév megvan.) Ezzel szemben a REYCHMAN szótár — nyilván az Értelmező Szótárra támaszkodva — címszavai közé vette az *inggomb*-ot, ami viszont HALÁSZ szótárában nincs meg. A növény- és állatnevek, sajnos, a REYCHMAN-féle szótárban éppúgy nem kaptak latin nyelvi értelmezést, mint a HALÁSZ-félében.

Tulajdonképpen itt be is fejezhetném a magyar—lengyel nagyszótár vizsgálatát. De nem állhatom meg, hogy legalább futólag ne érintsem azt a kérdést, mit várhatunk, milyen eredményt remélhetünk e jó és gazdag tartalmú szótár megjelenésétől Lengyelországba irányuló szellemi exportunknak, közelebből: magyar szépirodalmi stb. művek lengyel nyelven való közzétételének szempontjából. KLANICZAY—SZAUDER—SZABOLCSI „Kis magyar irodalomtörténet”-ének lengyel változata (*Historia literatury węgierskiej*. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966.) bibliográfiai adatokat is tartalmaz a lengyel nyelven megjelent magyar irodalmi munkákról (i. m. 343—347). Az összeállításból megtudhatjuk, hogy számos értékes alkotásunk már régtől fogva az olvasók rendelkezésére áll lengyel nyelven is. Minthogy magyar—lengyel szótár, mint láttuk, egészen a legutóbbi időkig hiányzott, a fordítók nyilván gyakran folyamodtak közvetítő nyelvhez. Egy kis válogatás a múlt századi fordításokból: 1855: Eötvös József, A falu jegyzője (= *Notariusz*). 1869: Petőfi Sándor, János vitéz (= *Janosz Witeż*). 1875: Jókai Mór, Egész az északi pólusig! (= *Az do bieguny pólnocnego*). 1879: Gyulai Pál, A vén színész (= *Pamiętniki komedianta*). 1885: Madách Imre, Az ember tragédiája (= *Tragedia człowieka*). 1887: Jósika Miklós, Az utolsó Báthori (= *Ostatni Batory*) stb. A XX. század magyar irodalmának lengyel tolmácsolásával kapcsolatban viszont számos visszasságot is megfigyelhetünk. Ady Endre költeményeiből mindössze két kis válogatás jelent meg eddig lengyelül, de az is Budapesten, 1943-ban, a második világháborús lengyel menekültek révén. A lengyelországi olvasók részére tehát Ady: terra incognita. Ugyanakkor Földes Jolántól „A Halász macska utcája” (= *Ulica Kota Rybolowcy*) legutoljára 1957-ben látott Varsóban napvilágot. Elégedettek tehát semmiképpen sem lehetünk. De ha a korábbi fordítók a maguk fogyatékos munkaeszközeivel hozzá mertek fogni akár Madách fordításához, mennyivel nagyobb teljesítmény várható egy ilyen nagy magyar—lengyel szótár birtokában!

Ha még végezetül röviden összegezzük nagyszótáraink helyzetét a szláv nyelvek viszonylatában, akkor megállapíthatjuk, hogy legjobban az oroszral állunk, de utána rögtön a lengyel következik. Van már cseh—magyar nagyszótárunk is, Újvidéken pedig éppen most jelent meg a szerb-horvát—magyar nagyszótár I. kötete (A—M). Prágában készül a magyar—cseh nagyszótár. A szlovák—magyar és magyar—szlovák nagyszótárhoz azonban, amelyre pedig okvetlen szükség volna, tudomásom szerint még nem fogtak hozzá.

KISS LAJOS

Noam Chomsky—Morris Halle: The sound pattern of English

New York, 1968. Harper & Row. 470 l.

1. A Massachusetts Institute of Technology (USA) két, immár világhírű professzorának, NOAM CHOMSKYNak és MORRIS HALLÉnak körülbelül tíz esztendei munkája van előttünk, amely nem kísérlet és nem alapvetés, nem vázlat és nem részletkérdések kifejtése többé, hanem az angol hangrendszer viszonylagosan teljes leírása a generatív fonológiai szempontból. A vállalkozás arányait nemesak a lapszám mutatja, hanem — és elsősorban — a tárgy sokrétűsége: a szerzőknek meg kell teremteniük a vizsgálat elveit, ki kell formálniuk az egész nyelvtanra vonatkozó, összefoglaló és a témához kapcsolódóan részletező felfogásukat; meg kell fogalmazniuk azokat a törvényszerűségeket, amelyek az angol hangrendszerben föllelhetők; meg kell ragadniuk — szinkron vizsgálati módszerekkel — e hangrendszer kialakulását. Miután megküzdene a szabályokon kívül rekedt kivételek okozta nehézségekkel, általánosítják tapasztalataikat, sőt, megvonják a megoldatlan problémák körét is.

A generatív nyelvtannak a szintaxis mellett legfontosabb területe a fonológia (a generatív nyelvtan tárgyra, fő témaköreire, a generatív fonológiának a generatív nyelvtanon belül elfoglalt helyére vonatkozólag l. SZÉPE GY., A szótár a generatív nyelvtanról).

ban, ÁNyT, IV [1966], 167–88, 1.1 és 1.2 fejezetek). A megkülönböztető jegyes fonológiát, amelynek alapján a generatív fonológia dolgozik, a magyar szakértő közönség több folyóirat lapjairól is megismerhette, elsőnek rögtön komoly gyakorlati-elvi nehézségeket láttató tanulmányból (FODOR I., A megkülönböztető elemek jelentősége, NyK LXIII [1961], 129–60), majd MAGDICS KLÁRA mutatta be Halle 1959-ben megjelent munkáját (MORRIS HALLE, The sound pattern of Russian [ism.], NyK LXII [1964], 436–42). SZÁNTÓ ÉVA a fonéma mibenlétének szempontjából ismertette Jakobson megkülönböztető jegyes fonológiáját, valamint az elmélet orosz visszhangját (A modern szovjet fonológia néhány kérdése, ÁNyT III [1965], 191–201), FÓNAGY IVÁN remekbe szabott recenziója JAKOBSON „monográfiaszerűen homogén” összegyűjtött írásairól (ROMAN JAKOBSON, Selected writings I. Phonological studies [ism.], ÁNyT III [1965], 232–42) felvázolja, hogyan hordták ki az idők a megkülönböztető jegyes fonológiát.

De közvetlenül, magyar nyelvű anyag is rendelkezésre áll: külön kis füzetben látott napvilágot JAKOBSON egy idevágó reprezentatív írása (R. JAKOBSON–LOTZ J., Két tanulmány, MNYTK 119, Budapest, 1968.) Egy az alapokat tisztázó cikk pedig (R. JAKOBSON–M. HALLE, Fonetika és fonológia in: Jel – hang – vers, Gondolat, 1969, szerk. SZÉPE GY. és FÓNAGY I.) most jelent meg.

A generatív fonológiában végzett magyar kutatások terén két kiemelkedő munkáról kell föltétlen említést tenni. KIEFER FERENC e fonológiai irányzat eszközeit diakronikus tapasztalatokat előtérbe állítani, amelyek elvonatkoztathatók a címben jelzett rendszer struktúrák diakronikus változása, ÁNyT V [1967], 219–36), SZÉPE GYÖRGY pedig egy remélhetőleg hamarosan megjelenő, mindenesetre nagy érdeklődéssel várt művében – a generatív fonológia alapján – magyar anyagon végezett el vizsgálatokat (A magyar generatív grammatika alsóbb szintjei – kézirat).

Rátérve most már az utolsó negyedszázad e legnagyobb szabású alkalmazott fonológiai alkotásának ismertetésére, igyekszünk elsősorban azokat a módszertani, általános tapasztalatokat előtérbe állítani, amelyek elvonatkoztathatók a címben jelzett rendszer specialitásaitól. Maga a mű is úgy tagolódik, hogy rendszerint különválasztható az elméleti és az angol hangrendszert fölmérő rész. A négy rész (Általános áttekintés: 1–58, Angol fonológia: 59–248, Történeti áttekintés: 249–92, Fonológia-elmélet: 293–446), ennek megfelelően oszlik el, bár az egymásba fűződő részek és fejezetek, amelyeknek számozása független egymástól, hol a példákban, hol a fogalommagyarázatokban megengednek átfedéseket. (Mi a kisebb egységek, a fejezetek szerint követjük a gondolatmenetet.)

2. Az Alapvetés (1–15) néhány olyan általános elvet ismertet, amelyhez a szerzők a könyv koncepcióját szabják.

A nyelvtant úgy fogják fel, mint a „nyelv azon rendszerét, amely meghatározza a hang – jelentés megfelelést” (3). Élesen elkülönítik tőle magát a nyelvi tevékenységet (performance), amely számos, nem a nyelvtan hatósugarába tartozó tényezőt is magában foglal (memória-zavarok, figyelmetlenség stb.), és azt a tudásanyagot, szabályismeretet, (competence), amelyik közös, és lehetővé teszi a kölcsönös megértést. A nyelvtan értelmezésére vonatkozólag még a következő distinkció érvényes: 1) „egyfelől ez a terminus jelöli a nyelvész által kifejtett elméletet, amely hipotetikusán a beszélő által ismert szabályrendszer leírása”, másfelől 2) „maga a szabályrendszer” (3). A könyvben mindig erről az utóbbról van szó.

A nyelvi tények, amelyekre ezek a szabályok vonatkoznak, két nagy csoportra különülő nyelvi univerzálékból állnak: 1) „formális univerzálékból (formal universals)”; ezek meghatározzák a nyelvtani rendszerek struktúráját és szervezetét (organisation) – és 2) „szubsztanciális univerzálékból (substantive universals)”, amelyek az elemek készletét adják. Ez a megkülönböztetés érvényes a fonetika síkjára is, s ennek megfelelően a tanulmány célja „az 'általános fonetika' elméletének, tehát az általános nyelvészet azon részének taglalása, amely a fonetikai jegyek univerzális készletét és e jegyek lehetséges kombinációinak feltételeit meghatározza osztályozza a mondatok lehetséges fonetikai megvalósulását (phonetic representation)” (4–5); ami pedig a megvalósulást illeti: „valamely nyelven való megnyilatkozás fonetikai reprezentációja. [értelemszerűen: megvalósítása] olyan mátrix [a felhasználandó tételeket és azok pontos mértékszámait sorokban és oszlopokban megadó, kétdimenziós előállítási – tulajdonképpen gyártási – minta], amelynek sorait az általános fonetika [által meghatározott] megkülönböztető jegyek (features) teszik ki” (5). Ezek a mátrixok azonban csak az egyes elemeket tartalmazzák. A mondatok, egész közlemények fonetikai formáját a nyelvtan összetevői közül az úgynevezett felszíni struktúra (surface structure) határozza meg. A felszíni struktúrák a mondatépítkezés lineáris szabályai.

A mű középpontjában ennek a felszíni struktúrájának egyik speciális része, a „fonológiai megvalósítás (phonological representation)” áll, amelynek működése, a lexikális és grammatikális alapelemek tartalmazó illetőleg mozgató „lexikális megvalósítás (lexical representation)” funkciójával közösen, létrehozza a megnyilatkozást. E két összetevő tevékenysége csak egyszerűbb esetekben felel meg pontosan egymásnak. A lexikális megvalósításnak, tehát egy tisztán logikai természetű sor létrehozásának ugyanis elvben semmi nem szab határt, míg az egyhuzamban hosszan tartó szerkezetek, a „komplex esetek” fonológiai megvalósítása (minthogy a beszélőnek lélegzethez kell jutnia) megköveteli, hogy a szerkezet „fonológiai szakaszokra (phonological phrases)” tagolódjék. Ez a tagolódás viszont az egész felszíni struktúra megbomlását idézi elő, pontosabban bizonyos elemek törlését vonja maga után. Ez a jelenség ugyancsak fiziológiai adottságokra vezethető vissza, ha a hallgató szemszögéből nézzük: az emlékezet kétszintű, az első (az információfeldolgozás szakkifejezésével élve) időazonos működésű, tehát az egymást követő jelek azonnali iktatását végzi, a másik pedig a nagy egységeket regisztrálja. E második szinten egyszerűsítés (ti. törlés) következik be, úgyhogy bizonyos kötések és csomópontok elhagyásával, egy redukált rendszer, az eredeti szerkezet „mély struktúrája (deep structure)” marad vissza. De nemcsak ez a mély struktúrát felfedő redukció, hanem maga a felszíni struktúra is módosítja a fonológiai megvalósítást: pl. az angol igék általában -d szuffixummal képezik múlt idejüket; a *sing* azonban a tőhangzó változtatásával, s így az időilem a fonológiai megvalósítást illetően egy a hangsort módosító tényezőnek, a hangsor fonetikai jegyeinek megváltozásában fejeződik ki. A szerzők, amint mondják is, elvetik az úgynevezett fonemikus szint létezésének feltételezését.

A felszíni struktúra alá tartozó, a fonológiai megvalósulást irányító fonológiai szabályoknak két, élesen elkülönülő osztálya van: 1) azok, amelyek fonológiai szakaszokra bontják a megnyilatkozást és 2) azok, amelyek a szóhatárokat állapítják meg (ez a felosztás megfelel a kétféle emlékezeti funkciónak).

3. Az angolban, mint minden egyes nyelvben, ez a modell a maga sajátos módján alakul (Az angol fonológia vázlata és a fonológiai elmélet, 15–58). A szerzőket először, az angol hangrendszer legsajátabb jellegzetességeként, a **hangsúly jelentéshordozó funkciója** érdekli. Úgy látják, hogy a hangsúly négy fokozatának különböző kombinációi egy fonológiai szakaszon belül a jelentésnek megfelelő, mintegy szabványosítható elrendeződést mutatnak. Ha a hangsúlyt az intenzitásának megfelelően számokkal jelöljük, akkor pl. a **black board** hangsor két lehetséges jelentését kifejező „hangsúlyképlet”:

NP (noun phrase = nominális csoport):	21
N (noun = [egyszerű] névszó):	12

A kombinációk mindenestre nem mindig ennyire egyszerűek, és a terjedelmesebb fonológiai szakaszok esetében CHOMSKY és HALLE igen sok egyszerű és összetett szabályos elrendeződést lát érdemesnek tételezni.

Mi a „transzformációs ciklus (transformational cycle)”, és hogyan lehetséges, hogy a transzformációs ciklus elvének alkalmazásával a hallgatónak jólőre fogalma lehet a megnyilatkozásról? A közlemény észlelésbeli és fizikai-akusztikai valósága, amely kötelező szabályoknak van alávetve, és e szabályok alkalmazásával megteremtett változatok valószínűsége lehetővé teszi a beszédtevékenységben részvevő számára egy adott beszédhelyzet teljes áttekintését vagy létrehozását. Maga az átviteli kör vagy transzformációs ciklus az az elv, hogy a közlemény felbontása a nagyobb egységek felől történik. Az elv a fonológia tekintetében szakaszosan valósul meg, vagyis a szavakat meghatározó szabályokon túl vannak nagyobb egységeket meghatározó szabályok, amelyek az előbbieket fölött is érvényesülnek; ebben az értelemben az „eszmenyi fonetikai megvalósítás hasonlatos a szintaktikai szerkezetekhez” (27). A ciklus „megszakítás nélkül” működik, vagyis minaddig, amíg a ciklus műveletei – működési alap híján – be nem fejeződnek.

Az angol nyelv „szegmentális fonológiája”, amellyel az általános fejtegetés folytatódik, azért izgalmas, mert várjuk, mi történik a fonéma-szint létezését tagadó kitétellel. Fonémák továbbra sincsenek. A közlést alkotó „részelemek – szakszóval – formatívumok (formatives)” a szótár (a beszéd produkciójához és felfogásához szükséges szavak összessége; a szintaktikai összetevő része) által előírt módon „fonetikai szegmentumokból” állnak, amelyek „különböző típusú mással- és magánhangzókként elemezhetők” (28), s állaguk: „mássalhangzólané 'magánhangzós maggal' (a string of con-

sonants and 'vocalic nuclei')", amelyek alapvető két kombinációja a nyílt és a zárt szótag. — A — klasszikus elnevezéssel élve — szótagstruktúra és a hangsúlyszintek (önmagán belüli) kombinációja együttes alkalmazásban olyan további szabályok meghatározását teszik lehetővé, amelyek a különféle szerkezetek létrejöttét irányítják.

Amikor ezek az egy adott nyelvre vonatkozó szabályok a nyelvet elsajátító tudatában az univerzális nyelvtani ismeret rendszerével találkoznak, kialakul e szabályok gyakoriságuk szerinti súlyozása, s ennek a felmérésnek az eredménye az illető nyelvhasználatában ösztönösen megnyilatkozik. A szabályok maguk mindenkor valóságosak, esetleg azonban nem tudatosulnak. További tulajdonságuk, hogy együttesen jutnak kifejezésre, természetsszerűleg az angol szó hangsúlyviszonyainak meghatározásában is. Egy formánsokkal bővülő alapszó hangsúlyszerkezete lépésről lépésre változik, s így maga az esetenként más és más módon realizálódó, megfelelő hang voltaképpen előre meghatározhatóan alakul át, noha lényegében mindig ugyanaz marad. Az ezt a belső összefüggést tükröző „angol helyesírás figyelemre méltóan közel van ahhoz, hogy az angol nyelv optimális ortográfiai rendszere legyen” (49). A hang ejtésére vonatkozó kérdést tehát (hogy ti. minek fogjuk ejteni ezt vagy azt a hangot) a szó hangsúly- és hangszerkezetéből következő szabályokkal válaszolhatjuk meg. Ha pedig ez így megválaszolható, szabályok adódnak az egyes beszédhangok lehetséges ejtéseinek változásaira vonatkozóan is (e szabályokat külön fejezet részletezi).

Visszatérve ismét a transzformációs ciklushoz (A transzformációs ciklus az angol fonológiában, 59—162), a megnyilatkozás létrehozása esetében a működés fordított irányú mint észlelésnél. A generatív nyelvtan fonológiai komponensének, összetevőjének szabályai lineáris elrendezésűek, és megadott rendben végzik a „levezetést (derivation)”. Ez a rend ciklikus, abban az értelemben, hogy a szintaktikai összetevő „osztályozott”, pontosabban talán hierarchizált rendben, kapcsolásokban megnyilvánuló, felszíni struktúráját magában foglaló sort „fejleszt (generate)”; ennek egyik része, a fonológiai összetevő szabálysora először az elemzendő közlemény egészének legbelső alkotóelemére alkalmazódik, ezt követően pedig a zárójelekkel ábrázolt határainak felbontása után a legközelebbi nagyobb egységre és így tovább. Ez a ciklikus alkalmazás ismétlődik mindaddig, míg el nem érjük a fonológiai szakasz tartományát. A harmadik lehetséges aspektus, a megnyilatkozás létrejötte szempontjából nézve a folyamat: a szintaktikai összetevő univerzálékat „fejleszt ki” (azaz: *h o z l é t r e*) — ezek a lexikális elemek ezért a folyamat neve is: „lexikális megvalósítás (lexical representation)”; ezeket az univerzálékat bizonyos illesztési szabályok átültetik fonológiai megnyilatkozássá, amely azután beszédtevékenységben valósul meg.

A transzformációs ciklus rendszerének szabályait feltárni szándékozó szerzők óvatosságot képviselnek. Nyilván tisztában vannak azzal, hogy az erősen formalizált leírás könnyen csábíthatja őket spekulatív megoldásokra, ezért inkább nyitva hagyják olyan kérdéseket, amelyekre nincs „gyakorlati bizonyíték” vagy „észrevehető valószínűség” (63).

A vizsgálatot éppen ezért célszerűnek látszik most már a kisebb egységek felől folytatni. Tehát az angol fonológiai szabályszerűségek legfontosabbika a hangsúlyviszonyok rendje. A kiindulópont az, hogy a hangsúly az angol lexikai egység fonológiai mátrixának *nem* inherens része (azaz: hogy a hangsúly nem kell minden egyes angol szóhoz megadni a kiejtést, ami a hangsúly helyére épül föl), hanem „szabályok által meghatározott jellemzője” (66). Ha azt keressük, mely tulajdonságok, jellemzők ismétlődnek a hangsúlyos hangban, azt találjuk, hogy a hangsúlyosság létrehozásában négy meghatározó jegy játszik szerepet: a hangsúlyt hordozó elem [önálló] szegmentum volta, a vokalikusság, a konsonantikusság és a feszesség jegye (akkor, ha a hangsúlyosság egynél több [n számú] tagra vonatkozik, amelyek között nemcsak hangsúly nélküliek fordulnak elő, mondathangsúllyal állunk szemben — a szerzők tehát egyetlen, a mennyiségi tényezőben látják a szó- és a mondathangsúly közti különbséget). Az eltérés persze nem kizárólag erre a tényezőre korlátozódik. Arra sincs bizonyíték, hogy a mondathangsúlynak éppen annyi fokozata volna mint a szóhangsúlynak (68). E négy jegy szabályszerűen áll össze, s adott konstellációban *h a n g s ú l y o s s z ó t a g o t* hoz létre (VON ESSEN lényegében ugyanígy határozta meg a hangsúlyos szótagot, csak más terminusokkal, (vö. Allgemeine und angewandte Phonetik, Akademie Verlag, Berlin, 1953, 119).

Ami azonban a klasszikus kísérleti fonetikai eredményeket fonológiailag értelmező fonetika eredményeihez mérve valóban új, hogy a *h a n g s ú l y o s s z ó t a g* meghatározható („létrejön”) bizonyos konstellációkban, amelyet a szó szófaja és a szótag szerkezete, még inkább pedig az általa tartalmazott beszédhangok megkülönböztető jegyeinek rendszere határoz meg. E szabály k é p l e t b e n fejezhető ki, amely 1) az

elemek egymáshoz való kapcsolódási módjának, 2) az egyes hangok jellemzőinek, 3) a szó szófajának jelzésével meghatározza azt a hangot, amelyre a hangsúly esik (ez a „fő hangsúlyszabály [main stress rule]”). Egy hangsor hangsúlyviszonyai változhatnak, ha változik: 1) a hangsor, vagyis pl. új formatívával bővül, 2) a jelentés, illetőleg 3) a kapcsolódási módja. S mivel e változásoknak a hangsúly szemszögéből nézve nem túl nagy számú változata van, a változás iránya is egyszerűbb szabályokban foglalható össze (a „módosuló hangsúlyszabály [alternating stress rule]”). Van ezenkívül egy „negatív szabály” is, amely a hangsúlytalan rész alakulását fejezi ki a szón belül („hangsúly-kiegyenítő szabály [stress adjustment rule]”).

Mivel e szabályok nem is annyira bonyolult, mint inkább sok alaki elemet tartalmazó matematikai formulában vannak megadva, igen hasznosak a példák, amelyek mintegy ábrázolják a formalizált összefüggéseket (sajátos módon valóban az „esetek” ábrázolják a képleteket).

Saját, szavanként érvényesülő szabályaikon kívül speciális, csak erre a nagyságrendre érvényes szabályokat mutatnak a szókapcsolatok. Ennek a speciális szabálynak értelmében rendszeren a szókapcsolat utolsó „nehéz hangsúlyja (heavy stress)” (talán inkább vezérhangsúlynak nevezhetnénk) kiemelkedik, és a szókapcsolat nukleáris hangsúlyává válik (a „nukleáris hangsúlyszabály [nuclear stress rule]”). Ebből azonban levezethetők további szabályok a szóösszetételek, az összetett igék, az igékből képzett főnevek hangsúlyviszonyainak alakulására is. Minthogy azonban ez utóbbiaknak megint megvannak a maguk saját specifikumai, amelyek visszahatnak a hangsúlyt a szón belül meghatározó szabályokra is, a kisebb és a nagyobb egységek felőli meghatározottság kölcsönös és kétirányú. A szóelemek hangsúlya egyrészt alá van vetve például a szó egésze hangsúlyszabályainak, másfelől önmagában is hordoz egy lehetséges hangsúlyformát, amely igazodik ugyan, de építkezik a szó hangsúlyjának. A különböző nagyságrendek találkozásponjtján kialakuló hangsúlyváltozások esetei külön alfejezetet kapnak (maga ez a rész, a 15. alfejezet sajnos nem a megfelelő helyre került, ugyanis a 6. alfejezet a képzőknek van szentelve, ez elé kellett volna kerülnie a szóban forgó 15.-nek a közbenső részek idevágó adalékait néhány előreutalással itt is meg lehetett volna oldani. s akkor a 14. alfejezet, az igen fontos magánhangzó-redukció is logikusabb helyre került volna).

A hangsúly, a hangsúlyviszonyok, az elemekkel bővülő szóban észlelhető változások, a végződéses hatásának szabályszerűsége stb. arra mutatnak, hogy a szó mint lexikai kategória teljes mértékben magában foglalja a — korábbiakban kifejtett — hangsúlyra utaló szabályokat is. Mi lesz azonban a kivételekkel, amelyeket nem lehet ki-rekeszteni egy ennyire részletező rendszerből? Ezek különböző csoportjaira megint lehet szabályokat találni. Ami pedig a maradék eseteket illeti, a szerzők határt szabnak további kutatásaiknak: „elértük azt a pontot, amelyen túl nem lehet további betekintést nyerni a nyomaték viszonyaiba és a magánhangzó-redukcióba” (162).

4. A következő fejezet címe (A szavak szintjének fonológiája, 163–248) némileg megtévesztő, mert a két szóhatár közé eső szakasz fonológiájáról van szó, vagyis a szó szintjének (tulajdonképpen a beszédhangok) fonológiájáról. Ismét bele kell élni magunkat egy kicsit a számítógép működésének elvébe: a fonológiai összetevő egy struktúrájában elemzett (a szó formatíváiig = legkisebb morfémaig lebontott) „köteget” vesz fel (bemenő egység), és a kész fonetikai megvalósítást, „bocsátja ki magából” (kimenő egység), amely fonetikai szegmensek sora, olyan fonetikai mátrixok egymásutánja, amelyeknek oszlopai maguknak a szegmentumoknak felelnek meg, a sorok pedig a megkülönböztető jegyeknek (bizonyos beszédhangelemek megléte vagy hiánya mint jellemző, amely meghatározza a beszédhang mivoltát és milyenségét). E fonetikai mátrixok fonológiai mátrixoknak felelnek meg, tehát a „gyakorlati” egy „elvi” rendszernek. (A kettő közötti különbség: 1) az utóbbiak általános szabályokban meghatározott információkat nem tartalmaznak; 2) mértékeket nem fejeznek ki; 3) utalnak hangkapcsolatokra is; 4) eltérő számú beszédhangot is tartalmazhatnak [l. pl. a hangkivetést]). Ez persze megköveteli, hogy mindig kellően meg legyen különböztetve a „fonetikai” és a „fonológiai” megkülönböztető jegy.

A fonológiai mátrixok körébe tartoznak a hangkapcsolatok azon szabályai, amelyek eleve kizárnak bizonyos beszédhangkapcsolatokat a nyelvből (ezek a „szótári redundancia-szabályok (lexical redundancy rules)”) pl.: szókezdő mássalhangzó két mássalhangzóval kezdődő szóban csak /s/ lehet, ha a második mássalhangzó nem likvida vagy félhangzó. A hangkötés szabályos esetein kívül szintén vannak (kategorizálható és egyedi) kivételek. Ezen utóbbiakhoz ugyanúgy tartoznak hozzá bizonyos kiegészítő szabályok, hogy egy hangot egy megkülönböztető jegy meghatároz.

Magukat a beszédhangokat ilyen megkülönböztető jegyek teszik ki, mégpedig bizonyos megkülönböztető jegyek hiányának vagy meglétének kombinációja. A 46 lehetséges angol beszédhang 13 ilyen alapvető megkülönböztető jegy különféle összetételéből áll, vagyis elvben és legfeljebb 13 bináris döntéssel minden angol beszédhang azonosítható. Ezeknek a jegyeknek pusztán felsorolása is mutatja (176–7), hogy vannak közöttük redundáns jegyek is, amelyeket eleve korlátoz egy vagy több másik megléte vagy hiánya, ami természetesen csökkenti az azonosításhoz szükséges bináris döntések számát. E megkülönböztető jegyek a következők: 1) vokalikus (vocalic), 2) konzonantikus (consonantal), 3) magas nyelvállású (high), 4) hátulképzett (back), 5) alsó nyelvállású (low), 6) előlképzett (anterior), 7) koronális (coronal), 8) kerekített (round), 9) feszes (tense) – ellentéte a laza (lax), 10) zöngés (voice), 11) folyamatos (continuant), 12) nazális (nasal), 13) metsző (strident) – az eredeti sorrendjében. Noha az eredeti angol elnevezések lefordítására más több kísérlet is történt (vö. például FODOR, MAGDIOS, SZÉPE idézett munkáit), egységes magyar terminológia mindmáig nincs. Ez jórészt abból fakad, hogy a szóba jövő magyar megfelelők korábban is használt szakszavak voltak, s ennél fogva egy-egy irányzat vagy iskola lokális vagy temporális mellékjelentését is asszociálják. A kérdés, a kísérletek fölmérése, egy elfogadható megoldás vázlata külön tanulmányt érdemelne. A végleges magyar terminusokat – a dolog természeténél fogva – valószínűleg csak egy hasonlóan nagyszabású, magyar anyagon végzett vizsgálat érlelheti ki.

A fejezet egyik legterjedelmesebb része (178–218) része foglalkozik azzal, hogy a hangkörnyezetnek és a hangkörnyezet módosulásának milyen, az adott magánhangzót jellemző módosulások felelnek meg (valamennyi szabályt közös néven a „magánhangzó eltolódásának szabálya (vowel shift rule)” foglalja össze). Egy-egy ilyen változás több szabály által előírt módon alakul. Ezt jól érzékelteti egy olyan példa, amely két rokon szó ejtésének eltérését az ejtésbeli szabályoknak megfelelő kialakulásában mutatja be: a *regal* – *regicide* szópár esetében:

(a) *rég + æl**rëyg + æl*
rëyg + æl(b) *rég + i + kíd*
rëj + i + síd (1)
rëj + i + síd (2)
rëj + i + sïyd (3)
rëjäsäyd (4) (5)

Az első lépésben egy speciális szabály jut érvényre:

$$\begin{array}{l} g \rightarrow j \\ k \rightarrow s \end{array} / - \left[\begin{array}{l} - \text{ alsó nyelvállású} \\ - \text{ hátulképzett} \\ V \end{array} \right]$$

amely szerint [g] és [k] egyaránt [j], illetve [s] lesz, ha a közvetlenül kapcsolódó beszédhang egyidejűleg nem alsó nyelvállású, nem hátulképzett és magánhangzó;

a (2) esetében a „laza ejtésűvé válás szabálya”,

a (3) esetében a „diftongizáció szabálya” és

a (4) és (5) esetében egyszerre a „magánhangzó eltolódásának szabálya” és a „magánhangzó-redukció szabálya” következik be (219–20). Íme, így lopja be magát a szinkronia a történetiségbe: feltételez egy valójában ősi hangállapotot, és ma érvényes szabályokkal hozza létre belőle az élő ejtési formát; voltaképpen persze arról van szó, hogy egy a mai hangértékeknek megfelelő ejtésű, de nem létező, fonemikusan azonban az akkori alakot tartalmazó formából indulnak ki.

Ilyen és hasonló összefüggések mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók rendszerét át meg átszövik. A külön-külön leírt *s z a b á l y o k* nemcsak rendszert alkotnak, hanem *ö s s z e i s f ü g g n e k* egymással. A szabályokat összegező fejezet (A szabályok összefoglalása, 236–46) feltárja a közöttük meglevő átfedéseket, s összegyűjti a feltárt szabályok képleteit.

5. Már a korábbiak is sejtették, a történetiség kérdése külön fejezetben is felvetődik (A mai angol hangrendszer kialakulása, 249–92). A kialakulás változások útján következik be. Mi azonban a változás? Semmi esetre sem pusztán egy új szabály megjelenése a hangrendszerben, hiszen „semmiképpen nem állíthatjuk, hogy egy nyelv nyelvtana csak olyan szabályokat tartalmaz, amelyek egy vagy más időpontban – egy ’hangtörvény működésbe lépésével’ – belekerültek a nyelvbe [nyelvi rendszerbe]”, mivel „szinkron nyelvtanokban [tulajdonképpen fonológiai rendszerekben] *s z á m o s* olyan *s z a b á l y*

található, amelyeket nem vezethetünk vissza közvetlenül valamilyen hangváltozásra [kiemelés tölem – Sz. T.] (251).

A nyelvi változás új rendszer létrejöttével függ össze, mégpedig: „A nyelv értékelő mértékrendszer tartalmaz (evaluation measure), amely lehetővé teszi, hogy értékeket tulajdonítson alternatív [egyénenkénti eltérést mutató] nyelvtanoknak... A nyelvtanuló gyermek... e nyelvtanok közül kiválaszt egyet, s ez összeegyeztethető a nyelvi adatok ama megfelelően korlátozott tömegével, amellyel szembekerül. Az a nyelvtan, amelyet a gyerek anyanyelvének elsajátítása közben megkonstruál, ilyenformán mindig az lesz, amelyet értékelő szabályrendszere szerint a legfontosabbnak tart”. „Látnivaló, hogy valamely szabály hozzáadásával G_1 nyelvtanhoz [a gyerek nyelvtana], olyan G_2 nyelvtant kapunk [a gyerek nyelvtana a szabállyal való kibővítés után], amely ugyanazokat a nyelvtani formákat hozza létre mint bármely más G_3 nyelvtan [a beszélők átlaga által használt nyelvtan], a G_2 -t az értékelő mértékrendszer mégis alacsonyabb érvényűnek sorolja be mint a G_3 [nyelvtant]. Feltételezhető, hogy ha a felnőttek nyelvén következnek ilyen változások, azoknak a nyelvtanát kizárólag a szóban forgó szabály módosítja. Ha ellenben ezeknek a felnőtteknek a gyermekei anyanyelvüket sajátítják el szüleiktől, arra törekszenek, hogy a legmagasabb besorolást [legteljesebb érvényű] G_3 -at állítsák össze, amely elvben meglehetősen különbözhet a szülők nyelvtanától, a G_2 -től... Anyanyelvük tanulása közben a gyerekek nem közvetlenül anyanyelvük nyelvtanával, hanem a szülei megnyilatkozásaiban megvalósuló nyelvtan produktumaival kerülnek szembe, s ez szolgál alapul a gyermekek számára a nyelv grammatikájának megkonstruálásához. A gyerek nyelvtana csak akkor tartalmaz majd egy bizonyos fonológiai szabályt, amely megfelel a történelmileg adatolt változásoknak, és [egyben] adva van szülei nyelvtanában, ha a szabályt tartalmazó nyelvtan az értékelő szabályrendszer szerint a legmagasabb rangú” (251).

Ebből a tökéletesen kifejtett modellből az következik, hogy: 1) a nyelvi változások a generációk határaitra esnek; 2) az emberek tudatában élő nyelvtan szabályrendszer, amely más szabályrendszerrel érintkezve alakul; 3) mégpedig egy szabály hozzáadásával vagy elejtésével; 4) a szabályrendszer fölött értékelő mértékrendszer gyakorol ellenőrzést, s megállapítja, hogy mely nyelvtan (azaz szabályrendszer) mekkora nyelvi ténytanyagot hozhat létre, s ennek alapján rangsorolja ezeket; 5) e grammatikának nevezett szabályrendszer létrejöttében és változásában (a szerzők kimondatlanul egyenlőségjelet tesznek a nyelvi rendszer létrejötte és változása közé, ami természetesen nem látszik megnyugtatónak) nyelvi tényekre támaszkodik. A magyarázat hiányossága az, hogy egy adott változást kizárólag a rendszer módosulásának aspektusából vizsgál, és nem terjed ki magának a változásnak természetére. Ezt az egyszerűsítés kedvéért szándékolt egyoldalúságot csak az oldhatja fel, ha nem marad figyelmen kívül, hogy a változásban részvevő nyelvi jelenség nem pusztán logikai összetevője egy rendszernek, hanem – anyagszerűségében – mennyiségi mutatókkal rendelkezik, s ezeknek a paramétereknek változása eredményezi a beszéd- majd természetesen a nyelvi változást.

A hangrendszer változása mégis szabályokban ragadható meg. A szerzők lényegében hagyományos eljárást követve foglalják össze a középangol kiinduló hangállapotának alakulását, nagyon is hagyományosan viaskodnak a lehetséges feltételezésekkel (mindenesetre a hangváltozás megtörténtét vagy meg nem történtét egy szabály érvényre jutásának nevezve). Ami újszerű, az annak megállapítása, hogy a hangváltozásnak nincs köze az érthetőséghez (257), mert ha ez volna az irányító elv, a változások az angolban más irányúak lettek volna.

A mai angol hangrendszer „viszonylagosan stabil”, s ez annak tudható be, hogy két szabály is van, amely a X. illetve a XI. század óta változatlanul érvényben van, az úgynevezett „feszítési és lazítási szabály (tensing and laxing rules)” (259). A hangrendszer változását a diftongizáció és a magánhangzó-eltolódás szabálya határozta meg. Az utóbbi kettő állandó összetevője azoknak a nyelvjárásoknak, amelyekben az angol hangtörténeti fejlődés reprezentálható John Hart (1551–79), John Wallis (1653–99), Christopher Cooper (1687) és T. Batchelor (1809) művei alapján (259–90).

6. Az angol hangrendszer sajátosságainak és kifőrmálódásának (a szó szoros értelmében) tételezése után ismét visszatérünk a tiszta elmélethez (Fonológiai-elmélet, 293–436), a legérdekesebb, mert leguniverzálisabb részhez, ezen belül is elsőként a fonetika i szerkezet leírásához (A fonetika i szerkezet, 293–330).

A gondolati tartalmak beszédben való kifejeződésének útja áttételen, „fonetika i áttírás” vezet keresztül; ez az átírás nem más, mint a fonológiai szabályok érvényesítése a fonetika i mennyiségi mutatókon. Azaz a fonetika i

átírás eredménye még nem azonos a fizikai megnyilvánulással, mert az előbbi diszkrét elemek sora, az ezeknek megfelelő fizikai, akusztikai megnyilvánulások pedig folyamatosan kapcsolódnak egymáshoz, és pusztán a továbbítás eszközei (294).

A szintekre való tagolódás itt is világosan megvan: grammatikai szabályrendszer — fonológiai összetevő — fonetikai átírás — fizikai jel; a sorban szereplő tényezők azonban nem egy helyen kapcsolódnak a megelőző tényezőkhez, hanem nem-közvetlenül szomszédos összefüggésük is van, amely mindig a megelőző (magasabb szinten levő) összetevő felé mutat.

A megnyilatkozást sem nem külön a fonológiai szabályok, a fonetikai megvalósítás egyedi eszközei, sem nem külön a lexikális elemek, hanem az egyes tényezők együttese határozza meg. Az egyik fő irányító szerep mindenesetre a lexikális elemeknek jut, mivel ezek magukban foglalják azokat a megkülönböztető jegyeket is, amelyekből a lexikális elem beszédhangjai összegeződnek. A lexikális elemekben ugyanis adva vannak a beszédhangok, amelyek rendjét az absztrakt, de nem önkényes fonológiai kategorizáló jellemzők határozzák meg, megnyilatkozási módjukat pedig fonetikai megvalósulásuk mérhető mennyiségei írják elő. A fonetikai reprezentáció ezen belül olyan kétdimenziós mátrixot jelöl, amelynek oszlopai az egymásra következő elemeket tartalmazzák, sorai pedig az adott egység fizikai jellemzőit mutatják, ahol a fizikai mutatók nyelvenként különböznek.

Amit CHOMSKY és HALLE „j e g y e k n e k (features)” mond, az egyes képzési mozzanatok és a beszédmegnyilvánulásra jellemző tényezők. Mégis, nemcsak a megnevezésben, hanem tartalmilag is eltérés van e *megkülönböztető jegyek* és a *tradicionális képzési és akusztikai mozzanatok* között, mert: 1) új, főként akusztikai tényezőkkel bővül ki rendszérük (pl. „metsző”, „konsonantikus” stb.); 2) osztályozásuk eltér (több csoport van); 3) lehetővé teszi a hangállomány +, — jelekkel (igen — nem döntésekkel) való, teljesen képletszerű, tömör leírását.

A jellemző jegyek csoportjai és mibenlétük leírása, néhány példával, röviden:

1) osztályozó jegyek (major class features):

- zöngé (sonorant) — (csak a levegő szabad kiáramlása módosul a szájcatornában, az áramlás a Bernoulli-törvény küszöbértéke alatt marad)
magánhangzók, félhangzók, nazális mássalhangzók és likvidák zöngéhangok, a zárhangok, réshangok és affrikáták viszont nem;
- vokalikus (vocalic) — (A hangszalagok rezegnek, a szájcatornában az akadályképzés nem haladja meg azt az értéket, amit [i], [u] képvisel):
magánhangzók (nem suttogott ejtésben) és likvidák vokalikusak, míg a félhangzók, nazálisok, a nem zöngéhangok nem azok;
- konsonantikus (consonantal) — (az akadály a hangképző csatorna középső szakaszában van)
likvidák, nazálisok, nem nazális mássalhangzók ilyenek,
a zöngés, zöngétlen magánhangzókkal és a félhangzókkal szemben;

2) a szájüregi képzés jegyei (cavity features):

- koronális (coronal) — (a nyelv elülső szegélye érintkezik a szájpadlással)
dentális, alveoláris, palatális, alveolopalatális mássalhangzók, szemben a félhangokkal, az angol [r]-rel, stb., amelyek dorzálisak;
- elülső (anterior) — (az akadály a szájüregben az alveolopalatális zónában van)
a labiálisok, dentálisok, alveolárisok elülsőek; faringális, veláris, retroflex (visszahajló nyelvhegygel ejtettek), és a palatális hangok nem elülsőek;

- a nyelvállás fokainak megfelelő jegyek (features relating to the body of the tongue) —
 (a nyelv kétirányú mozgásának megfelelő helyzetek);
 ajakkerekítéses (rounded) — (az ajakrés szűkítése szerint)
 labiális magánhangzók, szemben a
 nem labiálisokkal;
 sávszerű (distributed) — (a szájüregben keletkező akadály a lég-
 áramlás irányában hosszan elnyúlik)
 réshangok, a [y] félhangzó, affrikáták,
 szemben a zárhangokkal;
 préselt (covered) — (a gégefe felemelkedése kíséri a képzést)
 az afrikai nyelvek hangrendszerében van-
 nak rá példák;
 szűkített (glottal constriction) — (a hangrés képzés közben össze-
 szűkül)
 az afrikai és a kaukázusi nyelvekben vannak
 szűkített hangok;
 nazális (nasal) — (képzés közben az orrüreg nyitva van)
 orrhangú magán- és mássalhangzók;
 laterális (lateral) — (a nyelv egyik vagy mindkét partján nyi-
 tódással pótlólagos üreg képződik
 csak a koronális és konszonzantikus beszéd-
 hangokra korlátozódó jellemző jegy)
 vokalikus likvidák

3) A képzésmód jegyei (manner of articulation features):

- folyamatos (continuant) — (a szájcsatorna nem szűkül le annyira,
 hogy a levegőáram képzés közben megszakadjon)
 magánhangzók, réshangok stb., szemben
 a zárhangokkal;
 [azonnali, illetve késleltetett] felpattanású (release features: instantaneous release —
 delayed release) — csak a zárelemmel képzett hangokra vonatkozik, a zárelemnek a
 képzésmozzanaton belüli elhelyezkedése különböző,
 azonnali felpattanásúak az angol zárhangok,
 késleltetett felpattanásúak az angol affrikáták;
 szívó (suction) — (képzés közben a levegőáram a tüdő felé irányul)
 az afrikai nyelvekben található példák;
 nyomó (pressure) — (a képzés a szájcsatornán belüli mechanikus
 eredetű levegőnyomás útján történik)
 csettintő hangok;
 feszes (tense) — (a képzés a szubglottális szférában található
 izmok „precíz, egyértelmű” működésével
 [helyesebben talán: stabilabb beidegzésé-
 vel] történik).

4) A hangforrás jegyei (source features):

- zöngés (voiced) — (a képzés közben a hangszalagok rezgésbe
 hozásához szükséges levegőmenyiség áramlik)
 magánhangzók és a mássalhangzók zöngés
 párijai;
 emelkedő szubglottális nyomással képzettek (heightened subglottal pressure);
 metsző (strident) — (csak akusztikailag kimutatható sajátosság:
 nagyobb zajelem megléte eredményezi)
 angol [θ] ↔ [s]
 német [ç] ↔ [ʃ].

5) Prozódikus jegyek (prosodic features):

- hangerő (stress),
 hangmagasság (pitch),
 időtartam (length).

Ez utóbbiakkal a kötet nem foglalkozik részletesen, csak felsorolja őket.

7. E megkülönböztető jegyek kombinációi lehetők fel minden beszédmegnyilatkozásban. Hogyan és milyen szabályszerűségek szerint jönnek létre ezek a kombinációk? (A fonológia alapjai, 330–99).

A „formai eszközök (formal devices)”, vagyis a leírt szabályrendszer nem elégséges ahhoz, hogy kifogástalan nyelvtan, azaz minden tekintetben helyes nyelvtani alakok jöjjenek létre. Ennek másik feltétele az értékelő tevékenység, ami leginkább a gyerek nyelvtanulásában közelíthető meg, de kellő pszichológiai vizsgálatok hiányában nem írható le kielégítően. A szabályok „értéke”, amelynek meghatározására ez a tevékenység törekszik, fordítottan arányos azoknak az elemeknek számával, amelyek a szabály legtömörebb leírásában megtalálhatók (334). Tehát az „érték” nem más mint a szabály érvényességi területének nagysága. Nyilvánvaló ugyanis: minél több elemet tartalmaz valamely szabály, annál speciálisabb jelenségre vonatkozik. Ezek az elemek a szabályokat magukban foglaló képletek jellemző jegyeinek számától függenek, amelyeket a beszédhangok összegeznek. A szabály egyszerűsége azon múlik, hány ilyen a szabályt alkotó elem hány egyező jellemző jegyet tartalmaz; minél nagyobb az egyező jegyek száma, annál tömörebb lesz a szabály.

Maguk a szabályok meghatározott rendben működnek; e rend megbomlása (pl. két szabály sorrendjének megcserélődése) speciális nyelvi jelenséget eredményez (a példában: angol nyelvjárási alakok jönnek létre). Ezek a nyelvi tények létrehozását irányító szabályokon kívül, hasonló elv szerint, formalizálhatók és képletbe foglalhatók a hangváltozások is, a módszer egyszerre fogja át a szinkrón állapotot és a történetiség sféráját (350–64).

Az eddigiek a jellemző jegyekre, a legkisebb építőelemekre vonatkoztak. A szintaxisban létrejövő „terminális láncoknak (terminal strings)” bonyolultabb összetevőik vannak, amelyek kétféle típusba sorolandók: 1) „segmentumok (segments)”, azaz a jellemző jegyek eredői (voltaképpen a beszédhangok) és 2) a határjegyek (boundaries) „vagy kapcsolási módok (junctures)”. A határjegyek több szegmentumot is magukban foglalhatnak, és speciális, csak erre a nagyobb egységre érvényes szabályok szerint viselkednek. Fajtái: 1) a formatív határjegyek (kb. hangkombinációk), 2) a lexikális kategóriának megfelelő határjegyek (kb. morfémák). Míg azonban a formatív határjegyeket speciális (fonetikai-fonológiai természetű, komplex) szabályok jellemzik, az utóbbiak már „nyelvi specifikus (language-specific)”, ti. szorosabb értelemben vett nyelvi jellegű — értelemszerűen — fogalmi-grammatikai szabályok szerint alakulnak (vö. 367).

Itt most észrevétlenül elhagyjuk a szorosabb értelemben vett fonológia territóriumát és elindulunk a mondatfonológia felé vezető úton, egyben a legáltalánosabb összefüggések felé. Ezeknek a kötegeknek a határait ugyanis már nem fonológiai szabályok jelölik ki, hanem a lexikai kategóriák egyike, a főnév, ige, melléknév vagy az olyan, a lexikait uraló kategória mint a mondat, a főnévi szintagma, igei szintagma. Ezekből a kötegekből épül fel a szó, amelynek meghatározása:

$$\begin{array}{ll} \text{(I)} & s[\# x[\# \\ \text{(II)} & \# [x \#]s \\ \text{(III)} & \# [x[\# \end{array} \quad (367)$$

(S = sentence (= mondat); x = egy tetszőleges, de oszthatatlan egység; # = az egység határának jele; [,] = az egységek hierarchikus alá-, illetőleg fölérendeltségét kifejező jel, amely mindig a kisebb egység felé mutat és hátat fordít a nagyobbknak).

Szó tehát: mondatot kezdő és szintagmát magában foglaló (I), illetőleg szintagmától függő és mondatotzáró (II), illetőleg két egység és egyben szintagmahatár közé eső (III) egység. A képlet ugyan nem kifogástalan, mert pusztán a szó külső megközelítését adja, és nem tünteti fel, hogy a közbenső elem, a szó maga is állhat több egységből, de egy lényeges új elemet rejt magában. (Nevezetesen azt, hogy a szó teljes egészében a szerkezeti kontextus függvénye (vö. 368). Ennek megfelelően pl. a

the book was in an unlikely place

mondat három szóra bomlik:

- 1) # the # book #
- 2) # was # in # an # un # likely #
- 3) # place #

amelyben a * was # in # an # un # a *likely* melléknév proklitikus elemei (368).

A határjegy harmadik (3.) fajtája (jele: =) a szóképzéstani morfológia (derivational morphology of English) által megállapított határokkal elválasztó elem (pl. *per* = *mit*, *re* = *semble*), amely a hangsúly elhelyezkedésére meg a <e>-nek morfémahatáron [k] ↔ [s] ejtésére vonatkozó szabályokban jut szerephez (371).

Ugyanebben a fejezetben esik szó az „igazodási szabályokról (readjustment rules)”. Ezeknek a funkciója az, hogy a szabályok szerint kialakult, tehát grammatikálisan lehetséges jelenségeket a valóságos alkalmazás céljából kiigazítsák. Tehát egy megszerkesztett közlemény vagy annak egy része a közlés valóságos folyamatában nem „nyers” állapotában realizálódik. Számolni kell olyan esetlegességekkel, amelyek a közlő különféle adottságaiból fakadnak. Pl. a fonológiai szakaszt — ha az hosszú — esetleg meg fogja törni a lélegzétvétel szünete. (Ez az egyetlen tényező, amely a nyelvi megnyilatkozás tisztán logikai vonatkozásain kívül kerül be a vizsgálatba.)

De mint már korábban is, a szabályok rendjét és a rend szabályosságát állandóan a kivételek kísértik. A szerzők minden nagyobb fejezetben kénytelenek foglalkozni velük, s ha lehet, kiegészítő szabályokat szabni rájuk. A lexikai szint szükségessé teszi nemcsak a kiegészítő szabályoknak, hanem olyan fonológiai szempontból szintén releváns „diakritikus jegyeknek (diacritical features)” is a felvételét a rendszerbe, amelyek határozottan a nyelvi jel „szabályos” vagy „szabálytalan” voltára utalnak (pl. az angol főnevek ejtése esetében ilyen az eredet „jegye”).

Ami magát a lexikai reprezentációt illeti, abból kell kiindulni, hogy minden ember nyelvtanában a nyelvi közlemény elemeit tartalmazó lista van, a szavak listája. Ez pedig nem csupán a benne levő hangot, jelentést, szintaktikai viselkedést írja elő, hanem mintegy a szó jellegét is meghatározza. E szerint bizonyos (nem létező) szavakat (pl. az „angol” *karulize*, *thode* hangsorokat) valószínűleg ismeretlen angol szavaknak érzünk, míg másokat: (*gnip*, *rtut*) „nem angol” minősítéssel eleve elvetünk, „szabályon kívül helyezünk (rule out)”. Sajátos szabályai vannak ennek a szintnek is (vö. 380). Ezek a „morfémaszerkezet vagy a szótári redundancia szabályai (morpheme structure or lexical redundancy rules)” (382), és arra vonatkoznak, hogy a lexikai elemek nem használják ki a nyelv — hagyományos terminussal élve — hangrendszerében adott valamennyi kombinációs lehetőséget (még akkor sem, ha azt más szabály egyébként nem tiltja), hanem bizonyosakat — e szabály szerint — kitiltanak a használatból, másokat meg előnyben részesítenek. A redundancia-szabályok mindig szimultán hatnak, és szemben a fonológiai szabályokkal, nincs közvetlenül magyarázható okuk. Ezt a fejezetet még egy a képleteket összefoglaló alfejezet követi (Függelék: a képletek írásmódja, 390–99) és a következő, végső summázás zárja: „Általános feltevésünk szerint a fonológia lineárisan rendezett szabályok sorából áll, amely a transzformációs ciklus elvével összhangban a fonológiai szakaszon belül a felszíni struktúrára vonatkozik [= érvényes]” (390).

8. „Az a baj, hogy a megkülönböztető jegyeket, a szabályokat, az értékeléseket illető megközelítéseink túlságosan is formálisak voltak” (400) — hangzik el a stíluszerűen elnevezett [(Elő-) (Utó-)]szó (400–31) egyik mondatában. Nem iróniával van dolgunk, hanem egy még megoldatlan kérdés fölvetésével. Nincs még fölmérve az a nyilvánvaló tény, hogy a különféle jegyeknek speciális jellemzőik, „benső jegyeik (intrinsic features)” vannak, amelyek nyelvi értékek, abban az értelemben, hogy meghatározzák a jelenség „természetes voltát (naturaleness)”. Ez azt jelenti, hogy például egy több jelből álló összefüggés lehet természetesebb, mint egy egészen egyszerű, ha a benső jegyek eloszlása ezt így dönti el. (A szerzők sajnos nem fogalmazzák meg pontosan, mit is értenek benső jegyen.) Ezzel párhuzamosan: maguknak a beszédhangoknak viszonya e jegyekhez a beszédhangok komplexitásának mértékét szabja meg. Arról van szó, hogy amint a beszédhang jellemzése szempontjából egy jegy hiánya nem ugyanaz mint a jegy ellentétjének megléte (pl. a „feszés” jegy nem azonos a „nem laza” jeggyel, noha a feszés és laza egymásnak megfelelnek), ugyanúgy a beszédhang szempontjából lehet „hozzája tartozó (+)”, „hozzá-nem-tartozó (–)”, „fonológiailag adódó (0)”, másfelől azonban „jelölt (marked)” ↔ „nem jelölt (unmarked)”. Mármost, minél több jeggyel kapcsolatban írhatjuk a beszédhang mellé azt, hogy jelölt, tehát minél több jegynek van mintegy „köze” a beszédhanghoz, annál „összetettebb” az illető beszédhang.

Két dolog érdekelné az olvasót még ezzel kapcsolatban: mik ennek az „összetettségnek (complexity)” nyelvi konzekvenciái. Fölvethető egyrészt egy kézenfekvő elképzelés: — ha a jegyek mint fiziológiai tevékenységet igénylő komponensek beszédhangonként megfogható mennyiségű energialekötést igényelnek (ti. a megkülönböztető jegyekkel való „jelöltség” arányában), akkor a természetes beszéd hangfolyamatának a beszédhang-eloszlás olyan harmonikus rendjét kell tökröznie, amely harmonikus rend fiziológiai tevé-

kenységek túlnyomó többségének hullámvonallal jellemezhető energiakiégyenlítődésében is megmutatkozik. Másrészt, ha egy jeggyel kapcsolatban az említett +, -, 0 lehetőség csak a „jellemzett” állapoton belül adott, a „nem jellemzeten” belül nem — sajnos, a szöveg éppen ebben a tekintetben nem egyértelmű —, akkor nem világos, hol van az a felfogásbeli eltérés a prágai iskolától (TRUBETZKOY, JAKOBSON), amelyre CHOMSKY és HALLE nyomatékkaival hivatkoznak (404, jegyzet).

Mindenesetre így kiépült a lexikai elem teljes mátrixa, mivel minden lexikai elem fölbontható a szegmentumokra, a szegmentumok pedig a „megkülönböztető jegyekre (features)”. Ha most kiválasztunk bármely hangsort (szegmentumok sorát), és azt találjuk, hogy a nyelv lexikai készletében ez a lexikai elem nem szerepel, megállapíthatjuk a hiányzó elem „fonológiai elfogadhatósági (phonological admissibility)” fokát, mégpedig annak alapján, hány szegmentummal különbözik a hozzá legközelebb eső konszisztenciájú lexikai elemtől, s a különbözés hány megkülönböztető jegyet érint (ami a látszat ellenére fontos karakterisztikum, hisz egy rendszert hiányzó elemei épp úgy jellemeznek, mint a meglévők).

De nemcsak a szegmentumok, hanem a szabályok sora között is megvan a megfelelő összefüggés, amelynek formái: 1) „illeszkedés (linkage)”, amelynek értelmében egy adott szabályban foglalt szegmentum egyik jellemző jegye megváltozik, ha a szegmentum (egyidejűleg) egy másik feltétel hatókörébe kerül (420); 2) a szabályok — elemeik bizonyosfajta összefüggése alapján — eltérnek egymástól „bevettségük (plausibility)” tekintetében (420).

A figyelmes szerzők, miután ezzel a megoldatlan kérdéseket is említő fejezettel befejezik a művet, négyféle (nyelvi, tárgyszavankénti, végződéses szerinti és témákat feltüntető) indexet és mintegy 200—250 tételt tartalmazó bibliográfiát adnak. Minden fejezet végén gondos összefoglalás áll (ezt a terjedelem is indokolja), és ez alaposan megkönnyíti az olvasó egyáltalán nem könnyű, de élményt nyújtó munkáját.

9. Noha szűklátókörűsége vallana tagadni a mű érdemeit, mindenekelőtt teljességét és hallatlan precizitását, a korábbiakban említett kifogásokon vagy észrevételeken kívül mégis ide kíváncsodik néhány megjegyzés.

1) A *The sound pattern of English* elméleti mű, talán túlságosan is az. Mindenestre fő összetartó ereje az a belső logika, amelyik a generatív kutatásokat általában jellemzi. Némelykor azonban hiányolja az olvasó az elmélet ellenőrzésének megnyugtató anyagszerűségét. A fonémikus szint tagadása egyetlen nagyívű koncepció jegyében fogant teoretikus megállapítás, ám bizonyos francia észlelési kísérletek egyértelműen igazolták a fonéma materiális létezését és a fonémikus szint működését (vö. FRY, *Mode de perception des sons du langage*, in: *Phonétique et Phonation*, Masson et Cie, Párizs, 1966, 191—207).

2) A szabályok száma órási. Vajon nem kerültek-e közéjük olyan esetlegességek, amelyek alkalmasint igazak, de nem ellentmondást nem tűrő vezérelvek. A veszély másfelől viszont az, hogy eltűnnek a kivételek, s ha nincsenek többé kivételek, minden szerkezetnek külön szabálya lesz. Legfőljebb akadnak köztük olyanok, amelyek hasonlóan egymásra. Felvetődik hát az a kérdés, hol van a határa a „szuperszabályok” konstruálásának? Mindazonáltal: minden építmény tökéletességéhez kétség fér.

3) A szabályok száma, mint mondtuk, igen magas. Teljességgel lehetetlen föltételezni, hogy akár idegennyelvűek, akár anyanyelvűek oktatásában — persze ebben a tisztán formális logikai alakban értve — alkalmazni lehetne ezeket az ismereteket. Mégis: a princípium megvan, és gyakorlati alkalmazhatóságához még ebben a formájában sem férhet kétség, ha a felhasználást nem szűkítjük le az oktatásra, sőt az agy tudatos memória-struktúrájára.

4) A történeti áttekintésben, a hangrendszer kialakulásával kapcsolatban tisztázatlan marad a szabályok működése. A szöveg kimondatlanul hagyja, de azt sugallja, hogy egyszerre egyetlen szabály működhetett csak, amely valamely szó adott hangalakjában az adott struktúrát megváltoztatta, s a különböző szabályok időben mindig egymást követték (vö. 254). Ehhez kétség fér.

5) Néhány apróság megnehezíti az áttekintést. A képletek jelölése némelykor nehézkes, bár a szerzők kötvé vannak az angol nyelvterületen érvényes jelölési konvenciókhoz. Így például különbséget kell tenni azonos formájú, de különböző vastagságú zárójelök között, amelyek ráadásul nagyságra is változnak.

10. Ennek az impozáns gondolati építménynek igazi értéke korszerűségében van. Korszerű abban az értelemben, hogy a kor legújabb tudományos eredményeit használja fel, s hogy a benne foglalt ismeretek társadalmilag hasznosak. Világos ugyanis, hogy a

hangrendszer „generálására” vonatkozó szabályok, ha nem is a minden lépésben tudatosító tevékenységet végző emberi agy, de egy bináris döntési képesség elvére épített, nagy memóriakapacitású rendszer számára valóban nélkülözhetetlenek, s elvei az emberi tudásanyagot közvetlenül is bővítik.

SZENDE TAMÁS

Paul Garde: *L'accent*

Párizs, 1968. Presse Universitaire de France. 167 l.

P. GARDE e könyvével mintegy „használati utasítást” kíván adni azoknak, akik valamely nyelv hangsúlyrendszerét meg akarják ismerni. Ilyen jellegű összefoglaló munka FÓNAGY IVÁN „A hangsúlyról” (Bp. 1958. Akadémiai Kiadó, Nyelvtudományi Értekezések 18. szám) című műve is, amely alapvetően akusztikai síkon ragadja meg a problémát. GARDE — eltekintve az akusztikai vonatkozásoktól — funkcionálisan foglalkozik a hangsúly mibenlétével, jelenségével. Módszere a következő: minden általa vizsgált nyelvre azonos koncepciót és terminológiát alkalmaz, ennek eredményeként egységes hangsúlyelméletet alakít ki. S éppen ez a szintetizáló jelleg a könyv érdeme.

Az alap koncepciót követve a könyv két jól elhatárolható részre oszlik. Az első rész vizsgálat tárgyává teszi a hangsúly állandóit, amelyek minden nyelvre nézve azonosak. A második rész pedig a hangsúly változóit taglalja, amelyek nyelvenként különböznek. Ezeket lehetne specifikumoknak is nevezni. Megállapításait a szerző a német, román, szláv és görög nyelvek hangsúlyrendszerének vizsgálatából vonta le. Egy-két esetben egyéb ázsiai, afrikai és indián nyelveket is bevon vizsgálódásai körébe.

Az első részen belül az első fejezetben (3–22) a hangsúlyt mint jelenséget ragadja meg, funkcióját határozza meg, majd a keretet vázolja fel, amelyben a hangsúly kontrasztív funkciója érvényesül.

Több oldalon keresztül fejtegeti és bizonyítja, hogy a hangsúly jelenségére nem lehet a fonológia hagyományos vizsgálati módszereit alkalmazni, mert ez konfúzióhoz vezet ahelyett, hogy megvilágítaná a hangsúly lényegét. A hangsúly funkciója nem disztinktív, hanem k o n t r a s z t í v. A nyelvi kontraszt (szemben az oppozícióval) két különböző egység viszonyát jelenti *szintagmatikus* síkon. Ezek az egységek több egymást követő szegmentumból tevődnek össze. Az oppozíció pedig két izolált szegmentum szembeállítását jelenti *paradigmatikus* síkon. A hangsúlykontraszt általánosan meghatározható keretben érvényesül, amelynek komponensei a következők:

1. Hangsúlyozható egységek:

Fonológiailag meghatározható, jelentéssel nem bíró egységek, amelyek kontrasztba vannak állítva egymással. A nyelvek többségében ez a hangsúlyozható egység azonosítható a szótaggal. Olyan nyelvekben, ahol a hangsúly nemcsak egyik szótagról a másikra mozgatható, hanem egy szótagon belül is változtatható a helyét, a hangsúlyozható egység nem a szótag, hanem a mora (görög, ó-horvát). De a mora is csak a szótaghoz viszonyítva határozható meg, mint annak egy töredéke.

2. Hangsúlyegység:

A szóhoz közelálló fogalom. Grammatikailag meghatározható, jelentéssel bíró egység, átmenet a morféma és a mondat között. Formális jegye az, hogy határain belül kontraszt áll fenn a hangsúlyozható egységek között. Ez a formális jegy minden nyelvre érvényes, de az egység grammatikai elhatárolása az adott nyelv szerkezetétől függ.

E kettő ismeretében a harmadik kérdés annak a megállapítása, hogy egy adott hangsúlyegységen belül melyik az a hangsúlyozható egység, amely a többivel kontrasztba van állítva, azaz hol van a hangsúly helye. Ennek meghatározása bizonyos nyelvekben fonológiai kritériumoktól függ; ezek az ún. állandó hangsúlyú nyelvek (cseh, lengyel francia stb.). Más nyelvekben grammatikai kritériumok érvényesülnek a hangsúly helye meghatározásánál; ezek az ún. mozgó hangsúlyú nyelvek (orosz, olasz stb.). Csak ez a megállapítás indokolja az állandó és mozgó hangsúly közötti fontos tipológiai különbséget. Mindkét típusnál azonos a hangsúly funkciója, csak a helyét meghatározó szabályok különböznek.

A második fejezetben (31–50) a szerző meghatározza azokat a kritériumokat, amelyek segítségével a hangsúlyjegyeket más (disztinktív és intonációs) jegyeiktől megkülönböztethetjük. Eszerint a hangsúly a szó sajátja, a disztinktív jegy a morfémaé, az intonációs jegy pedig a mondathoz tartozik. Ez az alapvető funkcióbeli különbség segít az egyes jegyek elhatárolásánál.

A harmadik fejezetben (50–67) azokról az eljárásokról kapunk képet, amelyeket a különböző nyelvek alkalmaznak, illetőleg alkalmazhatnak a hangsúlykontraszt érvényre juttatására. Kétféle eljárás ismeretes:

1. *pozitív*, amely egy disztinktív jegyet hozzáad a hangsúlyos szótag jegyeinek állományához. Általában a prozódiai jegyeket (nyomaték, hangmagasság, időtartam) használja fel, ha azok nem tartoznak az illető nyelv megkülönböztető jegyei sorába.

2. *negatív*, amely egy jegyet elvesz a hangsúlytalan szótagok meglevő megkülönböztető jegyeiből, azaz közömbösít bizonyos oppozíciókat. Ez az eljárás egyaránt érinti a prozódiai jegyeket (pl. kínai) és disztinktív (inherens) jegyeket (pl. orosz, angol). Ez az inherens jegy legtöbbször fiziológiailag a nyelvállás (akusztikai metaforával pedig a hangszín).

Itt tárgyalja a szerző a magánhangzó-illeszkedés kérdését is, amelyről megállapítja, hogy negatív hangsúlyozási eljárásnak fogható fel az urál-altáji nyelvekben, és mint ilyen, a meglevő állandó hangsúly mellett negatív mozgó hangsúlyt eredményez. Ezzel a ténnyel azt az állítását kívánja alátámasztani P. GARDE, hogy egy nyelv szimultán használhat két teljesen különböző hangsúlyrendszert. Érdekes okoskodás útján jut el a vokális harmónia ilyen újszerű, kissé szokatlan interpretációjához, amely, azt lehet mondani, hogy logikusan következik alapkoncepciójából. Kiindulópontja ez: a magánhangzó-illeszkedés éppúgy a szón belül valósul meg, mint a hangsúly, eredménye pedig bizonyos magánhangzóhangszínek neutralizálódása éppúgy, mint a negatív eljárás az orosz és az angol nyelvben. Természetesen annak megítéléséhez, hogy ez a következtetés mennyiben állja meg a helyét, a magánhangzó-illeszkedéses nyelvekkel foglalkozó szakemberek véleményére és állásfoglalására lenne szükség.

Köztudott, hogy a hangsúlytalan szótagok sem egyformán hangsúlytalanok. Általában az a szótag, amely a hangsúlyos mellett a legnagyobb részt kapja az alkalmazott hangsúlyozási eljárásból (intenzitás, hangmagasság, időtartam) egy ún. hangsúlyviszhangot (*écho de l'accent*) kap. Ez a terminus a szerző szóhasználatában a tradicionális mellékhangsúly fogalmát fedi. A nyelvek többségében ez a visszhang a hangsúlyos szótagot megelőző vagy azt követő második szótagra esik.

A könyv második részében a hangsúly változói között elsőként a hangsúlyegység elhatárolása és a szóhoz való viszonya kerül sorra. Minden nyelvben el lehet határolni olyan szintagmatípusokat, amelyek rendesen hangsúlykeltők. Ezek a szavak. A mondat-tani kategóriák általában hangsúlykeltők, de tartalmazhatnak nem hangsúlykeltő elemeket is. Ez utóbbiakat nevezik simuló elemeknek (proklitikák, enklitikák). Ezeknek a listáját feltétlen meg kell adni nyelvenként, hogy a hangsúlyegységeket el lehessen határolni. A hangsúlyos nyelvek két csoportra oszlanak aszerint, hogy milyen kritériumok alapján határolódnak el a hangsúlykeltő szintagmák. Bizonyos nyelvekben elég csak a morfémaikat ismerni, másokban ismerni kell a kontextust, amelyben jelen vannak, és az egység szintaktikai funkcióját is. Az első csoportba tartoznak a germán nyelvek és a finn. Ezekben a nyelvekben hangsúlykeltő morfémaik vannak. A második csoport a román, szláv és görög nyelveket foglalja magába. Itt a hangsúlykeltő jelleg nem egy morfémához kötött, hanem egy nagyobb szintagmához, amelyben az összetevő morfémaik együttesét kell figyelembe venni a szintagma által betöltendő szintaktikai funkcióval együtt. A hangsúlykeltő morféma azonban lehet nem hangsúlyos is (pl. a franciában).

A nyelvek nagy részében a hangsúly ténye lehetővé teszi, hogy a morféma és a mondat között egy közbeeső egységet határozzunk meg, ez a hangsúlyegység. De vannak nyelvek, ahol több ilyen közbeeső egységet lehet megállapítani; a hangsúlyegység mellett létezik az ezek kombinálódásából összeálló hangsúlycsoport, amely keletkezéséből adódóan több hangsúllyal rendelkezik. Ilyen, ún. hierarchizált hangsúlyegységek csak azokban a nyelvekben vannak, amelyekben a morfémaik hangsúlykeltők, tehát a germán nyelvekben és a finnben, és mint periferikus jelenség fellelhető még az oroszban és csehben. A hangsúlycsoportokban a hangsúly nem egységes, hanem hierarchizált. Az összetétel jelző tagja erősebb hangsúllyal rendelkezik, mint a jelzett tag, amelyen csak mellékhangsúly van. A kettőnél több tagú összetételekben a hierarchia nem lineáris, hanem bináris kontrasztok sorozata. Ugyanis minden többtagú összetételt bináris párokra lehet bontani, amelyek egymásba kapcsolódnak. Ezekben belül a hangsúlyhierarchia két törvénynek engedelmeskedik:

1. minden párban az egyik összetevő (jelző) hangsúlya a főhangsúly, a másiké a mellékhangsúly (jelzett szó);

2. amikor két ilyen bináris pár összekapcsolódik, a kapcsoló pár mellékhangsúlya erősebb, mint a kapcsolt páré.

A problematika általános tárgyalása után nyelvenként részletezi a hangsúlyhierarchia jelenségét. Az eddigiektől eltér az ún. virtuális hangsúlyegység, ami annyit

jelent, hogy ugyanaz a hangsúlyegység a szövegösszefüggéseknek megfelelően szerepelhet hangsúlyosan vagy hangsúly nélkül. Ilyen hangsúlyegység van az ógörögben és a franciában. Ezekben a nyelvekben a hangsúlyegységet nehéz elhatárolni. Terjedelme változó, több tényező befolyásolja.

Az ötödik fejezet taglalja a hangsúly helyét és viszonyát a szóhatárral (állandó hangsúly) vagy a szót alkotó morfémákkal (mozgó hangsúly) s ennek megfelelően a különböző akcentológiai rendszereket.

Állandó hangsúly: a hangsúly helyét meghatározó szabály mechanikusan érvényesül, esetleg fonológiai adatokra támaszkodik (cseh, finn, izlandi, francia, latin, lengyel, macedón stb.).

Majdnem állandó hangsúly [accent quasi fixe]: néhány állandó hangsúlyú nyelvben egy-két különleges esetben a hangsúly helyének megállapítása a hangsúlyegység morfológiai szerkezetétől függ. Ezekben az esetekben az idetartozó nyelvek úgy viselkednek mint a mozgó hangsúlyúak (macedón, latin és lengyel).

Mozgó hangsúly: a hangsúly helye mindig morfológiailag determinált, soha nem függ a szó határától.

A kötött hangsúlynál a hangsúly helye abból következik, hogy a szót úgy vesszük figyelembe, mint egy fonológiai artikulált tömeget, de amely tömeg grammatikailag amorf. Ezért két azonos fonológiai struktúrával rendelkező szó hangsúlya ugyanaz, és két homonimát nem különböztethet meg a hangsúly helye. Ezzel szemben a mozgó hangsúlyú nyelvekben két fonológiai azonos struktúrát megkülönböztethet a hangsúly helye, ha azok nem azonos morfémákból tevődnek össze. Ezért vannak az ilyen nyelvekben a hangsúly helye által megkülönböztetett homonímia-jelenségek. A mozgó hangsúlyú nyelvekben a morféma hangsúlyozási sajátosságokkal rendelkezik, azaz befolyásolhatja a hangsúly helyét. Ezek a sajátosságok virtuális jellegűek, azaz vagy megvalósulnak, vagy nem. Ahhoz, hogy egy szót hangsúlyát előre meg tudjuk határozni, ismerni kell a morfémák hangsúlyozási sajátosságait, a szót, amelyben szerepelnek, valamint az elvet, amely kijelöli a hangsúly helyét több morféma találkozása esetén. Tehát egy mozgó hangsúlyú nyelvben a szóhangsúly az öt alkotó morfémák hangsúlyozási sajátosságainak a megvalósulása. A morfémák közötti konfliktus van hangsúlyozási sajátosságaik érvényre juttatása miatt. Az ilyen konfliktusok megoldási szabályai is részét képezik az akcentológiának, amely a nyelvészet külön ágaként jelenik meg. Mivel az állandó hangsúlyú nyelvekben a morfémák nem rendelkeznek hangsúlyozási sajátosságokkal, a morfológia és az akcentológia élesen elkülönülnek. A mozgó hangsúlyú nyelvekben azonban a két terület elválasztása már bizonyos nehézségekbe ütközik, de megvalósítható a következő módon:

1. a morfológia megjelöli a morfémák hangsúlyozási sajátosságait;
2. az akcentológia pedig megadja azokat a szabályokat, amelyek segítenek a szó keretén belül a hangsúly helyét meghatározni.

A hangsúly helyét a szóban szereplő legerősebb morféma hangsúlyozási sajátosságai határozzák meg.

Az állandó és a mozgó hangsúly között átmenetet képez a korlátozott szabadságú hangsúly [accent à liberté limitée]. A hangsúly helye meghatározásánál mind a szóhatárt, mind pedig bizonyos grammatikai megfontolásokat is figyelembe kell venni. A morfémák hangsúlyozási sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek meghatározzák a hangsúly helyét megszabó törvényeket, de ezek a törvények csak egy hangsúlyozási zónán belül hatnak. Idetartozik az ógörög, ahol a hangsúly csak a három utolsó morán helyezkedhet el, a mai görög, ahol a hangsúlyozási zóna a szó három utolsó szótagja, és végül a provençali nyelv, ahol a hangsúly a két utolsó szótagon helyezkedhet csak el. Ez az utóbbi már nagyon közel áll a francia utolsó szótaghoz kötött állandó hangsúlyához.

Végül az utolsó fejezet (140–168) tárgyalja a hangsúlyozható egység és a szótag viszonyát azokban a nyelvekben, ahol a két fogalom nem minden esetben fedt egymást. Ezekben a nyelvekben több hangsúlytípus van, amit tradicionálisan zenei hangsúlyként tartanak nyilván (ógörög, szerb-horvát dialektusok, szlovén, litván, lett, svéd és norvég).

Ez a kis könyvecske alapján véve jól és világosan megmutatja a hangsúly helyét a nyelvészetben, de magyar szempontból sajnálatos módon hiányos. Például a magyar hangsúly kérdését éppen csak megemlíti, s azt is az intonációs tényekkel kapcsolatban (47–48). Holott épp az a HETZRON RÓBERT, akit idéz, állapította meg, hogy a magyart leginkább az állandó hangsúlya miatt említik az általános nyelvészetben. Alapvető hiányosság, hogy azon az alapon, ahogyan az állandó hangsúly abszolút példájának veszi a csehet, a magyart meg sem említi az állandó hangsúlyú nyelvek tárgyalásánál az ötödik fejezetben.

Egy további ellenvetésem a francia hangsúly helyével kapcsolatos. A könyvet

olvasva szinte mottóként vonul végig a francia hangsúly stabil jellege, és az embernek az az érzése, mintha kalodába zárná a szerző a francia hangsúlyt. Túl mereven kezeli a vég-hangsúlyt, amely „el sem képzelhető másutt”. Ennek a merevségnek két oka lehet. Vagy az ügy érdekében cselekszik így, nem akarván megbontani a koncepció egységét, vagy pedig teljesen figyelmen kívül hagyja a kísérleti fonetika által produkált eredményeket a francia hangsúllyal kapcsolatban. Pedig ma már kétségtelen tény, hogy a francia hangsúly stabilitása legalábbis megrendült, amit a szakemberek fiziológiás és strukturális alapon magyaráznak. Ezekről eltekintve azonban értékes összefoglalás, amely nemcsak az általános fonetika és fonológia, hanem egyéb általános nyelvészeti, nyelvtani témák számára is érdekes. Terjedelme pedig lehetővé teszi, hogy bárki gyorsan áttekinthesse.

KASSAI ILONA

Martin Rothenberg: The Breath-Stream Dynamics of Simple-Released-Plosive Production

Basel—New York, 1968. Karger Verlag. 117 l.

A tanulmány az 1964-ben indított Bibliotheca Phonetica sorozat 6. köteteként jelent meg. A szerző a beszédképzés egyik fiziológiai aspektusát vizsgálja, nem is elsősorban szoros értelemben vett nyelvészeti, hanem inkább fizikai, híradástechnikai szempontból. Éppen ezért, a szerző a tudományos megismerésnek egy — a nyelvészetben újszerű — módját választotta: a modellalkotást. Célul tűzte ki, hogy a beszédképzés dinamikájának fontosabb fiziológiai változóit és viszonyait mennyiségi modellel szemléltesse. A modell három kritériumot elégít ki:

1. számot ad a hangképző mechanizmusban előforduló levegőnyomás és térfogati sebesség időbeli és térbeli változásairól (összefoglalóan: a levegőáram dinamikájáról);
2. csak egy beszédhang típus, az egyszerű felpattanó zárhang vizsgálatára terjed ki;
3. a paraméterek maximálisan függetlenek egymástól (bár a minimális redundancia követelményének, jelen ismereteink mellett, a modellel nem felelhet meg).

A módszer nem új: az itt bemutatott modellel közvetlen elődje a VAN DEN BERG által kidolgozott és 1960-ban publikált, a szubglottális tevékenységet leíró modell volt. ROTHENBERG annyiban ad újat, hogy a modellel a levegőáram dinamikája és a zárhangképzés problémájára alkalmazza. A legjobban talán így jellemezhetnénk az egész könyvet is: nem új kutatási eredményeket mutat be a szerző (bár több helyütt saját méréseivel egészíti ki az irodalomból vett adatokat), hanem a különböző kutatási területek eredményeit foglalja szintézisbe és interpretálja ezeket. Így felméri, mennyit értünk már a leírandó jelenségből és milyen további kutatások szükségesek a tökéletesebb megértéshez.

Felvetődik a kérdés, milyen diszciplínák számára jelentenek a legtöbbet a bemutatott eredmények. A híradástechnika, a beszéd szintézis és az automatikus beszédfelismerés jönnek elsősorban számításba. Mindazonáltal nyelvészek is haszonnal forgathatják a könyvet, bár a téma jellegénél fogva, csak itt-ott találkozunk elméleti probléma felvetésével.

A könyv a következő fejezeteket tartalmazza:

1. bevezetés; 2. a modellel kialakítása; 3. zárhangok képzésekor a szubglottális nyomás aktív irányítása a légzőizmok beidegzésének változásával; 4. a szubglottális nyomás passzív változása zárhangok képzésekor; 5. levegőáramellenállás hangrésben; 6. a glottis szabályozásának változása zárhangok képzésekor; 7. zöngés vagy media glottis állás az artikulációs záralkotás alatt; 8. összefoglalás és kritikai megjegyzések.

A modellel a következőképpen szerkeszti meg a szerző: a szubglottális, glottális és szupraglottális rendszerek fiziológiai paramétereinek összefoglalása után, a konvencionális mechanikai — akusztikai — elektromosságtani analógiák alapján, egy matematikailag könnyen kezelhető lineáris modellel állít fel, amelyben már csak az elektromos áramkör terminológiája szerepel. (Talán érdemes áttekinteni a legfontosabb analógiákat:

paraméterek

fiziológiai	mechanikai	akusztikai	elektromosságtani
izom-innerváció	energia	nyomás	feszültség (V)
(E_m)	sebesség	térfogati	áramerősség (I)
		sebesség	
	elmozdulás	térfogat	töltés (Q)
	sűrűlódás	ellenállás	ellenállás (R)

tömeg

inertancia
rugalmasságinduktancia (L)
kapacitancia (C)

Az egyszerű felpattanó zárhangok képzése az orális-artikulációs, laringális, faringális, veláris és légző struktúrák koordinált mozgását követeli meg. Ezeknek a mozgásoknak az áramköri terminológiában három ellenállás (artikulációs, velopharyngális és glottális rés); egy áramforrás (aktív térfogatváltozás) és egy feszültségforrás (hasi és mellkasi izmok innervációja) felel meg.

A következőkben a szubglottális nyomásváltozás lehetséges eseteit elemzi a szerző. Elsőnek a légzőizmok innervációjának változásakor előálló nyomáskülönbségről szól. A zárhang felpattanása előtt hirtelen nyomásnövekedés áll be (egyirányú vagy ciklikus). A mérések szerint valamely aktív egyirányú nyomásnövekedés minimális időkonstansa 100 msec. Fontos megállapítás, hogy csak mintegy 20 msec tulajdonítható ebből a légző struktúra fizikai dinamikai tulajdonságainak, a fennmaradó részt az izomösszehúzódnás mechanizmusának eleve adott dinamikai állandói és a központi idegrendszer dinamikai állandói teszik ki. Sajnos az idegmechanizmusról alig esik szó. Másodiknak a glottális-szupraglottális ellenállás által okozott passzív szubglottális nyomásváltozással foglalkozik a szerző. Megállapítja többek között, hogy artikulációs zárómozgás esetén (gyors záralkotás után) 20 msec a nyomásnövekedés időkonstansa, artikulációs felpattanás esetén pedig 15–20 msec.

Végül a szupraglottális térfogatváltozás hatására fellépő szubglottális nyomásváltozás mennyiségi viszonyairól értesülünk. A tanulmány két legjobb fejezete a glottális szabályozó működését (glottal adjustment) tárgyaló rész. Az eredmények azt mutatják, hogy a glottis egyik fontos mozgásformája egy ballisztikus (itt: maximálisan gyors) ciklikus nyíló mozgás, zöngés—nyílt—zöngés (vagy zöngés—suttogott—zöngés). Valószínű, hogy a legtöbb természetes nyelv felhasználja ezt a mozdulatot intervokális egyszerű felpattanó zárhangok képzésekor. Az artikulációs mozdulat és a ciklikus, glottális nyíló mozdulat közötti időeltolódást fonémikus különbség létrehozására is ki lehet használni. Egyébként a tanulmány egyik nyitva hagyott kérdése, hogy a beszédmechanizmus milyen mértékben tudja szinkronban tartani az artikulációs és glottális mozdulatokat. A legérdekesebb és legtöbb gondolatot felvető probléma a zöngéség. Az eddigi tanulmányok is utaltak rá, de igazában csak ROTHENBERG fejt ki, hogy a hangszalagok rezgése (zöngképzés) nem csak a glottis megfelelő állását teszi szükségessé, hanem elégséges transzglottális nyomást és levegőáramot is megkövetel. A keresztüláramló levegőt azonban valamilyen mechanizmusnak el kell nyelnie. ROTHENBERG részletesen bemutatja a három lehetőséget: a szupraglottális üreg aktív vagy passzív kiterjedése, valamint a tökéletlen velopharyngális zár. Az eredmények arra a hipotézisre engednek következtetni, hogy valamely egyszerű felpattanó zárhangot nem az artikulációs zár alatti hangszalagrezgés megléte alapján ítéljük zöngésnek, hanem a glottis zöngé állása (voiced glottal adjustment) alapján.

Végül érdemes felhívni a figyelmet a tanulmánynak arra a részére, amely önmagában is értékes gondolatsor: a további szükséges kutatások és kutatási területek összefoglalására.

JÁVOR ÁGNES

Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23.—28. VIII. 1965. Pars I. Acta Linguistica*

Adiuvantibus MARTTI KAHLA & ALPO RÄISÄNEN acta redigenda curavit PAAVO RAVILA.
Helsinki, 1968. Societas Fenno-Ugrica. 586 l.

1. A Helsinkiben megrendezett második Nemzetközi Finnugor Kongresszus már olyan értékes hagyományokat mondhat magáénak, mint az első, Budapesten tartott kongresszus (1960) tapasztalatai és mindazok a korábbi törekvések, amelyek SETÄLÄ kezdeményezései óta (1931) a nyelvészeti kutatómunka eredményeinek nemzetközi mére-

* A kongresszuson elhangzott néprajzi, irodalmi stb. tárgyi előadásokat a II. kötet tartalmazza: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23.—28. VIII. 1965. Pars II. Acta Ethnologica. Adiuvantibus MAIJA-LIISA HEIKINMÄKI & INGRID SCHELLBACH acta redigenda curavit PAAVO RAVILA. Helsinki, 1968. Societas Fenno-Ugrica. 434 l.

tekben való kicserélésére és a kutatás módszereinek ilyen módon történő gazdagítására, fejlesztésére irányultak. A helsinki kongresszus gazdag nyelvészeti előadás-anyagát tartalmazó kötetben PAAVO RAVILA megnyitó és záró beszéde után a szerzők nevének betűrendjében olvashatjuk az egyes előadásokat. A 86 előadás közül beszámolóink elsősorban azokkal foglalkozik, amelyek a finnugor összehasonlító nyelvészet eredményeit gazdagítják, illetőleg az egyes finnugor nyelvek problémáinak vizsgálatával is az összehasonlító nyelvészet számára nyújtanak újabb adalékokat. A speciálisan magyar, finn stb. tárgyú előadások közül — helykímélés céljából — csak néhányat említünk meg. Az egyes előadásokat témakörök szerint ismertetjük (hangtan, alaktan, mondattan, szókinés stb.).

2. W. STEINITZ, Die Konsonantenquantität im Finnougrischen (502—8). A finnugor nyelvészetben eddig általánosan elfogadott nézet volt, hogy a finnugor alapnyelv ismerte a *p, t, k—pp, tt, kk* korrelációt. A szerző véleménye szerint ez a korreláció csak azokban a finnugor nyelvekben őrződött meg, amelyeknek tipikus sajátossága a fokváltakozás (finn, lapp). A kérdés revízióját STEINITZ a finn nyelv balti és az osztják nyelv orosz jövevényszavainak tanulságai alapján végzi el. Megállapítja, hogy mindkét nyelvben az említett jövevényszavak között van egy olyan korábbi állapotot mutató csoport, amelyben a balti, illetve orosz *p, t, k* valamint *b, d, g* zárhangokat egységesen *p, t, k* képviseli, és ugyanakkor egy későbbi jövevényszóróteg már *b, d, g > p, t, k*, ill. *p, t, k > pp, tt, kk* hangmegfelelést mutat. Ennek alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a finn és lapp hosszú mássalhangzók másodlagosak. Az ősfinnben — úgy véli — csak félhosszú zárhang-sor létezett (*p, t, k*) s míg ez erős fokban gemináta zárhang-sorrá fejlődött (*pp, tt, kk*), addig a **δ(d); *γ(g)* féle hangokból ugyancsak erős fokban kialakult a rövid zárhangok sora (*p, t, k*), és ily módon létrejött egy új korreláció: *p, t, k—pp, tt, kk*.

GULYA J., „Zur Frage des finnisch-ugrischen Vokalsystems” (146—9) c. tanulmányában az archaikus keleti osztják nyelv magánhangzó-rendszerét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az ősosztják és az ősfinn magánhangzó-rendszer meglepő egyezéseket mutat. Úgy vélekedik, hogy az ősosztják és a finn-permi magánhangzó-rendszer lényegében azonos. Erre mutat az a tény is, hogy a finn-permi hosszú-rövid korreláció (*o—ō, e—ē*) összefüggésbe hozható az ősosztják kvalitatív magánhangzó-váltakozással (*o ~ ā, e ~ ē*). A kutatók eddigi eredményei, valamint saját vizsgálatait alapján a szerző a következő szimbolikus magánhangzó-rendszert következteti ki a finnugor alapnyelvre:

<i>u</i>		<i>i</i>
	3	
<i>o</i>		<i>e</i>
	<i>a</i>	<i>ā</i>

K. SAL ÉVA, „Zur Frage der vorderen Labialvokale im Ugrischen” (455—8) c. dolgozatában az egyes ugor nyelvek palatális-labialis magánhangzóinak vizsgálata során megállapítja, hogy a magyar alapján nem feltétlenül szükséges az ugor alapnyelvre ilyen fajta magánhangzót rekonstruálni. Az obi-ugor nyelvek palatális-labialisai valószínűleg egy obi-ugor kori labializáció eredményeképpen jöttek létre, a példaként felhozott etimológiákban ugyanis a többi finnugor nyelv illabialis magánhangzót mutat.

PAPP I., Über das Schicksal der kurzen Auslautvokale im Ungarischen (381—5). A szerző a szóvégi rövid magánhangzók alakulásának okait vizsgálja és — az eddigi feltevésekkel ellentétben — arra a következtetésre jut, hogy itt az eliziónak egy fajtájával van dolgunk, amely összefüggésben áll részben a Horger-törvénnyel, részben a hiátus feloldására irányuló tendenciával. A *szilu kut* típusú szókapcsolat a Horger-törvény értelmében *szil kut* lesz, amelyből a *szil* szó már szóvégi magánhangzó nélkül általánosul. A hiátus megszüntetésére irányuló törekvés formáló hatását látjuk a *nogyu aszay > nagy aszó*, illetve a *hodu utu reá > haditra* féle szókapcsolatok alakulásában. Az első esetben az egyik magánhangzó kiesése, a másodikban pedig a két azonos magánhangzó összeolvadása szüntette meg a hiátust, és hozta létre a szavak mássalhangzóra végződő formáját (*nagy, had*).

KÁLMÁN B., Zur Entstehung des ungarischen Konsonantensystems (227—34). A finnugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszerből fejlődött magyar mássalhangzó-rendszerrel igen pontos képet rajzoltak az eddigi kutatások. A szerző megvizsgálja az ugor korban bekövetkező változásokat, s leszögezi, hogy ezek a változások jelentősek voltak ugyan, de nem vezettek még a rendszer alapvető átformálódásához. Forradalmi változás csak a magyar nyelv külön életében következett be, amikor is megjelent a zöngés-zöngétlen korreláció. A szerző annak bizonyítására törekszik, hogy a magyar mássalhangzó-

rendszer belső fejlődés eredményeként alakult ki, vagyis, hogy egyes új hangok létrejöttét nem szükséges idegen hatással magyaráznunk. A zöngés-zöngétlen korreláció első jelentkezése a rendszer további kiegészülésének igényét hozta létre. Ez az igény új korrelációk kialakulásához vezetett. A kiegészülésnek fontos eszköze volt az asszimiláció és a szóvégi magánhangzó eltűnése. Ez utóbbi tendencia következtében a szavak kapcsolódásakor egyrészt az indifferens mássalhangzó-kapcsolatok asszimilálódtak, másrészt új hangok keletkeztek (*zs, c*).

BÁRCZI G., Quelques remarques sur l'histoire des occlusives initiales finno-ougriennes en hongrois (46–53). A szerző a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi spirantizációjának és zöngésülésének problémáját vizsgálja. Megállapítja, hogy a spirantizáció elsődlegesen intervokális helyzetben jelentkezett, s innen terjedt át a szókezdő zárhangokra, ahol először a $*p > f$, majd a $*k > x$ ($> h$) hangváltozást eredményezte. Ez utóbbi hangváltozás részlegessége, valamint a *t* hang változatlan megmaradása a tendencia gyengülésére mutat. A szókezdő zárhangok zöngésüléséről szólva a szerző – LAKÓ felfogásával ellentétben – ezt a jelenséget a finnugor együttülés korára vezeti vissza. Feltételezése szerint az egymással érintkező előpermi és előmagyar nyelvben közös jelenséggént lépett fel a zöngésülés, de mivel az így keletkezett hangok (*b, d, g*) az együttülés idején még a fonémavariáns fokán voltak, a szétválás után bekövetkező regresszió könnyen visszaállíthatta a szavak többségében a régi zöngétlen zárhangot, aminek következtében csak néhány szóban általánosult a zöngés variáns. Ezzel magyarázható, hogy a permi és a magyar nyelv többnyire nem ugyanazokban a szavakban őrizte meg a zöngés zárhangot. A zöngésülés tendenciájának ősiségét – a szerző szerint – olyan szavak bizonyítják, mint például a m. *bőr*, továbbá erre mutatna a *t*-kezdetű személynév névmásnak zöngésült formában (*-d*) való jelentkezése az igei személyragozás egyes szám 2. személyében.

BERECZKI G., Wichtigere lautgeschichtliche Lehren der russischen Lehnwörter im Tscheremissischen (70–6). A szerző az orosz jövevényszavak vizsgálatának segítségével fényt derít a cseremiszi nyelvben végbemenő bizonyos hangváltozásokra, amelyek megértéséhez, illetve időbeli határaik megállapításához nem elegendő a csuvas, tatár jövevényszavak tanulása. Kiderül ugyanis, hogy például az *s(z) > š(ž)* hangváltozás végpontja az orosz jövevényszavak alapján meglehetősen pontossággal a XVIII. sz. közepére tehető, míg a csuvas, illetve a tatár jövevényszavak csak arról vallanak, hogy ez a változás a XIII. sz.-ban még nem zárult le.

V. I. LYTGIN, Некоторые вопросы вокализма второго слога финно-угорских языков (324–31). A finnugor alapnyelv két tőtípusa (*e*, ill. *a/ä*-tövek) jól megőrződött a finnben és a lappban, továbbá felfedezhető nyomaiban a cseremiszi, valamint a mordvinban is. A szerző előadásában arra az eredményre jut, hogy a zürjén *-j-s* és *-j* nélküli névszótövekben ennek a két ősi tőtípusnak a tükröződését kell látnunk. Allítását a szóanyag alapos átvizsgálásával és számadatokkal bizonyítja. A finnugor $*-e$ töhöz tartozó 39 zürjén névszótövből 27, tehát 62% minden nyelvjárásban *-j-t* mutat (zürj. *gžjž* ~ fi. *kynsi* 'köröm' stb.), 8 szóban csak egyes nyelvjárások tüntetik fel a *-j-t* (zürj. *senj*, *sen* ~ fi. *suoni* 'in' stb.), és 7 szó minden nyelvjárásban *-j* nélküli (zürj. *nim* ~ fi. *nimi* 'név' stb.). A finnugor $*a/ä$ -tövekhez tartozó 56 zürjén szó közül 49, tehát 81% *-j*-nélküli (zürj. *ber* ~ fi. *perä* 'hátsó rész', zürj. *kjř* ~ fi. *koira* 'kutya' stb.), 5 szóban egyes nyelvjárások *-j-s* tövet mutatnak (zürj. *pul*, *puvj* ~ fi. *puola* 'vörös áfonya' stb.) és csak 2 szóban fedezhető fel a *-j* minden nyelvjárásban. A számadatok azt mutatják, hogy a *-j* tövű főnevek nagy része a fgr. $*-e$, a *-j* nélküliek nagy része pedig a fgr. $*a/ä$ -töveknek felel meg. A kis százalékban mutatkozó keveredés egységesülési folyamattal, illetve a finnugor tövekhez való közvetlen kapcsolat elvesztésével magyarázható.

B. A. SZEREBRENNYIKOV, О количестве глагольных времен в протоуральском языке (490–3). A szerző abból indul ki, hogy ha a finnugor alapnyelve egyfajta jelenidőt ($*-k$), és kétfajta múlt időt ($*-j$, $*-š$) rekonstruálunk, akkor nem kapunk választ a jelen idő két-féle, egyszerre jelent és jövőt kifejező használatára a finnugor nyelvekben. Véleménye szerint fel kell tennünk a finnugor korra egy olyan jelen időt, amelynek nem volt specifikus jele, ahol a személyrag közvetlenül a töhöz járulhatott. A $*-k$ időjel a finnugor alapnyelvben nem a jelen, hanem a jövő idő kifejezésére szolgált. Ez utóbbi állítás bizonyítékául a szerző többek között megemlíti, hogy a $*-k$ időjel gyakorlatilag egybeesik a $*-k$ lativus-raggal, és ennek alapján az előre irányuló mozgás kapcsolatba hozható a jövő idejűség szemléletével. Már az uráli alapnyelvben bekövetkezhetett a jelen és a jövő idő kontaminációja, ennek nyomát őrizi a finn *annan* 'adok' – *annamme* (< $*annakme$) 'adunk' kettősség. A két múlt idő közül az $*-š$ -es múlt idő lehetett az elsődleges, és ezt később több nyelvben kiszorította a $*-j$ -s múlt idő. Az uráli alapnyelvre tehát a következő három ige-időt következtetni ki a szerző: jelen (időjel nélkül), jövő ($*-k$), múlt ($*-š$).

A. KÖVESI MAGDA „Über das Problem der Affrikata-Suffixe der fiugr. Grundsprache” (283–9) c. dolgozatában a m. -cs suffixum ősiségének problémájával kapcsolatban felteszi a kérdést, önálló fonéma volt-e az uráli alapnyelvben a *š (*tš) affrikáta vagy csak emfatikus variáns. A m. -cs suffixum (~ vog.-osztj. -š /-tš) mind ige- mind névszóképzői funkciójában nagyon kevés valószínűséggel tartható a fgr. tš (*tš) folytatójának. Sokkal elfogadhatóbbnak véli a szerző, ha kialakulását az -s affrikálódásával magyarázzuk. További kétértelmeket okoznak az obi-ugor nyelvek affrikáta-suffixumai. Ezek ugyanis vagy idegen eredetűek, vagy affektív jellegűek.

G. GANSCHOW „Zur Geschichte der Nominalstämme in den ugrischen Sprachen” (134–45) c. előadásában abból a megfigyelésből indul ki, hogy az archaikus vogul és osztják nyelvjárásokban kevesebb a magánhangzóra, mint a mássalhangzóra végződő tő. Érdekes izoglosszát jelez, hogy a vogul és osztják nyelvjárások többségében magánhangzó van ott, ahol az északi vogul és a keleti osztják magánhangzó + γ szövéget mutat. A magyar *daru* ~ *darr*-típus arra utal, hogy a γ tövek már az ugor korra jellemzők voltak. A γ-s tövek vizsgálata ugyanakkor talán új következtetésekre vezethet a m. *hodu*, *utu* stb. típusú szavak szövégi magánhangzójának problémájában is. Ez utóbbi kérdésről ugyanis a szerző úgy vélekedik, hogy a szövégi labialis magánhangzó a *w (< *γ) hatására keletkezett egy eredeti illabialis magánhangzóból, bár bizonyítékul csak a m. *hodu* ~ osztj. V. *kántay* megfelelés áll rendelkezésére. A -γ-nek jelentős morfológiai funkciója lehetett az ugor korban (determinatív, vagy casust jelölő, vagy derivatív), s ez igazolja nagy elterjedtségét. Az ugor nyelvek magánhangzóra végződő töveinek nagy része tehát másodlagosan keletkezhetett a γ-s tövekből. Ez a végkövetkeztetés ugyanakkor a szerzőben kételyeket ébreszt a magánhangzós tövek fgr. eredetét illetően is. Megállapítása szerint ugyanis a régi γ-s tövek éppen olyan szavakban rejtőznek, amelyek végmagánhangzóját eddig finnugor örökségnek tartották.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA. Über einige Fragen der ugrischen Verbalnomina (267–72). A nomen agentis, nomen acti és nomen actionis szerepének és sajátosságainak áttekintése után a szerző részletes vizsgálat tárgyává teszi a képzésekre szolgáló 4 ugor suffixumot (*-p, *-t (< *-tt), *-n, *-m) az egyes ugor nyelvekben.

NYÍRI A. (Zur Geschichte des ungarischen Partizipsuffixes -t/-tt 359–66) a *jövet*, *menet* típusú szavak -t képzőjének problémájával foglalkozik. Általában ősi képzőnek tartják (< uráli *tt), a szerző véleménye szerint azonban ez nem kellőképpen bizonyított feltevés. Úgy gondolja, hogy az említett szavak -t eleme a finnugor *-t locativus ragból származtatható.

M. LIIMOLA, Das *l* der objektiven Konjugation des Wogulischen (313–8). A vogul tárgyas ragozásban az egyes számú tárgy esetén az első és második személy személyragja előtt megjelenő -l, illetve a tadvai vogul 3. személyű -t a szerző véleménye szerint eredetileg olyan nomenképző volt, amelyet nomen actionis képzésére is használtak. A vog. *tötdä* jelentésfejlődése ennek alapján a következőképpen történeteltethető: 'sein Bringen' → 'er bringt ihn, dich, mich'.

G. SAUER "Nominalstämme auf *-a/*-ä im Ostjakischen" (459–61) c. dolgozatában az osztják kétszótagú névszótövek kérdéséhez szól hozzá. Megállapítja, hogy az osztj. kétszótagú névszótövek végmagánhangzójának kiesése a fgr. *-a/*-ä tövek esetében összefüggésbe hozható az első szótag vokálisával. Ha az első szótagban teljes zárt vagy nyílt magánhangzó van, akkor a szövégi *-a/*-ä eltűnik (osztj. *kul* ~ fi. *kala* 'hal' stb.), első szótagi redukált vagy félig zárt magánhangzó esetén viszont a végmagánhangzó megmarad (osztj. *nelä* ~ fi. *neljä* 'négy' stb.).

RÉDEI K., Beiträge zur historischen Formenlehre der permischen Sprachen (431–5). Néhány zürj. nyelvjárásban ismeretes egy -an, -jan kollektívsuffixum. A *batejan* 'die mit meinem Vater; mein Vater und irgendein Familienmitglied' típusú szavakban az -an eredetileg kicsinyítőképző, a -j pedig hiátustöltő hang. A *mijan*, *tijan* tbsz. 1. és 2. személyű névmási alakokat a szerző *mianim, *tianid formára vezeti vissza, ahol az -an (< *-anim, *-anid) a főnévragozásból ismert birtokos személyjeles inessivus.

P. KOKLA, Zum Gebrauch der Pluralformen in der tscheremissischen possessiven Deklination (273–8). A dolgozatban két probléma kapcsolódik össze. A mai cseremiszből nincs külön suffixum a több birtok kifejezésére. E célra ugyanaz a többesszámjel használatos, mint a főnévragozásban (-ša mää -*blak* -*blä*). Ugyanakkor a szerző felhívja a figyelmet a Px és a tbsz. jel sorrendiségének variálódására a különböző nyelvjárásokban. A két problémát egymással szoros összefüggésben vizsgálja. A finn-volgai korban használatos *-n több birtokot jelölő suffixum szerepe a későbbiek során elhomályosult, és a birtokos személyének jelölésére kezdett átértékelődni. Amint ez a folyamat bekövetkezett, a Px már közvetlenül a tőhöz járult, és hozzá csatlakozott másodlagosan a főnévragozásból ismert többesszámjel.

K. BERGLAND "The Grouping of the Lapp Dialects as a Problem of Historical Linguistics" (77–85) c. dolgozatában a lapp nyelvjárások osztályozásának kérdéséhez szól hozzá. Részletesen foglalkozik ennek kapcsán a *j* (< *jen) illativus rag nyelvjárásai előfordulásával, alakváltozataival. Leszögezi, hogy nem új nyelvjárásai osztályozást, hanem új osztályozási szempontokat kíván adni. Felveti a nyelvjárásai kronológia problémáját, és megállapítja, hogy kronológiát nem lehet a mai nyelvjárásai térképről leolvasni, ahhoz a nyelvi dokumentumok és a nyelvi tények összefüggéseinek alapos vizsgálatra szükséges.

E. ITKONEN, Zur Frühgeschichte der lappischen und finnischen Lokalkasus (202–11). Egyes lapp nyelvjárásokban az *n*-lativusból, az essivusból, valamint a partitivusból álló helyhatározó rendszer jelzői szerepben álló kérdő- és mutatónévmásokon, továbbá számnéveken jelentkezik, és kongruál a jelzett szó illativusával, inessivusával és elativusával. A szerző arra a megállapításra jut, hogy ez a három tagú lokális esetrendszer a lapp egy korábbi stádiumában a jelzőként álló melléknéveknél is uralkodott, sőt továbbmenve mint általános helyhatározó rendszer létezhetett a főnévragozásban is. A finn és a volgai nyelvek tanulságai alapján a szerző úgy véli, hogy ezt a korábban uralkodó általános helyhatározó rendszert a finn-volgai korban szoríthatta ki a belső helyhatározók rendszere, aminek következtében az előbbi elvesztette eredeti funkcióját. Valószínű, hogy az új lokális esetrendszer először az egyes számban hódított tért magának, ugyanis a lapp többesszámú esetrendszer nyomaiban még őrizi az ősi helyhatározókat.

T. ITKONEN "Einige Fragen der urfinnischen Laut- und Formengeschichte" (212–21) c. dolgozatában a finn fosztóképzős melléknévekben (*kalato/i/n* 'fischlos'), a felsőfokban (*suurin* 'grösster') és néhány névszóban (*lämmin* 'warm') mutatkozó ún. keveréktöveket vizsgálja. Ezek a tiszta *a/ä*- ill. *e*-tövek keverékének látszanak (gen.: *kalattoma-n*, *suurimma-n*, *lämpimä-n*), és bennük a nazális előtt egy másodlagos -i hang lép fel. A szerző véleménye szerint az ősfinnben a szóvégi *-*a/ä*-*ä* redukálódott, és ennek következtében egy *-*a/ä* > *e > *i változás ment végbe. Egyetért OJANSUUVAL, aki a szóvégi -i-nek a nazális elé kerülését metatézissel, ill. epentézissel magyarázza. Miért következett be az epentézis? Az ősfinnre nyilvánvalóan jellemző volt az *i* artikulációja felé hajlás. Erre a példa a *ti (> *ti) > *si* változás. A dentális hangok palatalizálódtak az *i* előtt, a palatális és labiális mássalhangzók esetében viszont ez nem következhetett be, helyette az *i* az előző magánhangzéhoz csatlakozott. Vö.: *ülemä > *ülemi > *üleimä > *üleim > késő ősfinn *ülin* 'der oberste'.

K. HEIKKILÄ, Itämerensuomen -ek johtimella vastine mordvassa? (178–87). A dolgozat egy igen nagyszámú alakváltozattal rendelkező mordvin névszóképzővel foglalkozik, amely a szerző véleménye szerint legkézenfekvőbben eredeti *k hangból magyarázható. Ez a képző rejtőzik például az *E kott*, *kot*, *kotst*, *kotx* stb., *M kotj* 'kotikutoinen kangas, palttina' deverbalis nomenban (vö. *E*, *M kodams* 'kutoa, putoa, palmikoida'), amelyet HEIKKILÄ egy *kodäk szóalakból származtat. Ennek a rekonstruált formának -*äk* eleme a balti finn -*ek* képző etimológiai megfelelője (vö. fi. *kude* < *kudēk 'kudelanka, Einschussgarn').

N. SEBESTYÉN IRÉN "Lautwandel in den samojedischen Verbalstämmen" (482–9) c. dolgozatában három samojéd igét (*mī-tš* 'geben, verkaufen', *xēm* 'Blut' < nomen-verbum *βāxultš* 'zu sprechen anfangen') vizsgál azzal a céllal, hogy újabb adalékokkal szolgáljon a samojéd ige-tövekben végbemenő hangváltozások megértéséhez.

A. J. JOKI, Über den Dual im Selkupischen (222–6). LEHTISALÓ a selkup *g*, *k*, *ka*, *kai* duális szuffixumot a vogulból való kölcsönzéssel magyarázza. Joki nem ért egyet ezzel a felfogással és a selkup duális szuffixum eredetisége mellett foglal állást.

DEME L., On the Problem of Declension System in Hungarian (92–8). A szerző több vitás kérdést vet fel a finnugor esetrendszerre vonatkozóan. Nyomon követi a mondatrészek és a szófajok kialakulásának folyamatát a finnugor alapnyelvben, majd rátér a grammatikailag módosult formák, az esetek vizsgálatára. Összehasonlítja egymással az indoeurópai és a finnugor főnévragozási rendszert és arra a következtetésre jut, hogy a finnugor nyelvekre jellemző agglutináció által létrehozott grammatikai formák voltaképpen nem nevezhetők eseteknek, vagyis, hogy az agglutináció és az esetrendszer között jelentős minőségi különbség van.

A. RAUN "Zum Verhältnis der Derivation und Flexion im Finnisch-Ugrischen" (425–30) c. előadásában a flexió kialakulásának folyamatát vizsgálja a finnugor alapnyelvben. Mint ismeretes, a személynévmások agglutinálódása következtében alakult ki a birtokos személyragozás, valamint az alanyi és tárgyas igeragozás. A szerző megállapítása szerint a legrégibb agglutináció az alanyi ragozás 1. és 2. személyében következett be, s ez a finnugor alapnyelv fejlődésében fontos grammatikai és flexionális esemény volt. Ugyanakkor, mivel a többi agglutináció szemantikai jellegű volt, továbbá a plurális, a mód, idő stb. kialakulása sem tekinthető tisztán grammatikai jellegűnek, a szerző arra a

következtetésre jut, hogy a fgr. alanyelvben még nem bontakozott ki a flexió és a deriváció közötti különbség, és a flexió kialakulása csak csírájában mutatkozott az alanyi ragozás egyes szám 1. és 2. személyében.

KÁROLY S. "Über die Entwicklung der Komposita in den finnisch-ugrischen Sprachen" (244–50) c. dolgozatában a két szóból álló összetételek osztályozásával foglalkozik finnugor példaanyagon szemléltetve megállapításait. A szintaktikai viszony felismerésének szempontján alapuló formális osztályozás után a szerző rátér az összetételek kialakulásának történeti folyamatára. Megállapítja, hogy az összetételek vagy teljes mondatból ellipszis útján, vagy genitivusos vagy pedig jelzős szerkezetből fejlődtek. Ez utóbbi szerkezet a finnugor nyelvekben nomen + nomen kapcsolat, amelyből a magyarban – szláv hatásra – attributum + nomen szókapcsolat jött létre.

FOKOS-FUCHS D. R., *Viđža olan-vilan!* 'Seid gegrüßt!' (115–26). A szerző a zürj. *viđža olan-vilan!* köszöneti forma tagjainak (*viđža!* és *olan-vilan!*) önállósulási folyamatát vizsgálja. Felteszi, hogy a *viđža olan-vilan* eredetileg kérdőmondat volt, és később alakult át felkiáltó, illetve kívánságot kifejező mondatná. A Fragesatz → Wunschsatz fejlődés ismeretes más nyelvekben is. Az ily módon kialakult 'du bist doch (wohl od. ja) noch gesund!' jelentésű köszönetből a 'du lebst, bist; du existierst, bist am Leben stb.' jelentésű *olan-vilan* könnyen önállósulhatott. A *viđža* viszont eredetileg a *viđža olan-vilan?* kérdésre adott válasz volt, később viszontköszönés, majd köszönés lett. Érdekes fejtegetéseit a szerző a finnugor nyelvekből és más nyelvekből vett gazdag példaanyaggal, ill. analóg jelenségekkel támasztja alá.

EVA KANGASMAA-MINN, The Category of the Adnominal Genitive in Cheremis (235–8). A szerző az adnominális genitivus elterjedtségét és használati körét vizsgálja a cseremis nyelvben. Megállapítja, hogy sokkal gyakoribb a főnevek esetrag nélküli egymásutániságával kifejezett birtokviszony, mint az esetragos, és különösen az élettelen tárgyakat, gondolati dolgokat kifejező szavakra jellemző az adnominális genitivus korlátozott használata.

A. ALHONIEMI, Über die distributive Verwendung der tscheremissischen Postposition *γātš* (7–16). A cseremis *γātš* postpositio a lokális szeparatív casus kifejezésére szolgál. Ugyanakkor ennek a postpositionnak ismerjük disztributív funkcióját is az ilyen típusú mondatokban, mint *tsōlalan ik stakan -Gātš* 'Jedem schenkt er ein Glas ein und gibt (ihnen) zu trinken'. FOKOS-FUCHS a disztributív funkció kialakulását azzal hozza összefüggésbe, hogy a határozatlan tárgy jelölésére már a finnugor alanyelvben egy szeparatív helyhatározó eset szolgált. A disztributív funkciójú *γātš* azonban nem csupán a tárgyhoz, hanem a jelzőhöz, az alanyhoz, sőt egyes adverbiumokhoz is járulhat. Feltűnő továbbá, hogy ebben a funkciójában a keleti cseremis nyelvjárások egyáltalán nem ismerik. A szerző több megfontolás alapján – FOKossal ellentétben – arra a következtetésre jut, hogy a *γātš* disztributív használata nem finnugor, hanem sajátosan cseremis jelenség. A fejlődés kezdeti fokán a keleti és nyugati cser. nyelvjárásokban egy 'hol' és egy 'honnan' kérdésre felelő helyhatározó szolgált az 'egész' kifejezésére. Míg a nyugati nyelvjárásokban a szeparatív eset eltávolodott ettől a funkciótól, és új, disztributív használata kezdett kialakulni, addig a keleti nyelvjárások megőrizték régi funkciójában a 'honnan' kérdésre felelő helyhatározót, s ez a tény gátjává vált a disztributív funkció megjelenésének.

O. IKOLA (Zum Objekt in den ostseefinnischen Sprachen 188–95) a partitivusi tárgy használati körét vizsgálja a balti finn nyelvekben. Figyelt arra a jelenségre, hogy a lív, észt, vót, vepsze és a karjalai a személyes névmás tárgyesetét általában partitivussal fejezi ki. Ugyanez vonatkozik a finn nyelv régebbi korszakára is (Agricola). Ez a jelenség nem idegen (orosz) hatással, hanem nyilvánvalóan a személyes névmások lényegi tulajdonságával, az elhatároltsággal hozható összefüggésbe. Mivel a személyes névmásoknál – különösen egyes szám 1. és 2. személyben – nem lehet az egésznek egy meghatározatlan részét venni, az ősfinnben bizonyára irreleváns volt, hogy a tárgy kifejezésére melyik esetet használták.

HAJDÚ P., „Über den Umfang des uralischen Wortschatzes” (150–60) c. előadásában számba veszi és felhasználja mindazokat a lehetőségeket, amelyeknek segítségével megközelítően pontos képet nyerhetünk az uráli szókincs terjedelméről. Vizsgálódásai során arra a megállapításra jut, hogy az uráli szókészlet a képzett és összetett szavakkal együtt kb. 20 000–25 000 szót foglalhatott magába.

K. E. MAJTINSZKAJA, К происхождению местоименных слов от неместоименных корней в финно-угорских языках (332–8). A finnugor alanyelvre visszavezethető névmási rendszer az egyes fgr. nyelvek különlete során jelentősen kibővült. Ebben fontos szerepet játszott egyrészt a kölcsönzés más nyelvekből, másrészt önálló szavaknak névmási funkcióban való jelentkezése. A szerző ez utóbbi tényezővel foglalkozik részletesen,

példákon illusztrálva, hogy hogyan gazdagodott egyebek közt a 'dolog, ember, testrészt, lélek stb.' jelentésű szavak névmássá válásával a fgr. nyelvek névmási lexikája. Vö. például: fi. *itse* 'ő maga' (< 'lélek'), fi. *mikä tahansa* 'akármilyen' (< *tahto* 'akarati'), mord. *яра* + birtokos személyjel 'ő maga' (< *яра* 'fej') stb.

BALÁZS J., Zur Frage der indo-uralischen Verwandtschaft (37–45). A szerző új utakat keres az uráli-indoeurópai nyelvrokonság vitás kérdésének megoldására. Megállapítja, hogy mindeddig csak a fonetika, morfológia és a lexika körén belül mozgott a kutatás és nem terjedt ki a szintaxis területére. Új vizsgálati szempontként felveti a szintaktikai kéttagúság (szintagmatizálódás) megjelenésének sajátosságait a két nyelvcsaládban. Mivel a szintagmatizálódásnak a mutatószók és a névszók kapcsolódásában jelentkező első csirái már az indoeurópai alanyelvben olyan következményekhez vezetnek, mint pl. a nemek kialakulása, amelynek nyoma sincs az urálban, a szerző arra a következtetésre jut, hogy a két nyelvcsalád kapcsolata, ha egyáltalán fennállt, igen laza lehetett.

A. FEOKTYSZTOV, Первые текстовые записи на мордовских языках (106–14). A mordvin írásbeliség kibontakozásának rövid áttekintése után a szerző az első mordvin szövegeket (XVII. sz. vége–XIX. sz. eleje) teszi vizsgálat tárgyává. Megkísérli a szövegek nyelvjárási azonosítását, és néhány fontos következtetést von le a szövegek alapján a mordvin nyelv fejlődésére vonatkozóan (szóvégi magánhangzók lekopása, zöngésülés stb.).

V. SKALIČKA (Über die Typologie der finnisch-ugrischen Sprachen 494–8) a finnugor nyelvek tipológiai sajátosságait foglalja össze. A finnugor nyelvekben elsősorban az agglutináló típus vonásai fedezhetők fel, ugyanakkor azonban nem állíthatjuk, hogy ezek a vonások egyeduralgok. Jelentős szerepet kapnak még a polyszintetikus típus jegyei, erre mutatnak az összetételek, igekötők stb., valamint a flektáló típus jellemző sajátosságai is, mindenekelőtt például az észet nyelvben. Kisebb jelentőségű már az izoláló és az introflexív típus vonásainak jelentkezése.

T. A. SEBEOK (Toward a Phonemic Atlas of the Finno-Ugric Languages 480–1) ismerteti egy finnugor fonémaatlász elkészítéséhez szükséges feltételeket és körvonalazza mindazokat a terveket, amelyek erre a munkálatra vonatkozóan már megfogalmazódtak a bloomingtoni Indiana, valamint a berlini (Humboldt) egyetemen.

P. VIRTARANTA, Über das Sammeln von finnisch-ugrischem Sprachgut in Finnland nach dem Zweiten Weltkrieg (575–86). A második világháború után a finn nyelvjárások, valamint a rokon nyelvek nyelvi anyagának gyűjtése elsősorban a szókincs, a hely- és személynév területén hozott értékes eredményeket. Ugyanakkor egyre nagyobb jelentőségűvé vált az élőbeszédnek magnetofonszalag segítségével történő rögzítése. A szerző részletesen beszámol a magnetofonszalagos gyűjtés tapasztalatairól, a helsinki és turkui egyetem hangszalag-archívumáról és vázolja a gyűjtőmunka további feladatait.

OLGA PENAVIN, Dialektatlas der ungarischen Sprache in Jugoslawien (391–6). A szerző beszámol a jugoszláviai magyar nyelvjárásterületek kutatásáról és a Jugoszláviában készülő magyar nyelvjárási szótár munkálatairól. Kiemeli ezeknek a kutatásoknak a fontosságát a kétnyelvűség hatásának vizsgálata szempontjából és rövid áttekintést nyújt azokról a fonetikai, morfológiai és szintaktikai sajátosságokról, amelyek a kétnyelvűség eredményeképpen jelentkeznek a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban.

VÉRTES EDITH (Stand und Aufgaben der ostjakischen Dialektologie 561–8) azokról a jelentős eredményekről illetve kezdeményezésekről ír, amelyek az I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus óta eltelt időben az osztják nyelv kutatását gazdagították (KARJALAINEN- és PAASONEN-szövegek kiadása, új osztják nyelvtanok stb.), és egyszersmind felvázolja az osztják dialektológiai munkálatok további feladatait is. A hangtan, a morfológia, valamint a szintaxis területén sok még a tennivaló, s ezek elvégzéséhez elsősorban új szövegek gyűjtése szükséges.

3. A felsorolt dolgozatokon kívül a kongresszusi kötet még számos érdekes tanulmányt közöl és összességében ékesszóló bizonyítéka annak, hogy a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus értékes új eredményekkel és módszerekkel gazdagította a finnugor nyelvtudományt.

KORENCHY ÉVA

Karjalan kielen sanakirja

Ensimmäinen osa A. — J. Helsinki, 1968. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, 1. CVI + 576 l.

1. Karjala jelentőségét a finn népköltészet és a finn nyelv, általában a finn nemzeti kultúra szempontjából hamar fölismerték északi rokonaink. A nemzeti ébredés kezdetétől megkülönböztetett érdeklődéssel és mohósággal foglalkoztak Karjalával. A finn nyelvtudomány első lépése óta mindmáig sokat tett és tesz a karjalai nyelv minél jobb megismerése és megismertetése érdekében. Ennek legújabb bizonyítéka a most megjelent Karjalai Szótár első kötete, amely mindenképpen megérdemli, hogy létrejöttéről, megszületése körülményeiről, szerkesztési elveiről stb. részletesebben szóljunk. Annál is inkább, mert dialektológiai és lexikológiai tekintetben azok számára is sok hasznos tanulsággal szolgálhat, akik nem finnogor nyelvészettel foglalkoznak. Továbbá, mert ezen keresztül némi bepillantást nyerhetünk a finn nyelvjáráskutatás történetébe, módszereibe, sőt a gyűjtés-szervezés prolemtikájába is.

A Karjalai Szótár első, A-tól J-ig terjedő vaskos kötetének megjelentéről a Seulaset múlt évi utolsó füzetéből (1968/5: 17) értesültünk először. Ott olvashattuk, hogy a kötet milyen imponáló terjedelmű: 106 oldalas bevezetőből és 576 oldalas szótári részből áll. A küllemre is tetszetős, kitűnő papíron, nagyon jó tipográfiával készített szótár minden elismerést megérdemel. A bevezető, amely a főszerkesztő PERTTI VIRTARANTA munkája, a szótár anyagának gyűjtéséről, a gyűjtőkről, a szótár megszerkesztésének történetéről és elveiről szól. Az alábbiakban VIRTARANTA bevezetője alapján a szótárral kapcsolatos azon kérdésekről kívánom tájékoztatni az olvasót, amelyek mindenegyes nyelvészeti, de különösen nyelvjárási tárgyú munka megítéléséhez alapvetően szükségesek. Arról tehát, hogy a szótár anyagát kik és hogyan gyűjtötték, illetőleg hogy ezen anyagot milyen elvek szerint szerkesztették szótárrá.

2. A Karjalai Szótár túlnyomórészt azokat a publikálatlan kézíratos följegyzéseket tartalmazza, amelyek 1894-től a Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura). 1942-től a Szótáralapítvány (Sanakirjasäätiö) és 1955-től a Karjalai Szótár (Karjalan kielen sanakirja) gyűjteményében halmozódtak föl. A nyomtatásban megjelent irodalomból csak a karjalai nyelvről írott tanulmányok, szójegyzékek és szövegmutatványok, valamint A finn nép régi versei (Suomen kansan vanhat runot) című sorozatban közzétett karjalai versek anyagát vették be a szótárba (fölsorolásukat l. VIII.). Nem dolgozták tehát be a szótárba a karjalai nyelvjárási hangfelvételeket sem.

A karjalai nyelvi gyűjtések a múlt század második felében indultak meg. A gyűjtési terv kidolgozója és összeállítója AUGUST AHLQVIST volt, aki maga is sok gyűjtésen vett részt és járt Karjalában is. AHLQVIST sokoldalú és jól szerkesztett gyűjtési útmutatója, az „Ohjeita Karjalan murteen tutkijalle” (Utasítások a karjalai nyelvjárás gyűjtője számára) 1871-ben jelent meg és szigorúan nyelvészeti jellegű volt. Legfontosabb teendőként Orosz-Karjala nyelvészeti vizsgálatát jelölte meg (”l. Sen matkustuksen tarkoituksena . . . on Wenäjän-Karjalan murteen kielitieteellinen tutkiminen”: X.). AHLQVIST útmutatóját a Finn Irodalmi Társaság megbízásából és ösztöndíjával gyűjtő kutatók mind használták. Azok a gyűjtők, akiknek a szótár létrejöttében oroszánrészüket volt. a következők:

ARVID GENETZ, az ismert finnogor nyelvész Impilahti templomosfalujában született és környezetében már gyermekként megismerkedett az aunuusi nyelvjárással. Egyetemista korában és később is többször volt gyűjtőúton: Suojärvi, Suistamo, Salmi, Loimola főbb állomásai. Ezeknek a gyűjtőutaknak sok kitűnő tanulmány az eredménye. Maradandóságuk legjobb bizonyítéka, hogy egészen a legújabb időkig a nyelvészeti irodalom legfontosabb karjalai forrásanyaga voltak.

THEODOR SCHVINDT — akit elsősorban műzeológusként ismerünk — volt az első, aki Tver és Novgorod környékén karjalai falvakban nyelvi (és néprajzi) anyagot gyűjtött. SCHVINDT a következő módszerrel gyűjtött: finn szavakat mondott előbb, majd megkérdezte, megvan-e a szó a karjalaiában is. Ha megvolt, megtudakolta, egyezik-e a jelentése a finn szóéval. Ha nem egyezett, jelentésmagyarázatot kért. Ha az adatközlő nem ismerte a finn szót, svéd–orosz szótár segítségével-közvetítésével oroszul adta meg a jelentést s az adatközlő erre mondta a megfelelő karjalai szót. S bár SCHVINDT nem volt nyelvészeti érdeklődésű és lejegyzési tapasztalatokkal sem rendelkezett — lejegyzési módszere sem hibátlan —, a tőle gyűjtött anyag — egészen pontosan 5067 szó — meglepően jó.

K. F. KARJALAINEN, akit elsősorban az osztják nyelv nagyérdemű kutatójaként ismerünk, az 1890-es években a Finn Irodalmi Társaság ösztöndíjával karjalai földön

összesen mintegy tízezer szót és számottevő mennyiségű folklórt is gyűjtött Viena, Tver, Észak-Aunusz környékén. KARJALAINEN gyűjtési módszere a következő volt: kérdőfüzetéből fölolvasta a szót s az adatközlő — ha ismerte azt — a maga nyelvjárási ejtésével ejtette ki és megmagyarázta a jelentését is. Ez a módszer túlnótlóan egyoklálú s ehhez még hozzájárult az adatközlők örök bizalmatlansága is. KARJALAINEN maga számolt be arról, hogy adatközlői sehogys sem értették meg utazása célját és sokszor megtörtént, hogy a cár követének vélték. Sajnos, észak-aunuszi gyűjtőútjáról úgyszólván semmit sem tudunk: sem a bejárt falvak, sem az adatközlők nevét nem írta le s gyűjtési módszeréről sem tájékoztatott. Minden bizonnyal közelgő osztják tanulmányútja, annak gondolai kötötték már le figyelmét és idejét, ezért nem készítette el utolsó karjalai gyűjtőútja beszámolóját. Gyűjtésében hangtani tekintetben is fordulnak elő hibák, anyaga egészenek értékét azonban nem csökkentik.

JUHO KUJOLA 1905-től gyűjtött; kezdetben szülőföldje (Salmi-Miinala) nyelvjárást tanulmányozta. Példamondatai minőségük, mennyiségük tekintetében is fölmúlják a többi gyűjtő példamondatait (ez az anyanyelvjárási gyűjtés óriási előnyéből származik). Majd Belső-Oroszországban gyűjtött: 1910-ben Ild földön járt s híradása szerint akkor még Valdaj területén 52 faluban beszéltek a karjalait. Itt végzett gyűjtése is megbízható, de anyanyelvjárási gyűjtésétől több tekintetben is elmarad. Belső-Oroszországban mintegy húszezer szót gyűjtött. Ezt az anyagot 1955-ben ajándékozta a Karjalai Szótárnak. Orosz-karjalai gyűjtését nem kielégítő orosz nyelvi tudása és a hivatalos adminisztráció értetlensége is akadályozta: nem, illetőleg nem időben adták meg orosz részről az engedélyt a gyűjtéshez és sokszor visszavonták. KUJOLA hangsúlyozandó érdemei: a jelek fonetikai pontossága; alaktani szempontból nagyon gazdag és változatos anyagot gyűjtött, ezért gyűjtése morfológiai vizsgálatokra elsőrendűen alkalmas; a karjalai nyelvtérület periferiális részeiről és nyelvjárásszigetekről is gyűjtött, ezért olyan nyelvjárásokból ad anyagot, amelyek már részint el is tűntek, részint pedig most vannak kihálóban.

E. V. AHTIA, aki életét Karjala tanulmányozásának szentelte, gyűjtötte a legtöbb anyagot: körülbeül 256 ezer szófeljegyzése volt. Elsősorban Suojärvi, Säämäjärvi, Nekula-Riiipuskala környékén gyűjtött s az elődök szójegyzékeivel és néhány adatközlővel dolgozott. Abc rendben kérdezte a szavakat, de ezt alaposan csinálta. Hamar rájött azonban e gyűjtési módszer tarthatatlanságára, ezért később — jobb módszerrel — ellenőrző gyűjtőutakra is vállalkozott.

IIVO MARTTINEN szülőföldje, Kivijärvi nyelvjárást gyűjtötte. Csak tájszavakat gyűjtött (alaki és jelentésbeli tájszavakat is, valamint orosz jövevényeket). Anyaga éppen ezért volt nagyon hasznos a szótár számára. Pontos és részletes jelentésmagyarázatai nagyban erősítették a szótár vianalai anyagának értékét.

1918-tól, a keleti határ lezárása után a gyűjtőmunka csak finn földön folyhatott s mindenekelőtt a finn földre vándorolt karjalaiakra irányult. E karjalaiak néprajzának és nyelvének tanulmányozására nagyszabású terv született, melynek nyelvészeti részét JALO KALIMA, TOIVO KAUORANTA, HEIKKI OJANSUU és Y. TOIVONEN voltak hivatva elvégezni. Gyűjtésük eredményeképpen értékes anyaggal járultak hozzá a karjalai nyelv szókincs ismeretének teljesebbé tételéhez. 1925-től karjalai születésű egyetemi hallgatókat is bevontak a gyűjtőmunkába, melynek révén a Karjalai Szótár szógyűjteménye megkétszereződött és — a gyűjtők minőségi munkája következtében — sokoldalúbb lett. Olyan nyelvjárásokból is gyűjtöttek, amelyekből addig nagyon kevés anyag állt rendelkezésükre. E gyűjtések minőségileg természetesen sokfélék és néhány közülük csak nagy óvatossággal és kellő kritikával használható. 1930-ban EINO LESKINEN neveztek ki az elkészítendő Karjalai Szótár szerkesztőjéül, aki szakértően tervezte-irányította a szótár újabb gyűjtőmunkálatait. Ő maga is gyűjtött — szóanyaga mintegy 10 500 cédulára tehető —, s kiemelendő gyűjtésének nagyfokú hangtani pontossága. A karjalai nyelv hangtanának tanulmányozására éppen ezért a LESKINEN gyűjtötte anyag ajánlható (az újabbakat nem tekintve). Másik nagy értéke LESKINEN anyagának az, hogy alig vagy egyáltalán nem ismert karjalai nyelvjárásokból ad megfelelő mennyiségű és minőségű anyagot (Tulemajärvi). LESKINEN az adatközlőkhöz és a körülményekhez alkalmazkodó, jó módszerrel gyűjtött. Megemlítendő még TAHVO LILJEBLAD és AILI VIRKKUNEN, akik a dél-karjalai Tunkua nyelvjárást gyűjtötték, továbbá R. E. NIRVI (Suistamo), aki sokoldalú gyűjtő volt, MARTTA PELKONEN (Salmi), UNTAMO BRANDER, VIILHO KOLJONEN (Korpiselkä), valamint HANNES PUKKI, aki az 1870-es fagyos esztendőkből Viena falvaiból Petsamo vidékre települt karjalaiaktól gyűjtött és AIMO TURUNEN, aki elsőként volt gyűjtőúton Ilomantsi karjalai falvaiban.

A gyűjtés a II. világháború alatt is folyt, amennyire folyhatott: AULIS J. JOKI, TOIVO KOILO, REINO PELTOLA és VIILJO NISSILÄ neve említendő meg, valamint HELMI HELMINEN

AULIS OJAJÄRVI és AARNI PENTILÄ. 1951-től PERTTI és HELMI VIRTARANTA gyűjtött — és gyűjt — számottevő mennyiségű és minőségű anyagot a Finnországból és Svédországból lakó karjalai betelepültektől. 1957-től a Szovjetunióban is gyűjtöttek, főleg Tver környékén és az aunoszi nyelvjárásokban. A tőlük 1951-től 1968-ig készített följegyzések és magnetofonfelvételek adatait (a gyűjtött nyelvjárás — falu — és a gyűjtés éve) a bevezetés 64—5. oldalán olvashatjuk. Gyűjtésükből eddig mintegy 14 ezer szót vezettek át a szótlapokra. Az első kötetbe az 1966 utáni gyűjtésekből nem került be semmi.

A szótár szerkesztése:

A Karjalai Szótár elkészítésének gondolata minden valószínűség szerint SETÄLÄ nevéhez fűződik. A múlt század végén, a nagy finn szótártervek idején (1. SETÄLÄ előadását: „Suomalaisen sanakirjatyön ohjelma 1896) egyesek még azon a véleményen voltak, hogy a karjalai nyelvjárások szókincsét a finn nyelvjárás szótárba kell feloldozni. SETÄLÄ — nagyon — helyesen — határozottan ellene volt. A „Karjalai Szótár”-t először 1898-ban írták le (Karjalan murteiden sanakirja: a karjalai nyelvjárások szótára) és a Finn Irodalmi Társaság évi közgyűlésének beszámolója szerint KARJALAINENNAK lett volna szándéka vagy terve — esetleg feladata? — valamilyen karjalai szótár elkészítése, gyaníthatólag saját gyűjtése alapján. Az összegyűlt anyag szótárrá szerkesztéséhez négy évtizedig azonban nem fogtak hozzá. A szerkesztés munkája 1930-ban, LESKINEN szerkesztőségével indult. Ekkor fogadta el a Finn Irodalmi Társaság választmányja LESKINEN még SETÄLÄ-re visszamenő javaslatát és a leendő szótárnak a Karjalai Szótár (Karjalan kielen sanakirja) nevet adta. LESKINEN szerkesztősége alatt jól haladt a munka. A szócédulák száma 1930-tól 1935-ig 235 465-ről 466 063-ra nőtt s megindult a szócikk-írás is: az *a*-val 1937 végére készültek el. 1939-ben LESKINEN megvált a szótártól s nem volt előrehaladás a háborús években sem. A szótár szerkesztésének munkája 1955-ben indult meg újra, amikor a megfelelő anyagi keretet és személyi feltételeket biztosítani tudták a nagy vállalkozás továbbviteléhez. A szótár főszerkesztője PERTTI VIRTARANTA, szerkesztői HELMI VIRTARANTA, ESKO IMMONEN és HEIKKI LESKINEN lettek. VIRTARANTA próbaszócikkeinek megvitatása után kezdődött a tulajdonképpeni szótárszerkesztési munka: a teljes anyag abc rendbe szedése, elrendezése, majd pedig a szócikkírás.

A szótár anyagát, amely majd száz évig gyűjtődött, sokan és sokféleképpen gyűjtötték. A feljegyzésmód, amellyel a gyűjtők a szótár anyagát lejegyezték, a durva, elnagyolt lejegyzés és a finom, részletező fonetikai lejegyzés között váltakozik. A szótár szerkesztőinek legfontosabb és legnehezebb munkája e több szempontból is heterogén anyag egységesítése volt. A szerkesztői munka oroszánrészét a lejegyzések egyszerűsítése, egységesítése és a terjedős jelentésmagyarázatok lerövidítése jelentette. Ezek részletes felsorolását megtalálhatjuk a bevezetés 79—101. oldalán, ehelyütt elegendő néhány fontosabb megemlítenünk: az átírás alapjául a finn helyesírás szolgált; az *ü*-ket *y*-ná írták át, a hosszú magánhangzók kettős rövid magánhangzóval jelölték (*tuulen*); a magánhangzók nyíltabb vagy zártabb, előrébb vagy hátrább képzett voltát jelölő mellékjeleket elhagyták. A diftongust jelölő jelek sem maradtak meg (*kaglog* helyett *kagloa*). s minden esetben elmaradtak a hosszú *a*-ra és *ä*-re visszamenő diftongusok komponenseinek minőségét és mennyiségét jelölő diakritikus jelek is (*mōa* helyett *moa*). A redukált, félrövid magánhangzók egységesen rövidnek, a félhosszú, túl hosszú magánhangzók pedig hosszúnak jelöltek; hosszúság tekintetében tehát két fokot különböztet meg a szótár. A mássalhangzók között a mediákat (*c, d, b*) vagy zöngével vagy zöngétlenel írták át, az *nk, ng* helyett *nk, ng*-t írtak, az *s*-féle hangok között kétféle korrelációt tüntetnek fel: *s: š, z: ž*. A félhangzó *i*-t *j*-vel írták át, a *w*-t *u*-val. A szibilánsok jésítő jelét általában elhagyták. A nyilvánvaló hibákat — bármilyen természetűek voltak — kijavították. Címcsóként általában a szó viennai nyelvjárás alakja áll.

3. Azok a szempontok, amelyek alapján a Karjalai Szótár megítható, a következő három fő szempont köré csoportosíthatók: *a*) kik gyűjtötték; *b*) hogyan gyűjtötték (a gyűjtés szervezése, az anyagi, személyi feltételek biztosítása); *c*) a szótárszerkesztés elvei és gyakorlata.

A) A gyűjtők számottevő része szakképzett, illetőleg pályája kezdetén álló nyelvész, tehát szakember volt. Ez korántsem véletlen, mert a finneknél a leendő finnugraszok például már régóta valamilyen nyelvjárás leírás elkészítésével kezdik tudományos pályájukat. A nyelvjárásgyűjtés induló, kezdő nyelvészeknek — akár finnugristák legyenek később akár nem — fölötte hasznos és vitathatatlanul a nyelvészkedés egyik jó módja: az élő nyelvi valóság közvetlen tanulmányozása ugyanis sok tévedéstől menti meg a később jobbra csak íróasztal mellett dolgozó kutatót. A nem nyelvész gyűjtők mellett a néprajzosok gyűjtései a leginkább megbízhatók, sőt mivel szókincsgyűjtésről van szó,

bizonyos tekintetben megbízhatóbbak is; továbbá az egyetemi hallgatóké és azoké az önkéntes gyűjtőké, akik anyanyelvjárásukat gyűjtötték. Az önkéntes gyűjtők anyaga nagyon heterogén, mivel azonban a pontos, részletező hangtani jelölés nem célja a szótárnak, a tőlük lejegyzett anyag jelentős része — megfelelő rostálás után — szintén hasznos forrásanyag volt. Az utólagos ellenőrző gyűjtések, valamint a megfelelő minőségű gyűjtésekkel való egybevetés tette lehetővé, hogy a nem szakképzett gyűjtők lejegyezze, szótarba kerülő anyag is megfelel a szótárral szemben támasztható tudományos kívánalmaknak.

B) Az a módszer, ahogy a sok gyűjtő a szótár anyagát gyűjtötte (részletesebben I. fentebb. az egyes gyűjtők tárgyalásakor), mai szemmel nézve nagyon sok tekintetben nagy kívánni valót maga után. Ez azonban természetes. A finnek éppúgy gyűjtöttek a század elején, mint német, lengyel vagy éppen magyar kollégáik. Elég utalnunk a korabeli Nyr. közlésekre vagy a Nyelvészeti Füzetek nyelvjárási tanulmányaira vagy akár a külföld első nyelvtanulmány-kísérleteire. E vegyes anyag hangtani vizsgálatra alkalmas a legkevésbé, sőt, többnyire alkalmatlan. A szókincs szempontjából azonban, ahol a hangtani finomságok jelölése nem föltétlenül szükséges, megfelel. A szókincsgyűjtővel szemben támasztott minimális követelmény az, hogy a szót úgynevezett elnagyolt fonetikai lejegyzéssel írja le és lehetőleg pontos jelentésmagyarázatot adjon megfelelő példamondatokkal. Ez sokféle módszerrel elérhető, amint azt a Karjalai Szótár gyűjtőinek példája is igazolja. — A gyűjtés szervezése, az anyagi-személyi feltételek biztosítása magyar szemmel nézve irigylésre méltóan történt. Megfelelő tekintéllyel rendelkező intézmény: a Finn Irodalmi Társaság folyamatosan küldött egy-egy szakképzett gyűjtőt Karjalába, kellő anyagi és erkölcsi támogatást adván. Mikor ez nem bizonyult elegendőnek, a körülményekhez rugalmasan alkalmazkodva bevonták az egyetemi hallgatókat, majd az önkéntes gyűjtőket a munkába. A finn szakos egyetemi hallgatók kötelező gyakorlatként meghatározott terület (többnyire anyanyelvjárásuk) szókincsét gyűjtötték, kérdőívvel, miután elvégezték az egyetem próbagyűjtéseket is programjába vevő előkészítő tanfolyamát. A karjalai témájú szakdolgozatok száma is megsaporodott. Önkéntes gyűjtőkre a társadalom érdeklődésének fölkeltesével tettek szert. Pályázatokat hirdettek (az 1960-as pályázatra például, amelyet csaknem valamennyi finn újság közölt (!), szinte minden faluból küldtek be anyagot). A központtal szorosabb kapcsolatban levő önkéntes gyűjtők száma ma is körülbelül 3–400-ra tehető, vö. VÉGN: MNyTK. 109. sz. 11); a pályázatok győzteseit, valamint a legjobb gyűjtőket anyagi és erkölcsi elismerésben részesítik. 1927-től *Sanastaja* (Szógyűjtő) címmel külön folyóiratot indítottak az önkéntes gyűjtők számára. Újabban a rádiónak és a televíziónak is nagy szerepe van a népnyelvi gyűjtés népszerűsítésében.

C) A szótár szerkesztésének elveit alapvetően a szótárra dolgozandó anyag és a leendő szótár jellege határozza meg. A kettő közül az első a fontosabb és a másodikat is többé-kevésbé meghatározó tényező. A szerkesztés elveinek biztosítani kell, hogy mindaz, ami az egybegyűlt forrásokban benne rejlik, szótári állapotában könnyen használható, áttekinthető és olvasható legyen.

A szerkesztői munka sikerének legfőbb biztosítója az volt, hogy a főszerkesztő PERTTI VIRTARANTA maga is tapasztalt nyelvjárásgyűjtő és elsősorban éppen a karjalai nyelvjárást kitűnő ismerője.

A Karjalai Szótár jó tipográfiája biztosítja, hogy a szótár könnyen áttekinthető. Az egyes szócikkeken belül a jelentésmegadások mértéktartó rövidsége a szerkesztők jó munkáját dicséri. Tájszótárról lévén szó, természetes, hogy a szótár közli azokat a helyneveket is, ahol az illető szót följegyezték. Az egyes szócikkek közötti aránytalanságok abból adódnak, hogy némely szónál sok, másoknál egy-kettő, esetleg egy példamondat sem olvasható. Például: a *hammas* 'fog' (főnév) szócikke 61 sorból, a *hankottoa* 'ellenéz, ellenszegül' szócikke pedig másfél sorból áll. Ez a nagy aránytalanság annak természetes következménye, hogy némely szóra csak egy vagy csak néhány adat, másokra pedig a följegyzések garmadája állt a szerkesztők rendelkezésére. S a szavak területi elterjedtségét érzékeltető azon szavaknál, amelyekre több nyelvjárásból is volt adat, természetesen több alakváltozat és példamondat olvasható. A szótár jelöli a címszavak szófáját, a származékszavaknál utal az alapszóra, az igéknél pedig az actio-minőséget (gyakorító, mozzanatos) is közli.

4. Mindent összevetve azt kell mondanunk, a Karjalai Szótár méltán sorakozik a Finnugor Társaság Lexica sorozatában megjelent és a finnugrisztikában nélkülözhetetlené vált szótárakhoz. Bizonyos, hogy a most ismertetett szótár elődeivel hasonló sikert fog elérni. Örömmel üdvözljük az első kötetet s várjuk a továbbiak mielőbbi megjelenését.

KISS JENŐ

Szabó László: Kolalappische Volksdichtung

Zweiter Teil nebst grammatischen Aufzeichnungen. Göttingen, 1968. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Dritte Folge, Nr. 72. 117 l.

A gyűjtemény első kötetét ugyanezen sorozat 68. füzeteként 1966-ban adta ki a szerző (ismertetve: HONTI L. NyK. LXX, 261–263). Az első kötet csalódást okozott. Az újabb kötetet nagy várakozással vettük kézbe, azt remélve, hogy ez már gondosabb munka eredménye. Jelen ismertetésünkben szólni fogunk mind a két kötetéről (a továbbiakban: I., ill. II.), noha megjegyzéseink főleg a másodikra vonatkoznak.

A kötet felépítése:

1. Előszó (7–8). 2. Szövegek fordítással: 10–32 l. kildini, 32–58 l. turjai (azaz ter) lapp szövegek. 3. Nyelvtani feljegyzések a kildini és turjai nyelvjárásból (61–117). (Ez utóbbit nem említi a tartalomjegyzék.).

Már az első kötettel kapcsolatban is kifogásoltuk, hogy a transzkripció pontatlan és következtelen. SZABÓ erről a két kötetben kétféleképpen vall: (I, 9) „Die kombinatorischen Lautunterschiede bezeichne auch ich nicht”. (II, 8) „Ich verwende auch hier, genauso wie in der ersten Sammlung, eine möglichst einfache Lautbezeichnung. Die Lautbezeichnung ist hier dieselbe wie dort. Die phonematische Transkription wurde angestrebt, aber ich darf nicht behaupten, daß es immer gelungen ist. Das Phonemsystem der kolalappischen Dialekte ist noch nicht ausreichend ausgearbeitet. Es kann vorkommen, daß dieselben Phoneme in verschiedenen Positionen mit verschiedenen Zeichen wiedergegeben wurden.” Való igaz, hogy a hangjelölés változatlan, ám jó volna tudni, hogy SZABÓ tulajdonképpen jelölte-e a kombinatorikus változatokat vagy nem. Valójában még az sem világos, hogy mit kell érteni különböző pozíciókon, mert teljesen azonos környezetben, azonos grammatikai alakokban különböző jelölésmódokkal találkozunk. Például: (II, 12) *vāptege* 'zum reichen', (14) *vāptege* ua., (16) *vāptege* 'dem Reichen'; (18) *uiddē* '(er) ging', (uo.) *uiddē* ua.; (32) *ješti* 'wenn', (91) *ješti* ua.; (83) *lei sist* 'sie hatten' (o: 'volt nekik, rajtuk'), (46) *lei sist* ua.; (42) *tummi paršt* 'in jenem Zimmer', (uo.) *tummi paršt* ua.; (uo.) *avvii riēdi* 'eines Abends' (o: 'egyszer'), (46) *avvii riēdi* 'einmal', (54) *avvii riēdi* ua.; (44) *kodžijn* 'sie standen auf', (uo.) *kodžijn* ua.; (50) *ničijškeri* 'mit ihren Töchtern', (uo.) *ničijškeri* ua.; (48) *avviišet* 'zusammen', (uo.) *avviišet* ua., (uo.) *avviišet* ua., vö. (T. I. ITRONEN, Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. 465) *T qvt sijest* 'zusammen' (tulajdonképpen az 'egy' és a 'hely' inessivus-elativusa!). Még a szinte szóról szóra azonos mondatok sem egyéségen jegyezte le, pl. (II, 16) *ničijškeri kuit pēdz keld, elken uvvān vastte* 'sprangen zwei Kieferstöcke heraus, begannen den uvvān zu prügeln', (uo.) *ničijškeri kuit pēdz keld, elken uvvān vastte* 'sprangen zwei Kiefer-Stöcke (heraus), begannen den reichen uvvān zu prügeln'; (II, 42) *must lei kešni vēpennē tak vill?* 'hatte ich irgendwann eine Schwester oder einen Bruder?', (uo.) *lei must kešni vēpennē tak vill?* ua., (44) *lei must illin vēpennē tak vill?* 'hatte ich entweder eine Schwester oder einen Bruder?'

Olykor egy-egy lapp szó után „[sic!]” jelzéssel találkozunk, de sajnos nem tudjuk, hogy SZABÓ mire kívánja felhívni a figyelmet. Például: (II, 48) *ollvā* [sic!] '(es) weinte', vö. (38) *ollvā* '(er) weint', sőt (uo.) *ollvā* ua. (ha a szerző esetleg az igeidőre akarta volna az olvasó figyelmét felhívni. azt a fordításban kellett volna megtennie); (II, 22) *ākeniš* 'mit seiner Frau', (uo.) *ākeniš* [sic!] ua. Ezek azonban csak pontoskodó-fontoskodó jelzések, hisz máskor az ezeknél nagyobb lejegyzésbeli különbségekre rá se hederít!

Az első kötet előszabában nem említi *i*-t, noha turjai szövegeiben találkozunk vele, pl. (I, 130) *kūligeim* 'mit den Fischen', (II, 54) *kūle* 'Fische' [sing.], de (uo.) *kūle* ua.; (II, 50) *vīpti* 'das Haar', de (II, 52) *vīpti* ua. A *γ* ugyancsak nem szerepel a táblázatban, ám a kildini szövegekben igen, pl. (II, 10) *manšyude* 'er ... kam', (uo.) *šāgyude* 'er begann zu wehen'. Olykor kétféleképpen jelöli a hosszú magánhangzókat, pl. (II, 63) *tein toolen* 'mit diesem Feuer', (II, 74) *tein tolen* ua.

A lapp nemcsak két kvantitást különböztet meg, amint ezt SZABÓ véli. A lapp nyelvjárások (és az észt is) három kvantitást ismernek. PAAVO RAVILA Kvantiteetti distinktiivisellä tekijänä (Virittäjä 1961. 345–350 és Totuus ja metodi. Helsinki, 1967. 110–118) című tanulmányában foglalkozik ezzel a problémával. RAVILA a finnt ún. „tisztá kvantitásnyelvnek” tekinti, tudniillik a finnben a rövid – hosszú oppozíció független a hangsúlyviszonyoktól s egyéb prozódiai sajátságoktól. „Lappi ja viro ovat selvästi toisella kannalla kuin suomi. Distinktiivisellä piirteellä kvantiteettiaasteet eivät

ole sidoksissa vain yhteen foneemiin, vaan siihen kokonaisuuteen, jonka osana ne ovat. Tämä kokonaisuus käsittää säännöllisesti sananmuodon kaksi ensimmäistä tavua, jotka muodostavat yhdessä kiinteän rytmyksikön. Lapin kielen tutkijat erottavat tavallisesti kolme eri tyyppiä, nim. konsonanttihiuppisen, tasapainoisen ja vokaalihiuppisen. Esimerkkinä voisi mainita seuraavat muodot, jotka kaikki kuuluvat *goarrot* 'kutoa' verbin paradigmaan: part. presens *goar'ro* (*Gōä'rru*), sing. 3. pers. presens *goarro* [*Goarru*], imper. *goaro* (*Gō'arū*). Näiden muotojen foneemiasu on sama, (*g*) + (*oa*) + (*r*) + (*u*). Lisäksi voi sanoa, että niiden kokonaiskvantiteettikin on likimain sama ja artikulaatio-energiaa on uhrattu lähes sama määrä. Pääasiallinen ero on siinä, että kvantiteetti ja intensiteetti ovat eri tavoin jakautuneet eri foneemien osalle. Intensiteetinkulun eroavuus on hyvin selvä, ja päätyyppien nimitykset kuvastavatkin lähinnä juuri tätä seikkaa", írja RAVILA (Virittäjä, 1961. 347). A TOIVO ITKONEN gyűjtötte anyag igazolja a fentieket, pl. (T. ITKONEN, Venäjänlapin konsonanttien astevaihtelu Koltan, Kildinin ja Turjan murteiden mukaan. MSFOu. XXXIX, 23) *äökkä* 'akka', *äcke* (sing. gen.), *ä'kiä* (plur. gen.). Az ezeknek megfelelő Szabó-féle alakok (II, 65): *äkä*, *äkkä*, *äkkej*.

Hasznos lett volna eldönteni az összetett szavak írásmódját, pl. (II, 48) *adz-äkäj* 'die Spinnenfrau', (uo.) *adzäkäj* ua., (uo.) *adzkäj* (!) ua.; (I, 150) *kalm-parrti* 'in das Bad', (II, 42) *kalm-parti* 'ins Bad'. Efféle következetlenség van a német fordításban is: (II, 17) *Kieferstöcke*, (uo.) *Kiefer-Stöcke*.

A lapp szövegek német fordítása jó és sokkal áttekinthetőbb, mint az első kötetben, ugyanis SZABÓ már nem értelmezi állandóan szó szerint a sajátos lapp nyelvi fordulatokat. A 12. lapon egy étel neve szerepel: *kíssel*, s a német fordításban is csak a lapp szóval találkozunk. Ez az orosz *куцел* 'gyümölcslebből és lisztből készült kocsonyás pép (gallertartiger Brei aus Fruchtsaft und Mehl)' átvétele. A 31. lapon a *mátec* értelmezésével marad adós a szerző. Ez nem más, mint a malica néven ismert ruhadarab, vö. (T. I. ITKONEN, Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. 235) *T mále'ts* 'syrjänischer Renttierpeltz mit Kapuze'. A 48. lap utolsó sorában a *numtu* szó nincs lefordítva. A lapp szövegekben előforduló lapp személyneveket a német fordításban változatlanul találjuk, pl. (II, 11) *uvvan*, (19) *kuzín*, (59) *klavdija*, (uo.) *üliska*. Az első kötetben viszont még nagy kezdőbetűvel és a német fordítás szövegével azonos betűkkel szedve állnak a személynevek, pl. (I, 53) Katharina, (63) Kija stb.

A hatodik mese végén (II, 46) nem nevezi meg a közlőt, és csak az előszóból tudjuk meg, hogy ugyanattól a személytől származik, aki a kötet többi turjai szövegét is leírta és magnetofonba mondta (I. II, 7). E nyelvmesterének nevét hol németesen Matrechinának (II, 7), hol magyarosan Matrehinának (II, 94) írja. Felületességgel magyarázhatjuk azt is, hogy a Nyelvtudományi Közlemények kötettségként egyszer római, másszor arab számmal írja: XVII, illetőleg 15 (II, 61).

A rövid nyelvtani részben példamondatokba ágyazott paradigmasorokat mutat be a szerző. A transzkripció elnagyoltsága következtében a kötet eme részének megbízhatósága is nagyon kétséges. A kildini adatközlő két főnév bizonyos esetragos alakjait csak birtokos személyjellel tudta mondani (I. II, 64). Ezeket az alakokat felesleges volt az abszolút paradigmában említeni, helyesebb lett volna a birtokos személyjeles paradigmában közölni. Érdemes lett volna megtudakolni a nyelvmesterektől a személyes névmások ragozását is. A 94. lapon megtudjuk, hogy a turjai nyelvjárásban a genitivus nagyon ritkán fordul elő, helyette inkább az inessivus-elativus használatos. Érdekes továbbá az is, hogy ugyanebben a nyelvjárásban a többes számú comitativust használják többes inessivus-elativusként, sőt a többes abessivus ragja a többes számú comitativushoz járul.

SZABÓ adatközlői kétnyelvű személyek voltak, orosz nyelvű környezetben tanultak, dolgoztak. Emiatt az anyanyelv kezdett lassan feledésbe merülni. Ennek jele a számnevek körében tapasztalható zavar: (II, 108) *akké* 'acht', *kakké* 'neun'. SZABÓnak nem tűnt fel, hogy ha az *akt* jelentése 'ein', a *kíkt*-é 'zwei', akkor tulajdonképpen az *akké* a 'kilenc', a *kakké* a 'nyolc'. A következő lapon is hasonló hibák vannak: *Kidžimloggé* 'siebzig' (uo. helyesen is: *čidpekičimloggé* 'hundertsiebzehn'), *axčimloggé* 'neunzig'. ITKONEN szótárát a következőket találjuk: (668)T *kiččimlogke* 17, *kičče-logke* 70, (80)T *karčsem-logke* 18, *káktš-logke* 80. (314)T *arčsem-logke* 19, *aktš-logke* 90. A kildini számnevek közt is találunk ilyen hibát (II, 84) *čudd kiččimloggé* (!) *aktš* 'hundert-neunundsiebzig'. Téves a (uo.) *kuččimloggé* 'zwölfté' jelentése, ez ugyanis 'huszadik', vö. (uo.) *kuččimloggé* 'zwanzig'. A szövegekben is találkozunk ilyen számnévvél: (II, 58) *kakčimloggé* *kíkt* 92. Félrevezető, hogy SZABÓ nem utal a fenti számnevek hibás voltára. Ha azonban maga sem vette észre, az nagyon sajnálatos. A 116–117. lapon a létező turjai paradigmáját közli egy meglehetősen durva hibával. A szerző szerint a kérdéses ígének vannak jövő idejű alakjai is, pl. *tagizam*: *munn tagizam pastizin* 'ich werde (zu einem) Hirten'. Ez azonban a 'valamivé válni, lenni' jelentésű ige jelen idejű alakja, amint ez ITKONEN

szótárából kiderül: (581)T *taqa'zēd* 'tekeytyä, tulla; werden', s ez pedig a (uo.) *tackqä* 'tehdä; machen, tun' ige reflexív képzésű származéka.

A tévedések és hibák felsorolását még folytatni lehetne, de célunk csak a között anyag megbízhatóságának vizsgálata, azt viszont már az eddigiek alapján is eldönthetjük.

A nyelvtani rész előszavában (II, 62) arról szól a szerző, hogy saját gyűjtése alapján a jövőben kildini és turjai lapp nyelvtant kíván írni. SZABÓ anyaga azonban hangtani és alaktani kutatásokra nem alkalmas, mondattani vizsgálatokra talán igen. Épp ezért nem ajánljuk, hogy saját gyűjtésének felhasználásával nyelvtan írására vállalkozzzék.

Bizonyosra vehetjük, hogy SZABÓ LÁSZLÓ a kolai lapp nyelvjárások szakirodalmának ismerete nélkül fogott a gyűjtőmunkához, különben aligha hemzsegne műve ilyen durva hibáktól. SZABÓ-t a hanyag munkastílus jellemzi. Kolai lapp kiadványain kívül a „Szelkup szövegek szójegyzékkel” című publikációja (NyK. LXVIII, 250–277), valamint ERDÉLYI ISTVÁN és HAJDÚ PÉTER ehhez fűzött megjegyzései (NyK. LXX, 163–170) is erre engednek következtetni.

HONTI LÁSZLÓ

Происхождение марийского народа

(Материалы научной сессии, проведенной Марийским научно-исследовательским институтом языка, литературы и истории. 23–25 декабря 1965 года)
Йошкар-Ола, 1967.

A Mari Tudományos Kutató Intézet 1965. dec. 22–25. között Joskar–Olában tudományos ülésszakot rendezett, melynek tárgyát a cseremisiz nép kialakulásának története képezte.

A tudományos ülésszakra számos vendég érkezett a Tatár, a Csuvas, a Baskir, a Mordvin, az Udmurt, a Komi és a Karjalai Autonóm Köztársaságból, Észtországból, Grúziából, a Gorkiji és Kirovi területről. Az előadók között négyen a tudományok doktora, kilencvenötön pedig kandidátusi fokozattal rendelkeztek. A széleskörű tudományos érdeklődésre számot tartó téma nagy hallgatóságot vonzott, naponta 300–350-en hallgatták az előadásokat.

Az 1965. decemberében megtartott tudományos ülésszak válogatott anyagát 1967-ben gondos kiállítású könyvben jelentette meg a Mari Könyvkiadó. A 308 oldalas kötetet P. A. Almakovnak, az SzKP Mari területi titkárának szavai nyitják meg. Az első részben (9–267) előadásokat, közleményeket találunk a következő témakörökből: I. Régészet (9–92), II. Antropológia (93–105), III. Történelem és néprajz (110–146), IV. Folklor (147–164) és V. Nyelv és toponimika (165–264). A második részben (267–302) a kritikák, hozzászólások, válaszok kaptak helyet. A kötetet I. Sz. Galkinnak, a Mari Tudományos Kutató Intézet igazgatójának szavai és a rövidítések jegyzéke zárják be.

I. Régészet

A régészeti tanulmányok többségében a szerzők legújabb kutatásaik részeredményeiről számolnak be. Átfogó, nemcsak a cseremisiz nép kialakulását, hanem az uráli nyelvcsalád, az egész finnugorság őstörténetét érintő kérdéseket csak A. H. HALIKOV ekkor tárgyal. A finnugor népek bölcsőjénél c. tanulmányában A. H. HALIKOV az uráli nyelvcsalád és a finnugor népek kialakulása és szétbomlása helyéül a Volga–Káma vidékét és az Ural mindkét oldalát magába foglaló területet határozza meg. A szerző többször hangsúlyozza, hogy semmiféle más elképzelésnek, a délről, nyugatról, Ázsiából stb. való eredeztetésnek sem nyelvi, sem régészeti alapja nincs. A mezolit idején kialakuló uráli nyelvcsaládnak két összetevője van: a keleti (paleoszibériai) és a nyugati (paleoeurópai). Az utóbbi egyrészt ősi szubsztrátum, másrészt a mezolitban és a korai neolitikban délről és nyugatról állandóan érkező europoid népesség beolvadásának eredménye. Az uráli nyelvcsalád népeinek őstörténetét A. H. HALIKOV a következőképpen gondolja el: Az uráli egység az i. e. IV. évezred közepéig, tehát a korai neolitikban állt fenn az Oka és az Ob közötti területen. Az uráli egység az i. e. IV. évezred közepén kezdett felbomlani, mégpedig úgy, hogy a szamojédok egészen a Jenyiszejig keletre húzódtak, a protolappok pedig megindultak Karjala irányába. Az ún. fésűs-gödröskés kerámiakultúra képviselőinek hatására az Urálon túl megerősödtek az ugroid elemek. Az i. e. III–II. évezred határán felbomlott a finnugor egység: az ugorok (a gorbunovói kultúra képviselői) a

helyükön maradtak, a finn-permiei (a voloszoúi kultúra képviselői) pedig nyugatra indultak. Ekkor érte őket az iráni (a geréndasíros kultúrával rendelkező indoeurópai népesség) hatása. A közfinn korszaknak az i. e. II. évezred második felében lett vége. A voloszoúi kultúrát nyugaton a gorogyeci-gyakovói, keleten a Kazan környéki kultúra váltotta fel. A Kazan környéki kultúra helyébe az ananyinói lépett, ezt pedig a pjanobori követte. A későgorogyeci-gyakovói és a későpjanobori kultúra találkozásának helyén kezdett kialakulni az a kultúra, amelyet a szerző az őscseremiszek kultúrájának tekint.

A. H. HALIKOV elmélete egészében (pl. az események kronológiáját illetően) nem sok újat mond. A támadások elsősorban az egyes kultúrák értelmezésével kapcsolatban érték. A hozzászólók többsége arra hivatkozott, hogy ma még korai régészeti alapon ilyen részletességgel megrajzolni a cseremiszek őstörténetét, különösen most, amikor teljes erővel folyik a cseremis föld régészeti emlékeinek tüzetes és széles körű vizsgálata, amelynek részeredményei jelentős mértékben módosíthatják eddigi ismereteinket.

G. A. ARHIPOV A cseremis nép kialakulása az i. sz. I. évezred régészeti anyaga alapján c. tanulmányában a cseremis nép kialakulását az i. sz. I. évezred közepére teszi, mivel a IX–XI. századi régészeti leletek már teljesen önálló cseremis etnikumról vallanak. A cseremis etnikumnak szerinte három összetevője van: a későgorogyeci, az azelinói (azonos a HALIKOV-nál említett későpjanoborival) és a déli, sztyeppe, nem finnugor etnikumú népesség, amely állandó, aktív kapcsolatban állt a cseremiszek őseivel. G. A. ARHIPOV megállapítja, hogy a későgorogyeci kultúra „szálláshelye” feltűnően egybeesik a mai hegyi cseremis területtel. Jóllehet a hegyi—mezei cseremis csoportokra való elkülönülést a XV–XVIII. századi feudális széttagoltságból származó gazdasági és politikai okokra szokás visszavezetni.

A következő tanulmány szerzője V. F. GENING. A cseremis etnikum néhány vitás kérdése — a merja etnikai közösségről c. írásban V. F. GENING, a finnugor népek régészetének egyik kiváló művelője a következő hipotézist állította föl: A IX–XI. századnak, a cikkben bőszegesen illusztrált régészeti anyaga megengedi annak feltételezését, hogy a rosztovi és kosztromai merja, a muroma és a cseremis rokoncsoportok az ún. merja egységet alkották. A szerző elsősorban a temetkezési szokások, a női sírok alapos vizsgálata után jut arra az eredményre, hogy a merja egység az i. e. I. évezred gyakovói kultúrájának keleti ágán alapul. — GENING tanulmányát a hozzáértők csodálkozással vegyes érdeklődéssel fogadták. JE. I. GORJUNOVA pl. rámutatott arra, hogy a merja és muroma női viselet között óriási különbség van, és az a csekély hasonlóság, amely GENINGET meggyőezthette, abból adódik, hogy azonos kereskedelmi úton jutott el mindkét néphez egy harmadiktól. A merjákat és muromákat csak a közös történelmi sors kapcsolta össze akkor, amikor a X–XI. sz. során eltűntek a történelem színpadáról.

JE. I. GORJUNOVA Merja és mari c. cikkében áttekinti a kérdés egész eddigi történetét, majd a gyakovói kultúra fogalmának történetét és értelmezését adja meg. N. V. TRUBNYIKOVA a temető szarmata és pjanobori régészeti leleteit vizsgálja a Kosibejevoi temető és helye a Cna—Volga-köz i. e. I. évezred történetében c. cikkében.

T. A. HLENBYIKOVA cikkének címe: A Mari Köztársaság Hegyi cseremis kerületének régészeti leletei a XIII–XV. századból. A szerző megállapítása szerint a címben jelölt terület színesfém-ből, üvegből, kőből, kerámiából készült tárgyai egységes kulturális zónára, azonos etnikumra utalnak. Nagyobb népmozgalmak ezen a területen ebből az időből tehát nem mutathatók ki. A kerámia három rétegbe sorolható. Jelentős része erős hasonlóságot, sőt, formai és technikai azonosságot mutat ugyanennek a területnek az i. e. II–I. évezredből származó emlékeivel. A második réteget a szinte jelentéktelennek mondható volgai bolgár elemek alkotják. Harmadik pedig a jelentős északkeleti szláv hatás. 5832 edénytöredékből 15–18% szláv, 0,8–2,0% volgai bolgár hatásról tanúskodik.

II. Antropológia

Antropológiai tárgyú cikk a kötetben mindössze kettő van. M. SZ. AKIMOVA A cseremis nép keletkezéséről paleoantropológiai adatok alapján c. tanulmányában abból indul ki, hogy az i. e. II. évezred volgamenti népessége alapvetően mongoloid jelleget mutat. A Volga jobb partján élő népesség azonban sokáig europoid népesség hatása alatt állt, ezzel magyarázható a hegyi cseremiszek, de különösen a mordvinok europoidabb jellege. A Volga bal partjának lakossága a gyengébb idegen hatás folytán inkább mongoloid jellegű maradt. AKIMOVA cáfolja HALIKOV nézetét, miszerint a cseremis etnogenezisben a fő szerepet a pjanobori és gorogyeci törzsek játszották volna. AKIMOVA szerint a pjanobori részt vettek ugyan ebben a folyamatban, de csekélyebb mértékben, a gorogyeci törzsekről pedig antropológiai adatok-híján nem lehet megalapozott véleményt mondani.

K. J. MARK rövid kis tanulmányában (A mai cseremiszek antropológiája és a cseremiszt etnogenezis kérdése) az 1957-ben, 1959-ben és 1961-ben megvizsgált 10 (1 hegyi, 6 mezei, és 3 keleti) cseremiszt csoport adatai alapján igazolja azt az eddig is közismert tényt, hogy a cseremiszek antropológiailag is közbülső helyet foglalnak el a finn–permi és az ugrorság között. Ha a mongoloid jelleget az obi-ugoroknál 100-nak vesszük, akkor a cseremiszeknél 60, a moksa-mordvinoktól kezdve 30–20. Bár egészében véve nincs jelentős különbség a hegyi és mezei cseremiszek között, mindkettő az uráli raszhoz tartozik, mégis az obi-ugorok után a legerősebb mongoloid jelleget a hegyi cseremiszek, néhány udmurt csoport és a lappok, ill. a nem-finnugor szomszédságból a csuvasok mutatják. A csuvasokkal közös vonásokat a közös finnugor ősökkel és a cseremiszeknek a bolgárokkal való keveredésével magyarázza.

III. Történelem és néprajz

K. I. KOZLOVA A cseremiszek és etnikai kapcsolataik az etnográfiai adatok alapján c. cikkében bevezetőül tisztázza az etnogenezis és az etnikai történet fogalmakat, majd arról ír, hogy az orosz évkönyvek a „чепемиса” szóval nem mint etnikai egységet jelölték a cseremiszeket, hanem mint nagy területen élő különféle rokon csoportokat, akik etnolingvisztikai értelemben, azaz származás és nyelv szempontjából egységet alkottak. Ez az egység azonban megbomlott, éppen a fokozódó területi elkülönülés miatt. A sajátos cseremiszt anyagi kultúra ennek a megoszlásnak a nyomait mindennél jobban mutatja. Mint a finnugor népek néprajzával foglalkozók általában, KOZLOVA is nagy figyelmet szentel a női viseletnek. A női ruhák ugyanis a törzsi elkülönülés legékeesebb bizonyítékai. Alapjában véve a mai cseremiszt ruha a legrégibb cseremiszt régészeti leletek viselet-anyagával azonos.

T. T. KRJUKOVA, a finnugor népek néprajzában közismert szakértője A cseremiszt anyagi kultúrája mint az etnogenezis kérdésének egyik forrása c. cikkében a cseremiszt ruházat egyik érdekes darabjáról, a vállon átvett kendőről ír, amelyet eddig a muzulmánizmussal hoztak kapcsolatba, de KRJUKOVA szerint sokkal későbbi eredetű. Vizsgálja még a mezei cseremiszt hímzést is, amely leginkább a moksa-mordvin hímzéshez áll közel, s mindkettő egyaránt az obi-ugorral mutat rokonságot. A közös múlt egyik érdekes maradványa az a szokás, miszerint a menyasszony csalánruhát készít magának. Ez a kis adalék azért is figyelemre méltó, mert a csalán felhasználása a kutatók többsége szerint általános volt a Volgamente népeinél, de a fonás-szövés terminológiája pl. az udmurt nyelv esetében ennek semmiféle nyomát nem mutatja. Végezetül KRJUKOVA arra hívja fel a figyelmet, hogy a finnugor népek anyagi kultúrájának összehasonlító vizsgálata fontos és messzemenő eredményekre vezethet, de ennek előfeltétele a helyi sajátságok alapos vizsgálata és a múzeumi anyag gondosabb kezelése.

N. F. MOKSIN rövid cikkében (A mordvin-cseremiszt etnikai kapcsolatok a pogány vallási hiedelmek alapján) arra mutat rá, hogy az azonos vagy hasonló mordvin és cseremiszt hiedelmeket nem lehet és nem szabad véletlen egyezésnek tekinteni, de különbséget kell tenni a genetikailag és a tipológiailag azonos jelenségek között.

A következő, bőséges példaanyagot tartalmazó cikkben G. A. SZEPEJEV a sajátos kultúrával, életmóddal rendelkező keleti cseremiszt népcsoportról ír (A keleti cseremiszt néprajzi sajátosságai kialakulásának kérdéséhez). A keleti cseremiszt története két szakaszra osztható: az első az átköltözéstől (XVI. sz.) a XIX. század közepéig, a másik a XIX. sz. közepétől napjainkig tart. A szerző részletesen ismerteti érveit arra vonatkozóan, hogy az átköltözötték a mezei cseremiszt sorából kerültek ki, valamint tárgyalja a szomszédos népeknek rájuk gyakorolt hatásait.

G. N. AJPLATOV cikkében (A cseremiszt áttelepülése a XVI–XVIII. század elején) pontos felsorolását találjuk mindazoknak a volosztjoknak, közigazgatási területeknek, amelyekről a cseremiszt külső és belső (gazdasági) okok hatására keletre költöztek.

IV. Folklor

A folklóról szóló tanulmányok sorát V. J. JEVSZEJEV tanulmánya nyitja meg (Az orosz évkönyvek merjai és a balti-finn népek folklórja). JEVSZEJEV hipotézise szerint a balti-finn népek folklórában gyakran és olykor nehezen érthetően használják a tenger (meri) szót, amely az eltűnt finnugor nép, a merja nevével volna azonosítható. Ez a jelentés a néppel együtt eltűnt, és a szó mindenféle folyó- és állóvíz megnevezésére kezdett szolgálni. JEVSZEJEV bizonyítékai között szép számmal szerepel balti-finn, cseremiszt

folklor anyag, földrajzi nevek és víznevek stb. A szerző végkövetkeztetése: a mai cseremiszek egyenes leszármazói a szolihalicsi merjáknak. — JEVSZJEV tanulmányát közvetlen, baráti, de határozott hangon SZEREBRENNYIKOV bírálta, mondván: régen megoldott problémát feszeget, hipotézisének tudományos alapja nincs.

K. T. SZAMORODOV a mordvin és cseremisz közmondásokról ír. A közmondás könnyen változó, gyorsan terjedő műfaj. Sok-sok példával illusztrálja a mordvinban és a cseremiszből egyaránt meglevő közmondásokat. A mordvin és a cseremisz közmondások genetikai és tipológiai azonosságai a két népnek egymással és a szomszédos népekkel való szoros kapcsolatairól tanúskodnak.

V. A. AKCORIN tanulmányának címe mögött (A cseremisz nép keletkezése a folklor adatai alapján) a folklor témakörének egyik leg többet emlegetett kérdése rejlik. Többek között az *ovda kalik* (az *ovda*-nép) kérdését érinti. A szerző feltételezése szerint az *ovdák* a Kirovi terület északi részén élt vadásznap voltak, és a cseremiszekkel való szoros érintkezésükről nemcsak a folklorban maradtak nyomok, hanem szép számmal vannak *ovda*-elemet tartalmazó földrajzi és víznevek is.

V. Nyelv és toponimika

A cseremisz nép keletkezése nyelvi adatok alapján c. cikkében B. A. SZEREBRENNYIKOV annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a cseremisz nyelv — mai állapota alapján — nem sorolható sem a permi, sem a volgai nyelvekhez. A régebbi nyelvállapotot tekintve (kb. az i. sz. kezdetéig) kétségtelenül a mordvin nyelvekhez állt közelebb; a mordvinnal azonos vonásai ugyanis genetikai, a permi nyelvekkel mutatott egyezései pedig tipológiai jellegűek. A merja-kérdés pusztán a nyelvészet alapján nem oldható meg.

F. I. GORGJEJEV cikkében (Balti és iráni jövevényszavak a cseremisz nyelvben) a következő eredményre jut: A cseremiszből nincsenek közvetlen balti jövevényszavak. A balti jövevényszavak a volgai-permi nyelvi egység idejéből (az i. sz. I. évezredéből) származnak. Az i. e. II—I. évezred fordulójára tehető az az erős iráni hatás, amely az ugor népeket is érthette (l. pl. magyar *úr*, *nem*, *ezer* stb.). A *mordva*, *por*, *zürjén*, *ur* stb. népnévek iráni eredete is e korból magyarázható. A volgai-permi iranizmusok között sajátos helyet foglalnak el a cseremiszből meglevő iráni szavak. Az iráni-cseremisz kapcsolatok ugyanis tovább folytatódtak, kb. az i. sz. II—III. századig. Így alakult ki a csak a cseremiszből meglevő iráni jövevényszavak csoportja. Ezek a szavak vagy közvetlenül a származóktól-szkitáktól vagy törökségi népek közvetítésével kerültek be a cseremiszből. A továbbiakban a szerző fogalomkörök (tulajdonnevek, állattartás, földművelés, vallás, táplálkozás stb.) szerint sorolja föl az iráni jövevényszavakat, melyeknek tematikai gazdagsága a cseremisz — iráni kapcsolatok tartós és jelentős voltáról tanúskodik.

A következő cikk szerzője I. SZ. GALKIN (A cseremisz toponimika és a cseremisz nép keletkezése). A *-ja* és a *-ner* (*-nar*)-végű vízneveket vizsgálja. A *-ja*-végű nevek elterjedési területe arról tanúskodik, hogy a permi és a cseremisz törzsek a IX—X. században a Volga kazani szakaszán és a Nagy- és Kis-Kokšagi medencéjében találkoztak. A *-ner*-végű víznevek elterjedési területe pedig keresztülszeli a *-ja*(*-ju*)-típusú permi, és a *tej*-végű mordvin víznevek területét, tehát ez azt bizonyítja, hogy a cseremisz törzsek északi szomszédai az ősspermi, délnyugati szomszédai az ősmordvin törzsek voltak.

L. L. TRUBE a helynevek alapján a gorkiji terület egykori cseremisz lakosságáról ír. A Volgától 150—180 km-nyire a jobb parton is található cseremisz helynevek, tehát a gorkiji terület jobb parti déli részét is cseremiszek lakták, ahonnan még az oroszok betelepülése előtt a mordvinok szorították ki őket, a mordvinokat pedig más déli törzsek nyomták északra. A „láncreakció” során a cseremiszek az udmurtokat kényszerítették északra vándorolni. A cseremiszség délről északra, jobb partról bal partra vándorlásáról tanúskodnak azok a példák is, melyek szerint párhuzamos névadásra került sor délen és északon is, tehát a jobb és bal parton egyaránt (pl. *Šilokša*). A gorkiji területen az 1959. évi népszámlálás szerint mindössze 0,2% cseremisz lakosság él.

A következő cikket a közismert cseremisz fonetikus, L. P. GRUZOV írta (A cseremisz nép kialakulása és a cseremisz nyelvjárások fonetikája). A cseremisz nyelvjárások fonetikailag egységes alapról magyarázhatók. A tanulmányban részletesen vizsgált mai nyelvjárási különbségek jól bizonyítható fejlődési folyamat eredményeképpen jöttek létre, mégpedig a cseremisz-török nyelvi kapcsolatok keletkezése idején. A cseremisz nyelvjárási elkülönülés folyton nőtt: a hegyi cseremiszek erős csuvas és orosz, a keletiek pedig tatár- baskir hatás alá kerültek. A cseremisz nyelvnek a finnugor nyelvek

között elfoglalt sajátságos helyéről szólva GRUZOV is megállapítja, hogy a cseremiszmordvin egység nem állt fenn sokáig, az i. e. I. évezredre már szét is esett. A cseremiszek a mordvintól való elválásuk után sokáig szorosabb kapcsolatban voltak a permiekkel, tehát a cseremisznek a permi nyelvekkel mutatott rokon vonásai kettős eredetűek: egyrészt a finn-permi egység korából, másrészt a későbbi önálló kapcsolatokból származnak.

D. E. KAZANCEV (A cseremiszek hegyi és mezei cseremiszekre szakadása. Közös és eltérő lexikai elemek a cseremisznyelv mezei és hegyi nyelvújításában) szerint a nyelvújítási különbségek i. sz. I. évezrede során kezdtek kialakulni. A különbségek az elszakadás idejétől és az egyes csoportokat ért idegen hatás milyenségétől függően növekedtek. A cseremiszeknek a volgai bolgárokkal való nagyon szoros kapcsolatait a régészet ez ideig még nem igazolta, azonban azok a fonetikai változások, amelyek a cseremiszen és a permi nyelvekben végbementek, csakis a volgai bolgárokkal való érintkezés alapján magyarázhatók.

I. G. IVANOV a gorkiji kerület északkeleti részén, a Pizma folyó medencéjében élő cseremiszek történetét vizsgálja (A tonsajevói cseremiszek kialakulásának kérdéséhez.). A jelzett területen (kb. 35 településen) 3488 (1959) cseremiszl él. A cseremisztömbtől elszakadva élő cseremiszcsoport már a XIX. században is felkeltette a kutatók érdeklődését. Elszakadásukról különféle teóriák jöttek létre. A szerző szerint 1489-ben, amikor a cseremiszföld az oroszok kezére került, ez a terület még lakatlan volt. A cseremiszek tehát ezután népesítették be, katonaság, adók stb. elől menekülve. Nyelvüket, néprajzi sajátosságait illetően (pl. a női fejrevalók) feltűnő hasonlóságot mutatnak a jaranszki cseremiszekkel, jóllehet semmiféle kapcsolatuk nincs velük. Az évszázadok óta tartó eloroszodás következtében egyre kevesebben vannak, de a cseremiszhatásról tanúskodó helyi orosz nyelvújítás korábbi, sokkal jelentősebb lélekszáma utal.

L. S. ARSZLANOV rövid kis cikkében (A Tatár ASZSZK Aktasini kerületében élő cseremiszek tatár beszédének némely sajátosságairól) megállapítja, hogy a keleti nyelvújítást beszélő cseremiszek nyelvében—elszigeteltségüknek fogva—bizonyos régies vonások őrződtek meg, ugyanakkor az idegen nyelvek hatására számos új jelenség is megfigyelhető.

A kötet utolsó kis cikkét T. I. TYEPLJASINA írta (A *por* néprévről). A *por* elemet tartalmazó földrajzi nevek délnyugatról keletre húzódó sávban találhatók az Udmurt ASZSZK területén. Mint ismeretes, az udmurtok *por* névvel illetik a cseremiszeket. A régészek szerint a cseremiszek megjelenése előtt ezen a területen obi-ugor lakosság élt, ezek *por* megnevezését vitték át az udmurtok a cseremiszekre.

Több hozzászóló a tanácskozás eredményeként azt emelte ki, hogy első ízben sikerült komplex módon közelíteni egy bonyolult, több tudományágat érintő kérdéshez. Bár nagy horderejű megállapítások nem hangzottak el, a tudományos ülésszak munkáját több szempontból is sikeresnek kell tartanunk. Hasznos, sőt időnként kényszerítően fontos szembenézni a megtett úttal és kijelölni a megteendőket. A kötetet tehát haszonnal forgathatják mindazok, akiket a cseremisznép kialakulásával foglalkozó tudományágak eddigi eredményei, tudománytörténeti vonatkozásai érdekelnek, mert a legtöbb tanulmány bőszesen tárgyalja az eddigi kutatásokat, és örömdetes a jegyzetek, illusztrációk számának növekedése is. A tudományos ülésszak munkája elősegítette az egyes tudományágak közeledését, az egyes fogalmak tisztázását (pl. a rokon nyelvek genetikai és tipológiai azonosságai). Köszönet illeti a Mari Tudományos Kutató Intézetet a tudományos ülésszak megrendezéséért és a Mari Könyvkiadót az elhangzott előadások közzétételéért.

SZÍJ ENIKŐ

Hajdú Péter: Chrestomathia Samoiedica

Budapest, 1968. Tankönyvkiadó. 239 l. + 1 térkép

1. Chrestomathián voltaképpen szövegeket tartalmazó szemelvénygyűjteményt értünk. A nyelvészeti jellegű, egy nyelv bemutatását szolgáló segédkönyvekben a szövegekhez szójegyzék járul. A hagyományos értelmezésű chrestomathiákban emellett legtöbbször nyelvtani vázlatot találunk; ez az adott nyelv megismeréséhez csak csekély és felszínes ismereteket adhat. Példaképpen megemlítjük a Finn Irodalmi Társaság, illetőleg a Finnugor Társaság „Hilfsmittel”-sorozatát (Apuneuvoja suomalais-ugrilaisen kielen opintoja varten. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen. Helsing-

fors—Helsinki).¹ E sorozat egyes kötetei terjedelmük 30%-ában szövegeket, 60%-ban pedig szójegyzéket (etimológiai utalásokkal!) tartalmaznak, s általában csak 10% jut a nyelv struktúrájának vizsgálatára.

HAJDÚ PÉTER könyvének Előszavában (7) leszögezi: „Könyvemmel a modern chrestomathia új értelmezését szeretném példaképpen bemutatni. A szó eredeti jelentéséből kiindulva.... a chrestomathia feladatának vélem mindazon ismeretek közlését, melyek egy-egy nyelv elsajátításához minimálisan szükségesek. Ebből a szempontból a nyelv rendszerének áttekintése a mi esetünkben szükségszerűen válik elsődleges fontosságúvá, hiszen ennek ismerete nélkül a szövegekkel nem tudnánk mihez kezdeni.” (Kiemelés tőlem. — Z. G.)

Hasonló modern értelmezésű chrestomathiák jelentek meg eddig is,² ennyire „nyelvtanközpontú” chrestomathia azonban még nem: HAJDÚ PÉTER könyvét 60%-ban a szamojéd nyelvek struktúrájának vizsgálata teszi ki.

2. A szamojédisztika az uráli nyelvtudomány legelhanyagoltabb területe. M. A. CASTRÉN szamojéd nyelvtana (St. Petersburg, 1854) — bár nagy jelentőségű és napjainkig sok lényeges ismeretet nyújtó mű — a szamojéd nyelvek modern igényű bemutatására már nem alkalmas. Szovjet kutatók nehezen hozzáférhető munkáit leszámítva azóta szamojéd nyelvtan nem jelent meg.

HAJDÚ PÉTER az uráli nyelvtudomány egyik legkiválóbb képviselője, a szamojédisztika legjelesebb művelője. Monográfiák sora (Finnugor népek és nyelvek, 1962; The Samoyed Peoples and Languages, Bloomington—The Hague, 1963; A magyar nyelv finnugor alapjai, 1965; Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 1966) és átfogó tudományos munkásság (l. jelen könyv 217—8) fémjelzik nevét.

E művével HAJDÚ PÉTER „az eddignél kedvezőbb feltételeket szeretne teremteni a szamojéd nyelvek tanításához” (7). Ezért kiválasztott egy nyelvet a szamojédok északi csoportjából (jurák), egyet meg a déliből (szelkup), és elsősorban ezeket óhajtja bemutatni. A könyv függelékében azonban tavgi, jenyiszeji és kamassz szövegmutatványokat, illetve morféma-táblázatokat is közöl.

3. A könyv (3.1.) rövid bevezetésre, (3.2.) jurák és (3.3.) szelkup chrestomathiára, valamint (3.4.) toldaléokra oszlik.

3.1. A Bevezetés (9—16) röviden bemutatja a szamojéd nyelveket (a szamojédok elhelyezkedését kitűnő térkép is szemlélteti), azután pedig a szamojéd filológia történetét foglalja össze igen alaposan. A recensens ezúttal csak egy nevet ragad ki a hosszú sorból, GYÖRKE JÓZSEFÉT (1906—46). Az ő emlékének szentelte HAJDÚ PÉTER e tankönyvet. „GYÖRKE munkássága... nemcsak azért jelentős, mert ő a hazai szamojédisztika újjáélesztője, hanem azért is, mert urálistáink között az első volt, aki a modern nyelvtudomány tanításai szerint próbálta megújítani, fölfrissíteni módszereit, szemléletmódját” — vallja a szerző, és idézi GYÖRKÉNEK Die Wortbildungslehre des Uralischen (Tartu, 1935) c. jelentős, de értetlenül fogadott, majd T. V. LEHTISALONAK egy évvel később megjelent, részletesebben kidolgozott, hasonló tárgyú munkája (Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu. 72. Helsinki, 1936) miatt mellőzött művét (14).

¹ A sorozat a következő köteteket tartalmazza:

1. WIKLUND, K. B., Kleine lappische Chrestomathie mit Glossar (1894); 2. WICHMANN, Y., Wotjakische Chrestomathie mit Glossar (1901, 1954³); 3. OJANSUU, H., Karjalan kielen opas. Kielenäyitteitä, sanakirja ja äänneoppi-lisiä esimerkkejä (1907); 4. [sic: azonos számmal] KUJOLA, J., Karjalan kielen opas. Kielenäyitteitä ja sanasto. Uusittu laitos (1922); 5. PAASONEN, H., Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss (1909, 1953³); 6. WICHMANN, Y., Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriss (1923, 1953³); 6. UOTILA, T. E., Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis (1938); 7. IRKONEN, E., Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis (1960).

² A Uralic and Altaic Series-ből (Bloomington—The Hague) kiemelendő TH. A. SEBEEK—F. J. INGMANN könyve (An Eastern Cherenis Manual, 1961), amely először ad rendszeres nyelvtani áttekintést (vö. még B. KÁLMÁN, Vogul Chrestomathy, 1965; K. RÉDEI, Northern Ostyak Chrestomathy, 1965; GY. DÉCSY, Yurak Chrestomathy, 1966; J. GULYA, Eastern Ostyak Chrestomathy, 1966). A szovjet kiadások közül a „chrestomathiesorozathoz” tekinthető uráli nyelvészeti szintézisek (Языки и письменность народов севера. Часть I. Языки и писменность самодских и финно-угорских народов. Москва—Ленинград, 1937; Языки народов С. С. Р. Том 3. Финно-угорские и самодские языки. Москва, 1966), valamint az ún. „szamojcsityel”-ek (pl. A. H. БАЛАНДИН, Самоучитель мансийского языка. Ленинград, 1960; Ю. Н. РУССАЯ, Самоучитель хантыйского языка. Ленинград, 1961; stb.) a legjelentősebbek. Igen jó W. STEINITZ chrestomathiája (Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Leipzig, 1950³). A magyar munkák közül az egyetemi használatra írt, illetve gyakorlati nyelvkönyveket (Budapest, Tankönyvkiadó) is ide sorolhatjuk (SZ. KISPAÁL M.—M. NORONEN—F. MÉSZÁROS H., Finn nyelv, 1964; PAPP I., Finn nyelvkönyv, 1967³; LAYOTHA Ö., Észti nyelvkönyv, 1960; ERDŐDI J., Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlatlalt és szótárral), 1968).

3.2. A Nyenyec Chrestomathia (17–119) a jurák nyelvjárások bemutatásával kezdődik (17–22). **HAJDÚ PÉTER** felsorolja a tundrai és az erdei jurák dialektusok közötti fontosabb különbségeket, illetőleg az egyes erdei, majd pedig a tundrai nyelvjárásokon belüli eltéréseket.

„Nyenyec nyelvtani éttekintésünk [22–119] – szögezi le (22) – a tundrai nyenyecet kívánja bemutatni, a standardizált nyelvi norma, ill. az ehhez közel álló nyelvjárások (főleg a Bolsaja Zemlja nyelvjárása) alapján.”

A fonológia c. alfejezetben (22–8) **HAJDÚ PÉTER** táblázatban foglalja össze a jurák mássalhangzó-rendszert, és a fonémák mellett a fontosabb allofónokat is megadja szögletes zárójelben. **N. M. TERESCSENKÓVAL** szemben továbbra is fenntartja azt a nézetét, hogy a jurákban fellelhető két hangszalag-zárhang között nincs fonematikus különbség, ezért mindkettő „az egyetlen 3 fonémába tartozik, s különbségük csak a morfológiai alternációkban fogható meg. ... s ennek történeti okai vannak” (23, l. még alább is). A jurák magánhangzó-rendszer öt fonémából (*u, o, i, e, a*) áll, és az *äe* veláris diftongussal egészül ki (!). A Szupraszegmentális (prozódikus) hangsajátságok c. részben **HAJDÚ PÉTER** kijelenti: fonológiai szempontból a mássalhangzók, valamint az *o* és *e* magánhangzók kvantitása elhanyagolható, az *a, u* és *i* vokálisok hosszú-rövid opozíciója viszont releváns. A kvantitás és a hangsúly között kapcsolat állhat fenn; „a magánhangzó-hosszúságot a hangsúlyos helyzet következményeként is felfoghatjuk” (25). Ezután átirási táblázat következik. **HAJDÚ PÉTER** fonomatikus hangjelölése ugyanis lényegesen különbözik **T. V. LEHTISALO** fonetikus jelölésétől és a cirill átirástól. A táblázatban a szerzőtől elfogadott fonémák és allofónjaik szerepelnek, Minden egyes fonémánál feltűnteti, hogy milyen jel(ek) felel(nek) meg neki **LEHTISALO** szövegeiben, illetve a cirill-betűs lejegyzésekben. Az átirási táblázat értékét bizonyítja, hogy segítségével lényegében minden jurák szöveg átirtható. A Fonológia a fonémák megterhelésének és elhelyezkedésének vizsgálatával zárul. Az 1000 hangot tartalmazó szöveg alapján a szerző által elvégzett fonématerheltségi vizsgálat igen tanulságos.

A morfológiában (28–37) **HAJDÚ PÉTER** először a jurák morfémák fonológiai szerkezetét, a szabad, illetve kötött morfémák alternációit, továbbá a szabad és a kötött morfémák (vagyis a tövek és a suffixumok) kapcsolódását vizsgálja meg. Ezt követően a sandhi-jelenséget ismerteti. A jurákban a morfémavégi ? és a következő szabad morféma kezdő mássalhangzója közötti junktúra elmosódik. A két szó összeolvad, de a morfémahatáron sandhi-jelenségek jönnek létre. Aszerint, hogy milyen minőségű hangszalag-zárhang szerepel az első tag végén, a sandhi kétféle lehet: 1. nem nazalizálható glottis-zárhang esetén a morfémahatáron zárhang vagy affrikáta keletkezik (e hang történeti szempontból **t, *k* vagy **s* fejleménye), 2. a nazalizálható glottis-zárhang pedig nazalizálódik (e hang **n, *ŋ* vagy **j* hangra vezethető vissza). A szerző megadja, hogy mely jurák morfémák végződnek az egyik és melyek a másik hangszalag-zárhangra. Az igen érdekes és modern szemléletű fejezet végül a jurák szóbelseji töltőelemeket vizsgálja meg.

A morfológia (37–68) az alábbi szófajokat tárgyalja: névszó (tőtípusok, esetragok, birtokos személyjelek, predestináló személyragok, a névszó igeistése, névszó-képzők: 37–50), igenév (participium, infinitivus, gerundium: 50–2), névmás (személyes, visszaható, mutató és egyéb: 52–4), határozószó (54–6), névutók (56–7), kötőszók (57–8) és ige (tőtípusok, ragok, idők, módok, képzők: 58–68). Minden szófaj bemutatását bő példaanyag és táblázatok szemléltetik.

A szintaxis (69–77) a mondatrészekkel és sorrendjükkel, az alany-állítvány egyeztetésével, a tagadás-tiltás és a nyomósítás-determinálás kérdésével foglalkozik, továbbá a jurák habeo-s és igeneves szerkezeteket veszi sorra.

A Nyenyec szövegek (77–93) 13 szöveget (mesét, ill. verset) tartalmaznak, közülük tizet maga a szerző gyűjtött Leningrádban. A szövegek általában a nyelvi normához közeli állapotot mutatják be. A jurák chrestomathia Szójegyzékkel (93–119) zárul.

3.3. A jurák chrestomathiához hasonlóan a nála kisebb terjedelmű Szólkup chrestomathia (121–72) is először a nyelvjárásokat mutatja be, és az északi (tazi), középső (timi) és déli (keti) nyelvjárás csoportok közötti, majd pedig ezen fő nyelvjárásokon belüli különbségeket ismerteti (121–7).

A fonológiában (127–34) **HAJDÚ PÉTER** a tazi nyelvjárás (voltaképpen az irodalmi nyelv) mássalhangzóit táblázatban foglalja össze, és hozzáteszi, hogy a középső és a déli nyelvjárások fonémaállománya feltehetően bővebb. A magánhangzó-rendszer bemutatásakor megtudjuk, hogy a magánhangzók hosszúsága esetleg a hangsúly kísérőjelensége lehet. A hangsúlyviszonyok ismertetése után közli a szerző a szókup fonema-

tikus átírási táblázatot. Ezután Alternációk címszó alatt részletesen foglalkozik a szelkup morfémák mássalhangzó- és magánhangzó-alternációival. A morfológia (135–51) a jurákéhoz hasonló sorrendben mutatja be a szelkup szófajokat, de a határozószókat, a névutókat és a kötőszókat nem tárgyalja. HAJDÚ PÉTER – az ezzel kapcsolatos kutatások hiányos volta miatt – a szelkup mondattannak még vázlatos ismertetésére sem tér ki.

A Szőlakup szövegmutatványok (152–7) négy északi szelkup (két, a szerzőtől gyűjtött turuhani és két tazi) szöveget foglalnak magukban fonematikus átírásban. A szelkup chrestomathia végén ugyancsak Szójegyzék áll (157–72).

Mielőtt a további fejezetekre rátérnénk, röviden értékeljük a könyv törzsét, elsősorban is ennek koronáját, két szamojéd nyelv leíró nyelvtanát. HAJDÚ PÉTER e grammatikákkal két eddig kevésbé tanulmányozott uráli nyelv magas színvonalú modern leíró nyelvtanát alkotta meg. Műve egyrészt a legszigorúbb tudományos igényt is kielégíti, másrészt didaktikai szempontból is példamutató. Mindkét chrestomathia egészében is lényegretörően, ugyanakkor mindig közérthetően és kitűnő arányérzékkel megformált fejezet.

Észrevételeink épp ezért csak apró részletkérdésekre vonatkozhatnak. A jurák chrestomathiában Névszó címszó alatt a szerző kijelenti: „A főnév, melléknév és számnév kategóriáját tárgyaljuk itt együtt” (37). Számnévről azonban egyik chrestomathiában sem esik szó, holott egyfelől a denominális névszóképzőknél HAJDÚ PÉTER sorok és határozatlan számnévképzőket is felsorol (49), másfelől jurák nyelvtanában egyebek közt a névutókra, sőt a kötőszókra is kitér. Didaktikai szempontból talán kívánatosabb az igeneveket nem a névszók, hanem az igék után tárgyalni. Kérdés, hogy nem lett volna-e helyesebb a tagadást és a tiltást, valamint a nyomósítást és a determinálást a szintaxis helyett a morfológiában (az igéknél, illetőleg a birtokos személyjeleknél) vizsgálni. A szövegeket követő jurák szójegyzék pontos és hibátlan, de nem kapjuk egyes bonyolultabb szóalakok magyarázatát. Az értelem szerinti fordítás (a toldalékban) nem sokat segíthet a szavak alkotó morfémáinak feltárásában. A jurák szövegek gyors és megbízható megfejtéséhez ezért morfémátár készítése ajánlatos a grammatika alapján. A Szőlukup chrestomathia „szőlukup” megnevezése elfogadható, bár az idegen nyelvekben a népnév „szelkup”-nak hangzik (l. még a jenyiszejiben is: 204³), ők pedig önmagukat (a tazi dialektusban) *šöl-qup*-nak (vö. 169) nevezik (egyébként a „szőlukup” alak pl. az angol és orosz nyelvű publikációkban nem használható, csak a magyar és német nyelvűekben).³ A szelkup fonológia nem tűnik egységesnek: a szerző előbb a tazi mássalhangzó-állományt, majd pedig általában a szelkup magánhangzó-állományt vizsgálja, és ezután többnyire az utóbbiról beszél. Az átírási táblázatban helyesen 16 mássalhangzó- és 11 magánhangzó-fonéma szerepel, de nem hangsúlyozza, hogy ez a tazi nyelvjárásra vonatkozik. E táblázatban véleményem szerint a Kai Donner jelölte *γ* és *ɾ* jelek a *k* fonéma allofónjai, a *ɾ* pedig a *q* fonémáé, nem pedig az *ŋ*-é (ugyanígy a 127. lapon levő táblázatban is: a *γ* a *k* allofónja). Kérdés, célszerű-e a lativusnak a translativushoz való kapcsolása (135), és nem a dativushoz. Hiszen a dativusban inkább benne van a lativus funkciója, mint a translativusban (l. a 138. lapon is!). Ezért Dalat (mint a jurákban Décsy), illetve Translat elkülönítést javasolnánk. A birtokos személyjelek bemutatása nehezen áttekinthető. Talán egyszerűbb lett volna, ha a szerző nem „közös morfémákat” adott volna meg, és a személyjeleket nem esetenként tárgyalta volna, hanem személynként. Ha már az eseteket vette sorra, megtarthatta volna a 135. lapon található kázus-sorrendet.

3.4. A Toldalékban (173–236) előbb a jurák és a szelkup szövegek értelem szerinti fordítását, a verseknek pedig műfordítását kapjuk (173–93). Ezután hat összehasonlító táblázat következik (194–9), amelyekből megismerjük a többi szamojéd nyelv (jenyiszeji, tavgi és kamassz) fontosabb morfémáit. Így könnyen egybevetethetjük az egyes nyelvek esetragjait, számjeleit, a nominitivushoz, ill. a genitivushoz járuló személyjeleket, az intranzitív és a tranzitív igeragokat. Igen hasznos és ötletes a Szövegmutatványok egyéb szamojéd nyelvekből és nyelvjárásokból c. fejezet is (200–10). Ebben a részben erdei jurák, jenyiszeji, tavgi, középső és déli szelkup, valamint kamassz szövegeket találunk, szövegközi szó szerinti magyar fordí-

³A Советское Финно-Угроведение legutóbbi kötetében (V [1989], 223–7) megjelent német nyelvű ismertetésben „šolkupisch” alak olvasható. A folyóirat szerkesztője ugyanis a kéziratomban szereplő „selkupisch” alakot előbb módosította, majd pedig sem korrektúra-javítást, sem pedig levélbeni kérésemet nem vette figyelembe.

tással. Figyelmet érdemel, hogy az erdei jurák szövegek egy része (G. D. VERBOV gyűjtése; 202—3) és egy tavgi mese (N. M. TERESCSENKO gyűjtése; 204—5) ezúttal jelent meg először nyomtatásban.

A taldalék — egyszerűs mind a könyv is — a szamojéd népekre és nyelvekre vonatkozó irodalom jegyzékével (211—36) zárul. Ebben a nyelvészeti forrásokon kívül történeti, archeológiai és néprajzi jellegű dolgozatok jegyzéke is szerepel. E maga nemében páratlanul gazdag és pontos bibliográfia (211—31) mellett HAJDÚ PÉTER az általa ismert szamojéd (jurák és szelkup) nyelvű kiadványok jegyzékét is megadja (234—6).

4. A szamojéd kutatások kiterjesztése és elmélyítése céljából a szerző kettő⁸ javaslatot tesz: 1. a szamojéd nyelveket lehetőleg a helyszínen lenne kívánatos tanulmányozni; 2. elsősorban a szelkup nyelvre kellene kutatásainkat összpontosítani (16).

Igen fontos lenne továbbá néhány nélkülözhetetlen kéziratot anyag publikálása. Gondoljunk például G. D. VERBOV erdei jurák szövegeire és nyelvtanára, amely a lenini grádi Néprajzi Intézet archívumában kéziratban található (l. 14). Nem lenne hasznos talán KAI DONNER valamennyi szelkup szövegét megjelentetni. Igaz ugyan, hogy a szövegek fordítása részben hiányzik (l. 13), de a szövegek közreadásával szelkup grammatikai ismereteink feltétlenül gyarapodnának. A szamojédisztika kutatóinak öröme M. A. CASTRÉN jenyiszeji, tavgi és kamassz „följegyzéseinek republikálását a finn nemzeti tudományok 1966—1980 közötti ún. fejlesztési programjában tervbe vették” (12).

„A feldolgozó munkában pedig arra kellene törekedni, hogy a szamojéd nyelvek összevetésével minél teljesebb képet rajzolhassunk a protoszamojéd alapnyelvről. Ez egyrészt az uráli alapnyelvről vallott ismereteinket egészíthetné ki hasznosan, másrészt a szibériai nyelvi kapcsolatok felderítésében is jó szolgálatot tenné” (16).

HAJDÚ professzor e hézagpótló művével a modern szamojéd leíró nyelvészet alapkövét rakta le. Nemcsak reméljük, hanem biztosak is vagyunk abban, hogy a Chrestomathia Samoiedica — a kitűnő bibliográfiával együtt — az uráli nyelvészek számára hasznos, sőt nélkülözhetetlen segítség lesz. Különösen akkor, ha valamelyik világnyelvre lefordítanák.

ZAICZ GÁBOR

Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk

Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó. 454 l.

Az irodalmi nyelv történetének kutatása — néhány régebbi érdemes próbálkozást nem tekintve — alig másfél évtizede kapott nagyobb teret a magyar nyelvészeti kutatásokban. PAIS DEZSŐNEK a szegedi nyelvészkonferencián (1952) elhangzott, „A magyar irodalmi nyelv” című előadása, amely alapvetés, összegezés és feladat kijelölés is egyszerre ezen a területen, nem várt lendületet adott a kutatásnak, és rövid időn belül több, elméleti-módszertani szempontból is jelentős munka látott napvilágot BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ és mások tollából.¹ Méltó folytatásként csatlakozik ezekhez a művekhez SZATHMÁRI ISTVÁN könyve is. SZATHMÁRI — igen szerencsés kézzel — nyomtatott emlékeinknek egy különleges válfaját, nyelvünk legrégibb, XVI—XVII. századi nyelvtanait fogja vállatára, tehát azokat a munkákat, amelyek egyrészt összefoglalják, rögzítik koruk írott (és beszélt) nyelvének számos jellemvonását, tehát egy szinkron metszetet adnak koruk „irodalmi” nyelvének állapotáról, másrészt — szűkebb-szélesebb körben való elterjedtségük révén — bizonyos mértékben alakítják is a nyelvi gyakorlatot, elsősorban a helyesírást, írott nyelvünk hangtani arculatát, jelentős mértékben segítve ezzel irodalmi nyelvünk egységesülését, sőt főbb vonalaiban kijelölve ennek az egységesülésnek az irányát is.

Régi nyelvtanaink koruk legműveltebb tudósai közül kerültek ki, akik a klasszikus és a nyugati „vulgáris” nyelvek grammatikáinak elméleti kérdéseit is jól ismerték, s ez tükröződik nyelvtanaikban is. Azaz: régi nyelvtanaink vizsgálata igen sok grammatikaelmélet-történeti adalékkal is szolgálhat. S feldolgozásában SZATHMÁRI ezeket az adalékokat nem is hagyta figyelmen kívül.

Munkájának bevezető fejezetében SZATHMÁRI tárgyalja az irodalmi nyelv vizsgálatának több elméleti és módszertani problémáját, bizonyos fókig összegezi is az ilyen jellegű hazai eredményeket, sőt több esetben kitekint az efféle külföldi kutatásokra is. Kifejti a legfontosabb terminológiai kérdésekre vonatkozó nézeteit — ami minden viszony-

¹ Meg kívánom jegyezni, hogy az „irodalmi nyelv” kifejezés a magyar szakirodalomban nem mindig azonos jelentésben használatos. SZATHMÁRI e tekintetben ahhoz a nézethez áll legközelebb, amelyet BENKŐ LORÁND fejtett ki legrészletesebben.

lag újabb tudományágban különösen jelentős kérdés; foglalkozik az irodalmi nyelv, valamint a nép, a társadalom történetének összefüggésével; részletesebben ismerteti saját vizsgálati módszerét; kitér az irodalmi nyelv vizsgálatának és más diszciplináknak a kapcsolására is. Idevágó fejtegetései jól felhasználhatók a jövő ilyen irányú kutatásaiban. Számos gondolatébresztő megállapítása közül mindössze azzal nem érthetők teljes mértékben egyet, hogy irodalmi nyelvünk kezdeteinek kialakulását — régebbi nézeteivel egybehangzóan — ebben a munkájában is lényegében a honfoglalás koráig viszi vissza. E szerint a felfogás szerint tehát a magyar irodalmi nyelv története azonos lenne írásbeliségünk történetével, vagyis a legszélesebb értelemben vett írott nyelv történetével. Ezt a gondolatot pedig más helyen (14. l.) maga SZATHMÁRI is nagyon logikus megokolással határozottan elveti.

A munka gerincét a XVI–XVII. századi nyelvtanírók (Sylvester János. Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál, Kövesdi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós, Tsétsi János) műveinek nyelvi vizsgálata adja. A vizsgálat módszere mindvégig egységes és következetes. A helyesírás általános problémái mellett előre kiválasztott „kulcsjelenség”-eket vizsgál, főképpen a hangtan, részben az alaktan területéről; például az *é: i, e(ë): ö, ő: ű*, palatális-apalatális viszony, a mássalhangzónyúlás; illetőleg a hangtani-helyesírási szempontból problematikus névszórágók, képzők, valamint az alaktani szempontból jelentősebb igealakok.

A kulcsjelenségek száma első olvasásra talán túlságosan csekélynek látszik. De a feldolgozott anyagot jobban megvizsgálva kiderül, hogy számuk reálisan aligha volna növelhető. S a kiválasztott jelenségek zöme nagy hatású, potenciálisan viszonylag sok morfémat érint, tehát a nyelvi egységesülés folyamatának vizsgálatára kiválóan alkalmasak. A kulcsjelenségek felvétele módszertani szempontból is feltétlenül gyümölcsöző volt. Az egyes nyelvtanok vizsgálatából leszárt eredmények így reálisan összevethetők, ami biztosítja azt, hogy a kutatás tudatosan haladhasson a kijelölt cél felé. Az mindenképpen sajnálatos, hogy a mondatnani jellegű kulcsjelenségek száma csupán kettő (az *aki, amely, ami* névmás használata, és a számjelzős névszók), de a vizsgált grammatikák jellege ennél több jelenség kiválasztását valóban nem nagyon tette lehetővé.

Az egyes nyelvtanok vizsgálata lényegében azonos módon történik. A szerző rövid életrajzával kezdődik. (Ez a munka célját tekintve igen jelentős mozzanat, ugyanis utal a szerzőt ért nyelvi-nyelvjárási hatásokra.) Ezt követi a vizsgált nyelvten keletkezési körülményeinek, forrásainak megállapítása, a nyelvten felépítésének ismertetése, a kulcsjelenségek részletes vizsgálata. Igen fontos része minden fejezetnek az eredmények „ellenpróbája”; tehát annak megvizsgálása, hogy a szerző hogyan érvényesítette helyesírási-nyelvtani elveit saját munkáiban.

Az a nyelvi kép, amely ezekből a fejezetekből kirajzolódik, s amelyet munkája utolsó fejezetében a szerző is tömören összegez, nagyon tanulságos, és a vizsgált két évszázad távlatában szinte teljesen egyértelmű. Sylvestertől Tsétsi felé haladva a vizsgált kulcsjelenségek realizációi a nyelvtenokban — bizonyos ingadozásokkal — egészen határozottan a mai irodalmi állapot felé közelednek. A gyakorlat, tehát a nyelvtenban lefektetett elvek érvényesülése a szerzők más műveiben, lényegében hasonló képet mutat még akkor is, ha az ingadozás skálája jóval szélesebb. Ebben azonban szerepe van már a szerző esetleges következetlensége mellett az irodalmi nyelvünk egységesítésében oly nagy szerepet játszó nyomdászoknak, korrektoroknak is.

SZATHMÁRI ISTVÁN könyve kiérlett, szilárd eredményeket nyújtó, logikusan felépített, igen értékes mű. Feldolgozott anyagával nem csupán új szint jelent az irodalmi nyelvi kutatásokban, hanem két évszázadot átölelő, esetenként szinkron jellegű, de összességükben diakrón metszetet adó kutatásai újabb lendületet adhatnak az irodalmi nyelv vizsgálatának. Az eddigi irodalmi nyelvi vizsgálatokhoz viszonyítva nagy többletet jelent ez a munka azzal, hogy a szerző összeállította és értékelte a nyelvtenírók elszórt stilisztikai jellegű megjegyzéseit, s ezzel mintegy előkészítette egy részletesebb történeti stilisztika munkálatait is.

SZATHMÁRI munkája közvetve nyelvtudományunk egy nagy adósságára is felhívja a figyelmet: a nyelvjárástörténeti kutatások erősen hezagos voltára. Számos esetben szinte szemünk láttára küszködik a szerző a különféle nyelvi ötvözetekkel, amelyeknek minden bizonnyal nyelvjárási gyökerei vannak, de ezek magyarázatához többnyire csak elszórtan és nagy általánosságban tudja igénybe venni a nyelvjárástörténet segítségét. Így néha-néha eléggé bizonytalan feltevésekkel kell élnie, s valószínűnek tartom, hogy SZATHMÁRI munkájának eredményeit a jövő kutatása lényegesebb módon elsősorban éppen ezen a területen fogja majd korrigálni.

IMRE SAMU

TARTALOM

TELEGDI ZSIGMOND: Megjegyzések általános nyelvészetünk helyzetéről [Bemerkungen über die Lage der allgemeinen Sprachwissenschaft in Ungarn] ..	227
HERMAN JÓZSEF: Beszámoló a magyarországi alkalmazott nyelvtudomány helyzetéről [Compte rendu sur la situation de la linguistique appliquée en Hongrie]	243
RÓNA-TAS ANDRÁS: Néhány gondolat a nyelvrokonságról [Some thoughts on genetic relationship of languages]	261
FÓNAGY IVÁN—SZENDE TAMÁS: Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe [Lautfarbenbilder der Verschluss-, Engelaute und Affrikaten]	281
SZENDE TAMÁS: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé [Toward Hungarian Standard Pronunciation]	345

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ZSILKA JÁNOS: A szavak szemantikai struktúrájának kettős aspektusa [Double aspect of the semantic structure of words]	387
BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES: Gépi adatfeldolgozás alkalmazása a névtudományban [The Role of Holograph-Cards in Onomatology]	397
BESE LAJOS: Igekötők a Mongolok titkos története nyelvében [Verbal Prefixes in the Language of the Secret History of the Mongols]	409

SZEMLE—ISMERTETÉSEK

KAKUK ZSUZSA: Fekete Lajos 1891—1969	417
IMRE SAMU: Húsz éves a Nyelvtudományi Intézet	418
SZÉPE GYÖRGY: <i>Émile Benveniste</i> , Problèmes de linguistique générale	424
ORSZÁGH LÁSZLÓ: <i>Henry Kučera—W. Nelson Francis</i> , Computational Analysis of Present-Day American English	428
KISS LAJOS: Magyar—lengyel szótár	430
SZENDE TAMÁS: <i>Noam Chomsky—Morris Halle</i> , The sound pattern of English	432
KASSAI ILONA: <i>Paul Garde</i> , L'accent	444
JÁVOR ÁGNES: <i>Martin Rothenberg</i> , The Breath-Stream Dynamics of Simple-Released-Plosive Production	447
KORENCHY ÉVA: <i>Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Pars I</i>	448
KISS JENŐ: <i>Karjalainen kielen sanakirja</i>	455
HONTI LÁSZLÓ: <i>Szabó László</i> , Kolalappische Volksdichtung. Zweiter Teil	459
SZÍJ ENIKŐ: <i>Происхождение марийского народа</i>	461
ZAICZ GÁBOR: <i>Hajdú Péter</i> , Chrestomathia Samoiedica	465
IMRE SAMU: <i>Szathmári István</i> , Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk	469

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VII. 21. — Terjedelem: 21,7 (A/5) ív + 1,4 (A/5) ív műnelléklet

---

69.68013 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Megjelent az Akadémiai Kiadó gondozásában

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK VI.

Előkészítő dolgozatok *A magyar nyelv generatív nyelvtana* témaköréből
Szerkesztő: Károly Sándor és Telegdi Zsigmond

A *transzformációs generatív nyelvelmélet* a modern grammatikaelmélet igen sokat ígérő, s egyik legtermékenyebbnek mutatkozó fajtája. A tanulmánykötet kísérlet ennek — s módszerének — a magyar nyelvre való szervezettebb formájú alkalmazására.

Értékét emeli úttörő mivolta, ugyanakkor kezdetét jelentheti a hazai nyelvtanítás olyan szakaszának, amely a magyar nyelvtan kidolgozását bekapcsolja a grammatikairás nemzetközi folyamatába.

469 oldal; fűzve 74,— Ft

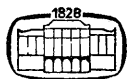
A tanulmányokból:

TELEGDI ZSIGMOND: A transzformációs generatív grammatika történeti előzményeiről

KÁROLY SÁNDOR: A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése

NAGY FERENC: A lexikális szóképzés

SZÉPE GYÖRGY: Az alsóbb nyelvi szintek leírása

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Megjelent az Akadémiai Kiadó gondozásában

DOLGOZATOK A HANGTAN KÖRÉBŐL

(Nyelvtudományi értekezések 67. sz.)

Szerkesztő: Pais Dezső és Benkő Loránd

A 12 szerző tanulmányát magába foglaló kötet a magyar fonetikai és fonológiai kutatások legújabb eredményeiről ad számot. Mint gyűjteményes mű az adott tudományágon belül széles tematikát dolgoz fel.

A tartalomból:

ANTTI SOVIJARVI: A beszédhibák javításáról

FÓNAGY IVÁN—FÓNAGY ÉVA: Szájüregi nyomásmérések

MAGDICS KLÁRA: A magyar beszédhangok időtartama nyugodt és gyors beszédben

BARTÓK JÁNOS: A beszéddallam jegyzésének kérdéseihez

IMRE SAMU: A kettőshangzók mai nyelvjárásainkban

Valamint Boros Rezső, Gergely Éva, Hazai Zsuzsanna, B. Lőrinczy Éva, Teiszler Pál és Balogh Lajos tanulmányai

161 oldal; fűzve 26,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MUNKATÁRSAINKHOZ

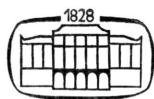
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ... rüktött (értelmi kiemelésre), == félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST